

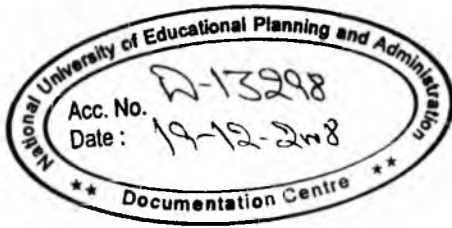
महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२००७-०८

*ECONOMIC SURVEY OF
MAHARASHTRA
2007-08*

NUEPA DC

D13298

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. मराठी व इंग्रजी अशा संयुक्त स्वरूपातील सदर प्रकाशन २००७-०८. या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून प्रकाशनाच्या मालिकेतील त्याचा हा ४७ वा अंक आहे.

२. प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये दिली असून दुस-या भागात सांख्यिकीय तक्ते दिले आहेत.

३. या प्रकाशनात अद्ययावत् माहिती देण्याच्या प्रयत्नामुळे काही ठिकाणी अस्थायी स्वरूपाची आकडेवारी देण्यात आली आहे. अंतिम माहिती प्राप्त झाल्यावर अशा आकडेवारीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

द.रा.भोसले

अर्थ व सांख्यिकी संचालक
नियोजन विभाग
महाराष्ट्र शासन

मुंबई,

दिनांक : १८ मार्च, २००८

PREFACE

The Directorate of Economics and Statistics brings out the publication 'Economic Survey of Maharashtra' every year. The present publication for the year 2007-08 is the 47th issue in the series and is prepared in a combined form of Marathi and English.

2. The salient features of the State's economy are given in Part-I and statistical tables are presented in Part-II of this issue.

3. In attempting to give up-to-date data in this publication, provisional figures have been included at some places and those are likely to be revised after final data become available.

D.R.Bhosale
Director of Economics and Statistics
Planning Department
Government of Maharashtra

Mumbai,
Dated : 18th March, 2008

भाग एक - पाहणी

अनुक्रमणिका

प्रकरण क्र.	विषय	पृष्ठ क्र.
1.	पमग्र आढावा	1
2.	आर्थिक दृष्टिक्षेप व आनुषंगिक धोरणे	7
3.	राज्य उत्पन्न	12
4.	शेती वित्त राज्यशासनाची वित्तीय स्थिती स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती	18
5.	कृषि व संलग्न कार्ये कृषि सिंचन फलोत्पादन पशुसंवर्धन दुग्धव्यवसाय मत्स्यव्यवसाय वने व सामाजिक वनीकरण	29
6.	उद्योग	46
7.	साध्याभूत सुविधा ऊर्जा परिवहन व दळणवळण	57
8.	स्थांद्दारे वित्तपुरवठा	72
9.	सहकार	78
10.	किंमती व वितरण किंमतीविषयक स्थिती नागरी पुरवठा	84
11.	शेतीसंख्या	92
12.	जिगार, दारिद्र्य निर्मूलन मानवविकास निर्देशांक रोजगार दारिद्र्य निर्मूलन मानवविकास निर्देशांक	96
13.	सामाजिक क्षेत्रे शिक्षण सार्वजनिक आरोग्य महिला व बालकल्याण गृहनिर्माण पाणीपुरवठा व स्वच्छता	104
14.	शेष अभ्यास	125

PART I - SURVEY CONTENTS

Chapter No.	Subject	Page No.
1.	Executive Summary	141
2.	Economic Outlook and Policy Imperatives	147
3.	State Income	152
4.	Public Finance Finances of State Government Finances of Local Self Governments	158
5.	Agriculture and allied activities Agriculture Irrigation Horticulture Animal husbandry Dairy development Fisheries Forests and social forestry	169
6.	Industries	187
7.	Infrastructure Energy Transport & Communications	198
8.	Institutional Finance	213
9.	Co-operation	219
10.	Prices and Distribution Price situation Civil supplies	225
11.	Population	233
12.	Employment, Poverty Eradication & Human Development Indicators Employment Poverty eradication Human development Indicators	237
13.	Social sectors Education Public Health Women & Child Welfare Housing Water Supply & Sanitation	245
14.	Special Studies	268

अनुक्रमणिका / CONTENTS

आलेख पृष्ठ क्रमांक १३० नंतर

Graphs after Page No.130

आलेख	GRAPHS
1. राज्य उत्पन्न	State Income
2. स्थूल राज्य उत्पन्न व स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी	Sectoral Composition of GSDP & GDP
3. दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न	Per capita State and National Income
4. अन्नधान्य उत्पादन	Foodgrains production
5. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	Index numbers of agricultural production
6. कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार	Factories and factory employment
7. विजेची एकूण निमिती आणि वापर	Total electricity generation and consumption
8. सहकारी संस्थांची वाढ	Growth of co-operative societies
9. महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील साखर कारखान्यांची संख्या व साखर उत्पादन	No. of Sugar factories & Sugar production in Maharashtra & rest of India
10. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	All-India wholesale price index numbers
11. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	Consumer price index numbers for industrial workers
12. महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	Consumer Price Index numbers for urban & rural Maharashtra
13. लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार)	Population and literacy rate (As per population census)

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र	131	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती	134	Maharashtra's comparison with India
भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक	136	Selected socio-economic indicators of States in India

अनुक्रमणिका/CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
औद्योगिक स्त्रोतांनुसार स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद - चालू किंमतनुसार	T-1	Gross State domestic product by industry of origin at current prices
औद्योगिक स्त्रोतांनुसार स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद - स्थिर (१९९२०००) किंमतीनुसार	T-2	Gross State domestic product by industry of origin at constant (1999-2000) prices
औद्योगिक स्त्रोतांनुसार निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पाद - चालू किंमतनुसार	T-3	Net State domestic product by industry of origin at current prices
औद्योगिक स्त्रोतांनुसार निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पाद - स्थिर (१९९२०००) किंमतीनुसार	T-4	Net State domestic product by industry of origin at constant (1999-2000) prices
औद्योगिक स्त्रोतांनुसार निव्वळ देशांतर्गत उत्पाद व राष्ट्रीयउत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-5	Net National domestic product by industry of origin and National Income at current prices
औद्योगिक स्त्रोतांनुसार निव्वळ देशांतर्गत उत्पाद व राष्ट्रीयउत्पन्न -स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार	T-6	Net National domestic product by industry of origin and National Income at Constant (1999-2000) prices
स्थूल निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पादाचे आणि दरडोई उत्पन्नाचे वार्षिकवृद्धिदर	T-7	Annual Growth Rates of Gross/Net State Domestic Product and Per Capita Income
स्थूल निव्वळ जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद आणि दरडोई निव्वळजिल्हा उत्पन्न	T-8	Gross/Net District Domestic Product and Per Capita Net District Income
महाराष्ट्र शासन : दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प	T-10	Government of Maharashtra : Budget at a glance
महाराष्ट्र शासन अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेखांवरील जमेतील कल	T-11	Government of Maharashtra Budget : Trends in receipts on revenue and capital accounts
महाराष्ट्र शासन अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल	T-12	Government of Maharashtra Budget : Trends in expenditure on revenue and capital accounts
महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा	T-14	Revenue receipts from taxes on agriculture sector in Maharashtra State
वर्षभरील कर्जे व इतर दायित्वे	T-15	Borrowings & Other Liabilities during the year
महाराष्ट्र राज्यशासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानार वर्गीकरण	T-16	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government Budget
राज्य शासनाची भांडवल निर्मिती व त्यासाठी वित्तीय सहाय्य	T-18	Capital Formation by State Government and its financing
नागरी शानिक स्वराज्य संस्थांचे २००६-०७ मधील उत्पन्न व खर्च	T-19	Income and Expenditure of urban LSG Institutions during 2006-07
महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	T-20	Land utilisation statistics of Maharashtra

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No	SUBJECT
18. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन	T-21	Area under principal crops, production and yield per hectare in Maharashtra State
19. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनांचे पीकनिहाय निर्देशांक	T-24	Cropwise index numbers of agricultural production in Maharashtra State
20. विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र	T-26	Area irrigated by various sources in Maharashtra State
21. कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण बहिती खातेदार, बहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	T-27	Total number, area and average size of operational holdings in Maharashtra according to Agricultural Censuses
22. राज्यातील फळपिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन	T-28	Area and Production of Horticultural Crops in Maharashtra State
23. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या व बंदके	T-29	Livestock and poultry in Maharashtra State
24. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	T-30	Index numbers of industrial production in India
25. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी	T-31	Important characteristics of industries in Maharashtra State
26. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांचो रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००४-०५	T-33	Percentage distribution of factories by size class of employment in selected industry groups in Maharashtra 2004-05
27. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००४-०५	T-34	Percentage distribution of factories by size class of fixed capital in selected industry groups in Maharashtra 2004-05
28. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता दौबळ उद्योग गट समूहानुसार महत्त्वाची गुणोत्तरे	T-36	Important ratios for broad groups of industry divisions of industries in Maharashtra State
29. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्याची मंजूर केलेली व वितरित केलेली अर्थसहाय्या	T-37	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industries in Maharashtra State
30. महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	T-38	Minerals production in Maharashtra State
31. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा	T-39	Electricity supply in Maharashtra State
32. महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)	T-41	Road length by type of roads in Maharashtra State (Maintained by Public Works Department and Zilla Parishads)
33. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	T-42	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State
34. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनगरी व नागरी/महानगर क्षेत्रांतील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज	T-43	Deposits and credits of all scheduled commercial banks in rural, semi-urban and urban / metropolitan areas of Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
5. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (ठळक वैशिष्ट्ये)	T-44	Co-operative societies in Maharashtra State (Salient features)
5. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक	T-46	All-India Wholesale Price Index numbers
7. औद्योगिक कामगारंकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-47	All-India Consumer Price Index numbers for industrial workers
8. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारंकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-48	Consumer Price Index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State
9. नगरीय मिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-50	Consumer Price Index numbers for urban non-manual employees
10. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-50	Consumer Price Index numbers for agricultural labourers and rural labourers in Maharashtra and All-India
1. महत्त्वाचे किमतीचे निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचे दर	T-51	Inflation rates based on important price indices
2. महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक	T-52	Groupwise Consumer Price Index Numbers for urban Maharashtra
3. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक	T-53	Groupwise Consumer Price Index Numbers for rural Maharashtra
4. महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू	T-54	Quantity of rice and wheat issued to authorised ration/fair price shops in Maharashtra
5. भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले नियतन	T-54	Allotment by Government of India to Maharashtra State
6. महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या	T-55	Population of Maharashtra and India
7. महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या	T-55	Rural and urban population in Maharashtra
8. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, बालमृत्यू दर व एकूण जननदर	T-56	Birth rates, death rates, infant mortality rates and total fertility rates based on sample registration Scheme, Maharashtra state
9. काम करणा-या लोकांची जनगणना २००१ अनुसार आर्थिक वर्गवारी	T-57	Economic classification of workers as per population census, 2001
10. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटांनुसार कारखान्यांतील रोजगार	T-58	Factory employment in major industry divisions in Maharashtra State
11. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील रोजगार	T-59	Working factories and factory employment in Maharashtra State
12. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार	T-61	Employment in different industries in Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
53. राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे	T-62	Registrations in the Employment and Self-Employment guidance centres in the State, the vacancies notified and placements effected
54. रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्राच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००७ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या	T-63	Number of persons on the live register of Employment and Self-employment guidance centres as at the end of December, 2007
55. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च	T-64	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State
56. महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणा-या केंद्रपुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती	T-65	Performance of Centrally sponsored employment programmes implemented in Maharashtra State
57. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद	T-66	Industrial disputes in Maharashtra State
58. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक प्रगती	T-67	Progress of education in Maharashtra
59. राज्यातील वर्ष २००७-०८ मधील आरोग्य विज्ञान, परिचर्या महाविद्यालये / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता	T-68	Number of Health Science, Nursing colleges institutions in the State and their intake capacity for the year 2007-08
60. राज्यातील वर्ष २००७-०८ मधील तंत्र, कला शिक्षणाची महाविद्यालये / संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी	T-69	Number of Technical Art colleges / institution in the State, their intake capacity and admitted Students for the year 2007-08
61. महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सावंजनिक आणि शासन सहाय्यित)	T-71	Medical facilities available in Maharashtra State (Public and Government aided)
62. उपभोग्य वस्तूंच्या गटांनुसार दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)	T-72	Monthly per capita expenditure (MIPCE) by group of items of consumption
63. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी	T-74	Percentage distribution of population according to monthly per capita expenditure class
64. दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९९८ आणि २००५	T-75	Economic Census 1998 and 2005 at a glance
65. प्रमुख उद्योग गटांनुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या (आर्थिक गणना २००५)	T-76	Number of enterprises and persons usually working according to major industry groups (Economic Census 2005)

भाग एक
पाहणी

PART I
SURVEY

समग्र आढावा

देशातील अर्थक स्थिती

राष्ट्रीय उत्पन्न

१.१ केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेच्या पुर्वानुमानानुसार देशाची अर्थव्यवस्था २००७-०८ मध्ये (१९९९-२००० च्या स्थिर किमतीनुसार) ८.७ टक्क्यांनी वाढेल असे अपेक्षित आहे. अर्थव्यवस्थेतील ही वाढ २००६-०७ व २००५-०६ मध्ये अनुक्रमे ९.६ टक्के व ९.४ टक्के अशी होती. देशाची अर्थव्यवस्था दहा पंचवार्षिक योजनेच्या काळात आतापर्यंत सर्वाधिक म्हणजे सरासरी ७.८ टक्के इतक्या दराने वाढली. स्थूल देशांतर्गत उत्पादाचे क्षेत्रीय वृद्धिदर २००७-०८ मध्ये प्राथमिक क्षेत्रासाठी २.७ टक्के, द्वितीय क्षेत्रासाठी ९.४ टक्के आणि सेवा क्षेत्रासाठी १०.७ टक्के इतके अंदाजित आहेत. २००६-०७ साठी चालू किमतीनुसार स्थूल देशांतर्गत उत्पाद ३७,१०,९३ कोटी रुपये आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पाद (म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्न) ३,२५,८१७ कोटी रुपये इतके अंदाजित करण्यात आले आहे. १०६६-७ मधील दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न २९,६४२ रुपये इतके अंदाजित असून आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १४.२ टक्क्यांनी जास्त असेल.

मांसमी पाऊस २००७

१.२ नैऋत्य मांसमी पाऊस जून-सप्टेंबर, २००७ या वर्षात संपूर्ण देशात दीर्घकालीन सरासरीपेक्षा ५ टक्के जास्त पडला. दक्षिण द्विपकल्पात सर्वाधिक (सरासरीपेक्षा २६ टक्के जास्त) पाऊस पडला, तर त्या खालोखाल मध्य भारतात (८ टक्के) आणि ईशान्य भारतात (४ टक्के) सरासरीपेक्षा जास्त पाऊस पडला. वायव्य भारतात सरासरीपेक्षा १५ टक्के कमी पाऊस पडला. देशातील वामानशास्त्रविषयक ५३३ जिल्ह्यांपैकी ३२ टक्के जिल्ह्यांत सरासरीपेक्षा अधिक, ४० टक्के जिल्ह्यांत सरासरी एवढा, २४ टक्के जिल्ह्यांत सरासरीपेक्षा कमी पाऊस पडला, तर उर्वरित ४ टक्के जिल्ह्यांत अपुरा पाऊस पडला. पूर्ण मांसमामध्ये देशात पडलेला पाऊस सर्व कालावधीसाठी एकसारखा नव्हत आणि त्यामुळे संबंधित दीर्घकालीन सरासरीशी लक्षणीय प्रमाणात फरक दाखवणारा होता. १ ऑक्टोबर ते ३१ डिसेंबर, २००७ या कालावधीत पडलेला मांसमांतर पाऊस देशातील ९ हवामानशास्त्र विषयक उच्चभागांत सरासरीपेक्षा ते सरासरीपेक्षा अधिक होता, तर उर्वरित २७ उच्चभागांत तो सरासरीपेक्षा कमी/अपुरा होता.

कृषि उत्पादन

१.३ देशातील २००७-०८ मधील अन्नधान्याचे उत्पादन २१९.३ दशलक्ष टन अपेक्षित असून ते २००६-०७ मधील २१७.३ दशलक्ष टन उत्पादनाच्या तुलनेत किर्चीतसे (०.९ टक्के) जास्त असेल असा अंदाज आहे. तृणधान्याचे उत्पादन २००६-०७ मधील २०३.१ दशलक्ष टनांच्या तुलनेत २०५ दशलक्ष टन होण्याचे अपेक्षित आहे. मात्र, गव्हाच्या उत्पादनात १ दशलक्ष टनांची घट अपेक्षित असून ते ७४.८ दशलक्ष टन होईल असा अंदाज आहे. तेलबियांचे उत्पादन २७.२ दशलक्ष टन इतके अपेक्षित असून ते गेल्या वर्षाच्या २४.३ दशलक्ष टनांच्या तुलनेत १२ टक्क्यांनी जास्त असेल असा अंदाज आहे. कापसाचे उत्पादन २२.६ दशलक्ष गासड्यांवरून वाढून २००७-०८ मध्ये २३.४ दशलक्ष गासड्या असेल असे अंदाजित आहे. मात्र, उसाच्या उत्पादनात आधीच्या वर्षातील ३५५ दशलक्ष टनांच्या तुलनेत घट अपेक्षित असून २००७-०८ या वर्षात ते ३४० दशलक्ष टन होईल असा अंदाज आहे.

औद्योगिक उत्पादन

१.४ अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९९३-९४), २००७-०८ मधील एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ या कालावधीकरिता २६१.४ होता व तो आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ९ टक्क्यांनी जास्त होता. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत अर्थ व्यवस्थेमध्ये झालेल्या वाढीचे विशेष म्हणजे वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील भरपाई करणारी वाढ होय. वस्तुनिर्माण क्षेत्रात नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळातील ३.३ टक्के वाढीच्या तुलनेत दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात ८.६ टक्के इतकी मोठी वाढ झाली. मात्र, चालू वर्षाच्या पहिल्या आठ महिन्यांत नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत औद्योगिक क्षेत्राच्या वृद्धित माफक घसरण दिसून आली. वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील २००६-०७ मधील १२.५ टक्के वाढीच्या तुलनेत एप्रिल ते नोव्हेंबर, २००७ या कालावधीत ९.८ टक्के इतकी कमी वाढ अंदाजित आहे.

सेवा क्षेत्र

१.५ स्थूल देशांतर्गत उत्पादात सुमारे ५६ टक्के वाटा असणा-या सेवा क्षेत्राचा वृद्धिदर २००६-०७ मधील ११.१ टक्क्यांच्या तुलनेत २००७-०८ मध्ये १०.७ टक्के इतका अपेक्षित आहे. संपर्क क्षेत्रातील भरीव प्रगति आणि वाहतूक क्षेत्रातील मोठी वाढ या दोन बाबींनी सेवा क्षेत्रातील वाढीत

महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. दहाव्या पंचवर्षिक योजनेच्या कालावधीत वस्तुनिर्माण क्षेत्राव्यतिरिक्त दळणवळण आणि बांधकाम या दोन क्षेत्रांचा देशांतर्गत स्थूल उत्पादातील मोठ्या वाढीमध्ये महत्त्वाचा सहभाग होता.

लोकवित्त

१.६ केंद्र सरकारच्या वित्तीय तुटीच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादाशी असलेल्या प्रमाणात घट होऊन ते २००७-०८ (सु.अं.) मधील ३.१ टक्क्यांच्या तुलनेत २००८-०९ (अ.अं.) मध्ये २.५ टक्के होईल असा अंदाज आहे. महसुली तुटीच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादाशी असलेल्या प्रमाणात देखील २००८-०९ (अ.अं.) मध्ये घट होऊन ते २००७-०८ च्या १.४ टक्क्यांच्या तुलनेत १.० टक्के इतके कमी होईल असा अंदाज आहे. कराचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादाशी असलेले प्रमाण २००८-०९ मध्ये १३ टक्क्यांपर्यंत वाढण्याचे अपेक्षित आहे.

आयात-निर्यात

१.७ देशाच्या निर्यातीत २००७-०८ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांत (एप्रिल ते डिसेंबर) आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्यातीच्या तुलनेत २१.६ टक्क्यांनी वाढ झाली असून सदर निर्यात १,१०,९६५ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतकी अंदाजित आहे. याच कालावधीतील अंदाजित आयात १,६८,८०३ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती व ती २५.९ टक्क्यांनी जास्त होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ या कालावधीतील विदेशी व्यापारातील अंदाजित तूट ५७,८३८ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती. मार्च, २००७ अखेर भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे विदेशी चलनाचा साठा १,९१,९२४ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका होता, तर ८ फेब्रुवारी, २००८ अखेर तो २,८१,१८३ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका झाला. एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ या कालावधीतील सरासरी विनिमय दर ४०.४१ रुपये प्रति अमेरिकन डॉलर होता.

आंतरराष्ट्रीय व्यवहार श्रेय

१.८ आंतरराष्ट्रीय बाजारात पेट्रॉलियम पदार्थ आणि सोन्याच्या किमतीत झालेल्या वाढीमुळे देशाच्या व्यापारी तुटीत आणि परिणामी चालू खात्यातील तुटीमध्ये वाढ झाली. २००६-०७ मध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषाच्या आधारे देशाच्या निर्यात व आयातीचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादाशी असलेले प्रमाण अनुक्रमे १४ टक्के व २०.९ टक्के इतके होते. त्यामुळे व्यापार तुटीचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादाशी प्रमाण ६.९ टक्के इतके राहिले. तथापि, मोठ्या प्रमाणावरील अदृश्य आधिकाऱ्यामुळे (विशेषतः खाजगी हस्तांतरणापासूनच्या जमा) चालू खात्यावरील तुटीचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादाशी असलेले प्रमाण १.१ टक्के इतके राहिले. चालू वर्षाच्या पहिल्या सहामाहीत (एप्रिल-सप्टेंबर) चालू खात्यातील तूट १०.७ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतकी अपेक्षित असून, ती स्थूल देशांतर्गत उत्पादाच्या २ टक्के इतकी असेल. मात्र, विदेशी गुंतवणूकीतील मोठ्या प्रमाणावरील वाढ (२२.२ अब्ज अमेरिकन डॉलर) आणि व्यापारी कर्जातील वाढीमुळे २००७-०८ मधील पहिल्या सहामाहीतील निव्वळ भांडवली आवक ५१.१ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतकी होती. याशिवाय, आंतरराष्ट्रीय चलनांच्या तुलनेत रुपया बळकट झाला

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

असल्यान आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषात ४८.६ अब्ज अमेरिकन डॉलर एवढे आधिक्य राहिले.

चलन पुरवठा

१.९ चलनविषयक बदल दर्शविणा-या ढोबळ चलन पुरवठ्यात (M_3) वर्ष ते वर्ष स्थितीच्या आधारे चालू वर्षातील वाढ ४ जानेवारी २००८ रोजी २२.४ टक्के होती. ही वाढ आधीच्या वर्षाच्या तत्सम दिवशी २०.८ टक्के वाढीपेक्षा जास्त होती. ढोबळ चलन पुरवठ्यातील २००७-०८ या वर्षातील वाढ निर्धारित वाढीपेक्षा जास्त होती. चालू आर्थिक वर्षातील व्यापारी क्षेत्रातील पतपुरवठ्यातील वाढीत ५ जानेवारी, २००७ रोजी २८ टक्क्यांच्या तुलनेत ४ जानेवारी, २००८ रोजीपर्यंत २०.२ टक्क्यांपर्यंत घसरण झाली. चलन पुरवठ्याच्या विविध घटकांपैकी जनानेकडील चलनात वाढीचा वर्ष ते वर्ष स्थितीच्या आधारे वेग २००७-०८ मध्ये ४ जानेवारी २००८ पर्यंत १५.१ टक्के होता आणि तो ५ जानेवारी, २००७ रोजी १६.८ टक्के वाढीच्या वेगाच्या तुलनेत किंचितसा कमी होता.

किंमतीविषयक स्थिती

१.१० चालू वर्षात घाऊक किंमतीच्या निर्देशांकावर आधारित असलेले बिंदू ते बिंदू चलनवाढीचा दर १९ जानेवारी, २००८ रोजी ३.९ टक्के होत असून चलनवाढीचा हा वेग आधीच्या वर्षाच्या तत्सम आठवड्यातील ६.३ टक्क्यांच्या तुलनेत खूप खाली आला होता. प्राथमिक वस्तूच्या चलनवाढीच्या दरामध्ये मोठ्या प्रमाणात घसरण होऊन तो गेल्या वर्षाच्या १०.२ टक्क्यांच्या तुलनेत १८ जानेवारी, २००८ रोजी ३.८ टक्के इतका कमी झाला. त्याचप्रमाणे घाऊक किंमती निर्देशांकाच्या 'इंधन, उर्जा, दिव्याल्ब्रती व वगैरे' आणि 'वस्तुनिर्माण उत्पादने' या दोन घटकांच्या वार्षिक चलनवाढी २००७-०८ या वर्षात घसरण झाली. १८ जानेवारी, २००८ रोजी निर्देशांक ५२ आठवड्यांचा सरासरी चलनवाढीचा वेग ४.६ टक्के होता, तर जानेवारी, २००७ रोजी संपलेल्या ५२ आठवड्यांसाठी हा वेग ४.९ टक्के होता.

१.११ औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा वेग २००५-०६ मध्ये ४.४ टक्के होता, तो २००६-०७ मध्ये ६.७ टक्के इतका झाला. चालू आर्थिक वर्षात हा वेग एप्रिल, २००७ मध्ये ६.७ टक्के होता. त्यात वाढ होऊन तो ऑगस्ट, २००७ मध्ये ७.३ टक्के झाला. त्यानंतर त्यात घसरण होऊन डिसेंबर, २००७ मध्ये तो ५.५ टक्के झाला. एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ या कालावधीत चलनवाढीचा वेग ६.२ टक्के होता.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक स्थिती

स्थूल राज्य उत्पन्न

१.१२ पूर्वानुमानानुसार, २००७-०८ मध्ये (१९९९-२०००) किमतीनुसार महाराष्ट्राच्या स्थूल उत्पादात ९.० टक्के दराने वाढ अपेक्षित आहे.

राज्य उत्पादाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर, प्राथमिक क्षेत्रात ५.७ टक्के, द्वितीय क्षेत्रासाठी १०.४ टक्के व तृतीया क्षेत्रासाठी ९.१

इतके अपेक्षित आहे. महाराष्ट्राचे स्थूल राज्य उत्पाद स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार २००६-०७ साठी ३,७६,७८३ कोटी रुपये इतके अंदाजित करण्यात आले अस ते २००५-०६ मध्ये ३,४३,५०१ कोटी रुपये होते. चालू किंमतीनुसार २००६-०७ साठी राज्याचे स्थूल राज्य उत्पाद ५,०९,३५६ कोटी रुपये इतके अंदाजित करण्यात आले असून ते आधीच्या वर्षाच्या ४,३८,०५८ कोटी मर्याद्याच्या तुलनेत १६.३ टक्क्यांनी अधिक आहे.

राज्य उत्पन्न

१.१३ प्रारंभिक अंदाजानुसार, २००६-०७ साठी चालू किंमतीनुसार महाराष्ट्रातील राज्य उत्पन्न (निव्वळ राज्य उत्पाद) ४,३७,०३५ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न ४१,३३१ रुपये आहे. स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार २००६-०७ मधील राज्य उत्पन्न ३,२५,१४८ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न ०,७५० रुपये इतके अंदाजित आहे.

लाभवित्त

१.१४ राज्य शासनाची २००२-०३ मधील महसुली जमा ३१,१०३ कोटी रुपयांवरून वृद्ध २००६-०७ मध्ये ६०,२६७ कोटी रुपये झाली. दहाव्या पंचवर्षिक योजनेच्या कालावधीत राज्य शासनाची महसुली जमा जवळजवळ दुप्पटीने वाढली. कर व करेतर महसुलात सारख्याच गतीने वाढ झाली. अर्थसंचालकी अंदाज २००७-०८ अनुसार, राज्य शासनाची महसुली जमा २००६-०७ मध्ये ६०,२६७ कोटी रुपयांवरून १३.३ टक्क्यांनी वाढून ६८,२९९ कोटी रुपयांवरून होईल असे अंदाजित आहे. शासनाच्या कर महसुलात सुद्धा १४.८ टक्क्यांची वाढ अपेक्षित असून तो २००६-०७ मधील ६६,३४७ कोटी रुपयांवरून वाढून २००७-०८ मध्ये ५३,००२ कोटी रुपये होईल असे अपेक्षित आहे. चालू वर्षाच्या पहिल्या नऊ महिन्यांतील कर महसुलातील वाढ असंख्य अंदाजाच्या ६८.८ टक्के (३६,४५८ कोटी रुपये) होती. राज्य शासनाचे कर्ज २००६-०७ मधील १,३४,४९३ कोटी रुपयांवरून वाढून २००७-०८ मध्ये १,४४,३२५ कोटी रुपये इतकी होतील असे अपेक्षित आहेत.

१.१५ दहाव्या पंचवर्षिक योजनेच्या कालावधीत शासनाचा महसुली खर्च ४०,४७४ कोटी रुपयांवरून वाढून ६३,४६० कोटी रुपये झाला व २००७-०८ मध्ये तो ७,७८८ कोटी रुपये अपेक्षित आहे. शासनाचा एकूण खर्चातील योजनागत खर्चाचा वाटा २००२-०३ मधील ८.४ टक्क्यांवरून वाढून २००६-०७ मध्ये २१.३ टक्के होईल असे अंदाजित आहे. शासनाच्या खर्चानियंत्रित करण्यात शासनाला यश आले असून या खर्चाचे महसुली जमेश असलेल्या प्रमाणात घट होऊन ते २००२-०३ मधील ५९.४ टक्क्यांवरून २००७-०८ मध्ये ४९.७ टक्क्यांपर्यंत खाली येईल असे अपेक्षित आहे.

१.१६ राज्य शासनाची महसुली व वित्तीय तृतीचे स्थूल राज्य उत्पादाशी तुलना प्रमाण २००३-०४ मध्ये सर्वांत जास्त म्हणजे अनुक्रमे २.४ टक्के आणि ५.३ टक्के होते. राज्यात केलेल्या 'राजकार्षिय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापनाधिनियमाच्या' अंमलबजावणीमुळे महसुली व वित्तीय

तृट कमी करण्यास शासनाला मदत झाली आहे. राज्याच्या २००७-०८ च्या अर्थसंकल्पिय अंदाजानुसार ५११ कोटी रुपयांचे (स्थूल राज्य उत्पादाच्या ०.१ टक्के) महसुली आधिक्य अपेक्षित असून वित्तीय तृट २००६-०७ मधील १५,६२० कोटी रुपयांवरून (स्थूल राज्य उत्पादाच्या ३.१ टक्के) कमी होऊन २००७-०८ मध्ये ११,१५८ कोटी रुपये (स्थूल राज्य उत्पादाच्या १.९ टक्के) इतकी होणे अपेक्षित आहे.

मौसमी पाऊस २००७

१.१७ राज्यात नैऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन सहा दिवस उशिरा म्हणजे १३ जून, २००७ रोजी झाले. जून, जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर, २००७ या महिन्यात सरासरी पावसाच्या अनुक्रमे १४८ टक्के, ८९ टक्के, १११ टक्के, ११५ टक्के व ३५ टक्के इतका पाऊस झाला. २००७ च्या मौसमात राज्यात एकंदरीत सरासरीपेक्षा ९ टक्के जास्त पाऊस पडला. फक्त नांदेड या एका जिल्ह्यात सरासरीपेक्षा अपुरा (७३ टक्के) पाऊस पडला. धुळे, नंदुरबार, पुणे, सातारा, अमरावती व वर्धा या सहा जिल्ह्यांमध्ये सरासरीच्या १२० टक्क्यांपेक्षा जास्त पाऊस पडला.

कृषि उत्पादन

१.१८ राज्यात अन्नधान्याचे उत्पादन २००७-०८ मध्ये १५२.८५ लाख मॅ.टन अपेक्षित असून ते २००६-०७ मधील उत्पादनाच्या तुलनेत सुमारे २० टक्क्यांनी जास्त असेल. कापसाचे (रुई) उत्पादन ५८.१५ लाख गासड्या अपेक्षित असून, ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २६ टक्क्यांनी जास्त असेल. तेलबियांच्या उत्पादनात ३२ टक्के एवढी भरिव वाढ अपेक्षित असून ते ४७.०८ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. उसाच्या उत्पादनात देखील मोठी वाढ अपेक्षित असून, ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २२ टक्क्यांनी जास्त म्हणजे ८०६ लाख टन होईल असा अंदाज आहे.

दुग्ध उत्पादन

१.१९ राज्यातील दुग्ध उत्पादन २००७-०८ मध्ये ७२ लाख मॅ. टन अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षापेक्षा ३ टक्क्यांनी अधिक असेल. राज्यातील (बृहन्मुंबई वगळून) शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दूध संकलन २००७-०८ मध्ये (नोव्हेंबर, २००७ अखेरपर्यंत) सरासरी प्रतिदिन ४४ लाख लिटर होते. तर २००६-०७ मध्ये ते ४५ लाख लिटर होते.

मत्स्योत्पादन

१.२० राज्यातील सागरी क्षेत्रातील व गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन २००७-०८ मध्ये डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत अनुक्रमे ३.२६ लाख मॅ. टन आणि ०.९७ लाख मॅ. टन होईल असा अंदाज आहे. राज्यातील २००६-०७ मधील हेच मत्स्योत्पादन अनुक्रमे ४.६ लाख मॅ. टन व १.३ लाख मॅ. टन होते. राज्यातील सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादनाचे एकत्रित स्थूल मूल्य २००६-०७ व २००७-०८ (डिसेंबर, २००७ पर्यंत) मध्ये अनुक्रमे २,०४५ कोटी रुपये व १,४६५ कोटी रुपये होते.

नवीन गुंतवणूक प्रस्ताव

१.२१ उदारीकरणाचे धोरण अवलंबिल्यापासून जुलै, २००७ पर्यंत २५.६० लाख रोजगार क्षमतेसह ४,३७,०७८ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे १४,१९३ औद्योगिक प्रकल्प महाराष्ट्रात उभारण्यासाठी भारत सरकारकडे नोंदणी करण्यात आले आहेत. यापैकी जुलै, २००७ अखेर १,०१,५४७ कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या ६,४९९ प्रकल्पांनी प्रत्यक्षात उत्पादन सुरू केले असून त्यात सुमारे ६.४१ लाख रोजगार निर्माण झाला आहे.

विदेशी थेट गुंतवणूक

१.२२ उदारीकरणाचे धोरण अवलंबिल्यापासून जुलै, २००७ पर्यंत, विदेशी थेट गुंतवणुकीअंतर्गत महाराष्ट्र राज्यात उद्योग स्थापन करण्यासाठी ७०,८५६ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ३,९८२ प्रकल्प भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. या मंजूर प्रकल्पांपैकी जुलै, २००७ पर्यंत ३९,१२१ कोटी रुपये (५५ टक्के) गुंतवणुकीचे १,६२३ प्रकल्प (४१ टक्के) कार्यान्वित झाले आहेत. विदेशी थेट गुंतवणुकीखाली देशातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीमध्ये महाराष्ट्र राज्य सातत्याने प्रथम स्थानावर राहिलेले आहे. विदेशी थेट गुंतवणुकीस मान्यता मिळालेले प्रकल्प प्रामुख्याने सेवा (२४ टक्के), माहिती तंत्रज्ञान (२१ टक्के), पायाभूत सेवा (१२ टक्के) आणि ऑटोमोबाईल (१० टक्के) या क्षेत्रातील आहेत.

औद्योगिक उत्पादन

१.२३ राज्यातील औद्योगिक उत्पादनात (वस्तुनिर्माण) २००७-०८ या वर्षातील पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये ९.६ टक्के दराने वाढ होईल असे अनुमानित आहे. आधीच्या वर्षी म्हणजे २००६-०७ मध्ये ही वाढ ९ टक्के होती.

माहिती व तंत्रज्ञान

१.२४ सिडको व महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ यांच्या सहकार्याने महाराष्ट्र शासन राज्यातील निरनिराळ्या भागांत सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान उद्याने विकसित करित आहे. या अंतर्गत ३३ शासकीय/सार्वजनिक व २४५ खाजगी माहिती तंत्रज्ञान उद्याने उभारली जात आहेत. १५,००५ कोटी रुपये खाजगी गुंतवणूक असणा-या या माहिती तंत्रज्ञान उद्यानातून ११.५४ लाख इतक्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होणार आहेत.

औद्योगिक संबंध

१.२५ कारखान्यांतील संप व टाळेबंदीमुळे २००६ या वर्षात झालेल्या काम स्थगित्यांची संख्या २३ होती व ती कमी होऊन २००७ मध्ये २२ झाली. २००७ मध्ये काम स्थगित्यांमुळे, (आधीपासून चालू असलेल्या काम स्थगित्यांसह) वाया गेलेले मनुष्यदिवस ९.५५ लाख होते व ते २००६ मधील वाया गेलेल्या १०.८५ लाख मनुष्यदिवसांच्या तुलनेत कमी होते.

खनिज उत्पादन

१.२६ राज्यातील खनिज उत्पादनक्षम क्षेत्र ५८ हजार चौरस कि.मी. (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) आहे. राज्यातील

उत्पादित खनिजांचे एकूण मूल्य २००६-०७ मध्ये ४,१८३ कोटी रु होते व त्यामध्ये काळशाचा वाटा जवळपास ८० टक्के (३,३३५ कोटी रुपये) होता.

किंमतीविषयक स्थिती

१.२७ राज्यातील नागरी व ग्रामीण क्षेत्रांसाठी स्वतंत्रपणे तयार करण्यात येणा-या ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकांनुसार एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ कालावधीतील राज्यातील नागरी भागातील ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ७ टक्क्यांनी वाढला, तर ग्रामीण भागात ही वाढ १०.५ टक्के इतकी होती

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१.२८ लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था अंतर्गत, २००७-०८ मध्ये, डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांकडून (अं.अ. वगळून) तांदूळ आणि गव्हाच्या उचलीचे एकूण नियतनाशी प्रमाण अनुक्रमे ७९ टक्के आणि ८९ टक्के इतके होते. त्याचप्रमाणे, अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत हे प्रमाण अनुक्रमे ८१ टक्के व ८५ टक्के इतके होते.

वीज निर्मिती

१.२९ महाराष्ट्रातील विद्युत् निर्मितीची बंदिस्त व अपारंपरिक स्रोतासह स्थापित क्षमता मार्च, २००७ अखेर, १५,४५३ मे. वॅट हो याशिवाय, एनटीपीसी/एनपीसी मधील राज्याचा हिस्सा विचारात महाराष्ट्रासाठीची एकूण उपलब्ध क्षमता १७,९८४ मे. वॅट इतकी होती. २००७-०८ मध्ये डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत महानिर्मितीतर्फे त्यामध्ये कांभर टाकलेली नाही. २००७-०८ मध्ये डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत राज्य विजेची निर्मिती ५१,०४० दशलक्ष किलोवॅट तास झाली व ती आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा ३.४ टक्क्यांनी जास्त होती. २००७-०८ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत १७,४८९ मे. वॅट विजेची अल्पमागणी १८ डिसेंबर, २००७ रोजी नोंदविण्यात आली आणि ही मागणी ४,६१८ मे. वॅट विजेचे भारनियमन करून भागविण्यात आली. राज्य विजेचा तुटवडा भासत असल्यामुळे भारनियमन ही नित्याची बाब आहे. २००६-०७ मध्ये शासन मालकीच्या कंपन्यांच्या विजेच्या पारंपरिक वितरणातील हानी अनुक्रमे ५.५ टक्के व २९.५ टक्के इतकी होती. अकरा पंचवार्षिक योजनेमध्ये महानिर्मिती कंपनी व केंद्रीय प्रकल्पांकडून स्थानिक क्षमतेत अनुक्रमे ६,६५७ मे. वॅट व १०,२४९ मे. वॅट इतकी वाढ अपेक्षित आहे. खाजगी सार्वजनिक सहभागाचा एक भाग म्हणून राज्य शासनाच्या खाजगी कंपन्यांशी १२,५०० मे. वॅट इतक्या क्षमतावाढीचे सामंजस्य केले आहेत.

परिवहन व दळणवळण

१.३० मार्च, २००७ अखेर राज्यातील सार्वजनिक बांधकाम विभाग जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकूण लांबी २,३४ कि.मी. होती. राज्यातील लोहमार्गांची एकूण लांबी मार्च, २००७ मध्ये ५,९०२ कि.मी. होती व ती देशातील एकूण लोहमार्गांच्या लांबीच्या ६.४

कि.मी.) १.२ टक्के होती. रस्त्यावरील मोटारवाहनांची राज्यातील संख्या १ जानेवारी, २००७ रोजी १३०.३ लाख होती. मार्च, २००७ अखेर राज्यातील ट्रॅक्टर न्यालयांची संख्या १२,५९९ होती. त्यापैकी ११,३१५ ट्रॅक्टर कार्यालये ग्रोण भागात, तर १,२८४ कार्यालये नागरी भागात होती. ३१ मार्च, २००७ रोजी राज्यात असलेल्या दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ६४.४४ लाख होती. सप्टेंबर, २००७ अखेर महाराष्ट्रातील भ्रमणध्वनींची संख्या २७.१४ लाख हो. त्यापैकी ११५.२५ लाख (४१.३ टक्के) भ्रमणध्वनी मुंबई वरिमेंडळांतर्गत होते.

लोकसंख्या

१.३१.१ जनगणना २००१ अनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९.६९ कोटी होती. १ मार्च, २००८ रोजीची राज्याची प्रक्षेपित लोकसंख्या सुमारे १०.८० कोटी इतकी आहे.

१.३१.२ जनगणना २००१ अनुसार, राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण ७६.९ टक्के होते. प्रमाण पुरुष व स्त्रियांसाठी अनुक्रमे ८६.० टक्के व ७०.० टक्के होते. तथापि, राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ६४ व्या फेरीच्या जुलै, २००७ - जू. २००८) पहिल्या दोन उपफे-यांमध्ये गोळा केलेल्या माहितीनुसार पुरुष व स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ८६.२ टक्के व ७९.३ टक्के असे इले आहे.

१.३१.३ नमू नोंदणी पाहणीवर आधारित माहितीनुसार राज्यातील लोकसंख्याविवेक दिशांमध्ये चांगली सुधारणा झाली असून २००६ मध्ये नोंदणी (१८.५), मृत्यू (६.७) आणि बालमृत्यूदर (३५) सातत्याने कमी होत आहेत.

रोजगार

१.३२ राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ६१ व्या फेरीमध्ये (जुलै, २००४-जून, २००५) गोळा केलेल्या आकडेवारीनुसार राज्यातील विविध क्षेत्रातील रोजगार ४२ लाख होता. कृषि व संलग्न क्षेत्रात रोजगार सर्वात जास्त म्हणजे २४.२ लाख (५६ टक्के) होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रात ४५.८ लाख (१०.६ टक्के) तर सेवा क्षेत्रात १२.३ लाख (२८.५ टक्के) रोजगार होता. रोजगार हमी योजना लागू करण्याचे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य होते. रोजगार हमी योजने शिवाय शासन संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, प्रोत्सुकृत राष्ट्रीय मीण रोजगार हमी योजना या रोजगार पुरविण्या-या योजना राज्यात राबत. कारखान्यासंबंधीच्या आकडेवारीनुसार २००६ ह्या वर्षी राज्यातील कारखान्यात सरासरी दैनिक रोजगार १२.८ लाख होता व तो वर्षातील रोजगारपेक्षा १.८ टक्क्यांनी जास्त होता.

१.३३ राष्ट्रीय साक्षरतेचे वैयक्तिक विकास साधण्यामधील शिक्षण हे एक महत्त्वाचे सर्वमान्य असे साधन समजले जाते. राज्यात २००७-०८ मध्ये १.३० प्राथमिक, १.७६२ माध्यमिक, ३.९१४ उच्च माध्यमिक शाळा, तर १.३० कनिष्ठ महाविद्यालये कार्यरत होती. राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या २००७-०८ मध्ये अनुक्रमे ११५.७१ लाख, ५८.२४ लाख, ४५.८० लाख व ८.३२ लाख होती.

कृषि पतपुरवठा

१.३४ राज्यात शेतीच्या हंगामी कामांसाठी पतपुरवठा सहकार क्षेत्रातील प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, वाणिज्यिक बँका आणि क्षेत्रीय ग्रामीण बँका यांच्याद्वारे करण्यात येतो. राज्यातील शेतीच्या हंगामी कामांसाठी २००६-०७ मध्ये एकूण ७.७९८ कोटी रुपयांचा कर्ज पुरवठा करण्यात आला होता. यापैकी, ५.४९८ कोटी रुपयांचा (७० टक्के) कर्जपुरवठा प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांद्वारे, १.९९९ कोटी रुपयांचा (२६ टक्के) कर्जपुरवठा वाणिज्यिक बँकांद्वारे व ३०१ कोटी रुपयांचा (४ टक्के) कर्जपुरवठा क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांद्वारे करण्यात आला होता.

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

१.३५ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कार्यालयांची (शाखा) एकूण संख्या ३० सप्टेंबर, २००७ रोजी ६,७९७ इतकी होती व ती देशातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांच्या (७२,११७) ९.४ टक्के इतकी होती. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडून एकूण ठेवी ३० सप्टेंबर, २००७ रोजी ७,३१,८३० कोटी रुपये इतकी होत्या व त्या आधीच्या वर्षापेक्षा ३१ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत ह्या बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये २१ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ होऊन ती ६,६९,८६१ कोटी रुपये इतकी झाली. सप्टेंबर, २००७ अखेर राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या पतपुरवठ्याचे ठेवीशी असलेले प्रमाण ९२ टक्के होते. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठा ह्या दोन्हीबाबतच्या ३० सप्टेंबर, २००७ रोजीच्या स्थितीनुसार, महाराष्ट्राचा भारतात पहिला क्रमांक लागतो.

म्युच्युअल फंड

१.३६ म्युच्युअल फंड ही सेवांचे नियंत्रण असलेली एक वेगाने वृद्धिंगत होणारी वित्तीय सेवा आहे. देशात ३१ मार्च, २००७ रोजी ४० नोंदणीकृत म्युच्युअल फंड होते व त्यांच्याकडे ३,२६,२९२ कोटी रुपये इतकी मालमत्ता होती. यापैकी ३६ म्युच्युअल फंड महाराष्ट्रात नोंदणी झालेले होते. या ३६ फंडांनी २००६-०७ मध्ये गोळा केलेली नक्कल रक्कम ८९,५६९ कोटी रुपये इतकी होती.

विशेष अभ्यास

१.३७ राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ६४ व्या फेरीमध्ये (जुलै, २००७-जून, २००८) 'शिक्षणातील सहभाग व त्यावरील खर्च' आणि 'रोजगार-बेरोजगार व स्थलांतराचा तपशील' यासंबंधी माहिती गोळा करण्यात येत आहे. या पाहणीच्या पहिल्या दोन उपफे-यांमध्ये (जुलै-डिसेंबर, २००७) राज्य नमुन्यांतर्गत गोळा करण्यात आलेल्या निवडक आकडेवारीच्या शीघ्रतक्तीकरणाने आधारित काही महत्त्वाचे निष्कर्ष खाली दिले आहेत.

i) राज्यातील ६-१४ वर्षे वयोगटातील शाळाबाह्य (शाळेत न जाणा-या) मुलांचे प्रमाण ग्रामीण भागात जवळजवळ ८ टक्के व नागरी भागात जवळजवळ ६ टक्के होते.

ii) कुटुंबासमवेत राहणा-या आणि प्राथमिक वर्गात शिक्षणा-या विद्यार्थ्यांबाबत प्रति विद्यार्थी सरासरी वार्षिक खर्च ग्रामीण भागात ६७६ रुपये व नागरी भागात ३,५३७ रुपये होता. कुटुंबावर अवलंबून असणा-या आणि घरापासून दूर राहून शिक्षण घेणा-या सदस्यांकरिता प्रति सदस्य वार्षिक खर्च ग्रामीण भागात ५,८७२ रुपये व नागरी भागात २२,८९२ रुपये इतका करण्यात आला होता.

iii) मागील ३६५ दिवसात स्थलांतरित झालेल्या आंतर-स्थलांतरित कुटुंबांचे प्रमाण ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात एकूण कुटुंबांच्या ३ टक्के होते. आंतर-स्थलांतराचे मुख्य कारण रोजगार हे असून त्या खालोखाल शिक्षण हे कारण आहे.

iv) स्थलांतरित व्यक्तींचे प्रमाण ग्रामीण भागात ३० टक्के नागरी भागात ३७ टक्के होते. विवाह हे स्थलांतराचे एक महत्त्वाचे कारण असून त्या खालोखाल पालकांचे/कमावत्या सदस्यांचे स्थलांतर हे कारण होते.

v) बाह्य-स्थलांतरित सदस्य असलेल्या कुटुंबांचे प्रमाण : भागात ८ टक्के व नागरी भागात २ टक्के होते. आशा कुटुंबाना झालेल्या सरासरी वार्षिक प्राप्तीची रक्कम ग्रामीण भागात १९,८९७ व नागरी भागात ३८,१४४ रुपये होती.

* * * * *

आर्थिक दृष्टिक्षेप व आनुषंगिक धोरणे

१. अर्थव्यवस्था

२.१ दहाव पंचवार्षिक योजनेतील अखेरच्या तीन वर्षांत अर्थव्यवस्था सातत्यपूर्ण आणि प्रभावी वाढ झाल्याचे दिसून येते. स्थूल गज उत्पादामध्ये २००२-०३ व २००३-०४ (दहाव्या पंचवार्षिक योजनेची पहिली दोन वर्षे) मध्ये सुमारे सरासरी ७.०५-०६ मध्ये १.१ टक्के आणि २००६-०७ मध्ये १.७ टक्के अशा राने वाढले. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेसाठी ठरवून दिलेले ८.० टक्के वाढीचे लय आणि नवव्या पंचवार्षिक योजनेत राज्य मध्यस्थाने केली ३.८ टक्के इतकी बरीच कमी प्रमाणातील ह्या बाबी विगरात घेता दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमधील ८.३ सरासरी चक्रवाढ वृद्धिदर प्रशासनीय ठरतो. अर्थव्यवस्थेतील वाढ पापुही चालू राहिल अशी अपेक्षा असून आगाऊ जानेवार २००१-०८ मध्ये स्थूल राज्य उत्पादाची वाढ ९ टक्के व अपेक्षित अहे. अर्थव्यवस्थेचे २००७-०८ मधील अपेक्षित वृद्धिदर आश्वासक असून ते प्रार्थामिक क्षेत्राकरिता ५.७ टक्के, द्वितीय क्षेत्राकरिता १०.४ टक्के आणि तृतीय क्षेत्राकरिता ९.१ टक्के असे नपेरित आहेत. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या तिसर्या क्षेत्राकरिता वृद्धिदर प्रार्थामिक क्षेत्राकरिता ४.३ टक्के, तृतीय क्षेत्राकरिता १.६ टक्के आणि तृतीय क्षेत्राकरिता ८.७ टक्के होते. २००५-०६ ते २००७-०८ या तीन वर्षांत, त्या आधीच्या तिसर्या क्षेत्राकरिता स्थितीच्या तुलनेत, मान्यूनचा पाऊस चांगला याने कृषि उत्पादन चांगले झाले. कृषि व संलान सेवा मध्ये २००४-०५ मधील ६.३ टक्के ऋण वृद्धिदरारवून २००६-०७ आणि २००७-०८ मधील सरासरी ८.० टक्के ऋणारपयत झालेनी भरपाई उत्साहवर्धक असून त्यामुळे राज्य मध्यस्थेच्या रचयाम वाढीस हातभार लागला आहे.

२.२ गेल्या गार वर्षातील राज्याच्या स्थूल राज्य उत्पादात जी सातत्यपूर्ण वाढ ही नजीकच्या भविष्यकाळात राज्याच्या मध्यस्थेतील सर्व क्षेत्रांमध्ये अधिक उच्च वाढीची क्षमता याने संकेत देते तथापि, व्यापक व संतुलित आर्थिक वाढीसाठी उच्च संलान क्षेत्रा विकास, ग्रामीण पायाभूत सुविधांची दर्जावाढ, व ग्रामण क्षेत्रांचे दृढीकरण या स्वरुपाच्या केंद्रगामी

उपाययोजनांची आवश्यकता आहे. उपजीविकेसाठी शेतीवर असलेले अवलंबन कमी करण्यासाठी कामगारांच्या कौशल्यांचा विकास करणे आवश्यक आहे. शासनाने या पूर्वीच पर्यटन क्षेत्राची क्षमता ओळखली असून या क्षेत्राच्या विकासासाठी किनारी पर्यटन, जीवसृष्टी पर्यटन, कृषि पर्यटन, आरोग्य पर्यटन, इ. सारख्या नवीन क्षेत्रांचा शोध घेतला आहे. ह्या सर्वांतुन राजगार निर्मिती करण्यासाठी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेस चालना देण्यासाठी कालबद्ध कार्यवाही करणे आवश्यक आहे. अर्थव्यवस्थेमध्ये उच्च दर्जाचा वृद्धिदर साध्य करीत असताना बेरोजगारी, दारिद्र्य, आरोग्य, शिक्षण, इत्यादी सारख्या मानव विकासाविषयक सामाजिक-आर्थिक बाबींकडे लक्ष पुरविण्याची आवश्यकता आहे.

लोकवित्त

२.३ राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, २००५ चे मुख्य उद्दिष्ट २००८-०९ पर्यंत महसुली तूट पूर्णपणे दूर करणे हे आहे. राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम आणि मूल्यवर्धित करप्रणाली यांच्या अंमलबजावणीसाठी केलेल्या सुनियोजित प्रयत्नांमुळे वित्तीय तूटीचे स्थूल राज्य उत्पादाशी असलेले प्रमाण २००३-०४ मधील ५.३ टक्क्यांवरून २००६-०७ मध्ये ३.१ टक्क्यांपर्यंत कमी करण्यात राज्याला यश मिळाले आहे. २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत महसुली जमेत २०.६ टक्के इतक्या वार्षिक वृद्धिदराने वाढ झाली, तर महसुली खर्च १४.१ टक्के वृद्धिदराने वाढला. २००६-०७ मध्ये कर आणि करेतर महसुलात आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे २०.३ टक्के आणि ४०.३ टक्के इतकी प्रभावी वाढ झाली. अशा तऱ्हेने महाराष्ट्र राज्य, आता वित्तीय बळकटीकरणकाडून वित्तीय स्थिरतेकडे वाटचाल करीत आहे. तथापि, राज्य शासनाची वाढती कर्जे आणि व्याजप्रदानांचे वाढते ओझे या राज्य शासनापुढील चिंतेच्या प्रमुख बाबी आहेत. वर्ष २००७-०८ मध्ये राज्य शासनाची एकूण कर्जे रू. १,४४,३२५ कोटी इतके होणे अपेक्षित आहे, जे स्थूल राज्य उत्पादाच्या २४.९ टक्के इतके आहे. व्याज प्रदानांवरील अपेक्षित खर्च रू. १२,४०६ कोटी असून तो महसुली जमेच्या १८.२ टक्के इतका आहे.

२.४ राज्याची वित्तीय स्थिती अधिक बळकट करण्यासाठी राजकोषीय उत्तरदायित्व व वित्तीय व्यवस्थापन अधिनियम, २००५ ची अमलबजावणी यासारख्या अवलंबिलेल्या राजकोषीय उपाययोजना राज्याने यापुढेही चालू ठेवणे आवश्यक आहे. राजकोषीय सुस्थिती प्राप्त करण्यासाठी कर व करेतर महसुलात वाढ करणे, अनुदानावरील खर्च कमी करणे, कर्जे कमी करणे, विकासेतर खर्चात कपात करणे, वेतन व निवृत्ती वेतन यावरील खर्च मर्यादित ठेवणे, इ. उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. बाराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र शासनाने राज्यांना कर्जे देणे थांबविले आहे. कर्जे आणि त्यावरील व्याजदर या बाबी राजकोषीय सुदृढतेशी निगडीत असल्याने शासनाने भांडवली खर्चाकरिता खुल्या बाजारातून कर्जे उभारताना सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे.

पायाभूत सुविधा

२.५ राज्यास विदेशी गुंतवणुकदारांच्या दृष्टीने पसंतीचे राज्य म्हणून असलेले स्थान कायम राहण्यासाठी राज्यात सध्या असलेल्या पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ करणे आणि त्या जागतिक दर्जाच्या तोडीस तोंड स्वरूपात विकसित करणे गरजेचे आहे. राज्यात जमीन आणि अन्य नैसर्गिक साधन संपत्ती मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असल्याने पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या संधी मोठ्या प्रमाणावर आहेत. अर्थव्यवस्था वृद्धिचा वेग वाढविण्यासाठी रस्ते व रेल्वे यांचे जाळे, विमान व जल वाहतूक सुविधा, ऊर्जा, पाणी आणि मनुष्यबळ हे भौतिक पायाभूत सुविधांतील महत्त्वाचे मूलभूत घटक आवश्यक आहेत. स्थूल राज्य उत्पादात सेवा क्षेत्राचा वाटा सर्वात जास्त असल्याने एकूण पायाभूत सुविधांतील विकासाचा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर निश्चितच मोठा व अनुकूल परिणाम होऊन राज्य विकासाच्या सर्वांच्च स्थानी पोहोचू शकेल. पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी फार मोठ्या प्रमाणावरील गुंतवणुकीची गरज असते. पायाभूत सुविधांचे प्रमाण व दर्जा यात कालबद्ध पध्दतीने वाढ करण्यासाठी राज्यात सार्वजनिक-खाजगी-भागीदारीस बराच मोठा वाव आहे.

सिंचन

२.५.१ पाणी हे केवळ शंतीसाठीच आवश्यक आहे असे नसून ते इतर क्षेत्रांची सुद्धा प्राथमिक गरज आहे. राज्यातील सिंचनाखालील एकूण क्षेत्राचे पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी प्रमाण १७ टक्के असून राष्ट्रीय पातळीवर हे प्रमाण ४३ टक्के इतके आहे. राज्यातील निर्मित सिंचन क्षमतेचा प्रत्यक्षात पूर्णपणे वापर केला जात नाही. महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाने (१९९९) राज्यातील सिंचनक्षमता १२६ लाख हेक्टर इतकी अंदाजित केली आहे. राज्याने मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करून देखील गेल्या १५-२० वर्षांपासून सिंचनाखालील एकूण क्षेत्राचे प्रमाण (१५ ते १७ टक्के) जवळपास

तेवढेच राहिले आहे. त्यामुळे अस्तित्वात असलेल्या सिंचन क्षमता कमाल वापर करणे आणि प्रगत टप्प्यांतील सिंचन प्रकल्प पूर्णपणे नण्यास प्राधान्य देणे याकरिता गंभीर प्रयत्न आवश्यक असल्याचे जाळे

२.५.२ सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद देखभालीखालील राज्यातील रस्त्यांचो एकूण लांबी २.३४ कि.मी. असून यापैकी जवळपास ५० टक्के रस्ते काँक्रीटचे डांबरी आहेत. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत रस्त्यांचो एकूण लांबी केवळ ५ टक्क्यांनी वाढली, तर मोटार वाहनांचो ५४ टक्क्यांनी वाढली. राज्यात प्रति हजार चौरस कि.मी. क्षेत्र रस्त्यांचो सरासरी लांबी ८७ कि.मी. असून राष्ट्रीय पातळीवर ७५ कि.मी. आहे. परंतु ती तामिळनाडूतील १२८ कि.मी. उत्तर प्रदेश व पश्चिम बंगालमधील १०३ कि.मी. सरासरी तुलनेत बरोच कमी आहे. मोटार वाहनांच्या संख्येत सातत्याने पडत असल्याने या वाहनांना सामावून घेण्यासाठी पुरेशी रस्त्यांची पायाभूत सुविधा विकसित करणे तसेच रस्ते पृष्ठांकित करणे त्यांची नियमितपणे देखभाल करून त्यांच्या दर्जाबाबत खातरनिशी करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील गावे रस्त्याने जोडणे बाबतीत बारमाही रस्त्यांनी जोडलेल्या गावांची टक्केवारी सुमारे ५० आहे. ग्रामीण-नागरी भागाचे एकात्मिकरण आणि खेड्यांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता सर्वेच खेडी रस्त्यांनी जोडणे आवश्यक

लोहमार्गाचे जाळे

२.५.३ ३१ मार्च, २००७ रोजी राज्यातील लोहमार्गांची लांबी ५,९०२ कि.मी. होती. गेल्या ५० वर्षांत लोहमार्गांच्या लांबीत केवळ १३ टक्के इतकीच वाढ झाली आहे. राज्यात प्रति हजार चौ.कि.मी. क्षेत्रामागे लोहमार्गांची लांबी १९ कि.मी. असून जवळपास राष्ट्रीय पातळीइतकीच आहे) लोहमार्गांच्या अशा धोरण विचार करता, राज्य बाराव्या स्थानावर आहे. बिहार, हरियाणा, पंजाब, तामिळनाडू, उत्तर प्रदेश आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांमध्ये लोहमार्गांची घनता ३० कि.मी. पेक्षा अधिक आहे. मुंबईतील लोहमार्गांची घनता ही मुंबईकरांची जीवनवाहिनी आहे. लोकल गाड्यांच्या वाहून नेण्याच्या क्षमतेतील वृद्धिचा वेग आणि प्रत्यक्ष प्रवास संख्येतील वाढोचा वेग यात मोठो तफावत असल्याचे दिसून येते. राज्यातील रेल्वेचे जाळे वाढविण्याबरोबरच सर्व जिल्ह्यांची मुख्य अतिजलद रेल्वेने जोडणे आवश्यक आहे. रेल्वेच्या पायाभूत सुविधांचो दर्जावाढ करण्यासाठी अनेक प्रकल्प, विशेषतः मुंबई-पुणे सुरु करण्यात आले असले तरी त्यांच्या कामाच्या प्रगतीचा वेग आहे.

विमान वाहतूक

२.५.४ राज्यात मुंबई, पुणे व नागपूर या तीन ठिकाणी आंतरराष्ट्रीय विमानतळ आहेत. याव्यतिरिक्त राज्यात देशांतर्गत वाहतूकीसाठी च विमानतळ आहेत. मुंबईतील विमानतळ (देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय) आधीच गदीचे झाले आहे. विमान प्रवाशांच्या सातत्याने घणा-या मागण्या पुरविण्यासाठी विमानतळांवरील सुविधांमध्ये ढ करणे आणि नवीन विमानतळ प्राधान्याने बांधणे देखील गरजेचे आहे.

जल वाहतूक

२.५.५ रयास ७२० कि मी. लांबीचा समुद्र किनारा असून त्यावर दोन मी बंदरे आणि ४८ लहान बंदरे आहेत. राज्यातील मोठ्या बंदरांचे कामगिरी उत्साहवर्धक आहे. तथापि, दाभोळ हे एकच लहान दर विकसित करण्यात आले आहे. लहान बंदरांचा विकास करून जल वाहतूक यंत्रणेचे बळकटीकरण करणे आवश्यक आहे. लहानबंदरांचा विकास कालबद्ध पध्दतीने करण्यावर लक्ष केंद्रीत करणे गरजेचे आहे. याशिवाय किनारपट्टीवरील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला ढकटी आणण्यासाठी पकडलेल्या मासळीची चढउतार करण्याकरिता धक्क्यांची बांधकामे सुद्धा प्राथम्याने हाती घेणे आवश्यक आहे.

सार्वजनिक वाहतूक

२.५.६ सार्वजनिक रस्ते वाहतूक यंत्रणा सर्वकष विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते. राज्यात २२ महानगरपालिका असून त्यापैकी १२ महानगरपालिकांकड स्वतःची सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था आहे. शहरी वाहतूक सेवांच्या कामगिरीचे आणि कार्यक्षमतेचे मूळमापन आर्थिक निकषांऐवजी सुविधांच्या दृष्टिकोनातून होणे गरजेचे आहे. दुर्गम ग्रामीण भागात तोटयात चालवाव्या मागणा-या बसकारक सेवा, शहरी वाहतूक आणि समाजातील वरिष्ठ प्रकारील व्यक्तींना बस भाडयातील सवलती यामुळे रा.प. महामंडळास म्ठ्या प्रमाणात तोटा होत आहे. राज्य शासनाने ह्या ताटयांची महामंडळास प्रतिपूर्ती करावी, जेणेकरून महामंडळास बस भाडयांच्या तापात वाढ करणे आणि अधिक चांगल्या दर्जाची सेवा पुरविणे शक्य ईल. पुणे, नागपूर, औरंगाबाद आणि नाशिक या शहरांतील नागाकांना अपु-या व अकार्यक्षम शहर वाहतूक यंत्रणेस ढड द्यावे लाग आहे. त्यामुळे या शहरांत मेट्रो रेल्वे/मोनो रेल/मालक रेल्वे, सारख्या जलद वाहतूक यंत्रणांचा सार्वजनिक-भागीदारीच्या माध्यमातून विकास करण्याबाबत प्राथम्याने विचार होणे अश्यक आहे. शेवाय सध्या या शहरात अस्तित्वात असलेल्या सार्वजनिक वाहतूक सुविधा सुधारण्यासाठी देखील खाजगीकरणाच पर्याय तपासून पाहण्यात यावा.

वीज

२.५.७ जवळपास गेल्या दशकापासून वीज समस्येस राज्य तोंड देत असून त्या समस्येचे एक कारण भागणे या क्षेत्रात केवली अत्यल्प गुंतवणूक होय. पाचव्या पंचवर्षिक योजनेत एकूण योजनांतर्गत खर्चांमध्ये वीज क्षेत्रावरील खर्चाचे प्रमाण ३४ टक्के होते, ते दहाव्या पंचवर्षिक योजनेत ११ टक्क्यांपर्यंत खाली आले. स्थापित क्षमतेत २०००-०१ पासून अत्यल्प वाढ झाली आहे. परिणामी, वीजेची मागणी आणि निर्मिती यांत असमानता निर्माण झाली आहे. महापारंपण कंपनीस पारंपणातील हानी २००५-०६ मधील ६.४ टक्क्यांवरून २००६-०७ मध्ये ५.५ टक्के अशी अल्प प्रमाणात कमी करता आली. महावितरण कंपनीस वितरणातील हानी २००६-०७ मधील २९.५ टक्क्यांवरून चालू वर्षातील ऑक्टोबर, २००७ पर्यंत २१.९ टक्के, इतकी लक्षणीय प्रमाणात कमी करता आली. वीजेच्या पारंपण व वितरणातील हानी ही बाब चिंताजनक असून हे चक्र असेच चालू आहे. परिणामी, भारनियमन ही राज्यातील नित्याची बाब झाली आहे. ह्या समस्येवर मात करण्यासाठी स्थापित क्षमतेत भर घालणा-या प्रकल्पांची (सार्वजनिक आणि खाजगी अशा दोन्ही) अंमलबजावणी जलद गतीने होण्यासाठी सर्वकष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. राज्य शासनाने सार्वजनिक-खाजगी-भागोदारीत एकूण १२,५०० मगावट स्थापित क्षमतेची भर घालण्यासाठी आठ खाजगी कंपन्यांशी सामंजस्य करार कले आहेत. तथापि, हे प्रकल्प तातडीने व वेळेत पूर्ण होण्यासाठी प्रकल्पांच्या प्रगतीचे काटेकोरपणे सनियंत्रण करणे आवश्यक आहे. उर्जेच्या बाबतीत राज्यातील परिस्थितीत २०१२ नंतर सुधारणा होणे अपेक्षित आहे.

कृषि

२.६ राज्यातील मान्सूनचे स्वरूप तीव्र चढ उताराचे असल्याने कृषि क्षेत्राची उत्पादकता अनिश्चित स्वहपाची आहे. राज्यातील मोठ्या प्रमाणावरील कामगार मनुष्यबळ (५५ टक्के) ग्रामीण भागात असून ते उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून आहे. योजना आयोगाने अकराव्या पंचवर्षिक योजनेत कृषि क्षेत्रासाठी ४ टक्के वाढीचे लक्ष्य ठरवून दिले आहे. अन्नधान्याचे राज्यातील उत्पादन आणि राज्याची गरज यांतोल तफावत दिवसेंदिवस वाढतच आहे. तेव्हा ठरवून देण्यात आलेले वाढीबाबतचे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी उपलब्ध क्षमतांचा पुरेपुर वापर करणे, वापरात नसलेली मशागतयोग्य जमीन शेतीखाली आणणे, न वापरलेली सिंचन क्षमता (शेततळी, विहिरी, मालगुजारी तलाव, जलसाठे इत्यादींच्या समावेशासह) उपयोगात आणणे, कृषि विद्यापीठांच्या सहभाग वाढविणे, कृषि क्षेत्रातील संशोधन आणि आधुनिक पध्दती यांना प्रोत्साहन देणे, पणन, शेतगृहे व कृषि प्रक्रिया सुविधांमध्ये सुधारणा करणे, इत्यादींसाठी गंभीर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. पाणी साठविण्याची

क्षमता वाढविण्यासाठी जुन्या सिंचन प्रकल्पांतील गाळ काढण्याचे काम हाती घेणे आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त, वित्तीय संस्थांद्वारे शंतीसाठी पुरेसा आणि वेळेत पतपुरवठा उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न हाणं गरजेचे आहे.

उद्योग

२.७ राज्यातील संघटित क्षेत्रातील उत्पादन मूल्य (२१ टक्के) आणि निव्वळ मूल्यवृद्धी (२० टक्के) याबाबतीत राज्याने भारतात प्रथम स्थान कायम ठेवण्यात यश प्राप्त केले आहे. विदेशी थेट गुंतवणुकीचा विचार करता, महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वाधिक पसंतीचे राज्य राहिले आहे. देशी गुंतवणुकीत देखील राज्याने सर्वांत जास्त प्रस्ताव प्राप्त केले आहेत. गुंतवणूक आघ स्थिर राहण्यासाठी (देशी, तसेच विदेशी) भौतिक पायाभूत सुविधांमधील उणावा शोधून उद्योगांच्या गरजा भागविण्याकरिता त्यावर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. विजेचा तुटवडा हा विकासातील मोठा अडथळा राहिला आहे. राज्यातील जलवाहतूक विकसित करण्यासाठी आणि रेल्वेचे जाळे सुधारण्यासाठी सुनियोजित प्रयत्न आवश्यक आहेत. याशिवाय, आजारी उद्योग हे बस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या वाढीतील एक प्रमुख अडथळा असून त्यामुळे भांडवली मत्ता गुंतून पडतं, तसेच उत्पादकतेची हानी आणि बेरोजगारीत होणारी वाढ यासारख्या गंभीर समस्या निर्माण होतात. या बाबतीत समस्यांचे योग्य आकलन करून त्यावर वेळीच उपाययोजना करणारी यंत्रणा उभारणे गरजेचे आहे.

रोजगार

२.८ जनगणना, २००१ नुसार कृषि व संलग्न सेवा क्षेत्रातील कामगारांचे प्रमाण १९९१ मधील ६२ टक्क्यांच्या तुलनेत २००१ मध्ये ५५ टक्के इतके कमी झाल्याचे आणि कार्यबळ कृषि क्षेत्राकडून अन्य क्षेत्राकडे वळल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या अगदी अलिकडील फेरीवरून १९९९-२००० ते २००४-०५ या कालावधीत रोजगार वृद्धीत ३.४ टक्के या दराने वाढीचा कल दिसून येतो. याउलट त्या आधीच्या काळात उतरता कल दिसून येत होता. रोजगार वृद्धीतील ह्या वाढीच्या परिणामी २०००-२००५ या कालावधीत अंदाजे ६६ लाख नवीन रोजगार निर्माण झाला.

२.९ लोकसंख्येच्या विभागणीवरून राज्यातील सुमारे ४५ टक्के लोकसंख्या १५-४० वर्षे या वयोगटात मोडत असल्याचे दिसून येते. अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत उदयास येत असलेल्या नवीन रोजगाराच्या संधीकडे उपलब्ध कार्यबळाची ही मोठी शक्ति वळविणे गरजेचे आहे. त्यासाठी उद्योग, व्यापार आणि सेवाक्षेत्रांच्या गरजांनुसार जनतंमधील कौशल्ये, तांत्रिक व व्यावसायिक क्षमता मोठ्या प्रमाणावर विकसित करण्यासाठी शिक्षण पध्दतीची पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे. हे करण्यासाठी शासनाने मानवी

कौशल्यांचा विकास करण्यामध्ये खाजगी क्षेत्रांचा सहभाग प्राप्त करण्यासाठी त्यांच्याशी संपर्क साधावा. भारत सरकारने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना देशातील सर्व जिल्ह्यांत राबविण्याचे ठरविले असल्याने, कृषि उत्पादनात वाढ होण्यासाठी राज्य शासनाने राहणारे अंतर्गत जल व मृदसंधारणाची कामे घ्यावीत.

दारिद्र्य

२.१० योजना आयोगाने राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ६१ व्या फेरीवर आधारित दारिद्र्याच्या प्रमाणाचे अंदाज अगदी अलीकडे तयार केले आहेत. त्यानुसार २००४-०५ मध्ये राज्यातील ३.१९ कोटी लोक दारिद्र्य रेषेखाली असून त्यांचे राज्यातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ३०.७ टक्के इतके आहे. वर्ष १९९३-९४ शी तुलना करता दारिद्र्य रेषेखालील जनतेचे प्रमाण जवळपास ६ टक्के बिंदूनी कमी झाले आहे. योजना आयोगाने ठरवून दिलेल्या लक्ष्यानुसार राज्यातील दारिद्र्याचे प्रमाण अकराव्या पांचवार्षिक योजनेच्या अखेरपर्यंत १५ टक्के इतके कमी करावयाचे आहे. हे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी शासनाने दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबां निश्चित करून दारिद्र्य निर्मूलन धारणाची पुनर्रचना करणे आणि विविध दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांचे लाभ दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना वेळेत मिळतील याची खातरजमा करणे गरजेचे आहे. नागरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यावर विशेष भर देणे गरजेचे आहे. तसेच दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांच्या परिणामकारक अंमलबजावणीकरिता एक स्वतंत्र सैन्ययंत्रण पध्दती निर्माण करणे आवश्यक आहे. दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने चांगले पर्याय उपलब्ध होऊ शकतील.

शिक्षण

२.११ मानव जातीच्या विकासामध्ये शिक्षणाचे स्थान नेहमीच निर्णायक महत्त्वाचे राहिले आहे. सर्वोच्च शिक्षण पुरविण्यास राज्यात दृढपणे बांधील आहे. शिक्षण विषयक धारणामध्ये प्रार्थमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाची बाब ठामपणे विशद केली आहे साक्षरता दराच्या संदर्भात राज्याने चांगली प्रगती केली आसली तर केरळ सारख्या राज्यांच्या बरोबरीस येण्यासाठी अद्याप बरेच प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. जनगणना २००१ नुसार राज्याचा साक्षरता दर ७६.९ टक्के इतका होता. रानपा ६४ व्या फेरीतील निष्कर्षानुसार साक्षरता दर वाढून डिसेंबर, २००७ मध्ये तो ७८.८ टक्के इतका झाला. या पाहणीवरून असेही दिसून येते की, पुरु साक्षरतेचे प्रमाण (८६.२ टक्के) स्त्री साक्षरतेच्या प्रमाणाच्या (६९.९ टक्के) तुलनेत जास्त आहे. एकूण साक्षरता वाढविण्यासाठी आणि साक्षरतेतील लिंगभेदानुसार असलेली तफावत कमी करण्यासाठी मुलींच्या शिक्षणावर विशेष भर देण्याची गरज आहे. शिवाय

ई-शिक्षणसारख्या नाविण्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा वापर करून शालेय शिक्षण तास्त आकर्षक करण्यात यावे. सर्वांना दर्जेदार शिक्षण पुरविण्यासाठी ई-शिक्षण हा खर्चाच्या दृष्टीने परिणामकारक पर्याय ठरू शकेल. माहिती तंत्रज्ञान, जैव तंत्रज्ञान, बी.पी.ओ. आणि उद्योगात असलेली अन्य क्षेत्रे यांच्या गरजा भागविण्यासाठी उच्च शिक्षणात सुधारणा, पुनर्रचना आणि पायाभूत सुविधांतील गुंतवणूक आवश्यक आहे.

आरोग्य

२.१२ 'सर्वांसाठी आरोग्य' या ध्येयास राज्य सरकार बांधील आहे. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी (राकुआपा-III, २००५-०६) अनुसार राज्याने जन्मदर, मृत्युदर, बालमृत्युदर, अर्भक मृत्युदर, एकूण जन्मदर, इ. आरोग्यविषयक निर्देशकांचा विचार करता चांगली कामगिरी पार पाडली आहे. मात्र, माता मृत्युदराच्या बाबतीतील राज्याची कामगिरी समाधानकारक नाही. राज्यात प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे व ग्रामोण रुग्णालये यांचे विस्तृत जाळे निर्माण केलेले असूनदेखील आरोग्य सेवांचे प्रमाण व दर्जा यात अद्यापि सुधारणा करणे गरजेचे आहे. ग्रामोण दुर्गम भागात दर्जेदार वैद्यकीय सेवा पुरविण्यासाठी टेलि-मेडिसीन ही कमी खर्चिक व जलद उपाययोजना ठरू शकेल. राज्यातील एकंदर आरोग्य सेवांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी आरोग्य यंत्रणेस चालना द्यावयास हवी.

प्रशासकीय सुधारणा व आपत्ती व्यवस्थापन

२.१३ नागरिकांना दर्जेदार सेवा पुरविणे, अंतर्गत कार्यक्षमता सुधारणे व प्रशासकीय खर्च नियंत्रणात ठेवणे यासाठी ई-गव्हर्नन्स आणि प्रशासकीय सुधारणांवर विशेष भर दिला पाहिजे. आपत्कालीन व आणिगणोच्या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी राज्य शासनाने अलिकडेच आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची स्थापना केली आहे. आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणेच्या सज्जतेची सर्व स्तरांवर नियमितपणे खातरजमा करावयास हवी.

उपसंहार

२.१४ वित्तीय सुधारणा व आर्थिक वृद्धी यांचा विचार करता, राज्याने उच्च स्थान प्राप्त केले आहे. आर्थिक वृद्धीचे लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचतील याबाबत खातरजमा करण्यासाठी सर्व आर्थिक आणि भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये संतुलित स्वरूपाची वृद्धि हाणं आवश्यक आहे. राज्यातील कृषि क्षेत्राची कामगिरी ही मांसमी पावसावर अवलंबून आहे. हे अवलंबित्व कमी करणे, अन्नधान्याची राज्यांतर्गत गरज भागविण्याबाबत स्वयंपूर्णता प्राप्त करणे आणि कृषि क्षेत्रातील दुःस्थिती दूर करणे यासाठी सिंचन क्षमतेचा व इतर संसाधनांचा कमाल उपयोग करून घेण्यासाठी गंभीरपणे प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे. कृषि क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणुकीबाबत देखील पुनर्विचार व्हायला हवा. त्याचप्रमाणे राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रास चालना देण्यासाठी, विशेषतः लघु-मध्यम उद्योगांमधील आजारी उद्योगांकडे लक्ष देण्याकरिता ते आजारी होण्यास कारणीभूत ठरणा-या अडचणींचा आगाऊ शोध घेणे आणि त्यांचे निवारण करणे आवश्यक आहे. राज्यामध्ये गुंतवणुकीस पाषक वातावरण निर्माण करण्यासाठी उद्योग, कामगार आणि पायाभूत सुविधा यांच्याशी संबंधित नाविन्यपूर्ण धोरणे तयार करणे आवश्यक आहे. सर्वंकष आर्थिक विकासास चालना देणारा पायाभूत सुविधा हा प्रमुख घटक असल्याने सार्वजनिक-खाजगी-भागीदारी तत्त्वावर जे प्रकल्प सुरू करता येतील त्यांचा शोध घेणे, त्यांचे प्राधान्य क्रम ठरविणे, कालबद्ध पध्दतीने ते कार्यान्वित करणे आणि त्यांचे काटेकोर सैनियंत्रण करणे आवश्यक आहे. या पायाभूत सुविधांचा विकास करतांना पर्यटन क्षेत्राच्या गरजांचाही विचार केला गेला पाहिजे. केंद्र सरकारच्या अखत्यारीतील पायाभूत सुविधा प्रकल्पांच्या बाबतीत राज्य सरकारने परिश्रमपूर्वक पाठपुरावा करणे गरजेचे आहे. राज्य शासन दारिद्र्य निर्मूलन, शिक्षण, रोजगार, आरोग्य इत्यादी क्षेत्रांत विविध योजना राबवीत आहे. या योजनांचा संपूर्ण फायदा लक्ष्य गटातील लोकांपर्यंत वेळेत पोहोचतो आहे याची खातरजमा करण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून सुयोग्य अशी स्वतंत्र सैनियंत्रण व मूल्यमापन यंत्रणा त्यासाठी विकसित करणे गरजेचे आहे.

* * * * *

राज्य उत्पन्न

स्थूल देशांतर्गत उत्पाद २००७-०८ : पूर्वानुमान

३.१ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेने प्रसिध्द केलेल्या पूर्वानुमानानुसार २००७-०८ मध्ये स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार स्थूल देशांतर्गत उत्पाद म्हणजेच एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात ८.७ टक्के एवढी वाढ अपेक्षित आहे तर २००६-०७ मध्ये ही वाढ ९.६ टक्के इतकी होती. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील ही वाढ प्रामुख्याने 'व्यापार, हॉटेल्स, वाहतूक व दळणवळण' (१२.१ टक्के), 'वित्त, विमा, स्थावर मालमत्ता व व्यवसाय सेवा' (११.७ टक्के), 'बांधकाम'

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पाद (एनएनपी) : यालाच सर्वसाधारणपणे राष्ट्रीय उत्पन्न असे संबोधले जाते. राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे देशाच्या भौगोलिक सिमांतर्गत विशिष्ट कालावधीमध्ये (साधारणपणे एक वर्ष) निर्माण झालेल्या सर्व वस्तू व सेवांची (द्विरुक्ती टाळून) पैशाच्या स्वरूपात केलेली मोजदाद होय. यामध्ये विदेश व्यवहारातील देणी-घेणी यातील फरकाचा समावेश केला जातो.

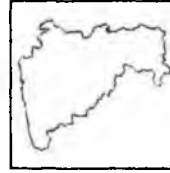
निव्वळ देशांतर्गत उत्पाद (एनडीपी) : जेव्हा निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादात विदेशी व्यवहारातील देणी-घेणी यामधील फरकाचा समावेश केला जात नाही तेव्हा त्याला निव्वळ देशांतर्गत उत्पाद म्हटले जाते.

स्थूल देशांतर्गत उत्पाद (जीडीपी) : निव्वळ देशांतर्गत उत्पादात (एनडीपी) स्थिर भांडवलाच्या घसा-याचा समावेश केला जातो तेव्हा त्यास स्थूल देशांतर्गत उत्पाद म्हटले जाते तसेच जेव्हा स्थिर भांडवलाच्या घसा-याचा निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादात (एनएनपी) समावेश केला जातो तेव्हा त्यास स्थूल राष्ट्रीय उत्पाद (जीएनपी) असे म्हटले जाते.

(९.६ टक्के) व 'वस्तुनिर्माण' (९.४ टक्के) या क्षेत्रांतील वाढीमुळे झाली आहे. २००७-०८ मध्ये कृषि व संलग्न कार्य यामधील वृद्धिदर, २००६-०७ मधील ३.८ टक्के वृद्धिदरापेक्षा कमी होऊन तो २.६ टक्के इतका होईल असे अपेक्षित आहे. उद्योग क्षेत्राल २००७-०८ मध्ये ८.९ टक्के वाढ अपेक्षित असून ही वाढ प्रामुख्याने वस्तुनिर्माण या उपक्षेत्रातील ९.४ टक्के व बांधकाम या उपक्षेत्रातील ९.६ टक्के इतक्या भरौव

वाढीमुळे अपेक्षित आहे. सेवा क्षेत्रात १०.७ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित असून ती प्रामुख्याने व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक आणि दळणवळण या क्षेत्रातील १२.१ टक्के इतक्या जोमदार वाढीच्या परिणाम अपेक्षित आहे.

स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद २००७-०८ : पूर्वानुमान

३.२ महाराष्ट्राचे स्थूल राज्य उत्पाद २००७-०८ चे पूर्वानुमान हे कृषि व औद्योगिक उत्पादनातील अपेक्षित पातळी आणि वाहतूक दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, स्थावर मालमत्ता व व्यवसाय सेवा इ. सारख्या प्रमुख उपक्षेत्रांतील कामगिरी विचारात घेऊन तयार करण्यात आले आहेत स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पाद २००७-०८ मध्ये ९.० टक्के एवढ्या दराने वाढेल असे अपेक्षित आहे, त्या तुलनेत २००६-०७ मध्ये ही वाढ ९.७ टक्के होती. स्थूल राज्य उत्पादातील हं लक्षणीय वाढ समाधानकारक पाऊस, औद्योगिक उत्पादनातील सातत्यपूर्ण वाढ व सेवा क्षेत्राच्या वृद्धिदरात झालेल्या सुधारणेमुळे अपेक्षित आहे चालू हंगामात झालेला चांगला पाऊस व परिणामतः रब्बी आणि खरीप उत्पादनासंबंधी चांगले भाकित यामुळे कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्रातील स्थूल राज्य उत्पाद ५.८ टक्के इतके वाढेल असे अपेक्षित आहे. उद्योग क्षेत्रात २००७-०८ मध्ये १०.३ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित असून ही वाढ मुख्यतः वस्तुनिर्माण (९.८ टक्के) व बांधकाम (१४.१ टक्के) व उपक्षेत्रांतील जोमदार वाढीमुळे अपेक्षित आहे. सेवाक्षेत्र हे राज्य अर्थव्यवस्थेचा वृद्धिदर गतिमान ठेवण्यास सहाय्यभूत ठरले असून २००७-०८ मध्ये त्यात ९.१ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित आहे.

अपेक्षित वृद्धिदर : २००७-०८

(टक्के)

क्षेत्र	भारत (जीडीपी)	महाराष्ट्र (जीएसडीपी)
कृषि व संलग्न कार्य	२.६	५.८
उद्योग	८.९	१०.३
सेवा	१०.७	९.१
एकूण	८.७	९.०

निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पाद (एनएसडीपी) : यालाच सर्वसाधारणपणे राज्य उतत्र असेही संबोधले जाते. राज्य उत्पन्न म्हणजे अर्थव्यवस्थेमध्ये विशिष्ट कालावधीमध्ये (साधारणपणे एक वर्ष) राज्याच्या भौगोलिक सिमांतर्गत निर्माण झालेल्या सर्व वस्तू व सेवांची (द्विरुक्ती टाळून) पैशाच्या स्वरूपात केलली मांडाद होय.

स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद (जीएसडीपी) : निव्वळ राज्य उत्पाद (एनएसडीपी) स्थिर भांडवलाच्या घसा-याचा समावेश केला जातो तेव्हा त्यास स्थूल राज्य उत्पाद असे म्हटले जाते.

स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद २००६-०७

३.३ प्रारंभिक अंदाजानुसार, महाराष्ट्राचे २००६-०७ मधील स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद ३,७६,७८३ कोटी रुपये असून ते २००५-०६ मधील ३,४३,५०१ कोटी रुपयांच्या तुलनेत ९.७ टक्क्यांनी जास्त आहे. आखिल भारतासाठी तत्सम वृद्धिदर ९.६ टक्के होता. राज्यात सर्वदूर व समाधानकारक झालेल्या पावसामुळे खरीप व रबी पिकांत चांगली वाढ झाल्याने कृषी क्षेत्रात अगाडरच्या वर्षाच्या तुलनेत ९.१ टक्के इतकी भरीव वाढ झाली. वस्तुनिर्माण व बांधकाम या उपक्षेत्रांत उच्च वाढीमुळे उद्योग क्षेत्र १२.६ टक्के इतकी वाढ दर्शविते. अर्थव्यवस्थेला गतीशील करण्यामध्ये सेवाक्षेत्र अग्रेसर असून २००४-०५ मध्ये त्यात १२.१ टक्के इतकी वाढ झाली आणि नंतर सलग तीन वर्षे ह वाढ ९ टक्क्यांच्या जवळपास राहिली. स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादाचे क्षेत्रनिहाय वार्षिक वृद्धिदर तक्ता क्र. ३.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्र. ३.१

स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर

अनु. क्रमांक	क्षेत्र	आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत बदलाची टक्केवारी		
		२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८*
१.	कृषि व संलग्न कार्ये	८.८	९.०	५.८
२.	खाण व दगड खाणकाम	५.८	०.१	४.९
३.	वस्तुनिर्माण	८.४	१२.१	९.८
४.	बीज, गायू (गंस) आणि गाणीपुरवठा	६.५	३.५	७.०
५.	बांधकाम	१८.०	२१.०	१४.१
६.	व्यापार, हॉटेल्स, परिवहन साठवण व दळणवळण	९.३	११.५	११.१
७.	वित्त, प्रमा, स्यावर मालमत्त व व्यवसाय सेवा	१०.०	७.७	८.८
८.	सामूहिक व वैयक्तिक सेवा	७.१	३.०	४.७
९.	राज्यांतर्गत स्थूल उत्पाद	९.३	९.७	९.०
१०.	उद्योग (+३+४+५)	९.८	१२.६	१०.३
११.	सेवा (६-७+८)	९.२	८.५	९.१
१२.	बिगर-कृष (२ ते ८)	९.४	९.८	९.५

* पूर्वानुमान

३.४ प्रारंभिक अंदाजानुसार, महाराष्ट्राचे चालू किमतीनुसार स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद २००६-०७ मध्ये ५,०९,३५६ कोटी रुपये होते व ते २००५-०६ च्या तुलनेत १६.३ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९९-२००० ते २००६-०७ या सात वर्षांच्या कालावधीत स्थिर किमतीनुसार स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादात सुमारे ५२ टक्के वाढ झाली असून ही एक उल्लेखनीय बाब आहे. स्थूल राज्य उत्पादाबाबत क्षेत्रनिहाय तपशील तक्ता क्र. ३.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ३.२

महाराष्ट्राचे क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद

(कोटी रुपये)

वर्ष	प्रारंभिक	द्वितीय	तृतीय	एकूण
चालू किमतीनुसार				
१९९९-००	४०,८७०	७१,२८०	१,३५,६८०	२,४७,८३०
२०००-०१	४०,६०१	६७,५५८	१,४४,१२४	२,५२,२८३
२००१-०२	४४,८४२	७०,१६४	१,५९,१०७	२,७४,११३
२००२-०३	४५,७१९	७८,३८२	१,७६,३७५	३,००,४७६
२००३-०४	५२,५१९	९१,७२२	१,९७,१८३	३,४१,४२४
२००४-०५	५२,८११	१,०५,०९२	२,२९,४८७	३,८७,३९०
२००५-०६	५९,६५४	१,२०,८६१	२,५७,५४३	४,३८,०५८
२००६-०७	६९,७९१	१,४३,०६४	२,९६,५०१	५,०९,३५६
स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार				
२०००-०१	३९,२०३	६४,८१४	१,३८,५९८	२,४२,६१५
२००१-०२	४१,९७४	६४,४१६	१,४६,६८२	२,५३,०७२
२००२-०३	४३,०५०	६९,४८५	१,५७,६३५	२,७०,१७०
२००३-०४	४७,५८८	७६,३२०	१,६६,५६०	२,९०,४६८
२००४-०५	४४,९०२	८२,७३८	१,८६,६७२	३,१४,३१२
२००५-०६	४८,७९६	९०,९३४	२,०३,७७१	३,४३,५०१
२००६-०७	५२,९५०	१,०२,६९३	२,२१,१४०	३,७६,७८३

दरडोई स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद

३.५ स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार दरडोई स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादात २००५-०६ च्या तुलनेत २००६-०७ मध्ये ८.० टक्के इतकी वाढ झाली तर चालू किमतीनुसार ही वाढ १४.५ टक्के होती. दरडोई स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादाबाबत तपशील तक्ता क्र. ३.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ३.३

महाराष्ट्राचे दरडोई स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद

(रुपये)

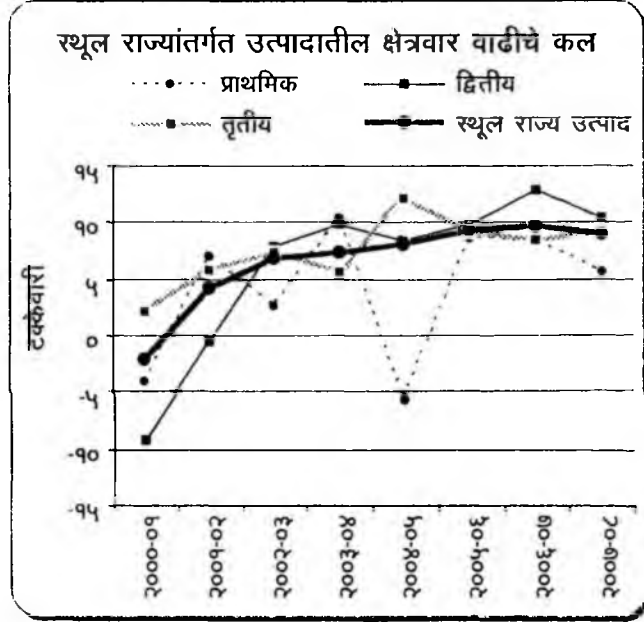
वर्ष	चालू किमतीनुसार	स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार	निर्देशांक
१९९९-००	२६,२५७	२६,२५७	१००.०
२०००-०१	२६,२३४	२५,२२८	९६.१
२००१-०२	२७,९९२	२५,८४३	९८.४
२००२-०३	३०,२३८	२७,१८८	१०३.५
२००३-०४	३३,८१६	२८,७६९	१०९.६
२००४-०५	३७,७७०	३०,६४५	११६.७
२००५-०६	४२,०५६	३२,९७८	१२५.६
२००६-०७	४८,१७१	३५,६३३	१३५.७

वाढीचे कल

३.६ १९९९-२००० ते २००६-०७ या मागील सात वर्षांच्या काळात स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादाचा चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर ६.६ टक्के होता. याच कालावधीत स्थूल राज्यांतर्गत दरडोई उत्पाद ४.९ टक्क्यांनी वाढले. या कालावधीत प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचे वृद्धिदर अनुक्रमे ३.९ टक्के, ६.३ टक्के आणि ७.६ टक्के असे होते.

३.७ स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार मागील सात वर्षांतील स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादातील वाढीचा कल अर्थव्यवस्थेच्या तीनही क्षेत्रांत एकसारखा नव्हता. प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पन्न १९९९-२००० मधील ४०,८७१ कोटी रुपयांवरून २००६-०७ मध्ये ५२,९५० कोटी रुपयांपर्यंत (२९.६ टक्के) वाढले. अवर्षणाच्या कारणामुळे २०००-०१ व २००४-०५ या वर्षांत कृषि क्षेत्राचा वृद्धिदर ऋण होता, त्यामुळे प्राथमिक क्षेत्रावर

प्रतिकूल परिणाम झाला. या पौछेहातीनंतर कृषि क्षेत्रात २००५-०६ व २००६-०७ या वर्षांत सरासरी ९.१ टक्के इतकी भरीव वाढ झाली. १९९९-२००० ते २००६-०७ या काळात द्वितीय क्षेत्रातील उत्पन्नात ७१,२८० कोटी रुपयांवरून १,०२,६९३ कोटी रुपये (४४.१ टक्के) इतकी वाढ झाली. याच कालावधीत तृतीय क्षेत्रातील उत्पन्नात १,३५,६८० कोटी रुपयांवरून २,२१,१४० कोटी रुपये (६३.० टक्के) इतकी वाढ झाली व त्यामध्ये २.२ ते १२.१ टक्के या दरम्यान वृद्धिदर दिसून आला. स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादाचे क्षेत्रनिहाय वार्षिक वृद्धिदर तक्ता क्र. ३.४ मध्ये दिले आहेत.

३.८ तक्ता क्र. ३.४ मधील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, राज्य अर्थव्यवस्थेत मागील सलग तीन वर्षांत ९.० टक्क्यांहून अधिक वृद्धि झाली आहे. मागील सलग दोन वर्षांत द्वितीय क्षेत्राने दोन अंकी वृद्धिदर गाठला आहे. आर्थिक वाढीतील ही उच्च वाढ द्वितीय व तृतीय क्षेत्रातील वाढीमुळे झाली आहे. यावरून महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही

तक्ता क्र. ३.४

स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादाचे क्षेत्रनिहाय वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

वर्ष	प्राथमिक	द्वितीय	तृतीय	स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद
२०००-०१	(-) ४.१	(-) ९.१	२.२	(-) २.१
२००१-०२	७.१	(-) ०.६	५.८	४.३
२००२-०३	२.६	७.९	७.५	६.८
२००३-०४	१०.५	९.८	५.७	७.५
२००४-०५	(-) ५.६	८.४	१२.१	८.२
२००५-०६	८.७	९.९	९.२	९.३
२००६-०७	८.५	१२.९	८.५	९.७
२००७-०८*	५.७	१०.४	९.१	९.०

* पूर्वांनुमान

जोमदारपणे व उच्च वाढीच्या दिशेने वाटचाल करित असल्याचा निष्काढता येतो. तथापि, राज्य अर्थव्यवस्थेचा हा वृद्धिगत दर भविष्यात टिकविण्यासाठी सुनियोजित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

३.९ अर्थव्यवस्थेचा नियोजनबद्ध विकास करणे हे शासन उत्तरदायित्व आहे. स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद हे विकासाच्या पातळी मोजमाप करण्याचा सर्वसमावेशक निर्देशक आहे, त्यामुळे विविध पंचवार्षिक योजनांच्या काळात स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादात झालेल्या वाढी सातत्याने मोजमाप व संनियंत्रण करणे क्रमप्राप्त ठरते. आठव्या, नवव्या व दहाव्या पंचवार्षिक योजनांच्या काळात स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर अनुक्रमे ७.८ टक्के, ३.८ टक्के व ८.३ टक्के इतका होता. योजनांच्या कालावधीतील क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादाचे वृद्धिदर तक्ता क्रमांक ३.५ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्र. ३.५

स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादाचे योजना/क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर

(टक्के)

पं.वा.यो.	प्राथमिक	द्वितीय	तृतीय	एकूण
६ वी	१.३	३.८	५.४	४.०
७ वी	७.९	७.४	६.५	७.१
८ वी	८.४	७.४	७.७	७.८
९ वी	१.३	(-) ०.४	६.९	३.८
१० वी *	४.३	९.६	८.७	८.३

* अस्थायी

राज्य उत्पन्न

३.१० प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे २००६-०७ मधील किमतीनुसार राज्य उत्पन्न, म्हणजेच निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पाद ४,३७,००० कोटी रुपये होते व ते २००५-०६ च्या तुलनेत १६.३ टक्क्यांनी वाढले होते. प्राथमिक क्षेत्रात १७.२ टक्के वाढ झाली तर द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांत अनुक्रमे १८.७ टक्के आणि १५.० टक्के इतकी वाढ झाली.

३.११ स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार २००६-०७ मधील राज्य उत्पन्न ३,२५१४८ कोटी रुपये अंदाजित आहे व ते २००५-०६ मधील ३,९६,१५५ कोटी रुपयांच्या तुलनेत ९.८ टक्क्यांनी जास्त आहे. ही वाढ प्राथमिक क्षेत्रातील ८.६ टक्के, द्वितीय क्षेत्रातील १३.४ टक्के व तृतीय क्षेत्रातल ८.६ टक्के इतक्या निव्वळ वाढीच्या परिणामी झालेली आहे.

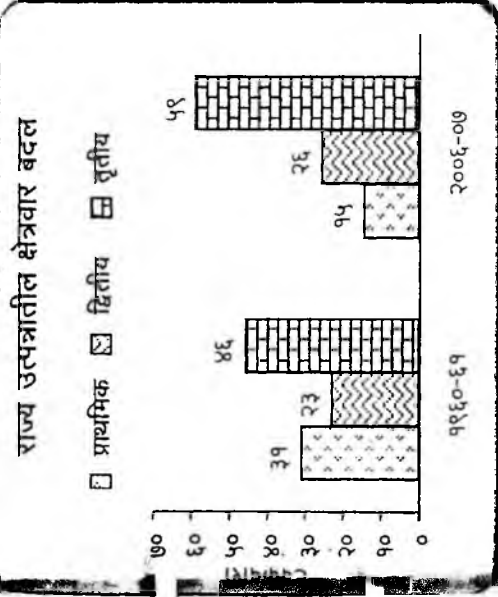
दरडोई राज उत्पन्न

३.१२ प्राथमिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे २००६-०७ मधील चालू किमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न (म्हणजे निव्वळ राज्यांतर्गत दरडोई उत्पाद) ४१,३१ रुपये होते तर २००५-०६ मध्ये ते ३६,०९० रुपये होते. स्थिर (१९९९२०००) किमतीनुसार वर्ष २००६-०७ मधील दरडोई राज्य उत्पन्न ३०,३५० रुपये होते तर २००५-०६ मध्ये ते २८,४३३ रुपये होते. वृद्धिदरच्या बाबतीत २००६-०७ मध्ये ही वाढ ८.१ टक्के तर २००५-०६ मध्ये ७.९ टक्के इतकी होती.

राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रवार विभागणी

३.१३ २००६-०७ मध्ये (चालू किमतीनुसार) राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय विभागांवरून प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे १४.१ टक्के, २५.९ टक्के व ५९.२ टक्के असल्याचे दिसून येते. १९९९-००० या वर्षात तत्सम वाटा अनुक्रमे १७.८ टक्के, २६.७ टक्के व ५५.५ टक्के इतका होता.

३.१४ १६०-६१ ते २००६-०७ या कालावधीत राज्य उत्पन्नाच्या निहाय विभागांत लक्षणीय बदल झाले आहेत. या ४६ वर्षांच्या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा ३१ टक्क्यांवरून १५ टक्क्यांपर्यंत नी आला तर द्वितीय क्षेत्राचा वाटा २३ ते ३२ टक्क्यांच्या दरम्यान गेला, मात्र तृतीय क्षेत्राचा वाटा ४६ टक्क्यांवरून ५९ टक्के इतका गेला. यावरून असा निष्कर्ष काढणे शक्य आहे की, अर्थव्यवस्थेतील तृतीय क्षेत्राची भरभराट अत्यंत जलद गतीने झाली आहे. राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी तक्ता क्र. ३.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ३.६ राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी (टक्के)

वर्ष	प्राथमिक	द्वितीय	तृतीय
१९६०-६१	३१	२३	४६
१९७०-७१	२२	२९	४९
१९८०-८१	२४	३०	४६
१९९०-९१	२१	३२	४७
२०००-०१	१७	२५	५८
२००६-०७ *	१५	२६	५९

* अंदाजीत

आंतरराज्य तुलना

३.१५ भारतातील प्रमुख राज्यांचे २००५-०६ या वर्षातील चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न आणि १९९९-२००० ते २००५-०६ या कालावधीतील राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांचे चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर तक्ता क्र. ३.७ मध्ये देण्यात आले आहेत. दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यात महाराष्ट्र राज्य हे हरयाणानंतर द्वितीय क्रमांकावर आहे.

तक्ता क्र. ३.७

प्रमुख राज्यांचे राज्य उत्पन्न, दरडोई राज्य उत्पन्न आणि वृद्धिदर

राज्य	चालू किमतीनुसार (२००५-०६)		वृद्धिदर * (%)	
	राज्य उत्पन्न (कोटी रुपये)	दरडोई राज्य उत्पन्न (रु.)	राज्य उत्पन्न	दरडोई राज्य उत्पन्न
हरयाणा	८९,८५७	३८,८३२	७.५	५.२
महाराष्ट्र	३,७५,९१५	३६,०९०	५.८	४.०
पंजाब	९२,५३८	३४,९२९	३.६	१.८
गुजरात	१,८६,६४२	३४,१५७	८.८	६.९
हिमाचल प्रदेश	२२,३९०	३३,८०५	६.३	४.५
केरळ	१,०२,५०८	३०,६६८	१२.५	५.९
तामिळनाडू	१,९४,५२८	२९,९५८	४.४	३.५
कर्नाटक	१,५९,७४१	२७,१०१	५.६	४.२
आंध्र प्रदेश	२,१०,६५७	२६,२११	६.३	५.१
भारत	२८,४६,७६२	२५,९५६	६.४	४.६
पश्चिम बंगाल	२,१३,४२७	२५,१५६	६.०	४.७
ओरिसा	६७,०९०	१७,२९९	६.३	५.०
मध्य प्रदेश	१,०४,४८५	१५,८५३	३.०	१.१
उत्तर प्रदेश	२,४९,९९६	१३,२६२	४.२	२.१
बिहार	७१,००६	७,८७५	३.९	१.८

* १९९९-२००० ते २००५-०६ या वर्षांचे स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार चक्रवाढ

वार्षिक वृद्धिदर

तुलना :

अ) स्थूल देशांतर्गत व राज्यांतर्गत उत्पाद

३.१६ चालू किमतीनुसार २००६-०७ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पाद ३७,९०,०६३ कोटी रुपये अंदाजित होते व ते २००५-०६ मधील ३२,७५,६७० कोटी रुपयांच्या तुलनेत १५.७ टक्क्यांनी अधिक होते. स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादातील याच काळातील तत्सम वाढ १६.३ टक्के इतकी होती. स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार २००६-०७ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पाद २८,६४,३०९ कोटी रुपये अंदाजित होते व ते २००५-०६ मधील २६,१२,८४७ कोटी रुपये उत्पादापेक्षा ९.६ टक्क्यांनी अधिक होते. स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादातील तत्सम वाढ ९.७ टक्के होती.

ब) राष्ट्रीय उत्पन्न व राज्य उत्पन्न

३.१७ चालू किमतीनुसार २००६-०७ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न (निव्वळ राष्ट्रीय उत्पाद) ३३,२५,८१७ कोटी रुपये अंदाजित असून ते २००५-०६ मधील २८,७०,७५० कोटी रुपये राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा १५.९ टक्क्यांनी अधिक होते. राज्य उत्पन्नातील तत्सम वाढ १६.३ टक्के इतकी होती. २००६-०७ मध्ये चालू किमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न २९,६४२ रुपये होते तर दरडोई राज्य उत्पन्न ४१,३३१ रुपये होते. २००५-०६ च्या तुलनेत २००६-०७ मध्ये स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ९.७ टक्के वाढ तर राज्य उत्पन्नात ९.८ टक्के वाढ दिसून आली.

३.१८ राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वृद्धिदर तक्ता क्र. ३.८ मध्ये दिले आहेत. महाराष्ट्र राज्याने राष्ट्रीय उत्पन्नातील १३ टक्के वाट्यासह देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील आपले आघाडीवरील स्थान सातत्याने कायम राखले ही एक गौरवास्पद बाब आहे.

तक्ता क्र. ३.८

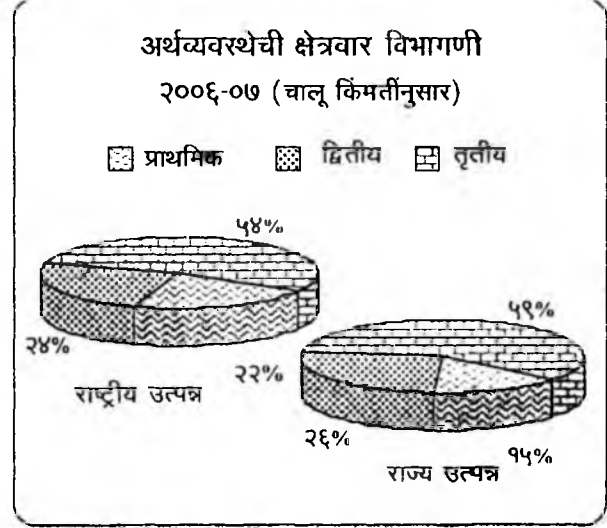
राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वृद्धिदर

(टक्के)

वर्ष	राज्य उत्पन्न	दरडोई राज्य उत्पन्न	राष्ट्रीय उत्पन्न	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न
२०००-०१	(-) ३.१	(-) ४.९	३.७	१.८
२००१-०२	३.५	१.६	५.८	३.७
२००२-०३	६.९	५.३	३.६	२.०
२००३-०४	७.२	५.५	८.७	७.१
२००४-०५	८.४	६.७	७.२	५.५
२००५-०६	९.५	७.९	९.६	७.९
२००६-०७ *	९.८	८.९	९.७	८.९

* अस्थायी

३.१९ चालू किमतीनुसार २००६-०७ या वर्षातील राष्ट्रीय उत्पन्नात प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे २२.० टक्के, २४.८ टक्के व ५३.८ टक्के होता. राज्य उत्पन्नातील तत्सम वाटा अनुक्रमे १४.९ टक्के, २५.९ टक्के व ५९.२ टक्के होता.

३.२० चालू व स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद, राज्य उत्पन्न आणि चालू व स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न यांच्याबाबतचा १९९९-२००० ते २००६-०७ ह्या वर्षांसाठी क्षेत्रनिहाय तपशील या प्रकाशनातील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १.७ मध्ये दर्शविला आहे.

जिल्हांतर्गत उत्पाद

३.२१ राज्य उत्पाद अंदाज तयार करण्याकरिता वापरण्या येणा-या पध्दतीप्रमाणेच 'उत्पन्न स्रोत पध्दत' या संकल्पनेचा अवलंब करून जिल्हास्तरावरील उत्पादाचे अंदाज तयार करण्यात आले आहेत. त्यामुळे राज्यांतर्गत उत्पाद अंदाजांतील सर्व अंगभूत मर्यादा जिल्हांतर्गत उत्पन्न अंदाजांवाबतही लागू आहेत. जिल्हास्तरावरील उत्पादाचे अचूक अंदाज तयार करण्यासाठी 'जिल्हात संचयित होणारे उत्पन्न' ही पध्दत वापरणे अधिक योग्य असले तरी जिल्हास्तरावरील आर्थिक उलाढाली-परिणाम जिल्हापुरताच मर्यादित रहात नसल्याने, तसेच संबंधित जिल्हाबाहेरून प्राप्त होणा-या व संबंधित जिल्हातून बाहेर जाणा-या उत्पन्ना मोजमाप पूर्णतः करणे शक्य नसल्याने सदर पध्दतीचा वापर करता येत नाही. जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरिता लागणारी जिल्हाव मूलभूत आकडेवारी अद्यापही अपेक्षित दर्जाची नाही. वस्तुनिर्मा क्षेत्राकरिता बहुतांश आकडेवारी उपलब्ध आहे, मात्र इतर क्षेत्रांकरिता आकडेवारी अतिशय अल्प प्रमाणात उपलब्ध आहे. त्यामुळे जिल्हा क्षेत्रांकरिता जिल्हास्तरावरील आकडेवारी उपलब्ध आहे, त्या क्षेत्रांकरिता राज्य उत्पाद अंदाज तयार करण्याची कार्यपध्दती अवलंबून जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज तयार केले आहेत. ज्या क्षेत्रांकरिता अशी माहिती उपलब्ध नाही, त्या क्षेत्रांकरिता जिल्हावार अनुरूप असे निर्देशक वापरून त्याआधारे राज्यस्तरावरील उत्पादाचे जिल्हांमध्ये वाटप करण्यात आ

आहे. आकस्मिकीच्या उपलब्धतेचा अभाव, अनुरूप निर्देशकांचा वापर, तसेच अंदाज तयार करण्याच्या पध्दतीमधील विविध मर्यादा या सर्वांमुळे जिल्हा उत्पादचे अचूक अंदाज बांधण्यामध्ये मर्यादा येत असल्याने, हे अंदाज ढोबळ मानाने जिल्ह्यातील उत्पादचो पातळी अजमाविण्याकरिता उपरावेत. पिल्ल्यांतर्गत उत्पादाचे अंदाज या प्रकाशनातील भाग - २ मधील तक्ता क्र. ८ मध्ये दिलेले आहेत.

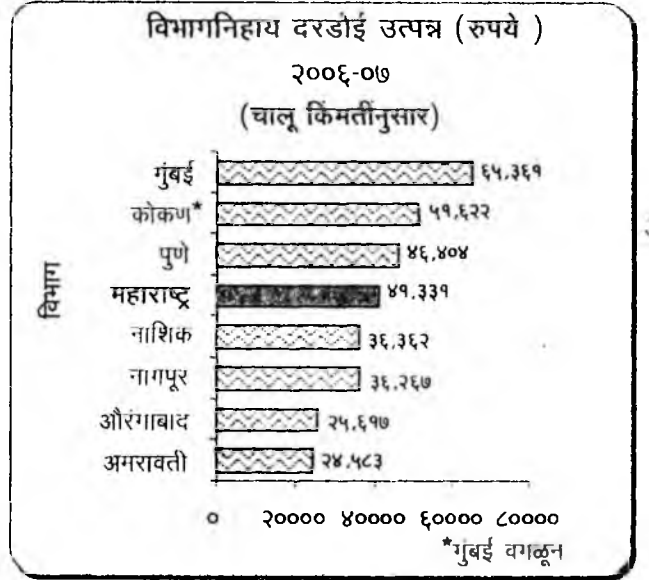
(६०,३७५ रुपये), ठाण (५८,२२४ रुपये), रायगड (४७,६४८ रुपये), नाशिक (४६,०६४ रुपये) व नागपूर (४४,५९८ रुपये) या जिल्ह्यांचा क्रम लागतो. वाशिम जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न सर्वांत कमी (२०,७७४ रुपये) होते.

निव्वळ जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद (एनडीडीपी) यालाच सर्वसाधारणपणे जिल्हा उत्पन्न असे संबोधले जाते. जिल्हा उत्पन्न म्हणजे जिल्ह्याच्या भौगोलिक निमातर्गत विशिष्ट कालावधीमध्ये (साधारणपणे एक वर्ष) निर्माण झालेल्या सर्व वस्तु व सेवांची (द्विरुक्ती टाळून) पेशाच्या स्वरूपात केलेली मोजाद होय.

स्थूल जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद (जीडीडीपी): निव्वळ जिल्ह्यांतर्गत उत्पादात (एनडीडीपी) स्थिर भांडवलाच्या घसा-याचा समावेश केल्यास त्यास स्थूल जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद असे संबोधले जाते.

दरडोई निव्वळ जिल्हा उत्पाद

३.२२ २००६-०७ मधील चालू किमतीनुसार दरडोई निव्वळ जिल्हा उत्पादाचा विचार करता राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये बृहन्मुंबईचे दरडोई उत्पन्न सर्वाधिक म्हणजे ६५,३६१ रुपये इतके होते. त्या खालोखाल पुणे

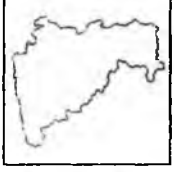

* * * * *

लोकवित्त

राज्याची वित्तीय स्थिती

४.१ राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, २००५ च्या अंमलबजावणीसारख्या वित्तीय सुधारणांमुळे गेल्या काही वर्षांत महाराष्ट्र शासनाला राज्याची एकंदर वित्तीय स्थिती रुळावर आणता आली आहे. चालू वर्षात महसुली तूट भरून काढून यापूर्वीच महसुली शिल्लकीचा पल्ला गाठलेल्या काही मोजक्या राज्यांच्या (हरयाणा, तामीळनाडू, कर्नाटक आणि राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्र दिल्ली) गटात स्थान मिळविण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील आहे. राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम लागू करण्यापूर्वी १९९४-९५ मध्येच राज्याने महसुली शिल्लक प्रत्यक्ष अनुभवली. त्यानंतर सतत गेली १२ वर्षे राज्याला महसुली तूट भडसावत आहे. २००२-०३ मध्ये राज्याची महसुली तूट सर्वाधिक म्हणजे महसुली जमेच्या सुमारे ३०.१ टक्के होती. मात्र त्यात सातत्याने घट होऊन २००६-०७ मध्ये ती सर्वात कमी म्हणजे महसुली जमेच्या ५.३ टक्के इतकी झाली. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत महसुली जमा जवळपास दुपटीने वाढल्यामुळेच शासनाला हे शक्य झाले.

४.२ राज्याच्या वित्तीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पादशाी प्रमाण २००३-०४ मध्ये सर्वाधिक म्हणजे ५.३ टक्के इतके होते. त्यामध्ये हळूहळू घट होऊन २००६-०७ मध्ये ते ३.१ टक्क्यांपर्यंत खाली आली. एकंदरीत राज्य शासनाने महसुली व वित्तीय तूट मोठ्या प्रमाणात कमी करण्यात यश मिळविले असून राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट साध्य केले आहे. अशा रितीने महाराष्ट्र राज्य आता वित्तीय दृढीकरणाकडून वित्तीय स्थिरतेकडे मार्गक्रमण करीत आहे.

४.३ राज्य शासनाने २००७-०८ चा अर्थसंकल्प वित्तीय सुधारणा आणि दृढीकरणाच्या बांधिलकीच्या पाश्चिमीवर सादर केला. गेल्या काही वर्षांत महसुली जमेमध्ये भरघोस वाढ व महसुली खर्च त्यामानाने कमी करण्यात राज्य शासनास यश प्राप्त झाले आहे. २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत महसुली जमेत वर्षाला २०.६ टक्के दराने वाढ झाली, तर महसुली खर्चाच्या बाबतीत ही वाढ १४.१ टक्के इतकी होती. परिणामी, शासनाच्या महसुली तुटीमध्ये लक्षणीय घट झाली. राज्यातील महसुली जमेतील वाढ २००५-०६ मध्ये १८.१ टक्के होती,

तर ती २००६-०७ मध्ये २४.४ टक्के इतकी झाली. २००७-०८ मध्ये महसुली जमेतील वाढ १३.३ टक्के इतकी अपेक्षित आहे, तर महसुली खर्च ६.८ टक्क्यांनी वाढेल असे अंदाजित आहे.

४.४ मालमत्तेच्या परिरक्षणाकरिता भरीव तरतूद करून आस्थापनेवरील खर्चात केलेल्या कपातीमुळे योजनेतर खर्च मोठ्या प्रमाणावर कमी करण्यात शासनास यश आले आहे. वेतन, मजुर निवृत्तिवेतने आणि व्याजप्रदाने यांवर हाणा-या खर्चाचे महसुली जमेचे प्रमाण २००५-०६ मध्ये ६८.४ टक्के होते. ते २००६-०७ मध्ये ६१.८ टक्के इतके कमी झाले, तर २००७-०८ मध्ये ते आणखी कमी होऊन ५९.९ टक्के होईल असे अपेक्षित आहे.

तक्का क्रमांक ४.१

राज्य अर्थसंकल्पातील तुटीचे कल

(रुपये कोटीत)

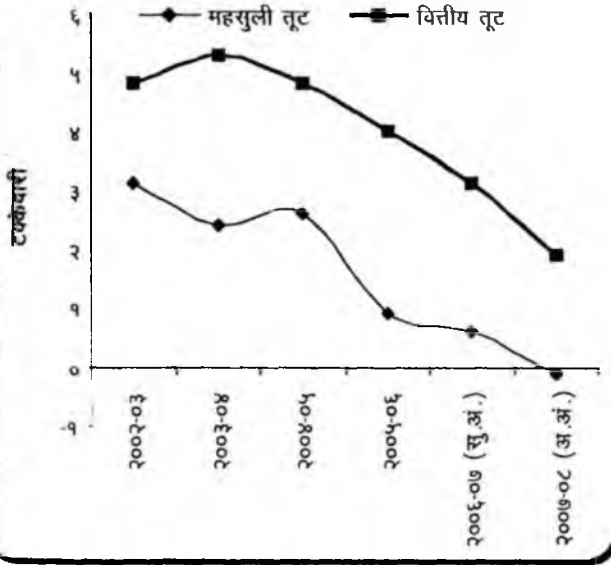
वर्ष	महसुली तूट	प्राथमिक तूट	वित्तीय तूट
रा.उ.अ.व्य. अधिनियमापूर्वीची स्थिती			
२०००-०१	७,८३४ (३.१)	३,७५१ (१.५)	८,९७६ (३.६)
२००१-०२	८,१८९ (३.०)	४,४६९ (१.६)	१०,८९८ (४.०)
२००२-०३	९,३७१ (३.१)	७,१६० (२.४)	१४,२९० (४.८)
रा.उ.अ.व्य. अधिनियम लागू केल्यानंतरची स्थिती			
२००३-०४	८,३१० (२.४)	९,५९३ (२.८)	१७,९२८ (५.३)
२००४-०५	१०,०३३ (२.६)	९,६४१ (२.५)	१८,६२० (४.८)
२००५-०६	३,८४२ (०.९)	८,२८३ (१.९)	१७,६३० (४.०)
२००६-०७(सु.अं.)	३,१९२ (०.६)	३,८५० (०.८)	१५,६२० (३.१)
२००७-०८(अ.अं.)	(-)५११ (-०.१)	(-)९५६ (-०.२)	११,१५८ (१.९)

सु.अं. - सुधारित अंदाज अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

कंसातील आकडे स्थूल राज्य उत्पादशाी टक्केवारी दर्शवितात.

ऋण आकडे २००७-०८ साठीची शिल्लक दर्शवितात.

महसुली आणि वित्तीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

४.५ महाराष्ट्र राज्य हे महसुली शिल्लकीकडे वाटचाल करणारे राज्य असले तरी राज्य शासनावर असलेला कर्जाचा बोजा (ऋणभार) गणितात वढतच चालला आहे व त्यामुळे ऋणसेवा व व्याजप्रदानाचा र्हा वाढत चालला आहे. त्यामुळे वाढता ऋणभार आणि ऋणसेवेची सुली जमेच्या प्रमाणात होणारी वाढ ही राज्यासाठी एक चिंतेची बाब ली आहे तथापि, दर्जात्मक वित्तीय व्यवस्थापन आणि राज्य प्नातील ऋण यांच्या सहाय्याने ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पादाशी सलेले प्रमाण २००५-०६ मधील २८.४ टक्क्यांवरून २००६-०७ मध्ये २.४ टक्के इतके कमी होऊ शकले असून २००७-०८ मध्ये ते २४.९ क्क्यांपर्यंत कमी होण्याचे अंदाजित आहे. व्याजप्रदाने व ऋणसेवेचे सुली जमेशे असलेले प्रमाण २००५-०६ मध्ये २०.१ टक्के इतके होते, २००६-०७ मध्ये २०.४ टक्क्यांपर्यंत वाढले असून २००७-०८ मध्ये ६ टक्क्यांपर्यंत खाली येण्याचे अपेक्षित आहे.

२००७-०८ ची अर्थसंकल्पीय स्थिती

४.६ २००७-०८ च्या राज्य अर्थसंकल्पानुसार महसुली व भांडवली व्यांवर अनुक्रमे ५११ कोटी रुपये व २,३९५ कोटी रुपये इतकी ऋण अंदाजित असून एकूण अर्थसंकल्पीय शिल्लक २,९०६ कोटी ये इतकी अंदाजित आहे. वर्षारंभीची (-) ८८९ कोटी रुपयांची शिल्लक विचारात घेता, २००७-०८ या वर्षाची एकूण अर्थसंकल्पीय स्थिती २,०१७ कोटी रुपयांची निव्वळ शिल्लक दर्शविते. याविषयीचा शील तक्ता क्र.४.२ मध्ये दिला आहे.

महसुली जमा

४.७ राज्य शासनाची एकूण महसुली जमा २००२-०३ मधील ३१,१०३ कोटी रुपयांवरून वाढून २००६-०७ मध्ये ती ६०,२६७ कोटी रुपयांवरून वाढली. ऋणजेच, दहाव्या पंचवर्षिक योजनेच्या काळात राज्याची

तक्ता क्रमांक ४.२ २००७-०८ ची एकूण अर्थसंकल्पीय स्थिती

(कोटी रुपये)

वाव	जमा	खर्च/ संवितरण	आधिक्य(+)/ तूट(-)
अ. महसुली लेखा	६८,२९९	६७,७८८	५११
ब. भांडवली लेखा (१ ते ८)	१,०७,०९२	१,०४,६९७	२,३९५
१) महसुली लेखाबाहेरील भांडवली खर्च	०	१०,६९०	(-)१०,६९०
२) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	१४,९४९	५,२३०	९,७१९
३) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	८९९	४१७	४८२
४) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	५३४	१,५१२	(-)९७८
५) अंतरराज्यीय तडजोड	०	०	०
६) आकस्मिकता निधीत केलेली विनियोजने	०	०	०
७) आकस्मिकता निधी	०	०	०
८) लोक लेखा	९०,७९०	८६,८४८	३,९४२
क. वित्तीय स्थिती (अ+ब)	१,७५,३९१	१,७२,४८५	२,९०६
१) आरंभीची शिल्लक			(-)८८९
२) अर्थसंकल्पात समाविष्ट न केलेला योजनांतर्गत नियतव्यय			०
३) २००७-०८ ची एकूण अर्थसंकल्पीय स्थिती			२,०१७

महसुली जमा जवळपास दुप्पट झाली. कर महसूल आणि कराव्यतिरिक्त महसूल या दोन्हीत ही वाढ जवळपास सारखीच होती. गेल्या तीन वर्षांत महसुली जमेचे स्थूल राज्य उत्पादाशी असलेले प्रमाण १२ टक्क्यांच्या आसपास राहिले. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र.४.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.३

महाराष्ट्र राज्याची महसुली जमा

(कोटी रुपये)

वर्ष	कर महसूल	कराव्यतिरिक्त महसूल	एकूण महसुली जमा	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
२००२-०३	२५,०७९	६,०२४	३१,१०३	१०.४
२००३-०४	२८,५५२	५,८१९	३४,३७१	१०.१
२००४-०५	३४,२०१	६,८१२	४१,०१३	१०.६
२००५-०६	३८,५२२	९,९१६	४८,४३८	११.१
२००६-०७(सु.अं.)	४६,३४७	१३,९२०	६०,२६७	११.८
२००७-०८(अ.अं.)	५३,००२	१५,२९७	६८,२९९	११.८
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज		

राज्यांचा २००६-०७ चा स्वतःचा कर महसूल (कोटी रुपये)		
राज्य	राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
कर्नाटक	२२,५३४	११.५
तामिळनाडू	२७,०११	१०.९
आंध्र प्रदेश	२३,६६८	९.४
केरळ	११,७६८	८.७
पंजाब	९,८११	८.६
राजस्थान	१०,९३२	८.१
महाराष्ट्र	४०,३२३	७.९
मध्य प्रदेश	१०,०२९	७.९
उत्तर प्रदेश	२३,४८४	७.६
गुजरात	१६,२५८	६.४
बिहार	४,५२३	५.३

४.८ राज्याच्या कर महसुलामध्ये राज्याचा स्वतःचा कर महसूल आणि केंद्रीय करांतून राज्याला मिळणारा हिस्सा यांचा समावेश होतो. दहाव्या पंचवर्षिक योजनेच्या कालावधीत राज्य शासनाचा कर महसूल २००२-०३ मधील २५,०७९ कोटी रुपयांवरून वाढून तो २००६-०७ मध्ये ४६,३४७ कोटी रुपये इतका झाला. २००७-०८ मध्ये तो ५३,००२ कोटी रुपये इतका वाढेल असे अंदाजित आहे. राज्याच्या एकूण कर महसुलात जवळपास ८८ ते ९० टक्के वाटा असणारा 'राज्याचा स्वतःचा कर महसूल' महत्त्वाची भूमिका बजावतो. यामध्ये मूल्यवर्धित कर (व्हॅट), मुद्रांक व नोंदणी शुल्क, राज्य उत्पादन शुल्क आणि विद्युत शुल्क इ. चा समावेश होतो.

४.९ स्वतःच्या कर महसुलाव्यतिरिक्त राज्य शासनास केंद्रीय करांतील हिस्सा देखील मिळतो. बाराव्या वित्त, आयोगाच्या शिफारशीस

तक्ता क्र. ४.४

महाराष्ट्र राज्याचा कर महसूल

(कोटी रुपये)

वर्ष	राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	केंद्रीय करांतील हिस्सा	एकूण कर महसूल	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
२००२-०३	२२,८१४	२,२६५	२५,०७९	८.३
२००३-०४	२५,१८१	३,३७१	२८,५५२	८.४
२००४-०५	३०,६०५	३,५९६	३४,२०१	८.८
२००५-०६	३३,५३९	४,९८३	३८,५२२	८.८
२००६-०७(सु.अं.)	४०,३२३	६,०२४	४६,३४७	९.१
२००७-०८(अ.अं.)	४५,८७३	७,१२९	५३,००२	९.२

सु.अं. - सुधारित अंदाज

अ.अं. - अर्धसंकल्पनीय अंदाज

अनुसरून केंद्र शासनाच्या केंद्रीय करांतील राज्यांना वितरणास निश्चित केलेल्या रकमेतील ४.९९७ टक्के हिस्सा महाराष्ट्रास मिळेल आहे. त्यानुसार २००५-०६ मध्ये राज्यास ४,९८३ कोटी रुपये इतका रक्कम केंद्रीय करांतील हिशशापोटी मिळाली होती. ही रक्कम २००६-०७ मध्ये ६,०२४ कोटी रुपये इतकी वाढली, तर २००७-०८ मध्ये ती ७,१२९ कोटी रुपयांपर्यंत वाढण्याचे अंदाजित आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.४ मध्ये दिला आहे.

४.१० राज्य शासनास स्वतःच्या कर महसुलामध्ये मूल्यवर्धित करपासून सर्वाधिक (६० टक्के) महसूल मिळतो. मूल्यवर्धित करपासून मिळणा-या महसुलात २००६-०७ मध्ये २२ टक्के वाढ झाली. २००६ या वर्षात व्हॅट प्रणाली लागू केल्यामुळे झालेल्या महसुलाच्या नुकसानीस भरपाईपोटी केंद्र शासनाने ३,६७० कोटी रुपये राज्यास अदा केले आहेत. त्याचप्रमाणे, २००६-०७ मधील नुकसान भरपाई पोटी ३,०६१ कोटी रुपये केंद्र शासनाकडून राज्यास मिळणे अपेक्षित आहे. २००७-०८ या वर्षात ऑक्टोबर, २००७ पर्यंतच्या नुकसान भरपाईपोटी ७०० कोटी रुपये मागणी केंद्र सरकारकडे करण्यात आली आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.५

महाराष्ट्र राज्याचा स्वतःचा कर महसूल

(कोटी रुपये)

बाब	२००५-०६ (प्रत्यक्ष)	२००६-०७ (सु.अं.)	२००७-०८ (अ.अं.)
मूल्यवर्धित कर (व्हॅट)	१९,६७७	२३,९६२	२७,४६९
मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	५,२६६	६,२५०	७,२०९
राज्य उत्पादन शुल्क	२,८२४	३,२५०	३,५९६
विजेवरील कर व शुल्क	१,६६१	१,६९७	१,७०९
उत्पन्न व खर्चावरील इतर कर	१,१५७	१,२३२	१,२९९
वाहनांवरील कर	१,३०९	१,८००	२,००९
विक्रीय वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क	७१२	९८६	१,२०९
माल व उतारुवरील कर	५०४	५४६	५९६
जमीन महसूल	४२९	६००	६००
एकूण महसुली जमेशी %	३३,५३९ (६९.२)	४०,३२३ (६६.९)	४५,८७३ (६७.९)
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्धसंकल्पनीय अंदाज	

एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ मधील प्रत्यक्ष कर महसूल

४.११ नागरी लेखा विभागाकडून मिळालेल्या प्रत्यक्ष कर महसुलाबाबतच्या माहितीच्या आधारे, एप्रिल ते डिसेंबर, २००७

तक्ता क्र. ४.७

एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ मधील महसुली जमा

(कोटी रुपये)

बाब	अर्थसंकल्पीय अंदाज २००७-०८	पहिल्या ९ महिन्यांतील प्रत्यक्ष जमा	अ.अं.शी टक्केवारी
अ) कर महसूल (१+२)	५३,००२	३६,४५८	६८.८
१) राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	४५,८७३	३१,८७५	६९.५
२) केंद्रीय करांतील हिस्सा	७,१२९	४,५८३	६४.३
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल(१+२)	१५,२९७	७,२१४	४७.२
१) कराव्यतिरिक्त महसूल	५,७४८	३,२४६	५६.५
२) केंद्रीय अनुदाने	९,५४९	३,९६८	४१.६
क) एकूण महसुली जमा(अ+ब)	६८,२९९	४३,६७२	६३.९

कराव्यतिरिक्त महसूल

४.१३ कराव्यतिरिक्त महसुलाच्या एकूण चार बाबी आहेत. (१) व्याजाच्या जमा रकमा, (२) नफा व लाभांश, (३) केंद्रीय अनुदाने आणि (४) राज्याच्या अख्यत्यारीतील कराव्यतिरिक्त मिळणारा इतर महसूल, उदा. शुल्क, दंड आणि शिक्षा यांद्वारे मिळणारी प्राप्ती, इत्यादी. २००६-०७ मध्ये केंद्र शासनाकडून मिळणा-या अनुदानांमध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत भरघोस वाढ झाल्यामुळे (दुपटीपेक्षा अधिक) कराव्यतिरिक्त महसुलात सुमारे ४०.४ टक्के इतकी वाढ झाली. कराव्यतिरिक्त महसुलापासूनची जमा २००५-०६ मध्ये ९,९१६ कोटी रुपये इतकी होती, ती २००६-०७ मध्ये १३,९२० कोटी रुपये इतकी झाली व २००७-०८ मध्ये ती १५,२९७ कोटी रुपये इतकी हाण्याचे अंदाजित आहे. मात्र, केंद्राकडून मिळणा-या अनुदानांव्यतिरिक्त इतर कराव्यतिरिक्त महसुलात विशेष वाढ झाल्याचे दिसून येत नाही. याबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ४.८ मध्ये दिला आहे. कराव्यतिरिक्त महसुलातील वाढीमुळे राज्याच्या संपूर्ण महसुली जमेमध्ये वाढ हाण्यास मदत होईल. कराव्यतिरिक्त महसुलाच्या वाढीचे महत्त्व विचारात घेऊन शासनाने इतर कराव्यतिरिक्त महसूल वाढविण्यासाठी ज्यादा प्रयत्न करायला हवेत.

तक्ता क्र. ४.८

महाराष्ट्र राज्याचा कराव्यतिरिक्त महसूल

(कोटी रुपये)

बाब	२००५-०६ (प्रत्यक्ष)	२००६-०७ (सु.अं)	२००७-०८ (अ.अं)
व्याजाच्या जमा रकमा	१,७३७	१,०५३	१,०२७
लाभांश व नफा	४	४	४
केंद्रीय अनुदाने	३,९८१	८,५९८	९,५४९
इतर कराव्यतिरिक्त महसूल	४,१९४	४,२६५	४,७१७
एकूण	९,९१६	१३,९२०	१५,२९७
महसुली जमेशी टक्केवारी	२०.५	२३.९	२२.४
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज	

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

कालावधीत एकूण महसुली जमेत आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत १०.१ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. याच कालावधीत कर महसूल १३.३ टक्क्यांनी वाढला, तर कराव्यतिरिक्त महसूल १.४ टक्क्यांनी कमी झाला. राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलात गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत ११.८ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. यामध्ये निरपेक्षासून मिळणा-या महसुलात ९ टक्के, मुद्रांक व नोंदणी शुल्कात ५.६ टक्के राज्य उत्पादन शुल्कात १७.२ टक्के आणि वाहनांवरील कर यामध्ये १२.८ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. तथापि, विजेरील कर व शुल्क यामध्ये मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील शुल्काच्या तुलनेत १३ टक्क्यांन घट झाली. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.६

एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ मधील प्रत्यक्ष कर महसुली जमा

(कोटी रुपये)

बाब	एप्रिल ते डिसेंबर, २००६	एप्रिल ते डिसेंबर, २००७	आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत टक्केवारीतील वाढ
अ) एकूण महसुली जमा (अ+ब)	३९,४९२	४३,६७२	१०.६
अ) कर महसूल	३२,१७२	३६,४५८	१३.३
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	७,३२०	७,२१४	-१.४
स्वतःचा कर महसूल (१ ते ९)	२८,५२३	३१,८७५	११.८
१) मूलबर्षित कर (व्हॅट)	१७,७२३	१९,३१४	९.०
२) मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	४,४७७	५,६२१	२५.६
३) राज उत्पादन शुल्क	२,२०३	२,५८१	१७.२
४) विजेवरील कर व शुल्क	१,०९९	९५६	-१३.०
५) जर्मन महसूल	२५३	२५८	२.०
६) वाहनांवरील कर	१,३१४	१,४८२	१२.८
७) उत्पन्न व खर्चावरील	९१०	१,०७३	१७.९
इतर कर			
८) माल व उतारुंवरील कर	८६	२७	-६८.६
९) विद्रव्य वस्तू व सेवा	४५८	५६३	२२.९
बाबोल इतर कर व शुल्क			

४.१२ गालू वित्तीय वर्षाच्या पहिल्या नऊ महिन्यांतील राज्याची एकूण महसुली जमा अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६३.९ टक्के होती. यामध्ये कर महसुली जमा अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६८.८ टक्के होती, याच कालावधीत कराव्यतिरिक्त महसुली जमा अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या १७.२ टक्के होती. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.७ मध्ये दिला आहे.

महसुली खर्च

४.१४ महसुली खर्चाचे विकास खर्च आणि विकासेतर खर्च असे दोन भाग असून राज्याच्या एकूण महसुली खर्च २००२-०३ मध्ये ४०,४७४ कोटी रुपये इतका होता, तो २००५-०६ मध्ये वाढून ५२,२८० कोटी रुपये तर, २००६-०७ मध्ये ६३,४६० कोटी रुपये इतका झाला. २००७-०८ मध्ये तो ६७,७८८ कोटी रुपयांपर्यंत वाढण्याचे अपेक्षित आहे. जरी प्रत्यक्ष महसुली खर्चात वाढ होत असली तरी गेल्या काही वर्षांत त्याच्या महसुली जमेशी असलेल्या प्रमाणात घट होत आहे.

महसुली लेखातील विकास आणि विकासेतर खर्च (रुपये कोटीत)			
वर्ष	विकास खर्च	विकासेतर खर्च	एकूण महसुली खर्च
२००२-०३	२२,५२७	१७,९४७	४०,४७४
२००३-०४	२२,८६०	१९,८२०	४२,६८०
२००४-०५	२८,७७६	२२,२७१	५१,०४७
२००५-०६	३०,५८३	२१,६९७	५२,२८०
२००६-०७ (सु.अं.)	३६,८११	२६,६४९	६३,४६०
२००७-०८ (अ.अं.)	३७,९१७	२९,८७१	६७,७८८

४.१५ नागरी लेखा विभागाकडून महसुली खर्चाबाबतच्या उपलब्ध माहितीच्या आधारे, एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ या नऊ महिन्यांच्या कालावधीतील शासनाचा एकूण महसुली खर्च ३९,४२३ कोटी रुपये (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ५८.२ टक्के) होता. यामध्ये विकास खर्च २३,२८८ कोटी रुपये (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६१.४ टक्के), तर विकासेतर खर्च १६,१३५ कोटी रुपये (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ५४ टक्के) होता. एकूण विकास खर्चातील सामाजिक सेवांवर झालेला खर्च १६,९१९ कोटी रुपये होता, तर ५,८७० कोटी रुपये इतका खर्च आर्थिक सेवांवर करण्यात आला होता.

महाराष्ट्र राज्याची महसुली जमा व महसुली खर्च (कोटी रुपये)			
वर्ष	महसुली जमा	महसुली खर्च	महसुली खर्चाची महसुली जमेशी टक्केवारी
२००२-०३	३१,१०३	४०,४७४	१३०.१
२००३-०४	३४,३७०	४२,६८०	१२४.२
२००४-०५	४१,०१३	५१,०४७	१२४.५
२००५-०६	४८,४३८	५२,२८०	१०७.९
२००६-०७(सु.अं.)	६०,२६७	६३,४६०	१०५.३
२००७-०८(अ.अं.)	६८,२९९	६७,७८८	९९.३

योजनांतर्गत आणि योजनेतर खर्च

४.१६ शासनाच्या खर्चाचे योजनांतर्गत खर्च आणि योजनेतर खर्च या आणखी दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करण्यात येते. दहाव्या पंचवर्षिक

योजनेच्या कालावधीत शासनाच्या एकूण खर्चातील योजनांतर्गत खर्च वाटा २००२-०३ मधील ८.४ टक्क्यांवरून २००६-०७ मध्ये २२.४ टक्के इतका वाढला. योजनांतर्गत खर्चातील ही वाढ प्रामुख्याने शासनाने विकसित खर्चावर (विशेषतः सामाजिक व आर्थिक सेवा) विशेष भर दिल्याने झाली आहे. तथापि, शासनाचा योजनेतर खर्च मोठ्या प्रमाणावर अचल वंतन, मजुरी, निवृत्तिवेतन आणि व्याजप्रदानाच्या खर्चाचा यामध्ये प्रामुख्याने समावेश आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ४.९ व ४.१० मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.९

एकूण अर्थसंकल्पातील योजनांतर्गत आणि योजनेतर खर्च

(रुपये कोटीत)

वर्ष	योजनांतर्गत	योजनेतर	एकूण खर्च
२००२-०३	५,२६७ (८.४)	५६,०४८ (९१.६)	६१,२१५ (१००.०)
२००३-०४	७,५७० (१७.८)	६२,७८६ (८९.२)	७०,३५६ (१००.०)
२००४-०५	९,२२९ (१२.१)	६६,९७७ (८७.९)	७६,२०६ (१००.०)
२००५-०६	१२,९८० (१७.९)	५९,३८१ (८२.१)	७२,३६१ (१००.०)
२००६-०७ (सु.अं.)	१८,१२३ (२२.४)	६२,७९९ (७७.६)	८०,९२२ (१००.०)
२००७-०८ (अ.अं.)	२०,७७७ (२४.३)	६४,८६० (७५.७)	८५,६३७ (१००.०)

तक्ता क्रमांक ४.१०

वेतन, मजुरी, निवृत्तिवेतन आणि व्याजप्रदानावरील खर्च

(रुपये काट)

वर्ष	वेतन, मजुरी व निवृत्तिवेतन	महसुली जमेशी %	व्याज प्रदान	महसुली जमेशी
२०००-०१	१८,८५०	६३.८	६,२३४	२१.१
२००१-०२	१८,८५५	६२.७	७,८३४	२६.०
२००२-०३	१८,४६६	५९.४	८,७१४	२८.०
२००३-०४	१९,४७६	५६.७	९,९०२	२८.८
२००४-०५	२०,५१३	५०.०	१०,२५८	२५.०
२००५-०६	२२,६२३	४६.७	१०,५२३	२१.५
२००६-०७(सु.अं.)	२५,१४५	४१.७	१२,०९३	२०.१
२००७-०८(अ.अं.)	२८,४४८	४१.७	१२,४०६	१८.०

भांडवली जमा आणि खर्च

४.१७ भांडवली जमंच (१) कर्जांची वसुली, (२) इतर म्हणजे आंतरराज्यीय तडजोड, आकस्मिकता निधीतील विनियोजन आकस्मिकता निधी यांपासूनची निव्वळ जमा इत्यादी (३) कर्जे व इतर दायित्वे असे तीन भाग आहेत.

महाराष्ट्र राज्याची भांडवली जमा आणि भांडवली खर्च
(कोटी रुपये)

वर्ष	भांडवली जमा	भांडवली खर्च
२००२-०३	१४,७५४	५,३८८
२००३-०४	१८,२२२	१०,१०९
२००४-०५	२०,७२६	१०,६२८
२००५-०६	१८,४३४	१४,३४०
२००६-०७(सु.अं.)	१५,२३४	१२,९३२
२००७-०८(अ.अं.)	१४,५९८	१२,२०३

४.१८ 'कर्ज व इतर दायित्वे' यामध्ये अ) राज्य शासनाची (शांतगंत कर्ज, ब) केंद्र शासनाकडील कर्ज व आगाऊ रकमा आणि (क) व्याजी व बंधव्याजी गटबंधनापासूनची लोकलक्ष्यातील निव्वळ प्राप्त (भविष्यनिर्वाह निधी, राखीव निधी, नागरी ठेवी व आगाऊ रकमा, मिलंबन व रंकीण आणि वित्तप्रेषणे इ.) या बाबींचा समावेश होतो. भांडवली जमामध्ये कर्ज आणि इतर दायित्वे यांचे प्रमाण सर्वाधिक वर्षां जवळपास ९० टक्के इतके आहे. कर्ज व इतर दायित्वांपासूनच्या जमामध्ये झालेल्या कपातीमुळे शासनाची भांडवली जमा कमीकमी होत चली आहे

४.१९ भांडवली खर्चाचे (१) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च आणि (२) राज्य शासनाने दिलेले कर्ज व आगाऊ रकमा असे दोन भाग आहेत. भांडवली खर्चातील मोठा वाटा (जवळपास ७१ ते

८१ टक्के) हा महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्चाचा आहे, जो पूर्णतः विकास खर्चाचा आहे. भांडवली खर्च २००५-०६ मध्ये १४,३४० कोटी रुपये होता, तो २००६-०७ मध्ये १२,९३२ कोटी रुपयांपर्यंत कमी झाला.

महाराष्ट्राची ऋण स्थिती

४.२० राज्य शासन घेत असलेल्या कर्जांचे तीन प्रकार पडतात, (१) सावजनिक कर्ज, (२) अल्पबचत व भविष्यनिर्वाह निधीतील उचल आणि (३) लोकलक्षा व्यवहारातील उचल, म्हणजेच राखीव निधी आणि नागरी ठेवी यांसारखी व्याजी व बिन व्याजी गटबंधने. बाराव्या वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशीनुसार बाह्य अनुदानित प्रकल्प वगळता इतर बाबतीत कर्ज देण्याचे केंद्र शासनाने बंद केले आहे. परिणामतः केंद्र शासनाकडून राज्यास मिळणा-या कर्जांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर घट झाली आहे. त्याचप्रमाणे गेल्या काही वर्षांत राज्य शासनाने अर्थसंकल्प बाह्य कर्ज घेण्याचे पूर्णतः बंद केले आहे. राज्याचा एकूण ऋणभार प्रत्यक्षात वाढत असला तरी त्याच्या स्थूल राज्य उत्पादनाशी असलेल्या प्रमाणात घट होत आहे. २००२-०३ मध्ये राज्यावरील एकूण ऋण ८२,५४९ कोटी रुपये इतके होते. ते २००६-०७ मध्ये वाढून १,३४,४९३ कोटी रुपये इतके झाले. मात्र त्याचे स्थूल राज्य उत्पादनाशी असलेले प्रमाण २७.५ टक्क्यांवरून २६.४ टक्के इतके कमी झाले. २००७-०८ मध्ये राज्यावरील एकूण ऋण १,४४,३२५ कोटी रुपये इतके अंदाजित असून स्थूल राज्य उत्पादनाशी त्याचे प्रमाण २४.९ टक्के इतके अपेक्षित आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.११ मध्ये दिला आहे. राज्याच्या मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरणानुसार राज्यावरील असलेले एकूण ऋण हे हळूहळू कमी करून ते स्थूल राज्य उत्पादनाच्या सुमारे २५ टक्के इतके कमी करण्याचे शासनाचे उद्दिष्ट आहे.

तक्ता क्र. ४.११

एकूण धकीत दायित्व आणि व्याजप्रदान

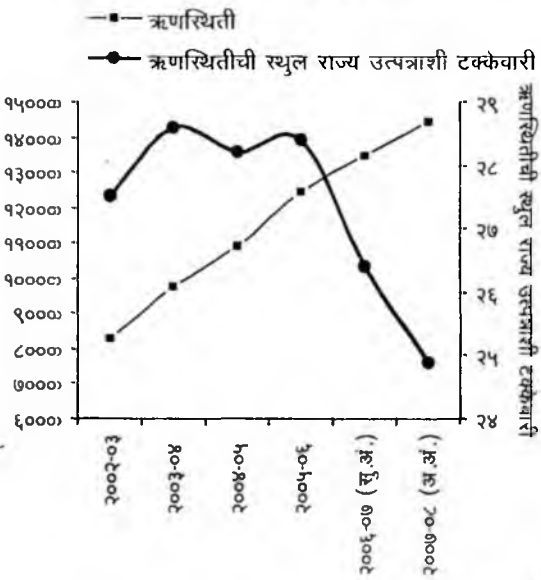
(रुपये कोटीत)

वर्ष	धकीत दायित्व	व्याज प्रदान	कर्जांचे सरासरी मूल्य (द.सा.द.शे.)
२००२-०३	८२,५४९	८,७१४	१२.१
२००३-०४	९७,६७४	९,९०२	१२.०
२००४-०५	१,०९,१६७	१०,२५८	१०.५
२००५-०६	१,२४,३६५	१०,५२३	९.६
२००६-०७(सु.अं.)	१,३४,४९३	१२,०९३	९.७
२००७-०८(अ.अं.)	१,४४,३२५	१२,४०६	९.२

सु.अं. - सुधारित अंदाज अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

टीप : कर्जांचे सरासरी मूल्य हे त्या वर्षातील व्याज प्रदानाचे त्याच्या अगोदरच्या वर्षातील धकीत दायित्वाशी असलेले शेकडा प्रमाण होय

महाराष्ट्राची एकूण ऋणस्थिती

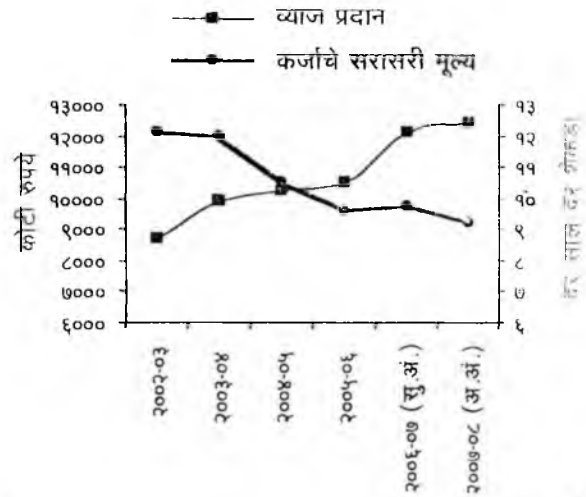

राज्यनिहाय ऋणस्थिती
वर्ष - २००६-०७

(कोटी रुपये)

राज्य	एकूण ऋण	स्थूल राज्य उत्पादाशी टक्केवारी
बिहार	५४,८९७	६३.८
राजस्थान	७२,६५२	५३.६
उत्तर प्रदेश	१,६१,३५८	५२.२
पंजाब	५७,६०९	५०.८
पश्चिम बंगाल	१,२६,२२६	४८.३
ओरिसा	३९,३८८	४७.४
केरळ	५७,६८८	४२.८
मध्य प्रदेश	५३,५४५	४२.०
आंध्र प्रदेश	९१,४४५	३६.२
गुजरात	८६,१३८	३४.२
तामिळनाडू	६८,६५५	२७.६
कर्नाटक	५३,९०९	२७.५
महाराष्ट्र	१,३४,४९३	२६.४

व्याज प्रदान व कर्जाचे सरासरी मूल्य

व्याज प्रदान

४.२१ व्याजप्रदानावरील खर्च हा विकासेतर खर्च आहे. व्याज प्रदानावर मोठ्या प्रमाणात होणारा खर्च राज्याच्या महसुली व वित्तीय तृतीवर प्रभाव पाडत असतो. गेल्या काही वर्षांमध्ये शासनाने कर्जाची पुनर्रचना करण्यासाठी सातत्याने केलेल्या प्रयत्नांमुळे राज्यावरील 'कर्जाच्या सरासरी मूल्यात' घट झाली असून ते २००२-०३ मधील १२.१ टक्क्यांवरून २००६-०७ मध्ये ९.७ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले आहे. राज्य

शासन कर्जाचे सरासरी मूल्य कमी करण्यासाठी ऋणांची पुनर्रचना करण्याचा प्रयत्न करित आहे. तथापि, आधोच्या काही वर्षांतील जास्त व्याजदराची कर्जे परत घेण्याचा/करण्याचा पर्याय नसल्यामुळे राज्य शासनाला अशा उच्च दराच्या कर्जाची पुनर्रचना करता आली नाही शासनाने व्याज प्रदानावर केलेला खर्च २००५-०६ मध्ये १०,५२३ कोटी रुपये इतका होता, तो २००६-०७ मध्ये १२,०९३ कोटी रुपये झाला असून २००७-०८ मध्ये तो १२,४०६ कोटी रुपये होईल असे अंदाजित आहे

काही महत्त्वाचे दरडोई वित्तीय निर्देशक - २००६-०७

(रुपये)

वित्तीय निर्देशक	आंध्र प्रदेश	बिहार	गुजरात	कर्नाटक	केरळ	मध्य प्रदेश	महाराष्ट्र	पंजाब	राजस्थान	तामिळ नाडू	उत्तर प्रदेश	पश्चिम बंगाल
महसुली - जमा	५,५०२	२,४४६	५,४१०	६,६३२	५,६२१	३,६४२	५,६१६	७,४७५	३,९६९	६,१३८	३,१७९	३,१२०
कर महसूल	४,०९६	१,८३२	३,९९६	५,०४४	४,५११	२,६०६	४,३१९	४,२६२	२,८२१	५,२२४	२,४५०	२,४२८
राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	३,०७८	४८६	३,२८५	४,१७०	३,५६१	१,४८९	३,७५७	३,६७०	१,७६६	४,२५५	१,२९१	१,४४६
केंद्रीय करातील हिस्सा	१,०१८	१,३४६	७११	८७४	९५०	१,११७	५६१	५९२	१,०५५	९६९	१,१५९	९८१
केंद्रीय अनुदाने	७३४	५७७	७०९	८३८	८०८	६९४	८०९	१,००३	६५२	४७४	४४३	५५३
महसुली खर्च	५,५०९	२,५२६	५,०९०	६,१३८	७,३८५	३,३८३	५,९१३	८,३००	३,९५४	६,१७५	३,००९	४,०९२
विकास खर्च	४,९२७	२,०७३	४,४९४	५,१११	४,२०७	२,८२३	४,५१८	४,८३३	३,१४७	४,६६४	२,३२५	२,३९४
सामाजिक क्षेत्रातील खर्च	२,५७४	१,३३१	२,३१९	२,७०२	२,८९९	१,६६६	२,७८९	२,२३२	२,०२८	२,८४९	१,३५८	१,६७०
वेतन व मजुरीवरील खर्च	१,४६९	उ.ना.	१,७१८	१,९८४	२,४३१	१,०११	२,३६५	उ.ना.	१,१२८	१,९२६	६३६	१,३५९
व्याज प्रदानावरील खर्च	९७३	४१३	१,२१४	७३९	१,३१६	६२३	१,०९७	१,६१३	८९२	८३३	५६२	१,२५५
भांडवली जमा	१,८९९	५५६	१,५१२	९०७	२,७३७	७९२	१,५७३	२,०९४	१,०४०	१,७४१	७३०	१,६२४
भांडवली खर्च	१,८८९	७९३	१,८०५	१,५९९	१,१४९	१,१०८	१,३७९	१,८०८	१,११३	१,९०३	८९७	८९०
एकूण कर्जे	१३,५६३	५,२१३	१५,८४७	९,३२२	१६,१९५	७,८८५	१५,०१२	२०,८३४	११,०९४	१०,३८२	९,०७८	१४,१८८

स्थानिक स्वराज्य संस्था

४.२२ स्थानिक स्वराज्य संस्था या महत्त्वपूर्ण संस्था असून त्या स्थानिक स्तरावरील विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. स्थानिक स्वराज्य संस्था या ग्रामीण व नागरी भागांत सुस्यष्टपणे विभागल्या गेल्या आहेत. ग्रामीण आणि नागरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे तीन स्त्रात आणि खर्चाचे प्रकारही भिन्न आहेत.

४.२३ राज्यात माचं, २००७ अखेर कार्यरत असणा-या स्थानिक स्वराज्य संस्थांची त्यांच्या प्रकारानुसार संख्या, त्यांचे २००६-०७ मधील एकूण उत्पन्न (आरंभीची शिल्लक धरून) व एकूण खर्च हे तक्ता क्र. ४.२२ मध्ये देण्यात आले आहेत. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था संख्येने कमी असल्या तरी त्यांचे उत्पन्न व खर्च या दोन्ही बाबी ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांपेक्षा अधिक होत्या.

तक्ता क्रमांक ४.२२

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००६-०७ मधील

उत्पन्न व खर्च

(रुपये कोटीत)

स्थानिक स्वराज्य संस्था	संख्या	एकूण उत्पन्न *	एकूण खर्च
	३१,३०७		
ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था			
ग्रामपंचायती	२७,९१६	१,३१०	९३८
जिल्हा परिषदा	३३	१२,५८२	१०,४७५
नगरी स्थानिक स्वराज्य संस्था			
महानगरपालिका	२२	१८,६७०	१४,८२०
नगरपरिषदा	२२२	२,५३९	१,८४०
नगरपंचायती	३	१४	१२
कटक मंडळे	७	१८८	१६३
एकूण	२८,२०३	३५,३०३	२८,२४८

आरंभीची शिल्लक धरून

ग्रामपंचायती

४.२४ राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींचे २००५-०६ आणि २००६-०७ या वर्षांसाठीचे प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न व त्यांचा प्रमुख निहाय खर्च तक्ता क्र. ४.२३ मध्ये दिले आहेत.

४.२४.१ राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेत मागील वर्षाच्या तुलनेत २००६-०७ मध्ये १५ टक्के वाढ होऊन ती ९९० कोटी रुपयां इतकी झाली. ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेमध्ये शासकीय अनुदानाचा वाटा महत्त्वाचा असून २००६-०७ मध्ये एकूण जमेतील त्यांचा हिस्सा जवळपास ३८ टक्के इतका होता. शासकीय अनुदानाची रक्कम २००५-०६ मधील २९३ कोटी रुपयांवरून वाढून २००६-०७ मध्ये ३७६ कोटी रुपये इतकी झाली. ही वाढ सुमारे २८ टक्के इतकी होती. २०११-१२ मध्ये सर्व ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेमध्ये शासकीय अनुदानाचा

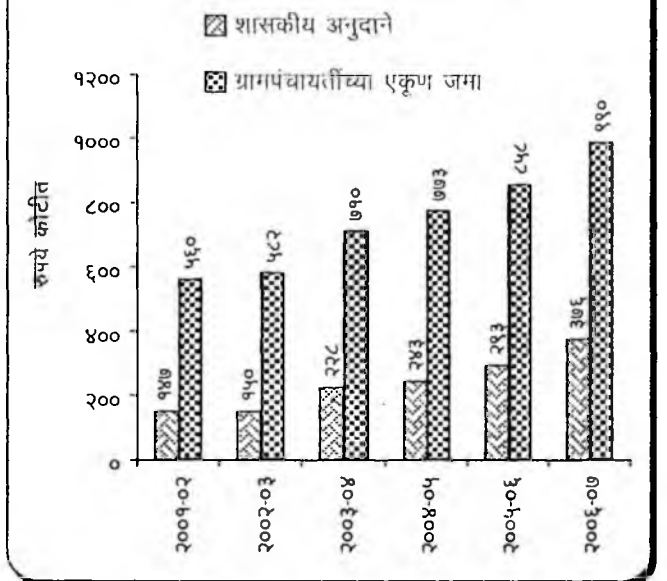
तक्ता क्रमांक ४.२३
ग्रामपंचायतींचे उत्पन्न व खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	२००५-०६		२००६-०७	
	प्रत्यक्ष	टक्केवारी *	प्रत्यक्ष	टक्केवारी *
उत्पन्न				
अ) आरंभीची शिल्लक	२९२	-	३२०	-
ब) जमा				
१. कर				
i) घरे व इतर मालमत्ता यावरील कर	२३९	२७.९	२५८	२६.०
ii) इतर कर	१४२	१६.६	१७२	१७.४
एकूण कर (i+ii)	३८१	४४.५	४३०	४३.४
२. शासकीय अनुदाने	२९३	३४.९	३७६	३८.०
३. अशदान व देणग्या	११२	१३.१	११३	११.६
४. इतर जमा	७२	८.३	७१	७.२
एकूण जमा (ब)	८५८	१००.०	९९०	१००.०
एकूण उत्पन्न (अ+ब)	१,१५०	-	१,३१०	-
खर्च				
१. प्रशासन	१३६	१६.६	१५४	१६.४
२. आरोग्य व स्वच्छता	१९७	२४.०	२४१	२५.७
३. सार्वजनिक बांधकामे	३१७	३८.६	३५२	३७.५
४. सार्वजनिक दिवाबत्ती	४१	५.०	४७	५.०
५. शिक्षण	१९	२.४	२०	२.२
६. लोककल्याण	५४	६.६	४४	४.७
७. इतर खर्च	५६	६.८	८०	८.५
एकूण खर्च (१ ते ७)	८२०	१००.०	९३८	१००.०

* आरंभीची शिल्लक वगळता

ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेतील शासकीय अनुदाने

वाटा जवळपास २६ टक्के होता, तो २००६-०७ मध्ये जवळपास ३८ टक्केपर्यंत वाढला. २००६-०७ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत सरासरी जमा ३.५४ लाख रुपये होती.

४.२४.२ सर्व ग्रामपंचायतींच्या एकात्रित एकूण खर्चात २००५-०६ या वर्षातील ८२० कोटी रुपयांत १४.४ टक्क्यांनी वाढ होऊन २००६-०७ मध्ये तो ९३८ कोटी रुपये इतका झाला. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी सर्वाधिक म्हणजे ३८ टक्के खर्च सार्वजनिक बांधकामांवर व त्या खालोखाल २६ टक्के खर्च आरोग्य व स्वच्छता या बाबोवर झाला. २००६-०७ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत सरासरी खर्च ३.३६ लाख रुपये होता.

जिल्हा परिषदा

४.२५ राज्यातील सर्व जिल्हा परिषदांचे प्रमुख स्रोतांनुसार २००५-०६ (प्रत्यक्ष) आणि २००६-०७ (सुधारित अंदाज) मधील उत्पन्न तक्ता क्र. ४.१४ मध्ये दिले आहे.

४.२५.१ सर्व जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमा २००६-०७ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या ९,९९६ कोटी रुपयांच्या तुलनेत ७.५ टक्क्यांनी वाढून १०,८०१ कोटी रुपये इतक्या झाल्या. २००६-०७ मध्ये जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेमध्ये सुमारे ७२ टक्क्यांसह शासकीय अनुदान हा एक प्रमुख स्रोत राहिला. शासकीय अनुदानाव्यतिरिक्त भांडवली जमेचा एकूण जमेतोल वाटा २५ टक्के होता. जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेमध्ये शासकीय अनुदानाचा वाटा २००१-०२ मध्ये जवळपास ८५ टक्के होता तो २००६-०७ मध्ये तो कमी होऊन ७२ टक्के इतका झाला, तर याच कालावधीत भांडवली जमेच्या वाट्यात १२ टक्क्यांवरून २५ टक्क्यांपर्यंत वाढ झाली. स्वनिर्मित साधनांपासूनच्या महसुली जमेमध्ये २००५-०६ मधील १५४ कोटी रुपयांवरून घट होऊन २००६-०७ मध्ये ती १४७ कोटी रुपये झाली.

तक्ता क्रमांक ४.१४
जिल्हा परिषदांचे उत्पन्न

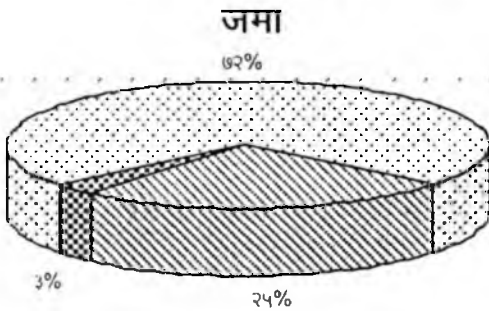
(रुपये कोटीत)

बाब	२००५-०६		२००६-०७	
	प्रत्यक्ष	टक्केवारा	सुधारित अंदाज	टक्केवारा
अ) आरंभीची शिल्लक	१,५७०	-	१,७८१	-
ब) महसुली जमा				
१. स्वनिर्मित साधनांपासून	१५४	१.५	१४७	१.४
२. शासकीय अनुदाने	७,३९४	७४.०	७,७०३	७१.९
२.१ सर्वाधिक अनुदाने				
i) सहेतुक	३,६६२	३६.६	३,८०५	३५.२
ii) आस्थापना	१,७७४	१७.७	१,७७५	१६.४
iii) योजनांतर्गत	७०८	७.२	८०९	७.५
iv) इतर	४६०	४.६	५६०	५.२
एकूण (२.१)	६,६०४	६६.१	६,९४९	६४.३
२.२ अभिकरण योजनांसाठी	७९०	७.९	८२४	७.६
३. इतर साधनांपासून उत्पन्न	१८१	१.८	१८९	१.८
एकूण महसुली जमा (१+२)	७,७२९	७७.३	८,१०९	७५.१
क) भांडवली जमा	२,२६७	२२.७	२,६९२	२४.९
ड) एकूण जमा (ब+क)	९,९९६	१००.०	१०,८०१	१००.०
एकूण उत्पन्न (अ+ड)	११,५६६	....	१२,५८२	....

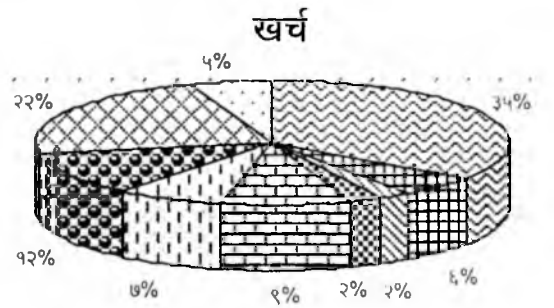
* आरंभीची शिल्लक वाढूना

४.२५.२ जिल्हा परिषदांचा २००५-०६ (प्रत्यक्ष) व २००६-०७ (सुधारित अंदाज) या वर्षातील प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्र. ४.१५ मध्ये दिला आहे.

जिल्हा परिषदांच्या जमेतील व खर्चातील घटक २००६-०७

- ☒ शासकीय अनुदाने
- ☒ भांडवली जमा
- ☒ स्वनिर्मित साधनांपासून व इतर स्रोत

- ☐ सामान्य प्रशासन
- ☒ शिक्षण
- ☒ सार्वजनिक बांधकामे
- ☒ पाटबंधारे
- ☒ कृषी, पशुसंवर्धन व वने
- ☒ सार्वजनिक आरोग्य
- ☒ समाजकल्याण
- ☒ इतर खर्च
- ☒ भांडवली खर्च

तक्ता क्रमांक ४.१५
जिल्हा परिषदांचा खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	२००५-०६		२००६-०७	
	प्रत्यक्ष	टक्केवारी	सुधारित अंदाज	टक्केवारी
अ) महसुली खर्च				
१. सामान्य प्रशासन	५६९	६.०	५७५	५.५
२. शिक्षण	३४८९	३६.८	३,६३८	३४.७
३. सार्वजनिक बांधकाम	५०२	५.३	५९९	५.६
४. पाटवधर	२१६	२.३	२३९	२.३
५. कृषि	७५	०.८	९२	०.९
६. पशुसंवर्धन	१००	१.१	११५	१.१
७. वन	९	०.१	७	०.१
८. सार्वजनिक आरोग्य	८२७	८.७	९२६	९.०
९. सामाजिकल्याण	६२९	६.६	७३७	७.०
१०. इतर खर्च	१,०७९	११.४	१,२२१	११.७
एकूण (अ)	७,४९५	७९.१	८,१६९	७७.९
ब) भांडवली खर्च				
एकूण खर्च (अ+ब)	९,४७९	१००.०	१०,४७५	१००.०

४.२५.० जिल्हा परिषदांचा २००६-०७ मधील एकूण खर्च १०,४७५ कोटी रुपये होता व तो २००५-०६ मधील ९,४७९ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १.५ टक्क्यांनी जास्त होता. एकूण खर्चातील मोठा खर्च (३५ टक्के) शिक्षणावर झाला होता, तर त्याखालोखाल २२ टक्के खर्च भांडवली ऋणाचा होता. मागील वर्षाच्या तुलनेत सार्वजनिक बांधकामे आणि सार्वजनिक आरोग्य यावरील खर्चात २००६-०७ मध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ अन्तर्गते १८ टक्के व १४ टक्के इतकी वाढ झाली.

नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था

४.२६ राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मार्च, २००७ अखेर २२ महानगरपालिका, २२२ नगरपरिषदा व ३ नगरपंचायतींचा समावेश आहे. राज्यातील २२२ नगरपरिषदांपैकी १८ 'अ' वर्गीय एक लाखापेक्षा जास्त लोकसंख्या असणा-या), ६२ 'ब' वर्गीय एक लाखापेक्षा जास्त परंतु एक लाख पेक्षा जास्त नाही अशा) आणि १४२ 'क' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० किंवा त्यापेक्षा कमी असणा-या) नगरपरिषदा होत्या. या व्यतिरिक्त राज्यात ७ कटक मंडळे व ३ नगर पंचायती होत्या. नागरी संस्थांचे (नगर पंचायती वगळून) २००५-०६ व २००६-०७ मधील उत्पन्न व खर्च तक्ता क्र. ४.१६ मध्ये नमूद आहेत.

४.२६.१ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००६-०७ मधील प्रमुख तीनही उत्पन्न आणि दोबळ शोषणनिहाय खर्च ह्या प्रकाशनाच्या मा-२ मधील तक्ता क्र. १६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्रमांक ४.१६
नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे उत्पन्न व खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	२००५-०६		२००६-०७	
	उत्पन्न	खर्च	उत्पन्न	खर्च
अ) महानगरपालिका				
१. संख्या	२२	२२	२२	२२
२. उत्पन्न	१४,४६७	१८,६७०	१४,४६७	१८,६७०
२.१ आरंभीची शिल्लक	१,५६०	२,४५३	१,५६०	२,४५३
२.२ जमा	१२,९०७	१६,२१७	१२,९०७	१६,२१७
३. खर्च	१२,३३५	१४,८२०	१२,३३५	१४,८२०
ब) नगरपरिषदा				
१. संख्या	२२२	२२२	२२२	२२२
२. उत्पन्न	९,८८९	२,५३९	९,८८९	२,५३९
२.१ आरंभीची शिल्लक	३७९	४०७	३७९	४०७
२.२ जमा	९,५१०	२,१३२	९,५१०	२,१३२
३. खर्च	९,४९९	२,८४०	९,४९९	२,८४०
क) कटक मंडळे				
१. संख्या	७	७	७	७
२. उत्पन्न	१८२	१८८	१८२	१८८
२.१ आरंभीची शिल्लक	२०	२९	२०	२९
२.२ जमा	१६२	१५९	१६२	१५९
३. खर्च	१४४	१६३	१४४	१६३

महानगरपालिका

४.२७ सर्व महानगरपालिकांची (बेस्ट उपक्रम वगळून) २००६-०७ मधील एकूण जमा १६,२१७ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २५.४ टक्क्यांनी जास्त होती. एकूण जमेमध्ये मोठा वाटा जकातीद्वारे (४० टक्के), पाणीपट्टी शुल्कापासून जमा (७ टक्के) आणि मालमत्ता कर (६ टक्के) यांचा होता. याशिवाय, शासकीय अनुदाने व अंशदाने आणि कर्जे व ठेवी यापासूनची जमा प्रत्येकी ४ टक्के होती.

४.२७.१ सर्व महानगरपालिकांचा (बेस्ट उपक्रम वगळून) २००६-०७ या वर्षातील एकूण खर्च १४,८२० कोटी रुपये होता आणि आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत तो २० टक्क्यांनी जास्त होता. एकूण खर्चापैकी आस्थापनेवर झालेल्या खर्चाचे प्रमाण २००५-०६ मधील ३८ टक्क्यांवरून २००६-०७ मध्ये २९ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले. पाणी पुरवठा, जल व मलनिःसारण आणि बांधकामांवर झालेला खर्च अनुक्रमे ९.५ टक्के, ७ टक्के व १० टक्के इतका होता.

४.२७.२ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची (बेस्ट उपक्रम वगळून) २००६-०७ या वर्षातील एकूण जमा ९,६४४ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षापेक्षा २५ टक्क्यांनी जास्त असून राज्यातील सर्व महानगरपालिकांच्या एकूण जमेच्या ५९ टक्के होती.

४.२७.३ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा २००६-०७ या वर्षातील (बेस्ट उपक्रम वगळून) एकूण खर्च ८,५०३ कोटी रुपये होता व तो राज्यातील सर्व महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चाच्या ५७ टक्के होता.

४.२७.४ बॅस्ट उपक्रमाची २००६-०७ या वर्षातील एकूण जमा २.४८१ कोटी रुपये इतकी होती. त्यापैकी विद्युत पुरवठा विभागाचा हिस्सा ६४ टक्के इतका होता. बॅस्ट उपक्रमाचा २००६-०७ मधील एकूण खर्च ३.१६८ कोटी रुपये होता. यामध्ये आस्थापनेवर झालेला खर्च ९६४ कोटी रुपये (३० टक्के) होता. २००६-०७ मध्ये विद्युत पुरवठा विभाग व परिवहन विभागाला अनुक्रमे ३२३ कोटी रुपये व ३६४ कोटी रुपये ताटा झाला.

नगरपरिषदा

४.२८ सर्व नगरपरिषदांची २००६-०७ या वर्षातील एकूण जमा २.०६२ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३७ टक्क्यांनी जास्त होती. सर्व नगरपरिषदांच्या एकूण जमेमध्ये शासकीय अनुदानांचा हिस्सा ६१ टक्के इतका सर्वाधिक होता. याशिवाय कर, शुल्क आणि भाडे यांचा हिस्सा २४ टक्के तर ठेवी व कर्जांचा हिस्सा ९ टक्के होता.

४.२८.१ सर्व नगरपरिषदांचा २००६-०७ वर्षातील एकूण खर्च १.८४ कोटी रुपये होता व तो आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २९ टक्क्यांनी जास्त होता. सर्व नगरपरिषदांच्या एकूण खर्चापैकी ३० टक्के खर्च आस्थापनेवर २० टक्के बांधकामांवर, ७ टक्के पाणीपुरवट्यावर व ११ टक्के खर्च कर्जसंवावर झाला.

नगरपंचायती व कटक मंडळे

४.२९ राज्यात ३१ मार्च, २००७ रोजी दापांली (रत्नागिरी जिल्हा) कणकवली (सिंधुदुर्ग जिल्हा) आणि शिर्डी (अहमदनगर जिल्हा) अशा तीन नगरपंचायती असून २००६-०७ मधील त्यांचा एकूण जमा १४.४२ कोटी रुपये व एकूण खर्च १२.४२ कोटी रुपये इतका होता.

४.३० राज्यात ३१ मार्च, २००७ रोजी सात कटक मंडळे असून त्यांची २००६-०७ मधील एकूण जमा व एकूण खर्च अनुक्रमे १५९.१८ कोटी रुपये व १६३.४० कोटी रुपये इतका होता.

* * * * *

कृषि व संलग्न कार्ये

महाराष्ट्रातील स्थिती

५.१ राज्यातील जवळपास ५५ टक्के लोक उदरनिवाहासाठी शेतोवर अवलंबून आहेत. हे क्षेत्र राज्यातील ग्रामीण जनतंत्र मांडया प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र आहे. परंतु प्रतिकूल कृषि हवामान आणि इतर क्षेत्रांची विशेषतः सेवा क्षेत्रांची

पाटयाने होणारी वाढ यामुळे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतील कृषि क्षेत्राच्या हिश्यात ट होत आहे. राज्याचे जवळपास एक-तृतीयांश क्षेत्र पर्जन्यछायेच्या कक्षेत त असून तथे तुरळक व अनिश्चित स्वरूपाचा पाऊस पडत असतो. या ग्रामध्ये फक्त कोरडवाहू शंती केली जाते. राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी कोरडालील क्षेत्राचे प्रमाण (२००५-०६ मधील ५६.८ टक्के) देशपातळीवरील भागापेक्षा (४३.२ टक्के) बरेच-अधिक आहे. सिंचन प्रकल्पांवर मांडया भागात खर्च करूनही राज्यातील एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राचे एकूण कोरडालील क्षेत्राशी असलेले प्रमाण सुमारे १७ टक्के आहे. त्या तुलनेत देशपातळीवरील हे प्रमाण जवळपास ४३ टक्के इतके आहे.

५.१.१ राज्याच्या १९६०-६१ मधील एकूण पिकांखालील १८८.२ लाख हेक्टर क्षेत्रात सुमारे २० टक्के वाढ होऊन ते २००५-०६ मध्ये २५.६ लाख हेक्टर इतके झाले. परंतु अन्नधान्याखालील क्षेत्रात उपरोक्त ५ वर्षांच्या कालावधीतील वाढीचे प्रमाण ४ टक्क्यांच्या आसपास होते. पिकां उत्पादकतेत वाढ होण्याच्या दृष्टीने केलेले अथक प्रयत्न आणि संसाधन व पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या कामांवर मांडया प्रमाणावर खर्च करूनही कृषि उत्पादकतेत देशपातळीवरील वाढीच्या तुलनेत राज्यात १९शी वाढ झालेली नाही. राज्यातील अन्नधान्याचे २००५-०६ मधील ते हेक्टर उत्पादन (९२४ कि.ग्रॅ.) देशपातळीवरील उत्पादनाच्या (१,७९६ कि.ग्रॅ.) तुलनेत बरेच कमी आहे. त्यासाठी अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवण्यामध्ये वाढ करणेची गरज आहे. त्याबरोबरच कृषि क्षेत्राच्या क्षेत्रातील सातत्य टिकवून ठेवण्यासाठी शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पन्न वाढविण्याकरिता सुविधा पुरविणे आवश्यक आहे.

५.१.२ पंचवर्षिक योजना काळातील राज्य योजनेच्या एकूण धोरणातील कृषि व संलग्न सेवा आणि जलसिंचन व पुरनियंत्रण यावरील कामांची टक्केवारी तक्ता क्र. ५.१ मध्ये दिली आहे.

५.१.३ अलिकडील पंचवर्षिक/वर्षिक योजना काळातील कृषि व संलग्न कार्ये व स्थूल राज्य उत्पन्न यातील वृद्धिदर यांची माहिती तक्ता क्र. ५.२ मध्ये देण्यात आली आहे.

अन्नधान्ये : राज्यांतर्गत वापर व तूट

राष्ट्रीय नमुना पाहणी ६१ वी फॅरी (२००४-०५) मध्ये संकलित केलेल्या प्रतिव्यक्ती प्रतिमाह तृणधान्ये व कडधान्याचा वापर आणि २००५-०६ मधील महत्त्वाच्या पिकांचे उत्पादन याचा वापर करून राज्यांतर्गत अन्नधान्याचा वापर व तूट काढण्यात आली आहे. त्याचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

वस्तू	प्रतिमाह प्रतिव्यक्ती वापर (कि.ग्रॅ.)	राज्यांतर्गत अंदाजित		अंदाजित तूट (लाख-मे.ट.)
		उत्पादन (लाख मे.ट.)	वापर (लाख-मे.ट.)	
	ग्रामीण	नागरी		
तांदूळ	३.०१	२.९७	२४.६२	३८.४९
गहू	३.६२	४.५५	१३.९५	५१.९०
ज्वारी	२.५८	०.९५	३७.०२	२३.८५ (-) १३.१७
बाजरी	०.९२	०.९९	१०.३९	७.६५ (+) २.७४
इतर	०.१२	०.०१	११.४८	०.९१ (-) १०.५७
तृणधान्ये				
एकूण	१०.२५	८.६७	९७.४६	१२२.८०
कडधान्ये				
एकूण	०.३०	०.४०	७.५७	४.४३ (-) ३.१४
उडीद	०.०४	०.०४	२.०८	०.५१ (-) १.५७
मूग	०.१४	०.१४	२.२०	१.८० (-) ०.४०
हरभरा	०.११	०.११	६.९९	१.४२ (-) ५.५७
इतर	०.१८	०.२२	१.५०	२.५४
कडधान्ये				
एकूण	०.७७	०.९१	२०.३४	१०.७० (-) ९.६४
कडधान्ये				
एकूण	११.०२	९.५८	११७.८०	१३३.५०
अन्नधान्ये (निव्वळ)				
एकूण				१५.७०

११ वी पंचवर्षिक योजना : धोरण

५.२ अन्न उपलब्धतेची शाश्वती व ग्रामीण जनतेचे राहणीमान सुधारणे याकरिता कृषि क्षेत्राचा विकास होणे महत्त्वाचे आहे. साधनांची जमवाजमव, पायाभूत सुविधांची निर्मिती, निविष्टांची सुलभ उपलब्धता, संशोधन व तंत्रज्ञान विकासास चालना, संस्थात्मक आधारभूत सहाय्य त्याचप्रमाणे नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांच्या होणा-या नुकसानीच्या प्रतिकूल परिणामांपासून संरक्षण करण्यासाठी आकस्मिक उपाययोजना करणे याबाबत केंद्र व राज्य शासन महत्त्वाची भूमिका बजावतात. राष्ट्रीय विकास परिषदेने मे, २००७ मध्ये झालेल्या बैठकीत राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान आणि

तक्ता क्र. ५.१

राज्य योजनेच्या एकूण खर्चामध्ये कृषि व संलग्न सेवा आणि
जलसिंचन व पूरनियंत्रण यावरील खर्चाची टक्केवारी

पंचवार्षिक याजना	खर्चाची टक्केवारी		एकूण खर्च (रुपये कोटीत)
	कृषि व संलग्न सेवा	जलसिंचन व पूरनियंत्रण	
३ री	३०.९	१४.९	४३४.७३
४ थी	२२.१	१६.५	१०००.५१
५ वी	१२.९	१८.५	२६६०.१३
६ वी	६.०	२२.०	६५४९.३९
७ वी	५.६	२०.३	११०४४.२१
८ वी	५.७	२२.०	२५७५१.६६
९ वी	३.३	३६.७	४४६५६.१७
१० वी *	३.५	२७.५	५५३२३.७२

* अस्थायी

तक्ता क्रमांक ५.२

कृषि व संलग्न कार्ये व स्थूल राज्य उत्पन्न यामधील वृद्धिदर
(१९९९-२००० च्या स्थिर किमतीनुसार) (टक्के)

पंचवार्षिक/वार्षिक योजना कालावधी	वृद्धिदर	
	स्थूल राज्य उत्पन्न	कृषि व संलग्न कार्ये
९ वी (१९९७-२००२)#	३.८	१.१
१० वी (२००२-०७)	८.३	४.३
२००७-०८*	९.०	५.८

सुधारित * वार्षिक योजना (अंदाजित)

राष्ट्रीय कृषि विकास योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीद्वारे अकराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये कृषि क्षेत्राचा विकास दर ४ टक्के इतका गाठण्यासाठी ५३ वा ठराव पारित केला. त्यातील दोबळ उपाययोजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) प्रत्येक जिल्ह्याच्या आराखड्यासह राज्याचा कृषि व संलग्न क्षेत्राचा आराखडा तयार करणे.

२) सूक्ष्म सिंचन पध्दतीद्वारे सिंचनाच्या पाण्याचा प्रभावी व परिणामकारक वापर.

३) कोरडवाहू क्षेत्रात तृणधान्ये, कडधान्ये व गळितधान्ये या पिकांचे उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे.

४) शेती, फलोत्पादन, भाजीपाला व पुष्पशेती इत्यादींच्या जोडीस पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि रेशीम उत्पादन ह्या संलग्न व्यवसायांचा अवलंब करून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करणे.

५) कृषि प्रक्रिया उद्योगांची उभारणी करून कृषि उत्पादनांची मूल्यवृद्धी करणे.

६) शेतमालाला आकर्षक बाजारभाव मिळवून देण्यासाठी कृषि विकासामध्ये कृषि पणन व्यवस्थापनाचा समावेश करणे.

मान्सून २००७

५.३ राज्यात नैऋत्य मासमी पावसाचे आगमन सहा दिवस उशिरा म्हणजे १३ जून, २००७ रोजी झाले. सुरुवातीस हा पाऊस कोकण, मध्य महाराष्ट्र व विदर्भातील काही भागातच पडला. दिनांक २१ जून पासून तो सक्रिय झाला व जून अखेरीस राज्यभरात मोठ्या प्रमाणात पर्जन्यवृष्ट झाली. जुलै, २००७ च्या पहिल्या आठवड्यात राज्यात समाधानकारक पाऊस झाला. जुलै महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात, औरंगाबाद व लातूर विभागांतील जिल्हे वगळता, राज्यात पावसाची तीव्रता जास्त होती. जुलै, २००७ मध्ये नांदेड जिल्हा वगळता, मराठवाड्यातील उर्वरित जिल्ह्यांत पावसामध्ये साधारणपणे २ ते ३ आठवड्यांचा खंड पडला. ऑगस्टमध्ये जळगाव, औरंगाबाद, जालना, बीड, लातूर, उस्मानाबाद, नांदेड, परभणी, हिंगोली, यवतमाळ व गोंदिया ह्या जिल्ह्यांत सरासरीच्या ६० ते ८० टक्के पाऊस झाला, तर उर्वरित जिल्ह्यांत तो १०० टक्क्यांपेक्षा अधिक प्रमाणात झाला. मराठवाडा व विदर्भ विभागात ऑगस्टमध्ये पावसात दोन आठवड्यांचा खंड पडला. तर सप्टेंबर महिन्यात राज्यात समाधानकारक पाऊस झाला.

५.३.१ जून, जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर, २००७ मध्ये पावसाच्या सरासरी मानाच्या अनुक्रमे १४८ टक्के, ८९ टक्के, १११ टक्के ११५ टक्के आणि ३५ टक्के इतका पाऊस पडला. मान्सून २००७ मध्ये राज्यात पडलेला पाऊस सरासरीपेक्षा ९ टक्क्यांनी जास्त होता.

५.३.२ राज्याच्या खरीप हंगामाच्या सर्वसाधारण सरासरी (१३४.५ लाख हेक्टर) क्षेत्राच्या तुलनेत जून, २००७ मध्ये सुमारे ५० टक्के, जुलै अखेर १०२ टक्के आणि खरीप, २००७ हंगामाच्या अखेरपर्यंत १११ टक्के म्हणजे १४९.२ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरण्या पूर्ण करण्यात आल्या. आधीच वर्षात ही टक्केवारी १०५ होती. मका, मूग, उडीद व ऊस या पिकांखालील क्षेत्रामध्ये २३ ते २८ टक्के या दरम्यान वाढ झाली. तर तांदूळ, तूर सोयाबीन व कापूस या पिकांखालील क्षेत्रात २ ते ५ टक्के अशा अल्प प्रमाणात वाढ झाली. ऑगस्ट व सप्टेंबर, २००७ मध्ये समाधानकारक पाऊस झाल्यामुळे खरीप पिकांची स्थिती चांगली होती. जुलैचा दुसरा पंधरवडा व ऑगस्ट महिन्यामध्ये लातूर व औरंगाबाद विभागात पावसाचा खंड पडल्यामुळे कमी कालावधीच्या मूग आणि उडीद यासारख्या पिकांचे उत्पादनावर काही प्रमाणात प्रतिकूल परिणाम झाल्याची शक्यता आहे. राज्यातील रब्बी पिकांखालील सर्वसाधारण सरासरी क्षेत्र ५३.६७ लाख हेक्टर असून दिनांक ८ फेब्रुवारी, २००८ अखेरपर्यंत ६०.८३ लाख हेक्टर क्षेत्रावर रब्बी पेरणी झाली होती. हे क्षेत्र सरासरी रब्बी क्षेत्राच्या ११३ टक्के होते.

५.३.३ राज्यातील ३३ जिल्ह्यांपैकी (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता) फक्त नांदेड या एका जिल्ह्यात सरासरीच्या तुलनेत अपुरा (७३ टक्के) पाऊस पडला. २६ जिल्ह्यांत ८१ ते ११९ टक्के इतका सामान्य पाऊस पडला त्यापैकी जळगाव, औरंगाबाद, जालना, उस्मानाबाद, हिंगोली, वाशिम, यवतमाळ, भंडारा व गोंदिया या ९ जिल्ह्यांत ८१ ते १०० टक्के पाऊस पडला, तर ठाणे, रायग, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, नाशिक, अहमदनगर, सांतापूर, सांगली, कोल्हापूर, बीड, लातूर, परभणी, बुलडाणा, अकोला, नागपूर, चंद्रपूर आणि गडचिरोली या १७ जिल्ह्यांत सरासरीच्या १०१ ते ११९ टक्के इतका पाऊस पडला. धुळे, नंदुरबार, पुणे, सातारा

अमरावती व वर्धा या सहा जिल्ह्यांमध्ये सरासरीच्या १२० टक्क्यांपेक्षा अधिक पाऊस पडला. केंद्र शासनाकडील हवामानशास्त्र विभागाच्या वर्गीकरणानुसार पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार जिल्ह्यांची माहिती तक्ता क्र. ५.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.३

मान्सून २००७ मध्ये पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार जिल्ह्यांचे वर्गीकरण

पडलेल्या पावसाच्या टक्केवारीनुसार वर्गवारी	जिल्ह्यांची संख्या *	टक्केवारी
४० पर्यंत (अत्यंत अपुरा)	०	०
४१-८० (अपुरा)	१	३.०
८१-११९ (सामान्य)	२६	७८.८
१२० व अधिक (अधिक)	६	१८.२
एकूण	३३	१००.०

* मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे वगळून

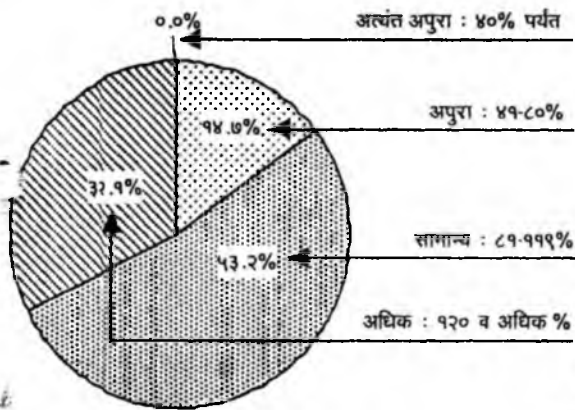
५.३.४ प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाच्या टक्केवारीनुसार तालुक्यांचे महसूली विभागनिहाय वर्गीकरण तक्ता क्र. ५.४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ५.४

मान्सून २००७ मध्ये पडलेल्या पावसाच्या टक्केवारीनुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	तालुक्यांची संख्या						
	कोकण	पुणे	अमरावती	नागपूर	एकूण	संख्या	टक्केवारी
१-४०	०	०	०	०	०	०	०
४१-८०	४	१०	३	२२	५	८	४२
८१-११९	३२	२२	१९	४७	३५	३४	१८९
१२० व अधिक	११	२२	३६	७	१६	२२	११४
एकूण	४७	५४	५८	७६	५६	६४	३५५

मान्सून २००७ मध्ये पडलेल्या पावसाच्या टक्केवारीनुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

५.३.५ प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाच्या मात्रेनुसार तालुक्यांची संख्या तक्ता ५.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.५

प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाच्या मात्रेनुसार तालुक्यांची संख्या

पावसाच्या मात्रेनुसार गट (मि.मी.)	तालुक्यांची संख्या	
	मान्सून २००७	दीर्घकालीन सरासरीनुसार
२५० पर्यंत	०	०
२५१ - ५००	१५	३३
५०१ - ७५०	११६	१०४
७५१ - १,०००	७८	८७
१,००१ - २,०००	८४	७८
२,००१ - ३,०००	२५	२६
३,००१ - ४,०००	२४	२४
४,००१ - ५,०००	९	१
५,००० पेक्षा अधिक	४	२
एकूण	३५५	३५५

जलाशयांतील जलसाठ्याची स्थिती

५.४ राज्यातील सर्व माठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) जलाशयांमध्ये १५ ऑक्टोबर, २००७ रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा २९,१०७ दशलक्ष घनमीटर (द.ल.घ.मी.) इतका होता. तो प्रकल्प क्षमतेच्या जवळपास ८९ टक्के होता, तर हो टक्केवारी २००६ मध्ये ९३ आणि २००५ मध्ये ८६ टक्के इतकी होती. याबाबतची विभागनिहाय माहिती तक्ता क्र. ५.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.६

जलाशयांतील उपयुक्त जलसाठ्याची स्थिती

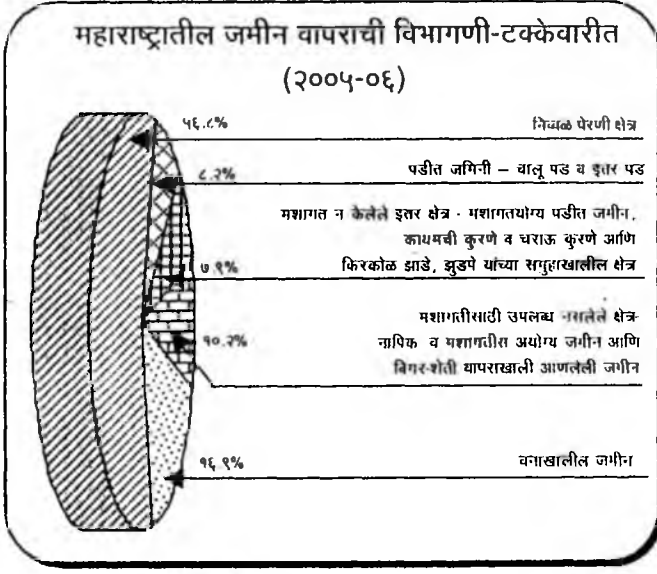
विभाग	जलाशयांची संख्या	उपयुक्त जलसाठा (द.ल.घ.मी.)		१५ ऑक्टोबर रोजीची उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी	
		२००७	२००६	२००७	२००६
कोकण	१४०	९२६	६९०	७५	७६
नाशिक	३६४	३,८७५	३,६१७	९३	९८
पुणे	५०५	९,५८०	९,०८५	९५	९१
औरंगाबाद	५३२	६,४४६	५,०८२	७९	७८
अमरावती	३४१	२,५०४	२,१६७	८७	९३
नागपूर	३६०	३,४५०	२,९२६	८५	८९
इतर*	१४	५,८२०	५,५४०	९५	९६
एकूण	२,२५६	३२,६०१	२९,१०७	८९	९३

* पिण्याच्या पाण्यासाठीचे जलसाठे व जलविद्युत प्रकल्प

जमिनीचा वापर

५.५ २००५-०६ मधील जमीन वापराच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या ३०७.६ लाख हेक्टर एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी पिकांखालील एकूण क्षेत्र २२५.६ लाख हेक्टर होते. निव्वळ पेरणी क्षेत्र १७४.७ लाख हेक्टर, वनांखालील क्षेत्र ५२.१ लाख हेक्टर, मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र ३१.३ लाख हेक्टर, मशागत न केलेले इतर क्षेत्र २४.२ लाख हेक्टर, आणि पडीत जमिनीखालील क्षेत्र २५.३ लाख हेक्टर

होते. महाराष्ट्र राज्यातील जमीन वापराबाबतची आकडेवारी या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. १७ मध्ये दिली आहे.

२००७-०८ मधील संभाव्य कृषि उत्पादन

५.६ कृषि आयुक्तालय, पुणे यांच्या प्रारंभिक पूर्वांनुमानानुसार राज्यातील २००७-०८ मधील अन्नधान्याचे एकूण उत्पादन १५२.८५ लाख मेट्रिक टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील १२७.७७ लाख मेट्रिक टन उत्पादनाच्या तुलनेत २० टक्क्यांनी जास्त होईल असा अंदाज आहे. अन्नधान्याच्या व तेलबियांच्या उत्पादनाचा तपशील तक्ता क्र. ५.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ५.७

महाराष्ट्रातील अन्नधान्य व तेलबियांचे उत्पादन

(लाख मेट्रिक टन)

पिक	२००६-०७ (अंतिम अंदाज)	२००७-०८ (तात्पुरते अंदाज)	वाढ (+)/घट(-) (टक्के)
खरीप + रब्बी			
i) तृणधान्ये	१०४.७३	१२२.६५	१७
ii) कडधान्ये	२३.०४	३०.२०	३१
एकूण अन्नधान्ये	१२७.७७	१५२.८५	२०
तेलबिया	३५.६३	४७.०८	३२

खरीप व रब्बी पिके

५.७ प्रमुख खरीप व रब्बी पिकांचे २००६-०७ (अंतिम अंदाज) आणि २००७-०८ (तात्पुरते अंदाज) मधील क्षेत्र व उत्पादन यांची माहिती अनुक्रम तक्ता क्र.५.८ व तक्ता क्र. ५.९ मध्ये दिली आहे. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन व उत्पादकता याबाबतची सविस्तर माहिती या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. १८ मध्ये दिली आहे. क्षेत्र व उत्पादन याबाबतचे दोबळ निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

५.७.१ वर्ष २००५-०६ मधील एकूण पिकांखालील क्षेत्रापैकी तृणधान्याचा हिस्सा सुमारे ४१.२ टक्के होता. त्याच वर्षामध्ये कडधान्ये आणि तेलबियांचा

हिस्सा सुमारे १५.२ टक्के आणि १६.२ टक्के होता. कापूस आणि ऊस पिकांखालील क्षेत्रांचे प्रमाण अनुक्रमे १२.८ टक्के व २.२ टक्के इतके होते.

५.७.२ वर्ष २००६-०७ मधील तृणधान्यांखालील एकूण क्षेत्रापैकी सुमारे ९२ टक्के क्षेत्र ज्वारी, तांदूळ, बाजरी आणि गहू या पिकांखालील होते. तर, कडधान्यांखालील क्षेत्रापैकी हरभरा, तूर, मूग आणि उडीद पिकांच्या क्षेत्रांचा हिस्सा सुमारे ९१.४ टक्के होता. तेलबियांखालील एकूण क्षेत्रापैकी सोयाबीन (२५.२ लाख हेक्टर) या एका पिकाखालील २००६-०७ मध्ये ६.५ टक्के क्षेत्र होते. १९९०-९१ मधील सोयाबीन खालील २.०१ लाख हेक्टर क्षेत्राची २००६-०७ मधील क्षेत्राशी तुलना करता त्यात १२ पटीपेक्षा जास्त अशी लक्षणीय वाढ झालेली आहे.

५.७.३ १९९०-९१ ते २००६-०७ या काळात ऊस व पिकांखालील क्षेत्रात अनुक्रमे ५.४ लाख हेक्टरवरून ८.५ लाख हेक्टर (अडीच पट) व २.४ लाख हेक्टरवरून १४.० लाख हेक्टर (सुमारे ५ पट) अशी लक्षणीय वाढ झाली.

५.७.४ गेल्या दोन दशकांमध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन ८७.१ लाख मेट्रिक टनवरून २००६-०७ मध्ये १२८.८ लाख मेट्रिक टन, तेलबिया १०.० लाख मेट्रिक टनवरून ३७.२ लाख मेट्रिक टन, ऊस २३२.७ लाख मेट्रिक टनवरून ६६२ लाख मेट्रिक टन आणि कापूस १९.८ लाख गासड्यांवरून ४६.२ लाख गासड्या इतके वाढले.

५.७.५ राज्यातील विविध पिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन हे प्रमुख राज्यातील उत्पादन दराच्या तुलनेत कमी असल्याचे तक्ता क्र. ५.१० वर दिसून येते.

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

५.८ महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादनाचा २००६-०७ साठीचा निर्देशांक (पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००) १७८.७ होता. २००५-०६ मधील निर्देशांकापेक्षा ३२ टक्क्यांनी जास्त होता. गटनिहाय २००६-०७ करिता हे निर्देशांक तृणधान्ये ११६.२, कडधान्ये २३१.७, एवढे अन्नधान्ये १३९.२, तेलबिया ८४.१, तंतूपिके ३१५.४, संकीर्ण पिके २३५ आणि एकूण अन्नधान्येतर पिके २२२.७ असे होते. ह्या निर्देशांकाबाबत तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्र. १९ मध्ये दिले आहेत. गेल्या वर्षातील (१९८०-८१ ते २००६-०७) राज्यातील अन्नधान्याच्या उत्पादनामध्ये चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर १.२ टक्के इतका परिगणित होता.

वहिली खातेदार

५.९ कृषि गणना २०००-०१ नुसार वहिली खातेदारांची वर्गीय आकार वर्ग व त्यामधील क्षेत्र याबाबतची माहिती तक्ता क्र.५.११ अ या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. २१ मध्ये दिली आहे.

कृषि वित्तपुरवठा

५.१० देशातील शिखर स्तरावरील राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास (नाबार्ड) ही शेती व ग्राम विकासास हातभार लावून उत्तेजन देणारी उच्च कृषि क्षेत्राच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावणारी बँक आहे. शेती हंगामी कामांना वित्तपुरवठा करण्यामध्ये नाबार्ड (महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकामार्फत पुनर्वित्त), महाराष्ट्र

तत्का क्रमांक ५.८
महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

[क्षेत्र हजार हेक्टरांत, उत्पादन हजार टनात (कापसा व्यतिरिक्त)]

पिक	क्षेत्र			उत्पादन		
	२००६-०७ (अंतिम अंदाज)	२००७-०८ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी	२००६-०७ (अंतिम अंदाज)	२००७-०८ (तात्पुरते)	वाढ घट टक्केवारी
तांदूळ	१,४९१	१,५२४	२	२,४८९	२,९०५	१७
बाजरी	१,४५२	१,२२१	(-) १६	१,०५९	१,०९७	४
खरीप ज्वारी	१,४०९	१,२२४	(-) १३	१,६८४	१,८४१	९
नाचर्णा	१३६	१३०	(-) ४	१२३	१२०	(-)२
मका	४७५	६१०	२८	९४८	१,६४९	७४
इतर खरीप तृणधान्ये	७०	६१	(-) १३	३३	३४	३
एकूण खरीप तृणधान्ये	५,०३३	४,७७०	(-) ५	६,३३६	७,६४६	२१
नूर	१,१२३	१,१८१	५	८२५	९३७	१५
मूग	५७३	७०४	२३	२३६	३८६	६४
उडीय	४९०	६१५	२६	२००	३३८	६९
इतर खरीप कडधान्ये	१८८	१७७	(-) ६	६४	७५	१७
एकूण खरीप कडधान्ये	२,३७४	२,६७७	१३	१,३२५	१,७३६	३२
एकूण खरीप अन्नधान्ये	७,४०७	७,४४७	१	७,६५१	९,३८२	२३
सांघाबीन	२,५२१	२,६५१	५	२,८९२	३,९२४	३६
खरीप भुईमूग	३४२	३२०	(-) ६	२५४	३६९	४५
खरीप तीळ	१००	७६	(-) २४	२४	२४	०
कारळ	५४	४८	(-) ११	१२	१३	८
खरीप सूर्यफूल	१२१	८९	(-) २६	६४	६२	(-)३
इतर तेलघिया	१२	१२	०	४	४	०
एकूण खरीप तेलबिया	३,१५०	३,१९६	१	३,२५०	४,३९६	३५
कापूस (रुई)*	३,१०७	३,१९१	३	४,६१८	५,८१५	२६
ऊस**	८४९	१,०८८	२८	६६,२७७	८०,५९९	२२
एकूण	१४,५१३	१४,९२२	३			

* - कापसाचे उत्पादन '०००' गासडयामध्ये (प्रति गासडो १७० किलो वजनाची), ** - तोडणीक्षेत्र

सहकारी बँक (जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकामार्फत पुनर्वित्त), आणि जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामोण बँका, राष्ट्रीयीकृत, तसेच अनुसूचित वाणिज्यिक बँका या प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांना थेट कर्जपुरवठा करतात.

५.१०.१ नाबार्डने २००६-०७ मध्ये राज्यातील शेतीच्या हंगामी कामासाठी १,५६९ कोटी रुपयांची अल्पमुदतीची पतमर्यादा मंजूर केली. तुलनेत २००५-०६ मध्ये मंजूर केलेली पतमर्यादा ५६२ कोटी रुपये इतकी होती. याशिवाय नाबार्डने राज्यातील शेतीच्या हंगामी कामांव्यतिरिक्त इतर कामांसाठी प्रादेशिक ग्रामोण बँकांना ३.५३ कोटी रुपये मंजूर केले होते. नाबार्डने २००७-०८ या वर्षामध्ये (डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत) शंतीच्या हंगामी कामांना मदत करण्यासाठी २,०४४ कोटी रुपये इतकी पतमर्यादा मंजूर केली.

५.१०.२ राज्यात कृषि वित्तपुरवठा करण्याशी थेट संबंधित अशा वित्तीय संस्था म्हणजे स्वतःच्या शेतकरी सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्ज देणा-या प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था होत. राज्यात

२००६-०७ अखेर २१,२३८ प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था होत्या. त्यांची सभासद संख्या १२३ लाख इतकी होती. ह्या संस्थांनी २००६-०७ मध्ये शेतक-यांना ५,४९८ कोटी रुपयांची कर्जे (२००५-०६ मधील ४,९२८ कोटी रुपयांच्या तुलनेत) दिली. त्यापैकी २,२६७ कोटी रुपयांची, म्हणजे ४१ टक्के रकमेची कर्जे अल्पभूधारक व सीमांतिक शेतक-यांना देण्यात आली.

५.१०.३ अनुसूचित वाणिज्यिक बँका (राष्ट्रीयकृत बँका धरून) आणि प्रादेशिक ग्रामोण बँकांनी राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी २००५-०६ व २००६-०७ मध्ये केलेल्या प्रत्यक्ष वित्त पुरवठ्याचा तपशील तत्का क्रमांक ५.१२ मध्ये दिला आहे.

५.१०.४ २००६-०७ मध्ये राज्यात प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था, अनुसूचित वाणिज्यिक बँका (राष्ट्रीयीकृत बँका धरून) व प्रादेशिक ग्रामोण बँकांनी एकत्रितपणे १०,३६० कोटी रुपयांची कृषि कर्जे दिली. ती मागील वर्षामध्ये दिलेल्या कृषि कर्जापेक्षा (८,९६३ कोटी रुपये) १६ टक्क्यांनी जास्त होती.

तक्ता क्र. ५.९

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

(क्षेत्र-हजार हेक्टरांत, उत्पादन हजार टनांत)

पिक	क्षेत्र			उत्पादन		
	२००६-०७ (अंतिम अंदाज)	२००७-०८ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी	२००६-०७ (अंतिम अंदाज)	२००७-०८ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी
रब्बी ज्वारी	३,२०९	२,८४२	(-) ११	२,०८८	२,३५९	१३
गहू	१,२३१	१,२३७	०*	१,८६९	२,०८१	११
रब्बी मका	८६	८३	(-) ४	१७७	१७७	०
इतर रब्बी तृणधान्ये	५	५	०	३	२	(-)३३
एकूण रब्बी तृणधान्ये	४,५३१	४,१६७	(-) ८	४,१३७	४,६१९	१२
हरभरा	१,३०८	१,३२४	१	९२४	१,२१४	३१
इतर रब्बी कडधान्ये	१४६	१४२	(-) ३	६६	७०	६
एकूण रब्बी कडधान्ये	१,४५४	१,४६६	८	९९०	१,२८४	३०
एकूण रब्बी अन्नधान्ये	५,९८५	५,६३३	(-) ६	५,१२७	५,९०३	१५
रब्बी तोंळ	५	३	(-)४०	२	१	(-)५०
करडई	२७९	२१६	(-)२३	१६९	१५४	(-) ९
रब्बी सुयंफल	२२४	१५०	(-)३३	१२२	१२७	४
जवस	६८	७२	६	१६	२६	६३
सरसू व मोहरी	१४	९	(-)३६	५	४	(-)२०
एकूण रब्बी तेलबिया	५९०	४५०	(-)२४	३१३	३१२	०*
एकूण रब्बी पिके	६,५७५	६,०८३	(-)७			

* - नगण्य

गुंतवणूक पतपुरवठा

५.१०.५ नाबार्डेने राज्यात २००६-०७ मध्ये गुंतवणूक पतपुरवठ्याअंतर्गत विविध पतपुरवठा संस्थांना ४०१ कोटी रुपयांचे पुनर्वित्तीय सहाय्य मंजूर

तक्ता क्र.५.१०

प्रमुख पिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन

(२००५-०६ करिता प्रति हेक्टर कि.ग्रॅ.मध्ये)

राज्य	तांदूळ	गहू	ज्वारी	बाजरा	कापूस
आंध्र प्रदेश	२,९३९	८१८	१,३२४	१,०१२	३४७
कर्नाटक	३,८६८	८५८	१,०९५	९७७	२२८
नामीकडनाडू	२,५४६	०	७३२	१,१५८	२५८
गुजरात	१,९४९	२,७००	१,१३८	१,१६९	६०४
मध्य प्रदेश	९९९	१,६१३	१,०८८	१,४९१	२०४
महाराष्ट्र	१,७६८	१,३९३	७८३	६५०	१८७
पंजाब	३,८५८	४,१७९	०	१,०००	७३१
हरयाणा	३,०५१	३,८४४	२७३	१,१४७	४३७
उत्तर प्रदेश	१,९९६	२,६२७	१,०६५	१,४३४	२०१
ओरिसा	१,५३१	१,३६४	६००	५५२	४३५
पश्चिम बंगाल	२,५०९	२,१०९	४२९	०	५१०
बिहार	१,०७५	१,६१७	१,०२४	१,०७०	०
केरळ	२,२८४	०	४८०	०	२२०
राजस्थान	१,४२५	२,७६२	२८८	५५६	३१७
भारत	२,१०२	२,६१९	८८०	८०२	३६२

कले. ते आधीच्या वर्षातील सहाय्यापेक्षा सुमारे ३३.० टक्क्यांनी कमी होतं. पुनर्वित्तीय सहाय्य कलेल्या प्रमुख बाबींमध्ये बिगर-कृषि क्षेत्र (२५.१ टक्के), कृषि यांत्रिकीकरण (१८.२ टक्के), कृषि आर्थिक विभाग (एईझड (१४.० टक्के) आणि लघु सिंचन (१३.० टक्के) या बाबींचा समावेश होतो.

तक्ता क्र. ५.११

कृषिगणना २०००-०१ नुसार राज्यातील वहिती खातेदार व क्षेत्र

आकार वर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदारांची संख्या	वहितीचे एकूण क्षेत्र	वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टरमध्ये)
	(शंभरात)	(शंभर हेक्टरमध्ये)	२०००-०१ १९९५-९६
०.० - १.०	५२,८८०	२६,४०८	०.५० ०.४९
१.० - २.०	३५,९७४	५१,१५३	१.४२ १.४५
२.० - ५.०	२६,४३५	७७,५५२	२.९३ २.९९
५.० - १०.०	४,८४९	३१,९२०	६.५८ ६.६८
१०.० - २०.०	७६८	९,८९८	१२.८९ १३.१३
२०.० पेक्षा जास्त	९६	३,६८४	३८.३७ ३९.९५
एकूण	१,२१,००२	२,००,६१५	१.६६ १.८७

तक्ता क्रमांक ५.१२

बाणिज्यिक व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी शैतीक्षेत्रासाठी दिलेली कर्जे
(रुपये कोटीत)

बाब	अनुसूचित बाणिज्यिक बँका*		प्रादेशिक ग्रामीण बँका		एकूण	
	२००५-०६	२००६-०७	२००५-०६	२००६-०७	२००५-०६	२००६-०७
शैतीची हंगामी कामे	१,९३५	१,९९९	१७७	३०१	२,११२	२,३००
अर्थविकास व अर्थसंवर्धन	२२१	२५०	६	१३	२२७	२६३
हक्कटपालन	४५	६०	१	१	४६	६१
अस्थव्यवसाय	८	११	१	१	९	१२
हवि अवजारे	२१३	२८०	६	१२	२१९	२९२
उत्पादन	४३९	५८३	३	६	४४२	५८९
सिंचन	१७७	२१३	७	१८	१८४	२३१
संरक्षण व	७०	३८	१	२	७१	४०
आजारतळ						
संरक्षण व	२०	५३	१	२	२१	५५
डोक जमोन विकास						
तर	६९६	१,००८	८	११	७०४	१,०१९
एकूण	३,८२४	४,४९५	२११	३६७	४,०३५	४,८६२

राष्ट्रीयकृत बँका धरून

सहाय्यता गटांना वित्तपुरवठा

५.११ अर्थव्यवस्थेतील दुर्बल घटकांच्या आर्थिक गरजा सूक्ष्म तपुरवठ्याद्वारे भागविण्यामध्ये स्व-सहाय्यता गट महत्त्वाची भूमिका बजावतात. राष्ट्रीय राज्यात विविध प्रकारच्या ६९ बँका स्व-सहाय्यता गटांना अर्थसहाय्य यामध्ये सक्रीयपणे सहभागी आहेत. यामध्ये १९ व्यापारी बँका, ७ प्रादेशिक भोग बँका, ३० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आणि १३ नागरी सहकारी ङांचा समावेश होतो. २००७-०८ मध्ये (डिसेंबर, २००७ पर्यंत) याद्वारे भ दंप्यात आलेल्या कुटुंबांची संख्या ३७.४६ लाख होती. स्व-सहाय्यता ांना अर्थसहाय्य पुरविण्याच्या कार्यक्रमाच्या प्रगतीची माहिती तक्ता क्र. ५.१३ ये दिली आहे.

तक्ता क्र.५.१३

स्व-सहाय्यता गटांना वित्तपुरवठा

वर्ष	बँकांकडून स्व-सहाय्यता गटांना कर्जपुरवठा		बँक कर्ज (रु.कोटीत)	
	चालू वर्षात (संख्या लाखात)	संचयी (संख्या लाखात)	चालू वर्षात	संचयी
००४-०५	०.३३	०.७१	८८	३४९
००५-०६	०.६०	१.३१	१३१	४८०
००६-०७	०.९५	२.२६	२१४	६९४
००७-०८*	०.२४	२.५०	१०५	७९९

डिसेंबर, २००७ पर्यंत

सान क्रेडिट कार्ड योजना

५.१२ शंतक-यांची अल्प मुदतीचे पीक कर्ज आणि वाजवी प्रमाणात दिन निकड या सारख्या सर्वसमावेशक पतपुरवठा विषयक गरजा एका

खिडकीद्वारे पुरेशा प्रमाणात व वेळेवर पतपुरवठा देऊन लवाचक आणि सुलभ कार्यपध्दतीतून भागविण्यासाठी राज्यामध्ये १९९९ मध्ये किसान क्रेडिट कार्ड योजनेची सुरुवात करण्यात आली. २००५-०६ पर्यंत या योजने अंतर्गत करण्यात येणारा पतपुरवठा फक्त अल्प मुदतीच्या कर्जासाठीच होता. परंतु २००६-०७ पासून दीर्घ मुदतीची कर्जेसुद्धा मंजूर करण्यात येत आहेत.

५.१२.१ राज्यात नोव्हेंबर, २००७ अखेरपर्यंत ५१.९३ लाख किसान क्रेडिट कार्डांचे वाटप करण्यात आले. २००५-०६ च्या रुपये ७,०३३ कोटीच्या तुलनेत २००६-०७ मध्ये १८,४०८ कोटी रुपय इतकी पतमर्यादा मंजूर करण्यात आली. २००७-०८ मध्ये (नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत) मंजूर केलेल्या पतमर्यादांची रक्कम ९,४६८ कोटी रुपये इतकी होती. २००६-०७ व २००७-०८ मध्ये (नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत) मंजूर करण्यात आलेल्या दीर्घ मुदतीच्या पतमर्यादांची रक्कम अनुक्रमे ८.१९ कोटी रुपय व ११.७४ कोटी रुपय इतकी होती.

सुधारित बियाणे

५.१३ राज्यातील कृषि उत्पादन वाढविण्यासाठी करण्यात येत असलेल्या विविध उपाययोजनांमध्ये विविध पिकांच्या संकरित, सुधारित वाणांच्या प्रमाणित व दर्जेदार बियाण्यांचे वितरण ही एक अत्यंत महत्त्वाची उपाययोजना आहे. अशा बियाण्यांच्या वितरणामध्ये सार्वजनिक व खाजगी ही दोन्ही क्षेत्रे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. बहुतांश पिकांच्या बाबतीत राज्यात बियाणे बदलाचा कार्यक्रमदेखील मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात येतो. प्रमुख पिकनिहाय बियाणे वितरणाची माहिती तक्ता क्र. ५.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.१४

महाराष्ट्र राज्यात वितरीत करण्यात आलेले बियाणे

(हजार क्विंटलमध्ये)

हंगाम/पीक	२००६		२००७*	
	सार्व-जनिक	खाजगी	सार्व-जनिक	खाजगी
(अ) खरीप				
सोयाबीन	४६४	१७८	६४२	५५६
संकरित ज्वारी	१५	७५	९०	१४
भात	१०६	२९	१३५	११०
संकरित कापूस	५	३६	४१	३
संकरित बाजरी	३	३३	३६	१
तूर	१२	१९	३१	१५
मूग	९	१०	१९	१३
उडीद	९	१६	२५	२८
इतर (७ पिके)	३२	११६	१४८	२३
उप बेरीज (अ)	६५५	५१२	१,१६७	७६३
(ब) रब्बी				
गहू	१९६	२६५	४६१	१९७
हरभरा	३७	४	४१	६०
ज्वारी	१२	२८	४०	११
इतर (३ पिके)	७	४	११	३
उप बेरीज (ब)	२५२	३०१	५५३	२७१
एकूण (अ+ब)	९०७	८१३	१,७२०	१,०३४

* तात्पुरते

रासायनिक खते व कीटकनाशके यांचा वापर

५.१४ राज्यातील रासायनिक खतांचा एकूण व प्रति हेक्टर वापर याचा तपशील तक्ता क्र. ५.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र.५.१५

रासायनिक खतांचा वापर

वर्ष	वापर (लाख मे.टन)	प्रति हेक्टर वापर (कि.ग्रॅ.)
१९९९-००	१९.३	९०.३
२०००-०१	१६.५	७४.१
२००१-०२	१६.९	७५.४
२००२-०३	१६.५	७३.७
२००३-०४	१४.४	६४.९
२००४-०५	१७.४	७७.८
२००५-०६	१९.७	८७.३
२००६-०७	२२.६	१००.१
२००७-०८ (अपेक्षित)	२५.१	१११.४

५.१४.१ राज्यात २००६-०७ मध्ये शतक-यांना खतांचे वितरण ३३,४९१ खत वितरण केंद्रांमार्फत करण्यात आले. त्यापैकी ३,९९८ केंद्रे सहकारी क्षेत्रात, २१९ सार्वजनिक क्षेत्रात, तर २९,२७४ केंद्रे खाजगी क्षेत्रात होती.

५.१४.२ रासायनिक खतांच्या प्रति हेक्टर वापराबाबतची राज्यानिहाय व देशपातळीवरील माहिती तक्ता क्र. ५.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र.५.१६

रासायनिक खतांचा प्रति हेक्टर वापर

(प्रति हेक्टर कि.ग्रॅ.मध्ये)

राज्य	२००३-०४	२००४-०५
पंजाब	१९४.६	२१०.१
तामिळनाडू	१५९.१	१८३.७
आंध्रप्रदेश	१५८.६	२७३.६
हरयाणा	१५५.१	१६६.७
उत्तरप्रदेश	१३४.१	१४०.४
पश्चिम बंगाल	१२९.७	१२७.५
बिहार	९९.८	१५२.३
कर्नाटक	९९.५	११७.३
गुजरात	९९.५	१११.१
उत्तरांचल	८८.९	९४.२
छत्तीसगढ	६५.२	६७.४
महाराष्ट्र	६४.९	७७.८
मध्य प्रदेश	५३.४	४७.१
एकूण भारत	९४.५	१०४.५

५.१४.३ राज्यात २००६-०७ मध्ये तांत्रिक दर्जाच्या ३,१९३ मे.टन कीटकनाशकांचा वापर करण्यात आला. तो आधीच्या वर्षातील वापराच्या जवळपास सारखाच होता. २००७-०८ मध्ये हा वापर सुमारे ३,०५० मे.टन अपेक्षित आहे.

सेंद्रीय शेती

५.१५ सेंद्रीय शेती हा पिकांचा उत्पादन खर्च कमी करणे, अन्न धान्याचा दर्जा व अन्न सुरक्षा वाढवून रासायनिक खते, कीटकनाशके व तृणनाशक इ.च्या वापराचे प्रमाण कमी करणे यामुळे हा एक स्वागताय पर्याय आहे. महाराष्ट्र राज्यात सेंद्रीय शेतीच्या अवलंबास आलकड-सुरुवात झालेली आहे. याबाबतातील गाहिले नार्गयन्यपूर्ण प्रयत्न धुळे आणि यवतमाळ जिल्ह्यांतील कांही प्रगतीशील शेतक-यांनी केले. सध्या राज्यामध्ये सुमारे ६.५ लाख हेक्टर इतके क्षेत्र सेंद्रीय शेतीखाली आहे

५.१५.१ सध्या सेंद्रीय शेतीसाठी दोन योजना राबविण्यात येत आहेत त्यापैकी एक १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत आहे, तर दुसरी वसंतराव नाईक शेती स्वावलंबन अभियानांतर्गत (१०० टक्के राज्य पुरस्कृत) आहे २००६-०७ व २००७-०८ (डिसेंबर, २००७ पर्यंत) पहिल्या योजनेवर अनुक्रमे १६.१३ कोटी रुपये व ३.५५ कोटी रुपये आणि ९.५९ कोटी रुपये व १.४७ कोटी रुपये इतका खर्च करण्यात आला.

५.१५.२ सेंद्रीय शेतीखाली डिसेंबर, २००७ पर्यंत सुमारे १.०९ लाख गांडूळ खत उत्पादन संघ व १.०१ लाख बायोडायनॅमिक कंपोस्ट संघ बसविण्यात आले आणि २० आदर्श सेंद्रीय शेतमळे विकसित करण्यात आले.

सिंचन

५.१६ राज्यातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र २००५-०६ मध्ये ३१.५ लाख हेक्टर होते. ते २००४-०५ वर्षातील क्षेत्राग्रेस ७.१ टक्क्यांनी वाढले होते. सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहिरीच्या पाण्याने सिंचित क्षेत्र २०.८ लाख हेक्टर होते. २००५-०६ मध्ये सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र ३८.१ लाख हेक्टर होते. सिंचनाखालील एकूण क्षेत्राची पिकांखाली, एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी २००५-०६ मध्ये १६.९ होती. ही टक्केवारी १९९०-९१ पासून सर्वसाधारणपणे १५ ते १७ टक्के दरम्यान राहिली आहे. विविध स्रोतांनुसार राज्यातील सिंचित क्षेत्र, या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. २० मध्ये दिले आहे.

सिंचन प्रकल्प

५.१७ महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाने (१९९९) राज्यातील नदीखो-यांतील पाण्याची उपलब्धता, लागवडीयोग्य जमीन, भूजलाची वा-पाणलोट क्षेत्र विकासाद्वारे भूजलात पडणारी भर, आधुनिक सिंचनतंत्रांचा वापर व शेतोला पाणी देण्याच्या पध्दतीतील सुधारणा ह्या बाबी विचारा घेऊन राज्याची सिंचनक्षमता कमाल १२६ लाख हेक्टरपर्यंत वाढवि-येईल, असे अनुमान काढले. याशिवाय आयोगाने असेही अनुमान केले आहे की, एकूण कमाल १२६ लाख हेक्टर सिंचनक्षमतेम-लाभक्षेत्रामधील भूपृष्ठावरील जलसाठ्यांचा आणि विहिरींचा हिस्-जवळपास ८५ लाख हेक्टर इतका असेल

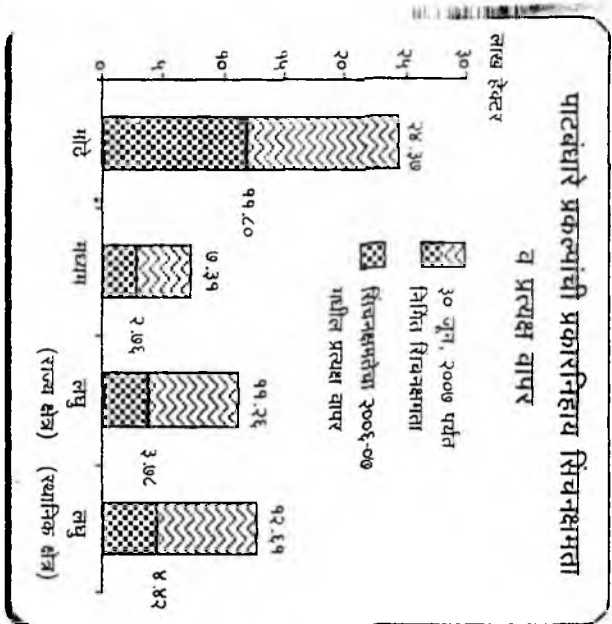
५.१७.१ राज्यात शक्य तितकी जास्त सिंचनक्षमता निर्माण करण्यासा-शासनाने अनेक मोठे, मध्यम व लघु पाटबंधारे प्रकल्प हाती घेतले आहे राज्यात हाती घेण्यात आलेले पाटबंधारे प्रकल्प आणि त्यापासून निर्मा-करण्यात आलेली सिंचनक्षमता याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ५.१७ म-दिला आहे.

तक्का क्र. ५.१७

राज्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या व त्यांपासून निर्माण झालेली सिंचनक्षमता

बारा	मांडे	मध्यम	लघु	राज्य क्षेत्र)	को.प.	गाव्वर	उपसा	त.पा.	इतर	एकूण	लघु (स्थानिक क्षेत्र)	एकूण	एकूण
				क्षेत्र)	बंधारे	तलाव	जलसिंचन	तलाव	लघु(स्था.)	राज्य+स्था.)			
१. ३०.६.२००७ पर्यंत पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांची संख्या *	३२	१८३	२,४११	१,३४७	१८,०८९	२,८५४	१,९५३	२०,१४६	५२,३८९	५४,८००	-	-	-
२. ३०.६.२००७ पर्यंत प्रातिपद्यावरून प्रकल्पांची संख्या **	३३	७३	३५८	१,९३१	२,९३०	१११	३७७	२,२७०	७,६१९	७,९७७	-	-	-
३. निर्मित सिंचनक्षमता (पूण व प्रातिपद्यावरील प्रकल्पा)(लाख हेक्टर)													
अ) ३०.६.२००७ पर्यंत ***:	२४.३७	७.३१	११.२६	२.६२	५.५९	०.३६	२.००	२.०४	१२.६१	२३.८७	५५.५५	५५.५५	५५.५५
ब) ३०.६.२००६ पर्यंत	२३.३१	७.०९	१०.५६	२.५९	५.५७	०.३६	१.९९	१.४३	११.९४	२२.५०	५२.९०	५२.९०	५२.९०
४. सिंचनक्षमतेचा २००६-०७ मधील प्रत्यक्ष वापर (लाख हेक्टर)	११.८०	२.७६	३.७८	०.९१	१.३९	०.१४	०.६०	१.३८	४.४२	८.२०	२२.७६	२२.७६	२२.७६
५. लाभाक्षेत्रातील विहिराखालील सिंचनक्षेत्र (अनु.क्र. ४ व्यतिरिक्त) (लाख हेक्टर)	६.३५	१.२५	०.८६	-	-	-	-	-	-	०.८६	८.४६	८.४६	८.४६

** सिंचनक्षमता अंशतः निर्मित *** अस्थायी

१२. निर्माण योजना

५.१८ केंद्र शासनाने ग्रामीण भागात २००५-०६ ते २००८-०९ या वर्षीमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी भारत निर्माण योजना अंतर्गत आहे. या कार्यक्रमाखाली देशामध्ये एक कोटी हेक्टर अतिरिक्त क्षमता निर्माण करण्याचे प्रस्तावित आहे. महाराष्ट्रासाठी १८.४५ लाख हेक्टर उर्वरू देण्यात आले आहे. या कार्यक्रमाखाली २००५-०६ व ०६-०७ मध्ये अनुक्रमे १.२८ लाख हेक्टर व १.६२ लाख हेक्टर इतकी अतिरिक्त सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली.

५.१८.१ पंचवार्षिक योजनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात निधी खर्च करूनही अतिरिक्त सिंचनक्षमता निर्माण करण्याचे कार्य समाधानकारकपणे पार पाडता येत नाही. तसेच निर्मित सिंचनक्षमता व तिचा प्रत्यक्ष वापर यातही बरीच

तफावत आहे. त्यामुळे प्रकल्पानिहाय कामाची प्रगती व निर्मित सिंचन क्षमतेचा वापर यांचे बारकाईने समीक्षण करणे गरजेचे आहे.

पाटबंधारे क्षेत्रातील सुधारणा

५.१९ पाटबंधारे क्षेत्रात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने राज्य शासनाने यापूर्वीच उपाययोजना होती घेतल्या आहेत. त्यामध्ये जलनीतीची घोषणा, महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियामक प्राधिकरणाची स्थापना, सिंचन पध्दतीचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन आणि पाणी वापर संस्थांची स्थापना या बाबींचा समावेश आहे. राज्यात सुमारे २५.६ लाख हेक्टर लागवडीलायक लाभक्षेत्राकरिता सुमारे ७,१०० पाणी वापर संस्था स्थापनेच्या विविध टप्प्यांमध्ये आहेत.

सिंचन विकास महामंडळे

५.२० राज्यातील सिंचन प्रकल्प जलद गतीने पूर्ण करण्यासाठी शासनाने पंढुराची, १९९६ ते ऑगस्ट, १९९८ या कालावधीत पाच सिंचन विकास महामंडळांचा स्थापना केली. या महामंडळांचा तपशील तक्का क्र. ५.१८ मध्ये दिला आहे.

जलाशयांची पुनःस्थापना

५.२१ केंद्र शासनाच्या जलसंसाधन मंत्रालयाने २००६ मध्ये जलाशयांच्या पुनःस्थापनेसाठी ७५ टक्के केंद्रीय सहाय्यित प्रकल्प मंजूर केला आहे. शंतीशी थेट निर्गमित असलेल्या जलाशयांची कमी झालेली साठवण क्षमता पुनःस्थापित करणे, ज्यायोगे अस्तित्वातील सिंचन सुविधेचा विस्तार होऊ शकेल हा ह्या प्रकल्पाचा उद्देश आहे. बीड जिल्ह्याच्या प्रस्तावास केंद्र शासनाने मार्च, २००६ मध्ये मंजुरी दिली असून पहिल्या टप्प्यासाठी १३.८३ कोटी रुपये इतके अनुदानही मंजूर केले आहे. राज्य हिरण्यापोटी राज्य शासननेही या प्रकल्पासाठी ५ कोटी रुपये मंजूर केले आहेत. या योजनेवर नोव्हेंबर, २००७ अखेरपर्यंत ४.३४ कोटी रुपये इतका खर्च झालेला आहे.

तक्ता क्र. ५.१८

राज्य शासनाने स्थापन केलेल्या पाटबंधारे विकास महामंडळांचा तपशील

बाब	परिमाण	कृष्णा खोरे विकास महामंडळ	कांकण पाटबंधारे विकास महामंडळ	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ	गादावरी-मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ	एकूण
१. समाविष्ट चालू प्रकल्पांची संख्या -							
i) मोठे	संख्या	३०	५	९	१५	१५	७४
ii) मध्यम	संख्या	५३	१२	४०	२६	४९	१८०
iii) लघु *	संख्या	२८२	७७	११३	३३२	१८८	९९२
उप-बेरीज		३६५	९४	१६२	३७३	२५२	१२४६
२. सिंचन क्षमता	लाख हेक्टर	१०.८५	२.५२	५.२३	५.६१	९.९६	३४.१७
निर्मिती उद्दिष्ट							
३. उर्वरीत कामांची	कोटी रु.	१३,६१०	४,७२८	५,८८५	५,६४०	११,४९३	४१,३५६
१.४.२००६ चो अंदाजित किंमत							
४. शासकीय भागभांडवल	कोटी रु.	४,९६०.५	५१८.५	१,१८७.३	३,५०२.८	३,६७५.०	१३,८४४.१
(३१.३.२००७ पर्यंत)							
५. कर्जराख्यांवर दिलेले	कोटी रु.	४,६१८.७	३८८.९	६२८.३	८७९.१	१,१७४.५	७,६८९.५
व्याज (३१.३.२००७ पर्यंत)							
६. ३१.३.२००७ पर्यंत	कोटी रु.	६,२३७.२	५९४.८	१,३२०.९	१,८५०.८	२,०९८.९	१२,१०२.६
कर्जराख्यांद्वारे उभारलेला निधी							

* उपसा सिंचनासह

तुषार व ठिबक सिंचन

५.२२ तुषार व ठिबक सिंचन पद्धतींचा अवलंब केल्याने सिंचनासाठी वापरल्या जाणा-या पाण्याच्या मात्रेमध्ये २८ ते ५६ टक्क्यांची बचत होते व त्यामुळे २५ ते ४० टक्के अतिरिक्त क्षेत्र सिंचनाखाली आणणे शक्य होते. शिवाय त्यामुळे जमिनीची धूप होण्याचे प्रमाण कमी होतं, मशागतीची कामे सुलभ होतात, खतांची कार्यक्षमता वाढते, किडीमुळे होणारे नुकसान घटते आणि परिणामी पीक उत्पादनात पिकाच्या प्रकारानुसार १२ ते ३१ टक्के इतकी वाढ होते. शेतक-यांनी ह्या सिंचनपद्धतींचा अवलंब करावा यासाठी राज्य शासन त्यांना तुषार/ठिबक सिंचन संघ खरेदी करण्यासाठी अनुदान देऊन उत्तेजन देते. राज्यामध्ये मार्च, २००७ अखेरपर्यंत तुषार व ठिबक सिंचनाखाली आणलेले एकूण क्षेत्र अनुक्रमे १.६८ लाख हेक्टर व ३.८३ लाख हेक्टर इतके होते. त्यासाठी शासनाने २००६-०७ व २००७-०८ (फेब्रुवारी, २००८ अखेर) तुषार सिंचनाकरिता १७.५६ कोटी रुपये व १६.३४ कोटी रुपये, तर ठिबक सिंचनाकरिता ८१.७४ कोटी रुपये व ५५.७९ कोटी रुपये अनुदान दिले आहे.

मृदू व जलसंधारण

५.२३ कोरडवाहू शंतीतील उत्पादन वाढविणे व जमिनीची धूप थांबविणे यांसाठी राज्यामध्ये मृदू व जलसंधारणाची कामे मोठ्या प्रमाणावर हाती घेण्यात आली आहेत. मृदू व जलसंधारणांतर्गत सध्या राबविण्यात येणा-या कार्यक्रमात एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रम, पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम, नदी खोरे प्रकल्प, पर्जन्यछायेखालील क्षेत्रासाठी राष्ट्रीय पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्प व वसंतराव नाईक शंती स्वावलंबन अभियान अंतर्गत कार्यक्रम यांचा समावेश होतो. उरवून देण्यात आलेल्या

निकाषानुसार राज्यातील एकूण १७,३५१ गावांची निवड करण्यात आ असून त्यापैकी १३,५६९ गावांमध्ये २७,५७३ पाणलोटक्षेत्रांची कामे ह घेण्यात आली आहेत. ह्या कार्यक्रमावर २००६-०७ मध्ये ४६५ को रुपये व २००७-०८ ह्या वर्षात (डिसेंबर, २००७ पर्यंत) २९३ कोटी रु खर्च करण्यात आले.

कृषि पणन

५.२४ कृषि उत्पादनांच्या विक्रीकारिता राज्यामध्ये कृषि उप बाजार समित्यांचे २९४ मुख्य बाजार व ६०७ उप बाजारांचे जाळे निम् करण्यात आले आहे. २००३-०४, २००४-०५ व २००५-०६ म राज्यातील बाजारसमित्यांमध्ये आवक झालेल्या शंतीमालाचे मूल्य अनु: १९,०६१ कोटी रुपये, १७,५६७ कोटी रुपये आणि १६,५९९ कोटी रु एवढे होते. त्यातील सुमारे ७५ टक्के मूल्य तांदूळ, कापूस, सोयाबीन, कांदा, तूरडाळ, तूर, बटाटा, हरभरा व गूळ यांचे होते

५.२४.१ १९८४ मध्ये स्थापन करण्यात आलेले महाराष्ट्र कृषि पणन मंडळ राज्यातील बाजार समित्यांच्या कामामध्ये सम- ठेवणे, निर्यातीसाठी उत्तेजन देणे, कार्यशाळा, प्रदर्शन आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे इत्यादी बाबींकडे लक्ष देते. मंडळाने राज्यात कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांचे संगणकीकरण करण्यासाठी 'मार्क प्रकल्प' सुरू केला आहे. सध्या सर्व मुख्य बाजार व ५४ उप बाजार संगणकीकरण करण्यात आले असून ते इंटरनेटद्वारे मंडळाच्या वेबसाईट जाडले आहेत. बाजारतळांवर बाजारविषयक माहिती प्रसूत करण्यास मंडळाने ६७ बाजार समित्यांच्या ठिकाणी इन्फॉर्मेशन डिस्प्ले (प्रोजे- टीव्ही) ची उभारणी केली आहे. मंडळाने "डब्ल्यूडब्ल्यूडब्ल्यू एमएसएम कॉम" ही वेबसाईट सुरू केली असून या वेबसाईटवर मंडळाच्या वि

योजना, प्रकल्प आणि राबविण्यात येणारे उपक्रम याची माहिती उपलब्ध आहे. या वेबसाईटवर कृषि उत्पादनाची आवक आणि किमती याबाबतची माहितीसुध्दा उपलब्ध आहे.

किमान आधारभूत किंमत योजना

५.२५ राज्यात किमान आधारभूत किंमत योजने अंतर्गत खरेदी करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, राष्ट्रीय कृषि सहकारी पणन महासंघ (नाफेड) आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक महासंघ या संस्था कार्यरत आहेत. केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या किमान आधारभूत किंमती व या योजनेखाली करण्यात आलेली खरेदी याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ५.१९ मध्ये प्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक ५.१९

जाहीर केलेल्या किमान आधारभूत किंमती व खरेदी

पौक	विक्री	हंगामावरील जाहीर केलेल्या		खरेदी	
		किंमती (रुपये प्रति क्विंटल)	(मेट्रिक टन कापसाव्यतिरिक्त)	२००६-०७	२००७-०८*
भात (एफ.ए.क्यू)	६२०	७४५	१,६३,३४९	८३,४६९	
भात (प्रत-अ)	६५०	७७५	१,९०८	२,३१९	
ज्वारी	५४०	६००	१९५	७६	
का	५४०	६२०	०	१,६२१	
खंडई	१,५६५	१,५६५	३२,८५०	०	
	१,६८५	१,७३५			
कापूस	ते	ते	३२.६५	१.२६	
	२,०२०	२,०७०			

कापसाची खरेदी लाख क्विंटलमध्ये * डिसेंबर, २००७ पर्यंत

य अन्न सुरक्षा अभियान

५.२६ राष्ट्रीय विकास परिषदेच्या म, २००७ मधील ठरावानुसार तांदूळ, आणि कडधान्ये यांचे उत्पादन वाढविण्यासाठी अन्न सुरक्षा अभियानाची २००७-०८ पासून सुरुवात करण्यात आलेली आहे. या अभियानांतर्गत राज्यतून कडधान्यासाठी १८ जिल्हे, तांदळासाठी ६ जिल्हे आणि भाटी ८ जिल्हे निवडण्यात आले आहेत. २००७-२००८ मध्ये केंद्र शासनाने अभियानासाठी ११.४३ कोटी रुपये इतके केंद्रीय सहाय्य मंजूर केले आहे.

५ कृषि विमा योजना

५.२७ राष्ट्रीय कृषि विमा योजना राज्यामध्ये रब्बी हंगाम १९९९-पासून राबविण्यात येत आहे. त्यामध्ये २६ पिकांचा (१६ खरीप रब्बी) समावेश करण्यात आला आहे. या योजनेच्या २००६-०७ अंमलबजावणीचा तपशील तक्ता क्र.५.२० मध्ये दिला आहे.

५.१ व्यक्तिगत अपघात विमा योजना

५.२८ शेतक-यांना शंतीची कामे करताना अपघात होऊ शकतात. या कर्त्या व्यक्तीच्या मृत्यू/अपंगत्वामुळे शेतकरी कुटुंबास गंभीर समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अपघातग्रस्त शेतक-यांच्या बॉना आर्थिक मदत करण्यासाठी राज्य शासनाने २००५-०६ मध्ये

तक्ता क्रमांक ५.२०

राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेची २००६-०७ मधील प्रगती

हंगाम/पौक	सहभागी शेतकरी (लाखात)	विम्याची रक्कम (रु.कोटीत)	हप्त्याची रक्कम (रु.कोटीत)	लाभ-धारक (००मध्ये)	दिलेली भरपाई (रु.कोटीत)
(अ) खरीप					
भात	१.७४	१७१.९८	४.७७	२७६	६.१३
कापूस	१.९१	१३८.४०	१६.८८	८३	०.८९
सांयाबोन	३.६४	२६६.८४	७.८७	१,९६०	८४.०९
भूईमूग	०.६६	३०.५०	१.१२	११६	१.०९
तूर	१.२८	३१.३३	०.९७	४४५	४.३६
ज्वारी	१.५६	४९.२१	१.३०	३४१	२.७५
बाजरी	१.३१	३०.९९	१.१२	१०९	०.५१
मूग	२.०९	५८.०३	१.९६	१,४४५	२०.५६
उडीद	१.४९	४३.५२	१.५९	१,०६८	१७.४०
तीळ	०.४५	७.७३	०.३१	३३८	२.७७
इतर (६ पिके)	०.२४	६.५९	०.२७	१९	०.११
उप-बेरीज (अ)	१६.३८	८३५.११	३८.१६	६,२००	१४०.५८
(ब) रब्बी					
गहू (बागायत)	०.१४	६.३८	०.१०	४	०.००*
ज्वारी (बागायत)	०.०२	०.२१	०.००*	०*	०.००*
ज्वारी (जिरायत)	०.१०	२.००	०.०४	०*	०.००*
हरभरा	०.११	६.१५	०.१३	०	०.००
इतर (६ पिके)	०.०२	०.५८	०.०२	०	०.००*
उप - बेरीज (ब)	०.३८	१५.३४	०.२९	५	०.००*
एकूण (अ+ब)	१६.७६	८५०.४५	३८.४५	६,२०५	१४०.५८

* नगण्य.

शेतकरी व्यक्तिगत अपघात विमा योजना सुरू केली. या योजने अंतर्गत विविध १३ प्रकारच्या अपघातांपासून राज्यातील सुमारे १०६ लाख शेतक-यांना विमा संरक्षण देण्यात आलेले आहे. अपघाती मृत्यू, दोन अवयव किंवा दोन्ही डोळे आणि एक अवयव व एक डोळा गमावणे यासाठी १ लाख रुपये, आणि एक अवयव किंवा एक डोळा गमावणे यासाठी ५०,००० रुपये याप्रमाणे नुकसान भरपाई देण्यात येते. या योजनेची माहिती तक्ता क्र. ५.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ५.२१

शेतकरी व्यक्तिगत अपघात विमा योजनेची माहिती

(रुपये कोटीत)

वर्ष	हप्ता	नुकसान भरपाई	लाभार्थी (संख्या)
२००५-०६	८.१०	६.२९	६३८
२००६-०७	७.७४	६.५३*	६५३

* अस्थायी.

कृति आराखड्यांतर्गत योजना

५.२९ कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी वर्ष २००१-०२ पासून कृति आराखड्याखाली ९० टक्के केंद्र सहाय्यित असलेल्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. या आराखड्यात पीक उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे,

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

पीक पध्दतीत बदल, कृषि विस्तार सेवांचे बळकटीकरण, यांत्रिकीकरणावर भर, कृषि क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढविणे, पायाभूत सुविधांचा विकास, नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन, जलसंधारण, इत्यादी संबधीच्या योजनांचा समावेश आहे. २००६-०७ पर्यंत केंद्रीय हिरश्यापोटी ७४०.३० कोटी रुपये इतका खर्च करण्यात आला, तर २००७-०८ मध्ये १३७.४८ कोटी रुपये इतका खर्च अपेक्षित आहे. या आराखड्यातील महत्त्वाची साधने पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) २४० प्रशिक्षण संस्था, ५१ प्रयोगशाळा, ११४ तालुका बीज गुणन क्षेत्रे आणि १३६ शासकीय फलोत्पादन रोपवाटिकांचे बळकटीकरण करण्यात आले आणि मृद्व व सूक्ष्म मूलद्रव्य तपासणीसाठीच्या ६ केंद्रांची स्थापना करण्यात आली.

२) दुरांग क्षेत्रात २३० कृषि निविष्टा वितरण केंद्रांची स्थापना आणि १,७७५ काजू प्रक्रिया केंद्रे, १६० सामूहिक कृषि प्रक्रिया केंद्रे, १,०७५ मसाला प्रक्रिया केंद्रे, ६५ सुगंधी द्रव्य ऊर्ध्वपातन केंद्रे, १,२२६ फळ रसवती गृहे, १,०५० फळ हाताळणी केंद्रे व ८९ पुणेत्पादन विकास केंद्रे स्थापना करून स्वयंरोजगार निर्मिती करण्यात आली.

३) कृषि क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी सुमारे ७४,००० स्वयंसहाय्यता गटांची स्थापना करण्यात आली.

४) सुमारे ६०,००० गांडूळ खत उत्पादन संघांच्या स्थापनेसह १.५० लाख हेक्टरपेक्षा अधिक क्षेत्र सैद्रीय शेतीखाली आणण्यात आले.

फलोत्पादन विकास

५.३० फळपिके ही नगदी पिके असून त्यांचे प्रति हेक्टर उत्पादन हे अन्धान्यांच्या तुलनेत बरेच जास्त असते. १९९०-९१ पर्यंत राज्यातील फळपिकांखालील एकूण क्षेत्र २.४२ लाख हेक्टर इतके होते. राज्य शासन विविध फळपिकांची चांगल्या प्रतीची रोपे निर्माण करून ती शेतकऱ्यांना पुरविण्यासाठी फळरोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि शेतकऱ्यांना फळझाडे वाढविण्यासाठी अनुदान देणे याद्वारे फलोत्पादन विकासास चालना देण्यासाठी कार्यक्रम राबवित आहे. फलोत्पादन विकासाची १९९०-९१ पासून रोजगार हमी योजनेशी (रोहया) सांगड घालण्यात आली आहे. २००७-०८ मध्ये नोव्हेंबर अखेरपर्यंत ०.६५ लाख हेक्टर जमीन फळपिकांखाली आणण्यात आली असून त्याचा लाभ सुमारे ८८,४७८ शेतकऱ्यांना देण्यात आला. मार्च, २००७ अखेर एकूण १३.९५ लाख हेक्टर क्षेत्र फळपिकांखाली होते. राज्यातील प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ५.२२ व या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. २२ मध्ये दिली आहे.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान आणि राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळाच्या योजना

५.३१ केंद्र सरकारने फलोत्पादनाखालील क्षेत्र मार्च, २०१२ पर्यंत दुप्पट करण्याच्या मुख्य हेतूने २००५-०६ मध्ये राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान जाहीर केले. ही योजना १० व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत होती. परंतु ११ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ती ८५ टक्के केंद्र पुरस्कृत आहे.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

तक्ता क्र. ५.२२

प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन (क्षेत्र '०००' हेक्टरमध्ये, उत्पादन '०००' मेट्रिकमध्)

फळपिके	१९९०-९१		२००६-०७	
	क्षेत्र	उत्पादन	क्षेत्र	उत्पादन
केळी	२९	१,६०४	७३	४,६२२
संत्री	३०	२२९	१२२	७२४
द्राक्षे	१५	२४५	४५	१,२८४
आंबा	७८	२४४	४४८	६४६
काजू	१५	११	१६५	१६१
डाळिंब	उ.ना.	उ.ना.	९४	६०२
मोसंबी	उ.ना.	उ.ना.	९४	६१७
चिक्कू	उ.ना.	उ.ना.	६४	२६७
पेरू	उ.ना.	उ.ना.	३१	२२८
इतर पिके	७५	उ.ना.	२५९	१,१७३
एकूण	२४२	उ.ना.	१,३९५	१०,३२४

टीप : उ.ना. = उपलब्ध नाही.

५.३१.१ राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान आणि राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळाच्या योजना राबविण्यासाठी २००५ मध्ये महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन औषधी वनस्पती मंडळाची स्थापना करण्यात आली. २००७-०८ मध्ये (जानेवारी, २००८) पर्यंत मंडळास राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान आणि राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळ यांच्या योजनांसाठी अनुक्रम ३१४ कोटी रुपये व २.२ कोटी रुपये इतके अनुदान प्राप्त झाले. राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाखाले नोव्हेंबर, २००७ अखेरपर्यंत २१७ कोटी रुपये आणि राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळाच्या योजनांवर जानेवारी, २००८ अखेरपर्यंत १.६२ कोटी रुपये इतके खर्च झाला.

५.३१.२ राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानांतर्गत साध्य करण्यात आलेले बाबींमध्ये ४८ नवीन रोपवाटिकांची स्थापना, १.०१ लाख हेक्टरवर नवी फळबाग लागवड, सुमारे २१ हजार हेक्टर क्षेत्रावरील जुन्या फळबागां पुनरुज्जीवन, २,१६५ सामूहिक शेततळ्यांची बांधकामे, ११,३१६ हेक्टर क्षेत्रावरील सैद्रीय शेती, ४०९ पॅक हाऊसेस व काढणीपत्र्यात व्यवस्थापनासाठी पायाभूत सुविधा इत्यादींचा समावेश आहे. जानेवारी, २००८ अखेरपर्यंत राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळाच्या योजनांतर्गत करार शेतीखाली १२२ लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला.

वसंतराव नाईक शेती स्वावलंबन अभियान

५.३२ विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा प्रश्न प्रभावीपणे हाताळण्यासाठी राज्य शासनाने २००५-०६ मध्ये तीन वर्षांकरिता (२००५-०६ ते २००७-०८) १,०७५ कोटी रुपयांच्या विशेष पॅकेजची घोषणा करून वसंतराव नाईक शेती स्वावलंबन अभियानाची स्थापना केली. हे पॅकेज मुख्यत्वेकरून सर्वाधिक आत्महत्याग्रस्त अशा अमरावती, अकोला, यवतमा-वाशिम, बुलढाणा आणि वर्धा या सहा जिल्ह्यांसाठी आहे. तथापि, पॅकेजमधील काही योजना राज्यातील इतर भागांना देखील लागू आहेत.

५.३२.१ उपरोक्त पॅकेज व्यतिरिक्त मा.पंतप्रधानांनी वरील क्षेत्रासाठी २००६-०७ मध्ये तीन वर्षांकरिता (२००६-०७ ते २००८-०९) ३,७५० कोटी रुपयांचे विशेष पुनर्वसन पॅकेज जाहीर केले.

५.३२.२ तीन वर्षांकरिताच्या दोन्ही पॅकेजमध्ये मिळून एकूण ४,८२५ कोटी रुपये इतकी तरतूद प्रस्तावित करण्यात आली आहे. या पॅकेजेसची ३१ डिसेंबर, २००७ अखेरची प्रगती तक्ता क्र. ५.२३ मध्ये दिली आहे.

पशुसंवर्धन

५.३३ ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात पशुधन महत्त्वाची भूमिका बजावते. २००६-०७ मधील कृषि क्षेत्राच्या स्थूल राज्य उत्पन्नात या क्षेत्राचा हिस्सा सुमारे २१ टक्के होता. पशुगणना, २००३ नुसार महाराष्ट्रातील एकूण पशुधन सुमारे ३.७१ कोटी असून ते पशुगणना १९९७ मधील पशुधनापेक्षा ६.३ टक्क्यांनी कमी होते. कोंबड्या-बदके

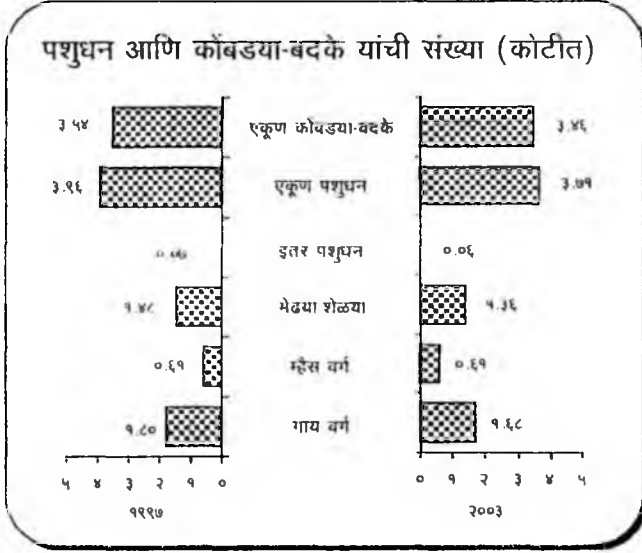
तक्ता क्र. ५.२३

वसंतराव नाईक शैती स्वावलंबन अभियानांतर्गत राबविण्यात येत असलेल्या योजनांची प्रगती

(रु. कोटीत)

योजना	प्रस्तावित तरतूद	खर्च ३१/१२/०७ पर्यंत	साध्य ३१/१२/०७ पर्यंत
१. राज्य शासनाचे पॅकेज (२००५-०६ ते २००७-०८)			
एकाधिकार कापूस यांजनेकरिता ३ टक्के भांडवल ठेव निधी	३७०.००	४३८.५८	१३.२३ लाख शंतकरी समाविष्ट
कापूस उत्पादक शंतक-यांना सहाय्य	१३४.००	१३०.७६	११.५४ लाख शंतकरी समाविष्ट
पुनर्गठित पीक कर्जावरील व्याज अनुदान	२२५.००	२३९.१२	४.२० लाख शंतकरी समाविष्ट
निविष्टा व अवजार इत्यादीसाठी रु. २५,००० चे पॅकेज	१५०.००	८०.६६	बैलजांडी-१२,०००, पंपसेट-१०,०००, गांडूळ खत संच-१४,०००
शंतीला पूरक व्यवसाय	३०.००	२४.२२	दुभती जनावर-९,०००, शळया-मढया- ४,००० युनिट्स
सामूहिक विवाह	६.००	१६.५३	१६,००० विवाह
संद्रीय शंती	३०.००	११.३६	१ लाख हेक्टर समाविष्ट
पीक विमा योजना	३०.००	९.९३	३.१५ लाख शंतकरी समाविष्ट
विदर्भ पाणलोट अभियान	१००.००	४४.२९	५ लाख हेक्टर क्षेत्र हाती घेतले आहे.
उप-बेरीज (१)	१,०७५.००	९९५.४५	
२) मा.पंतप्रधानांचे विशेष सहाय्यता पॅकेज (२००६-०७ ते २००८-०९)			
थकौत व्याज माफी	७१२.००	८३७.५०	९.३७ लाख खात्यांवरील व्याज माफ करण्यात आले.
आश्वासित सिंचन	२,१७७.००	१,१०३.४३	४५,८६० हेक्टर सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली.
सूक्ष्म सिंचन	७८.००	४४.९२	२००६-०७ मध्ये २०,७७४ हेक्टर व २००७-०८ मध्ये (डिसेंबर, २००७ पर्यंत) १६,५४८ हेक्टर क्षेत्र सिंचित करण्यासाठी सूक्ष्म सिंचन संचांचे वाटप.
जलसंधारण			
अ) चॅक डॅम्स	१८०.००	५३.०६	२,६१८ चॅक डॅम्सचे काम पूर्ण आणि ३,००० चॅक डॅम्सचे काम प्रगतिपथावर
ब) पाणलोट विकास	५४.००	९.५८	१ लाख हेक्टर
क) पाण्याचे पुनःभरण	६.००	०.६२	राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना व रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ३,००० शेततळी व बंधा-यांची बांधकामे पूर्ण करण्यात आली.
उप-बेरीज (अ + ब + क)	२४०.००	६३.२६	
कृषि विस्तार सेवा	३.००	४.४४	सर्व जिल्ह्यांतील शंतक-यांच्या स्वसहाय्यता गटोचे बळकटीकरण करण्यात येत आहे.
बियाण बंदल	१८०.००	५१.४२	रब्बी हंगाम-२००६ मध्ये १.२५ लाख किंवाटल, खरीप हंगाम-२००७ मध्ये ३.२२ लाख किंवाटल आणि रब्बी हंगाम-२००७ मध्ये १.४१ लाख किंवाटल बियाणांचे वाटप.
राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान	२२५.००	२८.३८	७,८०० हेक्टर क्षेत्रावर नवीन लागवड हाती घेतली आहे.
शंती पूरक व्यवसाय	१३५.००	१२.४२	६,९७७ दुभत्या जनावरांचे वाटप
उप-बेरीज (२)	३,७५०.००	२,१४५.७७	
एकूण (१ + २)	४,८२५.००	३,१४१.२२	

यांची एकूण संख्या ३.४६ कोटी होती. राज्यात दर चौ.कि.मी. मागे पशुधनाची घनता १२० इतकी होती. एकूण पशुधन आणि कोंबडया-बदके यांमध्ये महाराष्ट्राचा देशामध्ये वाटा अनुक्रमे ७.६ टक्के आणि ७ टक्के होता. पशुगणनांचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. २३ मध्ये देण्यात आला आहे.

५.३३.१ दूध, अंडी, मांस आणि लांकर ही मुख्य पशुधन उत्पादने आहेत. त्यांच्या उत्पादनाची तपशीलवार माहिती तक्ता क्र. ५.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ५.२४

पशुधन व कुक्कुट उत्पादन

बाब	परिमाण	२००६-०७	२००७-०८*	शंका वाढ
दूध	००० मॅटन	६,९७८	७,१८७	३.०
अंडी	कोटी	३४०	३५१	३.२
मांस	००० मॅटन	२४३	२५०	२.९
लांकर	लाख कि.ग्रॅ.	१६.६७	१६.९६	१.७

*अस्थायी

५.३३.२ राज्यातील दुधाची दरडोई दैनिक उपलब्धता २००६-०७ मध्ये १८० ग्रॅम्स इतकी होती. ती राष्ट्रीय पातळीवरील (२४५ ग्रॅम्स) दुधाच्या दैनिक उपलब्धतेपेक्षा कमी होती.

५.३३.३ पशुवैद्यकीय सेवा पुरविण्यासाठी राज्यामध्ये मार्च, २००७ पर्यंत ३१ पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालये, १,५१७ पशुवैद्यकीय दवाखाने, २,९२८ प्राथमिक पशुवैद्यकीय उपचार केंद्रे, ६५ फिरती पशुवैद्यकीय चिकित्सालये, २७ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे आणि १७२ तालुका पशुवैद्यकीय लघु बहुचिकित्सालये यांचे जाळे निर्माण करण्यात आले आहे. या सर्व ४,७४० संस्थांच्या ठिकाणी कृत्रिम रेतनाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

५.३३.४ गाठित वीर्यांच्या उत्पादनासाठी राज्यात पुणे, नागपूर आणि औरंगाबाद येथे प्रत्येकी एक याप्रमाणे तीन प्रयागशाळा कार्यरत आहेत. कृत्रिम रेतन कार्यक्रमांतर्गत माहिती तक्ता क्र. ५.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ५.२५

कृत्रिम रेतन कार्यक्रमाची प्रगती

(संख्या लाखात)

बाब	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८*
१) गाय वर्गीय			
अ) संकरित	७.३१	८.०३	४.७९
ब) विदेशी	२.८०	२.५७	१.५४
क) देशी	०.५९	०.७३	०.५६
उप-बरोज (१)	१०.७०	११.३३	६.८९
२) म्हैस वर्गीय			
एकूण (१+२)	१६.०२	१६.७४	९.९७
जन्मलेली वासरे			
अ) गाय वर्गीय	३.८७	३.८०	२.४२
ब) म्हैस वर्गीय	१.७४	१.७२	१.०३
एकूण	५.६१	५.५२	३.४५

* (नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत)

राष्ट्रीय गुरे व म्हैस पैदास प्रकल्प

५.३३.५ हा १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत प्रकल्प पशु प्रजनन संवर्धन बळकटीकरण, विस्तारीकरण आणि देशी जातीचे संवर्धन करण्यासाठी महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, अकोला यांच्या मार्फत राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांमध्ये राज्यातील तीन रेत प्रयागशाळांचे आधुनिकीकरण, ४८६३ पशुवैद्यक संस्थांना द्रवणत्र पात्र पुरवठा, १०५० संस्थांना फिरती कृत्रिम रेतन सुविधा इत्यादी बाबींची पूर्तता करण्यात आली आहे. या योजनेवर २००४-०५ ते २००६-०७ या कालावधीमध्ये ६.५६ कोटी रुपये इतका खर्च झाला, तर २००७-०८ मध्ये (डिसेंबर, २००७ पर्यंत) २.११ कोटी रुपये इतका खर्च झाला.

पशुधन विमा योजना

५.३३.६ ही केंद्र पुरस्कृत योजना महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ अकोला यांच्यामार्फत २००६-०७ पासून अहमदनगर, पुणे, कोल्हापूर सातारा, सांगली आणि सोलापूर या ६ जिल्ह्यांमध्ये दोन वर्षांकरिता प्रायोगिक तत्वावर राबविण्यात येत आहे. या योजनेमध्ये विम्याच्या हप्त्याच्या ५० टक्के खर्चापोटी १०० टक्के केंद्रीय सहाय्य मिळते. विम हप्त्याची उर्वरित ५० टक्के रक्कम संबंधित पशुधनाच्या मालकां-भरावयाची असते. डिसेंबर, २००७ पर्यंत ३१,८२६ गाई व म्हशींना पशुविमा संरक्षण देण्यात आले आहे. या योजनेवर २००६-०७ व २००७-०८ (डिसेंबर, २००७ पर्यंत) मध्ये अनुक्रमे १.९८ कोटी रुपये व ०.६१ कोटी रुपये इतका खर्च करण्यात आला.

कुक्कुट विकास

५.३३.७ शंतक-यांना, त्याचप्रमाणे कुक्कुट केंद्रांना गाव, तालुका व जिल्हा पातळीवर सुधारित कोबडया, अंडी उगलब्ध करून देण्यासाठी शासनाने चार मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे, १६ कुक्कुट विकास गट आणि दोन कुक्कुट विस्तार केंद्रे स्थापन केली आहेत. २००६-०७ मध्ये शासनाच्या मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांमधून पुरवठा केलेल्या कुक्कुट पक्ष्यांची संख्या २.०१ लाख होती, तर २००५-०६ मध्ये ती ४.२६ लाख होती.

दुग्ध विकास

५.३४ २००७-०८ मध्ये राज्यात एकूण ७६ प्रक्रिया दुग्धशाळा व ११४ शासकीय/सहकारी दूधशोधक केंद्रे कार्यरत होती. त्यांची एकत्रित प्रतिदिन क्षमता अनुक्रमे ७७.२२ लाख लिटर व २१.४१ लाख लिटर इतकी होती. राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित सरासरी दैनिक दूधसंकलन (बृहन्मुंबई वगळून) २००७-०८ मध्ये (नोव्हेंबर अखेरपर्यंत) ४४ लाख लिटर होते, तर २००६-०७ मधील सरासरी दैनिक दूध संकलन ४५ लाख लिटर होते. शासकीय दूध योजनेतील दुग्धजन्य पदार्थांच्या उत्पादनाची माहिती तक्ता क्र. ५.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ५.२६

दुग्धजन्य पदार्थांचे उत्पादन

उत्पादन	परिमाण	उत्पादन		
		२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८*
दूध भुकटी	मे.टन	३,१७८.०	१,७८९.४	३६३.०
पांढरे लोणी	मे.टन	१,७२७.७	१,०२३.८	२००.६
तूप	मे.टन	८५.९	१२९.९	३५.६
श्रीखंड	मे.टन	६.६	४.९	०.६
एन.जो	लाख बाटल्या	८७.९	७०.९	४६.६
लस्सो	"	७०.२	६७.३	४०.७
मसाला दूध	"	११.४	१०.७	६.३
टिकाऊ गाय दूध	"	२.८	२.६	२.०

* नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत.

५.३४.१ दुग्ध उत्पादनातील असमतोल दूर करण्यासाठी अमरावती, देड, नंदूरबार, लातूर आणि नागपूर या ५ जिल्ह्यांमध्ये १० कोटी रुपये अंदाजित खर्च असलेला एकात्मिक दुग्ध विकास प्रकल्प-३ राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पावर जानेवारी, २००८ अखेरपर्यंत ४.३ कोटी रुपये इतका खर्च झाला आहे.

मत्स्यव्यवसाय

५.३५ मासेमारी हा राज्यातील, विशेषतः सागरी क्षेत्रातील एक महत्त्वाचा आर्थिक उद्योग आहे. हा व्यवसाय रोजगार निर्मिती करतो आणि तो अनेक दुय्यम उद्योगांना सहाय्यभूत ठरतो. राज्यात १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र सागरी मच्छीमारीसाठी, ३.०१ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र

गोड्या पाण्यातील मच्छीमारीसाठी आणि ०.१९ लाख हेक्टर क्षेत्र निमखा-या पाण्यातील मच्छीमारीस योग्य आहे.

५.३५.१ मत्स्यांत्पादन वाढविण्यासाठी मध्यम आकाराच्या ७१ मच्छीमार नौकांना अर्थसहाय्य देण्यात आले आहे. खाल समुद्रातील मासेमारीसाठी यंत्रचालित बोटींचा वापर करण्यात आल्यामुळे मत्स्यांत्पादनात वाढ झाली आहे. कोकण विकास कार्यक्रमांतर्गत प्रस्तावित करण्यात आलेल्या १३ बंदरे आणि ३८ जेट्टीपैकी १ बंदर व १७ जेट्टीची कामे पूर्ण झाली असून २ बंदरे आणि ५ जेट्टीची कामे प्रगतिपथावर आहेत.

५.३५.२ सागरी क्षेत्राची वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख मे. टन इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राच्या काही महत्त्वाच्या बाबींची माहिती तक्ता क्र. ५.२७ मध्ये दिली आहे

तक्ता क्र. ५.२७

मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राच्या महत्त्वाच्या बाबींची माहिती

बाब	परिमाण	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८*
एकूण मत्स्य उत्पादन				
सागरी	लाख मे.टन	४.५	४.६	३.२६
गोड्या पाण्यातील	लाख मे.टन	१.४	१.३	०.९७
एकूण		५.९	५.९	४.२३
मत्स्य उत्पादनाचे एकूण मूल्य				
सागरी	रु.कांटीत	१,२४६	१,४२३	१,०११
गोड्या पाण्यातील	रु.कांटीत	६३५	६२२	४५४
एकूण		१,८८१	२,०४५	१,४६५
मत्स्य उत्पादनाची निर्यात				
अ) मात्रा	लाख मे.टन	१.२४	१.४०	उ.ना.
ब) मूल्य	रु.कांटीत	१,२४२	१,३४७	उ.ना.
सागरी मच्छीमारी बोटी	संख्या	२२,४३४	२२,६९३	२२,६९३**
यापैकी यांत्रिकी	संख्या	११,७४५	११,७९८	११,७९८**
मासे उत्तरविण्याची केंद्रे	संख्या	१८४	१८४	१८४**

*डिसेंबर, २००७ पर्यंत, **अस्थायी, उ.ना.-उपलब्ध नाही.

रेशीम उत्पादन

५.३६ रेशीम उद्योग हा कृषि कुटीर उद्योग असून त्यामुळे शंतक-यांच्या उत्पन्नात वाढ होते व त्यातून रोजगार निर्मितीही होते. राज्यातील हवामान रेशीम उद्योगास अनुकूल असून या उद्योगाच्या विकासास राज्यात भरपूर वाव आहे. देशात रेशीम उत्पादन करणा-या अपारंपरिक राज्यात महाराष्ट्र प्रथम स्थानावर आहे. सप्टेंबर, १९९७ मध्ये रेशीम संचालनालयाची स्थापना करण्यात आली. रेशीम उद्योगात तुती ब एन या वृक्षांची लागवड, रेशीम किड्यांचे संगोपन, कोश उत्पादन आणि कच्च्या रेशमाचे उत्पादन यांचा समावेश होतो. २३ जिल्ह्यांमध्ये तुती रेशीम विकास कार्यक्रम राबविला जात असून विदर्भातील गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा आणि गोंदिया या चार जिल्ह्यांमध्ये टसर

रेशीम विकास कार्यक्रम राबविला जात आहे. ह्या कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता क्र. ५.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ५.२८

रेशीम उत्पादन कार्यक्रमाची प्रगती

बाब	तुती रेशीम		टसर रेशीम		
	१९९७-९८	२००६-०७	२००७-०८*	२००६-०७	२००७-०८*
लागवड क्षेत्र (हे.)	७०६	२,६६९	४,२१६	१८,५१९	१८,५१९
रेशीम सूत उत्पादन (मॅ.टन)	-	१५.३१	१६.१७	४.३०	०.७५
रोगविरहित अंडीपुंज	५.५३	१७.४७	२१.६३	२.८९	३.९२
पुरवठा (संख्या लाखात)					
कांश उत्पादन#	१६१	७६६.०	९०८.०	८६.६५	१५.२१
राजगार निर्मिती	९,०००	३५,०००	५२,६९५	२७,७००	१३,०६०
(व्यक्तींची संख्या)					

* जानेवारी, २००८ पर्यंत.

तुती रेशीम (मॅट्रिक टनात) आणि टसर रेशीम (संख्या लाखात).

वन

५.३७ राष्ट्रीय वन धारण-१९८८ नुसार देशाच्या ३३ टक्के भांगोलिक क्षेत्र वने व वृक्ष लागवडीखाली आणण्याचे लक्ष्य ठरवून देण्यात आले आहे. महाराष्ट्र राज्य वन अहवाल २००३ नुसार राज्यातील एकूण वनक्षेत्र ६१,९३९ चौ.कि.मी. असून ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.१ टक्के आणि देशाच्या एकूण वन क्षेत्राच्या ८ टक्के आहे. वनव्याप्त क्षेत्र ४६,८६५ चौ.कि.मी. असून ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या १५.२ टक्के आहे. एकूण वनव्याप्त क्षेत्रापैकी १७.२ टक्के क्षेत्र अत्यंत घनदाट जंगले, ४३.४ टक्के साधारण घनदाट जंगले आणि ३९.४ टक्के क्षेत्र खुली जंगले या प्रकारात मोडते.

राज्यनिहाय वनव्याप्त क्षेत्राची टक्केवारी-२००३

राज्य	टक्केवारी
छत्तीसगड	४१
ओरिसा	३१
मध्य प्रदेश	२५
कर्नाटक	१९
तामिळनाडू	१७
आंध्र प्रदेश	१६
महाराष्ट्र	१५
गुजरात	८
उत्तर प्रदेश	६
राजस्थान	५

५.३७.१ वनव्याप्त क्षेत्र वाढविण्यासाठी राज्य शासन विविध वनीकरण कार्यक्रम राबविते. २००६-०७ मध्ये सुमारे ३७,९१२ हेक्टर वन जमीन, तसेच सामूहिक गावजमीन वनीकरण कार्यक्रमांखाली आणण्यात आली.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

ती आधीच्या वर्षाच्या (३३,८४४ हे.) तुलनेत १२ टक्क्यांनी अधिक होती. वन उत्पादने

५.३७.२ राज्यातील मुख्य व गांण वनांपादने व मूल्य तक्ता क्र. ५.२९ मध्ये दर्शावण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ५.२९

वनांपादने व मूल्य

(मूल्य रु.कोटीत)

वनांपादने	उत्पादनाचे परिमाण**	२००६-०७ (अस्थायी)		२००७-०८ (अपेक्षित)	
		उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य
(अ) मुख्य वन उत्पादने					
इमारती लाकूड	लघमी	१.४०	१५०.०	१.२१	८४.९
जळाऊ लाकूड	लघमी	४.१६	२५.८	३.०६	२६.४
एकूण (अ)			१७५.८		१११.३
(ब) गांण वन उत्पादने					
बांबू	लमेट	१.६२	२१.१	२.२९	१५.१
तेंदू	लस्टॅब	६.०६	३५.०	७.४७	९५.६
गवत	मॅ.टन	६,३९५	०.३	३१४	०.१
डिंक	क्विंटल	२१,८५५	०.३	१,६००	०.१
इतर	-	-	१.७	-	३.५
एकूण (ब)			५८.४		११४.४
एकूण (अ+ब)			२३४.२		२२५.७

* लघमी - लाख घन मीटर, लमेट - लाख मॅट्रिक टन, लास्टॅब - लाख स्टॅड्डे बॅग, मॅ.टन - मॅट्रिक टन.

५.३७.३ जनतेमध्ये वनाच्या व वन्य जीवांच्या महत्त्वाबाबत जागृती निर्माण करणे, अवैध वृक्षतोड, अतिक्रमण इत्यादीपासून वनांचे संरक्षण करण्याकरिता २००६-०७ मध्ये संत तुकाराम वनग्राम योजना सुरू करण्यात आली. यामध्ये १२,३९१ संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या गठित करण्यात आल्या आहेत. सर्वांकृष्ट काम करणा-या जिल्हा आणि राज्य स्तरावरील तीन समित्यांना संत तुकाराम वनग्राम योजना उत्कृष्ट संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती पुरस्कार देण्यात येतात. या योजनेतून २००६-०७ मध्ये ४८.५ लाख रूपये खर्च करण्यात आले, तर २००७-०८ करिता ५० लाख रूपये तरतूद मंजूर करण्यात आली आहे. **वन्यजीव व राष्ट्रीय उद्याने/अभयारण्ये**

५.३८ २००५ मधील वन्यजीव गणनेनुसार राज्यात २६८ वा व ७१७ बिबटे होते. २००१ च्या वन्यजीव गणनेनुसार ह्या संख्या अनुक्रमेण २३८ व ५१३ अशा होत्या. वन्यजीव आणि राष्ट्रीय उद्याने/अभयारण्ये यांच्या अंतर्गत राबविण्यात येत असलेल्या केंद्र पुरस्कृत योजनांची माहिती तक्ता क्र. ५.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ५.३०

वन्यजीव व राष्ट्रीय उद्याने/अभयारण्यासंबंधीच्या योजनांची माहिती

योजना	खर्च (रुपये काटीत)			क्षेत्र चौ.कि.मी.
	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८*	
१ व्याघ्र प्रकल्प				
i) मळघाट	२.४८	२.१७	०.९९	१,६७७
ii) ताडोबा-अंधारी	१.१७	०.९१	०.५६	६२०
iii) पंच	१.१९	०.७७	०.३३	२५७
२ राष्ट्रीय उद्याने/ अभयारण्यांचा विकास				
एकूण	७.१६	६.६३	३.४७	

* निव्वळ खर्च

सामाजिक वनीकरण

५.३९ इंधन व त्रेरणांचो गरज भागावण्यामध्ये सामाजिक वनीकरण विभाग महत्त्वाची भूमिका बजावत. २००६-०७ मध्ये सामूहिक जमिनीपैकी सुमारे २,८७७ हेक्टर क्षेत्रावर व ७२४ कि.मी. मार्गावर वृक्षारोपण करण्यात आले. या शिवाय विभागाने खाजगी जमिनीवर वृक्षारोपण करण्यासाठी ३.६३ कोटी रोपांचे वाटप केले. २००७-०८ मध्ये (डिसेंबर, २००७ पर्यंत) सामूहिक जमिनीवरील सुमारे ३,९३६ हेक्टर क्षेत्रावर व ५४६ कि.मी. मार्गावर वृक्षारोपण करण्यात आले, तर खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणाकरिता ४.४३ कोटी रोपे पुरविण्यात आली.

उद्योग

देशातील स्थिती

६.१ देशातील औद्योगिक क्षेत्राची गेल्या पंधरा वर्षांतील झालेली वाढ ही शासनाने अंगिकारलेल्या उदार व पोषक आर्थिक सुधारणांचे फलित आहे. परिणामो, या क्षेत्रातील स्पर्धात्मकता आणि उत्पादन व उत्पादकता वाढीस चालना मिळालेली आहे. कामगार कायद्यातील सुधारणा, कर/शुल्क दरातील सवलती, पायाभूत सुविधांचा विस्तार व विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करणारे सौहार्द्रपूर्ण धोरण यामुळे उद्योग क्षेत्राची शाश्वत स्वरूपाची वाढ होण्यास मदत झाली आहे. औद्योगिक क्षेत्र हे सेवा क्षेत्राच्या वाढीस चालना देणारे असल्याने त्याची वाढ सेवा क्षेत्राच्या, विशेषतः व्यापार, वाहतूक, दळणवळण व बांधकाम यांच्या भरीव वाढीस कारणीभूत आहे.

६.२ औद्योगिक क्षेत्रातील वाढीमुळे रोजगाराच्या संघीतही वाढ झालेली आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ६१ वी फेरी (२००४-०५) नुसार १९९९-२००० ते २००४-०५ या कालावधीत प्रतिवर्षी सरासरी २.५ टक्के या दराने रोजगारात वाढ झालेली आहे. तथापि भारत सरकारच्या कामगार मंत्रालयाच्या रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार संघटीत क्षेत्रातील रोजगाराचा वृद्धी दर कमी झाला आहे. यावरूनच मुख्यत्वे असंघटीत क्षेत्रातील रोजगारात झालेल्या वाढीमुळे एकूण रोजगारात वाढ झाल्याचे दिसून येते. द्वितीय व तृतीय, क्षेत्रात रोजगाराच्या अधिकाधिक संघी उपलब्ध करून देऊन कृषी क्षेत्रावरील अवलंबित रोजगार कमी करणे हे आकराव्या पंचवार्षिक योजनेचे उद्दिष्ट आहे. औद्योगिक क्षेत्रातील शाश्वत वाढीमुळे रोजगाराच्या अधिकाधिक संघी उपलब्ध होणार असून त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील अवलंबित कामगार सामावून घेतले जाण्यास मदत होईल. या अनुषंगाने औद्योगिक क्षेत्राला आवश्यक असणारे कुशल मनुष्यबळ पुरविण्यासाठी प्रशिक्षणविषयक पायाभूत सुविधांचो उपलब्धता आवश्यक आहे.

राज्यातील स्थिती

६.३ अधिकाधिक गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी व देशाच्या औद्योगिक क्षेत्रातील आपले स्थान कायम ठेवण्यासाठी केंद्र शासनाच्या धोरणास अनुसरून महाराष्ट्र शासनानेही पावले उचलली आहेत. याचाच एक भाग म्हणून विशेष आर्थिक क्षेत्र, माहिती तंत्रज्ञान व सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम या क्षेत्रातील उद्योगांसाठी विशेष धोरणांची आखणी व अंमलबजावणी सुरू केली आहे.

नवीन औद्योगिक गुंतवणूक

६.४ अंगिकारलेल्या औद्योगिक धोरणातील सुधारणांमुळे औद्योगिक परवान्यांसाठी आवश्यक असणा-या बाबी कमी झाल्या, उद्योगांतील गुंतवणूक व उद्योगांच्या विस्तारावरील बंधने काढून टाकण्यात आली आणि विदेशी तंत्रज्ञान व विदेशी थेट गुंतवणूक याची द्वारे खुली झाली. परवाना पद्धत शिथिलीकरणामुळे धोरणांमुळे राज्यामध्ये नवीन उद्योग/अतिविशाल प्रकल्प उभारणीसाठी भारत सरकारकडे औद्योगिक आवेदनपत्रे/इरादा पत्रे/१०० टक्के निर्यातभिमुख प्रकल्प व सामंजस्य करारपत्रे या बाबतीतील प्रस्ताव मोठ्या प्रमाणावर प्राप्त झाले आहेत. जुलै, २००७ अखेरपर्यंत देशातील प्रस्तावित औद्योगिक गुंतवणूक व त्यामुळे निर्माण होणारा रोजगार यांत महाराष्ट्राचा वाटा अनुक्रमे १२ टक्के व १६ टक्के इतका आहे. राज्यातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीमध्ये रसायने व रासायनिक खते आणि धातू उद्योग (प्रत्येकी १४ टक्के) आणि अन्नप्रक्रिया उद्योग (११ टक्के) या क्षेत्रांचा मोठा वाटा आहे. त्याखालोखाल वस्त्रोद्योग (६ टक्के), अभियांत्रिकी (५ टक्के), माहिती तंत्रज्ञान आणि रबर व पेट्रोलियम (प्रत्येकी ४ टक्के) व क्षेत्रांचा वाटा आहे. ऑगस्ट, १९९१ ते जुलै, २००७ अखेरपर्यंत राज्यात कार्यान्वित झालेल्या (आवेदनपत्रे/इरादा पत्रे/१०० टक्के निर्यातभिमुख प्रकल्प व औद्योगिक परवाने व सामंजस्य करारपत्रे) प्रकल्पांची स्थिती तक्ता क्र. ६.१ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ६.१

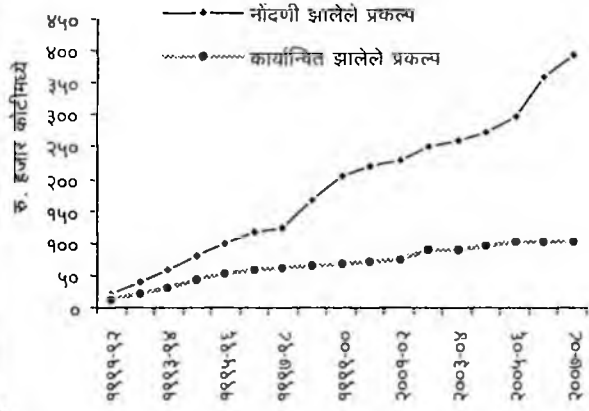
महाराष्ट्रातील प्रकल्प कार्यान्वयनाची सद्यःस्थिती

(ऑगस्ट, १९९१ ते जुलै, २००७ पर्यंत संचय)

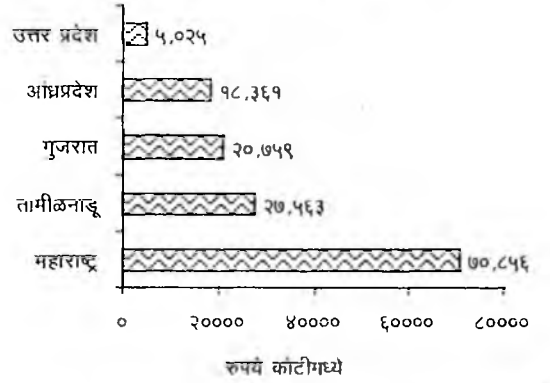
प्रकल्प	आवेदनपत्रे/इरादापत्रे/ १०० टक्के निर्यातभिमुख प्रकल्प	सामंजस्य करारपत्रे
मंजूर प्रकल्प		
संख्या	१४,०६९	५५
गुंतवणूक (कोटी रुपये)	३,८९,१९०	४७,५००
रोजगार (संख्या)	२५,०६,७९८	४३,९१९
पूर्ण झालेले प्रकल्प (उत्पादन सुरु झालेले)		
संख्या	६,४०५	*
गुंतवणूक (कोटी रुपये)	१,०९,४१६	*
रोजगार (संख्या)	६,३८,५५९	*

* अद्याप सुरु झालेले नाहीत.

महाराष्ट्रातील औद्योगिक गुंतवणूक (संचयी ऑगस्ट, १९९१ ते ऑगस्ट, २००७)

महाराष्ट्र व प्रमुख राज्यांमधील विदेशी थेट गुंतवणूक (संचयी ऑगस्ट, १९९१ ते जुलै, २००७)

६.४.१ देशातील प्रमुख राज्यांमधील औद्योगिक गुंतवणूक (आवेदनपत्रे/इरादा पत्रे/१०० टक्के निर्यातभिमुख प्रकल्प) तक्ता क्र.६.२ मध्ये देण्यात आली आहे. त्यावरून असे निदर्शनास येते की देशातील औद्योगिक गुंतवणुकीसाठी महाराष्ट्र हे अद्यापही अधिक पसंतीचे राज्य राहिले आहे. सर्वाधिक औद्योगिकीकरण झालेले राज्य म्हणून असणारे आपले स्थान कायम ठेवित महाराष्ट्राने उदारीकरणानंतरच्या काळात देशांतर्गत व त्याचप्रमाणे विदेशी ह्या दोन्ही प्रकारच्या संस्थांकडून औद्योगिक गुंतवणुकीतील मोठा हिस्सा यशस्वीपणे आकर्षित केला आहे.

तक्ता क्र. ६.२

औद्योगिक गुंतवणूक प्रस्ताव

(ऑगस्ट, १९९१ ते जुलै, २००७ पर्यंत संचयी)

प्रस्ताव (आवेदनपत्रे/इरादापत्रे/१०० टक्के निर्यातभिमुख)

राज्य	संख्या	गुंतवणूक (₹. कोटीत)	रोजगार (संख्या लाखात)
गुजरात	९,४४०	४,५२,९८३	१५.८४
महाराष्ट्र	१४,०६९	३,८९,१९०	२५.०७
छत्तीसगड	१,८८३	३,२३,९५६	४.१३
आंध्र प्रदेश	५,९७६	२,७३,५४०	१०.३६
आरिसा	१,२१२	२,५०,५४९	३.५६
कर्नाटक	३,६२८	२,३७,८२३	६.६०
तामिळनाडू	७,६५४	२,२९,५२९	२१.००
उत्तर प्रदेश	६,७९०	१,८६,३१४	१६.२१
मध्य प्रदेश	२,८६०	९८,३७०	५.९८
भारत	७९,४६५	३१,६५,६४५	१५५.८७

६.५ उदारीकरणस सुरुवात झाल्यानंतर ऑगस्ट, १९९१ ते जुलै, २००७ पर्यंत भारत सरकारने राज्यातील एकूण ७०,८५६ कोटी रुपये गुंतवणूक असणा-या ३,९८२ प्रकल्पांना मंजुरी दिली असून देशातील विदेशी गुंतवणुकीमध्ये राज्याचा हिस्सा २४ टक्के इतका आहे. या मंजूर प्रकल्पांपैकी ३९,१२१ कोटी रुपये (५५.२ टक्के) गुंतवणूक असणारे १,६२३ प्रकल्प जुलै, २००७ पर्यंत कार्यान्वित झाले आहेत.

महाराष्ट्रातील विदेशी थेट गुंतवणुकीची ठळक वैशिष्ट्ये

❖ मंजूर प्रकल्प	
संख्या	३,९८२
गुंतवणूक (कोटी रुपये)	७०,८५६
❖ कार्यान्वित प्रकल्प	
संख्या	१,६२३
गुंतवणूक (कोटी रुपये)	३९,१२१
❖ सर्वात जास्त गुंतवणुकीची क्षेत्रे *	
सेवा	(२४ %)
माहिती तंत्रज्ञान उद्योग	(२१ %)
पायाभूत सुविधा	(१२ %)
मोटारवाहन	(१० %)

* कसातील आकडे विदेशी थेट गुंतवणुकीशी टक्केवारी दर्शवितात

विशेष आर्थिक क्षेत्रे

६.६ नवीन उद्योग सुरु करण्याशी संबंधित कार्यपद्धतीचे अत्यंत सुलभीकरण आणि केंद्र व राज्य शासनांशी संबंधित प्रकरणांचा एक खिडकी पद्धतीद्वारे निपटारा यांची तरतूद असणारा विशेष आर्थिक क्षेत्र अधिनियम, २००५ त्यासंबंधातील नियमांसह १० फेब्रुवारी, २००६ पासून लागू झाला आहे. या अधिनियमाचो प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- उत्पादित माल व सेवा निर्यातीस प्रोत्साहन देणे.
- देशांतर्गत तसेच विदेशी गुंतवणुकीस प्रोत्साहन देणे.
- रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे
- पायाभूत सुविधांचा विकास करणे
- अतिरिक्त अर्थोत्पादनाची साधने निर्माण करणे

६.६.१ यामुळे विशेष आर्थिक क्षेत्रांतील पायाभूत सुविधा व उत्पादन क्षमता यांकरिता मोठ्या प्रमाणावर विदेशी, तसेच स्थानिक गुंतवणूक आकर्षित होणे अपेक्षित असून त्यायोगे अतिरिक्त अर्थोत्पादनाची साधने आणि

राजगाराच्या संधी निर्माण होतील. राज्यातील विशेष आर्थिक क्षेत्रासाठी ऑक्टोबर, २००७ अखेरपर्यंत १७५ प्रकल्पांचे प्रस्ताव प्राप्त झाले असून १२२ प्रकल्पांना मान्यता (८४ औपचारिकरित्या व ३८ तत्त्वतः मान्य) देण्यात आली आहे. २१ प्रकल्प अधिसूचितसुद्धा झाले आहेत. विभागनिहाय मंजूर प्रकल्पांची संख्या, जमिनीची गरज, गुंतवणूक आणि प्रकल्पांतील सभाव्य राजगार निर्मितो याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ६.३
राज्यातील मंजूर विशेष औद्योगिक क्षेत्रांची माहिती
(३१.१०.२००७ रोजी)

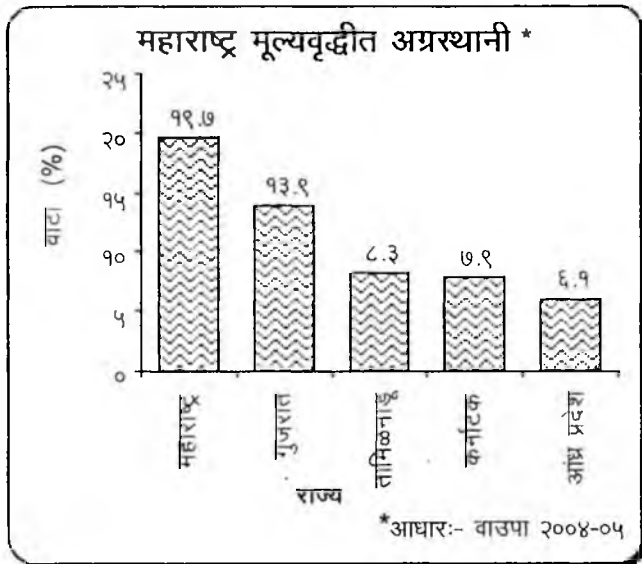
विभाग	संख्या	प्रस्ताव		
		क्षेत्र हेक्टरमध्ये	गुंतवणूक *	रोजगार #
कोकण	५८	२९,६६८	९५,२९६	३५.३६
पश्चिम महाराष्ट्र	४२	१०,२२८	२२,६०७	१०.७३
मराठवाडा	१३	३,९८०	४,२६५	१.५६
विदर्भ	९	६,००४	१०,४०९	५.८४
एकूण	१२२	४९,८८०	१,३२,५७८	५३.४८

* रुपये कोटीत # संख्या लाखात

६.६.२ मंजूर झालेल्या १२२ विशेष आर्थिक क्षेत्रांपैकी ९८ प्रकल्प खाजगी / संयुक्त भागीदारीतील आहेत. मंजूर प्रकल्पांपैकी सर्वांत जास्त प्रकल्प (४५) माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील असून २१ प्रकल्प विविध स्वरूपाच्या उत्पादनांचे तर ५६ प्रकल्प एकाएकच उत्पादन करणारे आहेत. या एकाएकच उत्पादक प्रकल्पांपैकी २ बंदिस्त वीजनिर्मित प्रकल्प आहेत.

संघटित वस्तुनिर्माण

६.७ उदारीकरणाच्या धोरणामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा स्थूल मूल्यवृद्धी व राजगार यातील वाटा जलद गतीने वाढला आहे. वस्तुनिर्माण क्षेत्र हे संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील प्रमुख घटक आहे. संघटित औद्योगिक क्षेत्राची आकडेवारी वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) माफत गोळा केली जाते. वाउपाच्या अंगदी अलिकंडील (२००४-०५) निष्कर्षानुसार भारतातील संघटित

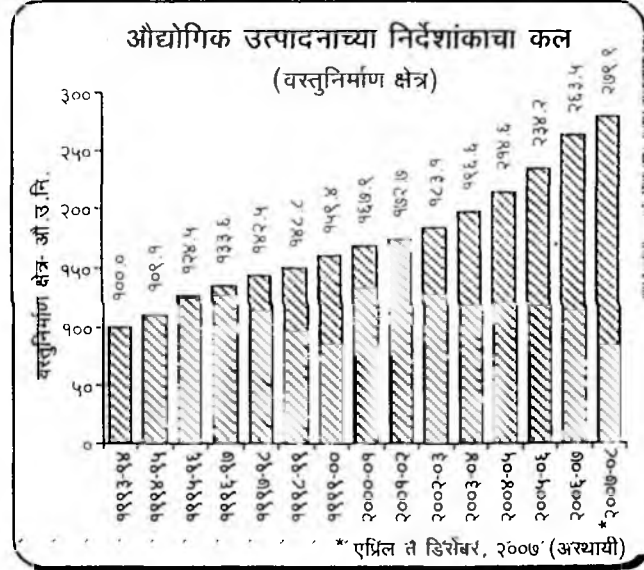
महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादन मूल्य व निव्वळ मूल्यवृद्धीमध्ये महाराष्ट्र राज्याचा वाटा अनुक्रमे सुमारे २१ टक्के व २० टक्के आहे. अशा प्रकारे महाराष्ट्र राज्याने भारतातील औद्योगिकीकरणातील आपले आघाडीबरोबर स्थान कायम राखण्यात यश संपादन केले असून ते प्रमुख भूमिका बजावत आहे.

औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक

६.८ खाणकाम, वस्तुनिर्माण व विद्युत या क्षेत्रांचा समावेश असलेला औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक हे औद्योगिक वाढ मोजण्याचे एक सांख्यिकीय साधन आहे. अखिल भारतासाठी असे निर्देशांक पायाभूत वर्ष १९९३-९४ अनुसार मासिक मालिकेच्या स्वरूपात केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेकडून प्रकाशित करण्यात येतात. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा भार ७९.४ टक्के आहे. २००६-०७ मध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या निर्देशांकात १२.५ टक्के वाढ झाली, तर २००५-०६ मध्ये तो ९.१ टक्के होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या निर्देशांकात २००७-०८ मध्ये (एप्रिल ते डिसेंबर) २००६-०७ मधील तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ९.६ टक्के इतकी वाढ झाली. वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा निर्देशांक

डिसेंबर, २००७ या महिन्यात ३०५.७ (अस्थायी) होता. तो डिसेंबर, २००६ च्या निर्देशांकापेक्षा ८.४ टक्क्यांनी, तर एप्रिल, २००७ च्या निर्देशांकापेक्षा १२.४ टक्क्यांनी जास्त होता. अखिल भारतीय स्तरावरील औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकांची सविस्तर माहिती या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. २४ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक ६.४
भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक
(पायाभूत वर्ष १९९३-९४ = १००)

बाय	भार	सरासरा निर्देशांक		शकडा वाढ	
		२००६-०७	२००७-०८*	२००६-०७	२००७-०८*
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	२४७.१	२६१.४	११.६	९.०
खाणकाम	१०.४७	१६३.२	१६४.३	५.४	४.९
वस्तुनिर्माण	७९.३६	२६३.५	२७९.९	१२.५	९.६
विद्युत	१०.१७	२०४.७	२१६.७	७.२	६.६

* एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ (अस्थायी)

६.९ राज्याच्या तसेच अखिल भारतीय पातळीवरील निव्वळ मूल्यवृद्धीत शुध्द पेट्रोलियमची उत्पादने; रसायने व रासायनिक उत्पादने; यंत्रे व यंत्र सामग्री (इतरत्र वर्गीकरण न केलेली); मूलभूत धातू; मोटार वाहने, ट्रेलर्स; खाद्य उत्पादने; इतर परिवहन सामग्री व धातूची उत्पादने ह्या उद्योग गटांचा भरीव वाटा असल्याचे दिसून येते. या गटांचा २००४-०५ मध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीमध्ये एकत्रित वाटा राज्यामध्ये ७७ टक्क्यांपेक्षा जास्त होता आणि अखिल भारताकरिता तो सुमारे ७१ टक्के होता. अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या सरासरी निर्देशांकाच्या (एप्रिल ते डिसेंबर, २००७) आधारे राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) ९.६ टक्क्यांनी वाढले असे अनुमानित आहे. या आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीकरिता सदर अनुमानित वाढ ९.० टक्के होती.

वाउपा : महाराष्ट्राचे चित्र

६.१० वार्षिक उद्योग पाहणी २००४-०५ च्या निष्कर्षानुसार राज्यातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील स्थूल उत्पादन मूल्यात राज्याचा वाटा २१.५ टक्के आणि निव्वळ मूल्यवृद्धीत तो १९.७ टक्के होता. अखिल भारतीय स्थिर भांडवलात राज्याचा वाटा १८.७ टक्के व उत्पादक भांडवलात तो १७.९ टक्के होता. वाउपा २००३-०४ आणि २००४-०५ वर आधारित राज्य व अखिल भारताकरिता काही महत्त्वाचे प्रति कारखाना निर्देशक तक्ता क्रमांक ६.५ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्रमांक ६.५
वाउपानुसार प्रति कारखाना निर्देशक
(रुपये लाखात)

निर्देशक	२००३-०४	२००४-०५
स्थिर भांडवलात गुंतवणूक		
महाराष्ट्र	४८९	५०९
भारत	३६५	३७६
उत्पादित वस्तु व सेवा यांचे मूल्य		
महाराष्ट्र	१,३५२	१,८९८
भारत	९९६	१,२२७
निव्वळ मूल्यवृद्धी		
महाराष्ट्र	२४९	२७९
भारत	१६९	१९९
रोजगार (संख्या)		
महाराष्ट्र	६३	६९
भारत	६९	६२

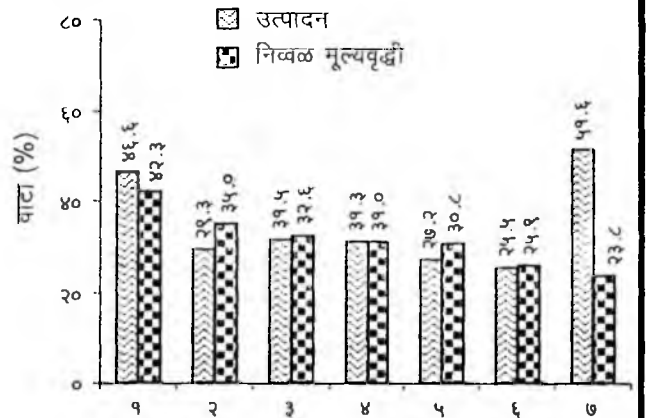
६.११ वाउपा २००४-०५ नुसार प्रमुख २५ उद्योग गटांपैकी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००४ नुसार दोन अंकी स्तरावरील १५ उद्योग गटात राज्याने उत्पादन मूल्याच्याबाबतीत भारतात पहिले स्थान अर्जिले आहे. यापैकी ठळक ५ गट म्हणजे (१) खाद्य उत्पादने व (२) मूलभूत धातू, (३) यंत्रे व यंत्रसामग्री, (४) मोटार वाहने आणि (५) फर्निचर हे होत. आलेखात दर्शविल्याप्रमाणे प्रत्येकी ७ उद्योग गटांमध्ये भारतातील एकूण उत्पादन मूल्यात किंवा निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा दोन्हीत राज्याचा वाटा २० टक्क्यांपेक्षा जास्त होता.

वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा)

औद्योगिक आकडेवारीकरिता वार्षिक उद्योग पाहणी हा प्रमुख स्रोत असून देशामध्ये सदर पाहणी केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेद्वारे केली जाते. या पाहणीत कारखाने अधिनियम, १९४८ च्या विभाग- २एम(एक) आणि २एम(दोन) खाली नोंद झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिंगार कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंद झालेल्या विडी व सिंगार या आस्थापनांचा समावेश होतो. यामध्ये केंद्रीय विद्युत प्राधिकरणाखाली नोंद झालेले विद्युत उपक्रम, शीतगृहे, पाणीपुरवठा व मोटार वाहनांची दुरुस्ती इत्यादी सारख्या सेवांचा सुद्धा समावेश होतो. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या नमुन्याची रचना व व्याप्ती यामध्ये १९९७-९८, १९९८-९९ व पुन्हा २००४-०५ मध्येही सुधारणा करण्यात आली आहे. सर्व विभागीय उपक्रम व सर्व विद्युत उपक्रम यांना २००४-०५च्या पाहणीतून वगळण्यात आले आहे. २००४-०५ च्या पाहणीपासून राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण, २००४ चा वापर सुरू करण्यात आला आहे.

वार्षिक उद्योग पाहणी २००४-०५ च्या निष्कर्षानुसार, महाराष्ट्रातील दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धी (रुपये ५,००२) अखिल भारताच्या (रुपये २,३८३) तुलनेत दुपटीहून जास्त होती.

भारताच्या एकूण उत्पादन मूल्यात किंवा मूल्यवृद्धीत किंवा दोन्हीत महाराष्ट्राचा २० टक्क्यांपेक्षा जास्त वाटा असलेले उद्योग गट*

* उद्योग गट

१. फर्निचर

२. इतर परिवहन सामग्री

३. धातूच्या तयार वस्तु

४. यंत्रे व यंत्रसामग्री

५. प्रकाशन व मुद्रण

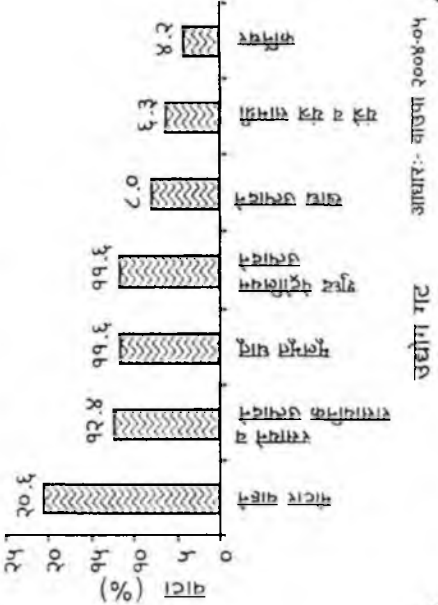
६. रबर व प्लास्टिक उत्पादने

७. मोटार वाहने, ट्रेलर्स

आधार :- वाउपा २००४-०५

६.१२ वाउपा २००४-०५ च्या निष्कर्षानुसार राज्यातील औद्योगिक उत्पादनामध्ये १० टक्क्यांपेक्षा जास्त वाटा असलेले उद्योग गट म्हणजे (१) मोटार वाहने (२०.६ टक्के), (२) रसायने व रासायनिक उत्पादने

स्थूल उत्पादन मूल्यात महाराष्ट्रातील प्रमुख उद्योग गट

(१२.४ टक्के), (३) मूलभूत धातू (११.६ टक्के), (४) कोळसा, शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने आणि अणुइंधन इ. (११.६ टक्के). त्याचप्रमाणे राज्यातील वाउपा अंतर्गत सर्व उद्योगातील निविडीच्या वापरामध्ये वरील प्रमुख उद्योग गटांचा एकत्रित वाटा सुमारे ५६ टक्के तर एकूण स्थिर भांडवलामध्ये तो ५० टक्के होता. 'भांडार वाहने' या उद्योग गटाचा एकूण उत्पादनातील वाटा सातत्याने वाढत असल्याचे तर 'खाद्य उत्पादने' या गटाचा वाटा कमी होत असल्याचे दिसते. 'मूलभूत धातू' या उद्योग गटाचा वाटा पूर्वी कमी होत होता, तर २००४-०५ या वर्षात त्यात वाढ झाली आहे.

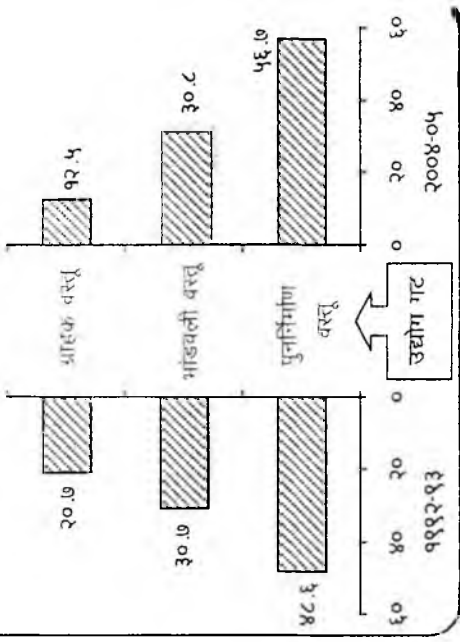
६.१३ महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्रातील घटकांच्या संरचनेत गेल्या काही दशकांत लक्षणीय बदल झाल्याचे वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आकडेवारीवरून दिसून येते. १९६० मध्ये सर्व उद्योगाच्या एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीत ५२ टक्के वाट्यासहित ग्राहक वस्तू उद्योगाचे वर्चस्व होते. १९९२-९३ ते २००४-०५ या कालावधीत निव्वळ मूल्यवृद्धीतील ग्राहक वस्तू उद्योग गटांचा वाटा हळूहळू कमी झाला असून पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग गटाचा वाटा वाढला आहे, तर भांडवली वस्तू उद्योगाचा वाटा जवळपास स्थिर (३१ टक्के) राहिला आहे.

तक्ता ६.६

उद्योगासंबंधीचे काही आर्थिक निर्देशक

राज्य	कामगाराची उत्पादकता (प्रति रुपया वेतनासाठी निव्वळ मूल्यवृद्धी)		प्रति कामगार एकूण निविडी (रुपये लाखात)		प्रति कामगार वार्षिक वेतन (रुपयात)	
	२००३-०४	२००४-०५	२००३-०४	२००४-०५	२००३-०४	२००४-०५
भारत	६.६६	७.७३	१७.०८	२०.६५	२१.१५	५०,०७१
महाराष्ट्र	७.५४	८.३५	२४.३९	३६.६४	३०.७९	७१,७७८
गुजरात	१०.३५	११.०९	३१.६७	३५.६१	३८.५३	५३,५३५
तामिळनाडू	५.०७	५.०९	११.१९	१२.६६	१३.७१	३९,७३७
कर्नाटक	७.२३	८.८४	१६.४२	१९.६६	२०.८१	४९,३१२
आंध्र प्रदेश	५.६१	५.८७	९.१३	१०.५५	११.४३	३३,००७

मूल्यवृद्धीनुसार महाराष्ट्रातील उद्योगांची संरचना (वाटा %)

६.१४ वार्षिक उद्योग पाहणी अंतर्गत समाविष्ट सर्व उद्योगांचा राज्यातील निव्वळ मूल्यवृद्धी २००४-०५ मध्ये ५१,३०९ कोटी रुपये होत व ती २००३-०४ मधील निव्वळ मूल्यवृद्धीपेक्षा २०.४ टक्क्यांनी जास्त होती. वार्षिक उद्योग पाहणीमध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीव आधारित राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनाच्या भाग २ मधील तक्ता क्रमांक २५ मध्ये दिली आहेत.

६.१५ उद्योगासंबंधीचे काही आर्थिक निर्देशक तक्ता क्रमांक ६ मध्ये दिले आहेत.

६.१६ एक रुपया निव्वळ मूल्यवृद्धी होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या भांडवलाचे मांजमाप स्थिर भांडवलाच्या मूल्यवृद्धीशी असणाऱ्या गुणोत्तरां दर्शविले जाते. हे गुणोत्तर २००३-०४ मध्ये २.० होते, तर २००४-०५ मध्ये ते १.९ झाले. उद्योगाची कार्यक्षमता निव्वळ मूल्यवृद्धीच्या स्थू उत्पादनाशी घणा-या गुणोत्तराने मोजली जाते. हे गुणोत्तर २००३-०५ मध्ये ०.१८ होते, तर २००४-०५ मध्ये ते ०.१४ झाले. राज्यातील संघटित उद्योगाबाबत ढोबळ उद्योग गटानुसार आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वाची गुणोत्तर प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. २८ मध्ये दिली आहेत.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम विकास (MSMED) अधिनियम, २००६

६.१७ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम (सू.ल.म.) उपक्रमांना भंडसावत असलेल्या समस्या ओळखून त्यांना मागी लावण्यासाठी भारत सरकारने सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम विकास अधिनियम, २००६ लागू केला असून महाराष्ट्र शासनाने २ ऑक्टोबर, २००६ पासून त्याची अंमलबजावणी सुरू केली आहे. ह्या अधिनियमामध्ये इन्स्पेक्टर राज, सूक्ष्म उपक्रमांच्या दिनांदिन कामकाजात हस्तक्षेप करणारे कामगार कायदे यांच्याशी संबंधित बाबी हाताळण्यात आल्या असून त्यामध्ये थकित येणी यावर नियंत्रण ठेवणे आणि सूक्ष्म उपक्रमांना कर्जपुरवठा करावा यासाठी बँका व वित्तीय संस्थांना प्रोत्साहित करणे यासाठी उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत. या कायद्यामुळे 'उद्योग' ही संकल्पना बदलून 'उपक्रम' ही संकल्पना अस्तित्वात आली आहे. उपक्रमांची ठोबळमानाने १) उत्पादक आणि २) सेवा पुरविणारे या दोन प्रकारात विभागणे करण्यात आले आहे. ह्या दोन्ही प्रकारातील उपक्रमांचे त्यांच्या प्रकल्प व यंत्रसामग्रीतील गुंतवणुकीच्या आधारे (उत्पादक उपक्रमांबाबत) किंवा त्यांच्या साधनसामग्रीच्या आधारे (सेवा पुरविणा-या उपक्रमांबाबत) त्यांचे वर्गीकरण सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम असे करण्यात आले आहे. या कायद्याखाली जुलै, २००७ पर्यंत ३८८ कोटी रुपयांची गुंतवणूक असणा-या व अंदाजे ९,१३० रोजगार पुरविणा-या ६९ नवीन उपक्रमांची नोंदणी झाली आहे. यापैकी १३१ कोटी रुपये गुंतवणूक असणा-या व २,१४६ लोकांना रोजगार पुरविणा-या २४ उपक्रमांमध्ये आधोच उत्पादन सुरू झाले आहे. राज्यात कार्यरत असणा-या सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम (आतापर्यंत लघु उद्योग म्हणून ओळखले जाणारे) आणि माठ्या उपक्रमांचो विभागनिहाय माहिती तक्ता क्र. ६.७ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ६.७

महाराष्ट्रातील सूक्ष्म, लघु, मध्यम व मोठे उपक्रम

(३० सप्टेंबर, २००७)

विभाग	सू.ल.म. उपक्रम		मोठे उपक्रम	
	घटक	रोजगार	घटक	रोजगार
कोकण	२४,५२६	२,०९,५७९	१,२८९	१,३०,११४
नाशिक	२०,२७८	१,३५,३३५	३६१	७३,३४२
पुणे	७२,६३४	३,६२,६८४	१,९८२	३,४५,१४६
औरंगाबाद	९,९७६	७९,९२०	२४०	८२,३६३
अमरावती	६,३३१	३५,२४५	६०	१३,११४
नागपूर	१३,७७९	९७,६५८	२४३	५२,७६१
महाराष्ट्र	१,४७,५२४	९,२०,४२९	४,१७५	६,९६,८४०

सामूहिक प्रोत्साहन योजना, २००७

६.१८ राज्यात उद्योगाचा संतुलित विकास साधण्यासाठी सामूहिक प्रोत्साहन योजना १९६४ मध्ये सुरू करण्यात आली आणि अर्थव्यवस्थेतील अर्थव्यवस्थात्मक बदलांच्या अनुषंगाने त्यात वळोवेळी सुधारणाही करण्यात आल्या आहेत. राज्य शासनाने अलिकडेच सामूहिक प्रोत्साहन योजना, २००७ घोषित केली असून ती १ एप्रिल, २००७ पासून पुढील चार वर्षे

कार्यरत राहणार आहे. केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग वगळता इतर सर्व पात्र सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम आणि मोठे उद्योग सामूहिक प्रोत्साहन योजना, २००७ खाली प्रोत्साहन देण्यासाठी विचारात घेतले जातात. सदर योजना परिणामकारकरीत्या लागू करण्यासाठी राज्यातील तालुक्यांचे वर्गीकरण औद्योगिक विकासाच्या स्तरानुसार अ, ब, क, ड, ड+ आणि 'उद्योग रहित जिल्हा' या प्रकारांत करण्यात आले आहे.

या योजनेची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- लघु व मध्यम प्रकारांतील नवीन तसेच सध्या कार्यरत उद्योगांच्या विस्तारास त्यांच्या स्थिर भांडवली गुंतवणुकीकरिता 'औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदानाद्वारे' उत्तेजन देणे.
- वस्त्रोद्योग, होजिअरी, निटवेअर व तयार कपडे या क्षेत्रातील नवीन लघु व मध्यम उपक्रमांना स्थिर भांडवली मत्ता प्राप्त करण्यासाठी व्याज अनुदानाद्वारे सहाय्य पुरविणे.
- लघु व मध्यम उद्योगांच्या टिकाऊ वाढीसाठी त्यांना विद्युत शुल्कातून सूट, नोंदणी शुल्क माफी, स्वामित्वधनाचा परतावा (केवळ विदभांतील घटकांसाठी), जकात कर/प्रवेश कराचा परतावा (जकातकराऐवजी प्रवेशकर) याद्वारे त्यांच्यावरील करांचा/शुल्कांचा भार कमी करणे.
- माठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी उद्योगांकरिता पोषक वातावरण निर्माण करण्याच्या हेतूने यापैकी काही लाभ माहिती तंत्रज्ञान /जैव तंत्रज्ञान उद्योग घटक आणि अतिविशाल प्रकल्पांना देय करण्यात आले आहेत.
- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांच्या उत्पादनांच्या दर्जात व कार्यक्षमतेत वाढ होण्याकरिता त्यांच्या (i) तांत्रिक श्रेणी वाढीसाठी लागणा-या स्थिर भांडवली गुंतवणुकीसाठी, (ii) गुणात्मक प्रमाणपत्र प्राप्तीसाठी, (iii) स्वच्छ उत्पादन उपाययोजनांसाठी (iv) विशेष अधिकारपत्र (पॅटेंट) नोंदणीसाठी अनुदान देणे.
- प्रतिष्ठेच्या अतिविशाल प्रकल्पांना प्रकल्पानुरूप विशेष/अतिरिक्त प्रोत्साहने देणे.

माहिती तंत्रज्ञान

६.१९ राज्यातील माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा क्षेत्रांच्या विकासास चालना देण्यासाठी राज्य शासनाने अनेक पाउले उचलली आहेत. यामध्ये प्रागतिक क्षेत्रविशिष्ट धोरण ठरविणे, माहिती तंत्रज्ञान उद्योगांचा विकास करणे आणि ज्ञानमार्गिका तयार करणे यांचा समावेश आहे. राज्याच्या 'माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा धोरण, २००३' नुसार शासनाने माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा क्षेत्रास विविध आर्थिक प्रोत्साहने देऊ केली आहेत. आर्थिक प्रोत्साहनांव्यतिरिक्त अतिरिक्त चटई क्षेत्र निर्देशांक देणे, सॉफ्टवेअर उद्योग घटकांना निवासी क्षेत्रात परवानगी देणे, दुकाने व आस्थापना अधिनियमाखाली महिलांच्या कामाच्या वेळेत वाढ करून देणे, संपर्क साधनांच्या विकासासाठी सुयोग्य परवानग्या देणे, कामगार कायद्याखाली स्वयंप्रमाणित अहवाल/विबरणपत्रे दाखल करण्यास परवानगी देणे यासारखी इतर प्रोत्साहनेही देण्यात आली आहेत.

सार्वजनिक व खाजगी माहिती तंत्रज्ञान उद्याने

६.१९.१ माहिती तंत्रज्ञान उद्यानांच्या उभारणीमुळे या क्षेत्रासाठी लागणा-या पायाभूत सुविधांच्या एकत्मिक विकासास चालना मिळाली आहे. ही उद्याने या उद्योगक्षेत्रासाठी लागणा-या विविध पायाभूत सुविधा आणि एकंदरीत परिसर यासंबंधात उत्कृष्ट केंद्रे म्हणून उदयास येतील असे अपेक्षित आहे. या दृष्टिकोनातून म.औ.वि.मं. व सिडकोने एकूण ३३ माहिती तंत्रज्ञान उद्यानांची स्थापना केली आहे. माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यामध्ये खाजगी क्षेत्राचा सहभाग प्राप्त करण्याकरिता २४५ खाजगी माहिती तंत्रज्ञान उद्यानांना परवानगी देण्यात आली आहे. या खाजगी उद्यानांपैकी १,९५२ कोटी रुपये गुंतवणुकीची ९३.६२ लाख चौ.फूट बांधकाम क्षेत्र असलेली व १.५० लाख रोजगार उपलब्ध करून देणारी ४६ उद्याने कार्यरत झाली आहेत. उर्वरित १९९ उद्यानांमध्ये १३,०५३ कोटी रुपयांची गुंतवणूक असणारी, ६५३ लाख चौ.फूट बांधकामक्षेत्र असणारी व १०.०४ लाख रोजगार निर्माण करणे अपेक्षित असणारी असून त्यांनी इरादापत्रे दिली आहेत. मात्र ही सर्व खाजगी माहिती तंत्रज्ञान उद्याने मुख्यत्वे बृहन्मुंबई (१०७), ठाणे (२८) व पुणे (१०६) या जिल्ह्यांमध्येच एकवटलेली आहेत.

६.१९.२ राज्यातील माहिती तंत्रज्ञान उद्यानांकडून होणा-या सॉफ्टवेअर निर्यातीत २०००-०१ ते २००४-०५ या कालावधीत, देशभरातून होणा-या तत्सम सॉफ्टवेअर निर्यातीतील ३७ टक्के (चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर) वाढीपेक्षा बरीच जास्त अशी ४४ टक्के (चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर) वाढ झाली आहे. राज्यातील माहिती तंत्रज्ञान उद्यानांकडून होणा-या सॉफ्टवेअर निर्यातीची कर्नाटक, तामिळनाडू व इतर राज्यांतून होणा-या सॉफ्टवेअर निर्यातीची तुलनात्मक माहिती तक्ता क्र. ६.८ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ६.८

राज्यनिहाय माहिती तंत्रज्ञान उद्यानांकडून झालेली सॉफ्टवेअर निर्यात

(कोटी रुपये)

राज्य	२०००-०१	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५
कर्नाटक	७,४७५	९,९०४	१२,३५०	१८,१००	२७,६००
तामिळनाडू	२,९५६	५,०१४	६,३०५	७,६२१	१०,७९०
महाराष्ट्र	२,५७०	४,६०३	५,५०८	८,५१८	११,६४२
इतर राज्ये	७,०५०	१०,००२	१३,०१३	१७,२२९	२३,९८७
भारत	२०,०५१	२९,५२३	३७,१७६	५१,४६८	७४,०१९

मुंबई-पुणे ज्ञानमार्गिका

६.१९.३ महाराष्ट्र शासनाच्या पुढाकाराने निर्माण होत असलेला मुंबई-पुणे ज्ञानमार्गिका हा अशा प्रकारचा पहिलाच व एकमेव प्रकल्प असून तो माहिती तंत्रज्ञानाचा देशातील केंद्रबिंदू ठरू पहात आहे. या मार्गिकेची प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- दोन शहरांना जोडणारा सहामार्गी दुहेरी द्रुतगती मार्ग
- दोन शहरांमध्ये प्रकाशतंतूच्या माध्यमातून संपर्कजोडणी

- जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा असणारी, मुंबई व पुणे या शहरांमध्ये प्रत्येकी तीन याप्रमाणे ६ प्रमुख माहिती तंत्रज्ञान उद्याने
- मुंबई व पुणे येथे गृहबांधणी, शिक्षण, वाहतूक आणि वीज थाबाबतच सर्वांतकृष्ट पायाभूत सुविधा पुरविताने.

जैव तंत्रज्ञान

६.२० राज्यामध्ये असणारे समृद्ध असं जैविक वैविध्य व औषधीद्रव्य निर्मिती क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणावरोल उद्योगांमुळे जैव तंत्रज्ञानासाठी भरपूर वाव आहे. भारतातील जैव तंत्रज्ञान क्षेत्रामध्ये गुणित प्रमाणात वाढ होणा-या असून जैव तंत्रज्ञानाधारित उत्पादनांचा खप नजीकच्या काळात दसपटी वाढणार आहे. राज्याकडे प्रबळ संशोधन क्षमता असून देशातील पेटेंट्सपैकी मोठ्या प्रमाणात पेटेंट्स राज्याकडे आहेत. जैव तंत्रज्ञानाधारित कार्ये करणा-या विविध विशेषीकृत संशोधन संस्था व नामांकित कंपन्या यांची उपस्थिती राज्याच्या दृष्टीने लाभकारक ठरली आहे. राज्यातील जैव तंत्रज्ञान क्षेत्राच्या वाढीसाठी राज्य शासनाने जैव तंत्रज्ञान धोरण, २००१ मध्ये घोषित केले. राज्यामध्ये जैव तंत्रज्ञानावर आधारित उद्याने जालना व हिंजवडी (पुणे) येथे विकसित करण्यात आली आहेत. राज्यात एकूण २०५ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ५१ जैव तंत्रज्ञान उपक्रम (सू.ल.म.) व १३ मोठे जैव तंत्रज्ञान उद्योग कार्यरत आहेत.

सहकारी औद्योगिक वसाहती

६.२१ कमी प्रमाणात औद्योगिकीकरण झालेल्या भागामध्ये उद्या उभारणोस उद्योजकांना प्रोत्साहन देणे व त्याद्वारे रोजगाराच्या अधिक संधी निर्माण करणे, हा सहकारी औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यामागील उद्देश आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (MIDC) क्षेत्राबाहेर सहकारी औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यात येतात. राज्यातील ३१ डिसेंबर, २००५ रोजीची सहकारी औद्योगिक वसाहतीची स्थिती तक्ता क्र. ६.९ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ६.९

राज्यातील सहकारी औद्योगिक वसाहतीची स्थिती

(३१ डिसेंबर, २००७ रोजीची)

विभाग	औद्योगिक वसाहती		उद्योग घटक	रोजगार
	नोंदणीकृत	कार्यरत		
बृहन्मुंबई	३	३	२२४	११,१२३
कोकण	१४	१२	५००	९,६५३
नाशिक	३३	२६	१,२७२	३८,२९४
पुणे	४४	३३	२,७८३	४८,२०३
औरंगाबाद	२६	१३	४३०	३,९६१
अमरावती	१०	३	७४	५७५
नागपूर	१०	४	२६७	२,७१०
एकूण	१४०	९४	५,५५०	१,१४,५१९

तक्ता क्र. ६.१०

राज्यातील मओविम क्षेत्रांची माहिती (३१ मार्च, २००७ रोजी)

प्रदेश	महामंडळाची औद्योगिक क्षेत्रे				उद्योग घटक			भूखंडांची संख्या	
	मोठी	लहान	विकास केंद्रे	एकूण	संख्या	गुंतवणूक (कोटी रुपये)	रोजगार	विकसित	वितरित
बृहन्मुंबई	१	०	०	१	३०५	३४६	२८,६७०	३५४	३३२
कोकण	२२	३	३*	२८	९,५७०	६,०००	१,६६,२०१	१६,३२३	१४,५५२
नाशिक	१०	९	११*	३०	५३७४	३,३६३	९८,४११	८,६७२	७,६८२
पुणे	२८	१८	१७	६३	७,९०१	१०,७७९	१,५१,५५२	१४,९२९	१२,९७२
औरंगाबाद	१४	१९	१२*	४५	३,८९५	१,२००	४९,२७२	९,१४८	८,२५३
अमरावती	७	३२	८*	४७	१,२६९	३९४	१६,५६४	४,४५१	३,०४६
नागपूर	११	२५	१०*	४६	२,०१९	६,९६५	७३,८८१	५,४३६	४,३२१
एकूण	९३	१०६	६१	२६०	३०,३३३	२९,०४७	५,८४,५५१	५९,३१३	५१,१५८

* केंद्र शासनाकडून यापैकी प्रत्येकी एक विकास केंद्र विकसित करण्यात येत आहेत.

उद्योगांना सहाय्य

६.२२ जागतिकीकरणाच्या छायेत असणा-या स्थानिक उद्योगांना, विशेषतः सू.ल.म. उपक्रमांना केंद्र शासन व राज्यशासन ह्या दोहोंकडून मदतीची आवश्यकता आहे. प्रशासन व अंमलबजावणीत सुटसुटीतपणा आणणे, कायद्याच्या अनुपालनाचा बांजा कमी करणे, स्पर्धात्मक क्षमता वाढविणे, आर्थिक व तांत्रिक पाठबळ उपलब्ध करून देणे यासाठी राज्य शासन पावले उचलत असून राज्य शासनाच्या महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ यासारख्या संस्था तसेच केंद्र शासनाच्या भारतीय लघु उद्योग विकास बँक, भारतीय औद्योगिक वित्तीय महामंडळ यासारख्या वित्तीय संस्था यांच्याद्वारे त्यांना आवश्यक ती मदत उपलब्ध करून दिली जात आहे. राज्यातील उद्योगांना या सर्व संस्थांकडून दिल्या जाणा-या सहाय्याबाबतचा संक्षिप्त तपशील पुढील परिच्छेदांत दिला आहे.

अ) राज्यस्तरीय औद्योगिक विकास संस्था

(i) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

६.२३ राज्यभरात नियोजनबद्ध व पद्धतशीर विकास साधण्यासाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ अंतर्गत रस्ते, पाणी, वीजपुरवठा व उद्योजकांसाठी इतर अंतर्गत सेवा यासारख्या अत्यावश्यक पायाभूत सोयींनी अशा औद्योगिक वसाहती विकसित करीत आहे. राज्यात विकेंद्रित, संघेय अतिजलद गतीने औद्योगिक विकास साध्य व्हावा, यासाठी राज्य शासन म.औ.वि.मंडळाद्वारे पुढील महत्त्वाचे कार्यक्रम राबवीत आहे.

- विकास केंद्रांची स्थापना
- औद्योगिकीकरणाची व्याप्ती सर्व तालुक्यांपर्यंत वाढविण्याच्या दृष्टीने लघु औद्योगिक क्षेत्रांची स्थापना
- पंचतारारहित औद्योगिक वसाहतीची स्थापना

६.२४ राज्यातील म.औ.वि.महामंडळाच्या औद्योगिक क्षेत्रांची माहिती तक्ता क्र. ६.१० मध्ये व महामंडळाच्या कार्याबाबतची सद्यःस्थिती (३१ मार्च, २००७ रोजीची) तक्ता क्र. ६.११ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ६.११

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास मंडळाचे कार्य
(३१ मार्च, २००७ रोजी)

नाव	सद्यःस्थिती
एकूण मओविम क्षेत्रे	२६०
अधिसूचित क्षेत्र (हेक्टर)	६८,०९३
ताब्यातील क्षेत्र (हेक्टर)	५३,१२१
आखणी केलेले भूखंड	
अ) संख्या	५९,३१३
ब) क्षेत्र (हेक्टर)	२४,२४६
वितरित भूखंड	
अ) संख्या	५१,१५८
ब) क्षेत्र (हेक्टर)	२१,८३२
गाळे/शंड (संख्या)	
अ) बांधकाम झालेले	६,५३६
ब) वितरित झालेले	५,२९६
औद्योगिक घटक (संख्या)	
अ) उत्पादन सुरू झालेले	३०,३३३
ब) बांधकामाधीन	३,०१८
प्रतिदिन पाणी पुरवठ्याची क्षमता (दशलक्ष लिटर)	२,२४१

(ii) महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

६.२५ महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची स्थापना लघु उद्योगांच्या विकासाचा उद्देश समोर ठेवून १९६२ साली करण्यात आली. महामंडळाची प्रमुख कामे पुढीलप्रमाणे आहेत. (i) लघुउद्योगांना लागणारा कच्चा माल मिळवणे व त्याचे वाटप करणे, (ii) लघुउद्योगांनी उत्पादित केलेल्या मालाला बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी सहाय्य करणे आणि माल साठवणूक व हाताळणीसाठी सोयी उपलब्ध करून देणे, (iii) आयात - निर्यातीकरिता लघुउद्योगांना सहाय्य करणे, (iv) हस्तकौशल्य

कारागिरांना मदत करणे आणि (v) प्रदर्शने आयोजित करणे. महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाच्या कार्याचा तपशील तक्ता क्र. ६.१२ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक ६.१२

महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाचे कार्य

बाब	उलाढाल (कोटी रुपये)	
	२००६-०७	२००७-०८*
कच्च्या मालाची खरेदी	२६.९२	३९.३८
पणन सहाय्य	२.७७	०.४५
इतर	३६.३८	१९.२३
एकूण	६६.०७	५९.०६

* नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत

(iii) महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ

६.२६ महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना वर्ष १९६२ मध्ये झाली. या मंडळाचे प्रमुख कार्य म्हणजे राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग उपक्रमांचे सुसूत्रीकरण, विकास व वाढ करणे हे आहे. मंडळ व्यक्तिगत, नोंदणीकृत संस्था व सहकारी संस्थांना वित्तीय सहाय्य पुरविते. याव्यतिरिक्त मंडळ व्यक्तिगत लाभधारकांना तांत्रिक मार्गदर्शन आणि प्रशिक्षण देते व ग्रामोद्योगांतील उत्पादनांच्या विक्रीची सोय उपलब्ध करून देते. खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राच्या कक्षेत सध्या ११६ प्रकारचे उद्योग येतात.

६.२७ राज्यातील खादी व ग्रामोद्योगांना २००६-०७ मध्ये ४७० लाख रुपये वित्तीय सहाय्य अनुदानाच्या स्वरूपात देण्यात आले आणि २००७-०८ मध्ये खादी व ग्रामोद्योग आयोगाच्या माध्यमातून अंदाजे १५० लाख रुपयांचे वाटप करण्याचे प्रस्तावित आहे. राज्य शासनानेदेखील खादी व ग्रामोद्योगांस २००६-०७ मध्ये २५० लाख रुपये अनुदानाचे वाटप केले आहे.

६.२८ कारागीर रोजगार हमी योजनेअंतर्गत २००६-०७ मध्ये कारागिरांना ४.४६ लाख रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या होत्या तर आधीच्या वर्षात ३.२८ लाख रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या होत्या. २००७-०८ मध्ये ५ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे.

६.२९ राज्यात खादी व ग्रामोद्योगांनी उत्पादित केलेल्या मालाची किंमत व निर्माण केलेला रोजगार तक्ता क्र. ६.१३ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. ६.१३

खादी व ग्रामोद्योग घटकांचे कार्य

वर्ष	सहाय्यित घटक	उत्पादन मूल्य (कोटी रुपये)	रोजगार (लाखात)
२००३-०४	२,४८,०८९	१,१३२	५.१८
२००४-०५	२,५९,१६२	१,३३३	५.१८
२००५-०६	२,२६,४४९	८९८	३.५६
२००६-०७	३,४५,९४०	६२२	६.१७
२००७-०८*	२,५०,०००	१,०००	६.२०

* अंदाजित

ब) राज्य व केंद्रस्तरावरील वित्तीय संस्था

६.३० केंद्र, तसेच राज्य स्तरावरील विविध प्रमुख वित्तीय संस्था राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य पुरवितात. यापैकी प्रमुख केंद्रस्तरीय संस्था म्हणजे भारतीय आयुर्विमा महामंडळ, भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ, भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित, भारतीय लघु उद्योग विकास बँक व भारतीय औद्योगिक गुंतवणूक बँक मर्या., तर राज्यस्तरीय वित्तीय संस्था म्हणजे सिकॉम मर्यादित व महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ वित्त सहाय्य करतात. वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्रातील उद्योगांना मंजूर केलेले व वाटप केलेले अर्थसहाय्य भाग-२ च्या तक्ता क्र. २९ मध्ये देण्यात आले आहे.

आजारी उद्योगांचे पुनर्वसन

मोठे उद्योग

६.३१ उद्योगांचे आजारपण हा औद्योगिक वाढीतील अडथळ्यांपैकी एक महत्त्वाचा अडथळा आहे. त्यामुळे भांडवली मत्ता अडकून पडते उत्पादकता कमी होते आणि बेरोजगारी वाढते. भारत सरकारच्या औद्योगिक व वित्तीय पुनर्रचना/पुनर्बांधणी मंडळाच्या (बी.आय.एफ.आर.) स्थापनेपासु डिसेंबर, २००७ पर्यंत आजारी उद्योग संस्था अधिनियम (विशेष तरतूद) १९८५ अंतर्गत पुनर्वसनासाठी राज्यातील ९०० मोठ्या व मध्यम उद्योगांकडून अर्ज प्राप्त झाले आहेत. यापैकी कामगार सहकारी योजनेमार्फत पुनर्वसन करावयाच्या ५ प्रकरणांसह १४० प्रकरणांमध्ये पुनर्वसन मंजूर करण्यात आले आहे. तसेच १०१ प्रकरणांमध्ये उद्योग बंद करण्याबाबत शिफारस करण्यात आली तर ११४ प्रकरणे नाकारण्यात आली. बीआयएफआर (BIFR) कडे प्राप्त देशातील प्रमुख राज्यांमधील उद्योगांच्या प्रकरणांचे माहिती तक्ता क्र. ६.१४ मध्ये देण्यात आली आहे. या माहितीनुसार बीआयएफआर (BIFR) कडे नोंदविण्यात आलेल्या प्रकरणांपैकी २ टक्के वाटा राज्याचा असून एकूण प्राप्त प्रकरणांपैकी राज्यातील प्रकरणांमधून अडकलेल्या निव्वळ संपत्तीचा वाटा देशामध्ये २४ टक्के, संचयी नुकसानीचा वाटा २२ टक्के व रोजगारातील नुकसानीचा वाटा १३ टक्के इतका होतो.

तक्ता क्र. ६.१४

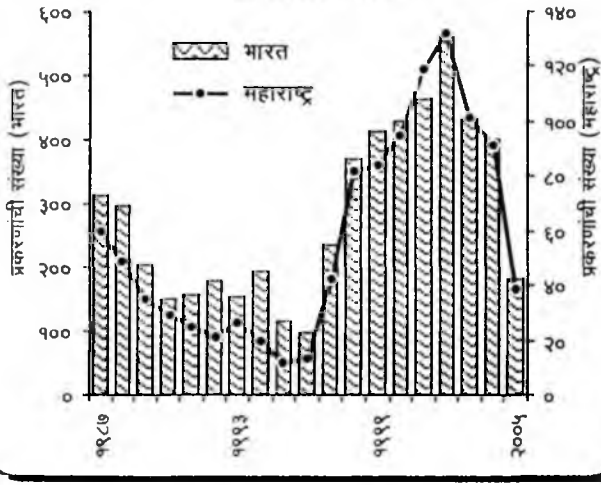
राज्यनिहाय बीआयएफआरकडे नोंदविलेल्या प्रकरणांचा तपशील

(संचयी ३१.१२.२००५ रोजी)

राज्य	नोंदविलेली प्रकरणे	निव्वळ संपत्ती *	संचयी नुकसान *	कामगार संख्या
महाराष्ट्र	१,०७६	१६,५४७	२९,४२९	३,३१,०४
तामिळनाडू	५२१	३,३७५	७,१२०	१,५९,९६
गुजरात	५०४	७,३६४	१६,१५१	२,१५,०२
आंध्र प्रदेश	५०३	४,८२७	९,४३१	२,१४,३३
पश्चिम बंगाल	३९२	९,१६४	१७,२७३	६,१५,४९
उत्तर प्रदेश	३४४	२,९२७	६,०६२	१,६०,५७
दिल्ली	३३५	७,४३०	१४,५५४	८४,७४
कर्नाटक	२८२	२,७४६	४,९१४	१,१२,७५
इतर राज्ये	१,३७०	१४,०७२	२९,९७९	६,१५,९४
एकूण भारत	५,३२७	६८,४५२	१,३४,९१२	२५,०९,८७

* (कोटी रुपयांत)

महाराष्ट्र व भारतामधून बीआयएफआर कडे नोंदलेली प्रकरणे

आजारी उद्योग (सू.ल.म.)

६.३२ नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत राज्याने २,७१२ रोजगार असणा-या २५४ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना आजारी असल्याचे प्रमाणपत्र दिले आहे. यामुळे त्या उद्योगांना विक्रीकर व विद्युत बिलाची देणी या बाबींच्या परतफेडीची पुनर्आखणी करणे शक्य झाले आहे.

महाराष्ट्रामधून निर्यात

६.३३ महाराष्ट्रातून हांगा-या निर्यातीने भारतातील अर्थव्यवस्थेच्या चाढोशी सुसंगत असा २००१-२००२ ते २००५-२००६ या कालावधीत १६.५ टक्के इतका वाढीचा दर (चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर) कायम राखला आहे. भारत व महाराष्ट्रातील निर्यातीची तुलनात्मक माहिती तक्ता क्र. ६.१५ मध्ये देण्यात आली आहे. राज्यातून मुख्यत्वे सॉफ्टवेअर, हिरे व आभूषणे,

तक्ता क्रमांक ६.१५

महाराष्ट्र व भारतातून झालेली निर्यात

(कोटी रुपये)

वर्ष	महाराष्ट्र	भारत
२००१-०२	७३,८६५ (३०.२४)	२,४४,२४५
२००२-०३	९९,७७८ (३३.२३)	३,००,२९०
२००३-०४	८५,९९६ (२४.५७)	३,४९,६१७
२००४-०५	१,९३,८३२ (४४.५६)	४,३४,९७९
२००५-०६	१,१३,७०० (२५.००)	४,५४,८००
२००६-०७*	१,०४,००२ (२५.००)	४,१६,०११

* (डिसेंबर २००६ पर्यंत)

टोप : कंसातील आकडे भारताशी टक्केवारी दर्शवितात.

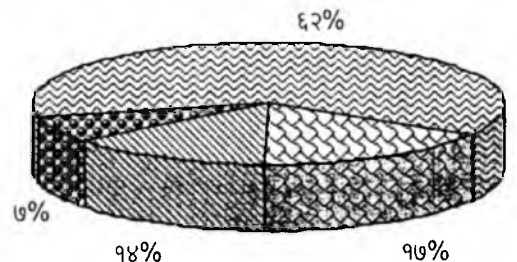
कापड, तयार कपडे, सुती धागा, कृत्रिम धागे, धातू व धातू उत्पादने, शेतमालावर आधारित उत्पादने, यंत्रोपकरणे, औषध व औषधी द्रव्ये, प्लॅस्टिक आणि प्लॅस्टिकपासून तयार केलेल्या वस्तू यांची निर्यात होते. राज्यातील निर्यातदारांना कामाचे श्रेय देणे व निर्यात वाढीस चालना देणे यासाठी 'सर्वोत्तम निर्यातीसाठी बक्षिस' देण्याची योजना व निर्यातयोग्य मालाची परदेशांमध्ये प्रदर्शने आयोजित करणे शासनाने सुरू केले आहे. २००६-०७ पासून वेगवेगळ्या देशांमध्ये दहा आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शने आयोजित करण्यात आली आहेत.

औद्योगिक प्रदूषण

६.३४ औद्योगिक प्रदूषण ही राज्याच्या पर्यावरणासाठी एक अत्यंत गंभीर बाब आहे. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून (मप्रनिम) प्राप्त माहितीनुसार मार्च, २००७ अखेरीस एकूण ६१,७९२ कारखान्यांपैकी हवा प्रदूषित करणारे १७ टक्के, पाणी प्रदूषित करणारे १४ टक्के, आणि हानिकारक टाकाऊ पदार्थ निर्माण करणारे ७ टक्के कारखाने होते. प्रदूषण कमी करण्याच्या हेतूने मंडळाने २००६-०७ मध्ये पाणी अधिनियम, १९७४ अंतर्गत कलम ३३अ खाली १,१४८ कारखान्यांना, तर हवा अधिनियम, १९८१ अंतर्गत कलम ३१अ खाली ७८९ कारखान्यांना निर्देश दिले आहेत. राज्यातील ७,७१४ कारखान्यांचा समावेश असलेल्या २२ औद्योगिक वसाहतीत सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे कार्यान्वित करण्यात येत आहेत. या संयंत्रापैकी मार्च, २००७ अखेरीस १६ संयंत्रे कार्यान्वित होती. ह्या प्रयत्नांव्यतिरिक्त काही कारखान्यांकडून बँक हमी घेण्यात आली असून काही प्रदूषणकारी कारखान्यांचा विद्युत व जलपुरवठा प्रदूषण नियंत्रण उपाययोजना अंमलात आणली जाईपर्यंत खंडीत करण्यात आला होता.

प्रदूषक व अप्रदूषक कारखाने

वायु प्रदूषक पाणी प्रदूषक
हानिकारक टाकाऊ पदार्थ निर्माणारे अप्रदूषक

खनिज संपत्ती

६.३५ महाराष्ट्रातील विदर्भ विभागातील भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ या जिल्ह्यांमध्ये आणि पश्चिम घाटातील कोल्हापूर, सातारा, रायगड, रत्नागिरी, सिधुदुर्ग व ठाणे या जिल्ह्यांमध्ये कोळसा, चुनखडी, कच्चे मँगनीज, बॉक्साईट, कच्चे लोखंड, डोलोमाईट, लॅटेराईट, कायनाईट, फ्लोराईट (ग्रेडेड), क्रोमाईट, इत्यादी खनिजांचे साठे आहेत.

राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठा असणारे सुमारे ५८ हजार चौरस कि.मी. इतके क्षेत्र असून ते राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के आहे. राज्यातील महत्त्वाच्या खनिजांचे उत्पादन व मूल्य भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३० मध्ये दिले आहे.

६.३६ ३१ मार्च, २००७ च्या अखेर एकूण ३३,६२८ रोजगार असलेल्या १५१ खाणी राज्यात कार्यरत आहेत. देशामधील खाणकाम क्षेत्रातील रोजगाराचा विचार करता, राज्याचा वाटा ६.२ टक्के आहे. राज्यातील खनिजांच्या उत्पादनाचे २००६-०७ मध्ये एकूण मूल्य ४,१८३ कोटी रुपये (स्थूल राज्य उत्पादाच्या अंदाजे एक टक्का) होते. उत्खनन केलेल्या कोळशाचे एकूण मूल्य ३,३३५ कोटी रुपये होते व ते राज्यातील सर्व खनिजांच्या एकूण मूल्याच्या ८० टक्के होते.

पर्यटन

६.३७ स्वच्छ व सुंदर समुद्रकिनारा-यांनी युक्त ७२० कि.मी. लांबीची किनारवट्टी, किल्ले व स्मारके, थंड हवेची ठिकाणे, सांस्कृतिक वारसा असणारी ठिकाणे, धार्मिक स्थळे आणि अमकरण्ये अशी विविधांगी पर्यटन स्थळे राज्यात असून त्यांचा पर्यटन व्यवसायाच्या दृष्टिने पूर्णांशाने उपयोग झालेला नाही. महाराष्ट्राच्या दृष्टिने वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांसाठी मुंबई हे देशाचे प्रवेशद्वार आहे. राज्यातील महत्त्वाच्या पर्यटन स्थळांशी मुंबई जोडलेली आहे. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या उपलब्ध होणा-या संधी विचारले असता राज्य शासनाने पर्यटन क्षेत्राच्या विकासासाठी 'पर्यटन धोरण, २००६'ची जाहीरनामा केलेली आहे. पर्यटन स्थळांना आवश्यक

त्या पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करणे तसेच पर्यटकांसाठी निवासस्थाने करमणुकीची साधने इत्यादींच्या अधिक चांगल्या सोयी निर्माण करणे यासाठी वित्तीय सहाय्याद्वारे खाजगी क्षेत्राच्या सहभागास उत्तेजन देणे हा या धोरणाचा गाभा आहे. शासनाच्या धोरणांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळावर सौंपविली आहे.

६.३८ सद्यःस्थितीत राज्यातील पर्यटन विकासाचे विविध प्रकल्प म.प.वि.महामंडळ राबवित आहे. या प्रकल्पांमध्ये पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी पायाभूत सुविधांचा विकास करणे, पुणे फेस्टिवल, एलोरा फेस्टिवल, एलिफंटा फेस्टिवल यांसारखे सुप्रसिद्ध पर्यटन महोत्सव आयोजित करणे यांचा समावेश आहे. म.प.वि. महामंडळाकडून हाती घेण्यात आलेल्या प्रकल्पांची वित्तीय माहिती तक्ता क्र. ६.१६ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ताक्रमांक ६.१६

म.प.वि.महामंडळाकडून हाती घेतलेले प्रकल्पांची वित्तीय माहिती

(रुपये लाखांत)

वर्ष	मंजूर प्रकल्पांची अंदाजित किंमत	वितरीत निधी
२००५-०६	२०३०.७२	१६२९.५४
२००६-०७	२८६९.३२	२२९६.४६
२००७-०८*	९०५.०२	७२४.०९

* डिसेंबर, २००७ पर्यंत

* * * * *

पायाभूत सुविधा

७.१ आर्थिक वृद्धी टिकवून ठेवण्यामध्ये भौतिक पायाभूत सुविधा महत्त्वाची भूमिका बजावतात. यामध्ये ढोबळमानाने ऊर्जा, पाटबंधारे, दळणवळण आणि भूपृष्ठ-जल-हवाई यांद्वारे वाहतूक यांचा समावेश होतो. ऊर्जा, पाटबंधारे, दळणवळण व वाहतूक अशा पायाभूत सुविधांसाठी मांड्या प्रमाणात भांडवली गुंतवणुकीची आवश्यकता असते. अगदी आलकडाल काळापर्यंत सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी पुढाकार घेत होते. तथापि, तणावपूर्ण वित्तीय स्थिती, दूरदृष्टीचा आणि स्पर्धात्मकतेचा अभाव यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम सातत्याने वाढत्या मागणीची पूर्तता करू शकले नाहीत. ही बस्तुस्थिती आणि आर्थिक विकासामधील पायाभूत सुविधांची असणारी महत्त्वाची भूमिका विचारात घेऊन शासनाने १९९० पासून उदारीकरणाचे धोरण अवलंबिले असून विदेशी थेट गुंतवणूकदार व देशातील संयुक्त खाजगी क्षेत्रांना पायाभूत क्षेत्राच्या विकासासाठी दारे उघडली आहेत. भारतीय संघराज्य हे वर्ष २०२० पर्यंत जगातील महासत्ता बनण्याचे स्वप्न साहज आहे. याकरिता उच्चतम दर्जाच्या पायाभूत सेवा स्पर्धात्मक किंमतीत कार्यक्षमतेने पुरविल्या जातील, असे धोरण अनुसरणे आवश्यक आहे. अखेर पायाभूत सुविधांबाबतच्या धोरणाचे यश हे ग्राहकास पुरविलेल्या पायाभूत सेवांची गुणवत्ता, प्रमाण व आकारलेली किंमत या बाबी जागतिक मानकांच्या तुलनेत अजमावणे आवश्यक आहे.

ऊर्जा

वीज

७.२ वीज हा अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. साधारणपणे दीड दशकापूर्वी राज्यातील विजेची उपलब्धता मागणीपेक्षा जास्त होती. तथापि, उदारीकरणाचे धोरण अवलंबिल्यानंतरच्या काळात सार्वजनिक क्षेत्राची ऊर्जा क्षेत्रातील गुंतवणूक बरीच कमी झाली. परिणामी, विजेच्या स्थापित क्षमतेत वाढ झालेली नाही. त्यामुळे राज्यातील विजेची मागणी आणि पुरवठा यांमधील दरी सतत रुंदावत असून ती एक चिंतेची बाब झाली आहे. शासनाने ह्या समस्यांचे गांभीर्य ओळखले असून स्थापित क्षमतेत भर घालण्यासाठी आणि अस्तित्वात असलेल्या पारेषण व वितरण व्यवस्थेतील पायाभूत सुविधांच्या आधुनिकीकरणासाठी पावलं उचललेली आहेत.

स्थापित क्षमता

७.३ राज्यातील विद्युत् निर्मितीची स्थापित क्षमता आधीच्या

वर्षापेक्षा ३४८ मेगावॉटने वाढून ती २००६-०७ अखेर १५,४५३ मेगावॉट इतकी झाली. ही वाढ मुख्यत्वे अपारंपरिक ऊर्जा स्रोतातील (३४५ मेगावॉट) वाढीमुळे झाली आहे. २००६-०७ मध्ये, तसेच चालू वर्षात जानेवारी, २००८ पर्यंत महानिर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत वाढ झालेली नाही. तथापि, महानिर्मिती कंपनीने अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत विजेची स्थापित क्षमता ६,६५७ मेगावॉटने वाढविण्याचे योजिले आहे. याव्यतिरिक्त, राज्यास केंद्रीय प्रकल्पातून १०,२४९ मेगावॉट स्थापित क्षमता उपलब्ध होण्याची शक्यता आहे. स्रोतप्रकारानुसार स्थापित क्षमतेचा तपशील तक्ता क्र. ७.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ७.१
स्थापित क्षमता

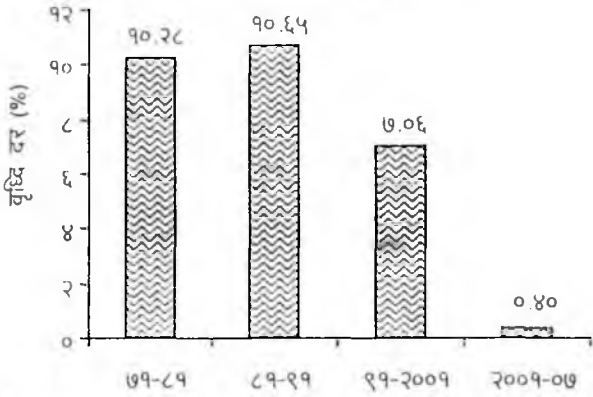
(मेगावॉट)

स्रोत प्रकार	३१ मार्च रोजी	
	२००६	२००७
(अ) राज्यातील		
(१) महानिर्मिती		
औष्णिक	६,४२५	६,४२५
जलजन्य	२,४५०	२,४५०
नेसर्गिक वायुजन्य	८५२	८५२
उप-बेरीज (१)	९,७२७	९,७२७
(२) टाटा		
औष्णिक	१,१५०	१,१५०
जलजन्य	४४४	४४७
नेसर्गिक वायुजन्य	१८०	१८०
उप-बेरीज (२)	१,७७४	१,७७७
(३) रिलायन्स		
औष्णिक	५००	५००
(४) दाभोळ (आरजीपीपीएल)		
नेसर्गिक वायुजन्य	७२८	७२८
(५) बंदिस्त विद्युत्		
	९०८	९०८
(६) अपारंपरिक ऊर्जा		
	१,३०८	१,६५३
(७) अणुशक्तिजन्य *		
	१६०	१६०
एकूण (अ)	१५,१०५	१५,४५३
(ब) एनटीपीसी/एनपीसी @	२,३९४	२,५३९
एकूण (अ+ब)	१७,४९९	१७,९८४

* राज्याचा वाटा

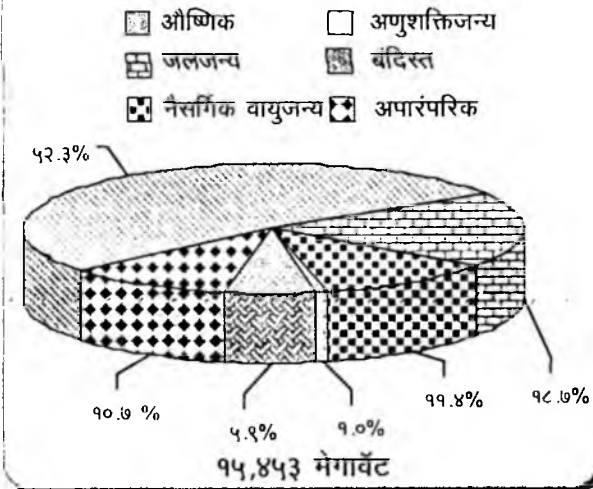
@ केंद्राकडून वाटप

महाराष्ट्रातील विजेच्या स्थापित क्षमतेचा वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर

७.४ ३१ मार्च, २००७ रोजी सर्व प्रकारच्या स्रोतांपासून राज्यातील एकूण स्थापित क्षमतेत औष्णिक स्रोत हा पूर्वाप्रमाणेच ५२ टक्के वाटयासह प्रमुख स्रोत होता. महानिर्मिती कंपनीच्या विद्युत् निर्मिती संयंत्रांची दिनांक ३१ मार्च, २००७ रोजीची अवनिधारित क्षमता ९,५९२ मेगावॅट इतकी होती.

२००६-०७ मधील स्थापित क्षमता

७.५ अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत प्रस्तावित केलेल्या स्थापित क्षमता वाढीच्या कार्यक्रमाचा तपशील तक्ता क्रमांक ७.२ मध्ये दिला आहे.

विद्युत् निर्मिती

७.६ २००६-०७ मध्ये राज्यातील एकूण विद्युत् निर्मिती (अपारंपरिक ऊर्जा स्रोतासह) ७३,१२९ दशलक्ष किलोवॅट तास होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ६.२ टक्क्यांनी अधिक होती. विद्युत् निर्मितीमध्ये महानिर्मिती कंपनीचा वाटा ७० टक्के, त्याखालोखाल टाटा १५ टक्के आणि रिलायन्स सहा टक्के असा होता. राज्यातील विद्युत् निर्मितीचा स्रोतप्रकारानुसार तपशील तक्ता क्र. ७.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ७.२

अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत राज्यास उपलब्ध होणारी अपेक्षित स्थापित क्षमता

(मेगावॅट)

वर्ष/प्रकल्प	महानिर्मिती	केंद्रीय प्रकल्प
२००७-०८		
जॅटीपीएस	७९२	-
परळी टीपीएस विस्तार-१	२५०	-
पारस टीपीएस विस्तार-१	२५०	-
विंध्याचल टप्पा-३ यु-१०	-	१६९
कहलगाव टप्पा-२ यु-५	-	७०
कहलगाव टप्पा-२ यु-६	-	३०
सिपात टप्पा-२, यु-४ व ५	-	३१९
कावस विस्तार प्रकल्प	-	३७५
उप-बेरीज	१,२९२	९६३
२००८-०९		
सिपात टप्पा-१, यु-१ व २	-	२३०
बहं यु-१	-	३३
कावस विस्तार प्रकल्प	-	३७५
घाटघर जलजन्य प्रकल्प	२५०	-
उप-बेरीज	२५०	६३८
२००९-१०		
नवीन परळी विस्तार-२	२५०	-
पारस विस्तार-२	२५०	-
उरण गॅस टर्बाईन विस्तार ब्लॉक-१	७००	-
सिपात टप्पा-१, यु-३	-	११५
बहं यु-२	-	३३
गंधार विस्तार प्रकल्प	-	३७५
उप-बेरीज	१,५४०	५२३
२०१०-११		
खापरखेडा टीपीएस विस्तार	५००	-
भुसावळ टीपीएस विस्तार- यु-१	५००	-
भुसावळ टीपीएस विस्तार- यु-२	५००	-
बहं यु-३	-	३४
गंधार विस्तार प्रकल्प	-	३७५
उत्तर करणपुरा यु-१	-	३३
उत्तर करणपुरा यु-३	-	३४
सुभानश्री जलजन्य	-	६००
उरण गॅस टर्बाईन विस्तार ब्लॉक-२	३४०	-
जुने प्रकल्प	१,०३५	-
उप-बेरीज	३,५७५	१,०७६
२०११-१२		
बहं टप्पा-२ यु-१	-	६६
उत्तर करणपुरा यु-२	-	३३
मौदा वीज प्रकल्प	-	४००
धोपवे यु-१	-	८००
धोपवे यु-२	-	८००
मुंद्रा मेगा वीज प्रकल्प	-	८००
कृष्णापट्टणम	-	८००
झारखंड	-	३००
कोस्टल तामिळनाडू	-	४००
उप-बेरीज	-	४,३९९
लिनका इनजा प्रा. लि.	-	५००
आरजापोंपाएल (डोपासा)	-	२,१५०
एकूण बेरीज	६,६५७	१०,२४९

तक्ता क्रमांक ७.३
राज्यातील विद्युत् निर्मिती

(दशलक्ष किलोवॉट तास)

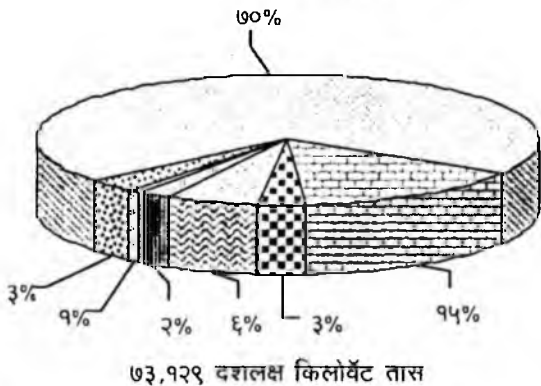
स्त्रोत प्रकार	२००५-०६	२००६-०७	शेकडा बदल
(अ) राज्यातील			
(१) महानिर्मिती			
औष्णिक	४०,९२८	४१,२६१	०.८
जलजन्य	५,६५१	५,६५१	०
नैसर्गिक वायुजन्य	३,७७७	४,०२८	६.६
उप-बेरीज (१)	५०,३५६	५०,९४०	१.२
(२) टाटा			
औष्णिक	७,८५४	७,८४०	(-) ०.२
जलजन्य	२,०२०	२,१३७	५.८
नैसर्गिक वायुजन्य	१,३३१	१,३३९	०.६
उप-बेरीज (२)	११,२०५	११,३१६	१.०
(३) रिलायन्स			
औष्णिक	४,३२६	४,४५८	३.१
(४) दामोदर (आरजीपीपीएल)			
नैसर्गिक वायुजन्य		१,६४०	
(५) बंदिस्त विद्युत्	३५०	४४०	२५.७
(६) अपारंपरिक ऊर्जा	८८८	१,८९३	११३.२
(७) अणुशक्तिजन्य *	१,७४०	२,४४२	४०.३
एकूण (अ)	६८,८६५	७३,१२९	६.२
(ब) एनटीपीसी/एनपीसी @	१९,११३	२२,१६८	१६.०
एकूण (अ+ब)	८७,९७८	९५,२९७	८.३

* राज्याचा वाटा @ केंद्राकडून वाटप

७.६.१ २००७-०८ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत राज्यात ५१,०४० दशलक्ष किलोवॉट तास विद्युत् निर्मिती झाली व ती २००६-०७ मधील तत्सम कालावधीतील वीज निर्मितीपेक्षा ३.४ टक्क्यांनी जास्त होती.

२००६-०७ मधील विद्युत् निर्मिती

- महानिर्मिती
- रिलायन्स एनर्जी
- ▨ टाटा
- ▨ आर.जी. पी. पी. एल.
- ▨ अणुशक्ति
- ▨ बंदिस्त
- ▨ अपारंपरिक

वीज निर्मिती खाजगीकरण

७.७ ऊर्जा निर्मितीमध्ये खाजगी व सार्वजनिक भागीदारीस उत्तेजन देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने एक पाऊल पुढे टाकले असून एकूण १२,५०० मेगावॉट क्षमतेची वाढ करण्यासाठी २००५-०६ मध्ये पुढील आठ खाजगी कंपन्यांशी सामंजस्य करार केले आहेत. (१) सिपका (२,००० मेगावॉट), (२) एस्सार (१,५०० मेगावॉट), (३) जीएमआर एनर्जी (१,००० मेगावॉट), (४) इस्पात एनर्जी (१,००० मेगावॉट), (५) रिलायन्स एनर्जी (४,००० मेगावॉट), (६) स्पेक्ट्रम टॅक्नॉलॉजी (५०० मेगावॉट), (७) टाटा पॉवर कॉर्पोरेशन (१,५०० मेगावॉट) आणि (८) जिंदाल पॉवर कॉर्पोरेशन (१,००० मेगावॉट). महाराष्ट्र राज्य विद्युत् वितरण कंपनी उपरोक्त संस्थांकडून स्पर्धात्मक किमतीत वीज खरेदी करणार आहे. जीएमआर आणि स्पेक्ट्रम टॅक्नॉलॉजी या कंपन्यांव्यतिरिक्त इतर सर्व कंपन्यांनी जमोन संपादन, इंधन उपलब्धतेची व्यवस्था, जागा रिकामो करून घेणे व पर्यावरणाचा अभ्यास, इत्यादी कामांना सुरुवात केली आहे. तथापि, सदर कंपन्यांच्या प्रगतोचा वेग फार कमी असल्याचे दिसून आल्याने त्यावर काटेकोरपणे निरीक्षण करणे गरजेचे आहे.

वीज खरेदी

७.८ राज्याने २००६-०७ मध्ये एकूण ११,७०६ कोटी रुपयांची ४९,७१० दशलक्ष किलोवॉट तास इतकी वीज खरेदी केली. ती २००५-०६ या वर्षातील खरेदीपेक्षा २७,४७५ दशलक्ष किलोवॉटने जास्त असून त्याकरिता ५,८८९ कोटी रुपये इतका वाढीव खर्च झाला. वीज खरेदीबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ७.४ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्र. ७.४

२००६-०७ मधील वीज खरेदी

कंपनीचे नाव	दशलक्ष कि.वॅ.तास	कोटी रुपये
एनटीपीसी व एनपीसी	१९,५७०	३,५४३.६३
बीएचईपी (डॉडसन)	५४	११.९८
पॉवर ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया	५३०	२१२.८६
अदाणो एक्स्पॉर्ट लिमिटेड	४९८	२३७.७१
लॅंडेड कॅस	२३,९०८	५,६४१.५२
इतर	५,१५०	२,०५६.७२

वीज वापर

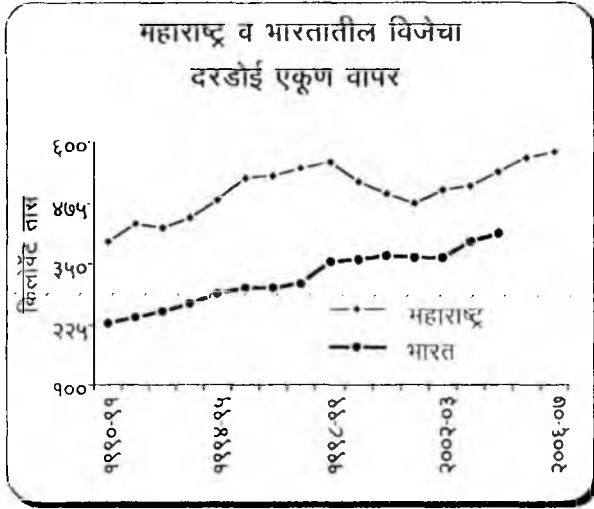
७.९ राज्यात २००६-०७ मध्ये विजेचा एकूण वापर ६२,०८५ दशलक्ष किलोवॉट तास इतका झाला. तो २००५-०६ मधील एकूण ५९,२८७ दशलक्ष किलोवॉट तास वीज वापराच्या तुलनेत ४.७ टक्क्यांनी अधिक होता. राज्यातील विजेचा वापर सर्वांत मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक क्षेत्रात (४२.७ टक्के), तर त्या खालोखाल घरगुती (२३ टक्के) आणि कृषि क्षेत्रात (१५.७ टक्के) असल्याचे दिसून येते. राज्यातील एकूण वीज वापरामध्ये या तीन क्षेत्रांचा एकत्रित वाटा ८१.५ टक्के होता. राज्यातील विजेच्या वापराचा तपशील तक्ता क्रमांक ७.५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ७.५
राज्यातील विजेचा वापर

(दशलक्ष किलोवॉट तास)

प्रकार	२००५-०६	२००६-०७	शंकाडा बदल
घरगुती	१३,५७२	१४,२८४	५.३
वाणिज्यिक	४,८४१	६,९४०	४३.४
औद्योगिक	२५,६९२	२६,५३५	३.३
कृषि	११,०९४	९,७४९	(-)१२.१
सार्वजनिक दिवावत्ती	६२२	६७२	८.०
रेल्वे	१,८६१	१,९८७	६.८
सार्वजनिक पाणीपुरवठा	१,५२६	१,६००	४.८
संकोण	७९	३१८	३०२.२
एकूण	५९,२८७	६२,०८५	४.७

७.९.१ सर्वांत अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार, २००४-०५ या वर्षांत अखिल भारतातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ४११.० किलोवॉट तास, १२६.२ किलोवॉट तास आणि ८७.८ किलोवॉट तास इतका होता, तर महाराष्ट्रासाठी तत्सम वापर अनुक्रमे ५३७.९ किलोवॉट तास, २१७.५ किलोवॉट तास व १२४.७ किलोवॉट तास असा होता. २००६-०७ करिता महाराष्ट्रासाठी तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ५७८.५ किलोवॉट तास, २४७.२ किलोवॉट तास व १३३.१ किलोवॉट तास अशी होती.

संयंत्र उपलब्धता आणि भारांक

७.१० औष्णिक विद्युत् केंद्रांची कार्यान्वित गुणवत्ता मोजण्याची संयंत्र भारांक व संयंत्र उपलब्धता अंक ही दोन महत्त्वाची परिमाणे आहेत. कांठशाखा व देखभालीचा दर्जा, तसेच संयंत्राचा कार्य कालावधी अशा अनेक घटकांचा परिणाम संयंत्र उपलब्धता अंकावर होतो, तर संयंत्र भारांक हा भार व्यवस्थापन दर्जावर अवलंबून असतो. तत्त्वतः संयंत्र उपलब्धता अंक आणि संयंत्र भारांक हे जवळपास सारखेच असायला हवेत. संयंत्र भारांक व संयंत्र उपलब्धता अंक यांचा तपशील तक्ता क्र. ७.६ मध्ये दिला आहे.

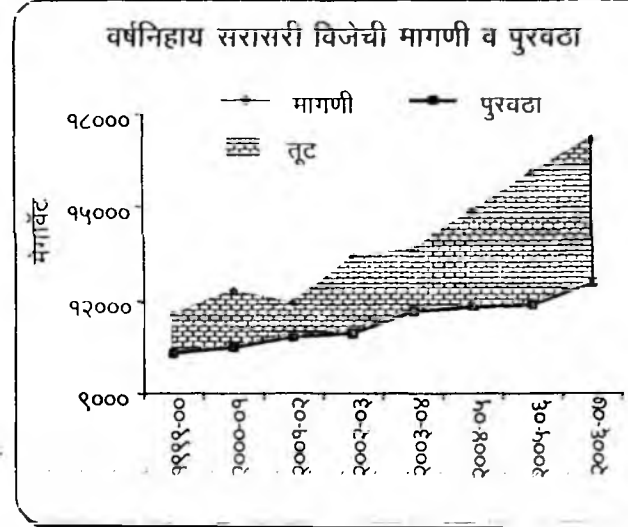
महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

तक्ता क्र. ७.६
२००६-०७ मधील औष्णिक विद्युत् केंद्रांचे संयंत्र भारांक व संयंत्र उपलब्धता अंक

कंपनी	(%) संयंत्र भारांक (पीएलएफ)	(%) संयंत्र उपलब्धता (एव्हीएफ)
महानिर्मिती	७३.७	८२.१
टाटा इलेक्ट्रिसिटी कं.	७८.८	९१.६
रिलायन्स एनर्जी	१०१.८	९६.८

कमाल मागणी

७.११ २००६-०७ मध्य विजेची १६,३८८ मेगावॉटची कमाल मागणी दिनांक ३० डिसेंबर, २००६ रोजी होती व ती ३,९१२ मेगावॉटचे भा- नियमन करून भागविण्यात आली. २००७-०८ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत विजेची कमाल मागणी १८ डिसेंबर, २००७ रोजी १७,४८९ मेगावॉट हात व ती ४,६१८ मेगावॉटचे भार नियमन करून भागविण्यात आली.

७.११.१ २००६-०७ मधील सर्वांत जास्त मासिक सरासरी कमाल मागणी फेब्रुवारी, २००७ या महिन्यात १६,८४१ मेगावॉटची होती व ती सरासरी ४,८१५ मेगावॉटचे भार नियमन करून भागविण्यात आली.

पारिषण हानी

७.१२ ३१ ऑक्टोबर, २००७ रोजी महापारिषण कंपनीकडे ५८,५२ एमव्हीए पारिषण क्षमता असलेली उच्च दाबाची ४९० उपकेंद्रे हात तसेच, महापारिषण कंपनीकडे ३५,८४२ सर्किट कि.मी.चे उच्च दाबा पारिषण जाळे हात. अकराव्या पंचवर्षिक योजनेमध्ये उच्च दाबा उपकेंद्रे, पारिषण क्षमता व उच्च दाबाचे पारिषण जाळे यांत अनुक्रमे १३० ३९,५७५ एमव्हीए आणि २०,१४२ सर्किट कि.मी.ची भर अर्पक्षित आः पारिषण हानीचे प्रमाण २००५-०६ मधील ६.४ टक्क्यांवरून कमी होऊ २००६-०७ मध्ये ते ५.५ टक्के इतके झाले.

वितरण हानी

७.१३ महावितरण कंपनीने सदोष मीटर्स बदलणे, कमी दाबाच्या परिपत्रांची विभागणी करणे, अत्याधिक भार असलेल्या वाहिन्यांवरील (फिडर्स) भार दुसरीकडे वळविणे, नवीन उपकेंद्रे, रोहित्रे उभारणे व कार्यान्वित करणे आणि तारा टाकणे अशा विविध उपाययोजना सुरु केल्या आहेत. तसेच, वीज चोरी आणि अनधिकृत वीज वापर यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर मोहीम सुरु केली आहे. परिणामी, वितरणातील हानीचे प्रमाण २००५-०६ मधील ३१.७ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००६-०७ मध्ये ते २९.५ टक्के इतके झाले. तथापि, चालू वर्षात ऑक्टोबर २००७ पर्यंत ते आणखी कमी होऊन २९.९ टक्के इतके झाले. ही महावितरण कंपनीची एक उल्लेखनीय कामगिरी ठरावी.

७.१३.१ विजेच्या चो-या शोधून काढण्यासाठी व चो-यांना प्रतिबंध करण्यासाठी राज्याच्या निरनिराळ्या भागांत ३६ भराती पथक कार्यरत आहेत. सदर फिरत्या पथकांना २००६-०७ मध्ये १२,२१९ विद्युत् जोडण्या नियमबाह्य/ अनधिकृत आढळून आल्या व त्यापैकी ३,०६३ प्रकरणे वीज चोरीची होती. २००७-०८ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत तत्सम वीज चोरीची प्रकरणे २,२४१ इतकी होती.

ग्रामीण विद्युतीकरण

७.१४ लघुउद्योगांच्या वाढीस व कृषि पंपांच्या विद्युतीकरणास उत्तेजन देण्यासाठी, तसेच अधिक संतुलित व वैविध्यपूर्ण अशा अर्थव्यवस्थेस चालना देण्यासाठी आणि ग्रामीण विद्युतीकरण जलद गतीने करण्यासाठी केंद्र शासनाने नवीन ग्रामीण विद्युतीकरण धोरण घोषित केले आहे. नवीन धोरणानुसार "जर गावात शाळा, पंचायत कार्यालय, आरोग्य केंद्र, दवाखाना, समाजमंदिर, इ. सार्वजनिक ठिकाणी वीज पुरविण्यात आली असेल, तसेच गावातील एकूण कुटुंबांपैकी किमान १० टक्के कुटुंबांकडे वीज जोडणी झालेली असेल, तर त्या गावाचे विद्युतीकरण झालेले आहे, असे समजण्यात येते". ग्रामीण विद्युतीकरणाच्या नवीन व्याख्येनुसार ३१ मार्च, २००७ अखेरपर्यंत एकूण ३६,११५ खेड्यांचे विद्युतीकरण झालेले होते. आधीच्या वर्षांपर्यंत अशा खेड्यांची संख्या ३६,०१० इतकी होती. गावाच्या विद्युतीकरणाच्या नवीन व्याख्येची व्याप्ती विचारात घेता राज्यातील अद्याप ४,९८० गावे विद्युतीकरण होण्याची शिल्लक आहेत. राज्यातील विद्युतीकरण शक्य असलेल्या सर्व हरिजन

वीज जोडणीतील प्रगती

(संख्या लाखात)

माघ	विद्युतीकरण केलेले	कृषि पंपासाठी	घरगुती ग्राहक
अखेर	कृषि पंप (संचयी)	नवीन अर्ज	(संचयी)
२००१	२३.२८	०.७७	१२९.७३
२००२	२३.६७	०.५५	१३०.४३
२००३	२४.१७	०.४८	१३३.१२
२००४	२४.९१	१.०६	१३५.३२
२००५	२५.७३	०.३२	१३६.५६
२००६	२६.५३	१.०२	१३९.१७
२००७	२७.७७	०.४९	१४६.८३

वस्त्यांचे (३३,७११) विद्युतीकरण पूर्ण करण्यात आले आहे. याव्यतिरिक्त, २००६-०७ मध्ये १२१ वाड्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले असून विद्युतीकरण झालेल्या वाड्यांची एकूण संख्या आता ३८,०६२ झाली आहे.

७.१४.१ २००६-०७ मध्ये १,२३,५५८ कृषिपंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले. त्यामुळे राज्यात विद्युतीकरण करण्यात आलेल्या कृषिपंपांची एकूण संख्या मार्च, २००७ अखेर २७.७७ लाख इतकी झाली. ३१ मार्च, २००७ रोजी कृषिपंपांच्या वीज जोडणीसाठी प्रलंबित अर्जांची संख्या ३ लाख होती. प्रत्येक वर्षी सरासरी ७०,००० नवीन कृषि पंप विद्युत् जोडणी अर्जांची भर पडल्याचे आकडेवारीवरून दिसून येते.

महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग

७.१५ महाराष्ट्र शासनाने विजेच्या दरआकारांचे सुसूत्रीकरण, आर्थिक व्यवस्थापन आणि ऊर्जा क्षेत्रातील सुधारणांसाठी असलेल्या वीज नियामक आयोग अधिनियम, १९९८ अंतर्गत तरतुदीनुसार महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाची स्थापना केली आहे. या आयोगाकडे प्रामुख्याने तर्कशुद्ध व पारदर्शक पद्धतीने वीजदर ठरविण्याचे काम सोपविण्यात आले आहे.

७.१५.१ महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाच्या अगदी अलिकडील दिनांक १८ मे, २००७ च्या आदेशानुसार प्रति युनिट वीज पुरवठ्याचा सरासरी खर्च रु.३.५० असल्याचे जाहीर करण्यात आले आहे. तथापि, वीज बिलाची आकारणी सर्वच ग्राहकांना समान दराने केली जात नाही. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ७.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक. ७.७

प्रति युनिट सरासरी प्राप्त रक्कम आणि वीज पुरवठ्यापासून प्राप्ती व किंमत यांतील तफावत

ग्राहकाचा प्रकार	सरासरी प्राप्त शुल्क (रु./युनिट)	तफावत* (रु./युनिट)
कमी दाबाने वीज पुरवठा		
घरगुती	३.५३	०.०३
बिगर-घरगुती	५.०७	१.५७
सर्वसाधारण प्रेरक शक्ती	४.२७	०.७७
सार्वजनिक पाणीपुरवठा	१.९७	(-)१.५३
शेती	१.८८	(-)१.६२
सार्वजनिक दिवाबत्ती	२.७१	(-)०.७९
उच्च दाबाने वीज पुरवठा		
औद्योगिक		
अ) अर्खंडित	४.०१	०.५१
ब) खंडित	५.५७	२.०७
रेल्वे	४.१५	०.६५
पाणी पुरवठा	३.८३	०.३३
शेती	१.७१	(-)१.७९
एकत्रित पुरवठा		
अ) निवासी	२.९३	(-)०.५७
ब) वाणिज्यिक	४.८१	१.३१

टीप : प्रति युनिट वीज पुरवठ्याचा सरासरी खर्च रु.३.५०

* प्रति युनिट सरासरी प्राप्त शुल्क आणि पुरवठ्याचा सरासरी खर्च यांतील तफावत.

बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत् निर्मिती

७.१६ औद्योगिक घटकाने प्रामुख्याने स्वतःच्या वापरासाठी वीज निर्मितीकरिता उभारलेल्या विद्युत् संचास बंदिस्त विद्युत् निर्मिती संच असे म्हणतात. या योजनेअंतर्गत उद्योगाने उभारलेल्या बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत् निर्मिती संचांमधून घटकाच्या स्वतःच्या वीज वापरासाठी मर्यादापातळी विहित करण्यात येते आणि अतिरिक्त वीज जाळ्यामध्ये विकण्यास त्यांना अनुमती देण्यात येते. या धोरणास अनुसरून मार्च, २००७ अखेरपर्यंत महावितरण कंपनीने एकूण १,७५७ मेगावॅट क्षमतेच्या पारंपरिक ऊर्जा निर्मितीवर आधारित १६३ प्रकल्पांना अनुमती देऊन ना-हरकत प्रमाणपत्रे दिली आहेत. या प्रकल्पांपैकी ७८ प्रकल्पांनी आतापर्यंत एकूण ९०८ मेगावॅट विद्युत् निर्मिती चालू केली आहे.

अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत

७.१७ महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) हा महाराष्ट्र शासनाचा उपक्रम असून तो अपारंपरिक ऊर्जा विभागाच्या अंतर्गत कार्यरत आहे. मेडाच्या स्थापनेपासून (१९८५) त्यांनी अपारंपरिक ऊर्जा क्षेत्राच्या विकासाचा विडा उचलला असून पुनर्वापरयोग्य ऊर्जा निर्मितीची एकल उपकरणे तयार करणे व ऊर्जा संधारण, विशेषतः ग्रामीण भागातील, कार्यक्रमावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

७.१७.१ खाजगी क्षेत्राच्या उत्कृष्ट सहभागामुळे मेडास सप्टेंबर, २००७ अखेरपर्यंत १,९५० मेगावॅट स्थापित क्षमतेच्या पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जा स्रोतापासून ऊर्जा निर्मिती प्रकल्पांची स्थापना करणे शक्य झाले.

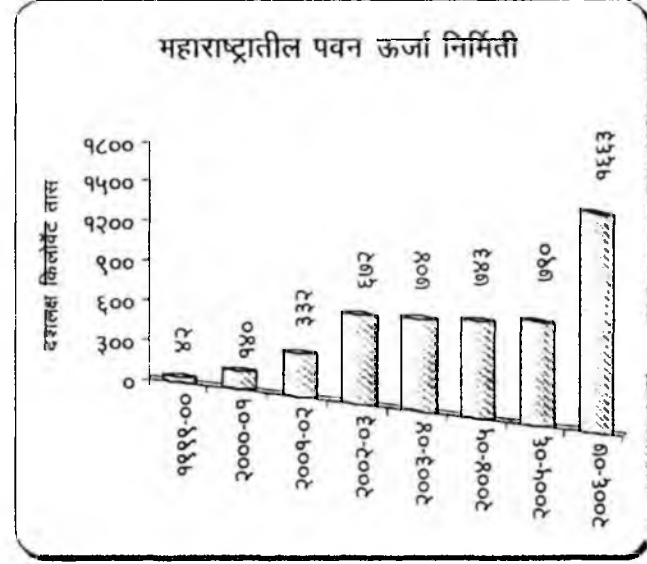
साखर कारखान्यांकडून विजेची सहनिर्मिती

७.१८ महाराष्ट्रातील १८५ साखर कारखान्यांकडे सुमारे १,२५० मेगावॅट विद्युत् निर्मितीची क्षमता आहे. महावितरण कंपनीने ४६४ मेगावॅट क्षमतेच्या वीज सहनिर्मितीसाठी ४० साखर कारखान्यांशी करार केला असून १८३ मेगावॅट क्षमता असलेल्या २२ प्रकल्पांकडे काम सोंपविण्यात आले आहे. त्या २२ प्रकल्पांपैकी १५९ मेगावॅट क्षमतेचे १८ प्रकल्प ३१ डिसेंबर, २००७ अखेर कार्यान्वित झाले आहेत. याशिवाय मेडाने २८१ मेगावॅट क्षमता असलेल्या १८ प्रकल्पांना मान्यता दिलेली आहे.

पवन ऊर्जा

७.१९ महाराष्ट्राची पवन ऊर्जेची क्षमता ४,५८४ मेगावॅट इतकी आहे. वार्षिक सरासरी पवन ऊर्जा घनता २०० वॅट प्रति चौरस मीटरपेक्षा जास्त असलेली स्थाने पवन ऊर्जा निर्मितीसाठी सक्षम स्थाने समजली जातात. महाराष्ट्रात अशी ३१ स्थाने आहेत. पथदशी प्रकल्पांमुळे दिसून आलेली तांत्रिक व्यवहार्यता, तसेच महाराष्ट्र शासनाने घोषित केलेले आकर्षक गुंतवणूक धोरण यामुळे पवन ऊर्जा क्षेत्रात ९,००० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त खाजगी गुंतवणूक सुकर झाली आहे. सप्टेंबर, २००७ अखेरपर्यंत राज्यात १६ ठिकाणी जवळपास १,६०० मेगावॅटचे खाजगी पवन ऊर्जा प्रकल्प उभारण्यात आले आहेत. २००६-०७ मध्ये या प्रकल्पांकडून

१,६६३ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज निर्मिती झाली. मेडाने ५४५ मेगावॅट क्षमतेचा आशिया खंडातील सर्वात मोठा पवन ऊर्जा प्रकल्प धुळे जिल्ह्यात उभारला आहे.

जैविक (बायोमास) ऊर्जा

७.२० राज्यात अतिरिक्त असलेल्या कृषिजन्य टाकाऊ जैविक पदार्थांपासून पारेषण जाळ्याच्या दर्जाची वीजनिर्मिती करण्याची ७८१ मेगावॅट इतकी क्षमता आहे. महाराष्ट्रात खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी आखलेल्या धोरणामुळे या क्षेत्राकडे गुंतवणूकदारांचा उत्साहवर्धक कल दिसून येत आहे. याचा परिणाम म्हणून १४ मेगावॅट क्षमतेचा टाकाऊ कृषिजन्य पदार्थांपासून ऊर्जा निर्मितीचा प्रकल्प कार्यान्वित झाला आहे. महावितरण कंपनीने २६८ मेगावॅट क्षमतेच्या २४ जैविक ऊर्जा उत्पादकांसोबत वीज खरेदी करार केलेला आहे. यापैकी बहुतांश प्रकल्प २००८-०९ मध्ये कार्यान्वित होण्याची शक्यता आहे.

ऊर्जा संधारण कार्यक्रम

७.२१ औद्योगिक आस्थापनांतील ऊर्जेचा अकार्यक्षमपणे होणारा वापर शोधून काढण्यासाठी व ऊर्जेची बचत करण्याकरिता मार्ग व उपाय सुचविण्यासाठी मेडाकडून या कार्यक्रमांतर्गत विविध औद्योगिक आस्थापनांचे ऊर्जा तपासणी केली जाते. औद्योगिक, कृषि, घरगुती आणि वाणिज्यिक क्षेत्रांमध्ये ऊर्जा संधारणासाठी असलेला अंदाजित वाव अनुक्रमे २५ टक्के ३० टक्के, २० टक्के आणि ३० टक्के इतका आहे. 'ऊर्जा बचत कार्यक्रमांतर्गत' मेडाने प्रशंसनीय काम केले असून ३० सप्टेंबर, २००७ पर्यंत ४२५ औद्योगिक कंपन्यांत ऊर्जा तपासणीचे काम केले आहे परिणामी औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात वीज बचत झाली आहे.

७.२१.१ मेडाकडून राबविल्या जाणा-या महत्त्वाच्या योजनांचा प्रगती तक्ता क्रमांक ७.८ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक ७.८

मेडाकडून राबविल्या जाणा-या महत्त्वाच्या योजनांची प्रगती

बाब	२००६-०७ मध्ये	मार्च, ०७ पर्यंत संचयी
(१) स्थापित क्षमता (मेगावॅट)		
(अ) पवन ऊर्जा प्रकल्प	४८४.५	१,४८५.६
(ब) बायोमास ऊर्जा प्रकल्प	८.०	१४.०
(क) बगॅस सहनिर्मित विद्युत् प्रकल्प	८.६	१५३.४
(२) सौर ऊर्जा कार्यक्रम		
(अ) विकलेले सौर कुकर्स (संख्या)	२८५	४७,९३७
(ब) पराबालक सौर कुकर्स (संख्या)	१७७	८२०
(क) पाणी गरम करण्याच्या सौर संयंत्रांची एकूण क्षमता (लाख लिटर प्रतिदिन)	२.०	८५.५
(ड) सौर फोटोव्होल्टेक पथदीप (संख्या)	४८२	२,९५३
(इ) स्थापित केलेले फोटोव्होल्टेक पद्धतीचे सौर कदील (संख्या)	४१४	११,२३१
(फ) पवन ऊर्जा संकरितप्रकल्प	१२	११

परिवहन व दळणवळण

सार्वजनिक परिवहन

७.२२ परिवहन यंत्रणा ही वेगवेगळे प्रकार व सेवा यांनी युक्त असून त्यामध्ये प्रामुख्याने रस्ते, रेल्वे, जल आणि हवाई यांद्वारे होणा-या वाहतुकीचा समावेश होतो. सातत्यपूर्ण व एकंदर आर्थिक विकासासाठी कार्यक्षम परिवहन सेवा ही आवश्यक असते, कारण ती दुर्गम मागास भाग व नागरी क्षेत्र एकत्र जोडते. अर्थव्यवस्थेच्या वाढीच्या प्रक्रियेमध्ये ती एक महत्त्वाची पायाभूत स्वरूपाची बाब आहे. उत्पादकता वाढविण्यासाठी कार्यक्षम परिवहन यंत्रणा महत्त्वाची भूमिका बजावते.

रस्त्यांचे जाळे

७.२३ राज्यामध्ये रस्त्यांच्या पायाभूत सुविधांचा विकास महाराष्ट्र शासनाचा सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगर परिषदा, महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ (एमएसआरडीसी), वन विभाग, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (एमआयडीसी), शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको), इत्यादींकडून करण्यात येतो. वाहतूक सेवा सुरळीतपणे चालू राहण्यासाठी रस्त्यांच्या जाळ्यांची नियमित देखभाल होणे व ती चांगल्या स्थितीत ठेवणे महत्त्वाचे असते. वाहतुकीची हांगारी कोंडी टाळण्यासाठी व सुरक्षित वाहतुकीसाठी वाहतूक वाढीच्या प्रमाणात रस्त्यांच्या जाळ्यांचा विस्तार होणे जरूरीचे असते. मार्च, २००७ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी (स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडील अंतर्गत रस्त्यांची लांबी घेऊन) २.३४ लाख कि.मी. इतकी होती. पृष्ठांकित (२,०८,५७१ कि.मी.) व अपृष्ठांकित (२५,०९३ कि.मी.) रस्त्यांच्या लांबीचे रस्त्यांच्या एकूण लांबीशी प्रमाण अनुक्रमे ८९.३ टक्के व १०.७ टक्के इतके होते.

रस्त्यांच्या प्रकारानुसार रस्त्यांची लांबी तक्ता क्र. ७.९ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. रस्त्यांच्या प्रकारानुसार रस्त्यांच्या लांबीबाबतची वर्षानिहाय आकडेवारी या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ७.९

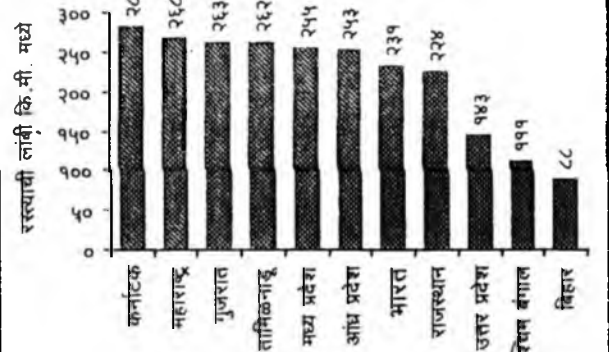
सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या

देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी

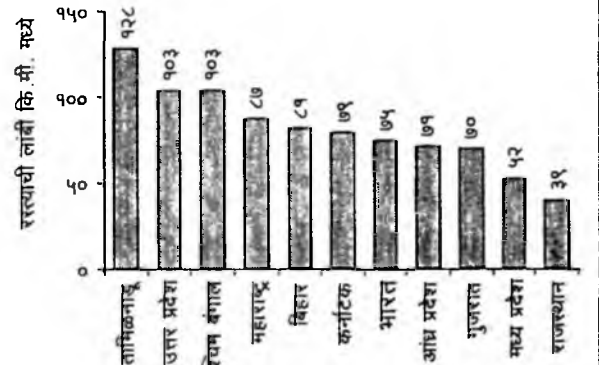
(कि.मी.मध्ये)

रस्त्यांचा प्रकार	मार्च अखेर		टक्के वाढ
	२००६	२००७	
राष्ट्रीय महामार्ग	४,३६७	४,३६७	०.००
राज्य महामार्ग	३३,५७१	३३,६७५	०.३१
प्रमुख जिल्हा रस्ते	४८,९८७	४९,१४७	०.३३
इतर जिल्हा रस्ते	४५,२२६	४५,६७४	०.९९
ग्रामीण रस्ते	९९,२७९	१,००,८०१	१.५३
एकूण	२,३९,४३०	२,३३,६६४	०.९७

प्रमुख राज्यांकरिता प्रति लाख लोकसंख्येमागे रस्त्यांची लांबी (अंतर्गत रस्ते धरून) (मार्च, २००२ अखेर)

प्रमुख राज्यांकरिता प्रति १०० चौ. कि.मी. क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी (अंतर्गत रस्ते धरून) (मार्च, २००२ अखेर)

७.२४ याशिवाय, वन विभाग, एमआयडीसी, सिडको व महानगरपालिका यांच्या देखभालीखालील मार्च, २००६ व मार्च, २००७ अखेरच्या रस्त्यांची लांबी तक्ता क्र. ७.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ७.१०

वन विभाग, एमआयडीसी, सिडको व महानगरपालिका यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी

(कि.मी. मध्ये)

संस्था	मार्च अखेर		टक्के वाढ
	२००६	२००७	
वन विभाग	११,४१२	११,४१२	०.००
एमआयडीसी	२,४२३	२,५१४	३.७६
सिडको	३४१	४३८	२८.४५
महानगरपालिका	१५,९०९	१६,२८८	२.३८
एकूण	३०,०८५	३०,६५२	१.८८

७.२५ मार्च, २००७ अखेर राज्यातील सुमारे ९६ टक्के गावे बारमाही रस्त्यांनी, तर सुमारे तीन टक्के गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती. उर्वरित ४२५ (सुमारे एक टक्का) गावे बारमाही किंवा हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली नव्हती.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ

७.२६ महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना १९९६ मध्ये, प्रामुख्याने खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाने रस्ते विकासाचा कार्यक्रम राबविण्यासाठी करण्यात आली. महामंडळाने हाती घेतलेले बहुतांश प्रकल्प 'बांधा, वापरा व हस्तांतरण करा' या तत्त्वावर आधारित आहेत. या प्रकल्पांची सविस्तर माहिती तक्ता क्र.७.११ व ७.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ७.११

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने पूर्ण केलेले प्रकल्प

(रुपये कोटीत)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्पाचा	
	एकूण अपेक्षित खर्च	डिसेंबर, ०७ अखेरपर्यंतचा खर्च
मुंबई-पुणे द्रुतगती मार्ग	२,१३६	२,१२२
मुंबईतील ५० उड्डाणपूल व ५ पादचारी भुयारी मार्ग	१,६१७	१,२०५
रेल्वे उड्डाणपूल	१९५	१९९
कल्याण-दुर्गाडी पूल	उ.ना.	१८
ठाणे-घोडबंदर रस्ता	११८	७२
वर्धा-नाकोडा रस्ता	उ.ना.	८
सार्वजनिक बांधकाम प्रकल्प	४३	७९
लातूर शहरातील रस्ते	३३	३३
रा.म.४ : सातारा-कोल्हापूर-	७५०	७९२

उ.ना. : उपलब्ध नाही.

तक्ता क्रमांक ७.१२

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने हाती घेतलेले प्रकल्प

(रुपये कोटीत)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्पाचा		काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
	एकूण अपेक्षित खर्च	डिसेंबर, ०७ अखेरपर्यंतचा खर्च	
वांद्रे-वरळी सागरीसेतू	१,३०६	७४४	२००८-०९
पश्चिम सागरीसेतू	४,१४३	४	२०१२-१३
मुंबई पारबंदर सागरी मार्ग	३,४२०	४	२०११-१२
नागपूर-औरंगाबाद-सित्रर-	७२२	५९३	२००९-१०
घोटो रस्ता सुधारणे			
नागपूर शहरातील रस्ते	४२२	३०१	२००९-१०
औरंगाबाद शहरातील रस्ते	१४२	४३	२००९-१०
नंदुरबार शहरातील रस्ते	२१	१८	२००९-१०
अमरावती शहरातील रस्ते	११५	११८	२००९-१०
नांदेड शहरातील रस्ते	८८	३७	२००९-१०
पुणे शहरातील रस्ते	२७१	१५४	२००९-१०
बारामती शहरातील रस्ते	३६	३८	२००९-१०
सोलापूर शहरातील रस्ते	८८	९२	२००९-१०
कोल्हापूर शहरातील रस्ते	१७२	२	२००९-१०

७.२७ पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांच्या एकूण ६,६७४.४ कोटी रुपये खर्चाच्या तुलनेत ३१ डिसेंबर, २००७ पर्यंत एकूण २,२५९.५ कोटी रुपये टोल जमा करण्यात आला.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण

७.२८ मुंबई महानगर प्रदेश क्षेत्रातील पायाभूत सुविधांच्या विकासास चालना देण्यासाठी व नागरिकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने (एमएमआरडीए) मुंबई नागरी परिवहन प्रकल्प (एमयुटीपी), मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प (एमयुआयपी), मिठो नदी विकास प्रकल्प, निर्मल महानगर अभियान, मेट्रो रेल्वे, मोनोरेल व पादचा-यांसाठी उन्नत मार्ग हे महत्त्वाकांक्षी व नावीन्यपूर्ण प्रकल्प हाती घेतले आहेत. या प्रकल्पांची सद्यःस्थिती तक्ता क्रमांक ७.१३ मध्ये दिली आहे.

मोटार वाहने

७.२९ राज्यात १ जानेवारी, २००८ रोजी १३०.३ लाख मोटार वाहने (दर लाख लोकसंख्येमागे १२.०९२) होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत ९.९८ टक्क्यांनी जास्त होती. एकूण वाहनांपैकी सुमारे १६ लाख (१२.१ टक्के) वाहने बृहन्मुंबईत होती. निवडक वर्षाकरिता १ जानेवारी रोजी राज्यात असलेल्या मोटार वाहनांचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ७.१३

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने हाती घेतलेले प्रकल्प

(रुपये कोटीत)

प्रकल्पाचे नाव	एकूण प्रकल्प खर्च	माचं, २००७ अखेरपर्यंतचा खर्च	३१ माचं, २००७ अखेरची प्रगती
एमयुटीपी : रेल्वेची कामे			
टप्पा-१ : नवीन लाईन : माहिम-सांताक्रुझ, कुर्ला-ठाणे	३,१२५	१,५५०	प्रकल्पातील सर्व घटकांचो कामे अंतिम टप्प्यात असून ती जून, २००८ पर्यंत पूर्ण हाणें अपेक्षित आहे
बोरिवली-विवार, डोसी च एसी मध्यं रुपांतर, इ			महाराष्ट्र शासनाच्या मंजुरीनंतर प्रकल्प मंजुरीसाठी व निधीच्या उपलब्धतेसाठी केंद्र शासनाकडे पाठविला आहे.
टप्पा २ : नवीन लाईन : कुर्ला-सोएसटो, ठाणे-दिवा,	४,५०९		
बोरिवली-मुंबई सेंट्रल, हाबर लाईनचा गारगावपर्यंत विस्तार			
डोसी च एसी मध्यं रुपांतर, इएमयुसाठी स्टॅबलिंग लाईन्स, इ.			
एमयुआयपी : रस्तें. उड्डाणपूल, भुयारी मार्ग, इ.	२,६४७	१,१२३	काही कामे पूर्ण तर काही अंतिम टप्प्यात असून उर्वरित कामे प्रगतिपथावर आहेत
मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प : तीन टप्पे ९ मार्ग.	२०,०००	-	पहिल्या टप्प्यातील धर्सावा-अंधेरो-घाटकोपर या ११ कि.मी. मार्गांचे काम सुरु झाले असून त्याच अंदाजित खर्च २,३५६ कोटी रुपय आहे.
१४६.५ कि.मी.			
निर्मल महानगर अभियान : मुंबई महानगर	२५०	-	या कामासाठी तीन स्वयंसेवा संस्थांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. नागरी संस्थांकडे निधी देण्यात यणार असून कामास नुकतोच सुरुवात करण्यात आली आहे
प्रदशातील ५ मनपा व १३ नगरपालिका क्षेत्रामध्ये			
३०,९०५ शौचालय बांधण			
मुंबई मोनोरेल प्रकल्प : चार मार्गांका.लांबी अंदाजे	१,५००	-	२५ कि.मी.च्या प्रकल्पास पथदर्शी तत्वावर राबविण्यास प्राधिकरणाने तत्त्वतः मान्यता दिली आहे.
७० कि.मी.			
मिठी नदी विकास प्रकल्प : गाळ काढणे व रुंदीकरण	२४	२४	पहिल्या टप्प्यातील काम पूर्ण.
स्कायवॉक : वांद्रे (पूर्व) ते कलानगर	१४	-	जानेवारी, २००८ मध्ये काम सुरु.

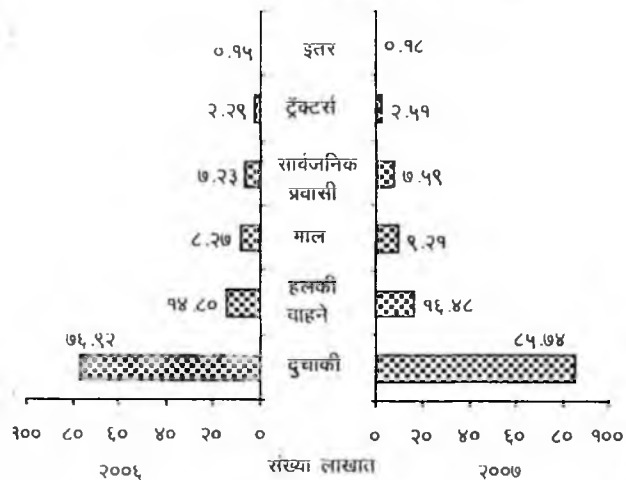
७.३० बृहन्मुंबईमध्ये १९९८-९९ मध्ये असलेल्या हलक्या मोटार वाहनांची ३.११ लाख ही संख्या आठ वर्षांच्या कालावधीत सुमार दोडपटीने वाढून २००६-०७ मध्ये ती ४.६४ लाख झाली. तसेच याच कालावधीत दुचाकी वाहनांची संख्याही दुपटीपेक्षा जास्त होऊन २००६-०७ मध्ये ती १.९३ लाख झाली. बृहन्मुंबईतील हलक्या मोटारवाहनांच्या व दुचाकी वाहनांच्या संख्येतील जलद वाढीमुळे रस्त्यांच्या पायाभूत सुविधेवर ताण पडत आहे आणि भविष्यात ही वाढ अशीच होत राहिल्यास ही परिस्थिती

आणखी बिकट होण्याची शक्यता आहे. म्हणून बृहन्मुंबईतील सावर्जनिक प्रवासा वाहतूकव्यवस्थेमध्ये प्राथम्याने सुधारणा व बळकटकरण करणे आवश्यक आहे.

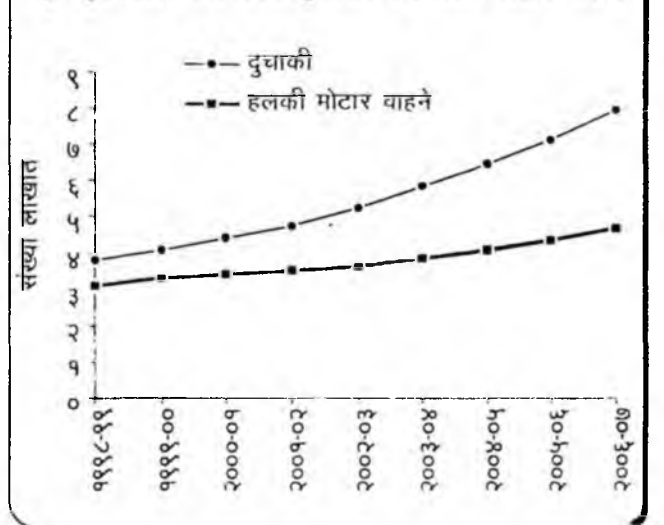
७.३१ राज्यात माचं, २००७ अखेर मोटार वाहन चालविण्यासाठीच्या वैध अनुज्ञप्तीची संख्या १६२.५३ लाख होती, तर माचं, २००६ अखेर ती १५४.०१ लाख होती. यावरून, राज्यातील प्रत्येक सातव्या व्यक्तीकडे वाहन चालविण्याची वैध अनुज्ञप्ती असल्याचे दिसून येते.

प्रकारानुसार महाराष्ट्रातील मोटार वाहने

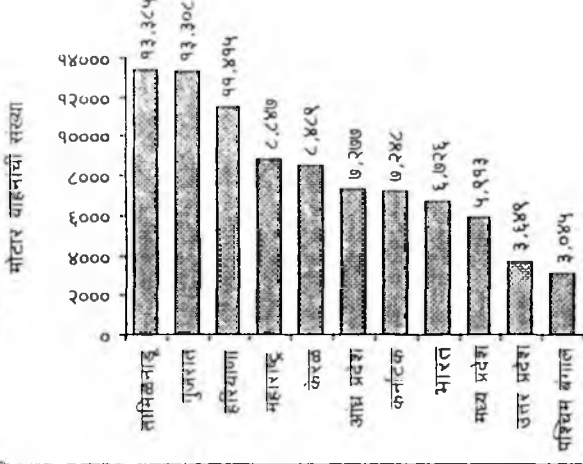
(३१ मार्च, रोजी)

बृहन्मुंबईतील वर्षनिहाय दुचाकी व हलकी मोटार वाहने

प्रमुख राज्यांकरिता प्रति लाख लोकसंख्येमागे
मोटर वाहनांची संख्या (अस्थायी)
(मार्च, २००४ अखेर)

७.३२ २००६-०७ मध्ये मोटरवाहनांवरोल कर आणि शुल्के यांच्या महसुला जमत मागील वर्षाच्या तुलनेत १३.४४ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती २,०५९ कोटी रुपये इतकी झाली. यामध्ये मुंबई मोटार वाहन कर व प्रवासी कर यांची टक्केवारी अनुक्रमे ८९ व ११ हांती. सोमा तपासणी नाके, भरारी पथके, अवैध वाहतूक कारवाई, प्रदूषण नियंत्रण तपासणी केंद्रे व अतिभार मालवाहतूक कारवाई यांपासून २००५-०६ मधील २२४.३७ कोटी रुपयांच्या तुलनेत २००६-०७ मध्ये २४६.७३ कोटी रुपये वसूल करण्यात आले.

सार्वजनिक प्रवासी वाहतूक

७.३३ सार्वजनिक रस्तं वाहतूक यंत्रणा आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते. सार्वजनिक वाहतूक यंत्रणेची किफायतशीर व समन्वयित सेवा यामुळे नागरिकांमध्ये ती अधिक पसंतीची बनली आहे. शिवाय, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था ही राज्याची महत्त्वाची पायाभूत सुविधा आहे. राज्यात सार्वजनिक प्रवासी वाहतूकीची सुविधा महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन (रा.प.) महामंडळ, तर मुंबईत ही सुविधा बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा व परिवहन उपक्रम (बस्ट), तसेच ठाणे, नवी मुंबई, कल्याण-डोंबिवली, पुणे, पिंपरी-चिंचवड, कोल्हापूर व अहमदनगर या शहरात संबंधित महानगरपालिकांकडून पुरविण्यात येते.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

७.३४ रा.प. महामंडळाने २००६-०७ या वर्षात प्रतिदिन ५९.३८ लाख प्रवासी वाहतूक केली असून ती आधीच्या वर्षातील वाहतूकोपेक्षा २.४१ टक्क्यांनी जास्त होती. ही वाढ मुख्यत्वे करून "प्रवासी वाढवा अभियान" चालू वर्षात राबविल्यामुळे झाली असावी. २००६-०७ मध्ये प्रतिदिन वाहतूक केलेल्या ४७.५४ लाख कि.मी. मध्ये मागील वर्षापेक्षा सुमारे एक टक्का इतकी अल्प वाढ झाल्याचे दिसून येते. मार्च, २००७ अखेर राज्यातील सुमारे १,३६६ गावांमधील रहिवाशांना जवळच्या बसथांब्यावर पोहोचण्यासाठी सरासरी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे

लागत हात. वाहन व चालक वाहक ही वाहतूक व्यवस्थाची प्रमुख संसाधने आहेत. वाहन उत्पादकता व चालक-वाहक वापर यामुळे २००६-०७ या वर्षात गतवर्षाच्या तुलनेत अनुक्रम १०.४ कि.मी. न ३.६ कि.मी. ने, इतकी लक्षणीय प्रमाणात वाढ झाली. २००६-०७ मध्ये आसन क्षमतेच्या सरासरी वापरात ०.६९ टक्के बिदनी अल्पशो वा हाऊन ती ५७.२८ टक्के इतकी झाली. त्यामुळे २००६-०७ या वर्षात वाहतूक महसुलामध्ये गतवर्षाच्या तुलनेत ८.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. रा.प. महामंडळाची वाहतूकविषयक आकडेवारी तक्ता क्र. ७.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ७.१४

रा. प. महामंडळाची वाहतूक विषयक आकडेवारी

बाब	२००५-०६	२००६-०७	शकडा बदल
वर्ष अखेरीस वाहतूक करण्यात येत असलेले मार्ग (संख्या)	१६,६९७	१६,४८२	(-) 1.29
वर्ष अखेरीस मार्गांची लांबी (लाख कि.मी.)	१२.३०	१२.३३	०.२४
वाहतूक केलेले प्रतिदिन सरासरी सार्थ कि.मी. (लाख)	४७.१६	४७.५४	०.८९
वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या (लाख)	५७.९८	५९.३८	२.४१
महामंडळाच्या मालकीच्या गाड्यांची सरासरी संख्या	१५,७५६	१५,३५२	(-) 2.66
मार्गस्थ असणा-या गाड्यांची प्रतिदिन सरासरी (संख्या)	१४,६७९	१४,४५७	(-) 1.51
बस ताफ्याचा सरासरी वापर (टक्के)	९३.१६	९४.१७	१.०१*
वाहन उत्पादकता (कि.मी.)	२९९.३०	३०९.६६	३.४६
चालक/वाहक वापर (कि.मी.)	२०५.२६	२०८.८२	१.७३
वाहतूकोपासून वर्षातील एकूण जमा (कोटी रु.)	३,२००.४५	३,४७०.७९	८.४५
मार्गस्थ गाड्यांच्या आसनक्षमतेचा सरासरी वापर (लोड फॅक्टर) (टक्के)	५६.५९	५७.२८	०.६९*
प्रति वाहन कर्मचा-यांचे प्रमाण (नियताप्रमाण दि.३१, मार्च रोजी)	७.४१	७.३७	(-) 0.54
एकूण वाहने (निकामी झालेल्या वाहनांसहित दि.३१ मार्च रोजी)	१५,९५६	१५,३६२	(-) 3.69

* प्रत्यक्ष तफावती

७.३५ कर भरल्यानंतर आणि पूर्वकालीन समायोजन केल्यानंतर महामंडळाला २००६-०७ मध्ये मागील वर्षाच्या ३९.९० कोटी रुपये तोट्याच्या तुलनेत २३.३६ कोटी रुपये एकूण नफा झाला. रा.प. महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी तक्ता क्र. ७.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ७.१५

तक्ता क्र. ७.१६

राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी

महाराष्ट्रातील शहर वाहतूक व्यवस्थेबाबतची आकडेवारी (अस्थायी)

(रुपये कोटीत)

बाब	२००५-०६	२००६-०७
एकूण जमा	३,२९६	३,५९४
एकूण खर्च (कर वगळून)	२,८७२	३,०८६
(अ) चालन खर्च	२,८१२	३,०१७
(ब) चालनेतर खर्च	-	६९
कराचे नफा	४२४	५०८
एकूण कर	४६५	५००
(अ) प्रवासी कर	४५५	४९०
(ब) माटार वाहन व इतर कर	९	१०
एकूण खर्च	३,३३७	३,५८६
निव्वळ नफा/तोटा	(-४१)	८
पूर्वकालीन समायोजन (नफा/तोटा)	१	१५
एकूण नफा/तोटा	(-४०)	२३

७.३६ रा.प. महामंडळ विद्यार्थी, वरिष्ठ नागरिक (६५ वर्षांपेक्षा अधिक वय असलेले), कॅन्सरचे रुग्ण, स्वातंत्र्यसैनिक, ड. प्रवाशांना बस वाड्यात सवलत देत असते. २००६-०७ मध्ये समाजातील या वर्गाला दिलेली एकूण सवलत ४३१.३३ कोटी रुपये होती. याशिवाय, दुर्गम प्रांतात अल्प उत्पन्न देणा-या 'क' वर्गाच्या फे-या चालविल्या जातात (जे प्रमुखाने बांधीलकीच्या स्वरूपाचे आहे), त्यामुळे रा.प. महामंडळाला २००६-०७ मध्ये सुमारे १८८.४४ कोटी रुपये तोटा झाला.

७.३७ तक्ता क्रमांक ७.१५ वरून दिसून येते की, रा.प. महामंडळाने २००६-०७ भरलेल्या एकूण करांपैकी ९८ टक्के रक्कम (४९० कोटी रुपये) प्रवासी करापोटी भरली होती. रा.प. महामंडळ वाहतूक महसुलाच्या सार्वजनिक टक्केवारीने (१७.५ टक्के) प्रवासी कर भरत असते, तर खाजगी वाहतूकदार प्रवासी कर प्रति आसन प्रति वर्ष या प्रमाणे भरतात. त्यामुळे रा.प. महामंडळाला खाजगी वाहतूकदारापेक्षा जादा प्रवासी कर देवा करावा लागतो. परिणामी, प्रवासी कररचनेची पुनर्रचना करण्याची गरज आहे.

शहरी प्रवासी वाहतूक

७.३८ राज्यातील १७ शहरांत सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध ३१ मार्च, २००७ रोजी या शहरांपैकी अर्नाळा, वसई, नालासोपारा, त्यांगरी, नांदेड, सांगली-मिरज, नागपूर, चंद्रपूर आणि भाशिक या ९ शहरांत राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ व उर्वरित ८ शहरांत संबंधित महानगरपालिका वाहतूक सेवा पुरवित आहेत. २००६-०७ मध्ये रा.प. महामंडळाच्या यासाठी प्रतिदिन सरासरी ५०३ बसगाड्या वापरात होत्या, महानगरपालिकांकडे प्रतिदिन सरासरी ४,७२० बसेस वापरात होत्या. यापैकी एकट्या मुंबईत बेस्टच्या मालकीच्या ३,०८१ बसेस (६५.३ टक्के) वापरात होत्या. या शहरी परिवहन सेवांची महत्त्वाच्या बाबींची आकडेवारी तक्ता क्र. ७.१६ मध्ये दिली आहे.

परिवहन सेवा	वर्ष	प्रतिदिन सरासरी कि.मी. वाहतूक (लाखात)	प्रतिदिन सरासरी प्रवासी वाहतूक (लाखात)	वाहतूकीस मार्गस्थ असलेल्या बससंख्या सरासरी	निव्वळ नफा/तोटा (रु. लाखात)
बेस्ट	२००५-०६	६.५८	४१.३८	३,०७५	(-) २५,०५८
	२००६-०७	६.४९	४१.१८	३,०८१	(-) ३६,४४१
टीएमटीयू	२००५-०६	०.४७	२.९४	२३६	(-) ५३८
	२००६-०७	०.४४	२.८६	२६२	(-) ३२६
केडीएमटी	२००५-०६	०.१८	०.७१	८३	(-) ११४
	२००६-०७	०.१९	०.७१	९५	(-) १४०
एनएमएमटी	२००५-०६	०.४५	१.७४	७२६	(-) ४
	२००६-०७	०.४४	१.७७	२२६	उ.ना.
पीएमटी	२००५-०६	१.६१	६.८८	७८४	(-) २,७३३
	२००६-०७	१.६८	६.४५	७५२	उ.ना.
पीसीएमटी	२००५-०६	०.३८	०.९७	१५९	(-) १,१२९
	२००६-०७	०.४३	१.०७	१६१	(-) १,७९६
केएमटीयू	२००५-०६	०.३३	०.९६	१४९	(-) २६६
	२००६-०७	०.३३	०.९५	१३८	(-) १४०
एमएमटी	२००५-०६	-	-	-	-
	२००६-०७	०.७३	०.१०	१५	१२
एमएसआरटीसी (शहर वाहतूक)	२००५-०६	१.०९	३.४१	५२१	(-) १५८८
	२००६-०७	१.०८	३.६६	५०३	(-) १५४५

उ.ना. - उपलब्ध नाही.

रेल्वे

७.३९ प्रवासी व मालवाहतूकीमध्ये गेल्या १५० वर्षांपासून भारतीय रेल्वेचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग आहे. ३१ मार्च, २००७ रोजी राज्यातील लोहमार्गाची एकूण लांबी ५,९०२ कि.मी. (३८२ कि.मी. कोकण रेल्वेसह) होती व ती भारतातील एकूण ६४,०६८ कि.मी. लांबीच्या ९.२ टक्के एवढी होती. लोहमार्गाच्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, गेल्या ४८ वर्षांत राज्यातील लोहमार्गाची लांबी केवळ १३ टक्क्यांनी वाढली आहे. ही वाढ मुख्यतः कोकण रेल्वे अस्तित्वात आल्यामुळे झाली आहे. रेल्वेने हाती घेतलेल्या कामांमध्ये बहुतांश कामे मीटरगेज (१ मी.) आणि नॅरोगेज (०.७६२ मी./०.६१० मी.) लोहमार्गांचे ब्रॉडगेज (१.६७६ मी.) मध्ये रूपांतर करण्यासंबंधीची होती ३१ मार्च, २००७ रोजी राज्यातील लोहमार्गाच्या लांबीचे (कोकण रेल्वेसह) प्रति १,००० चौ.कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे प्रमाण १९.२ कि.मी., तर देशात हे प्रमाण १९.६ कि.मी. होते.

७.४० राज्यात चालू असलेल्या रेल्वेच्या कामांची मार्च, २००७ अखेरची स्थिती तक्ता क्र. ७.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ७.१७
राज्यात चालू असलेली रेल्वेची कामे

मार्गाचे नाव	मार्गाची लांबी कि.मी.	एकूण अंदाजित खर्च कोटी रुपये	२००६-०७ अखेरची प्रगती
अमरावती-नरखेड (नवीन मार्ग)	१३८	२८४.२७	५७ टक्के काम पूर्ण झाले आहे.
अहमदनगर-बीड-परळी (नवीन मार्ग)	२६१	४६२.६७	१५ कि.मी.चे काम सुरु केले आहे.
बारामती-लाणंद (नवीन मार्ग)	५४	१३८.४८	८ टक्के काम पूर्ण.
पुणताबा-शिर्डी (नवीन मार्ग)	१६	७८.४३	६० टक्के काम पूर्ण.
मिरज-लातूर (३७४ कि.मी.ब्रॉडगेज रुपांतर)			
टप्पा-१ : कुडुवाडी-पंढरपूर	५२	८१६.४०	काम पूर्ण झाले असून जून, ०१ मध्ये मार्ग सुरु करण्यात आला आहे. काम पूर्ण झाले असून डिसेंबर, ०३ मध्ये मार्ग सुरु करण्यात आला आहे. काम पूर्ण झाले असून सप्टेंबर, ०७ मध्ये मार्ग सुरु करण्यात आला आहे. काम प्रगतिपथावर असून ते फेब्रुवारी, ०८ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. काम प्रगतिपथावर असून ते डिसेंबर, ०९ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. काम प्रगतिपथावर असून ते मार्च, ०८ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. काम पूर्ण झाले असून ऑगस्ट, ०६ मध्ये मार्ग सुरु करण्यात आला आहे. काम पूर्ण झाले असून जाने., ०७ पासून मार्ग प्रवासी वाहतुकीसाठी खुला केला आहे.
टप्पा-२ : लातूर-लातूर रोड	३३		
टप्पा-३ : अ) लातूर-उस्मानाबाद	८०		
ब) उस्मानाबाद- कुडुवाडी	७२		
टप्पा-४ : पंढरपूर-मिरज	१३७		
पाकणो-मोहोळ (दुपदरीकरण)	१७	उ.ना.	
पनवेल-जासई (दुपदरीकरण)	२९	८१.९३	
मुदखेड-किनवट (ब्रॉडगेज रुपांतर)	११७	३०६.६३	
पूरणा-अकोला (२०९ कि.मी.ब्रॉडगेज रुपांतर)			
अ) पूणा-हिंगोली	८०	४९७.६३	काम पूर्ण, तपासणीनंतर ताशी १०० कि.मी. वगान वाहतुकीसाठी दि. २१/११/०७ रोजी प्रमाणित केले आहे. काम प्रगतिपथावर आहे.
ब) हिंगोली-अकोला	१२९		

उ.ना. - उपलब्ध नाही.

७.४१ मुंबईतील गदी कमी करण्यासाठी आणि मुंबई महानगर क्षेत्र विकसित करण्यासाठी महानगर वाहतूक प्रकल्पांतर्गत चालू असलेल्या रेल्वेच्या कामांची प्रगती तक्ता क्र. ७.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ७.१८

महानगर नागरी परिवहन प्रकल्पांतर्गत चालू असलेली रेल्वेची कामे

मार्गाचे नाव	मार्गाची लांबी कि.मी.	एकूण अंदाजित खर्च (कोटी रु.)	३१ मार्च, ०७ अखेरची प्रगती
ठाणे-तुर्भ-नेरुळ-वाशी(नवीन मार्ग)			
(अ) ठाणे-तुर्भ-वाशी	११	४०३.९२	काम पूर्ण, १९/११/०४ पासून वाहतुकीस खुला.
(ब) तुर्भ-जुडनगर-नेरुळ	५		
बेलापूर-सीवूड-उरण	२७	४९५.४४	काम प्रगतिपथावर आहे.
कुर्ला-ठाणे (५वी व ६वी मार्गिका)			
(अ) कुर्ला-भांडूप	१०	२२२.८२	काम प्रगतिपथावर आहे. ४६ टक्के काम पूर्ण.
(ब) भांडूप-ठाणे	७		
ठाणे-मुंबा	९	११८.०८	काम प्रगतिपथावर आहे.
(५वी व ६ वी मार्गिका)			
कल्याण याडांचे नूतनीकरण	-	२८.७२	काम प्रगतिपथावर आहे.
कल्याण येथील स्टॅबलिग लाईन	-	३७.५७	काम प्रगतिपथावर आहे.

जलवाहतूक

मोठी बंदरे

७.४२ राज्याच्या ७२० कि.मी. लांबीच्या किनारपट्टीवर मुंबई पोर्ट ट्रस्ट (एमबीपीटी) व न्हावा शेवा येथील जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट (जेएनपीटी) ही दोन मोठी बंदरे कार्यान्वित आहेत. या मोठी बंदरांची २००५-०६ व २००६-०७ ची वाहतूक विषयक आकडेवारी तक्ता क्र. ७.१९ मध्ये दिली आहे. २००७-०८ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत एमबीपीटी व जेएनपीटी यांनी अनुक्रमे ४०२.२९ व ४३१.६२ लाख टन मालाची वाहतूक केली. ही वाहतूक मार्गाल वर्षाच्या तत्कालीन कालावधीतील वाहतूकीपेक्षा अनुक्रमे २३.५ व १२.५ टक्क्यांनी जास्त आहे.

७.४३ जास्त खोलीची गरज असणा-या मोठ्या जहाजांची वाहतूक मागणी विचारात घेऊन, "मुंबई पारबंदर खाडी व जवाहरलाल नेहरू बंदर खाडी यांची खोली व रुंदी वाढविणे" साठी अदाजे ८०० कोटी रुपयांच्या प्रस्तावास शासनाने ऑक्टोबर, २००५ मध्ये मंजुरी दिली आहे. कंत्राट देण्याची प्रक्रिया चालू आहे.

७.४४ भविष्य काळातील वाहतूकीच्या गरजा भागविण्यासाठी पोर्ट ट्रस्टने पुढील दोन प्रकल्प बांधा, वापरा आणि हस्तांतर करणे तत्त्वावर विकसित करण्यास सुरुवात केली आहे. (अ) न्हावा-शे

तक्ता क्र. ७.१९
राज्यातील मोठ्या बंदरांची वाहतूकविषयक आकडेवारी

बाब	मार्च अखेर			
	एमबीपीटी		जेएनपीटी	
	२००६	२००७	२००६	२००७
मूळ माल वाहतूक मती (लाख टन)	४२९.५	५०६.५	३७०.०	५२६.०
मंचारी संख्या	१५,१८६	१४,९३५	१,७७९	१,७६६
माल वाहतूक (लाख टन)				
अ) आयात				
(१) समुद्रपार	२५२.४९	३०४.११	१६६.०८	१९०.३२
(२) किनारी	१६.१८	६.७९	१९.२९	१६.९०
(३) एकूण	२६८.६७	३१०.९०	१८५.३७	२०७.२२
ब) निर्यात				
(१) समुद्रपार	४०.२२	५७.९२	१८३.१९	२३०.१०
(२) किनारी	१३०.३०	१५४.८२	९.८०	१०.८३
(३) एकूण	१७०.५२	२१२.७४	१९२.९९	२४०.९३
क) एकूण				
(१) समुद्रपार	२९४.७१	३६२.०३	३४९.२७	४२०.४२
(२) किनारी	१४६.४८	१६१.६१	२९.०९	२७.७३
(३) एकूण	४४१.१९	५२३.६४	३७८.३६	४४८.१५
प्रवासी वाहतूक (हजारात)				
(१) समुद्रपार	१.१६	१.८३	*	*
(२) किनारी	८४.६६	१६०.५४	*	*
(३) एकूण	८५.८२	१६२.३७	*	*
महसूल (कोटी रुपये)	१,००२.३३	१,१५५.४३	७५९.४२	९१०.४६
ज खर्च (कोटी रुपये)	७२१.१९	९७८.०६	३४२.४९	४५३.५६
ज/तोटा (कोटी रुपये)	२८१.१४	१७७.३७	४१६.९३	४५६.९०

लागू नाही.

तराष्ट्रीय कार्गो टर्मिनलच्या उत्तरेस सुमारे ६ लाख टीईयुज स घटकांच्या समकक्ष क्षमतेच्या कन्टेनर टर्मिनलचे ६०० कोटी रुपये निविस्तारीकरण (३३० मीटर्स) करणे; प्रकल्प २००९-१० पर्यंत पूर्ण होईल अर्पणित आहे. (ब) प्रत्येकी २.२ दशलक्ष टीईयुज प्रतिवर्ष क्षमता असलेले चौथे कन्टेनर व सागरी रासायनिक टर्मिनल, जवाहरलाल नेहरू ट्रस्ट येथे दान टप्प्यात विकसित करणे; या प्रकल्पांचा अंदाजित खर्च ६०० कोटी रुपये आहे.

बंदरे

७.४५ शासनाने मेरीटाईम बोर्डाच्या नियंत्रणाखाली खाजगी क्षेत्राच्या भागाद्वारे राज्यातील सर्व ४८ लहान बंदरे विकसित करण्याचा शासकीय निर्णय घेतला आहे. पहिल्या टप्प्यात सात लहान बंदरे

(दिधी, रवस-आवरे, जयगड, विजयदुर्ग, रेडी, अंजनवेल (दाभाळ) आणि आलेवाडी) विकसित करण्याचे ठरविण्यात आले आहे. त्यापैकी अंजनवेल (दाभाळ) हे बंदर मे.रत्नागिरी गॅस अँड पॉवर प्रोजेक्ट लि. यांच्या सहाय्याने विकसित करण्यात आले आहे. लहान बंदरांची २००५-०६ व २००६-०७ ची वाहतूक विषयक आकडेवारी तक्ता क्र.७.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ७.२०

राज्यातील लहान बंदरांची वाहतूकविषयक आकडेवारी

बाब	मार्च अखेर	
	२००६	२००७
मालवाहतूक (लाख टन)		
(अ) आयात	९४.४	१०४.२
(ब) निर्यात	१७.४	११.४
(क) एकूण	१११.८	११५.६
प्रवासी वाहतूक (लाखात)		
(अ) यांत्रिक बोटीतून	१२४.५	१२४.५
(ब) बिगर-यांत्रिक बोटीतून	१८.३	२१.१
(क) एकूण	१४२.८	१४५.६
जमा महसूल (लाख रुपये)	३,०५२.७	४,६८९.५
एकूण खर्च (लाख रुपये)	१,८६८.१	१,८८४.९
नफा/तोटा (लाख रुपये)	१,१८४.६	२,८०४.६

७.४६ एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ या कालावधीत लहान बंदरांनी मिळून ८२.४४ लाख टन मालवाहतूक व ९५.३६ लाख प्रवासी वाहतूक केली. ही वाहतूक मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील वाहतूकीपेक्षा अनुक्रमे २.११ टक्क्यांनी जास्त व २६.९२ टक्क्यांनी कमी होती.

विमान वाहतूक

७.४७ महाराष्ट्रामध्ये तीन आंतरराष्ट्रीय विमानतळ असून ते मुंबई (छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळ), नागपूर आणि पुणे येथे आहेत. महाराष्ट्रातील आंतरराष्ट्रीय विमानतळ व देशांतर्गत पाच विमानतळांवरून करण्यात आलेल्या विमान उड्डाणांची आणि प्रवासी व माल वाहतूकीबाबतची माहिती तक्ता क्रमांक ७.२१ मध्ये देण्यात आली आहे. २००६-०७ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत आंतरराष्ट्रीय विमान उड्डाणांत ९.६ टक्क्यांनी वाढ झाली, तर देशांतर्गत विमान उड्डाणांत २५.२ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील विमानतळांवरून २००६-०७ मध्ये झालेल्या एकूण देशांतर्गत विमान उड्डाणांपैकी ८४.२ टक्के उड्डाणे मुंबई विमानतळावरून झाली. तसेच या विमानतळावरून देशांतर्गत जाणा-या व येणा-या प्रवाशांचे प्रमाण २००५-०६ व २००६-०७ मध्ये अनुक्रमे ८९.३ टक्के व ८६.७ टक्के होते.

तक्का क्रमांक ७.२१

महाराष्ट्रातील विमानतळांवरून विमान उड्डाणे आणि प्रवासी व माल वाहतूक

विमानतळ	विमान उड्डाणे		प्रवासी (संख्या)				माल वाहतूक (टनांत)				
			विमानाने गेलेले		विमानाने आलेले		पाठीवलेला		आलेला		
	२००५-०६	२००६-०७	२००५-०६	२००६-०७	२००५-०६	२००६-०७	२००५-०६	२००६-०७	२००५-०६	२००६-०७	
देशांतर्गत											
मुंबई	१,२१,९५९	१,४९,०५१	५८,५९,७९०	७४,५२,६९४	५८,२२,६५४	७४,४९,६७९	६९,१३३	७७,२२४	७३,२२८	७४,९३१	
पुणे	११,०६६	१५,३५२	४,५१,५४५	७,६९,५७२	४,५३,७४६	७,५८,३६६	३,७०४	५,९५३	४,९६२	७,०८	
नागपूर	५,२४२	८,११२	१,८०,१९१	२,९५,२७९	१,७९,०४५	२,८७,९२९	१,१९०	१,१८७	१,१९०	२,१७	
औरंगाबाद	२,४०८	५,२४२	६९,१७२	८६,९८९	६८,२१६	८३,६४३	५१६	४६८	५४७	५२	
कोल्हापूर	६८४	७२६	४,९२२	८,५६६	६,०२४	१०,७१०	-	-	-	-	
एकूण	१,४१,३५९	१,७७,०३४	६५,६५,६२०	८६,१३,१००	६५,२१,६८५	८५,९०,३२७	७४,५४३	८४,८३२	८०,७२७	८४,७११	
आंतरराष्ट्रीय											
मुंबई	४९,१८६	५२,७२९	३१,९०,७८९	३५,६२,४८९	२९,१५,९६०	३२,२३,९७२	१,७१,४४२	१,८६,९६९	१,१७,५१८	१,४१,०५	
नागपूर	२५४	९००	१६,६२७	३७,८०१	८,५८३	३१,६८५	-	१	-	-	
पुणे	२४६	८२८	५,९२७	१७,८६०	५,३७९	१६,४८९	-	७	-	-	
एकूण	४९,६८६	५४,४५७	३२,९३,३४३	३६,१८,१५०	२९,२९,९२२	३२,७२,१४६	१,७१,४४२	१,८६,९७७	१,१७,५१८	१,४१,०५	

दळणवळण

७.४८ दळणवळण प्रणालीमध्ये टपाल, तार आणि ध्वनि, दूक व माहिती दूरसंचार यांचा समावेश होतो. अत्याधुनिक संपर्क व्यवस्था हा विकास प्रक्रियेचा एक अविभाज्य भाग असून १९९० च्या दशकात अंमलात आणलेल्या उदारोकरण व खाजगीकरणाच्या धोरणपश्चात तिच्यामध्ये वेगाने वाढ होत आहे. राज्यातील दूरसंपर्क प्रणाली खाजगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही उपक्रमांकडून राबविली जाते.

७.४९ मार्च, २००७ अखेर राज्याच्या ग्रामीण भागात ११,३१५ व नागरी भागात १,२८४ टपाल कार्यालये, तसेच टपाल पेट्यांची संख्या ग्रामीण भागात ४२,०४२, तर नागरी भागात १०,५५० होती आणि राज्यात ८,९३१-पोस्टमन होते.

७.५० दूरसंचार सेवा पुरविण्यासाठी 'भारत संचार निगम लिमिटेड (बीएसएनएल) व 'महानगर टेलिफोन निगम लिमिटेड' (एमटीएनए) ह्या सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या स्थापन करण्यात आल्या. बृहन्मुंबई अशा प्रकारच्या सेवा एमटीएनएल पुरवित आणि राज्यातील उर्वर ठिकाणी ह्या सेवा बीएसएनएलमार्फत पुरविल्या जातात. याशिवाय खाजगी कंपन्या राज्यात दूरसंचार सेवा पुरवित आहेत. मंडल/चार निहाय दूरध्वनीची माहिती तक्का क्र. ७.२२ मध्ये दिली आहे. म २००७ अखेर राज्यातील दूरध्वनी जोडण्यांची एकूण संख्या ६४.४४ होती म्हणजे राज्यातील दर तिस-या कुटुंबाकडे दूरध्वनी जोडणी हो

७.५१ मार्च, २००७ अखेर एमटीएनएल व बीएसएनएल या अखत्यारीतील सार्वजनिक दूरध्वनीची संख्या अनुक्रमे १.६९ लाख २.४९ लाख इतकी होती, तर एसटीडी व आयएसडी सु

तक्का क्र. ७.२२
राज्यातील दूरध्वनीधारकांची संख्या

(लाख)

यंत्रणा	मुंबई मंडल			महाराष्ट्र (मुंबई मंडल वगळून)			एकूण		
	मार्च, २००६	मार्च, २००७	सप्टेंबर, २००७	मार्च, २००६	मार्च, २००७	सप्टेंबर, २००७	मार्च, २००६	मार्च, २००७	सप्टेंबर, २००७
एमटीएनएल	२२.११	२१.३८	२०.६६	-	-	-	२२.११	२१.३८	२०.६६
बीएसएनएल	-	-	-	३९.३३	३८.०४	३५.८४	३९.३३	३८.०४	३५.८४
भारती	०.१५	०.७०	०.९९	०.०३	०.१८	०.२३	०.१८	०.८८	१.२२
रिलायन्स	०.२८	०.८२	०.९८	०.१८	०.३७	०.४३	०.४६	१.१९	१.४१
टाटा	१.८९	२.३४	२.६४	०.३९	०.६१	०.७४	२.२८	२.९५	३.३८
एकूण	२४.४३	२५.२४	२५.२७	३९.९३	३९.२०	३७.२४	६४.३६	६४.४४	६२.५१

तक्ता क्र.७.२३
राज्यातील भ्रमण दूरध्वनीधारकांची संख्या

(लाखात)

यंत्रणा	जीएसएम/ सीडीएमए	मुंबई मंडल			महाराष्ट्र (मुंबई मंडल वगळून)			एकूण		
		मार्च, २००६	मार्च, २००७	सप्टेंबर, २००७	मार्च, २००६	मार्च, २००७	सप्टेंबर, २००७	मार्च, २००६	मार्च, २००७	सप्टेंबर, २००७
बीपीएल	जीएसएम	१३.३७	१०.७०	११.५३	-	-	-	१३.३७	१०.७०	११.५३
होडाफोन	जीएसएम	२०.०४	२४.६७	२९.०१	७.३४	११.३४	१७.५९	२७.३८	३६.०१	४६.६०
भार्याडिया	जीएसएम	-	-	-	१७.८२	२८.७५	३६.९८	१७.८२	२८.७५	३६.९८
एमटीएनएल	जीएसएम	१०.०५	१४.१५	१५.३५	-	-	-	१०.०५	१४.१५	१५.३५
	सीडीएमए	०.३६	१.१४	१.३२	-	-	-	०.३६	१.१४	१.३२
बीएसएनएल	जीएसएम	-	-	-	११.३४	२२.४३	२५.५६	११.३४	२२.४३	२५.५६
	सीडीएमए	-	-	-	०.४४	३.७३	३.६६	०.४४	३.७३	३.६६
भारती	जीएसएम	१२.३२	१८.५९	२१.३८	१३.१४	२५.३८	३२.७८	२५.४६	४३.९७	५४.१६
रिलायन्स	सीडीएमए	१६.९०	१८.१५	२१.७७	१४.२३	१९.८४	२४.३६	३१.१३	३७.९९	४६.१३
टाटा	सीडीएमए	४.१४	११.३६	१४.८९	३.८३	१६.३९	२२.९६	७.९७	२७.७५	३७.८५
एकूण		७७.१८	९८.७६	११५.२५	६८.१४	१२७.८६	१६३.८९	१४५.३२	२२६.६२	२७९.१४

भसलेल्या सार्वजनिक दूरध्वनीची संख्या अनुक्रमे २६,८२२ व ७८,७४८ इतकी होती.

७.४२ सध्या तंत्रज्ञान हे ऑनलाइन काळात विकसित झालेले आहे. भारतातील जलद संपर्काचे आधुनिक तंत्रज्ञान असून त्याची वाढ अपेक्षित होत आहे. या सध्याच्या सेवा सार्वजनिक व खाजगी कंपन्यांमध्ये पुरविले आहेत. मंडल/चालकनिहाय सेवा प्रविणता या संस्थेनुसार भ्रमण दूरध्वनी धारकांची आकडेवारी तक्ता क्र. ७.२३ मध्ये दिली आहे. राज्यात सप्टेंबर, २००७ अखेर दर लाख लोकसंख्येमागे २६,००१ भ्रमण दूरध्वनी होते. म्हणजे राज्यातील प्रत्येक लोकांच्या व्यक्तीकडे भ्रमण दूरध्वनी होता.

७.५३ राज्यात इंटरनेट ब्रॉडबँड वापरणाऱ्यांची मार्च, २००७ अखेरची मंडल/चालकनिहाय माहिती तक्ता क्र. ७.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ७.२४
राज्यात इंटरनेट ब्रॉडबँड वापरणाऱ्यांची संख्या (३१ मार्च, २००७ रोजी)

यंत्रणा	मुंबई मंडल	महाराष्ट्र (मुंबई मंडल वगळून)	एकूण
बीएसएनएल	७	९१,६५९	९१,६६६
रिलायन्स	२,३९८	३,५२९	५,९२७
बीएसएनएल	-	५१,६७६	५१,६७६
एमटीएनएल	२,५०,४६१	-	२,५०,४६१
टाटा	४,१९४	३,१७२	७,३६६
भारती	-	९,४९०	९,४९०
सिफो	५२,३४१	९,२०८	६१,५४९
यु-टेलीकॉम	२४,१२९	९,२३१	३३,३६०
हॅथवे केबल	३९,६२६	५,९४५	४५,५७१
इन २ केबल	४,१३८	२९२	४,४३०
ब्रॉडबँड पॅसनेट	२,४१८	-	२,४१८
इतर	१,३८१	४७१	१,८५२
एकूण	३,८१,०९३	१,८४,६७३	५,६५,७६६

* * * * *

संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

८.१ वर्ष १९९२ मधील अविनियमनापासून (Deregulation) भारतातील वित्तीय क्षेत्रात टिकाऊ स्वरूपाची सात्यत्यपूर्ण वाढच होत आली आहे. जागतिकीकरणाचे धोरण व जागतिक व्यापार संघटनेची बंधने विचारात घेऊन खाजगी क्षेत्रास (विदेशी संस्थांसह) बँकिंग, विमा व भांडवली बाजार यांसारख्या काही क्षेत्रांमध्ये सहभागी होण्यास अनुमती देण्यात आली. खाजगी संस्थांचा वित्तीय क्षेत्रातील प्रवेश आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे धोरण यामुळे वित्तीय संस्थांना त्यांच्या कामात माहिती तंत्रज्ञान साधनांचा वापर करणे भाग पडले आहे. वित्तीय अर्बिनियमन आणि माहिती तंत्रज्ञानातील साधनांचा वापर यामुळे नावीन्यपूर्ण व दर्जेदार सेवा मोठ्या प्रमाणात वाजवी व स्पर्धात्मक दरांत तसेच कार्यक्षमतेने व फायदेशीररित्या देता येणे शक्य झाले आहे. देशातील वित्तीय संस्था ह्या आर्थिक विकासामध्ये केवळ ठेवींचे संकलन आणि विविध क्षेत्रांना पतपुरवठ्याचे वितरण करणे याबाबतीतच नव्हे, तर फायदेशीर उत्पादनांद्वारे उत्पन्नाचे साधन पुरविण्याच्या बाबतीतही महत्त्वाची भूमिका बजावीत आहेत.

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

८.२ वित्तीय क्षेत्रामध्ये बँका या ठेवी आणि कर्जे या दोहोंच्या बाबतीत महत्त्वाच्या संस्था असून आर्थिक व्यवहारांत त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. बँका ह्या, त्यांच्या पारंपरिक बँकिंग व्यवहाराव्यतिरिक्त, भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या देखरेखाखाली इतर आर्थिक व्यवहारांमध्ये सुद्धा सहभागी होऊ लागल्या आहेत. वाणिज्यिक बँकांनी त्यांच्या व्यवसायास बळकटी आणण्यासाठी अनेक पाउले उचलली आहेत. भारतातील बँकिंग क्षेत्रामध्ये

तक्ता क्र. ८.१

बँक कार्यालयांची संख्या

गट	३० सप्टेंबर, २००७ रोजी		
	महाराष्ट्र	भारत	हिस्सा (%)
राष्ट्रीयीकृत बँका			
स्टेट बँक ऑफ इंडिया व तिच्या संलग्न बँका	१,०८५	१४,१५०	७.७
इतर राष्ट्रीयीकृत बँका	४,२३१	३६,०७८	११.७
विदेशी बँका	७०	२५७	२७.२
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	५७०	१४,४५५	४.०
इतर अनुसूचित वाणिज्यिक बँका	८४१	७,१७७	११.७
एकूण	६,७९७	७२,११७	९.४

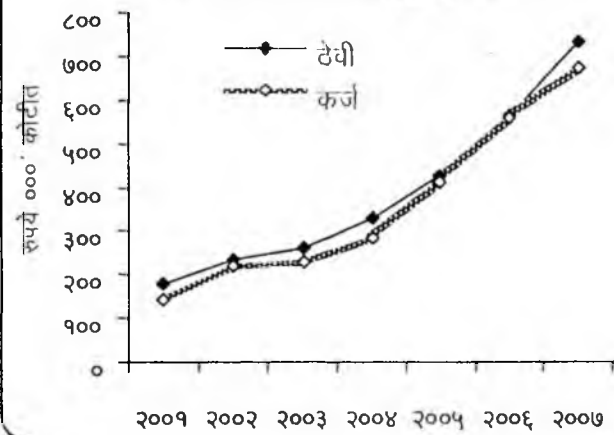
सर्वाधिक सहभाग/योगदान असणा-या अनुसूचित वाणिज्यिक बँकां विभागणी त्यांच्या मालकीचे स्वरूप आणि/किंवा कामाचे स्वरूप यावर वेगवेगळ्या पाच गटांत करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र आणि भारतातील बँक कार्यालयांची ३० सप्टेंबर, २००७ रोजीची गटनिहा संख्या तक्ता क्र. ८.१ मध्ये दिली आहे.

८.३ महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांची ३० सप्टेंबर, २००७ रोजीची एकूण संख्या ६,७९७ होती व ती भारतातील अशा सर्व बँक कार्यालयांच्या (७२,११७) ९.४ टक्के इतकी होती. भारतातील एकूण विदेशी बँक कार्यालयांपैकी २७.२ टक्के बँक कार्यालयां महाराष्ट्रात आहेत.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

८.४ राज्यातील बँक कार्यालयांच्या संख्येत सप्टेंबर, २००७ आखेर संपलेल्या एका वर्षात ३.७ टक्के इतकी वाढ झाली तर राष्ट्रीयीकृत आधीच्या तत्सम कालावधीसाठी ती १.७ टक्के होती. राज्यातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांपैकी ३० टक्के कार्यालये ग्रामीण भागात, १८ टक्के कार्यालये निमनागरी (लोकसंख्या १०,००० व त्यापेक्षा जास्त परंतु एक लाखपेक्षा कमी) भागात, तर ५२ टक्के कार्यालये नागरी भागात होती. राज्याच्या नागरी भागातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ४ टक्के बँक कार्यालये एकट्या बृहन्मुंबईमध्ये होती. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ग्रामीण, निमनागरी आणि नागरी भागांत अनुक्रमे ४

महाराष्ट्र राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे (३० सप्टेंबर रोजीची स्थिती)

२३ आणि ३५ टक्के बँक कार्यालये होती. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या ३० सप्टेंबर, २००७ रोजी ६.३ इतकी होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम संख्येइतकीच होती.

८.५ बँकांकडील ३० सप्टेंबर, २००७ रोजी असणा-या एकूण ठेवी व त्यांना केल्लेला स्थूल पतपुरवठा या दोन्हीबाबत भारतात महाराष्ट्राचा पहिला क्रमांक लागतो. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांच्या संख्येमध्ये राज्याचा हिस्सा जरी ९.४ टक्के इतका असला तरी एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये राज्याचा हिस्सा मोठा म्हणजे अनुक्रमे २६ व ३३ टक्के इतका होता. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी ३० सप्टेंबर, २००७ रोजी ७,३१,८३० कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षांपेक्षा ३१ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत बँकांनी केल्ल्या स्थूल पतपुरवठ्यात २१ टक्क्यांनी वाढ हाऊन तो ६,६९,८६१ कोटी रुपये इतका झाला. अखिल भारतीय स्तरावरील बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये याच कालावधीत झालेली वाढ अनुक्रमे २५ टक्के व २२ टक्के इतकी होती. पतपुरवठ्यामधील वाढ ही ठेवींमध्ये झालेल्या वाढीपेक्षा कमी प्रमाणात झाल्याने याच कालावधीत महाराष्ट्रातील पतपुरवठ्याचे ठेवींशी असलेले प्रमाण ९९ टक्क्यांवरून कमी होऊन ९२ टक्के इतके झाले.

८.६ राज्याच्या ग्रामीण व निम्नगरी भागातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व पतपुरवठा ३० सप्टेंबर, २००७ अखेर अनुक्रमे ३६,३७३ कोटी रुपये व २६,६७० कोटी रुपये इतका होता आणि आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये अनुक्रमे २४ टक्के व १७ टक्के इतकी वाढ दिसून आली. देशातील ग्रामीण व निम्नगरी भागातील एकूण ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे १७ टक्के व २० टक्के इतकी होती. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या राज्यातील एकूण शाखांपैकी ४८ टक्के शाखा जरी ग्रामीण व निम्नगरी भागात असल्या तरी एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा हिस्सा अनुक्रमे केवळ ५ टक्के आणि ४ टक्के इतकाच होता. सप्टेंबर, २००७ अखेरीस संपणा-या मागील पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील या बँकांच्या ठेवी व पतपुरवठा या दोन्हीमध्ये दुप्पटीने वाढ झाली. पतपुरवठ्याचे ठेवींशी असणारे प्रमाण ६२ टक्क्यांवरून ७३ टक्के इतके वाढले, हे ग्रामीण भागातील लोकांचा बँकांकडे बघण्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन व बँकांची विश्वासाहता वाढत असल्याचे दर्शविते.

८.७ राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँक शाखांच्या अंशेमध्ये एकट्या बृहन्मुंबईचा हिस्सा २४ टक्के होता. तथापि, ठेवी व पतपुरवठ्यात त्याचा अनुक्रमे ८१ व ८७ टक्के इतका भरोब हिस्सा होता.

८.८ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व पतपुरवठ्याबाबतचा सविस्तर तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३२ मध्ये देला आहे.

८.९ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची ३० सप्टेंबर, २००७ रोजी ठेवींची दरडोई रक्कम ६८,१९१ रुपये होती व ती अखिल

भारतीय स्तरावरील तत्सम रकमेच्या (२४.९९० रुपये) दुप्टोपेक्षा जास्त होती. राज्यातील ह्या बँकांचा दरडोई पतपुरवठा ६२,४१७ रुपये हाता आणि तो अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेच्या (१७.८७१ रुपये) जवळपास चौपट हाता. बृहन्मुंबई जवळता राज्यातील दरडोई ठेवी व पतपुरवठा अनुक्रमे केवळ १४,९२२ रुपये आणि ९,३४४ रुपये हाता.

ठेवी व पतपुरवठा - आढावा

८.१० महाराष्ट्रामध्ये खात्यांच्या प्रकारानुसार वेगवेगळ्या खात्यांमध्ये मार्च, २००६ च्या अखेरच्या शुक्रवारी जमा असलेल्या रकमांबाबत तपशील तक्ता क्र.८.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र.८.२

खात्यांच्या प्रकारानुसार ठेवी

(मार्च, २००६ च्या अखेरच्या शुक्रवारची स्थिती)

खात्याचा प्रकार	खात्यांची संख्या संख्या (१००)	ठेवी (रुपये कोटीत)
चालू	२,६४०	७५,०४१
बचत	३६,३६९	७८,२५७
मुदत ठेव	१४,५४४	३,३२,७२४
एकूण	५३,५५३	४,८६,०२२

बँकांकडील एकूण ४,८६,०२२ कोटी रुपये ठेवींमध्ये घरगुती ठेवी प्रमाण सुमारे ४० टक्के होते.

८.११ प्राधान्य क्षेत्रांना दिलेल्या अप्रमाबाबतचा तपशील तक्ता क्र.८.३ मध्ये देण्यात आला आहे. २९,३३,१५२ खात्यांपैकी निम्म्यापेक्षा जास्त खाती कृषि व संलग्न कार्याबाबतची होती, परंतु त्यांचा कर्जपुरवठ्यातील हिस्सा फक्त २१ टक्के होता.

तक्ता क्र.८.३

प्राधान्य क्षेत्रास कर्जपुरवठा

(२००५-०६)

प्राधान्य क्षेत्र	खात्यांची संख्या	कर्जपुरवठा (रुपये कोटीत)
कृषि व संलग्न कार्ये	१५,०७,१००	२२,२८५
लघु उद्योग	१,२५,३०६	२५,६०९
नवीन औद्योगिक घसाहती	३,३८४	६८
स्वसहाय्य गट	६०,४३७	३८१
इतर प्राधान्य क्षेत्रे	१२,३५,९५०	४८,७६२
निर्यात पतपुरवठा *	९७५	९,८५३
एकूण	२९,३३,१५२	१,०६,९५०

(* केवळ विदेशी बँकानाच लागू)

८.१२ एकूण येणे कर्जांमध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांचा एकत्रित वाटा ६३.३ टक्के इतका मोठा होता. राज्यातील सर्व वाणिज्यिक बँकांच्या येणे कर्जाबाबतची बँक गटनिहाय माहिती तक्ता क्र. ८.४ मध्ये दिली आहे.

८.१३ राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची ३१ मार्च,

तक्ता क्र. ८.४
महाराष्ट्रातील संस्थानिहाय येणे कर्ज
(रुपये कोटीत)

प्रकार	३१ मार्च रोजी येणे कर्ज	
	२००५	२००६
राष्ट्रीयीकृत बँका		
स्टेट बँक ऑफ इंडिया व तिच्या संलग्न बँका	४९,३९९	६९,८३३
इतर राष्ट्रीयीकृत बँका	१,३४,१७३	१,७९,६८१
विदेशी बँका	३१,८१७	३५,४०५
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	९५१	१,०१७
इतर अनुसूचित	७३,७६०	१,०९,४३३
वाणिज्यिक बँका		
एकूण	२,९०,१००	३,९५,३६९

२००६ रोजी एकूण येणे कर्ज ३,९५,३६९ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षापेक्षा ३६ टक्क्यांनी जास्त होती. देशातील एकूण येणे कर्जांमध्ये ३१ मार्च, २००६ रोजी महाराष्ट्रातील बँकांचा हिस्सा २६ टक्के इतका होता व तो इतर राज्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक होता. राज्यातील क्षेत्रवार येणे कर्जांचा तपशील तक्ता क्र. ८.५ मध्ये दिला आहे.

वार्षिक पतपुरवठा योजना

८.१४ वार्षिक ग्रामीण पतपुरवठा वितरण व्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या हेतूने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सेवा क्षेत्र पध्दती (सर्व्हिस एरिया अप्रोच) ही योजना कार्यान्वित केली आहे. ह्या सेवा क्षेत्र पध्दतीनुसार खेड्यांच्या एका समूहातील ग्रामीण जनतेच्या पतपुरवठ्याबाबतच्या सर्व गरजा पुरविण्याचे काम एकाच वित्तीय संस्थेकडे सोपविण्यात येते. या योजनेखाली पतपुरवठा वितरणाची वार्षिक लक्ष्ये वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका यांनी एकत्रितपणे साध्य करणे अपेक्षित असते. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी पतपुरवठा वितरणाचे लक्ष्य जिल्हाशाही संबंधित अग्रणी बँकेकडून निश्चित करण्यात येते. राज्यामध्ये या योजनेचे सैनियंत्रण करण्यासाठी महाराष्ट्र बँक ही निमंत्रक बँक म्हणून कार्यरत आहे. या

तक्ता क्र. ८.५

महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची क्षेत्रवार येणे कर्ज
(रुपये कोटीत)

क्षेत्र	३१ मार्च, रोजी येणे कर्ज	
	२००५	२००६
कृषि व संलग्न कार्ये	१२,३४६	२०,७०७
खाणकाम व दगड खाणकाम	५,४४६	२,३५४
वस्तुनिर्माण *	१,०१,६०१	१,३७,८९५
	(९,२२०)	(१०,७६६)
वोज, कानू व पाणीपुरवठा	५,१५०	७,९६७
बांधकाम	१३,३३६	२२,१५३
परिवहन	४,५०७	१०,०४६
व्यावसायिक व इतर सेवा	१३,७९९	२२,५३५
व्यापार	३७,७१७	४१,०५२
वैयक्तिक कर्ज	४५,६९७	६४,७४९
इतर	५०,५०१	६५,९११
एकूण	२,९०,१००	३,९५,३६९

* कसातील आकडे कुशल कारागीर, ग्रामाद्योग व इतर लघु उद्योगांचे आहेत.

योजनेअंतर्गत पतपुरवठा वितरणाबाबतची २००५-०६ आणि २००६-०७ या वर्षांसाठीची लक्ष्ये व साध्ये तक्ता क्र. ८.६ मध्ये दर्शविली आहेत.

८.१५ वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत २००५-०६ मध्ये राज्यामध्ये एकूण १२,७२५ कोटी रुपयांच्या पतपुरवठ्याचे वितरण सुमारे १३ लाख लाभधारकांना करण्यात आले व ९९ टक्के लक्ष्यपूती साध्य करण्यात आली. कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्रामध्ये ती ८७ टक्के होती. वार्षिक पतपुरवठा योजने अंतर्गत २००६-०७ मध्ये सप्टेंबर, २००६ अखेरपर्यंत ८,४०५ कोटी रुपयांच्या पतपुरवठ्याचे वितरण ७.७७ लाख लाभधारकांना करण्यात आले. या लाभधारकांपैकी ५.२७ लाख (७५ टक्के) लाभधारक कृषि व संलग्न कार्ये ह्या क्षेत्रातील होते. वार्षिक पतपुरवठा योजना २००७-०८ अंतर्गत पतपुरवठा वितरणाचे लक्ष्य २०,९०० कोटी रुपये इतके प्रस्तावित आहे.

तक्ता क्र. ८.६

वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र राज्यातील पतपुरवठ्याचे वितरण

(रुपये कोटीत)

क्षेत्र	२००५-०६			२००६-०७		
	लक्ष्य	साध्य	लाभधारक (संख्या)	लक्ष्य	साध्य (*)	लाभधारक (*) (संख्या)
कृषि व संलग्न कार्ये	८,८०५	७,६७२ (८७)	८,०७,२०५	१२,६०५	५,८४३ (४६)	५,२७,३९०
ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघु उद्योग	९५६	१,०३२ (१०७)	७,९३०	१,३६०	४८३ (३६)	२,८९५
इतर क्षेत्रे	३,०११	४,०२१ (१३३)	४,८४,१२०	४,०६५	२,०७९ (५१)	१,७६,७६९
एकूण	१२,७७२	१२,७२५ (९९)	१२,९९,२५५	१८,०३०	८,४०५ (४४)	७,०७,०५४

टोप : कसातील आकडे साध्याची लक्ष्याशी टक्केवारी दर्शवतात. * सप्टेंबर २००६ अखेरपर्यंतची स्थिती

संयुक्त भांडवली संस्था

८.१६ महाराष्ट्र राज्यात ३१ मार्च, २००६ रोजी १,५८,८६८ संयुक्त भांडवली संस्था होत्या व त्या मागील वर्षांपेक्षा ६.५ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत अखिल भारतीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत ७.७ टक्क्यांनी वाढ झाली. देशभरातील नोंदणीकृत संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या आणि त्यांनी भरणा केलेले भांडवल या मध्ये महाराष्ट्राचा वाटा अनुक्रमे २१.७ टक्के आणि १२.९ टक्के होता. नोंदणीकृत संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या आणि त्यांनी भरणा केलेले भांडवल तक्ता क्र. ८.७ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. ८.७

संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या आणि भरणा केलेले भांडवल

संस्थेचा प्रकार	३१ मार्च अखेर			
	२००५		२००६	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
खाजगी	१,३६,६५४ (६.०७)	६,०१,३२१ (६.५९)	१,४६,०२० (६.८५)	६,५२,०२८ (८.४३)
सार्वजनिक	१२,४७९ (२.२२)	७८,३२८ (१.२३)	१२,८४८ (२.९६)	८०,९४९ (२.३१)
एकूण	१,४९,१३३ (५.७४)	६,७९,६४९ (५.९४)	१,५८,८६८ (६.५३)	७,३२,९६९ (७.७२)
भरणा केलेल भांडवल (रु.कोटीत)	१,०२,६५० (७.२६)	५,२८,२४९ (५.९१)	५९,२५७ (४.५९)	६६४ (६.६४)

टिप: कंसातील आकडे आधीच्या वर्षाशी वाढीची टक्केवारी दर्शवतात.

अल्पबचत

८.१७ खात्रीशीर उत्पन्नासह गुंतवणूकीच्या परताव्याची हमी या दोन निकषांवर गुंतवणूक करणा-यांसाठी अल्पबचतीतील गुंतवणूक हे महत्वाचे साधन आहे. परंतु बँकांमधील ठेवींचे वाढते दर व

अल्पबचतीचे त्यामानाने कमी असणारे व्याजदर तसेच गुंतवणूकीसाठी आवश्यक पाच वर्षे किंवा अधिक कालावधी या दोन्हीमुळे मागील काही वर्षांत भारतातील अल्पबचतीतील गुंतवणूकीवर परिणाम झाल्याचे दिसून येत आहे. कुटुंबाच्या वित्तीय गुंतवणूकीची तक्ता क्र. ८.८ मधील आकडेवारी पुरेशी बोलकी आहे.

तक्ता क्र. ८.८

अल्पबचत : उतरता कल

(रुपये कोटीत)

बाब	२००४-०५ (अस्थायी)	२००५-०६ (अस्थायी)	२००६-०७ (प्रारंभिक)
बँका व इतर वित्तीय संस्थांमधील ठेवी	१,६१,४१६ [३७.२]	२,८०,६०२ [४७.१]	४,२२,७३७ [५५.७]
शासनाकडील मागणी (अल्पबचत व शासनाकडील जमानत)	१,०६,४२० [२४.५]	८७,१६८ [१४.६]	३९,१९७ [५.२]
इतर	१,६६,४८१ [३८.३]	२,२७,४६५ [३८.३]	२,९६,८१७ [३९.१]
एकूण	४,३४,३१७ (१३.९)	५,९५,२३५ (१६.७)	७,५८,७५१ (१८.४)

[ ] कंसातील आकडे एकूणमधील वाटा दर्शवितात.

( ) कंसातील आकडे देशांतर्गत स्थूल उत्पादाशी प्रमाण दर्शवितात.

८.१८ वर्षे २००६-०७ मध्ये अल्पबचतीअंतर्गत ७,८७४ कोटी रुपये गोळा करण्यात आले होते व ते त्याआधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ४१ टक्क्यांनी कमी होते. २००६-०७ साठी अल्पबचतीवर ९.५ टक्के दराने ९,२७७ कोटी रुपयांचे केंद्रिय कर्जसहाय्य प्राप्त झाले होते. ऑक्टोबर, २००७ अखेरपर्यंत अल्पबचत योजनेअंतर्गत निव्वळ जमा उणे १,३२७ कोटी रुपये इतकी होती व मार्च, २००८ अखेर अल्पबचतीची निव्वळ गुंतवणूक उणे स्थितीत राहिल्यास केंद्रीय कर्ज सहाय्य मिळू

तक्ता क्र. ८.९

अल्पबचत योजनेअंतर्गत जमा

(रुपये कोटीत)

जमेचा प्रकार	२००५-०६		२००६-०७		२००७-०८ (ऑक्टो. ०७ पर्यंत)	
	स्थूल	निव्वळ	स्थूल	निव्वळ	स्थूल	निव्वळ
पोस्ट ऑफिस सेव्हिंग बँक	२,६०९	१६८	२,७२७	१४२	१,५०३	२९
आवृत्ती जमा	३,३५२	१,२५०	३,७२८	१,५१८	२,०४४	७२१
मुदत ठेव	९६०	३१४	८१५	२८	३०७	(-) ३३८
राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्र	२,०३४	१,००४	१,६६१	५३९	४३७	(-) ३७
किसान विकास पत्र	२,७३५	१,४४४	२,०००	९३८	७०६	(-) २१९
इंदिरा विकास पत्र	-	(-) २०८	-	(-) १५	-	(-) ६
मासिक उत्पन्न योजना	६,९८४	३,७१९	३,७३६	१२५	८४५	(-) ९७४
सार्वजनिक भविष्यनिर्वाह निधी	४,०५४	३,२०७	५,०९१	३,६६९	५७२	(-) ३८८
एस्.सी.एस्.एस्.	२,६२९	२,४७९	१,३८३	१,०५३	५८७	(-) ५०
इतर	-	(-) १११	१	(-) १२१	-	(-) ६६
एकूण	२५,३५८	१३,२६५	२१,१४२	७,८७४	७,००२	(-) १,३२७

शकणार नाही. २००७-०८ मध्ये नोव्हेंबर, २००७ अखेरपर्यंत राज्य शासनास अल्पबचत निधीवर रु.२,१८८ कोटी इतके केंद्रीय कर्जसहाय्य प्राप्त झाले आहे. त्याचबरोबर, सदरचे कर्जसहाय्य न घेण्याचे शासनाने ठरविले आहे.

लॉटरी

८.१९ सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी निधी उभारण्याकरिता राज्य शासनाने १ मार्च, १९६९ पासून लॉटरी योजना सुरू केली. या योजनेखाली भव्यतम, मासिक, साप्ताहिक आणि दोन अंकी सोडती काढण्यात येतात. २००६-०७ मध्ये लॉटरीपासून ३५.८७ कोटी रुपये इतका निव्वळ नफा झाला, तर आधीच्या वर्षी तो २७.०७ कोटी रुपये इतका होता. २००७-०८ मध्ये नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत लॉटरीपासून १.२१ कोटी रुपये नफा झाला, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत २०.३४ कोटी रुपये नफा झाला होता. राज्याच्या महसुलात वाढ करण्याच्या दृष्टीने २० जानेवारी, २००७ पासून राज्यात काढण्यात येणा-या सर्व लॉटरी सोडतीवर लॉटरी कर लावण्यात आला. नवीन बक्षीस योजनेच्या/संरचनेच्या सोडती सुरू करता याव्यात यासाठी कार्यान्वयीत दोन अंकी लॉटरी योजना स्थगित करण्यात आल्या. परंतु इतर राज्यांतील लॉटरीच्या विक्रेत्यांनी लॉटरी कराविराधात मुंबई उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली असून ती प्रलंबित असल्यामुळे राज्याची दोन अंकी व ऑन-लाईन लॉटरी सध्या बंद आहे. त्यामुळे राज्य लॉटरीची उलाढाल व त्यापासून होणारा नफा यांवर परिणाम झाला आहे. त्यामुळे २००७-०८ मध्ये लॉटरीपासून होणारा नफा केवळ १.९४ कोटी रुपये इतका सिमीत होण्याची शक्यता आहे.

८.२० लॉटरीवरील कर गोळा करण्याचे अधिकार अल्पबचत व राज्य लॉटरी आयुक्तांना देण्यात आलेले आहेत. २००६-०७ मध्ये लॉटरीकर लागू झाल्यापासून करापोटी जमा झालेला निव्वळ महसूल ५९.६४ कोटी रुपये होता. पूर्वीपासूनच्या / पारंपरिक लॉटरी योजनेवरील कर राज्य शासनाकडून दिला जातो, परंतु न्यायालयाच्या अंतरिम आदेशानुसार राज्य शासन हे इतर राज्यांच्या लॉटरी चालकांकडून कर गोळा करू शकत नाही. त्यामुळे लॉटरीवरील गोळा केलेल्या कराच्या रकमेत चालू वर्षात घट होऊन राज्य शासनाने जानेवारी, २००८ पर्यंत करापासून निव्वळ महसूल १४.४० कोटी रुपये गोळा केलेला आहे.

भांडवली बाजार

८.२१ जनतेकडील अतिरिक्त बचत विविध आर्थिक कार्यांकरिता वळवून अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्यामध्ये भांडवली बाजार महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. महाराष्ट्रामध्ये मुंबई शेअर बाजार (बीएसई), राष्ट्रीय शेअर बाजार (एनएसई) व पुणे शेअर बाजार (पीएसई) असे तीन प्रमुख शेअर बाजार कार्यरत आहेत. त्याशिवाय, ओव्हर दि काउंटर स्टॉक एक्स्चेंज ऑफ इंडीया (आटोसीईआय) व इंटर कनेक्टेड स्टॉक एक्स्चेंज (आयसीएसई) हे दोन इतर शेअर बाजार सुद्धा कार्यरत आहेत. गेल्या दशकात भांडवल उभारणी, रोजगार व महसूल निर्मितीमध्ये भांडवली बाजाराची भूमिका महत्त्वाची ठरली असल्याचे दिसून आले आहे.

बाजारातील भांडवली मूल्य

८.२२ राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजारातील उपलब्ध रोखे व्यवहारांच्या भांडवली मूल्यांमध्ये मार्गोल वर्षांच्या तुलनेत वर्ष २००६-०७ मध्ये अनुक्रमे २० टक्के व १७ टक्के इतकी भरीव वाढ झाली. ही वाढ आधीच्या वर्षातील तत्सम अनुक्रमे ७७ व ७८ टक्के वाढीपेक्षा कमी होती. राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजारातील भांडवली मूल्य मार्च, २००७ अखेर अनुक्रमे ३३,६७,३५० कोटी रुपये व ३५,४५,०४१ कोटी रुपये इतके होते. २००६-०७ मधील भांडवली मूल्यातील राष्ट्रीय व मुंबई शेअर बाजाराचे प्रमाण ४९:५१ असे पूर्वीप्रमाणेच राहिले.

प्राथमिक रोखे बाजार

८.२३ एप्रिल-सप्टेंबर, २००७ या कालावधीत ४७ देकारांद्वारे उभारण्यात आलेली २०,९९९ कोटी रुपये भांडवली रक्कम ही आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत २८ देकारांद्वारे उभारण्यात आलेल्या १२,१३१ कोटी रुपये रकमेच्या तुलनेत ७३ टक्क्यांपेक्षा जास्त होती.

दुय्यम रोखे बाजार

८.२४ सर्व शेअर बाजारांतील रोखे व्यवहारांत गेल्या काही वर्षांत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. भारतातील सर्व शेअर बाजारांतील उलाढाल १९९४-९५ मधील १,६४,०५७ कोटी रुपयांच्या तुलनेत २००६-०७ मध्ये २९,०३,०५८ कोटी रुपयांपर्यंत म्हणजे जवळपास १८ पटींनी वाढलेली होती. २००६-०७ मध्ये देशातील सर्व शेअर बाजारांच्या उलाढालीमध्ये राष्ट्रीय शेअरबाजार व मुंबई शेअरबाजाराचा वाटा जवळपास ९९ टक्के इतका होता. शेअरबाजारनिहाय उलाढाल तक्ता क्र. ८.१० मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. ८.१०
शेअर बाजारांतील उलाढाल

(रुपये कोटीत)

शेअर बाजार	उलाढाल	
	२००५-०६	२००६-०७
राष्ट्रीय	१५,६९,५५८ (६५.७)	१९,४५,२८७ (६७.०)
मुंबई	८,१६,०७४ (३४.१)	९,५६,१८५ (३२.९)
इतर सर्व	४,४७९ (०.२)	१,५८६ (०.१)
एकूण	२३,९०,१०३ (१००.०)	२९,०३,०५८ (१००.०)

आधार : सेबी-वार्षिक अहवाल २००६-०७

टीप : कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात.

सिक््युरिटी अॅन्ड एक्स्चेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (सेबी)

८.२५ गुंतवणूकदारांचे हित जपण्यासाठी सेबी त्यांची सैनियंत्रण आणि तपास यंत्रणा वर्षानुवर्षे अधिक बळकट करीत आहे. सेबीने

२००६-०७ अखेर प्राप्त झालेल्या एकूण तक्रारीपैकी ९४.३ टक्के (संचयी) प्रकरणांचे निराकरण केले आहे, तर आधीच्या वर्षापर्यंत तक्रार निवारणाची टक्केवारी ९४.५ किंवा त्यापेक्षा जास्त होती. संचयीकडे २००६-०७ मध्ये २६,४७३ तक्रारी प्राप्त झाल्या होत्या आणि वर्ष अखेर १,६६,०९४ तक्रारी निवारणार्थ प्रलंबित होत्या.

म्युच्युअल फंड

८.२६ भारतामध्ये युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडियाच्या स्थापनेपासून (१९६४) म्युच्युअल फंड उद्योगाची सुरुवात झाली. सार्वजनिक क्षेत्रातील का व वित्तीय संस्थांनी म्युच्युअल फंड स्थापण्यास १९८७ मध्ये सुरुवात केली. खाजगी क्षेत्रातील बँकांना व विदेशी संस्थांना म्युच्युअल फंड स्थापन करण्यास १९९३ पासून परवानगी देण्यात आली. ह्या वेगाने म्युच्युअल फंड उद्योगाचे नियमन संबीकडून केले जाते. दि. ३१ मार्च, २००७ रोजी एकूण ४० म्युच्युअल फंड कार्यरत असून त्यांच्याकडे ३,२६,२९२ कोटी रुपये मत्ता (संपत्ती) होती. यापैकी ३६ (९० टक्के) म्युच्युअल फंड महाराष्ट्रात नोंदणी झालेले होते. या ३६ फंडांद्वारे २००६-०७ मध्ये १,५६९ कोटी रुपये इतकी निव्वळ रक्कम गोळा करण्यात आली होती.

क्रय वस्तूंची बाजारपेठ

८.२७ भारतातील विक्रीय वस्तू बाजारास बराच मोठा इतिहास आहे. कृषि विषयक वायदे करार १८०० पासून, तर धातू विषयक वायदे करार १९३० पासून अस्तित्वात आहे. विक्रीय वस्तू व्यापार पूर्वीपासूनच धातू व वायदा व्यापार म्हणून ओळखला जातो. बहुतांश / ब-याच विक्रीय वस्तूंच्या वायदे व्यापारावरील बंधन काढून टाकल्याने अधिकाधिक

वस्तूंचा वायदे बाजार व्यवहारात समावेश होऊ लागला आहे, ज्याचे नियमन वायदा बाजार नियमन अधिनियम, १९५२ द्वारे करण्यात येते. वायदे बाजारात वस्तूंचा व्यापार सुलभ व्हावा म्हणून शासनाने आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक विक्रीय वस्तू वायदे व्यापार केंद्रे स्थापन केली आहेत. दोन प्रमुख वस्तू विनिमय वायदे व्यापार केंद्रे - नॅशनलाइज्ड कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्ह्ज एक्सचेंज मर्यादित (NCDEX) व मल्टि कमोडिटी एक्सचेंज ऑफ इंडीया मर्यादित (MCX) महाराष्ट्रात (मुंबई) २००३ मध्ये स्थापन होऊन तेव्हापासून कार्यरत आहेत. या दोन केंद्रात कृषी, धातू व उर्जा उत्पादने या मुख्य गटांमध्ये मोडणा-या वस्तूंचा वायदा व्यापार करण्यात येतो. या दोन केंद्रांमध्ये वायदा व्यापार करण्यात येणा-या वस्तूंची संख्या आणि उलाढाल याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ८.११ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ८.११

वस्तू विनिमय वायदे व्यापार केंद्रांमधील उलाढाल

(रुपये हजार कोटीत)

वस्तू विनिमय वायदे व्यापार केंद्र	वस्तूंचा संख्या	उलाढाल	
		२००६-०७	२००७-०८*
MCX	७३	२,२९४ (२९)	२,०५८ (२३)
NCDEX	५४	१,१६७ (१५)	५५२ (१५)

आधार - MCX आणि NCDEX * डिसेंबर - ०७ पर्यंत

टीप - कसातील आकडे महाराष्ट्राचा हिस्सा दर्शवतात.

* * * * *

सहकार

१.१ सहकारी चळवळ सुरू करणारे महाराष्ट्र हे देशातील अग्रणी राज्य आहे. सहकारी चळवळ म्हणजे जनतेने राज्य शासनाच्या सहकार्याने सुरू केलेली चळवळ असून तिचा मूळ उद्देश शेतक-यांची सावकारांकडून होणारी पिळवणूक थांबविणे आणि विविध सामाजिक व आर्थिक कार्यात गुंतलेल्या कमकुवत व असंघटीत लोकांचा आर्थिक दर्जा उंचावणे हा होय. ही चळवळ सुरुवातीस प्रामुख्याने कृषि पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरती मर्यादित होती. नंतरच्या काळात ही चळवळ शेतमाल प्रक्रिया, शेतमाल पणन, ग्रामीण उद्योग, ग्राहक भांडारे, इत्यादी सारख्या इतर क्षेत्रांत वेगाने पसरली. परिणामी, राज्यभरात पुरेशा सामाजिक पायाभूत सुविधा असलेली विकास केंद्रे निर्माण झाली. तथापि, जागतिकीकरणाच्या या काळात चळवळीस बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी करावी लागणारी स्पर्धा, साधन संपत्तीची मर्यादा आणि व्यावसायिक कौशल्यांचा अभाव, इत्यादीसारख्या गंभीर आवानांना सामोरे जावे लागत आहे.

१.२ १९६१ पासून आतापर्यंत गेल्या ४६ वर्षांत सहकारी संस्थांच्या संख्येत भरिव वाढ झाली आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. १.१ मध्ये दिला आहे. राज्यातील सहकारी संस्थांच्या महत्त्वाच्या बाबी तक्ता क्र. १.२ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता क्रमांक १.१

संस्थेच्या प्रकारानुसार राज्यातील सहकारी संस्थांची संख्या

संस्थेचा प्रकार	अखेरची संख्या		
	जून, १९६१	मार्च, २००६	मार्च, २००७
शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्था			
अ) कृषि	३७	३३	३३
ब) बिगर-कृषि	२	२	२
प्राथमिक पतसंस्था			
अ) कृषि	२१,४००	२१,१६२	२१,२३८
ब) बिगर-कृषि	१,६३०	२६,१८९	२६,६२९
शेतमाल-पणन संस्था	३४४	१,३८०	१,४८५
उत्पादक उपक्रम	४,३०६	४२,८९२	४४,४०१
समाजसेवी व इतर संस्था	३,८४६	१,०१,१३९	१,०६,९५२
एकूण	३१,५६५	१,९२,७९७	२,००,७४०

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

तक्ता क्रमांक १.२

राज्यातील सहकारी संस्थांच्या महत्त्वाच्या बाबी

(कोटी रुपये)

बाब	मार्च अखेर		शेकडा बदल
	२००६	२००७*	
संस्था (संख्या)	१,९२,७९७	२,००,७४०	४.१
सभासद (लाखात)	४६२	४६९	१.५
भरणा भाग भांडवल	१२,३२९	१२,६३६	२.५
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	२,३६७	२,३९०	१.०
ठेवी	१,०९,६३५	१,१२,७१४	२.८
खेळते भांडवल	२,००,२६४	२,०९,८२३	४.८
कर्जवाटप (स्थूल)	८२,०१९	९२,९५१	१३.३
कर्जवाटप (निव्वळ)	६१,१८६	६१,८३७	१.१
नफ्यातील संस्था (संख्या)	६३,६०४	६५,२०३	२.५
तोटाघातील संस्था (संख्या)	५१,२१३	५५,६५०	८.७
नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्था (संख्या)	६,४६६	७,१२२	१०.१
येणे कर्ज	१,०३,३६६	१,१२,४८१	८.८

* अस्थायी

१.३ सहकारी कृषि पतपुरवठ्यामध्ये त्रिस्तरीय कृषि पतपुरवठा संरचना आहे. प्राथमिक स्तरावर प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, कृषि सेवा संस्था आणि बृहत् आदिवासी बहुउद्देशीय संस्था या शेतक-यांना कृषि पतपुरवठा करतात. या संस्थांना पतपुरवठा करण्यास महत्त्वाची भूमिका जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका मध्यवर्ती स्तर बजावतात, तर शिखर बँक म्हणजे महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक ही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना कृषि पतपुरवठा करते. राज्यातील शिखर मध्यवर्ती कृषि सहकारी पतसंस्थाविषयी महत्त्वाच्या बाबींवरील आकडे तक्ता क्र. १.३ मध्ये दिली आहे.

१.४ ३१ मार्च, २००७ रोजी राज्यात प्राथमिक स्तरावर पतपुरवठा करणा-या २१,२३८ संस्था होत्या आणि त्यांची सभासद संख्या १.२३ कोटी होती. या संस्थांमध्ये प्राथमिक कृषि पतपुरवठा (२०,२१८), कृषक सेवा संस्था (२१), आदिवासी सहकारी संस्था (९४) धान्य बँका (२५) व जिल्हा सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय वि. बँका (२९) यांचा समावेश आहे.

तक्ता क्रमांक ९.३
राज्यातील शिखर व मध्यवर्ती कृषि सहकारी
पतसंस्थांच्या महत्त्वाच्या बाबी

(कोटी रुपये)

बाब	माचं अखेर		शेकडा बदल
	२००६	२००७*	
महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक			
सभासद	५५,०००	६१,०००	१०.९
ठेवी	१३,६३५	१४,०७४	३.२
खेळते भांडवल	१८,७४२	२१,०८२	१२.५
स्थूल कर्जवाटप	७,५१५	८,८६२	१७.९
येणे कर्ज	७,६३४	१०,०१०	३१.१
थकीत कर्ज	१,४७२	१,२४३	(-)१५.६
महिला मध्यवर्ती सहकारी बँका (३१)			
सभासद	१,१६,१४६	१,३१,४०४	१३.१
ठेवी	२६,४०२	२७,६५७	४.८
खेळते भांडवल	३६,८६४	४०,७०१	१०.४
स्थूल कर्जवाटप	१३,३१९	५,३२३	(-)६०.०
येणे कर्ज	१९,२५१	२२,२५२	१५.६
थकीत कर्ज	५,२६०	५,५३४	५.२
महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक			
सभासद	८२७	८२७	०.०
खेळते भांडवल	१,५१३	१,६३८	८.३
स्थूल कर्जवाटप	४.०५	२.५३	(-)३७.५
येणे कर्ज	१,१४५	१,३०३	१३.८
थकीत कर्ज	३७६	६८५	८२.२
महिलास्तरीय महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँका (२९)			
सभासद (लाखात)	११.५६	११.५५	(-)०.०९
खेळते भांडवल	१,५१९	१,५८२	४.१
स्थूल कर्जवाटप	४	३	(-)२५.०
येणे कर्ज	१,०५३	९५०	(-)९.८

अस्थायी

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

९.५ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था ह्या निम्नतम स्तरावरील सहकारी पतपुरवठा संस्था असून त्या अल्प-मुदत कृषि पतपुरवठा प्रणयामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. तथापि, थकबाकीचे मोठे प्रमाण, शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी अपुरा निधी व निधीच्या अल्पव्यतेबाबत अनियमितता आणि संसाधने उभारण्यामधील असमर्थता प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था कमकुवत राहण्यामागील प्रमुख कारणे आहेत. प्राथमिक कृषि पतसंस्थांचे तपशील तक्ता क्रमांक ९.४, ९.५ व ९.६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्रमांक ९.४
प्राथमिक कृषि पतसंस्थांबाबतचा तपशील

(कोटी रुपये)

बाब	२००५-०६	२००६-०७
पतसंस्था (संख्या)	२१,१६२	२१,२३८
सभासद (लाखात)	१२१	१२३
खेळते भांडवल	१३,९६७	१४,००७
कर्जवाटप	५,४१७	५,४९८
कर्जदार सभासद (लाखात)	३७.५९	३७.९६
त्यापैकी, अ) अल्पभूधारक	९.३	९.४
ब) अत्यल्पभूधारक	८.९	९.३
अल्प व अत्यल्प भूधारकांना वाटप केलेले सरासरी कर्ज (रुपये)	१२,०५०	१२,२८३
येणे कर्ज	१०,०३५	१०,५३७
कर्जाची बसुलीपात्र रक्कम	७,०५५	७,१००
त्यापैकी, केलेली कर्जवसुली	४,२३४	४,२७६
थकीत कर्ज	२,८२१	२,८२४
वसुलीपात्र रकमेशी थकीत कर्जाची टक्केवारी	४०.०	३९.८

तक्ता क्रमांक ९.५

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी (धान्यबँका वगळून)

२००६-०७ मध्ये केलेले कर्जवाटप

आकार वर्ग (हेक्टर)	सभासद (लाखात)	कर्जदार सभासद (लाखात)	कर्जदार सभासदांची एकूण सभासदांशी टक्केवारी	प्रति कर्जदार सभासद कर्जपुरवठा (रुपये)
< १	२९.७२	९.४४	३१.७७	११,६५६
१ - २	२९.२८	९.०४	३०.८७	१२,९१०
२ - ४	१९.०६	८.६२	४५.२६	११,९८९
४ - ८	१२.३८	५.७९	४६.७८	१६,८६०
> ८	३.०८	३.६४	११८.२९	२२,१८०
इतर	१६.८९	१.४४	८.५१	२८,६२५
एकूण	११०.४१	३७.९७	३४.३९	१४,४७४

तक्ता क्रमांक ९.६

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी (धान्य बँका वगळून)

२००६-०७ मध्ये केलेल्या कर्जवाटपाचा तपशील

(कोटी रुपये)

बाब	अत्यल्प भूधारक	अल्प भूधारक	सर्व सभासद
कर्जवाटप	१,१००	१,१६७	५,४९६
कर्जवाटपातील शेकडा हिस्सा	२०.०	२१.२	१००.०
येणे कर्ज	१,७७८	२,००८	९,०१०
येणे कर्जांमधील शेकडा हिस्सा	१९.७	२२.३	१००.०
प्रति कर्जदार सभासद	१८,८३७	२२,२१९	२३,७३०
येणे कर्ज (रुपये)			

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था

१.६ सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक आणि महाराष्ट्र राज्य गृहनिर्माण वित्त महामंडळ या बिगर-कृषि पतसंस्था राज्यात कार्यरत आहेत. तथापि, सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक ही अवसायनात गेली आहे. शिखर व मध्यवर्ती बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांचा तपशील तक्ता क्र. १.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १.७

शिखर व मध्यवर्ती बिगर-कृषि पत पुरवठा संस्थांचा तपशील (कोटी रुपये)

बाब	मार्च अखेर		शेकडा बदल
	२००६	२००७*	
सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक			
सभासद	१,९७१	१,९७१	०.०
ठेवी	२७	२१	(-)२२.२
खेळते भांडवल	४८	४६	(-)४.२
येणे कर्ज	२६	२५	(-)३.८
थकीत कर्ज	२६	२५	(-)३.८
महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळ			
सभासद	११,६२२	११,४६८	(-)१.३
ठेवी	१	१	०.०
खेळते भांडवल	३४२	३५२	२.९
स्थूल कर्जवाटप	०	०	०.०
येणे कर्ज	१६५	१४७	(-)१०.९
थकीत कर्ज	१४१	१३७	(-)२.८

* अस्थायी

१.६.१ प्राथमिक बिगर-कृषि पतसंस्थांमध्ये नागरी सहकारी बँका, पगारदार नांकरांच्या सहकारी संस्था, बचत सहकारी संस्था, इत्यादींचा समावेश होतो. त्यांच्या बाबतचा तपशील तक्ता क्र. १.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १.८

प्राथमिक बिगर-कृषि पतसंस्थांचा तपशील

(कोटी रुपये)

बाब	३१ मार्च, २००६	३१ मार्च, २००७
संस्था (संख्या)	२६,१८९	२६,६२९
सभासद (लाखात)	२०२.१५	२०५.१८
ठेवी	६७,८३२	६९,१८८
खेळते भांडवल	१,१०,०७५	१,१२,४७५
कर्जवाटप	५५,४४४	५५,९९८
येणे कर्ज	६१,६८२	६४,७६६
थकीत कर्ज	८,४४१	८,५२६

सहकारी पणन संस्था

१.७ शेतक-यांची व्यापा-यांकडून होणारी पिळवणूक थांबविणे व शंती उत्पादनाच्या विक्रीची व्यवस्था करून शेतक-यांस उत्पादनाचा चांगला मोबदला मिळण्यास मदत करणे, आणि त्याचबरोबर ग्राहकांना चांगल्या प्रतीचा माल वाजवी किंमतीमध्ये उपलब्ध करून देऊन त्यांना लाभ करून देणे ही सहकारी पणन संस्थांची मूळ उद्दिष्टे आहेत. ही उद्दिष्टे विचारात घेऊन सहकारी पणन संस्थांना त्यांच्या कार्याचा विस्तार

करण्यासाठी राज्य शासनाकडून भागभांडवल व कर्ज या स्वरूपात अर्थसहाय्य दिले जाते.

१.७.१ सहकारी पणनाची त्रिस्तरीय प्रशासकीय संरचना आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित ही शिखर संस्था असून मध्यवर्ती स्तरावर जिल्हा पणन संस्था कार्यरत आहेत, तर ग्राम स्तरावर जिल्हा पणन संस्थांच्या अधिपत्याखाली प्राथमिक सहकारी पणन संस्था कार्यरत आहेत.

१.७.२ शिखर व मध्यवर्ती स्तरावरील सहकारी पणन संस्थांचे तसेच प्राथमिक सहकारी पणन संस्थांची माहिती अनुक्रमे तक्ता क्र. १ व १.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १.९

शिखर व मध्यवर्ती स्तरावरील सहकारी पणन संस्थांचा तपशील (कोटी रुपये)

बाब	३१ मार्च, २००६	३१ मार्च, २००७
संस्था (संख्या)	२५	२५
सभासद (१००)	४९१	४९२
भाग भांडवल	२.९३	२.९३
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	१.३२	१.३२
खेळते भांडवल	४०.५३	४०.५९
विक्री		
(अ) शेतमाल	२६.७७	२६.६२
(ब) खत	१६.५९	१६.६१
(क) बियाणे	०.५२	०.५२
(ड) ग्राहक वस्तू	८०.२५	८०.७४
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१३	१४
नफा	१.६५	१.६७
तोट्यातील संस्था (संख्या)	११	११
तोटा	०.७७	०.१३

तक्ता क्रमांक १.१०

प्राथमिक सहकारी पणन संस्थांचा तपशील

(कोटी रुपये)

बाब	३१ मार्च, २००६	३१ मार्च, २००७
संस्था (संख्या)	१,१४२	१,१४४
सभासद (१००)	८,२०३	८,२०८
भाग भांडवल	६१.०१	६१.०६
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	१४.४९	१४.५०
खेळते भांडवल	४२७.९४	४२८.०७
विक्री		
(अ) शेतमाल	१९४.७०	१९४.७६
(ब) खत	३७३.८६	३७४.०१
(क) बियाणे	३५.५४	३५.५६
(ड) ग्राहक वस्तू	१६३.७३	१६३.७२
नफ्यातील संस्था (संख्या)	४९३	४९४
नफा	८.८२	८.८१
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५०४	५०४
तोटा	३.७०	३.७२

एकाधिकार कापूस खरेदी योजना

१.८ महाराष्ट्र कच्चा कापूस (प्रापण, संस्करण व पणन) अधिनियम, १९७१ अंतर्गत कच्चा कापसाच्या खरेदीस राज्य शासनाने २००७-०८ या वर्षासाठी मुदतवाढ दिली आहे. या योजनेखाली महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघ मर्यादित यांच्यामार्फत कापसाची खरेदी केली जाते. त्याचबरोबर राज्य शासनाने खाजगी संस्थान सुध्दा शेतक-यांकडून कापूस खरेदी करण्यास परवानगी दिली आहे. या योजनेखाली कापसाच्या विविध जातींसाठी शासनाने जाहिर केलेल्या किमान आधारभूत किमतीनुसार महासंघ शेतक-यांकडून कापसाची खरेदी करीत असते. योजनेखाली वाणनिहाय प्रति क्विंटल खरेदी किंमत आणि कापूस खरेदी याबाबतची माहिती तक्ता क्र. १.११ मध्ये तर कापूस खरेदीचा माहिती तक्ता क्र. १.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १.११

वाणनिहाय प्रति क्विंटल खरेदी किंमती व कापसाची खरेदी

वाण	२००६-०७		२००७-०८#	
	प्रति क्विंटल खरेदी दर * (रुपये)	कापूस खरेदी (क्विंटल)	प्रति क्विंटल खरेदी दर * (रुपये)	कापूस खरेदी (क्विंटल)
बत्री	२,०२०	२७९	२,०७०	२२५
ब्रम्हा	२,०१०	-	२,०५०	३
आरसीएच-२ए	२,०००	-	२,०४०	-
एच ४ एच-६	१,९९०	३१,६८,९८७	२,०३०	१,२७,४३९
एमइसएच	१,८९५	१७,९२०	१,९३५	-
एलआए-५१६६	१,८३५	६८,९७९	१,९००	६१८
डोएचवाय-२८६	१,८४५	३,९०६	१,८८५	-
अंकुर-६५१	१,८४५	८२	१,८८५	-
एमसीएच-११	१,८४५	६७९	१,८८५	-
एचएचएच-४६८	१,८०५	१,२६४	१,८४५	-
एनएचएच-४४ (विदर्भ)	१,७१०	२,१२५	१,७६०	९१
एनएचएफ-४४	१,६८५	-	१,७३५	-
(महाराष्ट्र व खानदेश)				
वाय-१/एके	१,६८५	१,२३९	१,७३५	२३३

* सर्वसाधारण दर्जाच्या कापसासाठी # नोव्हेंबर, २००७ अखेरपर्यंत

तक्ता क्रमांक १.१२

कापूस खरेदीचा तपशील

बाब	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८#
कापूस खरेदी			
१) राशी (लाख क्विंटल)	१८.८४	३२.६५	१.२९
२) किंमत (कोटी रुपये)	३३६.३३	६४४.७४	२६.०९
सरकी उत्पादन (लाख क्विंटल)	११.७४	२०.१८	०.७०
सरकी विक्री (कोटी रुपये)	९८.००	२०५.६३	१.४९
बांधलेल्या गासड्या (लाखात)	४.०६	६.८८	०.१६
विक्री केलेल्या गासड्या (लाखात)	४.०६	५.६३	उ.ना.
प्रति गासडी सरासरी	७,७३०	९,०३२	उ.ना.
विक्री किंमत (रुपये) *			

नोव्हेंबर, २००७ अखेरपर्यंत * प्रति गासडी वजन १७० कि.ग्र.

उ.ना. उपलब्ध नाही

शेतमाल प्रक्रिया करणारे उपक्रम

१.९ शेतमाल प्रक्रिया करणा-या सहकारी संस्थांना ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. शेतक-यांना चांगला आर्थिक मोबदला मिळावा यासाठी आणि शंतीवर आधारित ग्रामीण उद्योगांमध्ये शोषणरहित वातावरण निर्माण करण्यासाठी शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम शेतक-यांना सहाय्य करतात.

१.९.१ उत्पादक उपक्रमांत कार्यरत असलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च, २००७ रोजी ४४,४०१ होती. या सर्व संस्थांमधील सदस्य संख्या ६६.८ लाख इतकी असून त्यांचे खेळते भांडवल ११,३०५ कोटी रुपये होते.

१.९.२ देशातील उसाखालील एकूण क्षेत्रामध्ये राज्याचा वाटा १२.१ टक्के इतका असून देशातील ऊस उत्पादनामध्ये राज्याने गौरवास्पद स्थान प्राप्त केले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात राज्याच्या ग्रामीण भागात विविध सामाजिक व आर्थिक परिवर्तने यशस्वीपणे घडवून आणण्यामध्ये सहकारी साखर कारखान्यांची भूमिका प्रभावी ठरल्याचे सिद्ध झाले आहे. सहकारी साखर कारखान्यांचा तपशील तक्ता क्र. १.१३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १.१३

सहकारी साखर कारखान्यांचा तपशील

(कोटी रुपये)

बाब	३१ मार्च, ०६	३१ मार्च, ०७
नांदणीकृत कारखाने	२०२	२०२
उत्पादन चालू असलेले कारखाने	१४२	१६३
ऊस उत्पादक सदस्य संख्या (०००)	३३	३३
राज्य शासनाचे भाग भांडवल	९१,२०७	उ.ना.
प्रतिदिन गाळप क्षमता (लाख मे. टन)	४.४९	४.५६
गाळप झालेला ऊस (लाख मे. टन)	४४५.७९	७९८.८३
उसाचा दर (प्रति मे. टन रुपये)		
अ) उसाचा सरासरी दर	८०२.५०	८११.८०
ब) प्रत्यक्षात दिलेला सरासरी दर	१,२००	१,१५०
साखर उत्पादन (लाख मे. टन)	५१.९८	९१.००
सरासरी उतारा (टक्के)	११.६८	११.३९
बग्रेस उत्पादन (लाख मे. टन)	२९.७४	२४.३०
मळी (लाख मे. टन)	१७.२४	२८.८६
कारखान्यांची संख्या		
अ) आसवनी प्रकल्प असलेल्या	५८	५८
ब) वीज निर्मिती प्रकल्प असलेल्या	१९	१९
वीज निर्मिती (दशलक्ष युनिट)	२५७.८३	३७५.७५
नफ्यातील कारखाने (संख्या)	२३	२८
तोट्यातील कारखाने (संख्या)	११६	१११
संचित तोटा	उ.ना.	उ.ना.

उ.ना. - उपलब्ध नाही

१.९.३ शेतमालावर स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणा-या सहकारी संस्थांची २००६-०७ करिता माहिती तक्ता क्र. १.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ९.१४
शेतमालावर स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणा-या सहकारी संस्थांचा
२००६-०७ मधील तपशील

(अस्थायी)			
सहकारी संस्था	संख्या	उत्पादनातील संस्था	प्रक्रिया केलेला माल † (मे.टन)
साखर कारखाने	२०२	१६३	७९,८३९
कापूस पिजणी व गसड्या बांधणा-या	२२२	१८३	१,१४७
भात गिरण्या **	९०	९०	४०४
तेल गिरण्या	१३	११	३०
इतर	३३२	२९७	५८
एकूण	८५९	७४४	

† प्रक्रिया केलेल्या मालाचे स्वरूप, ऊस, कच्चा कापूस, भात, तेलबिया

** भात सडणीसह

९.९.४ महाराष्ट्रातील कापसाच्या लागवडीखालील क्षेत्र ३१.२४ लाख हेक्टर असून ते देशातील कापसाच्या लागवडीखालील एकूण क्षेत्राच्या ३६.८ टक्के इतके आहे. कापूस पिजणी व गसड्या बांधणा-या सहकारी संस्थांचा तपशील तक्ता क्र. ९.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.१५

कापूस पिजणी व गसड्या बांधणा-या सहकारी संस्थांचा तपशील
(कोटी रुपये)

बाब	३१ मार्च, २००६	३१ मार्च, २००७
संस्था (संख्या)	२२२	२२३
त्यापैकी, उत्पादन चालू असलेल्या	१८३	१८३
सभासद ('००)	२,५५४	२,५६३
भाग भांडवल	८.८७	९.९०
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	२.०३	२.०४
खेळते भांडवल	८६.९२	८७.३१
पिजणी केलेला कापूस (मे.टन)	११.४७	११.४९
बांधलेल्या गसड्या * (लाख)	४.०६	६.८८
नफ्यातील संस्था (संख्या)	६९	७२

* प्रति गसडी बजन १७० कि.ग्रॅ.

९.९.५ सहकारी सूतगिरण्यांचा तपशील तक्ता क्र. ९.१६ मध्ये, तर प्राथमिक हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्थांचा तपशील तक्ता क्र. ९.१७ मध्ये दिला आहे.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

तक्ता क्रमांक ९.१६
सहकारी सूतगिरण्यांचा तपशील

(कोटी रुपये)

बाब	३१ मार्च, २००६	३१ मार्च, २००७
गिरण्यांची संख्या	१९०	१७७
त्यापैकी, उत्पादन चालू असलेल्या	४८	५३
सभासद ('००)	५.१८	५.२९
भाग भांडवल	७६७	१,५५०
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	६४४	९२६
चात्यांची संख्या (लाखात)	१६	१६
उत्पादित सूताचे मूल्य	७२३	९४४

तक्ता क्रमांक ९.१७

सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्थांचा तपशील

(कोटी रुपये)

बाब	हातमाग		यंत्रमाग	
	२००५*	२००६*	२००५*	२००६*
संस्था (संख्या)	६८३	६८३	१,०५०	१,०७०
सभासद ('००)	१,१२७	८२०	४२५	३९०
मागांची संख्या ('०००)	३१.३	३०.४	३०.५	१७.९
उत्पादन मूल्य	८९	३६	३४	२३

* ३१ मार्च रोजी

९.९.६ राज्यातील सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांचा तपशील तक्ता क्र. ९.१८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.१८

सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांचा तपशील

(कोटी रुपये)

बाब	सहकारी दुग्ध संस्था		सहकारी दुग्ध संघ	
	२००५-०६	२००६-०७	२००५-०६	२००६-०७
संख्या	२६,८८१	३०,९१३	८७	९५
सभासद (लाखात)	१८.४२	२१.१८	०.४७	०.५२
भाग भांडवल	२४.५	२८.२	९०.३	९९.३
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	उ.ना.	उ.ना.	०.४	०.४
खेळते भांडवल	२५.३	२७.८	७०.४	७७.५
दूध खरेदी (किंमत)	१११.५	१२८.३	१४१.३	१५५.४
दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री (किंमत)	६७.१	७७.१	६५.४	७१.९
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१४,४३२	१३,७१०	४७	५१
तोट्यातील संस्था (संख्या)	११,९४९	१३,९३५	३३	४५

उ.ना. - उपलब्ध नाही

९.९.७ राज्यात २००६-०७ मध्ये २,९०० प्राथमिक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था, ३३ मत्स्यव्यवसाय सहकारी संघ आणि दोन महासंघ कार्यरत होते. या सर्व संस्थांची सभासद संख्या ३.०१ लाख होती. य

संस्थांचे खेळते भांडवल ११७ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासे व माशांपासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत १८५ कोटी रुपये होती. २००५-०६ मध्ये अशा विक्रीची किंमत १८० कोटी रुपये होती.

समाजसेवी आणि इतर सहकारी संस्था

१.१०.१ राज्यात ३१ मार्च, २००७ रोजी शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १६१ घाऊक ग्राहक भांडारे व ३,३१० प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक ग्राहक भांडारांचा तपशील तक्ता क्र. १.११ मध्ये दिला आहे.

१.१०.२ ३१ मार्च, २००७ रोजी राज्यात ७०,५७४ सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सदस्य संख्या १८.९७ लाख होती. घरबांधणीसाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तपुरवठा महामंडळाकडून कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या सदसिकांची एकूण संख्या

३१ डिसेंबर, २००७ रोजी २.१९ लाख होती. ३१ डिसेंबर, २००७ पर्यंत त्यापैकी बहुतांश सदसिकांचे बांधकाम पूर्ण झाले होते. या संस्थांमध्ये मार्च, २००७ अखेर ३६,९९७ इतका रोजगार होता.

१.१०.३ राज्यात ३१ मार्च, २००७ रोजी १०,२२७ मजूर कंत्राट संस्था होत्या व त्यामध्ये एकूण ६.६६ लाख सभासद होते. २००६-०७ ह्या वर्षामध्ये ह्या सहकारी संस्थांनी ६२२ कोटी रुपयांची कामे केली, तर आधीच्या वर्षामध्ये ६१० कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती. या संस्थांमध्ये मार्च, २००७ अखेरीस ११,१५३ इतका रोजगार होता.

१.१०.४ ३१ डिसेंबर, २००७ रोजी राज्यामध्ये २९९ वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांच्या सभासदांची संख्या ६६ हजार होती. २००६-०७ मध्ये ह्या संस्थांनी लाकूड व इतर वन उत्पादनांची केलेली विक्री ५९ कोटी रुपये इतकी होती.

तक्ता क्रमांक १.११

ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांचा तपशील

(कोटी रुपये)

बाब	ग्राहक महासंघ		घाऊक ग्राहक भांडारे		प्राथमिक ग्राहक भांडारे	
	२००५-०६	२००६-०७	२००५-०६	२००६-०७	२००५-०६	२००६-०७
संख्या	१	१	१५०	१६१	३,२७६	३,३१०
सभासद ('००)	६	६	४४१	४४५	१५,५९२	१५,५९७
भाग भांडवल	१.६४	१.६४	१७.९७	१८.१०	२५.१८	२५.१९
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	१.१४	१.१४	४.७६	४.९१	१.४३	१.४३
विक्री	८९.०२	११२.१८	४५४.१२	४५९.१७	२९९.३७	३००.२७
नफ्यातील संस्था (संख्या)	१४	१४	१०४	१०६	१,५५९	१,५५८
नफा	१.४१	१.५२	३.०९	३.१७	८.४६	८.४८
तोड्यातील संस्था (संख्या)	५	६	५४	५६	८२१	८१९
तोटा	०.६०	०.६९	३.४२	३.४८	३.८६	३.८७

*****

चलनवाढ

१०.१ किंमतीत होणा-या बदलांचा परिणाम जनतेच्या, विशेषतः गरीब जनतेच्या, राहणीमानावर होतो. त्यामुळे बदलत्या किंमतींवर सतत व बारकाईने लक्ष ठेवणे आवश्यक असते. किंमतीत होणा-या असाधारण वाढीस उच्च चलनवाढ असे संबोधले जाते. या उलट २ ते ५ टक्के इतकी सांम्य चलनवाढ अर्थव्यवस्थेच्या विकासास पौषक मानली जाते आणि ती अर्थव्यवस्थेचा समतोल राखण्यास प्रेरक ठरते.

१०.२ विशिष्ट कालावधीमध्ये किंमतीत होणारे बदल 'किंमतीचे निर्देशांक' या पध्दतीने मोजले जातात. किंमतीचे निर्देशांक घाऊक व किरकोळ अशा दोन्ही किंमतींच्या आधारे तयार केले जातात. घाऊक किंमतीचा निर्देशांक हा घाऊक व्यापार व देवाणघेवाण यांतील वस्तूंच्या किंमतीतील बदल मोजण्यासाठी वापरला जातो, तर ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक हे सर्वसाधारणपणे दैनंदिन उपभोग्य वस्तूंच्या किरकोळ किंमतींच्या सैन्यंत्रणासाठी वापरले जातात. भारतामध्ये घाऊक किंमती निर्देशांक प्रत्येक आठवड्याकरिता तयार केला जातो व तो त्यानंतर दोन आठवड्यांच्या आवश्यक किमान कालावधीने उपलब्ध होतो. त्यामुळे घाऊक किंमती निर्देशांक देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील चलनवाढीचा दर मोजणारा निर्देशक म्हणून शासन, व्यापार व उद्योग-स्तरावर मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो.

अ. भारतातील किंमतींविषयक स्थिती

घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ

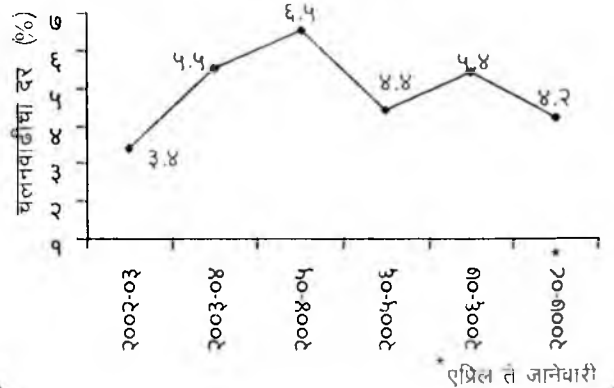
१०.३ अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर (पायाभूत वर्ष १९९३-९४) आधारित वार्षिक सरासरी चलनवाढीचा दर १० व्या पंचवार्षिक योजनेच्या २००२-०३ या पहिल्या वर्षी ३.४ टक्के इतका कमी होता. त्यानंतर दोन वर्षांमध्ये त्यात सातत्याने वाढ झाली आणि २००४-०५ मध्ये तो ६.५ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला. यथावकाश प्राथमिक वस्तू, इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण आणि वस्तुनिर्माण या गटांतील वस्तूंच्या किंमती कमी झाल्यामुळे २००५-०६ मध्ये तो ४.४ टक्के इतका कमी झाला. त्यानंतर, प्राथमिक वस्तू आणि वस्तुनिर्माण गटातील किंमतीत वाढ झाल्यामुळे २००६-०७ मध्ये त्यात

भारतातील चलनवाढ : एक दृष्टिक्षेप

घाऊक किंमतीचा निर्देशांक भारत सरकारचे अधिक सल्लागार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, हे प्रकाशित करते. घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर १९९१-९२ मध्ये १३.७ टक्के या उच्चतम पातळीवर पोहोचला होता. तथापि, चलनवाढीचा दर १९९५-९६ पासून सातत्याने कमी होत राहिला आणि १९९६-९७ ते २०००-०१ या कालावधीत चलनवाढीचा वार्षिक सरासरी दर ५.० टक्के इतका माफक राहिला. २००२-०६ या चार वर्षांत ४.९ टक्के इतका कमी राहिलेला चलनवाढीचा सरासरी दर २००६-०७ मध्ये ५.४ टक्क्यांपर्यंत वाढला. २००७-०८ मध्ये (जानेवारी, २००८ पर्यंत) तो ४.२ टक्के इतका होता.

५.४ टक्के इतकी वाढ झाली. २००७-०८ ची सुरुवात (बिंदू ते बिंदू) ६.३ टक्के इतक्या उच्च चलनवाढीने झाली. तदनंतर त्यात सातत्याने घट होऊन जानेवारी, २००८ मध्ये तो ३.९ टक्क्यांवर स्थिरावला. मुख्यतः प्राथमिक वस्तू व इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण या गटातील वस्तूंच्या किंमती कमी झाल्यामुळे चलनवाढीच्या दरात घट झाली आहे. घाऊक

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर

किंमतीचे अगदी अलिकडील कालावधीचे गटवार निर्देशांक आणि चलनवाढीचे दर तक्ता क्र.१०.१ मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता क्रमांक १०.१
अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक
(पायाभूत वर्ष १९९३-९४)

वर्ष/महिना	अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक				चलन वाढीचा दर
	प्राथमिक वस्तू	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण	वस्तुनिर्माण उत्पादने	सर्व वस्तू	
भार	१२.०२	१४.२३	६३.७५	१००.००	-
२००२-०३	१७४.०	२३९.२	१४८.१	१६६.८	३.४
२००३-०४	१८१.५	२५४.६	१५६.४	१७५.९	५.५
२००४-०५	१८७.९	२८०.२	१६६.३	१८७.३	६.५
२००५-०६	१९३.६	३०६.८	१७१.४	१९५.६	४.४
२००६-०७	२०८.७	३२३.९	१७९.०	२०६.२	५.४
२००६-०७*	२०७.५	३२४.८	१७८.२	२०५.६	५.२
२००७-०८*	२२२.८	३२४.५	१८६.७	२१४.३	४.२
एप्रिल, ०७	२१९.२	३२०.४	१८४.६	२११.५	६.३
जाने, ०८(अ)	२२२.७	३३४.३	१८८.९	२१७.०	३.९

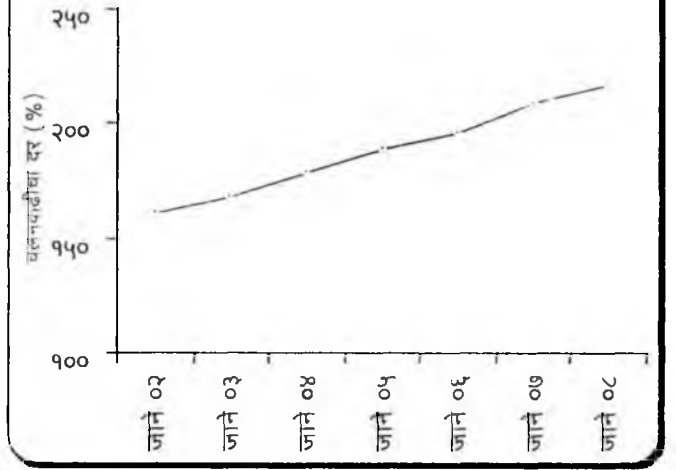
*१० माहिन्यांचा सरासरी (एप्रिल ते जानेवारी) (अ) अस्थायी

१०.४ 'प्राथमिक वस्तू' या प्रमुख गटाच्या एप्रिल, २००७ जानेवारी, २००८ या कालावधीच्या सरासरी निर्देशांकांमध्ये आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १.४ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकांमध्ये 'प्राथमिक वस्तू' ह्या गटाचा भार २००२ टक्के असून जानेवारी, २००७ ते जानेवारी, २००८ या कालावधीतील एकूण चलनवाढीमध्ये सदर गटाचा वाटा २०.३ टक्के होता. आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत सदर वाटा ३४.९ टक्के इतका होता.

१०.५ 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या प्रमुख गटातील एप्रिल, २००७ ते जानेवारी, २००८ या कालावधीचा सरासरी निर्देशांक ०.१ टक्क्यांने किंचित कमी झाला आहे. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकात सदर गटाचा भार १४.२३ टक्के असून एकूण चलनवाढीतील सदर गटाचा वाटा २२.७७ टक्के होता. आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील (जानेवारी, २००६ ते जानेवारी, २००७) सदर गटाचा एकूण चलनवाढीतील वाटा १३.५ टक्के होता.

१०.६ 'वस्तुनिर्माण उत्पादने' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात एप्रिल, २००७ ते जानेवारी, २००८ या कालावधीत १.८ टक्के वाढ झाली. आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत वाढ ३.९ टक्के इतकी होती. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकात 'वस्तुनिर्माण उत्पादने' ह्या गटाचा भार ६३.७५ टक्के असून (जानेवारी, २००७ ते जानेवारी, २००८)

घाऊक किंमती निर्देशांक (घाकिनि)

एकूण चलनवाढीतील सदर गटाचा चालू वर्षातील वाटा ५५.२० टक्के इतका होता, तर आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत तो ५१.६ टक्के होता. चालू वर्षात 'वस्तुनिर्माण उत्पादने' या गटाचा चलनवाढीतील वाटा तुलनात्मक दृष्टीने कमी होता.

१०.७ अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकातील समाविष्ट तीन प्रमुख गटांपैकी 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या गटाचा चलनवाढीतील वाटा इतर गटांच्या तुलनेत जास्त होता. २००७-०८ या वित्तीय वर्षातील मासिक अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक एप्रिल, २००७ मध्ये २११.५ होता, तो २.६ टक्क्यांनी वाढून जानेवारी, २००८ मध्ये २१७.० इतका झाला. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकानुसार एप्रिल, २००७ मध्ये असलेल्या ६.३ टक्के चलन वाढीच्या दरात लक्षणीय घट होऊन तो जानेवारी, २००८ मध्ये ३.९ टक्क्यांपर्यंत खाली आला.

ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढ

१०.८ अर्थव्यवस्थेतील विविध सामाजिक व आर्थिक गटांकरिता राष्ट्रीय पातळीवर ग्राहक किंमती निर्देशांकांच्या चार मालिका सध्या प्रचलित आहेत. १) औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक, २) नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक, ३) शेतमजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक आणि ४) ग्रामीण मजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक.

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक

१०.८.१ औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकाद्वारे देशातील औद्योगिकदृष्ट्या विकसित अशा ७० केंद्रांमधील जीवनावश्यक वस्तू व सेवा

तक्ता क्रमांक. १०.२

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ	पान,सुपारी,तंबाखू व मादक पदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	निवास	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकोर्ण	सर्वसाधारण निर्देशांक	चलन- वाढीचा दर
(पायाभूत वर्ष २००१)								
भार	४६.१९	२.२७	६.४३	१५.२७	६.५८	२३.२६	१००.००	-
२००५-०६	११५	११२	१२३	११८	११०	१२०	११७.१	४.४
२००६-०७	१२६	११६	१३०	१२६	११४	१२६	१२५.०	६.७
२००६-०७*	१२५	११५	१२९	१२५	११३	१२५	१२४.२	६.६
२००७-०८*	१३५	१२७	१३२	१३०	१२८	१३०	१३१.९	६.२
एप्रिल, २००७	१३०	१२४	१३१	१२८	११७	१२८	१२८.०	६.७
डिसेंबर, २००७	१३७	१२९	१३४	१३१	११८	१३३	१३४.०	५.५

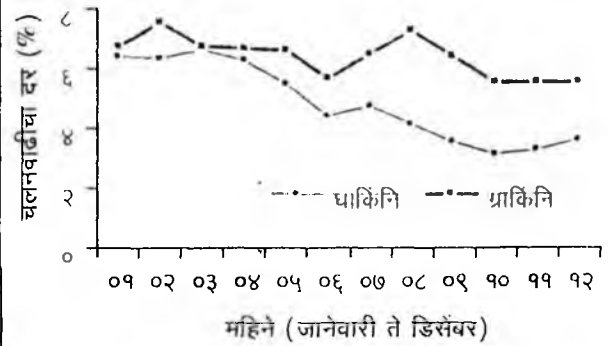
* ९ महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते डिसेंबर)

यांच्या मासिक किमतीमधील बदल मोजले जातात. श्रम केंद्र, सिमला यांनी २००१ पायाभूत वर्ष धरून ही मालिका सुधारित केली आहे. या ७० केंद्रांपैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर व नाशिक ही पाच केंद्रे महाराष्ट्रातील आहेत. अलिकडील कालावधीचे औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक आणि चलनवाढीचे दर तक्ता क्रमांक १०.२ मध्ये दर्शविले आहेत. राज्यातील उपरोक्त पाच केंद्रांव्यतिरिक्त जळगांव, नांदेड, औरंगाबाद, कोल्हापूर व अकोला या इतर पाच केंद्रांसाठी सुध्दा औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८२) कामगार आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडून तयार केले जातात. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ ही निवडक सेवांचा अंतर्भाव असलेल्या किरकोळ किमतींवर आधारित निर्देशांकावरून तयार केल्यामुळे तो सामान्य माणसांच्या राहणीमानावर किमतींतील वाढीमुळे होणारा परिणाम ठरविण्यासाठी सर्वसाधारणपणे योग्य निर्देशांक म्हणून स्वीकारण्यात येतो. यास्तव हा निर्देशांक सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील कर्मचा-यांचा महागाई भत्ता ठरविण्यासाठी वापरला जातो.

i) औद्योगिक कामगारांकरिता चलनवाढीचा दर वित्तीय वर्ष २००७-०८ च्या सुरुवातीस ६.७ टक्के होता आणि त्यात वाढ होऊन ऑगस्ट, २००७ मध्ये तो ७.३ टक्के इतका झाला. त्यानंतर त्याच्यात घट होऊन तो ऑक्टोबर, २००७ ते डिसेंबर, २००७ पर्यंत ५.५ टक्क्यांवर स्थिरावला. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांक (१३१.९) हा आधीच्या वर्षांच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ६.२ टक्क्यांनी जास्त होता. २००७-०८ या वित्तीय वर्षात डिसेंबर, २००७ मध्ये औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक १३४ होता. मार्च, २००७ मधील निर्देशांकापेक्षा (१२७) तो ५.५ टक्क्यांनी अधिक होता.

ii) राज्यातील दहा केंद्रांतील औद्योगिक कामगारांकरिता प्रमुख गटवार ग्राहक किमतींचे निर्देशांक या प्रकाशनाच्या भाग - २ मधील तक्ता क्रमांक ३८ मध्ये देण्यात आले आहेत.

घाऊक किमती निर्देशांक (घाकिनि) व औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमती निर्देशांक (ग्राकिनि) यानुसार वर्ष २००७ मधील चलनवाढीचे दर

नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक

१०.८.२ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेकडून देशातील ५९ शहरांकरिता मासिक मालिकेच्या स्वरूपात नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८४-८५) प्रकाशित केले जाते. या शहरांपैकी मुंबई, औरंगाबाद, नागपूर, पुणे आणि सोलापूर पाच शहरे महाराष्ट्रातील आहेत.

हा निर्देशांक नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांच्या गटाकरिता जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवांच्या किरकोळ किमतींतील बदल दर्शवितो. आणि विदेशी दूतावास त्यांच्या कर्मचा-यांच्या वेतन भरपाईकरिता निर्देशांकाचा उपयोग करतात. नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किमती निर्देशांकानुसार २००७-०८ या वर्षातील (एप्रिल ते डिसेंबर) चलनवाढीचा दर आधीच्या वर्षांच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत ६.१ टक्के होता. तो २००६-०७ या संपूर्ण वर्षासाठी ६.६ टक्के होता. २००७-०८ (एप्रिल ते डिसेंबर) या वर्षात राज्यातील चलनवाढीचा दर अखिल भारतीय पातळीवरील ६.१ टक्क्यांपेक्षा मुंबई (५.८०) व नागपूर (३.६९) शहरांकरिता कमी होता. मात्र, पुणे (७.६२), औरंगाबाद (७.६२)

आणि सांगलार (७.१८) या शहरांचा चलनवाढीचा दर त्यापेक्षा जास्त होता. अखिल भारत व राज्यातील पाच केंद्रांतील नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३९ मध्ये देण्यात आले आहेत.

शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक

१०.८.३ श्रम केंद्र, सिमला हे देश व राज्यपातळीवर शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता स्वतंत्रपणे ग्राहक किमतीचे निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८६-८७) मासिक मालिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करते. २००७-०८ या वर्षामध्ये एप्रिल ते डिसेंबर या कालावधीसाठी ग्राहक किमतीच्या सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर शेतमजूर व ग्रामीण मजूर यांच्यासाठी अनुक्रमे ७.७३ व ७.४१ टक्के नोंदविण्यात आला आहे. शेतमजुरांकरिता असलेल्या ग्राहक किमती निर्देशांकाचा वापर कृषि क्षेत्रातील किमान वंतन ठरविणे आणि ते सुधारित करणे याकरिता केला जातो. राज्य व अखिल भारतातील शेतमजूर व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ४० मध्ये देण्यात आले आहेत.

ब. महाराष्ट्रातील किमतीविषयक स्थिती

१०.९ दशातील किमतीविषयक स्थितीत हांगा-या बदलांचा परिणाम राज्यातील किमतीच्या स्थितीवर होतो. राज्यातील किमतीविषयक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नागरी आणि ग्रामीण भागातील निवडक केंद्रांतून जीवनावश्यक वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ किमतीसंबंधी माहिती नियमितपणे गोळा करते. या किमतींच्या आधारे राज्याच्या नागरी आणि

ग्रामीण भागांकरिता वेगवेगळे ग्राहक किमतीचे मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष - २००३) तयार करण्यात येतात. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील ग्राहक किमती निर्देशांक तयार करण्याकरिता ६८ ग्रामीण केंद्रांतून व नागरी भागाकरिता ग्राहक किमती निर्देशांक तयार करण्याकरिता ७४ नागरी केंद्रांतून गोळा केलेल्या साप्ताहिक किमतींचा वापर करण्यात येतो. राज्य स्तरावर तयार करण्यात आलेल्या ग्राहक किमती निर्देशांकावरून असे निर्देशनास येते की, राज्यातील नागरी आणि ग्रामीण भागांतील चलनवाढीचा दर २००७-०८ (एप्रिल ते डिसेंबर) या वर्षात अनुक्रमे ७.८ टक्के व १०.५ टक्के होता. हा दर अखिल भारतीय पातळीवरील औद्योगिक कामगारांच्या ग्राहक किमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या ६.२ टक्के दरापेक्षा जास्त होता.

राज्याच्या नागरी भागातील किमतीतील कल

i) २००७-०८ मधील एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ या कालावधीतील नागरी ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ७.८ टक्क्यांनी जास्त होता.

ii) मार्च, २००७ (११९.०४) च्या तुलनेत डिसेंबर, २००७ या नागरी ग्राहक किमती निर्देशांक (१२४.५४) ४.६ टक्क्यांनी जास्त होता. या वाढीस प्रामुख्याने 'इंधन व दिवाबत्ती' या गटातील जळाऊ लाकूड व विजेचा दर यांच्या किमतीतील वाढ कारणीभूत होती. अगदी अलिकडील कालावधीसाठी महाराष्ट्राच्या नागरी भागाकरिता असलेले ग्राहक किमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक आणि चलनवाढीचे दर तक्ता क्रमांक १०.३ मध्ये दिले आहेत.

राज्याच्या ग्रामीण भागातील किमतीतील कल

iii) २००७-०८ मधील एप्रिल ते डिसेंबर २००७ या कालावधीतील ग्रामीण ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १०.५ टक्क्यांनी जास्त होता.

तक्ता क्रमांक १०.३

महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागांकरिता ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक

नागरी							ग्रामीण						
खाद्य-पदार्थ	पान सुपारी व तंबाखू	इंधन व वीज व दिवाबत्ती	कापड व बिछाना, पादत्राणे	सकाण वस्तू	सर्व वस्तू	चलन-वाढीचा दर	खाद्य-पदार्थ	पान सुपारी व तंबाखू	इंधन व वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना, पादत्राणे	सकाण वस्तू	सर्व वस्तू	चलन-वाढीचा दर

(पायाभूत वर्ष २००३)

४५.८०	१.५४	१०.२८	७.५१	३४.८७	१००.००	-	भार	५२.८५	२.१५	१०.६७	८.५३	२५.८०	१००.००	-
१०५	१०३	१०३	१०२	१०४	१०४	-	२००४-०५	१०४	१०५	१०३	१०२	१०४	-	
१०९	१०७	१०७	१०३	१०७	१०८	३.२	२००५-०६	१०९	१०९	१०८	१०३	१०५	१०७	३.८
१२०	११२	१२४	१०५	११०	११५	७.२	२००६-०७	११८	११७	१३२	१०५	१०८	११६	७.८
११९	११२	११८	१०४	१०९	११४	५.९	२००६-०७*	११७	११६	१२५	१०४	१०६	११४	५.९
१२८	१२०	१४४	१०६	११४	१२३	७.८	२००७-०८*	१२८	१२५	१६१	१०६	११५	१२६	१०.५
१२३	११६	१४१	१०६	११३	१२०	१०.२	एप्रिल, ०७	१२२	१२२	१५४	१०६	११३	१२२	१२.६
१३०	१२३	१४४	१०७	११६	१२५	५.०	डिसेंबर, ०७	१३१	१२८	१७०	१०७	११७	१२९	७.३

* ९ महिन्यांचा सरासरी (एप्रिल ते डिसेंबर)

iv) ग्रामीण ग्राहक किमतीचा निर्देशांक मार्च, २००७ (१२०.९४) च्या तुलनेत डिसेंबर, २००७ (१२९.१२) मध्ये ६.८ टक्क्यांनी जास्त होता. ही वाढ मुख्यत्वे 'इंधन व दिवाबत्ती' या गटातील जळाऊ लाकूड व विजेचा दर या वस्तूंच्या किमतीत झालेल्या वाढीमुळे होती. अगदी अलिकडील कालावधीकरिताचे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाकरिता असलेले ग्राहक किमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक व चलनवाढीचे दर तक्ता क्रमांक १०.३ मध्ये दिले आहेत.

महाराष्ट्रातील शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक

१०.९.१ श्रम केंद्र, सिमला यांच्याकडून प्रकाशित करण्यात आलेल्या महाराष्ट्र राज्यातील शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता ग्राहक किमती निर्देशांकांच्या मालिकेनुसार २००७-०८ मधील एप्रिल ते डिसेंबर या काळातील शेतमजूर व ग्रामीण मजूरांकरिता सरासरी ग्राहक किमती निर्देशांकाची दान्ही मालिकांतील वाढ आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकांपेक्षा अनुक्रमे ७.८७ टक्के आणि ७.३५ टक्क्यांनी कमी होती.

i) प्रमुख गटवार घाऊक आणि ग्राहक किमतीचे निर्देशांक व चलनवाढीचे दर या प्रकाशनाच्या भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ३६ ते ४३ मध्ये देण्यात आले आहेत.

नागरी पुरवठा

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१०.१० सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (सा.वि.व्य) गरीब जनतेला अत्यावश्यक ग्राहक वस्तूंचा पुरवठा स्वस्त व अनुदानित दरात करण्यासाठी व अत्यावश्यक वस्तूंच्या वाढत्या किमतीच्या परिणामापासून त्यांना संरक्षण देण्यासाठी आणि गरीबांचा किमान पोषणाचा स्तर कायम राखण्याच्या प्रमुख उद्देशाने सुरु करण्यात आली. महाराष्ट्र हे अन्नधान्य उत्पादनाच्या बाबतीत तृटीचे राज्य असल्याने, राज्यातील गरीब जनतेला अन्नधान्य सुरक्षितता पुरविण्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्था महत्त्वाची भूमिका बजावते. अन्न धान्याची गरज स्थानिक उत्पादकांकडून तसेच सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत केंद्र सरकारकडून विविध योजनांद्वारे धान्याचे प्रापण करून भागविली जाते. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था हा केंद्र व राज्य शासनाचा संयुक्त उपक्रम असल्याने त्या दोहोंमध्ये योजनेच्या

कामाच्या जबाबदाऱ्यांची विभागणी झाली आहे. केंद्र शासन धान्याचे प्रापण व साठवण करते आणि राज्य सरकारला त्याचे वाटप करते तर दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची आठवण निश्चित करणे, पुरवठा पत्रिकांचे वाटप करणे, जीवनावश्यक वस्तूंचे वितरण करणे आणि रास्त भाव दुकानांच्या कामाचे पर्यवेक्षण व सैनयंत्रण या जबाबदाऱ्या राज्य सरकारकडे आहेत.

१०.१०.१ १९५७ पासून राज्य सरकार रास्त भाव दुकानांमार्फत अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यात कार्यक्षम भूमिका बजावत आहे. शिधापत्रिकाधारकांची सोय व भूभागाची संरचना विचारात घेऊन रास्त भाव दुकाने सुरु करण्यात आली आहेत. राज्यामध्ये १ ऑक्टोबर, २००७ रोजी ५०,०८३ रास्त भाव दुकाने कार्यरत होती. रास्त भाव दुकानांतील गैरव्यवहारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्यांच्या नियमित व अचानक तपासण्या केल्या जातात. त्यांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी लगतच्या तालुक्यांतील कर्मचाऱ्यांकडून ह्या तपासण्यांचे पुर्नपरीक्षण करण्यात येते. अन्नधान्याचे नमुने, साठ्याची स्थिती, तसेच किमती या बाबतची माहिती ठळकपणे दर्शविणे रास्त भाव दुकानांना अनिवार्य आहे. राज्य सरकारने नोव्हेंबर, २००७ मध्ये नवीन रास्त भाव दुकानांसाठी व किरकोळ केरोसिन दुकानांसाठी नवीन परवाने देताना स्व-सहाय्यीत गटांना प्राधान्य देण्याचा निर्णय घेतला आहे.

१०.१०.२ बृहन्मुंबईतील विशिष्टतः दक्षिण भागातील जमीनींचे वाढते भाव नवीन रास्त भाव दुकानांच्या स्थापनेतील प्रमुख अडथळा आहे. या अडथळ्यावर मात करण्यासाठी राज्य सरकारने फिरती शिधावाटप दुकाने सुरु केली आहेत. केंद्र सरकारने ३३ फिरत्या शिधावाटप दुकानांच्या खरेदीसाठी १८० लाख रुपये मंजूर केले आहेत. ही शिधावाटप दुकाने पणन महासंघ, ग्राहक महासंघ आणि अपना बाजार अशा सहकारी संस्थांना काही ठराविक अटीवर चालविण्यासाठी दिली आहेत. यापैकी २ फिरती शिधावाटप दुकाने द्वारवितरण योजनेअंतर्गत नंदुरबार जिल्ह्यातील अक्राणी व अक्कलकुवा या तालुक्यांत चालविण्यासाठी पणन महासंघास हस्तांतरीत करण्यात आली आहेत.

१०.१०.३ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत, अन्नधान्याची उचल भारतीय अन्न महामंडळाच्या गोदामांतून करून राज्य शासनाच्या मालकीच्या अथवा भाड्याने घेतलेल्या गोदामांत साठवणूक केली जाते.

महाराष्ट्रातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची अन्नधान्याची गरज

अन्नधान्य	एकूण लोकसंख्येची ** दरडोई सरासरी (कि.ग्रॅ.)		दारिद्र्य रेषेखालील ३१७.४ लाख * लोकांची अंदाजित वार्षिक गरज (लाख मे.टन.)			केंद्र शासनाने दिलेले नियतन (लाख मे.टन.) (२००६-०७)
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	एकूण	
तांदूळ	३.०१	२.९७	६.३	५.३	११.६	१२.९
गहू	३.६२	४.५५	७.५	८.१	१५.६	१४.५
ज्वारी	२.५८	०.९५	५.४	१.७	७.१	-
बाजरी	०.९२	०.१९	१.९	०.३	२.३	-

* दा.रे.खा. लोकसंख्या रानपा संघटना ६१ वी फेरी (२००४-०५) वरून घेतली आहे.

** रानपा ६१ वी फेरी (२००४-०५)

सध्या १,०२४ गोदामे (५.९२ लाख मॅ.टन क्षमतेची) राज्य शासनाच्या मालकीची आहे तर राज्य शासनाने १९५ अतिरिक्त गोदामे भाडे तत्त्वावर घेतली आहेत (०.९६ लाख मॅ.टन क्षमतेची). या १,२१९ गोदामांपैकी १,०५० गोदामे (६.१७ लाख मॅ.टन क्षमतेची) सध्या वापरात आहेत, १५४ गोदामे (०.६३ लाख मॅ.टन साठवणूक क्षमतेची) सध्या वापरात नाहीत तर १५ गोदामे (०.०८ लाख मॅ.टन साठवणूक क्षमतेची) भाडे तत्त्वावर देण्यात आलेली आहेत.

लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१०.११ शासनाचे धारण समाजातील कमकुवत व गरीब वर्गांकडे केंद्राभूत करण्याच्या उद्देशाने लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा (ल.सा.वि.व्य.) पुरस्कार करण्यात आला. राज्यातील मार्च, २००० मधील लोकसंख्येच्या आधारे केंद्र शासनाने ६५.३४ लाख लाभार्थी कुटुंबांचे लक्ष्य ठरवून दिले आहे. दारिद्र्य रेषेच्यावरील (दा.रे.व.) कुटुंबांना सा.वि.व्य. अंतर्गत होणारा अन्नधान्याचा पुरवठा वळवून गरजू कुटुंबांना जास्त प्रमाणात धान्य पुरविण्याच्या उद्देशाने राज्य सरकारने तरंगी शिधापत्रिका योजना १ मे, १९९९ पासून सुरू केली. त्यानुसार शिधापत्रिकांचे वाटप वार्षिक उत्पन्नाच्या निकषानुसार करण्यात येते. लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत प्रत्येक पिवळी शिधापत्रिका धारक दरमहा ३५ किलो अन्नधान्य (गहू आणि/अथवा तांदूळ) मिळण्यास त्रा आहे. या योजनेअंतर्गत या शिधापत्रिकाधारकांना पुरविण्यात येणा-या तांदूळ व गव्हाच्या किरकोळ किमती प्रति किलो अनुक्रमे ६ रुपये व १ रुपये अशा निर्धारित करण्यात आल्या आहेत, तर केशरी शिधापत्रिका धारकांना दरमहा ३५ किलो अन्नधान्य तांदूळ ९.५० रुपये प्रति किलो व गहू ७ रुपये प्रति किलो या दराने पुरविण्यात येत आहे. लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत पांढरी शिधा पत्रिका धारक होण्याची अन्नधान्य पुरवठ्यास पात्र नाहीत.

अंत्योदय अन्न योजना

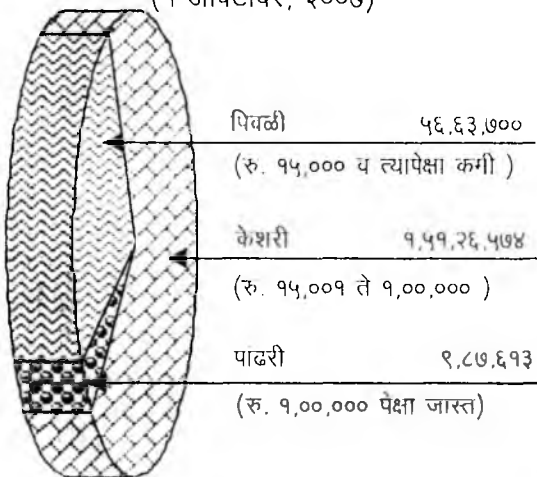
१०.१२ अंत्योदय अन्न योजना (अं.अ.या.) गरिबातील गरिबांकडे लक्ष देण्याच्या हेतूने डिसेंबर, २००० मध्ये सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत राज्याला सुरूवातीस १०.०२ लाख लाभार्थी कुटुंबांचे लक्ष्य ठरवून देण्यात आले होते. त्यानुसार दारिद्र्य रेषेखालील गरिबातील गरिबांना १ मे, २००१ पासून गहू प्रति किलो २ रुपये व तांदूळ प्रति किलो ३ रुपये या दराने अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यात येत आहे.

विस्तारित अंत्योदय अन्न योजना

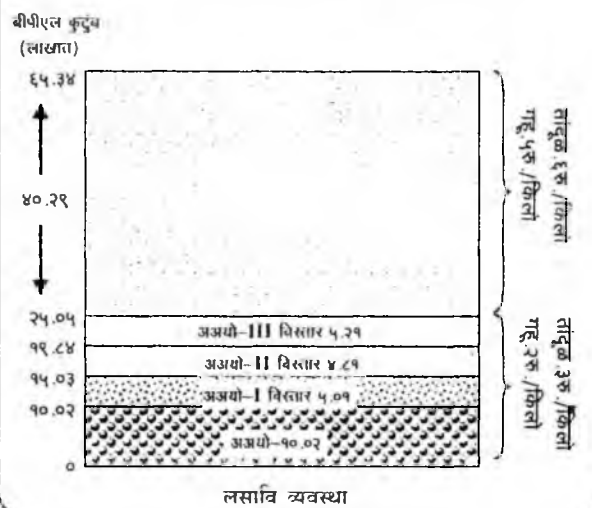
१०.१३ भारत सरकारने अंत्योदय अन्न योजनेचा ऑक्टोबर, २००३ मध्ये विस्तार केला व राज्यासाठी ५.०१ लाख इतकी अतिरिक्त लाभार्थी संख्या निश्चित करण्यात आली. कुटुंबप्रमुख विधवा स्त्री असलेली सर्व दुर्बल कुटुंबे, अपंग, दुर्धर रोगग्रस्त व्यक्ती अथवा ६० वर्षांवरील वृद्ध व्यक्ती, तसेच सर्व आदिम आदिवासी यांचा प्राधान्य सूचीत समावेश करण्यात आला आहे. त्यानुसार केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे लाभार्थ्यांची निवड करण्यात आली असून त्यांना लाभ देण्यात येत आहेत. भारत सरकारने सन २००४ मध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची व्याप्ती दुस-यांदा विस्तारित करून लक्ष्यामध्ये ४.८१ लाख इतक्या लाभार्थ्यांचो वाढ केली. प्राधान्यसूचीमध्ये भूमिहीन शेतमजूर, सिमांतिक शेतकरी, प्रामोण कारागीर/कुशल कारागीर आणि असंघटित क्षेत्रातील राजदारीवर काम करणारे यांचा समावेश करण्यात आला. त्यानुसार लाभार्थ्यांची निवड करण्यात आली व लक्ष्य साध्य करण्यात आले. २००५ मध्ये भारत सरकारने अंत्योदय अन्न योजनेचा तिस-यांदा विस्तार केला व ५.२१ लाख लाभार्थ्यांचे वाढीव लक्ष्य ठरवून दिले. त्यानुसार आतापर्यंत ४.८० लाख लाभार्थ्यांची निवड करण्यात आली असून त्यांना नियमित लाभ देण्यात येत आहेत. अशाप्रकारे अंत्योदय अन्न योजने अंतर्गत एकूण २४.६४ लाख कुटुंबांना नियमित लाभ देण्यात येत आहेत तर उर्वरित ०.४१ लाख कुटुंबांची अद्याप ओळख पटविण्यात येत आहे.

वार्षिक उत्पन्न मर्यादेनुसार पुरवठापत्रिका धारकांची संख्या

(१ ऑक्टोबर, २००७)

लसाविव्य अंतर्गत अंययो चा विस्तार

अन्नधान्याचे नियतन व उचल

१०.१४ अन्नधान्यांचे प्रापण करणे व त्यांचे राज्यांना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतगत वितरणासाठी नियतन करणे ही जबाबदारी भारतीय अन्न महामंडळाकडे असते. भारत सरकारने नोव्हेंबर, २००७ पासून दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी सुधारित नियतन मंजूर केले आहे. केंद्र शासनाने दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी डिसेंबर, २००७ ते मार्च, २००८ या कालावधीकरिता बाजरीचे ०.४१ लाख मॅ.टन व मक्याचे ०.१३ लाख मॅ.टन इतके नवीन नियतन मंजूर केले आहे. अंत्योदय अन्न योजना, दारिद्र्य रेषेखालील (अं.अ.यो. वगळून) व दारिद्र्य रेषेवरील (दारे.व.) कुटुंबांसाठी अन्नधान्याचे नियतन व उचल यांचा तर्पशल तक्ता क्र. १०.४ मध्य दिना आहे.

तक्ता क्रमांक १०.४

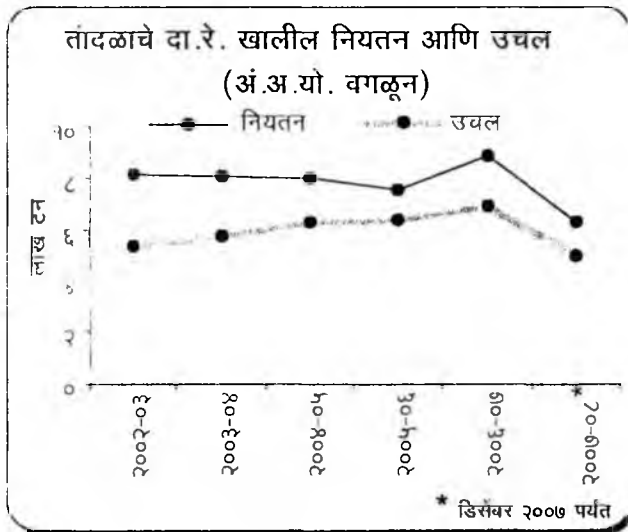
अं.अ.यो. दारे.खा.(अं.अ.यो.वगळून) व दारे.व.
कुटुंबांसाठी अन्नधान्याचे नियतन व उचल

(लाख टन)

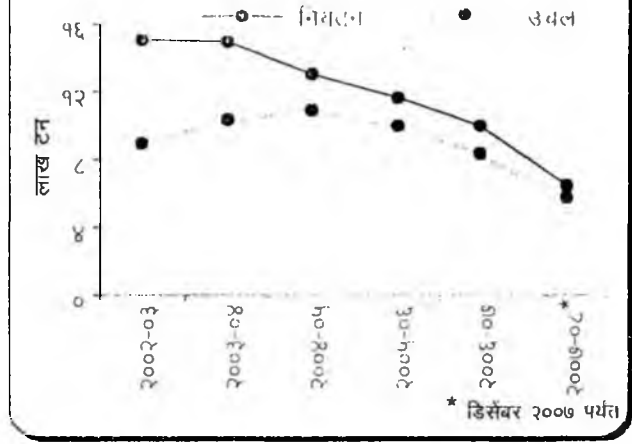
सन	नियतन		उचल		टक्केवारी	
	तांदुळ	गहू	तांदुळ	गहू	तांदुळ	गहू
अं.अ.यो.						
२००६-०७	४.१२	४.४८	३.३८	३.८१	८२	८५
२००७-०८*	३.७६	३.८७	३.०४	३.२८	८१	८५
दारे.खा. (अं.अ.यो.वगळून)						
२००६-०७	८.८१	१०.०२	६.९१	८.३७	७८	८४
२००७-०८*	६.२५	६.४८	४.९३	५.७६	७९	८९
दारे.व.						
२००६-०७	१४.९६	४.५२	०.४४	१.१४	३	२५
२००७-०८*	०.२६	१.१४	०.२३	०.७८	८८	६८

उचलांची नियतनाशी टक्केवारी दिली आहे.

* डिसेंबर, २००७ पर्यंत

गव्हाचे दारे. खालील नियतन आणि उचल (अं.अ.यो. वगळून)

अन्नपूर्णा योजना

१०.१५ अन्नपूर्णा योजना ही १०० टक्के केंद्रपुरस्कृत योजना २००६ मध्ये सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत ६५ वर्षे व त्यावरील निराधाराना दरमहा १० किलो धान्य मोफत पुरविले जाते. ही योजना व्यक्तीस वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन योजनेअंतर्गत अथवा राज्य निवृत्ती वेतन योजनेअंतर्गत निवृत्ती वेतन प्राप्त होत नसावे या अटीवर लागू आहे. या योजनेअंतर्गत १,२०,१४५ पात्र लाभार्थ्यांचे निवड करण्यात आले असून त्यांना अन्नधान्याचे नियमितपणे वाटप करण्यात येत आहे. भारत सरकारने २००७-०८ मध्ये अन्नपूर्णा योजनेच्या लाभार्थ्यांसाठी १४,४०० मॅ.टन अन्नधान्याचे नियतन वितरित केले आहे.

नवसंजीवन योजना

१०.१६ १९९५ पासून राज्यात नवसंजीवन योजना आदिवासी भागात पावसाळ्याच्या काळात, विशेषतः पुरग्रस्त गावात राबविण्यात येत आहे या योजनेअंतर्गत स्वस्त, धान्य, दुकानदारांना, पावसाळ्याच्या संपूर्ण कालावधीत शिधापत्रिका धारकांची मागणी पुरविता यावी यास्तव धान्याच्या अतिरिक्त साठा पुरविण्यात येतो. पुरग्रस्त भागात तात्पुरती गोदाम सुविधा देखील पुरविण्यात येते.

द्वार वितरण योजना

१०.१७ ही योजना आदिवासी क्षेत्रात तसेच अवर्षणप्रवण क्षेत्रात राबविण्यात येते. यात शासकीय गोदामांपासून रास्त भाव दुकानांपर्यंत धान्याची वाहतूक शासकीय वाहनाने शासकीय खचाने केली जाते. सध्या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रातून ५,६,७३ रास्त भाव दुकानांना १६२ वाहनांद्वारे, तर अवर्षणप्रवण क्षेत्रातून ७,००९ रास्त भाव दुकानांना ९० वाहनांद्वारे अन्नधान्य पुरवठा केला जातो. आदिवासी भागात ही योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादीत तर अवर्षणप्रवण भागात महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महामंडळ मर्यादीत यांच्याद्वारे राबविली जाते.

सुधारित ग्राम धान्य कोष योजना

१०.१८ राज्यातील २१ जिल्ह्यांतील १०६ तालुक्यांतील अवर्षण/नैसर्गिक आपत्ती प्रवण क्षेत्र आणि दुर्गम डोंगराळ अशा पूर्वोपासूनच्या अन्नटंचाईच्या काही क्षेत्रांत १,१११ ग्राम धान्य कोष या योजनेअंतर्गत स्थापन करण्यात येणार आहेत. या योजनेचा मुख्य उद्देश नैसर्गिक आपत्ती अथवा टंचाईच्या काळात शिधा खरंदीसाठी पुरेशी साधने नसतात तेव्हा अन्नाच्या गरेजेबाबत असुरक्षित अशा कुटुंबांना उपासमारीपासून संरक्षण पुरविणे हा आहे. अशा परिस्थितीमध्ये गरजू लोक गावात सुरु करण्यात आलेल्या धान्य कोषातून धान्य उधार घेऊ शकतात. केंद्र शासनाने या योजनेकरिता ६.१९ कोटी रुपये मंजूर केले आहेत. १,१११ ग्राम धान्य कोषांपैकी १,०४० ग्राम धान्य कोष सुरु करण्यात आले आहेत व त्यांना या केंद्र पुरस्कृत योजनेद्वारे डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत २०,१६० मेट्रन धान्याचे वाटप करण्यात आले आहे.

शिधापत्रिकांचे संगणकीकरण

१०.१९ शिधापत्रिकांचा गैरबापर व त्यातील गैरव्यवहार टाळण्यासाठी राज्य सरकारने शिधापत्रिकांचे संगणकीकरण सुरु केले आहे. या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून बनावट शिधापत्रिका शोध मोहीम सुरु करण्यात आली आहे.

बनावट शिधापत्रिका शोध मोहीम

१०.२० राज्य शासनाने २००५ मध्ये राज्यातील बनावट व अपात्र शिधापत्रिका शोध मोहीम सुरु केली आहे. ही योजना तीन टप्प्यांत राबविण्यात येत आहे. पहिल्या टप्प्यात सर्व महानगरपालिका व जिल्हा मुख्यालय क्षेत्रांत ही मोहीम राबविण्यात येत आहे. तर सर्व नगरपालिका क्षेत्रांत व सर्व महसुली गावे / ग्रामपंचायत क्षेत्रात अनुक्रमे दुस-या व तिस-या टप्प्यात ही मोहीम राबविण्यात येणार आहे. या मोहिमेअंतर्गत २८ जून, २००७ पर्यंत एकूण २२२.५४ लाख पुरवठा पत्रिकांची पडताळणी करण्यात आली आहे. यापैकी १७७.६९ लाख (७९.८५ टक्के) पुरवठा पत्रिका वैध असून ४४.८५ लाख (२०.१५ टक्के) पुरवठा पत्रिका पुरावा सादर न करणे व विहित अर्ज भरून न देणे या कारणास्तव तात्पुरत्या स्वरूपात रद्द करण्यात आल्या आहेत.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

१०.२१ १९७९ मध्ये साखर अंशतः नियंत्रणाखाली आणण्यात आली. १ मार्च, २००२ पासून केंद्र शासनाने एकूण साखर उत्पादनातील १५% बाजारात विकण्यात येणारी साखर व नियंत्रित (लेव्ही) साखर यांचे प्रमाण ९:१ असे ठरविले आहे. अशा प्रकारे गोळा करण्यात आलेली नियंत्रित साखर सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना वितरित करण्यात येत आहे. २००६-०७ मध्ये १०.८२ लाख क्विंटल साखरेचे नियतन मंजूर करण्यात आले होते, तर ५.४२ लाख

क्विंटल (५०.०९ टक्के) साखरेची उचल करण्यात आली. २००७-०८ या वर्षात नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत एकूण ११.६१ लाख क्विंटल साखरेचे नियतन मंजूर करण्यात आले, तर यापैकी साखरेच्या उचलीचे प्रमाण केवळ ०.५८ क्विंटल (४.९६ टक्के) होते. याचे प्रमुख कारण खुल्या बाजारातील व सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत पुरविण्यात येणा-या साखरेच्या दरातील कमी हाणारी तफावत आहे. दारिद्र्य रेषेखालील शिधापत्रिका धारकांना १३.५० रुपये प्रति किलो या दराने साखर पुरविण्यात येते.

केरोसीन

१०.२२ केरोसीन हे इंधनाचे प्रमुख साधन असल्याने त्याच्या किंमतीचा गरीबांच्या क्रयक्षमतेवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होतो हे विचारात घेऊन केंद्र शासनाने केरोसीन अनुदानित करण्याच्या योजनेचा अवलंब करण्यास सुरुवात केली आहे. २००६-०७ या वर्षात केरोसीनची मागणी २०.२८ लाख किलो लिटर होती, तर केरोसीनचे नियतन १६.४१ लाख किलो लिटर (८०.९२ टक्के) होते. २००७-०८ या वर्षात नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत केरोसीनची मागणी १३.५२ लाख किलो लिटर, तर केरोसीनचे नियतन १०.९४ लाख किलो लिटर (८०.९२ टक्के) होते.

अन्नधान्यासाठीचे अर्थसहाय्य

१०.२३ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत अन्नधान्याच्या वितरणासाठी देण्यात आलेले अर्थसहाय्य, प्रतिकूल काळासाठी ठेवावयाच्या राखीव साठ्याचा खर्च आणि अन्नधान्य प्रापणासाठीची किंमत व विक्रीची किंमत यातील राज्य शासनास सहन करावा लागणारी तूट यांना एकत्रित रित्या अन्नधान्याचे अर्थसहाय्य असे संबोधले जाते. अन्नधान्यासाठीचे अर्थसहाय्य व त्याचे राज्य शासनाच्या महसुली खर्चाशी शेंकडा प्रमाण तक्ता क्र. १०.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. १०.५

अन्नधान्यासाठीचे अर्थसहाय्य व त्याची महसुली खर्चाशी टक्केवारी

(रुपये कोटीत)

वर्ष	अन्नधान्य अर्थसहाय्य	महसुली खर्च	टक्केवारी
२००२-०३	५९.६९	४०,४७५	०.१५
२००३-०४	१०९.४०	४२,६८०	०.२६
२००४-०५	१२५.०४	५१,०४७	०.२४
२००५-०६	१२८.१७	५२,२८०	०.२५
२००६-०७ (सु.अ.)	२०६.२४	६३,४६०	०.३२
२००७-०८ (अ.अ.)	१९९.२०	६७,७८८	०.२८

अन्नधान्य अर्थसहाय्याची महसुली खर्चाशी टक्केवारी देण्यात आली आहे.

* * * * *

११.१ जनगणना-२००१ अनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९.६९ कोटी असून ती भारताच्या त्यावेळच्या एकूण लोकसंख्येच्या (१०२.८६ कोटी) ९.४ टक्के इतकी होती. राज्याची १ मार्च, २००८ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या सुमारे १०.८० कोटी इतकी असून भारताची प्रक्षेपित लोकसंख्या ११४.४७ कोटी आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे भारतामध्ये उत्तर प्रदेश या राज्याच्या खालोखाल दुस-या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. महाराष्ट्राची व भारताची

तक्ता क्र. ११.१

महाराष्ट्रातील व भारतातील लोकसंख्येबाबत
ठळक बाबी- जनगणना -२००१

बाब	महाराष्ट्र	भारत
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)		
एकूण	९.६९	१०२.८६
व्यक्ती		
पुरुष	५.०४	५३.२२
स्त्रिया	४.६५	४९.६४
ग्रामीण		
व्यक्ती	५.५८	७४.२५
पुरुष	२.८५	३८.१६
स्त्रिया	२.७३	३६.०९
नागरी		
व्यक्ती	४.११	२८.६१
पुरुष	२.१९	१५.०५
स्त्रिया	१.९२	१३.५६
दशवार्षिक-टक्केवाढ (१९९१-२००१)	२२.७	२१.५
क्षेत्रफळ (लाख चौ.कि.मी.)	३.०८	३२.८७
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.कि.मी.)	३१५	३१३
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष)		
नागरी लोकसंख्या (%)	४२.४	२७.८
साक्षरता (%) (७ वर्ष व त्यावरील)	७६.९	६४.८
अनुसूचित जाती		
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)	०.९९	१६.६६
शेकडा प्रमाण	१०.२	१६.२
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष)	९५२	९३६
नागरी लोकसंख्या (%)	३८.३	२०.१८
साक्षरता (%) (७ वर्ष व त्यावरील)	७१.९	५४.७
अनुसूचित जमाती		
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)	०.८६	८.४३
शेकडा प्रमाण	८.९	८.२
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष)	९७३	९७८
नागरी लोकसंख्या (%)	१२.७	८.२९
साक्षरता (%) (७ वर्ष व त्यावरील)	५५.२	४७.१

दशवार्षिक लोकसंख्या वृद्धिदर (१९९१-२००१)

बिहार	- २८.६२	पंजाब	- २०.१०
हरयाणा	- २८.४३	आसाम	- १८.९२
राजस्थान	- २८.४१	पश्चिम बंगाल	- १७.७७
उत्तर प्रदेश	- २५.८५	कर्नाटक	- १७.५१
मध्य प्रदेश	- २४.२६	ओरिसा	- १६.२५
महाराष्ट्र	- २२.७३	आंध्र प्रदेश	- १४.५९
गुजरात	- २२.६६	तामीळनाडू	- ११.७२
भारत	- २१.५४	केरळ	- ९.४३

लोकसंख्या व साक्षरता यांबाबतचा १९५१ पासूनच्या जनगणनेनुसार तपशील ह्या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र.४६ मध्ये, तर महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येबाबतचा जनगणना-१९०१ पासूनचा तपशील तक्ता क्र.४७ मध्ये दिला आहे.

११.२ जनगणना-२००१ अनुसार महाराष्ट्राच्या व भारताच्या लोकसंख्येबाबतच्या ठळक बाबी तक्ता क्र.११.१ मध्ये दिल्या आहेत.

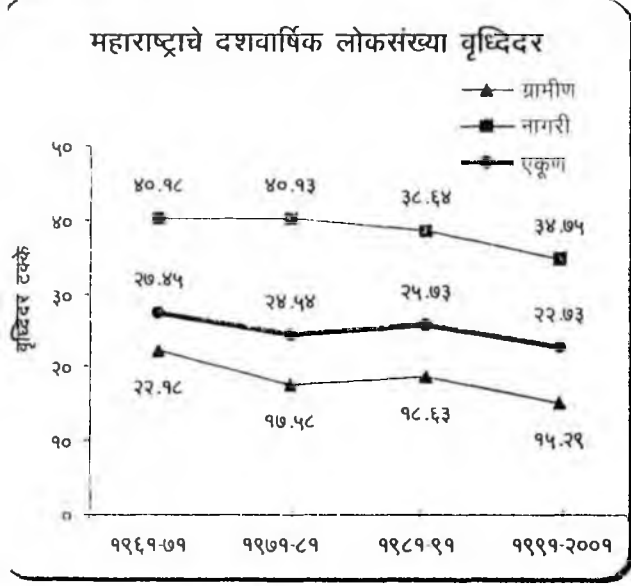
११.३ १९९१-२००१ या दशकात राज्याच्या लोकसंख्येमध्ये २२.७ टक्क्यांनी वाढ झाली (वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर २.०७ टक्के). ती आधीच्या दशकातील २५.७ टक्के वाढीपेक्षा कमी होती. मागील चार दशकांमध्ये राज्याच्या लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धिदर, १९७१-८१ या दशकाचा अपवाद वगळता, भारताच्या लोकसंख्या वाढीच्या तत्सम वृद्धिदरापेक्षा जास्त होता. राज्याच्या लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त असण्याच्या प्रमुख कारणांमध्ये राज्याबाहेरून राज्यात हाणारे स्थलांतर हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र.११.२ मध्ये दिला आहे

तक्ता क्र. ११.२

महाराष्ट्र व भारतासाठीचे दशवार्षिक लोकसंख्या वृद्धिदर

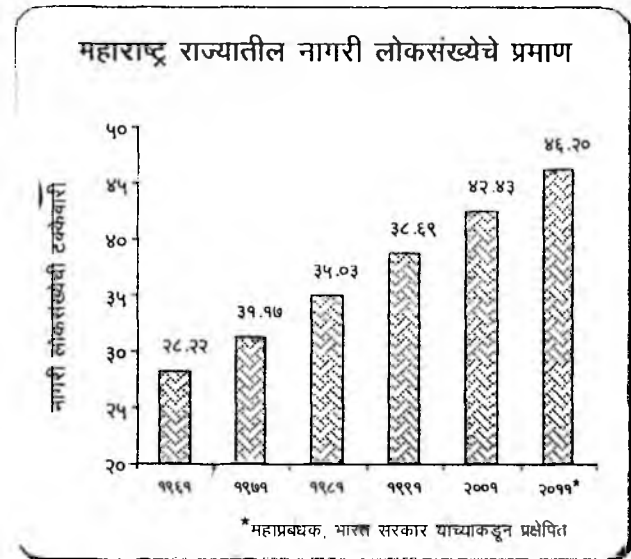
दशक	लोकसंख्येतील दशवार्षिक टक्केवाढ	
	महाराष्ट्र	भारत
१९६१-७१	२७.४५	२४.८०
१९७१-८१	२४.५४	२५.००
१९८१-९१	२५.७३	२३.८५
१९९१-२००१	२२.७३	२१.५४

११.४ राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील लोकसंख्येच्या दशवार्षिक वृद्धिदरांवरून असे दिसून येते की, नागरी भागातील लोकसंख्या वृद्धिदर हे ग्रामीण भागातील वृद्धिदरांच्या तुलनेत जवळपास दुप्पट किंवा त्यापेक्षा जास्त आहेत. गेल्या चार दशकांमध्ये, १९८१-९१ या दशकाचा अपवाद वगळता, वृद्धिदरामध्ये उतरता कल दिसून येतो.

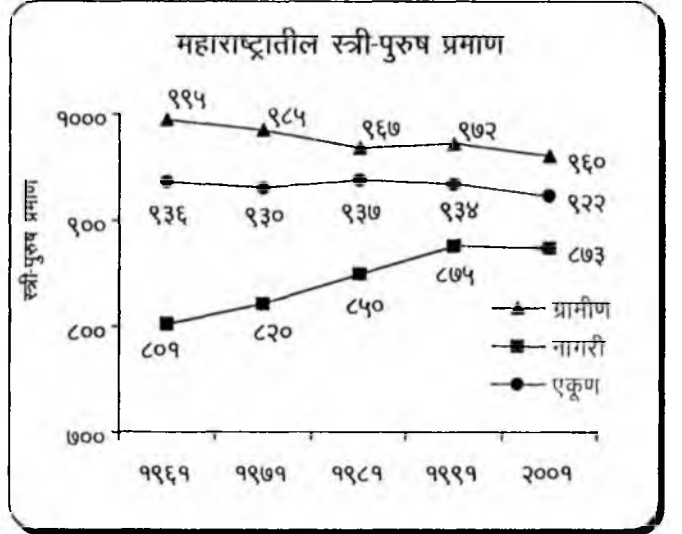
ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या

११.५ २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील वस्ती असलेल्या १,०९५ खेड्यांमध्ये राहणा-या ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी माण ५७.६ टक्के इतके होते, तर नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण ४२.४ टक्के होते. राज्यातील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण भारताच्या तत्सम माणापेक्षा (२७.८ टक्के) बरेच जास्त होते आणि ते १९९१ मधील ३८.७ टक्क्यांवरून लक्षणीय प्रमाणात वाढलेले होते. नागरी लोकसंख्येच्या माणाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये तामीळनाडूनंतर (४४.० टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो.

स्त्री-पुरुष प्रमाण

११.६ महाराष्ट्र राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष) १९९१ मधील ९३४ वरून कमी होऊन ते २००१ मध्ये आतापर्यंत सर्वात कमी म्हणजे ९२२ इतके झाले. देश पातळीवरील स्त्री-पुरुष प्रमाणांमध्ये सुधारणा झालेली असताना राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणात झालेली घट ही चिंताजनक बाब आहे. राज्याच्या ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण हे नागरी भागातील या प्रमाणापेक्षा गेल्या चारही दशकांमध्ये जास्त राहिले आहे.

वयोगटानुसार लोकसंख्या

११.७ १९९१ व २००१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येची वयोगटनिहाय टक्केवारी तक्ता क्र. ११.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र.११.३

वयोगटानुसार स्त्री-पुरुष प्रमाणासह लोकसंख्या

वयोगट (वर्षांमध्ये)	लोकसंख्येची टक्केवारी		स्त्री-पुरुष प्रमाण	
	१९९१	२००१	१९९१	२००१
०-६	१७.१०	१४.११	९४५	९१३
७-१४	१८.५०	१७.९९	९३३	९१८
१५-४९	५०.३६	५२.७३	९२२	८९३
५०-५९	६.६५	६.३२	९१४	९२२
६० +	६.९८	८.७३	१०१८	११५०
वय न सांगितलेले	०.४०	०.१२	८३१	७९७
एकूण	१००.० (७.८९)	१००.० (९.६९)	९३४	९२२

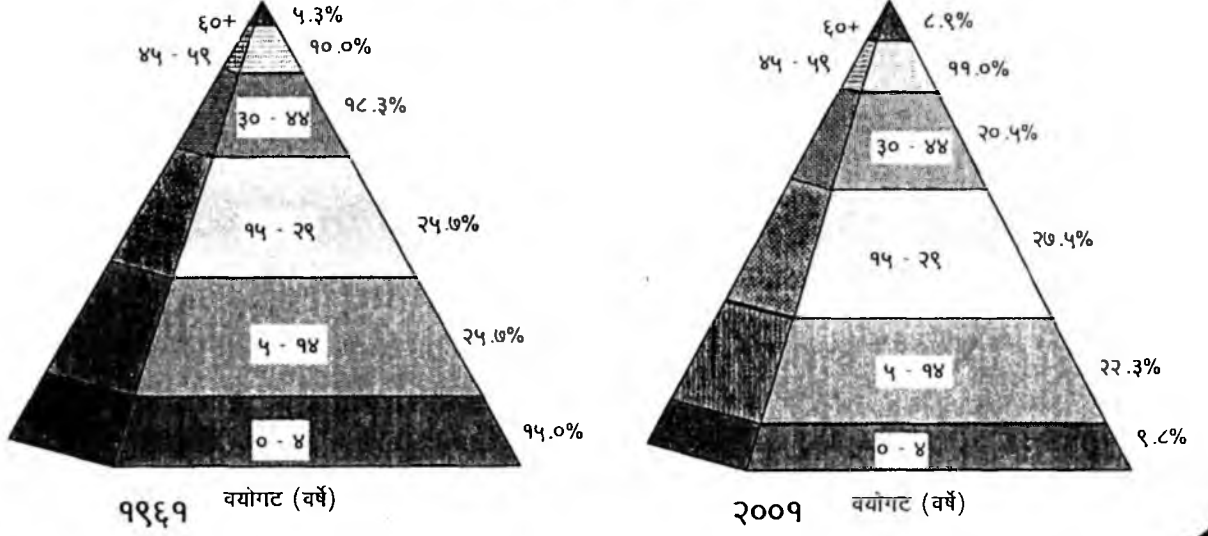
टीप: कंसातील आकडे एकूण लोकसंख्या कोटीत दर्शावितात.

बालकांमधील स्त्री-पुरुष प्रमाण

११.८ वयोगटनिहाय स्त्री-पुरुष प्रमाणांवरून असे दिसून येते की, ० ते ६ वर्षे ह्या वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाणात फार मोठ्या प्रमाणात घट झाली असून ती चिंतेची बाब आहे.

वयोगटानुसार लोकसंख्येच्या रचनेतील बदल : १९६१ व २००१

साक्षरता

११.९ राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागांतील स्त्रियांचे आणि पुरुषांचे साक्षरता प्रमाण तक्ता क्र. ११.४ मध्ये दिले आहे. लोकसंख्येच्या (वय वर्षे ७ व अधिक) साक्षरतेच्या प्रमाणात १९९१ मधील ६४.९ टक्क्यांवरून २००१ मध्ये ७६.९ टक्के अशी सुधारणा झाली. साक्षरता प्रमाणातील ही १२.० टक्के अंक वाढ गेल्या चार दशकांमधील सर्वाधिक वाढ होती.

तक्ता क्र.११.४
महाराष्ट्रातील साक्षरतेचे प्रमाण

(टक्के)

क्षेत्र	व्यक्ती	पुरुष	स्त्रिया
जनगणना - २००१			
एकूण	७६.९	८६.०	६७.०
ग्रामीण	७०.४	८१.९	५८.४
नागरी	८५.५	९१.०	७९.१
जनगणना - १९९१			
एकूण	६४.९	७६.६	५२.३
ग्रामीण	५५.५	६९.७	४१.०
नागरी	७९.२	८६.४	७०.९

११.१० राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ६४ व्या फेरीतील (जुलै, २००७-जून, २००८) पहिल्या दोन उपफे-यांतून (जुलै-डिसेंबर, २००७) उपलब्ध झालेल्या, साक्षरतेबाबतच्या अगदी अलिकडील अंदाजांवरून असे दिसून येते की एकूण व्यक्ती, पुरुष व स्त्रिया यांच्या बाबतीतील साक्षरतेचे प्रमाण वाढून ते अनुक्रमे ७८.२ टक्के, ८६.२ टक्के व ६९.३ टक्के इतके झाले आहे.

११.११ साक्षरतेच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा नेहमीच वरच्या पातळीवर राहिले आहे. जनगणना-२००१ अनुसार साक्षरतेच्या प्रमाणाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये केरळ राज्यानंतर (९०.९ टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो.

राष्ट्रीय साक्षरता प्रमाणापेक्षा जास्त साक्षरता प्रमाण असणारी राज्ये-जनगणना २००१

केरळ	-	९०.९
महाराष्ट्र	-	७६.९
तामीळनाडू	-	७३.५
पंजाब	-	६९.७
गुजरात	-	६९.१
कर्नाटक	-	६६.६
अखिल भारत	-	६४.८

११.१२ राज्याने जरी साक्षरतेच्या प्रमाणात भरीव वाढ साध्य के. असली तरी राज्यातील निरक्षर व्यक्तींची संख्या सुमारे १९२ लाख अर त्यापैकी सुमारे १६ लाख व्यक्ती ७-१५ वर्षे वयोगटातील होत्या, तसे एकूण निरक्षरांमध्ये स्त्रियांची संख्या सुमारे १३२ लाख होती.

शैक्षणिक पातळी

११.१३ राज्यातील एकूण ६३९.६६ लाख साक्षर व्यक्तींनी शैक्षणिक पातळी किती प्रमाणात प्राप्त केलेली आहे, याबाबतचा तपशील तक्ता : ११.५ मध्ये दिला आहे. त्यावरून दिसून येते की एकूण साक्षर व्यक्तीपैकी ४७.४५ टक्के व्यक्तींनी मॅट्रिक/शालान्त/माध्यमिक व त्यावरील शैक्षणिक पातळी पूर्ण केलेली होती.

जननदर

११.१४ जनगणना, २००१ वर आधारित महाराष्ट्रातील महिलां एकूण जननदर २.२३ इतका होता आणि तो संपूर्ण भारतासाठीच्या २.१ ह्या जननदराच्या तुलनेत बराच कमी होता. अनुसूचित जातीबाबत एकूण जननदर (२.४२) राज्य पातळीवरील जननदरापेक्षा (२.२ थोडा जास्त होता आणि अनुसूचित जमातीबाबत तो बराच जा (३.१४) होता.

तक्ता क्र. ११.५

राज्यातील साक्षरांनी प्राप्त केलेली शैक्षणिक पातळी
(लाखात)

पूर्ण केल्ली शैक्षणिक पातळी	व्यक्ती	पुरुष	स्त्रिया
औपचारिक शिक्षण	१२.६२	७.१९	५.४३
घेतलेले साक्षर	(१.९७)	(५६.९८)	(४३.०२)
माथमिकपेक्षा खालील	१६०.७२	८६.७३	७३.९९
	(२५.१३)	(५३.९६)	(४६.०४)
माथमिक	१६२.७८	८५.६४	७७.१४
	(२५.४५)	(५२.६१)	(४७.३९)
टिंक/शालान्/	२००.२४	१२३.८८	७६.३६
माथमिक	(३१.३०)	(६१.८७)	(३८.१३)
उच्च माथमिक	४९.६५	३२.५१	१७.१४
	(७.७६)	(६५.४८)	(३४.५२)
दिविका/प्रमाणपत्र	४.७९	४.१४	०.६५
	(०.७५)	(८६.३५)	(१३.६५)
दवी व त्यावरील	४८.८६	३१.७६	१७.१०
	(७.६४)	(६५.००)	(३५.००)
एकूण	६३९.६६	३७१.८५	२६७.८१
	(१००)	(५८.१३)	(४१.८७)

केंसातील संख्या एकूणशी टक्केवारी दर्शवितात.)

११-माच्या वेळीचे आयुर्मान

११.१५ जनगणना-२००१ अनुसार जन्माच्या वेळीचे आयुर्मान महाराष्ट्रात ११.६ वर्षे इतके होते. ते सर्वाधिक प्रमाणात पुणे जिल्ह्यात ७४.० वर्षे आणि सर्वात कमी गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये (६२.७ वर्षे) होते.

थलांतर

११.१६ जनगणना-२००१ अनुसार महाराष्ट्राच्या १.६९ कोटी इतक्या लोकसंख्येमध्ये ३२.३२ लाख (३.३४ टक्के) व्यक्ती भारतातील इतर राज्यांतून आणि त्याशिवाय ०.४८ लाख (०.०५ टक्के) व्यक्ती इतर राज्यांतून १९९१-२००१ ह्या दशकात स्थलांतरित झालेल्या होत्या. इतर राज्यांतून आलेल्या ३२.३२ लाख स्थलांतरितांमध्ये मोठ्या संख्येने उत्तर प्रदेशातून (२८.५ टक्के), तर त्या खालोखाल ते महाराष्ट्रात (१४.७ टक्के), मध्य प्रदेश (८.५ टक्के), गुजरात (७.६ टक्के), बिहार (७.१ टक्के) व आंध्र प्रदेश (६.० टक्के) ह्या राज्यांतून आलेले होते.

* * * * *

११.१७ १९९१-२००१ ह्या दशकात राज्यातील लोकसंख्येत निव्वळ भर १.८० कोटीने पडली, ज्यामध्ये ३२.८० लाख (१८.२ टक्के) व्यक्ती स्थलांतरित होत्या. राज्यातून राज्याबाहेर स्थलांतर करणा-या व्यक्तींची संख्या ८.९७ लाख होती. अशा तऱ्हेने राज्यात आलेल्या स्थलांतरितांची निव्वळ संख्या २३.८३ लाख होती. याउलट राज्यातील लोकसंख्येची नैसर्गिक वाढ विचारात घेता, नमुना नोंदणी पाहणीतून प्राप्त होणा-या जन्मदर व मृत्युदर यांतील १९९१ ते २००० ह्या कालावधीतील फरक प्रतिवर्ष १.७ टक्के इतका परिगणित होतो व त्यानुसार १९९१-२००१ ह्या दशकात राज्यात ४२ लाख इतके निव्वळ स्थलांतरित बाहेरून आले, असे सूचित होते. अशा तऱ्हेने जन्मगणना-२००१ मधून उपलब्ध झालेली राज्यात बाहेरून आलेल्या स्थलांतरितांची निव्वळ संख्या' ब-याच खालच्या पातळीवर आहे, असे वाटते.

जन्मदर, मृत्युदर व बालमृत्युदर

११.१८ नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित महाराष्ट्राचा वर्ष २००६ करिताचा जन्मदर, मृत्युदर आणि बालमृत्युदर अनुक्रमे १८.५, ६.७ व ३५ असून हे दर भारतासाठीच्या अनुक्रमे २३.५, ७.५ आणि ५७ ह्या तत्सम दरापेक्षा बरेच कमी होते. महाराष्ट्र आणि भारताबाबतची तपशीलवार माहिती भाग-२ मधील तक्ता क्र.४८ मध्ये दिली आहे.

११.१९ विविध कुटुंबकल्याण कार्यक्रम राबविण्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य नेहमीच आघाडीवर राहिले आहे. तथापि, राज्यातील लोकसंख्या १९६१ ते २००१ या कालावधीत अडीचपट झाली. लोकसंख्या नियंत्रणासाठी उपाययोजना म्हणून शासनाने ठरवून दिलेली लक्ष्ये तक्ता क्र. ११.६ मध्ये दिली आहेत. आरोग्यविषयक कार्यक्रमांची कठोरपणे अंमलबजावणी केल्यास राज्यास लोकसंख्याविषयक धारणानुसार नेमून देण्यात आलेली लक्ष्ये साध्य करणे शक्य होईल.

तक्ता क्र. ११.६

नवीन लोकसंख्याविषयक धारणानुसार महाराष्ट्रासाठी निर्धारित लक्ष्ये

निर्देशक	२०१० पर्यंत सुधारित लक्ष्य	२००६ पर्यंत साध्य
जन्मदर *	१५	१८.५
मृत्युदर *	५	६.७
एकूण जनदर #	२.०	२.१ †
बालमृत्युदर @	२५	३५
अर्भकमृत्युदर @	२०	२६ ††

* जन्मदर व मृत्युदर प्रति हजार लोकसंख्येमागे

एकूण जनदर १५ ते ४९ वर्षे या जननक्षम वयोगटातील प्रति स्त्री मागे

† राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी-३ वर आधारित

†† २००४ साठी

@ बालमृत्युदर व अर्भकमृत्युदर प्रति हजार जीवित जन्मांमागे

रोजगार, दारिद्र्य निर्मूलन व मानवविकास निर्देशांक

रोजगार

रोजगाराचे अंदाज

१२.१ हे अंदाज राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या (रा.न.पा.) १९९३-९४, १९९९-२००० आणि २००४-०५ मधील ५०, ५५ आणि ६१ व्या फेरीतील राज्य नमुना पाहणीवर आधारित आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या अलिकडील ६१ व्या फेरीतील राज्य नमुना माहितीतील आकडेवारी रोजगार वाढीच्या दरातील वाढता कल दर्शविते तर, आधीच्या काळात ती उतरता कल दर्शविते. १९९३-९४ ते १९९९-२००० या कालावधीतील रोजगार वाढीचा सरासरी दर ०.५२ टक्क्यांवरून १९९९-२००० ते २००४-०५ या कालावधीत ३.३५ टक्क्यांपर्यंत वाढण्याचे अंदाजित केले होते. श्रमशक्ती वाढीच्या वार्षिक दरात देखील पहिल्या कालावधीतील ०.६६ टक्क्यांवरून दुस-या कालावधीत ३.३६ टक्क्यांपर्यंत अशी लक्षणीय वाढ झाली आहे. रोजगाराच्या या भरीव वाढीचा परिणाम २०००-०५ या कालावधीत अतिरिक्त नवीन ६६ लाखाची रोजगार निर्मिती होण्यात झाला. त्यापैकी २९ लाख हे कृषीक्षेत्रातील होते. २००४-०५ मध्ये कृषी क्षेत्राचा रोजगार निर्मितीमध्ये सर्वात जास्त म्हणजे ५६ टक्के वाटा असून त्यानंतर सेवा क्षेत्राचा २८.५ टक्के तर वस्तू निर्माण क्षेत्राचा वाटा १०.६ टक्के इतका होता.

१२.२ विविध राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या आधारे क्षेत्रनिहाय रोजगार तक्ता क्र. १२.१ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

१२.३ १९९१ व २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील काम करणा-यांची टक्केवारी तक्ता क्रमांक १२.२ मध्ये दिली आहे.

१२.४ राज्यातील शेतकरी व शेतमजूर या वर्गातील काम करणा-यांचे प्रमाण १९९१ मधील ६२.१ टक्क्यांवरून कमी होऊन २००१ मध्ये ते ५५ टक्के इतके झाले, तर 'इतर क्षेत्रांत' काम करणा-यांचे प्रमाण ३६.२ टक्क्यांवरून वाढून ते ४२.४ टक्के इतके झाले. यावरून गेल्या दशकात काम करणा-यांचा ओघ कृषी क्षेत्राकडून इतर क्षेत्रांकडे वळल्याचे दिसते.

तक्ता क्र. १२.१

विविध क्षेत्रातील रोजगार

(लाखात)

क्षेत्र	१९९३-९४	१९९९-२०००	२००४-०५
कृषी, वनोकरण आणि मत्स्यव्यवसाय	२२३.८ (६३.०)	२१३.० (५८.२)	२४२.० (५६.०)
खाणकाम व दगड काम	१.० (०.३)	१.४ (०.४)	१.३ (०.३)
वस्तू निर्माण	३६.६ (१०.३)	३८.२ (१०.४)	४५.८ (१०.६)
वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	१.४ (०.४)	१.२ (०.३)	०.८ (०.२)
बांधकाम	१३.५ (३.८)	१६.८ (४.६)	१९.० (४.४)
व्यापार, हॉटेल आणि उपाहारगृहे	२५.६ (७.२)	३६.८ (१०.१)	५०.६ (११.७)
वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	११.४ (३.२)	१४.१ (३.८)	१९.४ (४.५)
अर्थ पुरवठा, विमा, स्थावर मालमत्ता व उद्योगधंदा सेवा	५.६ (१.६)	७.८ (२.१)	१२.० (२.८)
सामूहिक, सामाजिक आणि वैयक्तिक सेवा	३६.२ (१०.०२)	३७.० (१०.१)	४१.१ (९.५)
एकूण रोजगार	३५५.१ (१००.०)	३६६.३ (१००.०)	४३२.० (१००.०)

टीप : १. कक्षातील आकडे एकूण रोजगाराशी टक्केवारी दर्शवितात
२. रा.न.पा. च्या ५०, ५५ आणि ६१ व्या फेरीतील राज्य नमुना माहितीच्या आकडेवारीचे परिगणन करण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक १२.२

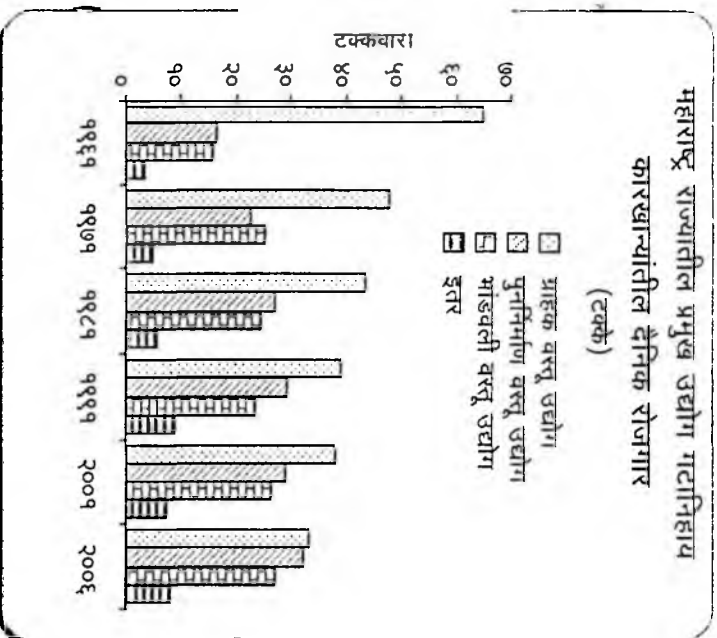
जनगणना १९९१ व २००१ अनुसार काम करणा-यांची टक्केवारी

काम करणा-यांचा वर्ग	१९९१	२००१
शेतकरी	३४.०	२८.७
शेतमजूर	२८.१	२६.३
घरगुती उद्योग *	१.७	२.६
इतर क्षेत्रे	३६.२	४२.४
एकूण	१००.०	१००.०
एकूण काम करणारे (कोटीमध्ये)	३.३९	४.१२

* घरगुती उद्योगातील उत्पादन, प्रक्रिया, सेवा, दुरुस्ती आणि वस्तू तयार करणे अथवा विकणे यांच्याशी संबंधित

कारखान्यांतील रोजगार

१२.५ कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग २एम(एक) व विभाग २एम(दोन) अंतर्गत वस्तुनिर्माण प्रक्रियेमध्ये अनुक्रमे १० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असणा-या व शक्तीचा वापर करणा-या, तसेच २० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असणा-या व शक्तीचा वापर न करणा-या कारखान्यांची नोंदणी होते, तर विभाग ८५ अंतर्गत १० पेक्षा कमी कामगार असणा-या व शक्तीचा वापर करणा-या, तसेच २० पेक्षा कमी कामगार असणा-या व शक्तीचा वापर न करणा-या कारखान्यांची नोंदणी होत. ह्या कारखान्यांतील रोजगाराचा समावेश कारखाना रोजगारात येतो. राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार २००५ मधील १२.५८ लाखांच्या तुलनेत २००६ मध्ये १२.८१ लाख होता. २००६ मध्ये कारखान्यांतील एकूण रोजगारामधील स्त्रियांचे प्रमाण जवळपास धर्माच्या वर्गाइतकेच (७ टक्के) राहिल्याचे दिसून येते. कारखान्यांतील रोजगाराचे प्रमाण २००६ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योगात अनुक्रमे ३३.० टक्के, ३२.१ टक्के आणि २६.८ टक्के असे होते. गेल्या काही वर्षांत कारखान्यांतील रोजगारातील वस्त्रोद्योगाचा हिस्सा जरी घटत असला तरी अद्यापही हा उद्योग सर्व उद्योग गटात १४.८ टक्के रोजगारासह प्रथम स्थानावर आहे. असे दिसून आले आहे की, ५० पेक्षा कमी कामगार असणा-या कारखान्यांचे प्रमाण ८३ टक्के असून त्यांचा एकूण कारखान्यांतील रोजगारात वाटा २९ टक्के होता. राज्यातील कारखान्यांतील रोजगाराचा सविस्तर तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५.० ५.१ आणि ५.२ मध्ये देण्यात आला आहे.

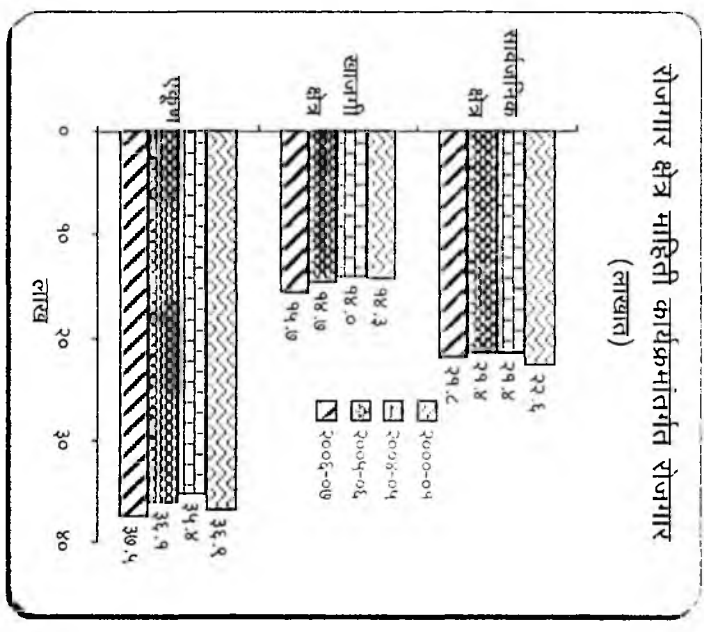
नव्याने नोंदणीकृत कारखाने

१२.६ कारखाने अधिनियम, १९४८ अंतर्गत राज्यात नव्याने नोंदणी झालेल्या कारखान्यांची संख्या २००५ मधील १,६५२ च्या तुलनेत २००६ मध्ये १,२०८ होती. या नव्याने नोंदणीकृत कारखान्यांत २००५ मधील ७१ हजार रोजगार संधींच्या तुलनेत २००६ मध्ये ९० हजार रोजगार संधी होत्या. २००६ मध्ये नव्याने नोंदणीकृत कारखान्यांपैकी ४५ टक्के कारखाने प्रत्येकी ५० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असणारे असून २००५ मध्ये तसे कारखाने २८ टक्के होते. या नव्याने नोंदणीकृत कारखान्यांकडून प्रामुख्याने पुढील प्रकारच्या उद्योगांमध्ये रोजगार निर्मिती झाली होती : (१) धातूची तयार उत्पादने (११.६ टक्के), (२) वस्त्रोद्योग (१०.२ टक्के), (३) मूलभूत धातू (८.४ टक्के), (४) रसायने (७.२ टक्के) व (५) खाद्य उत्पादने (४.१ टक्के).

रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम

१२.७ रोजगार क्षेत्र माहिती या कार्यक्रमाअंतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांतील आस्थापनांची संख्या व त्यांतील रोजगार याबाबतची माहिती दर त्रिमहिन्यासाठी नियमितपणे गोळा केली जाते. या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांतील, बृहन्मुंबईत ज्या आस्थापनांमध्ये २५ किंवा अधिक कर्मचारी आहेत आणि राज्यातील उर्वरित भागात ज्या आस्थापनांमध्ये १० किंवा अधिक कर्मचारी आहेत, अशा आस्थापनांकडून रोजगाराबाबतची आकडेवारी गोळा करण्यात येते.

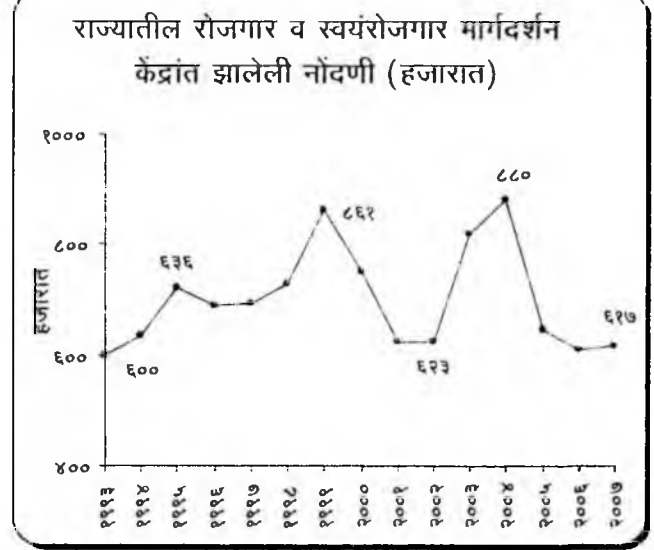
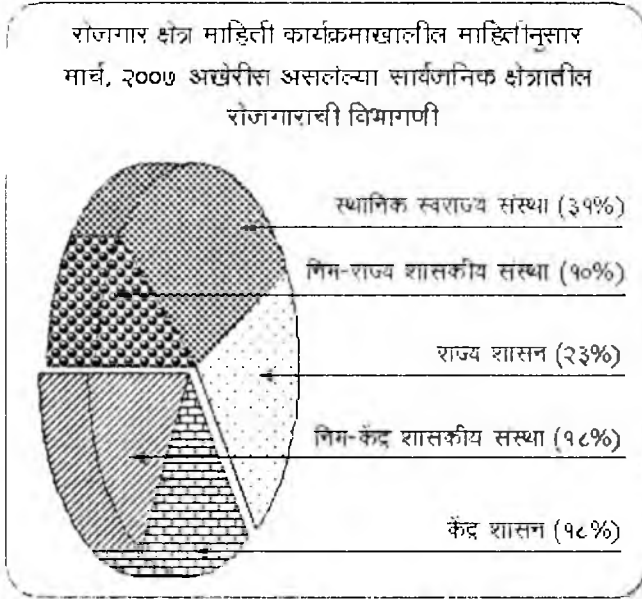
१२.८ 'रोजगार क्षेत्र माहिती' कार्यक्रमांतर्गत प्राप्त झालेल्या माहितीनुसार सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांतील आस्थापनांमध्ये ३१ मार्च, २००७ रोजी एकूण रोजगार ३७.५ लाख (सार्वजनिक क्षेत्रात २१.८ लाख

व खाजगी क्षेत्रात १५.७ लाख) होता व तो ३१ मार्च, २००६ रोजीच्या ३६.१ लाख रोजगाराच्या तुलनेत ३.९ टक्क्यांनी जास्त होता. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, २००७ अखेरपर्यंत नोंद झालेल्या एकूण रोजगारामध्ये स्त्रियांची टक्केवारी १७ होती. मार्च, २००७ अखेरच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील २१.८ लाख रोजगारामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा वाटा सर्वाधिक म्हणजे ३१ टक्के व निम-राज्य शासकीय संस्थांचा वाटा सर्वात कमी म्हणजे १० टक्के असा होता.

रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रे

१२.१० महाराष्ट्र राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन (रो.स्व.मा.) केंद्रांत नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींच्या संख्येबाबतचा गेल्या १५ वर्षांतील कल आलेखामध्ये दर्शविण्यात आला आहे. नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे ह्याबाबतचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५३ मध्ये दिला आहे.

राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील रोजगार

१२.९ शासकीय कर्मचारी गणना, २००५ अनुसार राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये काम करीत असलेल्या नियमित व इतर कर्मचा-यांची एकूण संख्या १२.३० लाख होती. त्यापैकी ६.०३ लाख कर्मचारी राज्य शासनाचे, ४.४४ लाख कर्मचारी जिल्हा परिषदांचे, ०.५७ लाख कर्मचारी नगरपरिषदांचे, तर बृहन्मुंबई महानगरपालिका वगळून, उर्वरित महानगरपालिकांचे कर्मचारी १.२६ लाख होते. तपशील तक्ता क्रमांक १२.३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक १२.३
राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील
कर्मचारी - १ जुलै, २००५ रोजी

प्रकार	नियमित	इतर @	एकूण	पैकी, स्त्रियांची टक्केवारी
राज्य शासन	५.२५	०.७८	६.०३	१७
जिल्हा परिषदा (३३)	३.०२	१.४२	४.४४	४६
नगरपरिषदा (२२२)	०.५३	०.०४	०.५७	२६
महानगरपालिका** (२१)	१.२६	-	१.२६	२८
एकूण	१०.०६	२.२४	१२.३०	२९

@ यात रोजगारोवरील/मानधनावरील व अशकालीन कर्मचा-यांचा समावेश आहे.

**नियमित व इतर कर्मचारी अशा विंगतवारी उपलब्ध नाही. /बृहन्मुंबई वगळून

१२.११ रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहिले डिसेंबर, २००७ अखेर असलेल्या व्यक्तींचे संख्या भाग-२ मधील तक्ता क्र.५४ मध्ये दिले आहे.

१२.१२ अतिरिक्त रोजगार निर्माण करणे, उत्पादक मत्ता निर्माण करणे, तांत्रिक व उद्योजकता कौशल्यांबाबत प्रशिक्षण देणे आणि गरिबांची उत्पन्न पातळी वाढविणे या उद्देशाने दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांचे बळकटीकरण करण्यात आले आहे. केवळ रोजगार निर्मितीमधील वाढीमुळेच दारिद्र्याचे प्रमाण सातत्याने कमी करणे शक्य होते, याची शासनास पूर्वीपासून जाणीव झालेली होती व राज्यात रोजगार हमी योजनेची झालेली अंमलबजावणी हे त्याचेच फलित होते. राज्यात रोजगार हमी योजनेव्यतिरिक्त राबविण्यात येणारे प्रमुख दारिद्र्य निर्मूलन व रोजगारनिर्मिती कार्यक्रम म्हणजे संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना, स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार हमी योजना आणि पंतप्रधान रोजगार योजना हे होत.

राज्य पुरस्कृत रोजगार योजना/कार्यक्रम

(१) रोजगार हमी योजना

१२.१३ रोजगार हमी योजना राज्यात १९७२ पासून राबविण्यात येत आहे. राज्यातील ग्रामीण भागात व 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या क्षेत्रात ज्यांना रोजगाराची गरज आहे व जे शारीरिक श्रमाचे अकुशल काम करण्यास तयार आहेत त्यांना 'मागेल त्याला काम' या तत्त्वानुसार लाभदायक व उत्पादक रोजगार पुरविणे, हा या योजनेचा मूलभूत उद्देश

आहे. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत घेतलेल्या कामांची संख्या, मनुष्यादिवस आणि झालेला खर्च या संबंधीची अलिकडील आकडेवारी तक्ता क्रमांक १२.४ मध्ये देण्यात आली आहे. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत

तक्ता क्रमांक १२.४

रोजगार हमी योजनेअंतर्गत कामांची संख्या, मनुष्य दिवस आणि खर्च

वर्ष	पूर्ण केलेल्या कामांची संख्या (माच अखेर)	मनुष्यादिवस रोजगार उपलब्धी (कोटी)	झालेला खर्च (कोटी रुपये)
२००२-०३	४२,५००	१५.५	८८९
२००३-०४	६८,७८२	१८.५	१,०५१
२००४-०५	७४,७२४	२२.२	१,२५९
२००५-०६	२०,७२२	१६.९	९८३
२००६-०७	१२,३३६	४.७	६४०

२००६-०७ मध्ये ४.७ कोटी मनुष्यादिवसांचे काम पुरविण्यात आले होते, तर २००५-०६ मध्ये ते १६.९ कोटी मनुष्यादिवस इतके होते. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत २००५-०६ आणि २००६-०७ मध्ये मजुरांची प्रतिदिन सरासरी उपस्थिती अनुक्रमे २.३ लाख आणि १.३ लाख होती. रोजगार हमी योजनेखाली २००६-०७ मध्ये पूर्ण झालेल्या कामांपैकी मृदसंधारण व भू-विकासाची मिळून एकत्रित कामे ३२ टक्के होती. आणि सिंचनाची कामे देखील ३२ टक्के होती. केंद्र शासन अशाच प्रकारची म्हणजेच राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (रा.ग्रा.रो.ह.यो.) राज्यात राबवित असल्यामुळे गेल्या दोन वर्षांत रोजगार हमी योजनेमध्ये पुरविण्यात आलेला रोजगार व झालेला खर्च कमी झाल्याची शक्यता आहे. रा.ग्रा.रो.ह.यो. योजना पुढील काळात सर्व जिल्ह्यात राबविली जाण्याची शक्यता असल्यामुळे सध्या ज्याप्रमाणे राज्यातील रोजगार हमी योजना राबविण्यात येते त्याप्रमाणेच पुढे चालू ठेवावी किंवा कसे याबाबतचा आढावा घेणे गरजेचे आहे. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५५ मध्ये देण्यात आला आहे.

(२) रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

१२.१४ या कार्यक्रमाखाली रो.स्व.मा.केंद्रांत नोंदणी झालेल्या सुशिक्षित बेरोजगारांच्या गटांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयांगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता/कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता शिक्षण दिले जाते. २००६-०७ मध्ये प्रशिक्षणाथ्यांची संख्या ९,६७० होती, तर २००५-०६ मध्ये ती ८,४५६ होती. २००६-०७ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या प्रशिक्षणाथ्यांची संख्या ४,८४२ होती, तर ती २००५-०६ मध्ये ६,२०६ होती. प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी विविध नांक-यामध्ये सामावून घेतल्या गेलेल्या उमेदवारांची संख्या २००६-०७ मध्ये १,०१५ होती, तर आधीच्या वर्षी ती १,२३२ होती. २००७-०८ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत प्रशिक्षणासाठी दाखल केलेल्या उमेदवारांची संख्या ७,४६७ होती व त्यापैकी १,०९५ उमेदवार (१४.७ टक्के) स्त्रिया होत्या, या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत प्रशिक्षणासाठी दाखल केलेल्या

उमेदवारांची संख्या ७,३५२ होती व त्यापैकी ४०८ उमेदवार (५.५ टक्के) स्त्रिया होत्या.

(३) बीज भांडवल अर्थसहाय्य कार्यक्रम

१२.१५ या कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्रातील स्थायी रहिवासी असलेल्या आणि किमान सातवी परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या सुशिक्षित बेरोजगारांना त्यांच्या प्रकल्प खर्च २५ लाखापर्यंत असलेल्या प्रकल्पांना प्रकल्प खर्चाच्या १५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त ३.७५ लाख रुपये मर्यादपर्यंत 'बीज भांडवल अर्थसहाय्य' देण्यात येते. या कार्यक्रमांतर्गत २००६-०७ या वर्षात १,२९१ लाभार्थ्यांना ५.५ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले. एप्रिल ते डिसेंबर, २००७ या कालावधीत ५९९ लाभार्थ्यांना ३.३ कोटी रुपये अर्थसहाय्य देण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ५६० लाभार्थ्यांना २.५ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले होते.

(४) शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम

१२.१६ ह्या कार्यक्रमांतर्गत शैक्षणिक वर्ष २००७-०८ मध्ये (जुलै ते जून) विविध व्यवसाय शाखांत प्रशिक्षण घेत असलेल्या शिकाऊ उमेदवारांची संख्या ३३.५ हजार असून ती आधीच्या शैक्षणिक वर्षात शिक्षण घेतलेल्या ३१.३ हजार उमेदवारांपेक्षा ७.० टक्क्यांनी जास्त आहे.

(५) उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम

१२.१७ सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करणे व त्यांना प्रशिक्षण देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून आणि उद्योग संचालनालयाने मान्यता दिलेल्या अशासकीय संस्थांमार्फत प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम राबविले जातात. या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण दिलेल्या तरुणांची संख्या २००६-०७ मध्ये २६,२१८ होती, तर २००७-०८ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत ११,६८० तरुणांना प्रशिक्षण देण्यात आले होते.

केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रम

(१) संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

१२.१८ महाराष्ट्र राज्यात ही योजना जानेवारी, २००२ पासून सर्व जिल्ह्यात (बृहन्मुंबई वगळून) राबविण्यात येत होती. तथापि २००६-०७ व २००७-०८ मध्ये अनुक्रमे १२ व ६ जिल्ह्यांचा समावेश राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेत करण्यात आल्यामुळे ही योजना आता उर्वरित १५ जिल्ह्यांत राबविण्यात येत आहे.

१२.१९ या योजनेचा प्राथमिक उद्देश ग्रामीण भागात गरीब जनतला उदरनिर्वाहाची हमी देऊन अतिरिक्त रोजगार पुरविणे व त्यासोबत त्या जनतेचा पोषण स्तर देखील सुधारणे हा आहे. या योजनेचा दुय्यम उद्देश ग्रामीण भागात सामूहिक, सामाजिक व आर्थिक टिकाऊ मत्ता निर्माण करणे व पायाभूत सोयींचा विकास करणे हा आहे. ह्या योजनेवरील केंद्र व राज्य शासनाच्या रोखीच्या खर्चाचे प्रमाण ७५:२५ असे आहे.

वस्तुरूपात दिल्या जाणा-या बाबीचा (अन्नधान्य) १०० टक्के खर्च केंद्र शासनाकडून भागविला जातो. या योजनेअंतर्गत मजुरांना प्रति मनुष्यदिवस ५ कि.ग्रॅ. अन्नधान्ये, गहू प्रति कि.ग्रॅ. ५ रुपये व तांदूळ प्रति कि.ग्रॅ. ६ रुपये या दराने उपलब्ध करून देण्यात येतात. एकूण मजुरीतून अन्नधान्यांचो किंमत वजा करून उर्वरित मजुरी रोखीने देण्यात येते. ही योजना जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्राम पंचायत यांचेमार्फत राबविण्यात येते.

१२.२० या योजनेअंतर्गत २००६-०७ मध्ये ४.५ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता, तर २००५-०६ मध्ये ६.६ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. २००७-०८ या वर्षात नोव्हेंबर अखेरपर्यंत १९३.५ कोटी रुपये (भागील वर्षाचा अर्खर्च निधी ८.५६ कोटी रुपये जमेस धरून) उपलब्ध करून देण्यात आले व त्यापैकी १३६.०६ कोटी रुपये खर्च झाले असून सदर कालावधीत १.३७ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला.

(२) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना

१२.२१ केंद्रपुरस्कृत राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही पहिल्या टप्प्यात महाराष्ट्राच्या १२ जिल्हांतील ग्रामीण भागात फेब्रुवारी, २००६ पासून राबविण्यात येत आहे. दुस-या टप्प्यात आणखी ६ जिल्ह्यात (ठाणे, उस्मानाबाद, बुलढाणा, अकोला, वाशीम आणि वर्धा) सुरु करण्यात आली. या कार्यक्रमांतर्गत नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत ३२,३०,६५७ कुटुंबांचो नांदणी करण्यात आली असून त्यापैकी २८,८६,८९३ कुटुंबांना रोजगार पत्रके पुरविण्यात आली. ६,२२,७४३ कुटुंबांना रोजगार पुरविण्यात आला व त्यावर योजना सुरु झाल्यापासून नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत २६२.७३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व २.८८ कोटी मनुष्य दिवस निर्मित झाली.

(३) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

१२.२२ राज्यामध्ये 'स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना' एप्रिल, १९९९ मध्ये सुरु करण्यात आली. ह्या योजनेअंतर्गत लाभार्थी गरीब कुटुंबांना बँकेचे कर्ज व शासकीय अनुदान देऊन उत्पन्न निर्माण करणारी मत्ता पुरवून तीन वर्षे कालावधीत दारिद्र्यरेषेच्या वर आणणे हा ह्या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेसाठी वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र व राज्य शासन यांमध्ये ७५:२५ या प्रमाणात आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली व्यक्तीगत किंवा अनेक व्यक्ती मिळून बनलेल्या स्वसहाय्यित गटांना सहाय्य दिले जाते. कार्यक्रमांमध्ये ग्रामीण भागातील गरिबांना स्वसहाय्यित गटांमध्ये संघटित करून या गट पध्दतीने सहाय्य देण्यावर जास्त भर दिला जातो. या कार्यक्रमाखालील लाभधारकांना स्वरोजगारी म्हणून ओळखले जाते. २००६-०७ मध्ये स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेअंतर्गत ८४,७०७ स्वरोजगारींना (वैयक्तिक व स्वसहाय्यित गट) ८१.०९ कोटी रुपयांचे अनुदान व १४४.४३ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप करण्यात आले. २००७-०८ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत ४९,०५४ स्वरोजगारींना ४६.२४ कोटी रुपयांचे अनुदान व ८६.२२ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप करण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ३९.२७३ स्वरोजगारींना ३८.०१

कोटी रुपयांचे अनुदान व ६६.८० कोटी रुपयांचे कर्जवाटप करण्यात आले होते. २००६-०७ मध्ये ८४,७०७ स्वरोजगारीपैकी ७०,३५६ स्वरोजगारी (८३ टक्के) स्त्रिया हात्या. २००७-०८ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत एकूण स्वरोजगारींमध्ये स्त्री स्वरोजगारींचे प्रमाण तितकेच राहिले

१२.२३ २००६-०७ मधील एकूण ८४,७०७ स्वरोजगारीपैकी ७६,४५८ स्वरोजगारी हे ७,३४५ स्वसहाय्य गटांतील होते. स्वसहाय्य गट स्वरोजगारींमध्ये स्त्री स्वरोजगारींचे प्रमाण २००६-०७ मध्ये ८९ टक्के होते, चालू वर्षात ते डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत ८३ टक्के होते. स्वसहाय्यित गटांना दिलेले अनुदान व कर्जाचा तपशील तक्ता क्रमांक १२.५ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक १२.५
स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेअंतर्गत स्वसहाय्यित
गटांना दिलेले अनुदान व कर्ज

वर्ष	सहाय्यित स्वसहाय्यित गट (संख्या)	स्वसहाय्यित गट स्वरोजगारी (संख्या)	अनुदान (कोटी रुपये)	कर्ज (कोटी रुपये)
२००३-०४	४,२६६	४५,०७४	४४.२४	६६.७९
२००४-०५	५,६०३	५३,१९४	६९.५५	११०.५८
२००५-०६	६,१९१	६५,२३९	५९.५६	९६.४६
२००६-०७	७,३४५	७६,४५८	७१.०१	१२२.४९
२००७-०८*	४,२२४	४४,२२७	४०.४०	७३.४०

*डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत

(४) स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना

१२.२४ केंद्र शासनाने 'नेहरू रोजगार योजना', 'नागरी भागातील गरिबांसाठी असलेली मूलभूत सेवा योजना' आणि 'पंतप्रधानांचा एकात्मिक नागरी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम' या तीन योजनांऐवजी 'स्वर्णजयंती शहरी रोजगार' १९९७ मध्ये सुरु केली. या योजनेसाठी केंद्र व राज्य शासनांकडून ७५:२५ या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून दिला जातो. ह्या योजनेचा उद्देश नागरी भागातील दारिद्र्यरेषेखालील किमान इयत्ता नववीपर्यंत शिकलेल्या बेरोजगारांना किंवा अर्धरोजगारांना स्वयंरोजगार उपक्रम उभारण्यासाठी प्रोत्साहित करून रोजगार पुरविणे किंवा वेतनी रोजगार पुरविणे हा आहे. या योजनेत 'शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम' आणि 'शहरी वेतनी रोजगार कार्यक्रम' या दोन उपयोजनांचा समावेश आहे.

१२.२५ वरील योजनेअंतर्गत २००६-०७ व २००७-०८ (सप्टेंबर अखेर) झालेली प्रगती तक्ता क्र.१२.६ मध्ये देण्यात आली आहे.

(५) पंतप्रधान रोजगार योजना

१२.२६ पंतप्रधान रोजगार योजना राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी १९९३ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत १८ ते ३५ वर्षे वयागटातील (अनुसूचित जातो/अनुसूचित जमाती, माजी सैनिक, शारीरिक दृष्ट्या अपंग आणि स्त्रिया यांना १० वर्षेपर्यंत

तक्ता क्र. १२.८
प्रमुख राज्यांतील दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण

राज्य	१९९३-९४			२००४-०५		
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण
ओरिसा	४९.७	४९.६	४८.६	४६.८	४४.३	४६.४
बिहार	५८.२	३४.५	५५.०	४२.१	३४.६	४९.४
मध्य प्रदेश	४०.६	४८.४	४२.५	३६.९	४२.१	३८.३
उत्तर प्रदेश	४२.३	३५.४	४०.९	३३.४	३०.६	३२.८
महाराष्ट्र	३७.९	३५.२	३६.९	२९.६	३२.२	३०.७
कर्नाटक	२९.९	४०.१	३३.२	२०.८	३२.६	२५.०
पश्चिम बंगाल	४०.८	२२.४	३५.७	२८.६	१४.८	२४.७
तामिळनाडू	३२.५	३९.८	३५.०	२२.८	२२.२	२२.५
राजस्थान	२६.५	३०.५	२७.४	१८.७	३२.९	२२.१
आंध्र प्रदेश	१५.९	३८.३	२२.२	११.२	२८.०	१५.८
केरळ	२५.८	२४.६	२५.४	१३.२	२०.२	१५.०
भारत	३७.३	३२.४	३६.०	२८.३	२५.७	२७.५

मानव विकास

१२.३३ लोकांच्या आकांक्षा अमर्याद असतात आणि त्यामध्ये कालांतराने ब-याचदा बदल होत असतात. लोकांच्या या वाढत्या आकांक्षांची परिपूर्ती करण्याची प्रक्रिया अशी मानव विकासाची व्याख्या करता येईल. मानवाच्या तीन सर्वात महत्त्वाच्या आकांक्षा म्हणजे दीर्घ व आरोग्यपूर्ण जीवन जगणे, ज्ञान प्राप्त करणे आणि चांगल्या प्रतीचे राहणीमान उपभोगणे ह्या आहेत. ह्या आकांक्षा विचारात घेऊन मानव विकास निर्देशांक परिगणित करण्यात येतो. सर्वसाधारणपणे दीर्घायुष्य हे जन्मवेळच्या आयुर्मानात मोजले जाते, तर शिक्षण हे प्रौढ साक्षरता प्रमाण (१५ वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वयाच्या व्यक्तींच्या साक्षरतेचे प्रमाण) व पटावरील एकत्रित नोंदणीची गुणांतरे यांत आणि चांगल्या प्रतीचे राहणीमान हे दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या (युएस डॉलर्समधील परिवर्तित क्रयशक्ती) आधारे मोजण्यात येते.

१२.३३.१ राष्ट्रीय मानव विकास अहवाल, २००१ अनुसार प्रमुख राज्यांचे मानव विकास निर्देशांक (माविनि) तक्ता क्र. १२.९ मध्ये दिले आहेत. या अहवालात मानव विकास निर्देशांक परिगणित करण्यासाठी पुढील निर्देशांक वापरले आहेत.

१) दरडोई उपभोग्य बाबींवरील खर्च (राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या अंदाजांवर आधारित).

२) जनगणना, २००१ अनुसार ७ वर्षे व अधिक वयोगटासाठीचा साक्षरता दर.

३) जनगणना, २००१ च्या आधारे वय वर्षे एक असतानाचे आयुर्मान आणि नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित बालमृत्यूदर.

तक्ता क्रमांक १२.९

प्रमुख राज्यांचे मानव विकास निर्देशांक

राज्य	१९८१		१९९१		२००१	
	माविनि	गुणानु- क्रमांक	माविनि	गुणानु- क्रमांक	माविनि	गुणानु- क्रमांक
केरळ	०.५००	१	०.५९१	१	०.६३८	१
पंजाब	०.४१२	२	०.४७५	२	०.५३७	२
तामिळनाडू	०.३४३	७	०.४६६	३	०.५३१	३
महाराष्ट्र	०.३६३	३	०.४५२	४	०.५३३	४
हरयाणा	०.३६०	५	०.४४३	५	०.५०९	५
गुजरात	०.३६०	४	०.४३१	६	०.४७९	६
कर्नाटक	०.३४६	६	०.४१२	७	०.४७८	७
पश्चिम बंगाल	०.३०५	८	०.४०४	८	०.४७२	८
राजस्थान	०.२५६	१२	०.३४७	११	०.४२४	९
आंध्र प्रदेश	०.२९८	९	०.३७७	९	०.४१६	१०
ओरिसा	०.२६७	११	०.३४५	१२	०.४०४	११
मध्य प्रदेश	०.२४५	१४	०.३२८	१३	०.३९४	१२
उत्तर प्रदेश	०.२५५	१३	०.३१४	१४	०.३८८	१३
आसाम	०.२७२	१०	०.३४८	१०	०.३८६	१४
बिहार	०.२३७	१५	०.३०८	१५	०.३६७	१५
भारत	०.३०२	-	०.३८१	-	०.४७२	-

१२.३३.२ मानव विकास निर्देशांक परिगणित करण्यासाठी युएनडीपीने निर्धारित केलेल्या पद्धतीनुसार राज्याच्या विविध महसुली विभागांसाठी मनुष्यगणना, २००१ च्या आकडेवारीवर आधारित मानव विकास निर्देशांक परिगणित केले असून ते तक्ता क्र. १२.१० मध्ये दिले आहेत. महाराष्ट्रासाठीचे तसेच राज्याच्या सर्व महसुली विभागांसाठीचे मानव विकास निर्देशांक हे भारताच्या मानव विकास निर्देशांकापेक्षा जास्त आहेत. महाराष्ट्राचा मानव विकास निर्देशांक हा जगात ११४ व्या स्थानावर असलेल्या बोलीव्हिया या देशाच्या मानव विकास निर्देशांकाइतका आहे. मुंबईसाठीचा मानव विकास निर्देशांक (०.७४६) हा जगातील ८८ व्या क्रमांकावर असलेल्या जॉर्जिया या देशाइतका आहे. मुंबईसाठीचा मानव विकास निर्देशांक हा श्रीलंका (०.७२९) आणि चीन (०.७२१) या देशांच्या मानव विकास निर्देशांकापेक्षा जास्त आहे.

तक्ता क्रमांक १२.१०
मानव विकास निर्देशांक-२००१

विभाग	जन्मवेळेचे आयुर्मान (वर्षांमध्ये)	प्रीढ साक्षरता दर	एकत्रित पटावरील विद्यार्थी संख्या	माविनि
कोंकण *	७१.४	८०.८	७२.३	०.७२३
नाशिक	६८.९	६८.५	७१.१	०.६३८
पुणे	७३.०	७३.३	७५.६	०.६९६
औरंगाबाद	६८.५	६१.३	७३.६	०.६१३
अमरावती	६७.६	७३.५	७४.६	०.६३६
नागपूर	६५.५	७४.३	७७.६	०.६४६
महाराष्ट्र	६९.६	७२.९	७३.८	०.६७२
भारत	६३.३	५८.०	५६	०.५९०

* मुंबईसह

आधार : १) अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र
२) मानव विकास अहवाल, २००३

* * * * *

शिक्षण

१३.१ शिक्षण हे राष्ट्रीय, तसेच वैयक्तिक विकास साधण्यामधील एक महत्वाचे साधन असल्याचे सर्वत्र मानण्यात येते. मानवी विकासात शिक्षण हे महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्याने सर्वांना प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करून देऊन साक्षरतेची पातळी वाढविणे आणि अर्थव्यवस्थेच्या गरजा भागविण्यासाठी लागणारे तांत्रिक कौशल्य निर्माण करण्यासाठी इच्छुकाना तांत्रिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासातील शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका व घटनात्मक दायित्व विचारात घेऊन शिक्षणविषयक विविध कार्यक्रम राबविले जातात. राज्यात राबविण्यात येणारे सर्व शैक्षणिक कार्यक्रम, त्यातील सुधारणा आणि भविष्यातील धोरण हे शैक्षणिक पुनर्रचनेबाबतचे धोरण, शिक्षणविषयक राष्ट्रीय धोरण व केंद्रीय शिक्षण सल्लागारमंडळाचे धोरण यावर आधारलेले असते.

१३.२ शैक्षणिक कार्यक्रम, विशेषतः प्राथमिक शिक्षणासंबंधीचे शैक्षणिक कार्यक्रम, राज्य शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या संयुक्त प्रयत्नांद्वारे राबविले जातात. मूलभूत शिक्षणाची मुख्य जबाबदारी जरी राज्य शासनाची असली तरी शैक्षणिक यंत्रणा स्थानिक परिस्थितीशी अधिक प्रतिसादशील व्हावी व त्यामध्ये सामाजिक सहभाग मिळविणे सुलभ व्हावे या हेतूने ग्रामीण व नागरी ह्या दोन्ही भागांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देखील शालेय शिक्षणामध्ये सहभागी करून घेण्यात येते.

शैक्षणिक प्रगती

१३.३ प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामुळे माध्यमिक शिक्षणाची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. माध्यमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात खाजगी संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात शाळा खाजगी संस्थांकडून चालविल्या जातात व त्यापैकी बहुतांश शाळा शासन अनुदानित आहेत. या बरोबरच महानगरपालिका, नगरपालिका यांसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्था देखील आपापल्या कार्यक्षेत्रात माध्यमिक शाळा चालवित असल्याने पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत मोठी वाढ झाली आहे. प्राथमिक शाळांतील प्रति शिक्षक विद्यार्थ्यांचे प्रमाण १९९०-९१ ते २०००-०१ या कालावधीत ३९ इतके जवळपास कायम राहिले आणि त्यानंतर ते कमी होऊन २००७-०८ मध्ये ३४ इतके झाले. तथापि, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांसाठी एकत्रितरित्या या प्रमाणात

१९९०-९१ मधील ३२ विद्यार्थ्यांवरून २००७-०८ मध्ये ३८ विद्यार्थी अशी वाढ झाली. राज्यातील शैक्षणिक प्रगतिसंबंधीची १९६०-६१ पासूनची आकडेवारी या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५८ मध्ये दिली आहे.

१३.४ राज्यातील २००६-०७ व २००७-०८ या वर्षांतील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची व पटावरील विद्यार्थ्यांची अंदाजित संख्या तक्ता क्र. १३.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १३.१

महाराष्ट्र राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारात)

शैक्षणिक संस्थेचा प्रकार@	२००६-०७*	२००७-०८*
१. प्राथमिक		
१) शाळा (१ ली ते ७ वी)	६९,३३०	६९,३३०
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	११,६८८	११,५७१
(ब) त्यापैकी मुली	५,५९१	५,५३६
३) शिक्षक	३४०	३४१
२. माध्यमिक		
१) शाळा (१ ली ते १० वी)	१५,७६२	१५,७६२
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	५,७०९	५,८२४
(ब) त्यापैकी मुली	२,६५५	२,७०८
३) शिक्षक	१६४	१६७
३. उच्च माध्यमिक		
१) शाळा (१ ली ते १२ वी)	३,९१४	३,९१४
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	४,५६२	४,५८०
(ब) त्यापैकी मुली	२,०९९	२,१०७
३) शिक्षक	११४	११७
४. कनिष्ठ महाविद्यालय		
१) संस्था (११ वी व १२ वी)	६६३	६६३
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	७९२	८३२
(ब) त्यापैकी मुली	३२७	३४३
३) शिक्षक	१३	१४

* अंदाजित

@ शालेय पातळीवरील व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून

१३.५ राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील शाळांमधील २००६-०७ व २००७-०८ या वर्षातील इयत्ता गटनिहाय पटावरील विद्यार्थी संख्या तक्ता क्र. १३.२ मध्ये दिली आहे

तक्ता क्रमांक १३.२

इयत्ता गटानुसार पटावरील एकूण विद्यार्थी संख्या

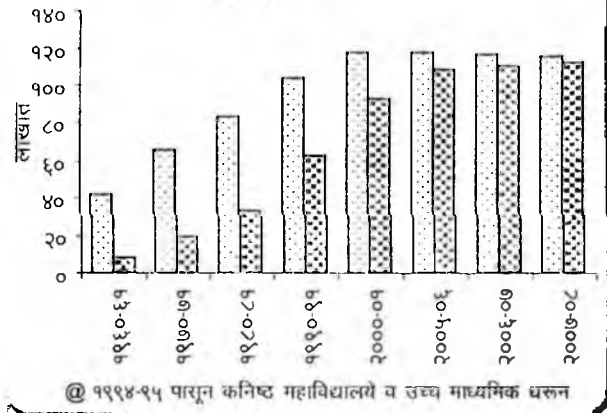
(हजारात)

इयत्ता गट		२००६-०७*	२००७-०८*
१ ते ४	ग्रामीण	५,५९९	५,६१४
	नागरी	३,७३३	३,७४२
५ ते ८	ग्रामीण	५,१८४	५,१९८
	नागरी	३,४५६	३,४६५
९ व १०	ग्रामीण	१,७७५	१,८२९
	नागरी	१,१८३	१,२२०
११ व १२	ग्रामीण	७२८	६९६
	नागरी	१,०९२	१,०४४

अंदाजित

विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या

□ प्राथमिक □ माध्यमिक @

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालये व उच्च माध्यमिक धरून

१३.६ २००६-०७ मध्ये राज्य शासनाने प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण व उच्च माध्यमिक शिक्षणावर एकूण रुपये १०,३७२ कोटी इतका खर्च केला असून सदर खर्च स्थूल राज्य उत्पनाच्या दोन वके इतका आहे. राज्य शासनाचा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावर झालेला खर्च तक्ता क्र. १३.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १३.३

राज्य शासनाचा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च

(रु. कोटीत)

वर्ष	प्राथमिक	माध्यमिक	उच्च माध्यमिक	एकूण
२००२-०३	४,०३९	३,००४	४७८	७,५२१
२००३-०४	४,१२१	३,३११	५२१	७,९५३
२००४-०५	४,४७४	३,६१४	५५१	८,६३९
२००५-०६	४,७०१	३,७६३	६१०	९,०७४
२००६-०७	५,५०८	४,१९४	६७०	१०,३७२

‘प्रथम’ या नामवंत अशासकीय संस्थेद्वारे ऑक्टोबर-नोव्हेंबर, २००७ मध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण भागातील ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी नाचन, लेखन व सांघो गांगत सांडविण, इत्यादी प्रक्रियांमधील शैक्षणिक स्थिती जाणून घेण्यासाठी सर्वेक्षण केले. त्याचा वार्षिक स्थिती अहवाल - असर या नावाने प्रसिद्ध करण्यात आला. विद्यार्थ्यांना विचारण्यात आलेल्या प्रश्नांची कार्टप्यपातळी सर्वात कठीण प्रश्न अगोदर घेऊन उतरत्या क्रमाने प्रश्न विचारण्यात आले व त्यावरून सर्वेक्षणातील निरीक्षणांची टक्केवारी काढण्यात आली आहे.

ग्रामीण महाराष्ट्रासाठी अंदाज

(अ) वाचनाचा स्तर (मराठी) : वाचू शकणा-या मुलांची टक्केवारी

इयत्ता	काहीच नाही	अक्षरे	शब्द	इयत्ता-१ चा पाठ	इयत्ता-२ चा पाठ	एकूण
१ ली	१२.२	४३.०	३७.७	७.५	५.१	१००
२ री	३.५	१५.७	३२.५	३१.६	१६.७	१००
३ री	१.९	६.२	१७.१	३८.०	३६.८	१००
४ थी	१.०	२.५	८.१	२९.०	५९.४	१००
५ वी	०.६	१.६	५.३	१८.५	७४.०	१००
८ वी	०.६	०.५	१.२	६.८	९०.९	१००

(ब) वाचनाचा स्तर (इंग्रजी) : वाचू शकणा-या मुलांची टक्केवारी

इयत्ता	कॅपिटल वाचू न शकणारे	लेटर लेटर	कॉंपटल लेटर	स्मॉल लेटर	साधे शब्द	साधो वाक्ये	एकूण
१ ली	७२.०	१६.८	७.६	२.६	१.०	१.०	१००
२ री	४८.०	२५.५	१७.२	६.६	२.७	२.७	१००
३ री	३०.३	२५.९	२२.५	१५.५	५.८	५.८	१००
४ थी	१६.७	२३.८	२३.७	२३.२	१२.६	१२.६	१००
५ वी	५.८	१४.१	१८.०	३३.०	२९.१	२९.१	१००
८ वी	२.४	५.७	६.०	१८.४	६७.५	६७.५	१००

(क) गणिताचा स्तर : खालील बाबी करू शकणा-या मुलांची टक्केवारी

इयत्ता	काहीच करू शकत नाहीत	अंक ओळखू शकतात	वजाबाकी करू शकतात	भागाकार करू शकतात	एकूण	
१ ली	१०.५	५२.५	३१.२	५.१	०.७	१००
२ री	३.४	२२.४	५०.१	२१.४	२.७	१००
३ री	१.९	१०.०	३६.०	४२.३	९.८	१००
४ थी	१.१	४.७	२३.८	४२.६	२७.८	१००
५ वी	०.९	३.१	१४.९	३६.८	४४.३	१००
८ वी	०.६	०.८	८.०	१७.२	७३.४	१००

आधार : ‘प्रथम’ या संस्थेने ऑक्टोबर-नोव्हेंबर, २००७ मध्ये तयार केलेला शिक्षणाचा वार्षिक स्थिती अहवाल (असर-२००७)

सर्व शिक्षा अभियान

१३.७ शालेय शिक्षण पद्धतीतील सामाजिक सहभागाद्वारे प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी सर्व शिक्षा अभियान हा एक प्रयत्न आहे. देशातील सर्वांना गुणवत्तापूर्ण मूलभूत शिक्षण पुरविण्यासाठीच्या मागणीबाबतचा हा एक प्रतिसाद आहे. हा कार्यक्रम म्हणजे ६ ते १४ वर्षे ह्या वयोगटातील सर्व मुलांना सामाजिक मालकीच्या दर्जेदार शिक्षण पद्धतीद्वारे मानवी क्षमतांमध्ये सुधारणा/विकास करण्याची संधी पुरविणे यासाठीचादेखील एक प्रयत्न असून मूलभूत शिक्षणाद्वारे सामाजिक न्यायास चालना देण्याची ही एक संधी आहे. 'सर्व शिक्षा अभियान' हा कार्यक्रम महाराष्ट्रात 'सर्व शिक्षा मोहीम' म्हणून ओळखला जातो. सर्व शिक्षण मोहिमेची अंमलबजावणी महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई या स्वायत्त संस्थेकडे सोपविण्यात आली असून ही मोहीम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, पुणे येथे सर्व शिक्षण मोहीम सनियंत्रण कक्ष स्थापन करण्यात आला आहे. २००६-०७ मध्ये या योजनेखाली रु. १,१६८.३२ कोटी तरतूद होती व रु. ८९५.२३ कोटी इतका खर्च करण्यात आला.

शालेय पोषण आहार योजना

१३.८ प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या पेट नोंदणीचे व उपस्थितीचे प्रमाण वाढविणे, गळतीचे प्रमाण कमी करणे आणि शैक्षणिक गुणवत्ता वाढविणे याद्वारे प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणस उत्तेजन देण्यासाठी भारत सरकारने प्राथमिक शिक्षणास पोषण कार्यक्रमाद्वारे बळ देण्यासाठी देशव्यापी कार्यक्रम राज्य शासनाद्वारे राबविण्यास सुरुवात केली आहे.

१३.८.१ शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत शासनमान्य अनुदानित शाळा, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळा, अनुदानित, अंशतः अनुदानित आणि अनुदानास पात्र असलेल्या खाजगी शाळा, वस्ती शाळा, महात्मा फुले शिक्षण हमी योजनेअंतर्गत शैक्षणिक केंद्रे आणि अनुदानित अपंग व मूकबधिर शाळा इत्यादी शाळांतील इयत्ता १ ली ते ५ वी पर्यंतच्या आदिवासी भागांतील विद्यार्थ्यांना जून, २००२ पासून आणि जानेवारी, २००३ पासून इतर सर्व शाळांत शिजवून अन्न देण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाकडून मोफत तांदूळ पुरविला जातो आणि रुपये ७५ प्रति किंवल प्रमाणे वाहतूक अनुदान उपलब्ध करून दिले जाते. अन्न शिजवून देण्याची जबाबदारी ग्रामीण भागामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळांमध्ये ग्राम शिक्षण समितीकडे, शहरी भागांमध्ये नगरपालिका/महानगरपालिका शिक्षण मंडळे अथवा शिक्षण समित्यांकडे, तर खाजगी अनुदानित शाळांच्या बाबतीत संबंधित शाळांचे व्यवस्थापन यांच्याकडे सोपविली आहे. अन्न शिजवून देण्यासाठी राज्य शासनाकडून रुपये ०.५० प्रति विद्यार्थी प्रति शालेय दिन अनुदान दिले जाते. योजनेचे कामकाज पाहणारे मुख्याध्यापक/शिक्षक यांना विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात मानधन दिले जाते.

१३.८.२ या योजनेअंतर्गत मार्च, २००७ पर्यंत ८०.९२ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आला. २००७-०८ मध्ये या योजनेसाठी ३२२.१७ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली असून त्यामध्ये राज्य शासनाचा हिस्सा ११८.७८ कोटी रुपये व केंद्र शासनाचा हिस्सा १९३.३९ कोटी रुपये इतका आहे.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

पाणी व शौचकूप सुविधा आणि मध्यान्ह आहार विषयक स्थिती-

ग्रामीण महाराष्ट्र

शाळांतील उपलब्ध सुविधा	इयत्ता १ ली ते	
	४ थी/५ वी	८ वी
शाळांची टक्केवारी		
पाणी सुविधा नसलेल्या	२८.५	१६.९
पाणी सुविधा असलेल्या	७.१	७.८
परंतु पाणी उपलब्ध नसलेल्या		
पाणी सुविधेसह पाणी उपलब्ध असलेल्या	६४.४	७५.३
शौचकूप सुविधा नसलेल्या	१५.५	८.६
शौचकूप सुविधा असलेल्या तथापि वापरात नसलेल्या	८.२	८.६
शौचकूप सुविधा वापरात असलेल्या	७६.३	८२.९
पाहणीच्या दिवशी मध्यान्ह आहार पुरविण्यात आलेल्या	९८.५	९९.२

आधार : 'प्रथम' या संस्थेने ऑक्टोबर-नोव्हेंबर, २००७ मध्ये तयार केलेला शिक्षणाचा वार्षिक स्थिती अहवाल (असर-२००७)

वस्तीशाळा

१३.९ शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचा एक भाग म्हणून किमान २०० लोकसंख्या असलेल्या वस्तीच्या १.५ कि.मी. च्या परिसरात प्राथमिक शाळा उघडण्याचा निकष शासनाने निश्चित केला आहे. आदिवासी क्षेत्रासाठी हा निकष १०० लोकसंख्या व १.० कि.मी. परिसर असा आहे. परंतु तरीदेखील काही वस्त्यांच्या बाबतीत ह्या निकषाची पूर्तता होत नाही. अशा वस्त्यांसाठी शासनाने १.० कि. मी.च्या परिसरात किमान १५ विद्यार्थी उपलब्ध असतील अशा ठिकाणी पर्यायी शिक्षण म्हणून वस्तीशाळा सुरू केल्या आहेत. या योजनेअंतर्गत राज्यात २००६-०७ मध्ये सर्व ८,७६४ वस्तीशाळा चालू होत्या व या शाळांमध्ये एकूण १.८७ लाख विद्यार्थी शिक्षणाचा लाभ घेत होते. त्यापैकी ०.९० लाख मुली होत्या. २००७-०८ मध्ये एकूण ८,६६५ वस्तीशाळा चालू असून त्यामध्ये १.८४ लाख विद्यार्थी शिक्षणाचा लाभ घेत आहेत. त्यातील मुलांची संख्या ०.८८ लाख आहे.

महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना

१३.१० नागरी व ग्रामीण भागात, मुख्यतः शेती, पशुपालन या क्षेत्रात बाल कामगार म्हणून काम करणारी मुले आणि/किंवा बेघर मुले, हलाखीच्या आर्थिक स्थितीमुळे प्राथमिक शिक्षणापासून वंचित राहिलेली बेघर मुले यांच्याकरिता 'महात्मा फुले शिक्षण हमी योजना' राबविली जात आहे. राज्यात या योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २००७ पर्यंत एकूण २७,०२० केंद्रांमधून ५.२४ लाख विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा लाभ घेतला आहे.

स्त्री शिक्षण

१३.११ राज्यात २००६-०७ मध्ये केवळ मुलींसाठी असलेल्या १.९९८ प्राथमिक शाळा, ९२५ माध्यमिक शाळा व २८५ उच्च माध्यमिक संस्था हांत्या. राज्यात २००६-०७ मध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व उच्च माध्यमिक संस्थांमधील एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये मुलींचे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ४८, ४७ व ४६ होते. १९८५-८६ मध्ये जेव्हा मुलींसाठी १० वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले तेव्हा हे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ४४, ३६ आणि ३२ होते. लोकसंख्येतील त्या त्या वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण विचारात घेता प्राथमिक शाळांतील मुलींची पटसंख्या ही स्त्री-पुरुष प्रमाणाशी मिळतीजुळती दिसून येते, तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील पटसंख्येच्या बाबतीतील स्त्री-पुरुष तफावत अलिकडच्या काळात वेगाने कमी होत आहे.

अहिल्याबाई होळकर योजना

१३.१२ मुलींच्या शिक्षणास प्रांत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने १९९६-९७ मध्ये अहिल्याबाई होळकर योजनेअंतर्गत मुलींना मोफत प्रवासाची सवलत सुरू केली. या योजनेखाली ग्रामीण भागातील इयत्ता ५ वी ते १० वी मधील मुलींना त्यांच्या गावात शाळा उपलब्ध नसले तर शाळेत जाण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या समधून मोफत प्रवास करण्याची सवलत देण्यात आली आहे. या योजनेखाली २००६-०७ मध्ये सुमारे १४.४४ लाख मुलींना लाभ घेतला. १ योजनेवर २००६-०७ मध्ये झालेल्या खर्चाची ७७.२५ कोटी रुपये ही एकूण राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाकडून शासनास देय असलेल्या वारसा करातून समायोजित करण्यात आली.

प्राथमिक शाळांतील मुलींना उपस्थिती भत्ता

१३.१३ शाळेत जाणा-या मुलींच्या उपस्थितीचे प्रमाण वाढविण्यासाठी त्यांच्या गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी आदिवासी उपयोजना योजनेतील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांतील सर्व मुलींकरिता व राज्याच्या अंतर्गत भागांतील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व टक्का जमातींतील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांतील मुलींकरिता ही योजना राज्यात १९९२ पासून राबविली जात आहे. या योजनेअंतर्गत इयत्ता १ ते ४ थी मधील मुलींना प्रतिदिन एक रुपया प्रमाणे उपस्थिती भत्ता देण्यात येतो. २००६-०७ मध्ये या योजनेअंतर्गत ३.९६ लाख मुलींना लाभ देण्यात आला व त्यासाठी एकूण रुपये ८.७२ कोटी इतका खर्च करण्यात आला. २००७-०८ मध्ये अंदाजे ६.६३ लाख मुलींना लाभ मिळण्याचे प्रमाण असून त्यासाठी रुपये १४.५९ कोटी मंजूर करण्यात आले आहेत.

महाराष्ट्र छात्र सेना

१३.१४ या योजनेचा उद्देश विद्यार्थ्यांत नेतृत्व, बंधुभाव, खिलाडूवृत्ती, शैक्षणिक, समाजसेवा, इत्यादी गुणांचे संवर्धन करणे हा आहे. या योजनेची वर्ष २००० मध्ये पुनर्रचना करण्यात आली असून ही योजना महाराष्ट्र शाळांमध्ये आठवी व नववीमधील विद्यार्थ्यांसाठी राबविण्यात येत आहे. तथापि, ही योजना विद्यार्थ्यांसाठी ऐच्छिक ठेवण्यात आली आहे.

शाळेत किमान एक छात्र सेना तुकडी असावी. प्रत्येक छात्र सेना तुकडीत नागरी भागात किमान १०० विद्यार्थी, ग्रामीण भागात किमान ५० विद्यार्थी आणि आदिवासी व डोंगराळ भागात किमान ३० विद्यार्थी समाविष्ट असावेत. मुलामुलींचे प्रमाण शक्यतो ५०:५० असे असावे. २००६-०७ मध्ये या योजनेखाली २१.७६ लाख विद्यार्थ्यांचा सहभाग होता व २००७-०८ मध्ये या योजनेखाली २४.३२ लाख विद्यार्थ्यांचा सहभाग अपेक्षित आहे.

शिक्षण सेवक योजना

१३.१५ शिक्षणाचा विस्तार आणि गुणात्मक वाढ होण्यासाठी राज्य शासनाने विविध प्रकारच्या योजना सुरू केलेल्या आहेत. त्यामुळे शैक्षणिक खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. राज्यात मोठ्या प्रमाणात रिक्त असलेली शिक्षकांची पदे भरण्यासाठी शासनाने वर्ष २००० पासून शिक्षण सेवक योजना सुरू केली आहे. शासनाने सर्व मान्यताप्राप्त/अनुदानित प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालये, इत्यादींमध्ये शिक्षण सेवक नियुक्त करण्यास अनुमती दिली आहे. या शिक्षण सेवकांना त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार दरमहा ३,००० रुपये ते ५,००० रुपये पर्यंत मानधन देण्यात येते.

गळतीचे प्रमाण

१३.१६ विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण तक्ता क्र. १३.४ मध्ये दिले आहे. तक्ता क्रमांक १३.४

विद्यार्थ्यांचे गळतीचे प्रमाण

(टक्केवारी)

गळतीचा स्तर	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२००२-०३
५ वी मुले	५३	२९	१५	१३
मुली	६३	३९	१९	१४
८ वी मुले	६५	४७	३५	३१
मुली	७८	६२	४१	३६
१० वी मुले	७४	६४	५२	५०
मुली	८६	७६	५७	५५

गळतीचे प्रमाण : सूत्र

$$DOR_{(i,j)} = \text{इयत्ता 'i' मधील विद्यार्थ्यांचे 'j' ह्या वर्षाशी संबंधित गळतीचे प्रमाण}$$

$$= 100 \times \left[1 - \left(B_{(i,j)} / A_{(1,j-i+1)} \right) \right]$$

येथे, $B_{(i,j)}$ = 'j' वर्षांकरिता इयत्ता 'i' मधील पटावरील विद्यार्थी संख्या

$A_{(1,j-i+1)}$ = (j-i+1) वर्षांतील इयत्ता पहिली मधील पटावरील विद्यार्थी संख्या

प्रौढ शिक्षण

१३.१७ १५ ते ३५ वर्षे या वयोगटातील निरक्षरतेचे निर्मूलन करण्यासाठी १९८८ मध्ये 'राष्ट्रीय साक्षरता मिशन' स्थापन करण्यात आले. साक्षरता कार्यक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे करण्यासाठी १९९६ मध्ये राष्ट्रीय साक्षरता मिशनच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार महाराष्ट्र राज्य साक्षरता परिषदेची स्थापना करण्यात आली. राज्यात संपूर्ण साक्षरता अभियान, साक्षरोत्तर कार्यक्रम आणि निरंतर शिक्षण कार्यक्रम प्रगतशीलतेने राबविण्यात येतात. साक्षरता कार्यक्रमांच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात नोंदणीकृत जिल्हा साक्षरता समिती स्थापन करण्यात आली आहे.

१३.१७.१ महाराष्ट्रात सर्व जिल्ह्यांत संपूर्ण साक्षरता अभियान पूर्ण झाले आहे. या योजनेअंतर्गत १५ ते ३५ वर्षे वयोगटातील ६९.८० लाख प्रौढ निरक्षरांना साक्षर करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते. त्यापैकी ५४.१३ लाख निरक्षरांनी कार्यक्रम पूर्ण केला आहे. नवसाक्षरांनी प्राप्त केलेली साक्षरता कौशल्ये टिकविण्यासाठी व संपूर्ण साक्षरता अभियानामध्ये टक्केवारी वाढविण्यासाठी एक वर्ष मुदतीचा साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबवावयाचा असतो. हा कार्यक्रम २७ जिल्ह्यांत पूर्ण झाला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत ५१.९८ लाख नवसाक्षरांनी वाचन व अभ्यासातील कौशल्य प्राप्त करण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आले होते. ४६.१५ लाख नोंदलेल्या नवसाक्षरांपैकी ३७.९४ लाख नवसाक्षरांनी साक्षरोत्तर कार्यक्रम-१ पूर्ण केला आहे. साक्षरोत्तर कार्यक्रम पूर्ण झाल्यानंतर निरंतर शिक्षण कार्यक्रम राज्यातील २६ जिल्ह्यांत राबविण्यात आला. त्यापैकी १३ जिल्ह्यांनी निरंतर शिक्षण कार्यक्रमाचे पहिले वर्ष पूर्ण केले. या कार्यक्रमांतर्गत एकूण १६,६७२ केंद्रे मंजूर असून १०,९९४ केंद्रे सध्या कार्यरत आहेत.

१३.१७.२ २००१ च्या जनगणनेनुसार १५-३५ वर्षे वयोगटातील साक्षरतेचे प्रमाण ८४.७ टक्के असून पुरुषांकरिता ते ९१ टक्के, तर स्त्रियांकरिता ७७ टक्के होते. अद्याप ५२ लाख निरक्षरांचा साक्षरता कार्यक्रमांत समावेश होणे बाकी आहे. या उर्वरित सर्व निरक्षरांचा साक्षरता कार्यक्रमात व त्यानंतर साक्षरोत्तर व निरंतर शिक्षण कार्यक्रमात समावेश करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत.

प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांना मोफत क्रमिक पुस्तकांचे वाटप

१३.१८ राज्यातील ज्या पंचायत समिती क्षेत्रांत स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण राष्ट्रीय साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा (जनगणना १९९१ अनुसार ३९.३ टक्के) कमी आहे, अशा १०३ पंचायत समिती क्षेत्रांत साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ होण्यास उत्तेजन देण्यासाठी राज्य शासन १९९६-९७ पासून प्राथमिक शाळांतील इयत्ता १ ते ४ च्या सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत क्रमिक पाठ्यपुस्तके पुरवित आहे. या योजनेअंतर्गत २००६-०७ मध्ये इयत्ता १ ली व २ री मधील ३.९६ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आला व त्यासाठी एकूण १.५२ कोटी रुपये इतका खर्च करण्यात आला. या योजनेअंतर्गत २००७-०८ मध्ये इयत्ता १ ली व २ री मधील ३.९४ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ मिळण्याचे अपेक्षित असून त्यासाठी २.९१ कोटी रुपये इतका खर्च अपेक्षित आहे.

पुस्तक पेढी योजना

१३.१९ या योजनेचा उद्देश अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमात विमुक्त जाती व भटक्या जमाती यांतील आणि समाजाच्या इतर वंचित घटकांतील विद्यार्थ्यांना क्रमिक पुस्तकांचे संच पुरविणे हा आहे. जिल्हा परिषदा, नगरपरिषदा आणि महानगरपालिकांकडून संचालित प्राथमिक माध्यमिक शाळा आणि मान्यता प्राप्त/अनुदानित माध्यमिक शाळांतील मुलांकरिता शासनाने पुस्तक पेढ्या स्थापन केल्या आहेत. पुस्तक पेढीद्वारे वितरित केलेले क्रमिक पुस्तकांचे संच शैक्षणिक वर्षाच्या अखेरीस पुस्तक पेढीस परत करावयाचे असतात. या योजनेत इयत्ता १० वी पर्यंतचे विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे. २००७-०८ मध्ये या योजनेअंतर्गत सुमारे २.२७ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ मिळण्याचे अपेक्षित असून त्यासाठी ३.०० कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे.

सैनिकी शाळा

१३.२० या योजनेचा प्रमुख उद्देश विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीयत्व, सहकार, वृत्ती, शिस्त, नेतृत्वगुण, आत्मविश्वास, शौर्य आणि देशभक्ती इत्यादी गुणांचा विकास करणे हा आहे. १९९६-९७ मध्ये राज्य शासन अशासकीय संस्थांना परवानगी देऊन प्रत्येक जिल्ह्यांत सैनिकी शाळा सुधारण्याचा निर्णय घेतला. या योजनेखाली ३३ जिल्ह्यांत (मुंबई शहर उपनगर वगळून) ४२ सैनिकी शाळा कार्यरत आहेत. यापैकी चार शाळा (पुणे, औरंगाबाद, बुलढाणा व नागपूर जिल्ह्यांत) केवळ मुलींसाठी आहेत. या शाळांतील इयत्ता पाचवी ते बारावीच्या प्रत्येक तुकडीसाठी प्रवेशक्षम ४५ इतकी निर्धारित करण्यात आली आहे. या सर्व सैनिकी शाळांमध्ये एकूण ११,६५३ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.

उच्च शिक्षण

१३.२१ उच्च शिक्षणामुळे सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी मुले निविष्टी म्हणून आवश्यक असलेले तांत्रिक व कुशल मनुष्यबळ निर्माण होणे. उच्च शिक्षणात सर्वसाधारण उच्च शिक्षणाबरोबरच कृषि पशुवैद्यक, वैद्यकीय, औषध निर्माण विद्याशास्त्र, अभियांत्रिकी, तांत्रिक व्यावसायिक शिक्षण, इत्यादींचा समावेश करण्यात आला आहे.

१३.२१.१ राज्यात एकूण चार कृषि विद्यापीठे, आरोग्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरिता एक विद्यापीठ, एक पशुवैद्यक विद्यापीठ, एक तंत्रशास्त्र विद्यापीठ आणि १२ बिगर-कृषि विद्यापीठे असून त्यामध्ये केवळ महिलांसाठी असणारे एस्एन्डीटी विद्यापीठ, मुंबई, अनौपचारिक शिक्षणासाठी असलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक आणि संस्कृत भाषेच्या अभ्यास, संशोधन, विकास व प्रसार करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेले कवि कुलगुरू कालोदास विद्यापीठ, रामटेक यांचा समावेश आहे. याशिवाय राज्यात सहा अभिमत विद्यापीठे आहेत.

सर्वसाधारण उच्च शिक्षण

१३.२२ सर्वसाधारण महाविद्यालये व उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्थांची आणि पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्र. १३.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १३.५

सर्वसाधारण शिक्षणाची महाविद्यालये आणि उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था यांची संख्या व पटावरील विद्यार्थी

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी संख्या हजारात)

शैक्षणिक संस्थेचा प्रकार	२००६-०७*	२००७-०८*	शेकडा वाढ
१. सर्वसाधारण शिक्षणाची महाविद्यालये			
१) संख्या	२,२३३	२,२७०	१.७
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	१,०५६	१,१३०	७.०
(ब) त्यापैकी मुली	४५५	४८२	५.९
३) शिक्षक	३०	३१	३.३
२. उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था			
१) संख्या	४२	४६	९.५
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	३८	४०	५.३
(ब) त्यापैकी मुली	१४	१५	७.१
३) शिक्षक	२	२	-
एकूण			
१) संख्या @	२,२७५	२,३१६	१.८
२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	१,०९४	१,१७०	६.९
(ब) त्यापैकी मुली	४६९	४९६	५.८
३) शिक्षक	३२	३४	६.२

अंदाजित

@ कनिष्ठ, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि महाविद्यालये

आणि पदवीपूर्व व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून

कृषि शिक्षण

१३.२३ राज्यातील चार कृषि विद्यापीठांशी संलग्न असलेल्या ११ अस अनुदानित व विनाअनुदानित महाविद्यालयांची संख्या, प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी याबाबतची माहिती तक्ता क्र. १३.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १३.६

कृषि महाविद्यालयांची २००७-०८ मधील संख्या, प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी

महाविद्यालयाचा प्रकार	अनुदानित		विनाअनुदानित			
	संख्या	प्रवेश-क्षमता	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी	संख्या	प्रवेश-क्षमता	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
कृषि	१३	१,५६४	१,५६४	२५	२,४००	१,७३६
उद्यानविद्या	४	१३२	१३२	१०	९६०	२६५
वनशास्त्र	२	६४	६३	-	-	-
मत्स्य	१	४०	२९	-	-	-
कृषि अभियांत्रिकी	४	२१५	२१५	६	५७६	२८९
अन्न तंत्रज्ञान	१	६४	६४	९	८६४	५६६
गृह विज्ञान	१	३२	२९	-	-	-
जैव तंत्रज्ञान	१	३२	३२	५	४८०	३५६
कृषि-पणन व व्यवस्थापन	-	-	-	६	५७६	२४४
एकूण	२७	२,१४३	२,१२८	६१	५,८५६	३,४५६

१३.२३.१ पदव्युत्तर व पीएच.डी. अभ्यासक्रमांकरिता असलेली प्रवेशक्षमता व २००७-०८ मध्ये प्रवेश दिलेले विद्यार्थी याबाबतची माहिती अनुक्रमे तक्ता क्र.१३.७ व १३.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १३.७

पदव्युत्तर अभ्यासक्रम, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी २००७-०८

अभ्यासक्रम	प्रवेशक्षमता	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
एम.एससी. (कृषि)	६६३	६४७
एम.टेक. (कृषि अभियांत्रिकी)	५२	३७
एम.टेक. (अन्न विज्ञान)	६	६
एम.एससी. (गृह विज्ञान)	१२	१०
एम.एफ.एससी.	२४	१३
एकूण	७५७	७१३

तक्ता क्रमांक १३.८

पीएच.डी. अभ्यासक्रम, त्यातील प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी २००७-०८

अभ्यासक्रम	प्रवेशक्षमता	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
कृषि	९९	६९
गृह विज्ञान	२	-
मत्स्य	३	-
एकूण	१०४	६९

पशुवैद्यक शिक्षण

१३.२४ महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापीठाची स्थापना राज्यात वर्ष २००० मध्ये झाली. या विद्यापीठाअंतर्गत ६ पशुवैद्यक महाविद्यालये, एक दुग्धव्यवसाय तंत्रज्ञान महाविद्यालय व एक मत्स्यविज्ञान महाविद्यालय आहे. या महाविद्यालयांतील प्रवेशक्षमता व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्र. १३.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १३.९

पशुवैद्यक, दुग्धव्यवसाय तंत्रज्ञान व मत्स्यविज्ञान महाविद्यालयांतील २००७-०८ मधील प्रवेशक्षमता व पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	प्रवेश-क्षमता	विद्यार्थी संख्या	अभ्यासक्रमाचा कालावधी (वर्ष)
१. पशुवैद्यक महाविद्यालये			
१. पदवी (बी.व्ही.एससी. आणि ए.एच.)	२८७	२२५	५
२. पदव्युत्तर (एम.व्ही.एससी.)	१८६	१३७	२
३. पीएच.डी.	५४	-	३
२. दुग्धव्यवसाय तंत्रज्ञान महाविद्यालय			
बी.टेक. (डी.टी.)	३६	२७	४
३. मत्स्य विज्ञान महाविद्यालय			
बी.एफ.एससी.	७२	४४	४

वैद्यकीय शिक्षण

१३.२५ राज्य शासनाने आरोग्य शास्त्रविषयक सर्व अभ्यासक्रमांचे एकत्रीकरण करण्याच्या उद्देशाने १९९८ मध्ये नाशिक येथे महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना केली. राज्यात २००७-०८ मध्ये २९ अॅलोपॅथिक, ५८ आयुर्वेदिक, ४४ होमिओपॅथिक, ५ युनानी व २४ दंत पदवी महाविद्यालये/संस्था आहेत. ह्या महाविद्यालयांची संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासन अनुदानित व विनाअनुदानित) प्रवेशक्षमता या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५९ मध्ये दिली आहे. ह्या आरोग्य शास्त्रविषयक महाविद्यालयांशिवाय महाराष्ट्रामध्ये अभिमत विद्यापीठाचा दर्जा असलेली १० वैद्यकीय महाविद्यालये व ६ दंत महाविद्यालये आहेत.

इतर वैद्यकीय अभ्यासक्रम

१३.२६ आरोग्य विज्ञान अभ्यासक्रम म्हणून समजले जाणारे वैद्यकीय प्रयोगशाळा व तंत्रज्ञान पदविका (डीएमएलटी), फिजिओथेरेपी, ऑक्युपेशनल थेरपी, ऑडिऑलॉजी अॅन्ड स्पीच लॅंग्वेज पॅथॉलॉजी, प्रॉस्थेटिक्स व ऑर्थोटिक्स असे बरेच अभ्यासक्रम आहेत. राज्यातील अशा अभ्यासक्रमांच्या बाबतीतील २००७-०८ मधील संस्थांची संख्या, प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी याबाबतची माहिती तक्ता क्र. १३.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १३.१०

इतर वैद्यकीय अभ्यासक्रमांच्या २००७-०८ मधील संस्थांची संख्या, प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी

विद्याशाखा	संस्थांची संख्या	प्रवेश-क्षमता	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
डी.एम.एल.टी.	१०	१७६	१७६
फिजिओथेरेपी	१७	५१०	५१०
ऑक्युपेशनल थेरपी	६	१२०	१२०
ऑडिऑलॉजी अॅन्ड स्पीच लॅंग्वेज पॅथॉलॉजी	२	२५	२५
प्रॉस्थेटिक्स व ऑर्थोटिक्स	१	१०	१०

परिचर्या शिक्षण

१३.२७ राज्यात २००७-०८ मध्ये मूलभूत परिचर्या पदवीच्या ४० संस्था, मूलभूत परिचर्येनंतरच्या पदवीच्या ७ संस्था आणि परिचर्या पदविका शिक्षणाच्या २०७ संस्था आहेत (सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका परिचर्यांच्या ११२ संस्था, सहाय्यकारी परिचर्या व प्रसविका परिचर्यांच्या ११४ संस्था, सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका आणि सहाय्यकारी परिचर्या व प्रसविकांच्या १९ संस्था), तसेच सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण प्रमाणपत्रोत्तर शिक्षणाच्या ५ संस्था आहेत. संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासन अनुदानित व विनाअनुदानित) त्यांची प्रवेशक्षमता या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५९ मध्ये दिली आहे.

तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण

१३.२८ राज्यात २००७-०८ या शैक्षणिक वर्षात १६९ अभियांत्रिकी पदवी महाविद्यालये (व्हीजेटीआय, मुंबई, अभियांत्रिकी महाविद्यालय, पुणे,

यूआयसीटी, मुंबई, एसजीजीएस कॉलेज, नांदेड आणि वालचंद कॉलेज सांगली या पाच स्वायत्त संस्था वगळून), ३८ वास्तुशास्त्र पदवी व १३ व्यवस्थापन शास्त्राची महाविद्यालये/संस्था आहेत. याशिवाय ९ हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान पदवी, ११७ औषधनिर्माण शास्त्र पदवी, १७८ अभियांत्रिकी व तंत्रज्ञान पदविका, १ वास्तुशास्त्र पदविका, १ हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान पदविका (हॉ.व्य.खा.व्य.तं.), १९५ औषधनिर्माण शास्त्र पदविका, ७३ एमसीए (मास्टर इन कॉम्प्युट अॅप्लिकेशन) अभ्यासक्रमाच्या संस्था आणि ६१७ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था आहेत. संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासन अनुदानित व विनाअनुदानित) त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ६० मध्ये दिली आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रज्ञान विद्यापीठ, लोणेरे, ता.माणगाव, जि. रायगड ही संस्था अभियांत्रिकी पदवी संस्थांमध्ये समाविष्ट आहे

१३.२८.१ २००७-०८ या वर्षासाठी विद्यापीठनिहाय अभियांत्रिकी पदवी महाविद्यालये/संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी याबाबतची माहिती तक्ता क्र. १३.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १३.११

२००७-०८ मधील विद्यापीठनिहाय अभियांत्रिकी पदवी महाविद्यालये/संस्थांची संख्या, प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी

विद्यापीठ	संस्थांची संख्या	प्रवेश-क्षमता	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
मुंबई विद्यापीठ	४५	१३,८२०	१३,४८९
पुणे विद्यापीठ	४५	१६,०६५	१६,०९५
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव	१४	३,६१०	३,५६८
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	१३	३,३५२	३,३७९
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड	३	८७०	८१५
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१३	५,१९०	५,२९३
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ	११	३,२७०	३,२०४
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ	२१	७,४७९	७,४१२
एस.एन.डी.टी.विद्यापीठ,मुंबई	१	१८०	१७९
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रज्ञान विद्यापीठ, लोणेरे (रायगड)	१	३९०	३८९
सोलापूर विद्यापीठ	२	४८०	४६९
एकूण		१६९* ५४,७०६	५४,२९२

*प्रवेशक्षमता २,०४१ व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी २,०८९ असलेल्या ५ स्वायत्त संस्था वगळून

१३.२८.२ अभियांत्रिकी पदवी महाविद्यालयांत शैक्षणिक २००७-०८ मध्ये प्रवेश दिलेल्या ५४,२९२ विद्यार्थ्यांपैकी १५,३ (२८.२ टक्के) मुली होत्या, तर ४१४ (०.८ टक्के) जागा रिक्त राहिले

देखील सावर्जनिक आरोग्य सेवेचे उद्दिष्ट आहे. राज्यात आरोग्य सेवा पुरवठ्यासाठी २००६ अखेर सावर्जनिक व शासन अनुदानित १,०५४ रुग्णालये, २,०७२ दवाखाने आणि १,८१२ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे होती. या सर्व आरोग्य सेवांमुळे राज्यातील जनतेच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारण्यास मदत होत असल्याचे भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र राज्यातील कमी असणारे २००६ अखेरचे जन्मदर (१८.५), मृत्युदर (६.७) व बालमृत्युदर (३५) यावरून दिसून येते. हे दर अखिल भारतासाठी जन्मदर २३.५, मृत्युदर ७.५ आणि बालमृत्युदर ५७ इतके होते. बालमृत्युदरासारख्या निर्देशकांमध्ये झालेली सुधारणा हे स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, महिलांचे शिक्षण व आरोग्य सेवा यांसारख्या अनेक बाबींमधील सुधारणांचे प्रतिबिंब आहे. जन्माच्या वेळच्या आयुर्मानाबाबतही महाराष्ट्र राज्याने सातत्याने सुधारणा दाखविली आहे. १९९६-२००१ या कालावधीत पुरुषांचे व स्त्रियांचे जन्माच्या वेळी आयुर्मान अनुक्रमे ६५.३ व ६८.१ वर्षे होते. ते २००६-१० या कालावधीसाठीच्या प्रक्षेपित अनुमानानुसार पुरुषांसाठी ६७.९ वर्षे तर स्त्रियांसाठी ७१.३ वर्षे असे आहे. राज्यातील जीवनविषयक सांख्यिकीबाबतची आणि वैद्यकीय सेवांबाबतची सविस्तर माहिती भाग-दोन मधील अनुक्रमे तक्ता क्र. ४८ व तक्ता क्र. ६१ मध्ये दिली आहे. प्रमुख राज्यनिहाय आरोग्यविषयक निर्देशकांबाबतची २००६ पर्यंतची स्थिती तक्ता क्र. १३.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.१३

प्रमुख राज्यनिहाय आरोग्य विषयक निर्देशक - २००६

राज्य	जन्मदर	मृत्युदर	बालमृत्युदर
केरळ	१४.९	६.७	१५
पंजाब	१७.८	६.८	४४
प.बंगाल	१८.४	६.२	३८
महाराष्ट्र	१८.५	६.७	३५
आंध्र प्रदेश	१८.९	७.३	५६
कर्नाटक	२०.१	७.१	४८
ओरिसा	२१.९	९.३	७३
गुजरात	२३.५	७.३	५३
राजस्थान	२८.३	६.९	६७
मध्य प्रदेश	२९.१	८.९	७४
बिहार	२९.९	७.७	६०
उत्तर प्रदेश	३०.१	८.६	७१

आधार : नमुना नोंदणी पाहणी (ननोंपा), २००६

राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी

१३.३२ २००५-०६ या वर्षात घेण्यात आलेल्या राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणीतून (राकुआपा-३) भारतातील व सर्व राज्यांतील लोकसंख्या, आरोग्य व पोषण याबाबतची माहिती उपलब्ध होते. महाराष्ट्राकरिता महत्त्वाच्या निर्देशकांची माहिती व त्यांतील कल दर्शविणारी अस्थायी माहिती तक्ता क्र. १३.१४(अ) आणि (ब) मध्ये देण्यात आली आहे.

महाराष्ट्राची आधिक पाहणी २००७-०८

महत्त्वाचे निर्देशक व कल

तक्ता क्र. १३.१४ (अ)

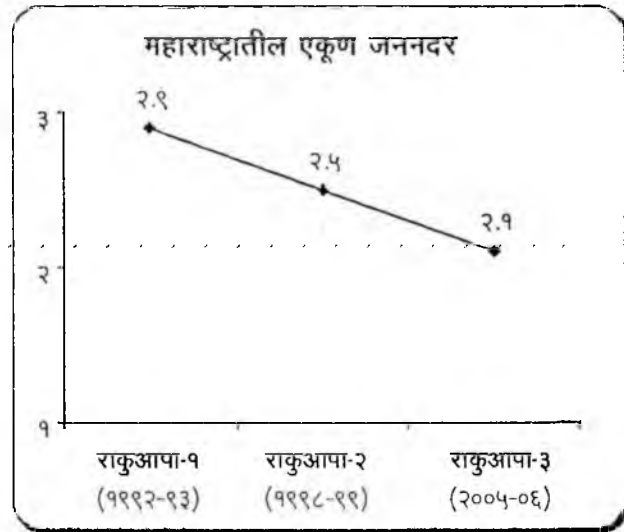
राकुआपा-३

(टक्के)

कुटुंबे	ग्रामीण	नागरी	एकूण
नळाद्वारे पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा असलेली	६२.९	९५.४	७८.६
स्वच्छतागृह उपलब्ध असलेली	२०.५	८७.८	५३.०
पक्क्या घरात राहणारी	२१.८	७४.५	४७.३

तक्ता क्र. १३.१४ (ब)

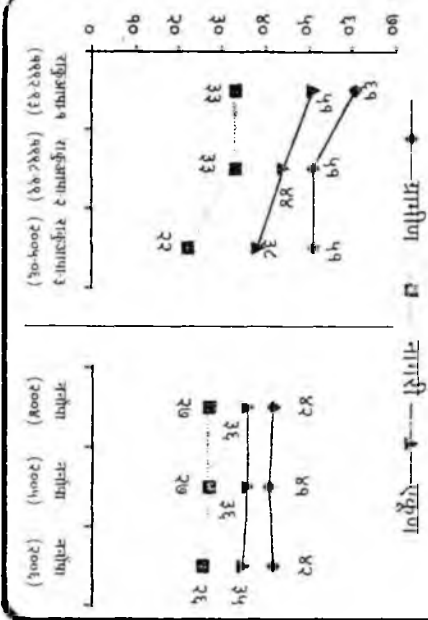
बाब	राकुआपा-१ (१९९२-९३)	राकुआपा-२ (१९९८-९९)	राकुआपा-३ (२००५-०६)
एकूण जननदर	२.८६	२.५२	२.११
१५-४९ वर्षे वयोगटातील महिलांचे १९.० पहिल्या अपत्याच्या जन्माच्या वेळचे सरासरी वय		१९.०	१९.९
दोन मुले ह्यात असलेल्या व आणखी मूल नको असलेल्या विवाहित महिला (टक्के)			
अ. दोन मुलगे असलेल्या	८१.७	९३.५	९५.५
ब. एक मुलगा, एक मुलगी असलेल्या	७९.२	८५.३	९२.८
क. दोन मुली असलेल्या	३७.६	४१.४	५५.१

कुटुंब कल्याण

१३.३३ जनगणना २००१ अनुसार लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे भारतात उत्तर प्रदेशच्या खालोखाल दुस-या क्रमांकाचे राज्य आहे. मांथया लोकसंख्येमुळे सावर्जनिक सुविधांवर ताण पडून त्यांच्या गुणवत्तेवर परिणाम होतो. लोकसंख्या नियंत्रित ठेवण्याकरिता राज्य शासक कुटुंबकल्याण कार्यक्रम राबवीत आहे. कुटुंबकल्याण कार्यक्रमाचा मुल

राकुआपा व ननोंपा अनुसार महाराष्ट्रातील बालमृत्युदर

इंधण लोकांसह्या स्थिर करणे व लोकांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे १ आहे. लोकांसह्या नियंत्रण कार्यक्रम राबवत प्रभावीपणे राबविल्यामुळे २००६ या वर्षाकरिता राज्यातील १८.५ हा जन्मदर आखिल भारताच्या १३.५ इतक्या जन्मदराच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय हट्टब आरोग्य पाहणी (राकुआपा-३) अनुसार राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रमअंतर्गत कुटुंब नियोजनाच्या विविध पध्दतींनी संरक्षित केलेल्या जनक्षम जोडण्याचे प्रमाण ६६.९ टक्के होते. या पाहणीवरून असेही दिसून आले की, राज्यातील एकूण जननक्षम जांडयांपैकी ५३.२ टक्के जांडयाी नसबंदी पध्दतीने संरक्षित होती.

१३.३.३.१ राज्यात २००६-०७ या वर्षात ५.९६ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या, तर २००५-०६ या वर्षात ६.६० लाख इतक्या नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या होत्या. राज्यात २००७-०८ या वर्षात जानेवारी, २००८ अखेरपर्यंत ४.३४ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या.

१३.३.३.२ पूर्वी कुटुंबकल्याण कार्यक्रमात मुख्य भ्र जरी नसबंदी शस्त्रक्रियांवर होणा, तरी दोन अपत्यांच्या जन्मांत योग्य अंतर ठेवणे ही प्रतिक्रिया महत्त्वाची झालेली आहे. त्यामुळे शासन तांबी, इन्ट्युटेरिन शधन (आय.यू.डी.), पारंपरिक संततिप्रतिबंधक साधन, इत्यादी पध्दतींच्या सांख्यिकी नसबंदी शस्त्रक्रियांव्यतिरिक्त इतर कुटुंब नियोजन पध्दतींनी राक्षित असलेल्या जोडप्यांची टक्केवारी १२.० आहे (राकुआपा-३). २००७-०८ या वर्षात जानेवारी, २००८ अखेरपर्यंत तांबी बसवून घेतलेल्या जांडयाी संख्या ३.०७ लाख इतकी होती.

१३.३.३.३ जननसंख्येवर कुटुंबकल्याण कार्यक्रमाचा परिणाम ननोंपाणे होण्याकरिता, ज्यांना एक किंवा दोन मुले आहेत, अशा तरुण जोडप्यांकडून कुटुंबकल्याण कार्यक्रमाचा स्वीकार होणे गरजेचे असते. ०४ नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत, त्यांच्या हयात मुलांची सरासरी संख्या ७१-७२ मध्ये ४.३ होती, ती २००५-०६ मध्ये २.६ इतकी कमी झाली १।ण स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ती ४.५ वरून २.४ इतकी मी झाली. इन्ट्युटेरिन साधन (आय.यू.डी.)स्वीकारणा-यांच्या बाबतीत नांची सरासरी संख्या १९७९-८० मधील २.३ वरून २००५-०६ मध्ये

१.४ अशी कमी झाली. त्याचप्रमाणे, त्याच कालावधीत, कुटुंब नियोजन पध्दती स्वीकारल्या त्या वेळीचे सरासरी वय, पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ३९.५ वरून २९.५ वर्षे असे कमी झाले, तर स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ते ३२.४ वरून २५.८ वर्षे असे कमी झाले, आणि इन्ट्युटेरिन साधन (आय.यू.डी.) स्वीकारणा-यांच्या बाबतीत ते २७.४ वरून २२.७ वर्षे असे कमी झाले, हे एक सुचवणे आहे. पुरुष नसबंदी करून घणा-या दारिद्र्यरेषेच्या वरील प्रत्येकास राज्य व केंद्र शासन यांच्याकडून अनुक्रमे रु.३५१ व रु.१५० एवढी रक्कम दिली जाते तर दारिद्र्यरेषेखालील प्रत्येकासाठी राज्य व केंद्र शासन यांच्याकडून अनुक्रमे रु.३५१ व रु.५०० एवढी रक्कम दिली जाते. (एकूण प्रोत्साहनार रक्कम दारिद्र्यरेषेच्या वरील प्रत्येकासाठी रु.५०१ व दारिद्र्यरेषेखालील प्रत्येकासाठी रु.८५१ अशी आहे)

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान

१३.३.४ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान भारत सरकारने एप्रिल २००५ पासून कार्यान्वित केले असून या अभियानाचा कालावधी २००५-१२ असा आहे. या अभियानाचे उद्दिष्ट जनतेला, विशेषतः ग्रामीण भागात राहणारे, गरीब, महिला व बालके यांना उत्तम दर्जाची आरोग्य सेवा सहजपणे उपलब्ध होण्याबाबतच्या स्थितीत सुधारणा करणे हे आहे. या अभियानाअंतर्गत बालमृत्युदर, मातामृत्युदर व एकूण जननदर कमी करण्यासाठी लसीकरण, पाषाणविषयक कार्यक्रम व आरोग्यविषयक इतर कार्यक्रम राबविण्यात येतात. या अभियानामध्ये प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम, राष्ट्रीय रोगनिवंत्रण कार्यक्रम, एकामिक बालविकास सेवा कार्यक्रम व इतर कुटुंबकल्याण विषयक कार्यक्रम देखील अंतर्भूत करण्यात आले आहेत. या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्रासाठी २००६-०७ या वर्षाकरिता रु. १३६.२४ कोटी निधी मंजूर करण्यात आला व रु. ८८९ कोटी खर्च करण्यात आले, तर २००५-०६ या वर्षाकरिता रु. २४.१८ कोटी निधी मंजूर करण्यात आला व रु. १.९३ कोटी खर्च करण्यात आले. या अभियानासाठी मंजूर झालेला निधी राज्य शासनाने जास्तीत जास्त खर्च करणे अपेक्षित असूनही तसा खर्च झालेला दिसून येत नाही.

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम

१३.३.५ राज्यामध्ये प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमाचा दुसरा टप्पा एप्रिल, २००५ पासून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाच्या दुस-या टप्प्याचा कालावधी २००५-०६ ते २००९-१० असा आहे. या कार्यक्रमांमध्ये सुरक्षित मातृत्व सेवा, बालकांसाठी आवश्यक असलेल्या आरोग्य सेवा पुरविणे, किशोरवयीन मुलांसाठी आरोग्य सेवा पुरविणे, कुटुंबकल्याण कार्यक्रम, ४० वर्षावरील लोकांसाठी आरोग्यसेवा पुरविणे आणि गर्भधारणा पूर्व व प्रसव पूर्व निलान तंत्रे (लिंग निवडीस मनाई) अधिनियमाची अंमलबजावणी करणे या बाबी अंतर्भूत आहेत. या कार्यक्रमांतर्गत २००६-०७ या वर्षासाठी रु. १२४.३४ कोटी निधी मंजूर करण्यात आला व रु. ४०.५३ कोटी खर्च करण्यात आले तर २००५-०६ या वर्षासाठी रु. ५३.०७ कोटी निधी मंजूर करण्यात आला व रु. १४.३७ कोटी खर्च करण्यात आले. या योजनेखालीमुळा मंजूर तरतुदीपेक्षा झालेला खर्च अत्यसा आहे.

सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम

१३.३६ सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम १९८५-८६ मध्ये सुरू करण्यात आला असून त्याचा उद्देश क्षयरोग, घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुवांत, पॉलिओ व गौवर यांसारख्या लसीकरणाद्वारे प्रतिबंध करता येण्याजोग्या आजारांमुळे होणा-या, अर्भके व लहान मुले यांच्या मृत्यूंचे व रोगग्रस्ततेचे प्रमाण कमी करणे हा आहे. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी-३ अनुसार महाराष्ट्रातील लसीकरणाद्वारे प्रतिबंध करता येण्याजोग्या रोगांचे प्रमाण लक्षणीयरित्या कमी झाले आहे. आरोग्य व्यवस्थापन व माहिती प्रणालीनुसार (एचएमआयएस) २००६-०७ या वर्षात महाराष्ट्रातील ९० टक्के बालकांना, शिफारस करण्यात आलेल्या सर्व लसी देण्यात आल्या.

पल्स पॉलिओ कार्यक्रम

१३.३७ राष्ट्रीय स्तरावरील पहिला पल्स पॉलिओ कार्यक्रम राबविण्यास ९ डिसेंबर, १९९५ रोजी प्रथमतः सुरूवात करण्यात आली. २००६-०७ व २००७-०८ (फेब्रुवारी २००८ अखेरपर्यंत) या दोन वर्षांत देण्यात आलेल्या पॉलिओ लसीकरणाचा तपशील तक्ता क्रमांक १३.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. १३.१५

२००६-०७ व २००७-०८ मधील पॉलिओ डोसचे वितरण (लाखामध्ये)

तारीख	लाभार्थ्यांची संख्या एनआयडी/एसएनआयडी
अ) २००६-०७	
१) ९ एप्रिल, ०६	११५.६१*
२) २१ मे, ०६	११४.३३*
३) १० सप्टेंबर, ०६	४९.३२
४) १२ नोव्हेंबर, ०६ #	११५.८६
५) ७ जानेवारी, ०७	११७.३७*
६) ११ फेब्रुवारी, ०७	१२७.७१*
ब) २००७-०८	
१) १८ मार्च, ०७	५१.२६
२) २९ एप्रिल, ०७	४८.३०
३) १० जून, ०७	३४.३१
४) १ जुलै, ०७	३१.९५
५) ५ ऑगस्ट, ०७	३३.४८
६) ९ सप्टेंबर, ०७	३३.९९
७) २८ ऑक्टोबर, ०७	२९.४६
८) ६ जानेवारी, ०८	११६.७२*
९) १० फेब्रुवारी, ०८	११७.२१*

* एनआयडी : संपूर्ण देशासाठी राष्ट्रीय लसीकरण दिवस
एसएनआयडी : केवळ अंत्यंत संवेदनशील क्षेत्रांसाठी उपराष्ट्रीय लसीकरणदिवस

फक्त बूथमधील प्रगती

शालेय आरोग्य कार्यक्रम

१३.३८ प्राथमिक आरोग्यसेवेअंतर्गत शालेय आरोग्य कार्यक्रम महत्त्वाची प्रतिबंधात्मक उपाययोजना आहे. हा कार्यक्रम विद्यार्थी समूहातील किंबहुना समाजातील रोगग्रस्ततेचे व मृत्यूंचे प्रमाण कमी करण्यासाठी उपयुक्त आहे. हा कार्यक्रम निर्यामित उपक्रम म्हणून राबविण्यात येत आहे या कार्यक्रमांतर्गत मोफत वैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात. गरजू विद्यार्थ्यांसाठी हृदय शस्त्रक्रियेसारख्या मोठ्या शस्त्रक्रिया मोफत केल्या जातात, तसेच संदर्भसेवा मोफत पुरविल्या जातात. या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी प्राथमिक अशा दांही प्रकारच्या शाळांचा समावेश करण्यात आला असून दरवर्षी इयत्ता पहिली ते चौथी मधील विद्यार्थ्यांचे आरोग्य तपासणी केली जाते. २००६-०७ या वर्षात हा कार्यक्रम जुलै ते ऑक्टोबर, २००६ या कालावधीमध्ये घेण्यात आला आणि राज्यातील ५७,१५६ शाळांमधील सुमारे ६३.२६ लाख विद्यार्थ्यांची आरोग्याची तपासणी करण्यात आली. फिरकोळ आजारांसाठी प्राथमिक स्वरूपाचे औषधोपचार करण्यात आले व गंभीर स्वरूपाच्या आजारांबाबत संदर्भसेवा पुरविल्यात आल्या. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्य तपासणीमध्ये प्रामुख्याने दंत रोग, रक्तक्षय, कृमी प्रादुर्भाव, रातांधळेपणा, कर्णरोग, खरुज, त्वचा रोग, डोळ्यांचे रोग हे रोग आढळून आले. कृमी प्रादुर्भाव व दंत रोग प्रामुख्याने ५ टक्क्यांपेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांमध्ये आढळून आले. २००६-०७ या वर्षात ४३ हृदय शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व त्यासाठी रु. ९९ लाख निधी मंजूर करण्यात आला, तर २००५-०६ या वर्षात ३९ हृदय शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व त्यासाठी रु. ८५ लाख निधी मंजूर करण्यात आला.

जीवनदायी आरोग्य योजना

१३.३९ दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांसाठी जीवनदायी आरोग्य योजने १९९७-९८ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर योजनेअंतर्गत रुग्णांना मज्जा विकार, मुत्रपिंड विकार, हृदय विकार व मज्जारज्जू विकार या सारख्या आजारांवरील मोठ्या शस्त्रक्रियेसाठी अर्थसहाय्य देण्यात येते. या योजनेच्या सुरुवातीच्या काळात प्रति रुग्णास रु.५०,००० इतके अर्थसहाय्य देण्यात येत होते. परंतु २०००-०१ या वर्षापासून या योजनेअंतर्गत रुग्णांना देण्यात येणारे सदर अर्थसहाय्य रु. ७०,००० पर्यंत वाढविण्यात आले व तदनंतर २००६-०७ या वर्षापासून ते रु. १.५ लाख पर्यंत वाढविण्यात आले. अलिकडेच शासनाने या योजनेमध्ये कर्करोगावरील उपचारांचा समावेश केला आहे. या योजनेच्या सुरुवातीच्या काळापासून २००६-०७ पर्यंत लाभार्थ्यांची संख्या १२,९५४ इतकी होती व २००७-०८ या वर्षात ऑक्टोबरपर्यंत लाभार्थ्यांची संख्या १,३०२ इतकी होती. या योजनेअंतर्गत मोठ्या संख्येने रुग्णांना हृदय रोगाच्या उपचार शस्त्रक्रियेसाठी अर्थसहाय्य देण्यात आले आहे. या योजनेअंतर्गत २००६-०७ या वर्षी रु.९.४३ कोटी खर्च करण्यात आले व २००७-०८ या वर्षी ऑक्टोबर अखेरपर्यंत रु.९.६२ कोटी खर्च करण्यात आले. या योजनेअंतर्गत उपचार व शस्त्रक्रियेसाठी ९ शासकीय व महानगरपालिका रुग्णालये आणि २७ खाजगी व न्यासांची रुग्णालये, अशा एकूण ३६ रुग्णालयांना राज्य शासनाकडून मान्यता देण्यात आली आहे.

सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना

१३.४० सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना राज्यात १९९५ पासून राबविण्यात येत आहे. राज्याच्या नवीन लोकसंख्याविषयक धोरणानुसार या योजनेत १ एप्रिल, २००० पासून बदल करण्यात आला. सदर योजना केवळ दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील जोडप्यांपैकी एक किंवा दोन मुली असणा-या व मुलगा नसलेल्या आणि नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेणा-या जोडप्यांना लागू आहे. या योजनेमध्ये जोडप्यास मुलगा नसताना एक मुलगी झाल्यानंतर नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेतल्यास जोडप्याच्या मुलीच्या नावे १०,००० रुपये १८ वर्षांच्या मुदत ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येतात आणि जोडप्यास मुलगा नसताना दोन मुली झाल्यानंतर नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेतल्यास प्रत्येक मुलीस ५,००० रुपये प्रमाणे १८ वर्षांच्या मुदत ठेवीच्या स्वरूपात मुलीच्या नावे देण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत २००५-०६ व २००६-०७ या वर्षांत लाभार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे २,०७३ व २,०२७ इतकी होती आणि त्यावर अनुक्रमे २०७.३ लाख व २०२.७ लाख रुपये इतका खर्च झाला. सदर योजना शासनाने १ एप्रिल २००७ पासून सुधारित केली आहे. या सुधारित योजनेमध्ये एक मुलगी असताना व मुलगा नसताना आणि नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेणा-या जोडप्यातील शस्त्रक्रिया करून घेणा-या व्यक्तीला रु.२,००० रोख देण्यात येतात व मुलीच्या नावे रु.८,००० राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्र मुदत ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येतात. दोन मुली असताना व मुलगा नसताना नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेणा-या जोडप्यातील शस्त्रक्रिया करून घेणा-या व्यक्तीला रु.२,००० रोख देण्यात येतात व दोन्ही मुलींच्या नावे प्रत्येकी रु.४,००० राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्र मुदत ठेवीच्या स्वरूपात देण्यात येतात.

नवसंजीवनी योजना

१३.४१ आदिवासी भागातील अर्भक मृत्युदर आणि माता मृत्युदर कमी करण्यासाठी नवसंजीवनी योजनेची सुरुवात १९९५-९६ मध्ये करण्यात आली. ही योजना महाराष्ट्रातील १५ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेतील आरोग्य विभागाशी संबंधित बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) अंगणवाड्यांमधील बालकांची नियमित वैद्यकीय तपासणी, आजारी मुलांना औषधोपचार, गरज भासल्यास संदर्भसेवा उपलब्ध करून देणे आणि श्रेणी-३ व श्रेणी-४ च्या बालकांसाठी तातडीचे उपचार.
- २) ग्रामीण रुग्णालये आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यामध्ये मोफत जेवणाची उपलब्धता.
- ३) अतिसंवेदनशील जिल्ह्यांमध्ये जर कुपोषणग्रस्त बालकाला रुग्णालयामध्ये दाखल करण्यात आले, तर त्या बालकाच्या नातेवाइकाला त्याच्या बुडीत रोजगाराची भरपाई म्हणून दर दिवशी ४० रुपये दिले जातात. तसेच त्या नातेवाइकाला दिवसातून दोन वेळा मोफत जेवण दिले जाते.

या योजनेबाबत राज्याने केलेली प्रगती तक्ता क्र. १३.१६ व तक्ता क्र. १३.१७ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १३.१६ नवसंजीवनी योजने अंतर्गत प्रगती

(लाख रुपये)

कार्यक्रमाचे नाव	खर्च	
	२००६-०७	२००७-०८*
पाडा स्वयंसेविका मानधन	३१९.९७	१९५.४५
भरारी पथक	१८८.९४	१४९.७४
मातृत्व अनुदान	८१९.७३	४१६.०१
माता आणि श्रेणी-३ व श्रेणी-४ च्या बालकांसाठी उपचार	६३८.८३	१२५.०८
दाईच्या बँटका	२५.३९	१०.०७
एकूण	१९९२.८६	८९६.३५

* डिसेंबर, २००७ पर्यंत

तक्ता क्र. १३.१७ नवसंजीवनी योजनेचे एकूण लाभधारक

(लाखात)

कार्यक्रमाचे नाव	लाभधारकांची संख्या	
	२००६-०७	२००७-०८*
मातृत्व अनुदान	०.६	०.२
अंगणवाड्यांमधील मुलांची वैद्यकीय तपासणी	९.८	६.७

* डिसेंबर, २००७ पर्यंत

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१३.४२ एड्सच्या फैलावाला अटकाव करण्यासाठी भारत सरकारने, धोरणे, कार्यपध्दती निश्चित करणे आणि ह्या कार्यक्रमाची देशभरात अंमलबजावणी करणे यासाठी १९९२ मध्ये राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण संस्था (नॅको) या स्वतंत्र संस्थेची स्थापना केली. नॅकोने राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात केली. महाराष्ट्र शासनाने राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमाच्या दुस-या टप्प्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी १९९८ मध्ये महाराष्ट्र राज्य

तक्ता क्र. १३.१८

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमाची प्रगती

(कोटी रुपये)

वर्ष	प्राप्त अनुदान	केलेला खर्च
२००३-०४	१०.००	१२.३९
२००४-०५	१९.३३	१०.६८
२००५-०६	२५.६७	२२.७०
२००६-०७	४३.६५	३७.२३
२००७-०८*	३४.६२	२७.६८

* डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत

तक्ता क्र. १३.१९
महाराष्ट्र राज्यातील एचआयव्ही/एड्स विषयक आकडेवारी

(संख्या)

बाब	२००३	२००४	२००५	२००६	२००७
अतिजोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती	२,२८,७२५	३,३९,९८२	४,५२,४०२	६,७१,३०९	११,९८,८९५
अ) दोन चाचण्यांवरून एचआयव्ही बाधित	२०,८७२	२५,८६९	३०,६९७	३९,९६६	६८,०१६
ब) एचआयव्ही बाधित प्रमाण (टक्के)	९.१३	७.६१	६.७९	५.९५	५.६७
एड्स रुग्ण	५,२९३	५,३६५	६,६११	८,४४८	११,१३०
एड्सने मृत्यू	४५५	४८७	३९५	४८७	६६४
तपासलेले रक्त नमुने	७,८७,१९७	८,३४,८६५	८,७४,०३४	९,२९,९५२	१०,०४,२४३
एलिसा रिअॅक्टिव्ह रक्त नमुने	६,१४०	६,१७८	५,७६९	५,३९४	५,६२४
एलिसा रिअॅक्टिव्हिटी प्रमाण (टक्के)	०.७८	०.७४	०.६६	०.५८	०.५६

एच.आय.व्ही. - ह्युमन इमिनी डीफिशियन्सी कायरस

एड्स नियंत्रण संस्था (एमएसएसीएस) स्थापन केली. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी-३ अनुसार भारतामध्ये एड्स या रोगाच्या प्रसाराचे स्थिरीकरण झालेले दिसून येते. महाराष्ट्रामधील एड्स या रोगाच्या प्रसाराचे प्रमाण कमी होत आहे. रा.कु.आ.पा.-३ अनुसार महाराष्ट्रामध्ये या रोगाच्या प्रसाराचे प्रमाण ०.६२ टक्के इतके आहे. या कार्यक्रमासाठी प्राप्त झालेले अनुदान आणि झालेला खर्च याची आकडेवारी तक्ता क्र. १३.१८ मध्ये देण्यात आली आहे. राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्र राज्यातील एड्स विषयक आकडेवारी तक्ता क्र. १३.१९ मध्ये दिली आहे.

राज्य रक्त संक्रमण परिषद

१३.४३ राज्य रक्त संक्रमण परिषदेची स्थापना १९९४ मध्ये करण्यात आली असून राज्यात सुरक्षित रक्ताचा पुरवठा वाजवी किमतीत व्हावा हे या परिषदेचे उद्दिष्ट आहे. राज्यात २५२ नोंदणीकृत रक्तपेढ्या आहेत. त्यापैकी ७३ शासकीय, ११ रेडक्रॉस सोसायटी संचालित, १३२ धर्मादाय संस्था संचालित व ३६ खाजगी रक्तपेढ्या आहेत. रक्तसंकलनाची २००१ पासूनची वर्षानिहाय आकडेवारी तक्ता क्र. १३.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.२०

वर्षानिहाय रक्तसंकलन

(लाख घटकामध्ये)

वर्ष	एकूण रक्तसंकलन	पैकी एंथिचिक रक्तसंकलन
२००१	७.०१	४.५७
२००२	७.४४	४.९८
२००३	७.७६	५.५५
२००४	८.२६	६.०९
२००५	८.७४	६.५२
२००६	९.२९	७.५७
२००७	९.५८	७.९५

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

मागासवर्गीयांचे कल्याण

१३.४४ अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांच्या कल्याणाकरिता राज्य शासन राज्याच्या योजनेमध्ये पुरेशा प्रमाणात निधींची तरतूद करीत आहे. अनुसूचित जाती व जमाती यांच्या संपूर्ण विकासासाठी आणि अनुसूचित जाती, जमाती व इतर जनता यांच्यामध्ये असलेली सामाजिक आर्थिक व शैक्षणिक विषमता दूर करण्याच्या दृष्टिकोनातून अनुसूचित जातीकरिता विशेष घटक योजना व अनुसूचित जमातीकरिता आदिवासी उपयोजना या दोन धोरणात्मक योजना राज्य शासन राबवीत आहे. दहाव्या पंचवर्षिक योजनेमध्ये विशेष घटक योजनेमधील तरतूद राज्यातील लोकसंख्येपैकी अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणापेक्षा म्हणजे १०.२ टक्क्यांपेक्षा जास्त होती व आदिवासी उपयोजनेमधील तरतूद राज्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येच्या समप्रमाणात म्हणजे ८.९ टक्के इतकी होती.

राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम

१३.४५ राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमांतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना सामाजिक सहाय्य पुरविण्यासाठी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तिवेतन योजना आणि राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना या दोन केंद्र पुरस्कृत योजना राज्यात राबविल्या जातात.

१) राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तिवेतन योजना :- या योजनेअंतर्गत ६५ व व त्यापेक्षा जास्त वयाच्या प्रत्येक निराधार व्यक्तीस केंद्र शासनाकडून याआ दरमहा ७५ रुपये निवृत्तिवेतन देण्यात येत होते. एप्रिल, २००६ पासून केंद्र शासनाने निवृत्ति वेतनाच्या रकमेत वाढ करून ती दरमहा २०० रुपये इतक केली आहे. त्याशिवाय या लाभार्थ्यांस राज्य शासनाकडून श्रावणबाळ सं योजनेअंतर्गत दरमहा १७५ रुपये देण्यात येतात. २००६-०७ या वर्षा ७,४२,५६१ लाभार्थ्यांना केंद्र शासनाच्या निर्धीतून १३३.५७ कोटी रूप आणि राज्य शासनाच्या निर्धीतून १६०.६८ कोटी रुपये देण्यात आ

२) **राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना** :- या योजनेअंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील १८ ते ६४ वर्षे वयोगटातील प्रमुख कमावत्या व्यक्तीचा न्यून झाल्यास त्याच्या बांधित कुटुंबास अंतरिम सहाय्य म्हणून एकरकमी १,००,००० रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात येते. २००६-०७ या वर्षात २०,३३९ बांधित कुटुंबांना केंद्र शासनाच्या निधीतून २०.३३ कोटी रुपये देण्यात आले.

जय गांधी निराधार/आर्थिक दुर्बलांसाठी अनुदान योजना

१३.४६ सदर योजना ६५ वर्षांखालील व्यक्ती व निराधार विधवा आणि अंधत्व, अपंगत्व, पक्षाघात, कर्करोग, क्षय, एड्स इत्यादी सारख्या शारीरिक/मानसिक आजारांमुळे स्वतःची उपजीविका चालवू न शकणारे यांना लागू आहे. सदर योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांस दरमहा २५० रुपये देण्यात येतात. एखाद्या कुटुंबात दोन लाभार्थी असल्यास दरमहा ५०० रुपये आणि दोन पेक्षा जास्त लाभार्थी असल्यास दरमहा ६२५ रुपये वढे अर्थसहाय्य त्या कुटुंबास देण्यात येते. २००६-०७ या वर्षात या योजनेअंतर्गत एकूण २,३३,११६ लाभार्थ्यांना १०३.०४ कोटी रुपये अर्थसहाय्य देण्यात आले.

दिरा गांधी निराधार आणि भूमिहीन शेतमजूर महिला अनुदान योजना

१३.४७ सदर योजनेअंतर्गत ६५ वर्षांखालील महिला, ज्या भूमिहीन शेतमजूर, निराधार विधवा, परित्यक्त्या, घटस्फोट प्रक्रियेतील, अत्याचारित, कुटुंबप्रमुख पती तुरुंगात आहे अशा, वेश्या व्यवसायातून मुक्त केलेल्या स्त्रिया आणि अनाथ मुली यांना अर्थसहाय्य पुरविले जाते. लाभार्थ्यांचे कायमस्वरूपी पुनर्वसन होईपर्यंत त्यांना प्रति महिना २५० रुपये देले जातात. या योजनेतील पात्रतेच्या इतर अटी व अर्थसहाय्याचे स्वरूप जय गांधी निराधार/आर्थिक दुर्बलांसाठी अनुदान योजनेप्रमाणेच आहे. सदर योजनेअंतर्गत २००६-०७ मध्ये ९५,५२७ लाभार्थी महिला/मुलींना ७७.७० कोटी रुपये देण्यात आले.

शेष्ठ नागरिकांना बस प्रवास सवलत

१३.४८ सामाजिक बांधीलकीच्या दृष्टीने व ६५ वर्षांवरील ज्येष्ठ नागरिकांचा आदर करण्याच्या हेतूने राज्य शासन त्यांना महाराष्ट्र राज्य रेल्वे परिवहन महामंडळाच्या साध्या बसच्या प्रवास भाड्यात ५० टक्के सवलत देते. २००६-०७ या वर्षात अशा सवलतीची रक्कम १६२.४१ कोटी रुपये इतकी होती, तर २००७-०८ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत १८०.३८ कोटी रुपये इतकी होती.

महिला धोरण

१३.४९ १९९४ मध्ये महिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र हे भारतातील पहिले राज्य ठरले. तद्नंतर महिला विकासासंबंधी अनेक योजना उपक्रम सुरू करण्यात आले. भारत सरकारने ७३ वी व ७४ वी योजना दुरुस्त करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी एक-तृतीयांश संरक्षण ठेवण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. १९९४ च्या महिलाविषयक धोरणाचा आढावा दर तीन वर्षांनी घेण्याची तरतूद आहे आणि त्यानुसार

महिला धोरण, २००१ मध्ये विविध शिफारशी/उपाययोजनांची तरतूद करण्यात आली आहे. या धोरणामध्ये महिलांचा सहभाग, त्यांना संरक्षण, त्यांचा आर्थिक विकास, त्यांच्या क्षमतांचे संवर्धन आणि या सर्वांसाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती या सर्वांचा समावेश आहे. महिला धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) शासकीय, निमशासकीय व शासनाचे अनुदान मिळणा-या सर्व संस्था यांमध्ये महिलांना केंद्रस्थानी मानून नियोजन करणे.
- २) महिलांचे सबलीकरण करण्यासाठी पुरेसा निधी पुरविणे.
- ३) स्वसहाय्यित गटांद्वारे आर्थिक विकास.
- ४) कृषी व ग्रामीण विकासासंबंधित कार्यक्रम महिलांना केंद्रस्थानी ठेवून तयार करणे.

बाल विकास धोरण

१३.५० महाराष्ट्र शासनाचे 'बाल विकास धोरण' हे राज्यातील मुख्यतः अनाथ, निराधार, बेघर व वाममार्गाला लागलेल्या बालकांसाठी आहे. या धोरणाच्या अंमलबजावणीची संकल्पना सुनियोजित, सुरक्षित आणि शिस्तबद्ध पध्दतीने बालकांचा विकास साधणे ही आहे. बालविकास धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. बालकांच्या गर्भावस्थेतील व अर्भक अवस्थेतील आरोग्याच्या दक्षता सुविधांमध्ये वाढ करणे.
२. बालसंगोपन, प्रायोजकत्व व दत्तकविधान कार्यक्रमातील बालकांना शैक्षणिक व मनोरंजन विषयक सुविधा विनामूल्य पुरविणे.
३. बालकांचे लैंगिक शोषण व अनैतिक बाल व्यापार यास प्रतिबंध करणे आणि बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम, १९२९ ची अंमलबजावणी करणे.
४. एच आय व्ही बाधित बालके, हरविलेली बालके, शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या अपंग बालके यांची सुरक्षा, शिक्षण व प्रशिक्षणाकरिता पुरेशा प्रमाणात संस्था स्थापन करणे.
५. डे केअर सेंटर्स, पाठणाघरे, अल्पमुदत निवासगृहे, अनुरक्षण गृहे, निरीक्षण गृहे आणि बाल गृहे यांतील बालकांना व्यावसायिक प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देणे.

महिला व बाल विकास

१३.५१ जनगणना २००१ अनुसार महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ४८ टक्के व बालकांचे (वयोगट ० ते १४ वर्षे) प्रमाण ३२ टक्के आहे. लोकसंख्येमधील स्त्रियांची व बालकांची मोठ्या प्रमाणावरील टक्केवारी विचारात घेऊन राज्य शासनाने महिला व बालकांचे कल्याण, विकास व सबलीकरण करण्यासाठी संरक्षणगृहे, देवदासींच्या बालकांसाठी वसतिगृहे, बहुउद्देशीय समाज केंद्रे अशा अनेक महत्त्वाच्या योजना सुरू केल्या आहेत. शेतक-यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी राज्य शासनाने २००६-०७ मध्ये एक योजना जाहीर केली असून या योजनेचा एक भाग म्हणून विदर्भातील सहा जिल्ह्यांमध्ये शेतक-यांच्या मुलींच्या सामूहिक विवाहासाठी आर्थिक मदत देण्यात आली. राज्यातील महिलांच्या व बालकांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वाच्या योजनांतर्गत केलेली प्रगती तक्ता क्र. १३.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.२१

महिलांच्या व बालकांच्या उन्नतीसाठी राज्यातील महत्त्वाच्या
योजनांतर्गत प्रगती : २००६-०७

अ.क्र.	योजनेचे नाव	लाभधारकांची संख्या	खर्च (लाख रुपये)
१.	शासकीय महिला वसांतगृहे/ राजगृहे/संरक्षण गृहे	१४००	३८१.१३
२.	स्वयंसेवी आधारगृहे	२७०	२२.४१
३.	महिला बहुउद्देशीय समाज केंद्रे	५**	६.२६
४.	देवदासींच्या मुला-मुलींसाठी वसतिगृहे	१२०	१०.८१
५.	देवदासींच्या मुला-मुलींसाठी शैक्षणिक मदत	२५४	०.९८
६.	देवदासींना निर्वाह अनुदान	४,४०५	२१९.४७
७.	देवदासी प्रथेविरुद्ध प्रचार करण्यासाठी खाजगी संस्थांना सहाय्य	-	-
८.	हुंडा पध्दतीचे निर्मूलन	३५@	२.७६
९.	शासकीय संस्थांतील मुलींच्या विवाहासाठी अर्थसहाय्य	७	१.०५
१०.	विधवांच्या मुलींच्या लग्नासाठी अर्थसहाय्य	५७७	११.५४
११.	देवदासी अथवा त्वांच्या मुलींच्या विवाहासाठी अर्थसहाय्य	-	-
१२.	स्वयंसेवीयार योजनेखाली स्त्रियांना व्यक्तिगत सहाय्य	१३,५५४	६७.७७
१३.	व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी मुलींना विद्यावेतन	४,९४३	४९.४३
१४.	महिला मंडळांच्या प्रशिक्षण केंद्रास आर्थिक मदत (२८२ केंद्रे)	१६,९२०	१४७.९५
१५.	जिल्हा परिषदेच्या महिला व बाल कल्याण समितीच्या योजना (२४ योजना)	३३ #	५५०.६४
१६.	कामधेनु योजना	२@	०.२३
१७.	महिला समुपदेशन केंद्रांना अर्थसहाय्य	१०**	२८.६१
१८.	शेतक-यांच्या मुलींच्या सामूहिक विवाहासाठी अर्थसहाय्य	८,३१४	१,२७७.९१
१९.	शासकीय व स्वयंसेवी निरीक्षणगृहे	४,८७५	७७४.२९
२०.	शासकीय व स्वयंसेवी बालगृहे	१५,६३०	१,४८९.०९
२१.	निराधारांसाठी बालगृहे	८,९१२	७२९.४५
२२.	अनाथालये	१,२००	६२.१८
२३.	स्वयंसेवी अनुरक्षण गृहे	८८	२.७०
२४.	बाल संगोपन	३,६५२	१५३.६८
२५.	बाल मार्गदर्शन/चिकित्सा केंद्रे	७००	०.७६
२६.	बालसदन	६,७०३	५०५.६९

** केंद्रे @ जिल्हे, # जि.प.,

रस्त्यांवरील मुलांकरिता एकात्मिक कार्यक्रम

१३.५२ रस्त्यांवरील मुलांना निवारा, पौष्टिक आहार, आरोग्य सेवा, शिक्षण व मनोरंजन यांसारख्या सुविधा पुरविणे आणि त्यांचे समाजातील गैरवर्तणुक व पिढवणुकीपासून संरक्षण करणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. राज्यामध्ये ही योजना ९ संस्थांद्वारे राबविली जात असून २००६-०७ या वर्षात लाभार्थ्यांची संख्या २,५२२ इतकी होती.

एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१३.५३ एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेचे मूलभूत उद्दिष्ट सहा वर्षांखालील बालके, गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांचे आरोग्य व

पोषण स्थिती सुधारण्यासाठी तसेच शालेय पूर्व शिक्षणास उत्तेजन दे याअंतर्गत सहा मुलभूत सेवा पुरविणे हे आहे. या सहा सेवा म्हणजे लसीकरण, पूरक पोषण आहार, आरोग्य तपासणी, संदर्भ सेवा, पोषण व आरोग्य शिक्षण आणि शालेय पूर्व शिक्षण. ही योजना गावपातळीवरील अंगणवाड्यांमार्फत राबविली जाते. राज्यात डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत एकूण ७५,७७ अंगणवाड्या कार्यरत होत्या. राज्यातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेचे कार्यक्रमाचे सनियंत्रण प्रकल्प (तालुका/गट) पातळीवर स्थापन करण्यात आलेल्या ४१६ बालविकास प्रकल्प कार्यालयांकडून करण्यात येते. यापैकी २५ प्रकल्प ग्रामीण, ७८ प्रकल्प नागरी व ५९ प्रकल्प आदिवासी क्षेत्रात आहेत.

पोषण कार्यक्रम

१३.५४ बालके, गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांच्या पोषणाकरिता किमान गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी शासन पोषण कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना राबविते.

पूरक पोषण आहार कार्यक्रम

१३.५५ 'पूरक पोषण आहार कार्यक्रम' एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेअंतर्गत राबविण्यात येतो. सहा वर्षांखालील बालकांना पौष्टिक आहार पुरविणे, समाजातील वंचित कुटुंबातील गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावणे, दुर्गम आणि संवेदनशील क्षेत्रातील कुपोषणावर लक्ष केंद्रित करून ते नियंत्रणात आणणे आणि बालमृत्यू दर शक्य तितका कमी करणे ही या योजनेची उद्दिष्ट्ये आहेत. पूरक पोषण आहार कार्यक्रमांतर्गत बालकांची पोषणश्रेणी निहाय टक्केवारी २००५-०६ व २००६-०७ मधील माहिती तक्ता क्र. १३.२२ मध्ये दिली आहे. तथापि, रा.कु.आ.पा.-३ अहवालानुसार महाराष्ट्रामधील तीन वर्षांखालील बालकांपैकी ३८ टक्के बालके वाढ खुंटलेली, १५ टक्के बालके खुंटलेली व ४० टक्के बालके कमी वजनाची असल्याचे दिसून आले आहे.

१३.५५.१ या योजनेअंतर्गत आहारामधील ३०० उष्णांकांची आणि १० ते १२ ग्रॅम प्रथिनांची कमतरता भरून काढण्याकरिता प्रतिदिन प्रत्येक लाभार्थी दोन-रुपये पोषण खर्च म्हणून उपलब्ध करून देण्यात येतो. अंगणवाडी केंद्राद्वारे त्यांना ग्रामीण भागात 'उसळ' किंवा 'खिचडी' आणि शहरी भागात तयार स्वरूपातील अन्न (शिरा किंवा उसळ) पुरविण्यात येते. आहारावरील खर्च राज्य शासनाकडून केला जातो, तर आहाराव्यतिरिक्त इतर खर्चाची प्रतिपूर्ती केंद्र शासनाकडून पूर्णतः केली जाते.

१३.५५.२ या योजनेअंतर्गत २००६-०७ या वर्षात ग्रामीण भागातील ०-६ वर्षे वयोगटातील बालके, गर्भवती स्त्रिया आणि स्तनदा माता या लाभार्थ्यांची संख्या ५१.८१ लाख होती व त्यावर २३९.१३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००७-०८ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत ५५.३८ लाख लाभार्थ्यांवर १८३.२२ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

१३.५५.३ या योजनेअंतर्गत २००६-०७ या वर्षात नागरी भागातील ०-६ वर्षे वयोगटातील बालके, गर्भवती स्त्रिया आणि स्तनदा माता या लाभार्थ्यांची संख्या ८.३८ लाख होती व त्यावर ४०.७९ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००७-०८ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत ९.३९ लाख लाभार्थ्यांवर २८.४९ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

तक्ता क्र.१३.२२

पूरक पोषण आहार कार्यक्रमांतर्गत बालकांची पोषण श्रेणीनिहाय टक्केवारी

वर्ष	प्रकल्पाचा प्रकार	बालकांची टक्केवारी			
		सर्वसाधारण बालके	श्रेणी-१	श्रेणी-२	श्रेणी-३ व ४
२००५-०६	ग्रामीण	५५.२	३७.२	७.५	०.१
	आदिवासी	३९.५	४१.७	१८.२	०.६
	नागरी	४४.३	३७.१	१८.१	०.५
	एकूण	५१.७	३७.९	१०.२	०.२
२००६-०७	ग्रामीण	५८.१	३५.०	६.८	०.१
	आदिवासी	४२.४	४१.९	१५.२	०.५
	नागरी	४८.७	३५.८	१६.२	०.३
	एकूण	५३.४	३६.७	९.६	०.३

हनिर्माण

१३.५६ निवारा ही मानवाची अन्न व वस्त्र यानंतरची मूलभूत गरज आहे. गृहनिर्माण धोरण गरिबांमधून उठवून या क्षेत्रातील आव्हाने तपासासाठी राज्यशासन सक्रिय आहे. राज्याच्या गृहनिर्माण धोरणाच्या मुद्यात कमी किंमतीची घरे पुरविणे, मुंबईतील गर्दी कमी करणे व ग्राहक रक्षणाच्या उपाययोजनांचो अंमलबजावणी करणे या बाबींचा समावेश आहे. विकासकांना प्रोत्साहन देऊन त्यांच्या मदतीने पुढील तीन वर्षांमध्ये ५० व मध्यम उत्पन्न गटासाठी ८ लाख घरे बांधण्याचे शासनाकडून तावित आहे. तसेच, शिक्षण, आरोग्य सेवा इ. सारख्या सर्वांगीण सुविधांचा समावेश करून समूह योजनेद्वारे झोपडपट्ट्यांचा स्पर्धात्मक निविदा प्रतीवार आधारित पुनर्विकास करण्याचे शासनाकडून प्रस्तावित आहे.

१३.५६.१ नागरी भागातील निवा-याचा प्रश्न प्रभावीपणे सोडविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) या शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) मर्यादित यांची स्थापना केली आहे. याशिवाय नागरी भागातील झोपडपट्टीक्षेत्रात घरे बांधण्यासाठी झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना व शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प याही अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. बृहन्मुंबईत मुंबई नागरी

परिवहन प्रकल्प (एमयूटीपी) व मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प (एमयूआयपी) हे प्रकल्प मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाकडून (एमएमआरडीए) राबविले जात असून बाधित कुटुंबांना या प्रकल्पांतर्गत घरे बांधून देण्यात येतात. ग्रामीण भागातदेखील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे व दुर्बल घटक यांना दर्जेदार घरे उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनाने इंदिरा आवास योजनेसारख्या ग्रामीण गृहनिर्माण योजना यशस्वीपणे राबविल्या आहेत.

नागरी गृहनिर्माण

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा)

१३.५७ महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरणाचे (म्हाडा) प्रमुख उद्दिष्ट राज्यातील नागरी भागातील निवासाची गरज भागविणे हे आहे. गृहनिर्माण उपक्रमांसाठी लागणारा निधी म्हाडा स्वतःच्या स्रोतांतून, जसे जमीनविक्री, गुंतवणुकीवरील व्याज, भाडे व सेवा शुल्के इत्यादीतून उभारते. शिवाय त्यास राज्य शासनाकडून अनुदान व बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून अंशदान प्राप्त होते. म्हाडाने स्थापनेपासून मार्च, २००७ अखेरपर्यंत एकूण ४.१२ लाख सदनिका बांधल्या असून त्यापैकी ४,०२४ सदनिका २००६-०७ या वर्षामध्ये बांधल्या आहेत. म्हाडाने २००१-०२ या वर्षापासून बांधलेल्या सदनिकांची प्रवर्गनिहाय संख्या व झालेला खर्च याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. १३.२३ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १३.२३

म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका

वर्ष	प्रवर्ग					एकूण सदनिका	खर्च (लाख रुपये)
	आर्थिक दुर्बल गट	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	इतर		
२००१-०२	१,०१३	३,५४९	४१८	२२३	५७	५,२६०	१५,२३५
२००२-०३	९३	१,७९६	१,२३५	५१६	६९८	४,३३८	२४,५४६
२००३-०४	१,३६१	३,८६२	९७५	६४२	१,३०१	८,१४१	२०,६१९
२००४-०५	९९७	२,८२४	९०३	१,२७०	८१६	६,८१०	३०,५४१
२००५-०६	२८८	३,३२५	६०१	६३४	३०	४,८७८	२१,७५५
२००६-०७	९०	२,६७८	१२८	१,११३	१५	४,०२४	३२,६५६
२००७-०८*	१००	१,२०२	३८८	१०६	३	१,७९९	११,०२१

ऑक्टोबर, २००७ अखेरपर्यंत

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००७-०८

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको)

१३.५८ राज्यातील नागरी भागांत विकास कामे करण्यासाठी महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगर नियोजन अधिनियम, १९६६ अन्वये सिडकोची स्थापना मार्च, १९७० मध्ये करण्यात आली. समाजाच्या सर्व घटकांतील जनतेसाठी शाळा, रुग्णालये, समाज केंद्रे, खेळाची मैदाने, करमणुकीची ठिकाणे, सार्वजनिक सुविधा व रमणीय भूप्रदेश इत्यादी सर्व संरचनेसह घरे बांधण्याचे (गृहनिर्माण) महत्वाकांक्षी विकास कार्यक्रम सिडको राबवीत आहे.

१३.५८.१ सिडकोने स्थापनेपासून मार्च २००७ अखेरपर्यंत एकूण १,३३७ कोटी रुपये किंमतीच्या १,७३,९४८ सदनिका बांधल्या आहेत. याबाबतची सविस्तर माहिती तक्ता क्र. १३.२४ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १३.२४

सिडकोकडून मार्च २००७ अखेरपर्यंत बांधण्यात आलेल्या सदनिका

ठिकाण	प्रवग			एकूण सदनिका	खर्च (रु.कोटीत)
	आर्थिक दुर्बल गट/ अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट		
	नवी मुंबई	५९,७४७	३२,६०३		
औरंगाबाद	१८,७५९	१,८९७	४३२	२१,०८८	४७
नाशिक	२१,३४३	२,६१९	५८२	२४,५४४	४२
नांदेड	७,७५८	१२६	-	७,८८४	९
वाळूज (औरंगाबाद)	७४२	२३०	-	९७२	९

गृहनिर्माण पुनर्वसन

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१३.५९ झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडे सुरुवातीपासून (१९९५) डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत एकूण २,०९२ पुनर्वसन प्रस्ताव प्राप्त झाले. त्यापैकी ९२५ प्रस्तावांना मंजुरी देण्यात आली. डिसेंबर, २००७ अखेरपर्यंत ८४,५३८ झोपडपट्टीवासी कुटुंबियांचे पुनर्वसन करण्यात आले.

शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित

१३.६० शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्पांतर्गत सुरुवातीपासून (१९९८) ऑक्टोबर, २००७ अखेरपर्यंत ६,६८७ सदनिका असलेल्या ७३ इमारतींचे काम पूर्ण झाले व ४,२६० सदनिका असलेल्या ३८ इमारतींचे काम प्रगतिपथावर होते.

वाल्मिकी आंबेडकर आवास योजना

१३.६१ वाल्मिकी आंबेडकर आवास ही केंद्र पुरस्कृत योजना (केंद्र-राज्य हिस्सा ५०:५०) सप्टेंबर, २००२ पासून महाराष्ट्र राज्यातील ८० शहरांत राबविण्यात येत आहे. ही योजना शहरांतील व नागरी संकुलांतील झोपडपट्ट्यांमधील आरोग्यास प्रतिकूल परिस्थितीत राहणा-या

झोपडपट्टीवासीयांचे जीवनमान उंचाविण्यासाठी आणि दारिद्र्य रेषेखालील व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील लोकांसाठी राबविण्यात येते. योजनेमध्ये पुढील बाबी अंतर्भूत आहेत.

- १) लाभधारकांनी नवीन घरांचे बांधकाम स्वतः करून घेणे
- २) सध्या अस्तित्वात असलेल्या झोपड्यांची श्रेणीवाढ/दुरुस्ती
- ३) निर्मल भारत अभियान अंतर्गत शौचालयांचे बांधकाम

१३.६१.१ प्रत्येक लाभधारकास बांधकाम खर्चापोटी मे. सिटीमध्ये ६०,००० रुपये, मेट्रो सिटीमध्ये ५०,००० रुपये आणि उर्वरित शहरांमध्ये ४०,००० रुपये देण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत सप्टेंबर २००७ पर्यंत एकूण ४१९.५९ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले असून ६९,७६९ घरकुलांचे बांधकाम, ४७४ घरांची श्रेणीवाढ व २७,७०० शौचालयांचे बांधकाम पूर्ण करण्यात आले.

१३.६१.२ २००६-०७ वर्षामध्ये या योजनेअंतर्गत राज्यात ९३.० कोटी रुपये खर्च करून १३,९४८ घरकुलांचे बांधकाम, २३८ घरांची श्रेणीवाढ व ७,०३३ शौचालयांचे बांधकाम पूर्ण करण्यात आले. २००७-०८ वर्षात सप्टेंबर, २००७ पर्यंत ६,१६८ घरकुलांचे बांधकाम व १,३६ शौचालयांचे बांधकाम पूर्ण करण्यात आले असून त्यासाठी ३१.८१ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. या योजनेतील उर्वरित सर्व कामे मार्च २००७ अखेरपर्यंत पूर्ण करण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे.

बिडी कामगार घरकुल योजना

१३.६२ आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील बिडी कामगारांचे जीवनमान उंचावण्याकरिता राज्य शासन बिडी कामगार घरकुल योजना जुलै, २००० पासून राबवीत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्य व केंद्र शासन यांच्याकडून स्वतंत्रपणे प्रत्येकी २०,००० रुपये प्रति घरकुल अर्थसहाय्य दिले जाते. योजनेअंतर्गत ऑक्टोबर, २००७ पर्यंत सांलापुर शहरामधील बिडी कामगारांच्या चार सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना २१.८६ कोटी रुपयां अर्थसहाय्य देण्यात आले. या सहकारी संस्थांनी ११,०५१ घरे बांधण्यात प्रस्तावित केले असून त्यापैकी ऑक्टोबर, २००७ अखेरपर्यंत १०,७७ घरांचे बांधकाम पूर्ण झाले.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण प्रकल्पांतर्गत पुनर्वसन

१३.६३ वृहन्मुंबईमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने (एमएमआरडीए), मुंबई नागरी परिवहन प्रकल्प (एमयूटीपी), मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प (एमयूआयपी), मिठी नदी विकास प्रकल्प, महात्मा गांधी पदपथमुक्त योजना, निर्मल मुंबई महानगर अभियान, मेट्रो रेल्वे, मोनो रेल आणि पादचा-यांसाठी उन्नत मार्ग (स्काय वॉक) हे प्रकल्प हाती घेतले आहेत. या प्रकल्पांतर्गत येणा-या सुमारे चार लाख लोकसंख्येच्या ६५,००० झोपडपट्टीवासी कुटुंबियांचे स्थलांतर करणे आवश्यक आहे. एमयूटीपीमुळे बाधित १९ हजार, एमयूआयपीमुळे बाधित १४ हजार, मिठी नदी टप्पा-१ मुळे बाधित ५ हजार, मेट्रो रेल्वे बाधित ३,५०० तर महात्मा गांधी पदपथमुक्त योजनेमुळे बाधित झालेल्या २,५०० झोपडपट्टीवासियांचे पुनर्वसन करण्यात आले आहे. महाराष्ट्र शासन व एमएमआरडीए यांनी सामाजिक बांधिलकीची जाणीव ठेवून २२५ चौरस फुटांच्या सदनिका मुंबईत ३२ ठिकाणी बांधल्या आहेत. ह्या सदनिका बांधण्यासाठी २,००० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त निधी खर्च करण्यात आला आहे.

ग्रामीण गृहनिर्माण

इंदिरा आवास योजना

१३.६४ इंदिरा आवास योजनेचे उद्दिष्ट ग्रामीण भागातील गरिबघरेखेखालील कुटुंबांना मोफत घरकुले पुरविणे हे आहे. टिकाऊ रजांची घर बांधण्यासाठी राज्य शासनाने प्रति घरकुल ३०,००० रुपये इतका खर्च निश्चित केला आहे. निधी पुरवठ्याचा एप्रिल, २००४ पासून प्रमत्तात असलेला सध्याचा आकृतिबंध खालीलप्रमाणे आहे.

अ) केंद्र शासनाचा हिस्सा (७५ टक्के)रुपये	१८,७५०
ब) राज्य शासनाचा हिस्सा (२५ टक्के)रुपये	६,२५०
उप-एकूण	रुपये २५,०००
क) राज्य शासनाचा अतिरिक्त हिस्सा	रुपये ३,५००
ड) लाभार्थ्यांचा हिस्सा	रुपये १,५००
एकूण	रुपये ३०,०००

१३.६४.१ इंदिरा आवास योजनेच्या सध्याच्या स्वरूपानुसार नवीन घरे घेण्यास मर्यादित वाव असल्याने ग्रामीण भागामधील वापरयोग्य असलेल्या कच्च्या घरांच्या श्रेणीवाढीचा योजनेमध्ये समावेश करणे गरजेचे झाले. त्या दृष्टीने शासनाने इंदिरा आवास योजनेमध्ये बदल केले असून योजनेखालील निधीपैकी ८० टक्के निधी नवीन घरे बांधण्यासाठी आणि २० टक्के निधी अस्तित्वात असलेल्या परंतु वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करण्यासाठी वापरवायाचा आहे. ह्या कामासाठी प्रति एक १२,५०० रुपये निश्चित करण्यात आले असून हा निधी जिथे आवश्यक असेल तिथे घरांना जोडलेली सांडपाणी व्यवस्था, शौचालय व धूर चुली यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी देखील वापरता येतो. इंदिरा

आवास योजनेबाबतच्या प्रगतीचा तपशील तक्ता क्र. १३.२५ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १३.२५

इंदिरा आवास योजनेची प्रगती

वर्ष	घरांची संख्या		खर्च (कोटी रुपयात)
	लक्ष्य	साध्य	
२००४-०५	१,०५,६२२	१,२५,३४७	२२६
२००५-०६	७८,४७८	९४,०५४	२३८
२००६-०७	८३,४३०	७८,४२७	२४६
२००७-०८*	१,१५,८७९	४२,६२०	१७५

*नोव्हेंबर, २००७ अखेरपर्यंत

पाणीपुरवठा

१३.६५ आरोग्यपूर्ण राहणीमानासाठी पिण्याचे शुध्द पाणी व सांडपाण्याच्या निःसारणाची व्यवस्था या दोन किमान आवश्यक गरजा आहेत. या सुविधा नागरी जनतेस पुरविण्याची जबाबदारी राज्य शासन व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर आहे. पिण्याच्या पाण्याचा तुटवडा आणि पिण्याच्या पाण्याचे नवीन स्रोत शोधण्याबाबत नागरी प्रशासनाची असमर्थता यामुळे पिण्याच्या पाणीपुरवठ्यासंबंधित गंभीर समस्या निर्माण होत आहेत. उन्हाळ्यामध्ये निर्माण होणारी पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई ही नित्याची बाब झाली आहे. अकराव्या पंचवर्षिक योजनेत १७० नगरांसाठी पाणीपुरवठा विस्ताराच्या १८८ योजना हाती घेण्यात आल्या असून त्यापैकी ५५ योजना पूर्ण करण्यात आल्या आहेत आणि १३३ योजना प्रगतिपथावर आहेत. २००७-०८ या वर्षात नागरी पाणीपुरवठा कार्यक्रमाकरिता एकूण ४८.९९ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

१३.६५.१ केंद्र व राज्य शासनाने पिण्याच्या पाणीपुरवठा कार्यक्रमास अत्युच्च प्राधान्य दिले आहे. या कार्यक्रमाचा समावेश '२० कलमी कार्यक्रम', तसेच 'राष्ट्रीय किमान गरजा कार्यक्रमात' करण्यात आला आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजना ह्या उपलब्ध पाण्याचे स्रोत, भूप्रदेश व खेड्याची लोकसंख्या या बाबी विचारात घेऊन नळ पाणीपुरवठा, विधण विहिरी अथवा विहिरी यांद्वारे राबविण्यात येतात.

१३.६५.२ सर्वसमावेशक कृति आराखड्यानुसार दिनांक १ एप्रिल, २००७ रोजी राज्यात पिण्याच्या पाण्याची समस्या असलेली १६,८२८ गावे/वाड्या होत्या. २००७-०८ च्या वार्षिक योजनेत ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रमासाठी १,२५० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. २००७-०८ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत सर्वसमावेशक कृति आराखड्यामधील गावे/वाड्यांपैकी ९४०, दुबार हाताळावयाच्या गावे/वाड्यांपैकी ७४८ व गुणवत्ता बाधित ४६८ गावे/वाड्या, अशी एकूण २,१५६ समस्याग्रस्त गावे/वाड्या हाताळण्यात आल्या आणि त्याकरिता ४६९.१० कोटी रुपये खर्च करण्यात आला.

१३.६५.३ राज्यामध्ये अपु-या पावसामुळे ब नियमित योजनांमधील पाण्याच्या स्रोतांत कमतरता निर्माण झाल्यामुळे दरवर्षी ब-याच गावांत पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण होत असते. अशा गावांत राज्य शासनाला तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना हाती घ्याव्या लागतात. हे टंचाई निवारण कार्यक्रम राबविण्यासाठी व संनियंत्रणासाठी पुरेसे अधिकार जिल्हाधिकारी आणि विभागीय आयुक्तांना देण्यात आलेले आहेत. दरवर्षी टंचाई निवारण कार्यक्रम ऑक्टोबर ते जून ह्या कालावधीत राबविला जातो. ऑक्टोबर २००६ ते सप्टेंबर, २००७ या कालावधीत हा कार्यक्रम राबविण्यात आलेल्या गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या तक्ता क्र. १३.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १३.२६

ऑक्टोबर, २००६ ते सप्टेंबर, २००७ या कालावधीत
तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना राबविण्यात आलेल्या
गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या

योजनेचे नाव	गावे	वाड्या
नवीन विंधण विहिरी बांधणे	१,१७०	६३७
नळ पाणीपुरवठा योजनांबाबत विशेष दुरुस्त्या	७३१	१५३
विंधण विहिरीच्या विशेष दुरुस्त्या	१,८६२	३७४
तात्पुरत्या पूरक नळ पाणीपुरवठा योजना	१४१	७०
टँकर/बैलगाडीने पाणीपुरवठा	१,२०८	१,७७८
खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण	२,१७१	२६०
अस्तित्वात असलेल्या खाजगी विहिरी खोल करणे/गाळ काढणे	१२१	३
बुडक्या विहिरी बांधणे	९	२

१३.६५.४ पाणी पुरवठ्याच्या विविध योजनांवर २००६-०७ मध्ये झालेला खर्च रुपये ७४९.५८ कोटी इतका होता.

स्वच्छता

१३.६६ व्यापक अर्थाने स्वच्छता म्हणजे सार्वजनिक आरोग्याचे रक्षण करण्यासाठी विविध उपाययोजना तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करणे होय. विशेषतः पाणी व सांडपाणी यामधील प्रदुषणाचा विचार करून मानवी आरोग्य आणि जिवनमान यासाठी त्यावर नियंत्रण ठेवणे हा स्वच्छता विषयक कार्यक्रमांमध्ये उद्देश असतो.

निर्मल ग्राम पुरस्कार योजना (हागणदारीमुक्त योजना)

१३.६७ ग्रामीण भागातील उघड्यावरील प्रातर्विधीची पद्धत पूर्णपणे बंद करण्यासाठी केंद्र शासनाने २००३-०४ या वर्षापासून निर्मल ग्राम पुरस्कार योजना सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत उघड्यावरील प्रातर्विधी पूर्णपणे बंद करून गावाचा परिसर स्वच्छ ठेवणा-या ग्रामपंचायतींना, पंचायत समित्यांना व जिल्हा परिषदांना रोख पारितोषिके देण्यात येतात. तसेच ग्रामस्थांना शौचालय बांधकामासाठी व त्यांच्या योग्य वापरासाठी उद्युक्त करणा-या व्यक्तींना/संस्थांना देखील या योजनेअंतर्गत रोख पारितोषिके देण्यात येतात. या कार्यक्रमांतर्गत देण्यात येणारी पारितोषिके

१०० टक्के केंद्र पुरस्कृत आहेत. त्याची माहिती तक्ता क्र. १३.२७ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १३.२७

केंद्र पुरस्कृत पारितोषिके

(रु.लाखात)

हागणदारी स्तर	लोकसंख्या- निकष	पारितोषिकाची रक्कम	वैयक्तिक पारितोषिक	संस्थासाठी पारितोषिक
ग्रामपंचायत	१००० पर्यंत	०.५०		
	१,००० ते २०००	१.००		
	२,००० ते ५,०००	२.००	०.१०	०.२०
	५,००० ते १०,०००	४.००		
	१०,००० पेक्षा अधिक	५.००		
पंचायत समिती	५०,००० पर्यंत	१०.००		
	५०,००० पेक्षा अधिक	२०.००	०.२०	०.३५
जिल्हा	१० लाखा पर्यंत	३०.००		
	१० लाखापेक्षा अधिक	५०.००	०.३०	०.५०

१३.६७.१ संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाचे यश विचारात घेतल्यानंतर हागणदारी मुक्त गाव हे अभियान ग्रामीण जनता/संस्था यांच्या संयुक्त प्रयत्नाने राज्यात मोठ्या प्रमाणात राबविण्यात येत आहे. या प्रयत्नाला राज्याच्या ग्रामीण जनतेने सकारात्मक प्रतिसाद दिला असून स्वच्छता कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत महाराष्ट्र राज्य संपूर्ण देशात आघाडीवर आहे. या योजनेमुळे ग्रामीण भागातील पर्यावरण व लोकांचे आरोग्य या सुधारणा होत आहे. दोन वर्षांच्या कालावधीमध्ये जवळपास १०० गावांनी 'हागणदारी मुक्त गाव' अशी स्थिती प्राप्त केली असून त्याशिवाय बरीच गावे त्या कार्यवाहीत आहेत.

संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान

१३.६८ ग्रामीण स्वच्छतेच्या कार्यास अधिक चालना मिळावी व या कार्यक्रमात लोक सहभाग वाढवावा. यामुळे संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान राज्याच्या ग्रामीण भागात राबविण्यात येत आहे. या मोहिमेत सर्वोत्कृष्ट ठरणा-या ग्रामपंचायतींची निवड करण्यासाठी जिल्हा परिषद मतदार संघस्तरापासून राज्य स्तरापर्यंत प्रत्येक स्तरावर तपासणी समित्या गठित करण्यात आल्या आहेत. प्रत्येक पंचायत समितीतील पहिल्या तीन सर्वोत्कृष्ट ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे रु. २५ हजार, रु. १५ हजार व रु. १० हजारची; प्रत्येक जिल्ह्यातील पहिल्या तीन ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे रु. ५ लाख, रु. ३ लाख, रु. २ लाखाची; प्रत्येक महसुली विभागातील पहिल्या दोन ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे रु. १० लाख व रु. ६ लाखाची आणि संपूर्ण राज्यातील पहिल्या तीन ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे रु. २५ लाख, रु. १५ लाख व रु. १२.५ लाख अशी बक्षिसे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या नावे देण्यात येणार आहेत. तसेच हागणदारीमुक्त झालेल्या प्रत्येक पंचायत समितीस रु. ४ लाख व हागणदारीमुक्त झालेल्या प्रत्येक जिल्हा परिषदेस रु. २० लाख, त्याचप्रमाणे ज्या जिल्ह्यातून सर्वात जास्त ग्रामपंचायती हागणदारीमुक्त होतील त्या जिल्हा परिषदेस रु. १० लाख, अशी बक्षिसे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या नावाने देण्यात येणार आहेत.

१३.६८.१ २००५-०६ पासून ज्या शाळा स्वच्छतेच्या क्षेत्रात उत्कृष्ट कार्य करतील त्यांना साने गुरुजी स्वच्छता शाळा या नावाने व ज्या अंगणवाड्या स्वच्छतेच्या क्षेत्रात उत्कृष्ट कार्य करतील त्यांना सावित्रीबाई फुले स्वच्छ अंगणवाडी या नावाने प्रथम पारितोषिके रोख बक्षिसाच्या स्वरूपात देण्यात येतील. त्याबाबत माहिती तक्ता क्र. १३.२८ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १३.२८

स्वच्छ शाळा व स्वच्छ अंगणवाड्या कार्यक्रमांतर्गत द्यावयाच्या प्रथम पारितोषिकाची रक्कम

(रु.लाखात)

स्तर	स्वच्छ शाळा	स्वच्छ अंगणवाड्या
पंचायत समिती	०.१०	०.०५
जिल्हा	०.५०	०.२५
विभाग	१.००	०.५०
राज्य	३.००	१.००

१३.६८.२ संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानांतर्गत २०००-०१ ते २००६-०७ या सात वर्षांच्या कालावधीत ७,३५० ग्रामपंचायतींना बक्षिसे देण्यात आली. या बक्षिसांसाठी एकूण रु. ५० कोटी खर्च झाला. शासनाकडून कोणत्या प्रकारचे अर्थसहाय्य न घेता अनेक गावांनी स्वयंस्फूर्तीने विविध प्रकारची विकास कामे केली आहेत. त्याशिवाय यातून निर्माण झालेली जनजागृती, गावातील उत्साह, एकता इ. बाबींचे मूल्य होऊ शकत नाही.

पर्यावरण संवर्धन

१३.६९ राज्यातील महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ हे जागतिक पर्यावरण संनियंत्रण यंत्रणा (जेम्स) व भारतीय राष्ट्रीय जलस्रोत संनियंत्रण (मिनार्स) प्रकल्पाखाली राज्यातील प्रमुख नद्यांच्या पाण्याच्या पर्यावरणीय दृजांचे संनियंत्रण ४८ ठिकाणी नियमितपणे करते. २००६-०७ मध्ये ह्या ४८ ठिकाणांपैकी ३५ ठिकाणी पाण्याचा दर्जा खाल्यावल्याचे आढळले.

१३.६९.१ बृहन्मुंबई परिसरातील हवेच्या दर्जाबाबत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून ६ ठिकाणी संनियंत्रण करण्यात येते. राज्यात ४० ठिकाणी राष्ट्रीय हवा संनियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व विविध शैक्षणिक संस्थांद्वारे हवेच्या गुणवत्तेचे संनियंत्रण करण्यात येत आहे. यापैकी ४ ठिकाणी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून या गुणवत्तेचे संनियंत्रण केले जाते व उर्वरित ३६ ठिकाणी ते शैक्षणिक व स्थानिक संस्थांकडून केले जाते.

१३.६९.२ सदर मंडळ राज्यातील सर्व प्रमुख आस्थापनांकडून जल व आयु प्रदूषणाबाबत विविध बाबींवर माहिती गोळा करते आणि त्यावर नियमितपणे संनियंत्रण करते. मंडळाने 'जल व वायू प्रदूषण अधिनियम' अंतर्गत २००६-०७ मध्ये विविध उद्योगांना स्थापना किंवा विस्ताराबाबत १२,७०९ परवानग्या दिल्या. त्या अधिनियमातील तरतुदीनुसार मंडळ विशिष्ट उद्योगांकडून वार्षिक स्वराज्य संस्थांकडून त्यांनी वापरलेल्या पाण्याबद्दल पाणीपट्टी वसूल करते. २००६-०७ मध्ये मंडळाने करापोटी ३० कोटी रुपये गोळा केले.

१३.६९.३ जैविक-वैद्यकीय नियम, १९९८ अंमलात आणीत असताना महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची अंमलबजावणी प्राधिकरण म्हणून नियुक्ती केली आहे. मंडळाने जैविक-वैद्यकीय कचरा निर्माण करणा-या इस्पितळे/वैद्यकीय संस्थांची सूची तयार करण्याच्या कामास आधीच सुरुवात केली आहे. मंडळाने ऑक्टोबर, २००७ अखेरपर्यंत ८,७१० वैद्यकीय संस्थांना अधिकृत प्रमाणपत्रे दिली आहेत.

राष्ट्रीय नदी कृती आराखडा

१३.७० केंद्र शासनाने राष्ट्रीय नदी कृती आराखडा अंतर्गत देशातील प्रमुख नद्यांच्या प्रदूषित क्षेत्राचे शुध्दीकरण करण्याचे ठरविले आहे. राष्ट्रीय नदी कृती आराखडा राज्यात १९९५ मध्ये कार्यान्वित करण्यात आला आहे. हा आराखडा एप्रिल, १९९७ पर्यंत १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत होता. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत भारत सरकारने त्यात बदल केला असून त्यानुसार खर्चाचा ७० टक्के हिस्सा केंद्र शासनाचा व ३० टक्के हिस्सा संबंधित महानगरपालिका/नगरपरिषदेचा राहणार आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश नागरी घरगुती सांडपाण्यामुळे होणा-या नदीच्या पाण्याच्या प्रदूषणाचे प्रमाण कमी करणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उभारणे, सांडपाणी अडविणे व वळविणे, नदीघाटाचा विकास करणे, कमी खर्चाची स्वच्छतागृहे बांधणे, शवदाहिन्यांचा विकास व वनीकरण यासारख्या उपयोजना हाती घेण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत सुरुवातीपासून नोव्हेंबर, २००७ अखेरपर्यंत करण्यात आलेला संचयी खर्च तक्ता क्र. १३.२९ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १३.२९

राष्ट्रीय नदी कृती आराखडा अंतर्गत झालेला खर्च

(लाख रुपये)

शहराचे नाव	संचयी खर्च
त्र्यंबकेश्वर	१,१४८
नाशिक	६,३३१
नांदेड	१,२०७
कराड	३०९
सांगली	१,८४५

राष्ट्रीय सरोवर संवर्धन योजना

१३.७१ राष्ट्रीय सरोवर संवर्धन योजना ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून त्यात राज्याचा सहभाग ३० टक्के असतो. या योजनेचा उद्देश शहरी व निमशहरी भागातील पर्यावरणीयदृष्ट्या दर्जा खालावलेले तलाव पुर्ववत् करून त्यांचे संरक्षण व संवर्धन करणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्रातून १३ तलावांचे प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत. त्यामध्ये मुंबईतील पवई तलाव, ठाणे शहरातील ९ तलाव (रु. २.५१ कोटी), महालक्ष्मी तलाव-वडगाव (रु. १.८५ कोटी), रंकाळा तलाव-कोल्हापूर (रु. ८.६५ कोटी) आणि वारलादेवी तलाव-भिवंडी (रु. ४.६० कोटी) यांचा समावेश आहे. २००३ मध्ये पवई तलावाचे

काम पूर्ण झाले असून त्यासाठी रु.४.३२ कोटी इतका खर्च झाला. या योजनेअंतर्गत मान्यता देण्यात आलेल्या सर्व प्रकल्पांचा एकूण अपेक्षित खर्च रु. २१.९३ कोटी आहे.

राज्य सरोवर संवर्धन योजना

१३.७२ तलाव हे भूजलाची पातळी वाढविण्यासाठी, जैव वैविधता आणि स्थानिक सूक्ष्म हवामानाचा समतोल राखण्यासाठी, तसेच पिण्याचे पाणी, मासेमारी, मनोरंजन आणि पूर नियंत्रण यासाठी उपयोगी ठरतात. त्यांचे महत्त्व विचारात घेऊन राज्य शासन दर्जा खालावलेल्या तलावांच्या संवर्धनासाठी निधी उपलब्ध करून देते. या योजनेअंतर्गत यमाई तलाव-पंढरपूर (रु. २.९२ कोटी), हनुमान तलाव-काटोल (रु. २.१३ कोटी), शार्लेट तलाव-माथेरान (रु. ३.६३ कोटी) आणि जयसिंगराव तलाव-कागल (रु. २.६१ कोटी) हे प्रकल्प मंजूर करण्यात आले असून त्यांच्यासाठी निधी देण्यात आला आहे. हे तलाव पूर्ववत् करण्याची व त्यांचे संवर्धन करण्याची कामे प्रगतिपयावर आहेत.

पर्यावरण माहिती प्रणाली (एन्व्हीस)

१३.७३ एन्व्हीस ही १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना असून या योजनेचा उद्देश पर्यावरण विषयक माहितीचा महाजाल विकसित करणे हा आहे. या योजनेत मुख्यत्वे पर्यावरणाशी निगडित विविध क्षेत्रातील शास्त्रीय माहितीचे संकलन करून ती विविध मार्गाने जनसामान्यांपर्यंत पोहचविणे असा असून त्यामुळे धोरणात्मक निर्णय घेणारे, शास्त्रज्ञ, विद्यार्थी व सामान्य जनता इत्यादींपर्यंत अचूक माहिती योग्य वेळेत उपलब्ध होऊ शकेल. राज्याचे एन्वीस केंद्र मार्च, २००३ पासून

कार्यान्वित झाले असून या केंद्राने संपूर्ण पर्यावरणविषयक माहितीव आधारित URL:<http://envis.maharashtra.gov.in>. संकेतस्थळ विकसित केले आहे. या संकेतस्थळावर पर्यावरणविषयक सद्यःस्थिती अहवाल, पर्यावरणविषयक मुलभूत माहिती, कायदे, योजना, पर्यावरणविषयक बातम्यांचा साठा, ई-ग्रंथालय, स्लाईड शो, छायाचित्रे, दालन, चर्चा दालन, तक्रार निवारण प्रणाली, पर्यावरण शिक्षण मुलांसाठी प्रश्नमंजुषा आणि विविध संदर्भित पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत. या केंद्राद्वारे 'ऋणानुबंध' नावाचे मराठी मासिक व 'एन्वीस न्युज लेटर' हे बातमीपत्र नियमितपणे प्रसिध्द करण्यात येते.

राष्ट्रीय हरित सेना

१३.७४ 'राष्ट्रीय हरित सेना' हा एक महत्त्वाकांक्षी १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम आहे. या योजनेचा उद्देश शालेय विद्यार्थ्यांना पर्यावरणाचे संवर्धन व संरक्षण याबाबतच्या विविध सहभागात्मक कार्यक्रमांद्वारे शिक्षण देऊन त्यांच्याद्वारे पर्यावरणविषयक जागृतीचा प्रसार करणे हा आहे. ही योजना २००२ पासून सुरू झाली असून महाराष्ट्र प्रत्येक जिल्ह्यातून निवडलेल्या शाळांत २५० इको क्लब स्थापन करण्यात आले आहेत. प्रत्येक इको क्लबमध्ये ५० विद्यार्थ्यांना समाविष्ट करण्यात येते. आतापर्यंत राज्यात ८,८४४ इको क्लब स्थापन करण्यात आले असून त्यामध्ये ४,४२,५०० विद्यार्थी सहभागी आहेत या इको क्लबच्या विद्यार्थ्यांकडून स्मृतिवन विकास, बीज भांडार फटाक्यांचे दुष्परिणाम, ध्वनी व जल प्रदूषण इत्यादी सारखे विविध सहभागात्मक प्रकल्प राबविण्यात येतात. यासाठी प्रत्येक इको क्लब केंद्र शासनाकडून दरवर्षी रु. २,५०० अनुदान देण्यात येते.

* * * * *

विशेष अभ्यास

१४.१ प्राथमिक सांख्यिकीमधील आकडेवारीची कमतरता नमुना हण्यांद्वारे भरून काढण्याच्या उद्देशाने प्रा.पी.सी.महालनोबिस यांच्या आकारांनुसार भारत सरकारने राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेची १९५० मध्ये स्थापना केली. राष्ट्रीय नमुना पाहणी ही सातत्याने घेतली जाणारी वार्षिकीच्या क्रमागत फे-यांच्या स्वरूपातील मोठ्या प्रमाणावरील देशव्यापी हणी प्रक्रिया आहे. १९५५ पासून महाराष्ट्र शासन या पाहण्यांमध्ये नुरूप नमुना तत्वावर सहभागी होत आहे. आतापर्यंत विविध सामाजिक आर्थिक बाबींवर अशा ६३ पाहण्या घेण्यात आल्या असून चालू ४ व्या पाहणीचे (जुलै, २००७-जून, २००८) क्षेत्रकाम प्रगतिपथावर आहे. फेरीमध्ये 'शिक्षणातील सहभाग व त्यावरील खर्च' आणि 'रोजगार- रोजगार व स्थलांतराचा तपशील' यावर माहिती गोळा करण्यात येत आहे. जुलै ते डिसेंबर, २००७ या कालावधीत (पहिल्या दोन उपफे-या) न्य नमुन्यात गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीच्या शीघ्रतक्तीकरणार आधारित काही महत्त्वाचे निष्कर्ष या प्रकरणात देण्यात आले आहेत. निष्कर्ष अस्थायी असून या फेरीच्या संपूर्ण आकडेवारीवर आधारित तपशीलवार तक्तीकरण उपलब्ध झाल्यानंतर त्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.

१४.२ या पाहणी दरम्यान उपयोगात आणलेल्या काही संकल्पना व्याख्या यांच्या खाली थोडक्यात ऊहापोह करण्यात आला आहे.

१४.२.१ शैक्षणिक स्तर: निर्धारित विविध स्तरांपैकी व्यक्तीने प्रदान केलेला उच्चतम शैक्षणिक स्तर म्हणजे शैक्षणिक स्तर होय.

१४.२.२ चालू शैक्षणिक उपस्थिती स्तर: एखादी व्यक्ती तिचे/ तिचे सध्याचे शिक्षण ज्या स्तरात घेत आहे तो त्या व्यक्तीचा चालू शैक्षणिक उपस्थिती स्तर समजण्यात येतो.

१४.२.३ साक्षर: आकलनासह किमान एका भाषेत साधा संदेश उता-वाचता येणा-या व्यक्तीला साक्षर असे संबोधले जाते.

१४.२.४ गळती व खंड: यापूर्वी कधीही पटावर नोंदणी केलेला विद्यार्थी सध्या शिक्षण घेत नसल्यास त्याचे कारण एकतर १) स्तराकरिता त्याने/तिने नाव नोंदविले होते तो स्तर पूर्ण केल्यानंतर त्याने थांबविले असावे किंवा २) विशिष्ट शैक्षणिक स्तर प्राप्त करण्यापूर्वीच त्याने/तिने शिक्षण सोडले असावे. स्पष्टपणे येथे पहिले कारण हे शिक्षणातील खंडाचे तर नंतरचे उदाहरण गळतीचे आहे.

१४.२.५ नित्य राहण्याचे स्थान: एखाद्या ठिकाणी सहा महिने किंवा त्यापेक्षा जास्त काळ सातत्याने व्यतीत केलेल्या ठिकाणास (गाव/ शहर) त्या व्यक्तीचे नित्य राहण्याचे स्थान समजण्यात आले आहे.

१४.२.६ स्थलांतरित: ज्याचे यापूर्वीचे नित्य राहण्याचे स्थान सध्याच्या प्रगणन स्थानापेक्षा भिन्न आहे अशा कुटुंबातील सदस्य व्यक्तीला स्थलांतरित असे समजण्यात आले आहे.

१४.२.७ बाह्यस्थलांतरित: ज्याने गतकाळात केव्हातरी गावाच्या/ शहराच्या बाहेर राहण्यासाठी कुटुंब सोडले आहे, अशा कुटुंबातील माजी सदस्य व्यक्तीस जर तो/ती पाहणीच्या दिवशी हयात असेल तर बाह्यस्थलांतरित असे समजण्यात आले आहे.

१४.२.८ बाह्यस्थलांतरितांकडून प्राप्ती: बाह्यस्थलांतरित माजी सदस्याने त्याच्या कुटुंबास रोख किंवा वस्तुस्वरूपात दिलेली सुपूर्दगी म्हणजे बाह्यस्थलांतरितांकडून झालेली प्राप्ती होय. या पाहणीच्या उद्देशाकरिता गतकाळात केव्हाही कुटुंब सोडून गेलेले माजी सदस्य विचारात घेण्यात आले असून त्यांच्याकडून मागील ३६५ दिवसांत देण्यात आलेल्या सुपूर्दगीस बाह्यस्थलांतरितांकडून झालेली प्राप्ती असे समजण्यात आले आहे. कर्जाच्या स्वरूपातील सुपूर्दगी ही प्राप्ती म्हणून विचारात घेण्यात आलेली नाही. वस्तुस्वरूपात कुटुंबास प्राप्त झालेल्या वस्तुंची बाजारभावाने किंमत विचारात घेऊन प्राप्तीचे मोजमाप करण्यात आले आहे. पाठविलेला पैसा कोणत्याही विदेशी चलनाने प्राप्त झाला असल्यास त्यास विनिमय दर लावून भारतीय रुपयांत त्याची किंमत ठरविण्यात आली आहे.

१४.३ या पाहणीसाठी नमुना निवड बहुस्तरीय विभागणी निवड पद्धतीचा वापर करून करण्यात आली आहे. त्यानुसार, येथे दिलेले निष्कर्ष ग्रामीण भागातील २५२ गावांमधून आणि नागरी भागातील ३७६ नागरी पाहणी गटांमधून गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीवर आधारित आहेत. 'शिक्षणातील सहभाग व त्यावरील खर्च' यावरील माहिती ग्रामीण भागातील १,९८० व नागरी भागातील २,९२६ कुटुंबांकडून गोळा करण्यात आली आहे. 'रोजगार-बेरोजगार व स्थलांतराचा तपशील' यावरील माहिती ग्रामीण भागातील २,४४१ आणि नागरी भागातील ३,५८८ कुटुंबांकडून गोळा करण्यात आली आहे.

शिक्षणातील सहभाग व त्यावरील खर्च

१४.४ सदर पाहणीतील निरीक्षणांवर आधारित, महाराष्ट्राकरिता सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येकरिता अंदाजित साक्षरता दर तक्ता क्र. १४.१ मध्ये देण्यात आला आहे. पाहणीदरम्यान व्यक्तींच्या शैक्षणिक स्तराची खातरजमा करण्यात आली आहे. सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येचा शैक्षणिक स्तरावर आधारित सर्वसाधारण साक्षरता दर ७८.२ टक्के, ग्रामीण भागासाठी ७१.७ टक्के व नागरी भागासाठी ८७.७ टक्के इतका आहे. जनगणना, २००१ अनुसार हे दर अनुक्रमे ७६.९ टक्के, ७०.४ टक्के व ८५.५ टक्के इतके होते.

तक्ता क्र.१४.१

महाराष्ट्राकरिता अंदाजित साक्षरता दर

(जुलै-डिसेंबर, २००७)

भाग	व्यक्ती	पुरुष		स्त्रिया
राज्य	७८.२ (७६.९)	८६.२ (८६.०)	६९.३ (६७.०)	(टक्के)
ग्रामीण	७१.७ (७०.४)	८१.५ (८१.९)	६१.३ (५८.४)	
नागरी	८७.७ (८५.५)	९३.० (९१.०)	८१.६ (७९.१)	

कसांतील आकडे जनगणना, २००१ अनुसार

१४.५ शैक्षणिक स्तराप्रमाणे सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या व्यक्तींची टक्केवारी तक्ता क्र. १४.२ मध्ये देण्यात आली आहे. ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागात उच्चशिक्षित लोकसंख्येचे (सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक) प्रमाण प्रामुख्याने जास्त आहे.

तक्ता क्र.१४.२

शैक्षणिक स्तराप्रमाणे सात वर्षे व अधिक वयाच्या व्यक्तींची टक्केवारी

शैक्षणिक स्तर	ग्रामीण	नागरी
निरक्षर	२८.३	१२.३
प्राथमिकपेक्षा कमी	७.०	५.६
प्राथमिक	१९.७	१६.३
पूर्व माध्यमिक	२४.६	२५.२
माध्यमिक	११.२	१५.५
उच्च माध्यमिक	५.७	१०.०
पदविका/प्रमाणपत्र	०.९	१.९
पदवी	२.१	१०.४
पदव्युत्तर पदवी	०.५	२.८
सर्व	१००.०	१००.०

१४.६ प्राथमिक, पूर्व माध्यमिक व माध्यमिक वर्ग असलेल्या शाळेची कुटुंबाच्या निवासस्थानापासून वाजवी अंतरावर असलेली उपलब्धता अजमावण्यासाठी अशा प्रकारच्या शाळेच्या अंतराबाबत पाहणी दरम्यान विचारणा करण्यात आली होती. असे ठराविक वर्ग

असलेल्या शाळेच्या किमान अंतरानुसार कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता क्र. १४.३ मध्ये दिली आहे. ग्रामीण भागातील ९८ टक्के आणि नागरी भागातील ९२ टक्के कुटुंबांना प्राथमिक वर्ग असलेली शाळा १ किमी अंतराच्या सात्रिध्यात होती. अंतराचा विचार करता पूर्व माध्यमिक व माध्यमिक वर्ग असलेल्या शाळेची सुविधा नागरी भागात ग्रामीण भागापेक्षा चांगली होती. ग्रामीण भागात सुमारे १५ टक्के व नागरी भागात २ टक्के कुटुंबांना माध्यमिक वर्ग असलेली शाळा अद्यापही त्यांच्या निवासस्थानापासून ५ किमीपेक्षा जास्त अंतरावर उपलब्ध होती.

तक्ता क्र.१४.३

शाळा सुविधेच्या अंतरानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

शाळा सुविधेचे अंतर (किमी)	सुविधा उपलब्ध असलेली कुटुंबे		
	प्राथमिक	पूर्व माध्यमिक	माध्यमिक
ग्रामीण			
< १	९७.७	७३.०	५३.५
१-२	२.१	९.६	१०.०
२-३	०.२	८.६	१०.०
३-५	०.०	६.२	११.९
> ५	०.०	२.६	१४.६
सर्व	१००.०	१००.०	१००.०
नागरी			
< १	९१.७	८०.८	८०.८
१-२	७.३	१३.७	१३.७
२-३	०.६	३.२	३.२
३-५	०.३	०.७	०.७
> ५	०.१	१.६	१.६
सर्व	१००.०	१००.०	१००.०

१४.७ पाहणी दरम्यान ५-२९ वर्षे वयोगटातील व्यक्तींची शिक्षणात सहभाग या विषयी विस्तृत माहिती गोळा करण्यात आली. ६-१४ व १५-१८ वर्षे आणि १९-२३ वर्षे या वयोगटांसाठी स्वतंत्रपणे विरुद्ध निष्कर्षांचा ऊहापोह केला आहे. हे वयोगट ढोबळमानाने अनुक्रमे प्राथमिक, उच्च माध्यमिक व उच्च माध्यमिकोत्तर शैक्षणिक स्तरां संबंधित आहेत. चालू उपस्थितीनुसार ६-१४ वर्षे वयोगटातील मुलामुलींकरिता टक्केवारी तक्ता क्र. १४.४ मध्ये दिली आहे. या मुलामुलींकरिता उपस्थिती गुणोत्तर ग्रामीण भागात सुमारे ९२ टक्के, तर नागरी भागात सुमारे ९४ टक्के असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांत मुलींकरिता स्थूल उपस्थिती गुणोत्तर मुलांपेक्षा कमी आहे, तथापि हा फरक केवळ जवळपास २ टक्के आहे. ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील शाळाबाह्य मुलांचे प्रमाण ग्रामीण भागात सुमारे ८ टक्के, तर नागरी भागात सुमारे ६ टक्के आहे. या पाहणीमध्ये शाळेतील गळती व याबाबत माहिती गोळा करण्यात आली आहे. जरी दोन्ही संकलन सारख्याच वापरात असल्या तरी समस्येचे गांभीर्य जाणून घेण्यासाठी निष्कर्ष स्वतंत्रपणे तयार केले आहेत. ग्रामीण भागातील ८ टक्के शाळाबाह्य मुलांपैकी २० टक्के मुलांनी शालेय शिक्षण यशस्वीपणे केल्यानंतर खंडित केले होते, तर ३७ टक्के मुलांची खरोखर शाळेतील गळती झाली होती आणि उर्वरित ४३ टक्के मुले कधीही कोणत्या शाळेत गेलेली नव्हती. नागरी भागातील ६ टक्के शाळाबाह्य मुलांनी

तक्ता क्र.१४.४

चालू उपस्थितीनुसार ६-१४ वर्षे वयोगटातील मुलामुलीकरिता टक्केवारी

चालू उपस्थिती	ग्रामीण			नागरी		
	मुले	मुली	एकूण	मुल	मुली	एकूण
कधीच शाळेत न गेलेली	३.८	३.०	३.५	१.६	४.७	३.०
यापूर्वी शाळेत गेलेली, परंतु सध्या न जाणारी	३.५	६.२	४.७	२.०	३.८	२.९
(खंडित)	(१.३)	(२.१)	(१.७)	(०.६)	(१.४)	(१.०)
(गळती)	(२.२)	(४.१)	(३.०)	(१.४)	(२.४)	(१.९)
सध्या शाळेत जाणारी	९२.७	९०.८	९१.८	९६.४	९१.५	९४.१
सर्व	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

१७ टक्के मुलांनी शिक्षण खंडित केले होते व ३२ टक्के मुलांची शाळेतून गळती झाली होती, तर ५१ टक्के मुले कधीही कोणत्याही शाळेत गेलेली नव्हती.

१४.८ चालू उपस्थितीनुसार १५-१८ वर्षे व १९-२३ वर्षे या वयोगटातील व्यक्तींची टक्केवारी तक्ता क्र.१४.५ मध्ये दिली आहे. १५-१८ वर्षे व १९-२३ वर्षे वयाच्या कधीच शाळेत न गेलेल्या व्यक्तींचे प्रमाण नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात दुपटीपेक्षा जास्त होते. या वयोगटांकरिता गळतीचे प्रमाण नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात लक्षणीयरित्या जास्त होते.

१४.९ चालू उपस्थिती स्तरानुसार ५-२९ वर्षे वयोगटातील व्यक्तींची टक्केवारी तक्ता क्र.१४.६ मध्ये दिली आहे. सध्या उच्च माध्यमिकोत्तर वर्गांमध्ये शिक्षण घेणा-या ५-२९ वर्षे वयोगटातील व्यक्तींचे प्रमाण, विशेषतः ग्रामीण भागात, फारच कमी असल्याचे आढळून आले आहे.

१४.१० प्रत्येक चालू उपस्थिती स्तराकरिता संस्थेच्या प्रकारानुसार ५-२९ वर्षे वयोगटातील व्यक्तींची टक्केवारी तक्ता क्र.१४.७ मध्ये दिली आहे. उच्च स्तरांच्या वर्गात खाजगी अनुदानित व विनाअनुदानित शाळांमध्ये शिक्षण घेणा-या व्यक्तींचे प्रमाण लक्षणीयरित्या जास्त असल्याचे आढळून आले. प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत बहुतेक व्यक्ती एकतर शासकीय किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या संस्थांमध्ये शिक्षण घेत होत्या. नागरी भागात बहुतेक शैक्षणिक स्तरांमध्ये खाजगी संस्थांमध्ये शिक्षण घेणा-या व्यक्तींचे प्रमाण लक्षणीयरित्या जास्त होते.

तक्ता क्र.१४.५

चालू उपस्थितीनुसार १५-१८ वर्षे व १९-२३ वर्षे वयोगटातील व्यक्तींची टक्केवारी

चालू उपस्थिती	वयोगट १५-१८ वर्षे		वयोगट १९-२३ वर्षे	
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
कधीच शाळेत न गेलेली	६.९	३.०	१२.४	५.२
यापूर्वी शाळेत गेलेली, परंतु सध्या न जाणारी	३९.६	३४.६	७१.६	६९.१
(खंडित)	(१७.६)	(१६.६)	(३६.८)	(४१.८)
(गळती)	(२२.०)	(१८.०)	(३४.८)	(२७.३)
सध्या शाळेत जाणारी	५३.५	६२.४	१६.०	२५.७
सर्व	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

१४.११ या पाहणीमध्ये घरापासून दूर राहून शिक्षण घेणा-या ५-२९ वर्षे वयोगटातील कुटुंबांवर अवलंबून असणा-या व्यक्तींवर चालू शैक्षणिक वर्षात होणा-या खर्चाबाबत माहिती गोळा करण्यात आली होती. सर्व प्रकारचे शैक्षणिक स्तर विचारात घेता हा प्रति कुटुंब खर्च ग्रामीण भागातील कुटुंबांकरिता रुपये ९,७२१, तर नागरी भागातील कुटुंबांकरिता

तक्ता क्र.१४.६

चालू उपस्थिती स्तरानुसार ५-२९ वर्षे वयोगटातील व्यक्तींची टक्केवारी

शैक्षणिक स्तर	ग्रामीण	नागरी
प्राथमिक	४७	३८
पूर्व माध्यमिक	२६	२४
माध्यमिक	१२	१४
उच्च माध्यमिक	९	१०
पदविका/प्रमाणपत्र	४	८
पदवी	२	५
पदव्युत्तर पदवी	नगण्य	१
सर्व	१००	१००

रुपये ४२,१४४ इतका असल्याचे दिसून आले. घरापासून दूर राहून शिक्षण घेणा-या व कुटुंबावर अवलंबून असणा-या प्रति सदस्यांकरिता ही रक्कम ग्रामीण भागात रुपये ५,८७२, तर नागरी भागात रुपये २२,८९२ इतकी होती.

तक्ता क्र.१४.७

प्रत्येक चालू उपस्थिती स्तराकरिता संस्थेच्या प्रकारानुसार व्यक्तीची टक्केवारी

संस्थेचा प्रकार	व्यक्तीची चालू उपस्थिती (५-२९ वर्षे वयोगट)				
	प्राथमिक	पूर्व माध्यमिक	माध्यमिक	उच्च माध्यमिक	उच्च माध्यमिकोत्तर
ग्रामीण					
शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्था	८३.९	५२.०	३३.७	१६.१	२२.७
खाजगी अनुदानित संस्था	१४.५	४५.९	६२.८	८०.१	७०.०
खाजगी विनाअनुदानित संस्था	१.०	१.१	१.३	२.४	७.३
प्रकार सांगितला नाही	०.६	१.०	२.२	१.४	०.०
सर्व	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०
नागरी					
शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्था	४७.९	३९.६	२७.०	१९.७	१७.०
खाजगी अनुदानित संस्था	३८.८	५१.५	६४.१	७२.३	६२.०
खाजगी विनाअनुदानित संस्था	१२.८	८.६	८.४	७.९	१९.५
प्रकार सांगितला नाही	०.५	०.३	०.५	०.१	१.५
सर्व	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

१४.१२ चालू शैक्षणिक स्तरानुसार ५-२९ वर्षे वयोगटातील, कुटुंबासमवेत राहणा-या विद्यार्थ्यांच्या वार्षिक सरासरी खर्चाची बाबनिहाय टक्केवारी तक्ता क्र.१४.८ मध्ये दिली आहे. प्राथमिक शिक्षण घेणा-या विद्यार्थ्यांवर होणारा खर्च ग्रामीण भागात रुपये ६७६, तर नागरी भागात तो रुपये ३,५३७ इतका होता.

स्थलांतर

१४.१३ या पाहणी दरम्यान लोकांच्या स्थलांतराच्या तपशीलाविषयी माहिती गोळा करण्यात आली होती. स्थलांतराच्या तपशीलामध्ये

कुटुंबाच्या सदस्याचे अंतर्गत-स्थलांतर, बाह्यस्थलांतर आणि संपूर्ण कुटुंबाचे स्थलांतर याचा समावेश आहे. पाहणीपूर्वीच्या ३६५ दिवसांमध्ये एखादे गणना केले जात असलेले कुटुंब गणनेच्या ठिकाणी स्थलांतरीत झाले असल्यास त्यास स्थलांतरित कुटुंब समजण्यात आले होते. अशा कुटुंबांचे ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांत प्रमाण ३ टक्के होते. दोन-तृतीयांश स्थलांतरित कुटुंबांचे स्थलांतर रोजगारासंबंधित कारणास्तव झाले होते, त्याखालोखाल स्थलांतर शिक्षणासाठी झाल्याचे दिसते. स्थलांतराच्या कारणानुसार स्थलांतरित कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता क्र.१४.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र.१४.८

चालू शैक्षणिक स्तरानुसार ५-२९ वर्षे वयोगटातील कुटुंबासमवेत राहणा-या विद्यार्थ्यांच्या वार्षिक सरासरी खर्चाची बाबनिहाय टक्केवारी

खर्चाची बाब	चालू शैक्षणिक स्तर				
	प्राथमिक	पूर्व माध्यमिक	माध्यमिक	उच्च माध्यमिक	उच्च माध्यमिकोत्तर
ग्रामीण					
शुल्क	१५.३	१७.८	१६.०	२३.५	६५.७
पुस्तके व लेखनसाहित्य	३०.८	३६.१	३३.२	२६.९	१३.४
गणवेश	३०.७	२६.३	१९.५	११.५	२.६
वाहतूक	८.३	६.३	६.३	१७.२	९.९
खाजगी शिकवणी	५.२	६.१	१६.९	१३.१	३.९
इतर खर्च	९.७	७.४	८.१	७.८	४.५
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०
सरासरी खर्च (रु.)	६७६	१,१६८	१,९३४	३,०६७	९,६९४
नागरी					
शुल्क	३८.३	३३.६	२६.६	३२.९	६९.९
पुस्तके व लेखनसाहित्य	१५.६	१७.९	१५.४	१४.९	१०.२
गणवेश	१०.१	९.५	६.८	२.९	१.१
वाहतूक	१२.८	६.९	६.९	९.०	६.८
खाजगी शिकवणी	१८.९	२८.७	४२.०	३६.४	८.९
इतर खर्च	४.३	३.४	२.३	३.९	३.१
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०
सरासरी खर्च (रु.)	३,५३७	३,९०१	५,६१६	८,८०९	२१,८४२

तक्ता क्र.१४.१

स्थलांतराच्या कारणानुसार स्थलांतरित कुटुंबांची टक्केवारी

स्थलांतराचे कारण	ग्रामीण	नागरी
राजगार	६२	६३
व्यवसाय	३	७
शिक्षण	२०	२१
घराची समस्या	४	२
सेवानिवृत्ती	३	७
इतर	८	०
सर्व	१००	१००

१४.१४ स्थलांतरानंतरच्या कालावधीनुसार स्थलांतरित लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता क्र.१४.१० मध्ये दिली आहे. १० वर्षे व अधिक कालावधीपासून स्थलांतरित झालेल्या व्यक्तींचे प्रमाण बरेच जास्त असल्याचे आढळून आले.

तक्ता क्र.१४.१०

स्थलांतरानंतरच्या कालावधीनुसार स्थलांतरित लोकसंख्येची टक्केवारी

स्थलांतरानंतरचा कालावधी (वर्षे)	ग्रामीण	नागरी
०	२.३	१.६
१-४	१६.६	१९.६
५-९	१३.९	१७.९
१० आणि अधिक	६७.२	६०.९
सर्व	१००.०	१००.०
स्थलांतरित लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्केवारी)	३०	३७

१४.१५ यापूर्वीच्या नित्य राहण्याच्या ठिकाणानुसार स्थलांतरित व्यक्तींची टक्केवारी तक्ता क्र.१४.११ मध्ये दिली आहे. महाराष्ट्राच्या नागरी भागात इतर राज्यांतून येणा-या स्थलांतरित व्यक्तींचे प्रमाण ३२ टक्के असल्याचे दिसून येते. राज्याच्या ग्रामीण भागात अंतर्गत स्थलांतर प्रामुख्याने दिसून येते.

तक्ता क्र.१४.११

यापूर्वीच्या नित्य राहण्याच्या ठिकाणानुसार स्थलांतरित व्यक्तींची टक्केवारी

यापूर्वीचे नित्य राहण्याचे ठिकाण	ग्रामीण	नागरी
जिल्ह्यांतर्गत		
ग्रामीण भागातून	५९.०	१५.४
नागरी भागातून	७.८	१०.५
इतर जिल्ह्यातील		
ग्रामीण भागातून	२२.४	२०.९
नागरी भागातून	७.३	२०.८
इतर राज्यातील		
ग्रामीण भागातून	२.५	२४.३
नागरी भागातून	१.०	८.१
सर्व	१००.०	१००.०

* * * * *

१४.१६ यापूर्वीचे नित्य राहण्याचे ठिकाण सोडण्याच्या कारणानुसार स्थलांतरित व्यक्तींची टक्केवारी तक्ता क्र.१४.१२ मध्ये दिली आहे. 'विवाह' हे स्थलांतरामागचे महत्त्वाचे एक कारण असून त्याखालोखाल 'पालक/कमावत्या सदस्याचे स्थलांतर' हे कारण होते. 'राजगार' हे ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात लक्षणीयरीत्या महत्त्वाचे स्थलांतराचे कारण आहे.

तक्ता क्र.१४.१२

स्थलांतराच्या कारणानुसार स्थलांतरित व्यक्तींची टक्केवारी

स्थलांतराचे कारण	ग्रामीण	नागरी
राजगार	६.९	२६.९
व्यवसाय	०.७	२.०
शिक्षण	२.४	२.४
विवाह	७७.०	३५.८
पालक/कमावत्या व्यक्तीचे स्थलांतर	९.२	२६.०
इतर	३.८	६.९
सर्व	१००.०	१००.०

१४.१७ या पाहणीत, गतकाळात कधीतरी कुटुंब सोडून गेलेल्या कुटुंबातील माजी सदस्यांकडून पाठविलेल्या पैशांच्या प्राप्तीबाबत माहिती गोळा करण्यात आली होती. बाह्यस्थलांतरित सदस्य असलेल्या कुटुंबांचे प्रमाण ग्रामीण भागात ८ टक्के व नागरी भागात २ टक्के होते. अशा कुटुंबांना प्राप्त झालेल्या पाठविलेल्या पैशांची वार्षिक सरासरी रक्कम ग्रामीण भागात रुपये ११,८१७, तर नागरी भागात रुपये ३८,१४४ होती. प्राप्त पैशांच्या विविध वापरांबाबत प्रतिवेदन करणा-या कुटुंबांचे प्रमाण तक्ता क्र.१४.१३ मध्ये दिले आहे. बहुतेक कुटुंबांनी प्राप्त पैशांचा वापर घरगुती खर्चातील खाद्य बाबींवर केल्याचे दिसून येते. तसेच आरोग्याची निगा राखण्यासाठी प्राप्त पैशांचा वापर केल्याचे प्रतिवेदन करणा-या कुटुंबांचे प्रमाण लक्षणीय होते.

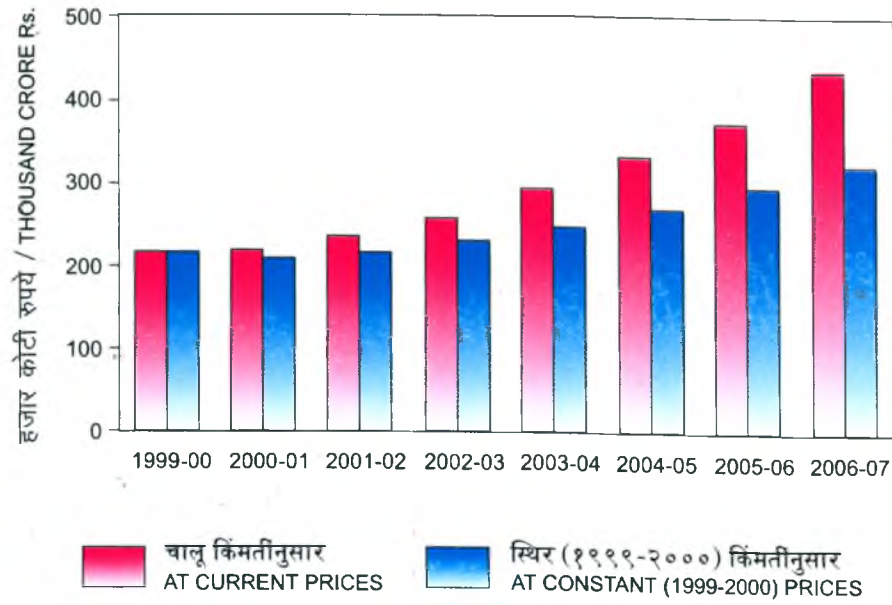
तक्ता क्र.१४.१३

प्राप्त पैशांच्या विविध वापरांबाबत प्रतिवेदन करणा-या कुटुंबांचे प्रमाण (टक्के)

प्राप्त पैशांचा वापर	ग्रामीण	नागरी
घरगुती वापरावर		
खाद्य पदार्थ	७४	७५
शिक्षण	२०	३५
टिकाऊ वस्तू	१४	२१
विवाह व इतर समारंभ	२	२
आरोग्य	३७	३९
घर सुधारणा	४	५
कर्ज परतफेड	२	१
भांडवल	२	२
बचत	०	४
इतर	५	६

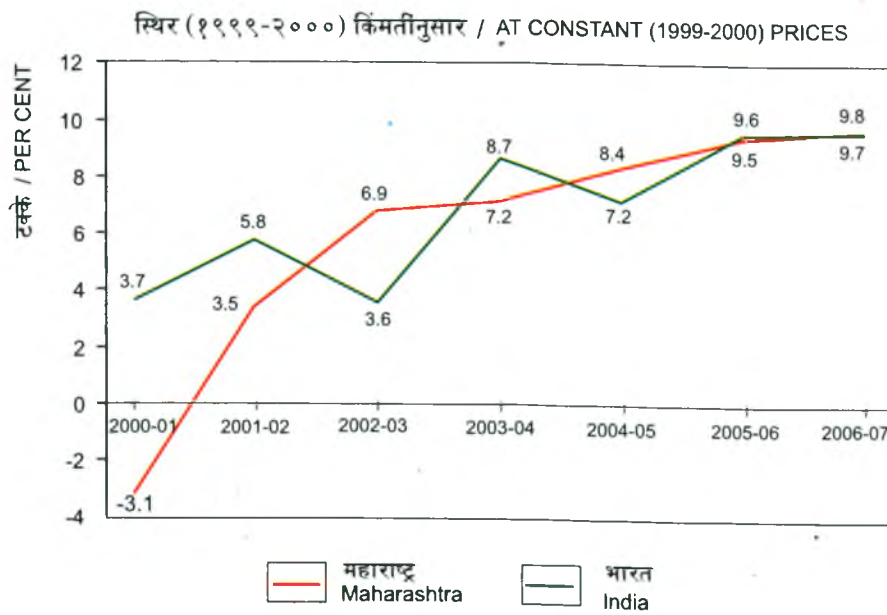
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

राज्य उत्पन्न
STATE INCOME

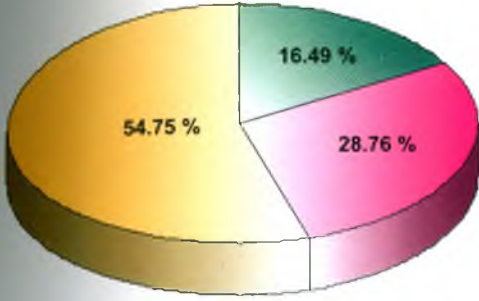
राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वृद्धिदर

GROWTH RATES OF STATE & NATIONAL INCOME

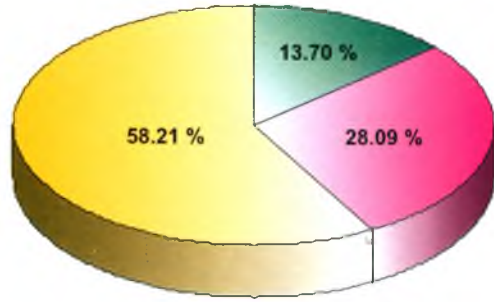
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद : क्षेत्रवार विभागणी
SECTORAL COMPOSITION OF GSDP

2,47,830 कोटी रुपये / Rs. CRORE

1999-2000

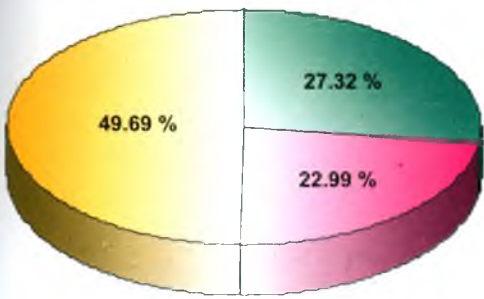
5,09,356 कोटी रुपये / Rs. CRORE

2006-2007

चालू किंमतीनुसार / AT CURRENT PRICES

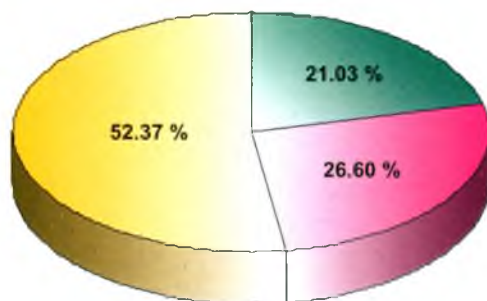
	प्राथमिक PRIMARY		द्वितीय SECONDARY		तृतीय TERTIARY
--	---------------------	--	----------------------	--	-------------------

स्थूल देशांतर्गत उत्पाद : क्षेत्रवार विभागणी
SECTORAL COMPOSITION OF GDP

17,86,525 कोटी रुपये / Rs. CRORE

1999-2000

37,90,063 कोटी रुपये / Rs. CRORE

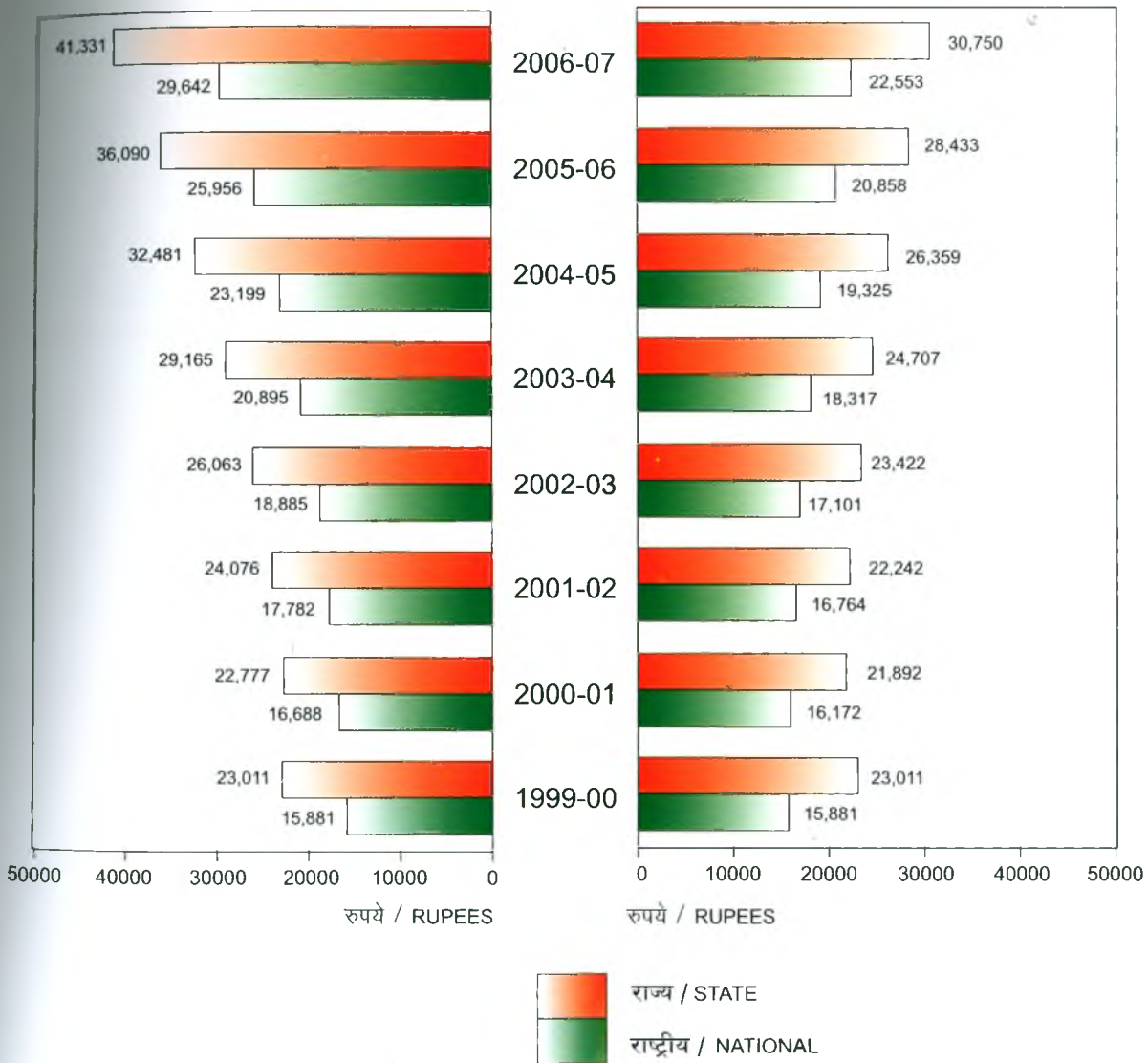
2006-2007

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न PER CAPITA STATE AND NATIONAL INCOME

चालू किंमतीनुसार
AT CURRENT PRICES

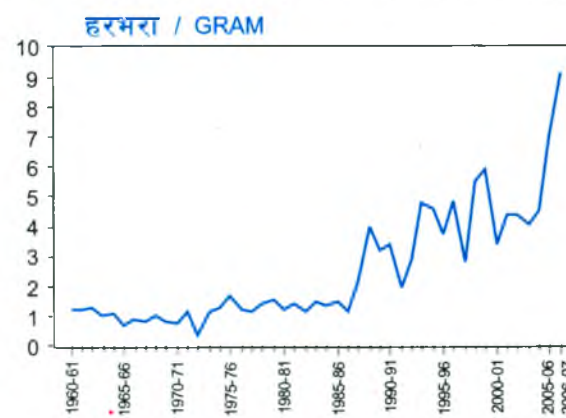
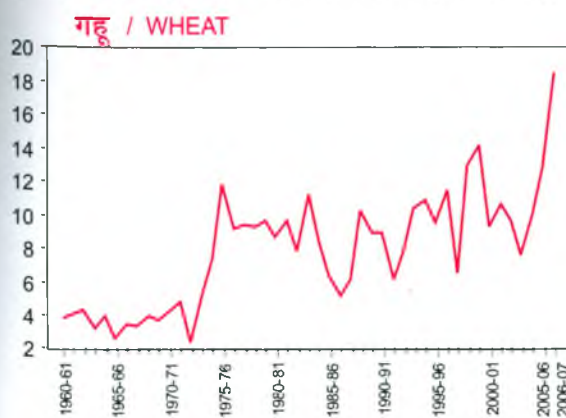
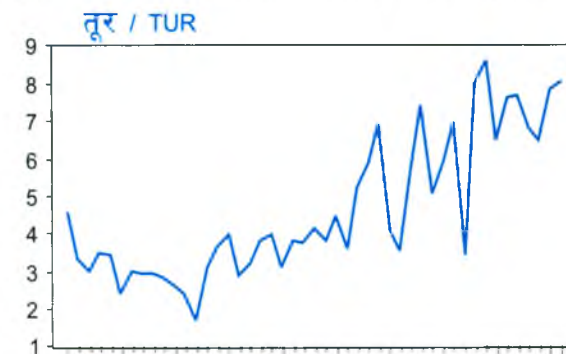
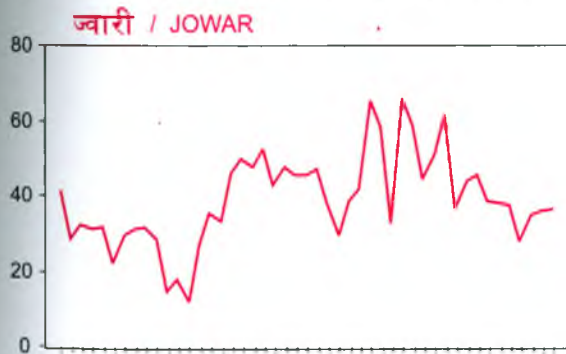
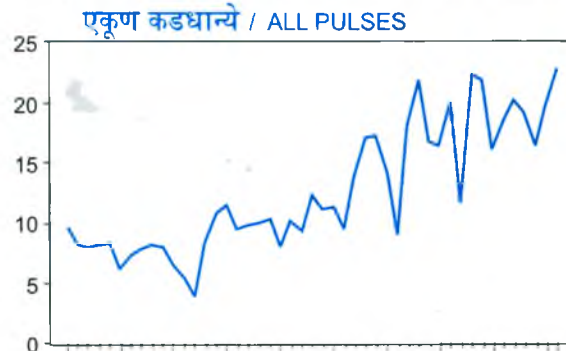
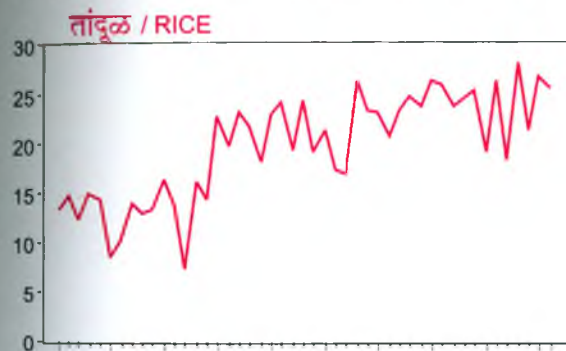
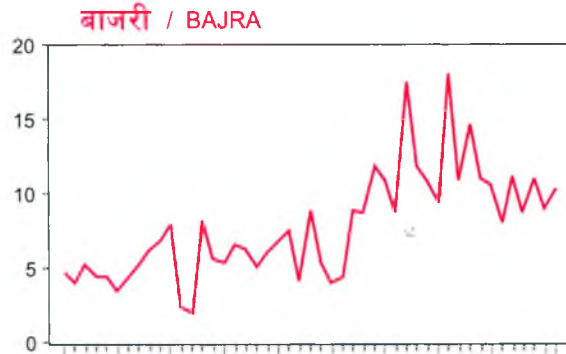
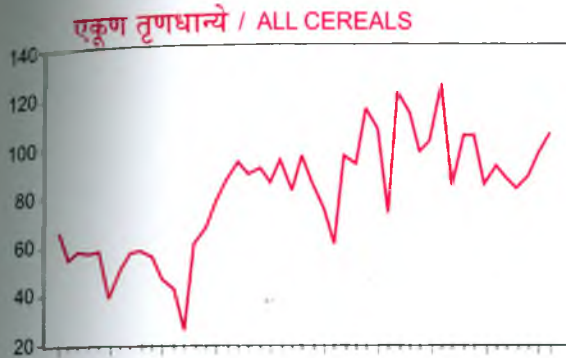
स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार
AT CONSTANT (1999-2000) PRICES

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

अन्नधान्य उत्पादन FOODGRAINS PRODUCTION

हजार टन / THOUSAND TONNES

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

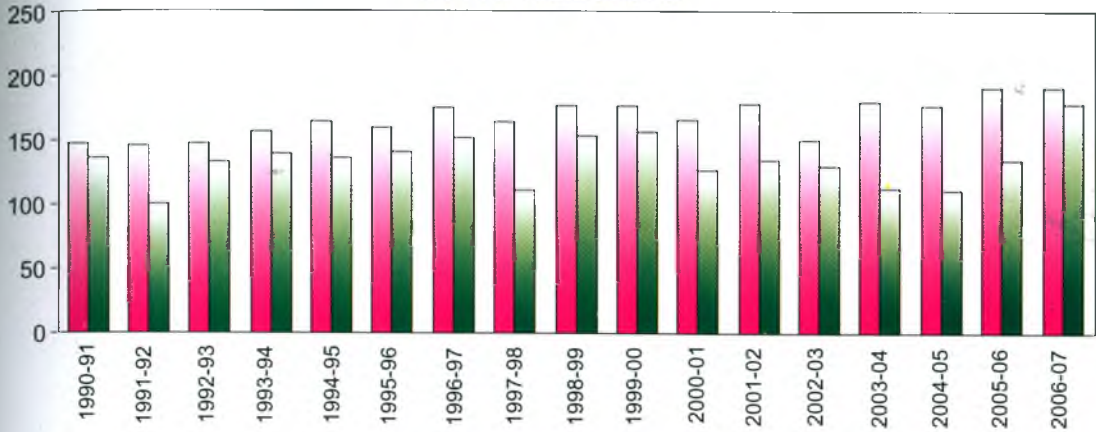
कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

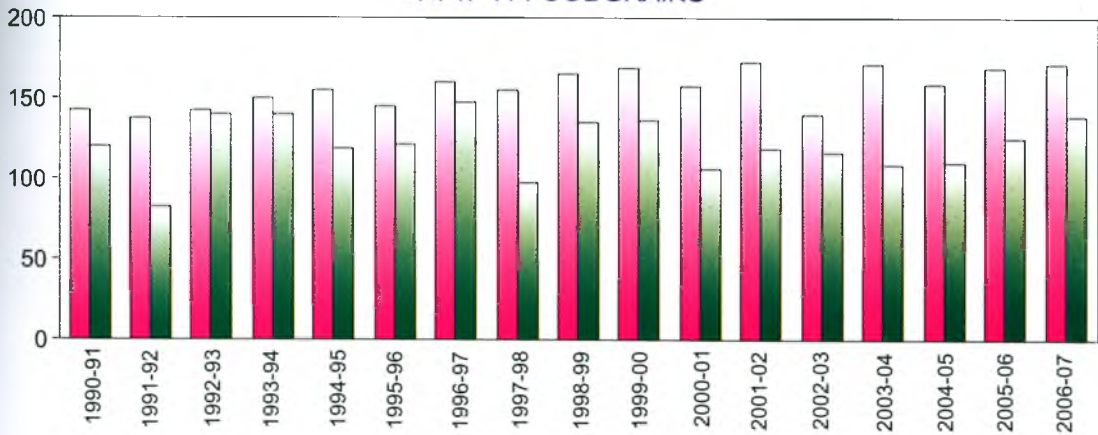
पाया : त्रैवर्षीय सरासरी / BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82 = 100

भारत INDIA   महाराष्ट्र MAHARASHTRA

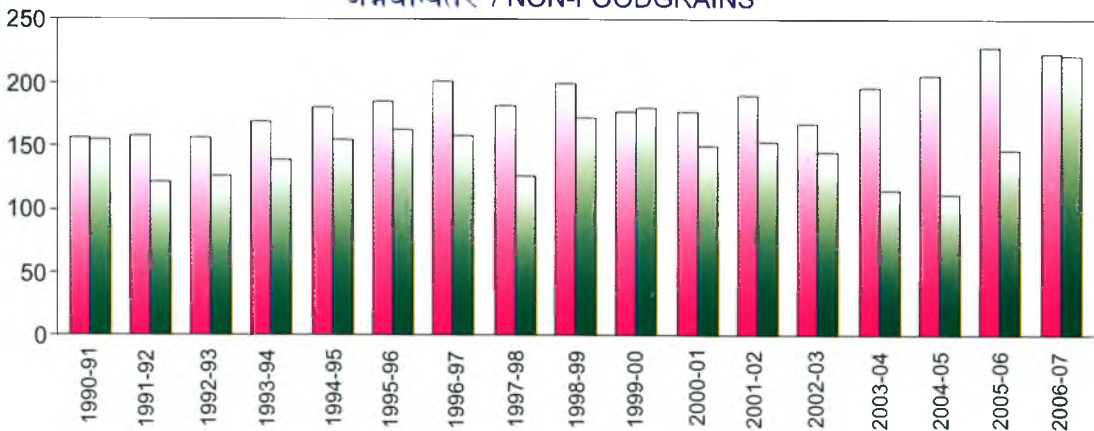
सर्व पिके / ALL CROPS

अन्नधान्ये / FOODGRAINS

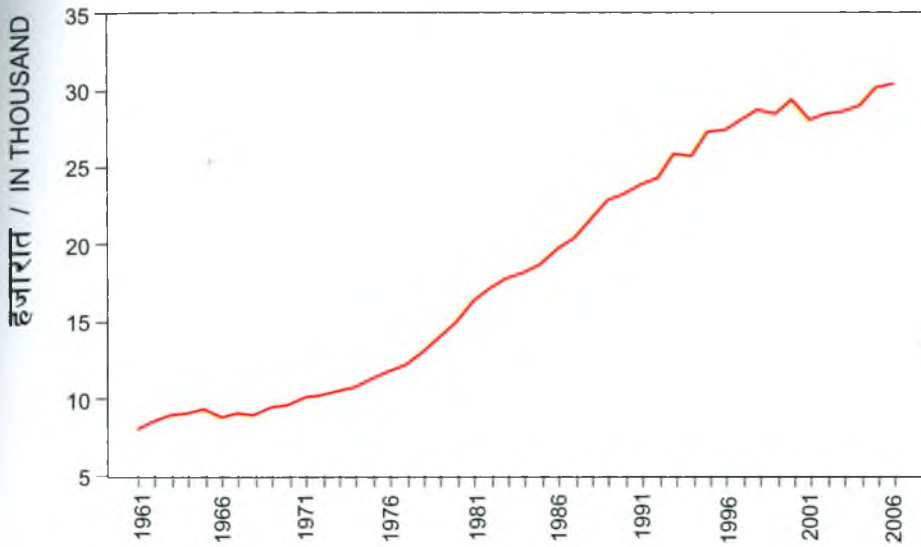
अन्नधान्येतर / NON-FOODGRAINS

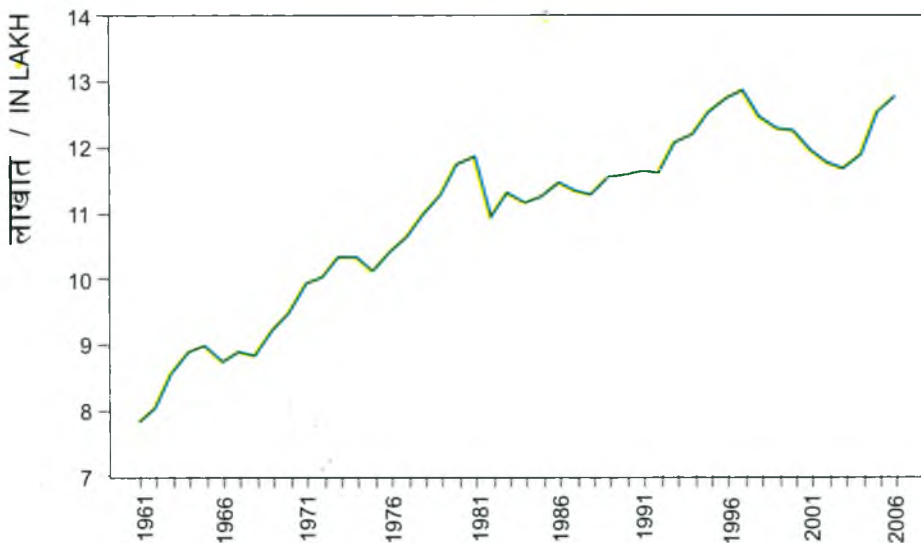
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार **FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT**

कारखान्यांची संख्या
 NUMBER OF FACTORIES

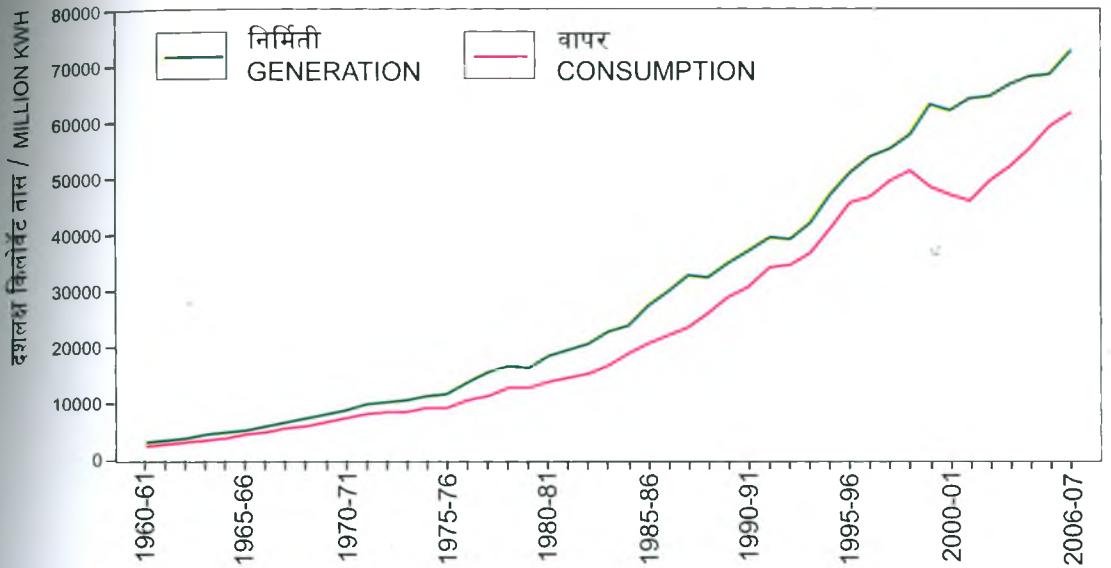

कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार
 AVERAGE DAILY FACTORY EMPLOYMENT

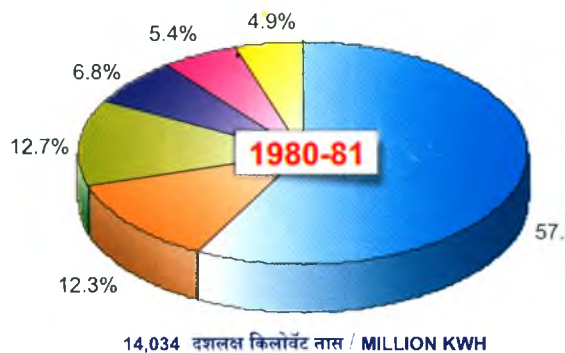
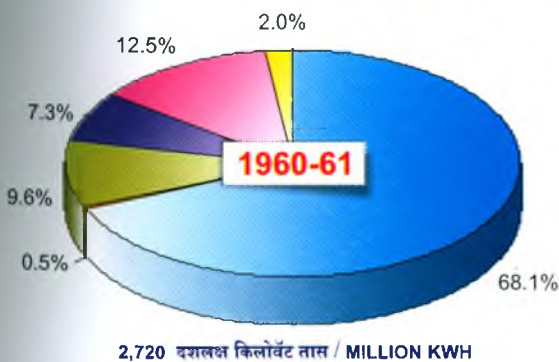

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

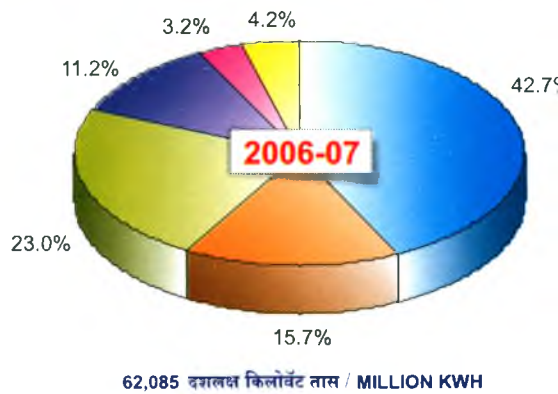
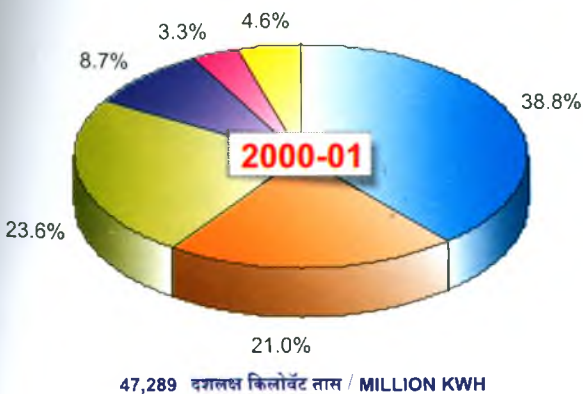
विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर TOTAL ELECTRICITY GENERATION AND CONSUMPTION

विजेचा वापर / ELECTRICITY CONSUMPTION

■ औद्योगिक INDUSTRIAL
 ■ कृषि AGRICULTURE
 ■ घरगुती DOMESTIC
 ■ वाणिज्यिक COMMERCIAL
 ■ रेल्वे RAILWAY
 ■ इतर OTHERS

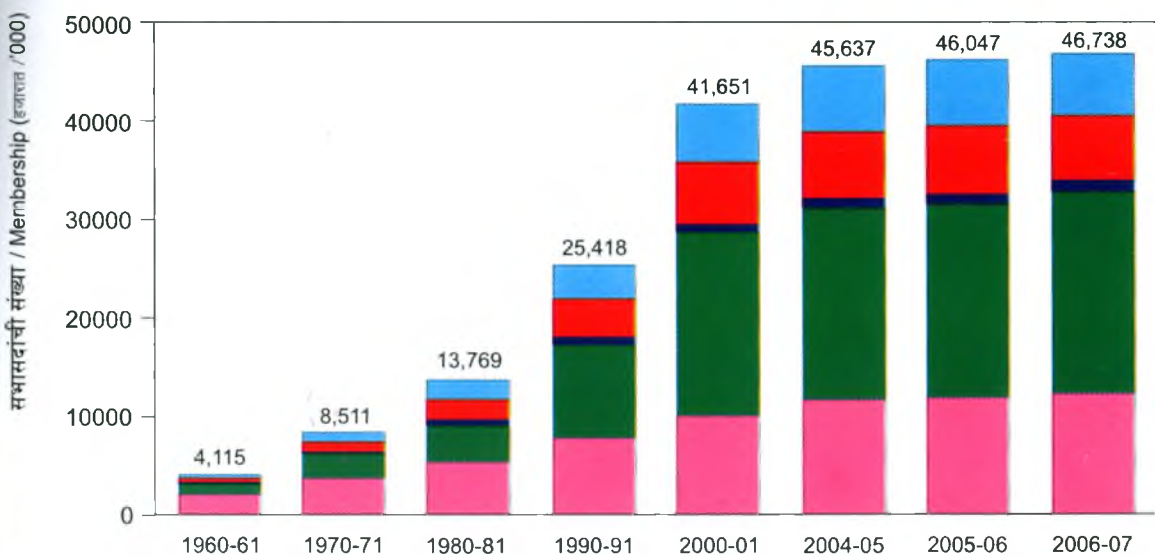
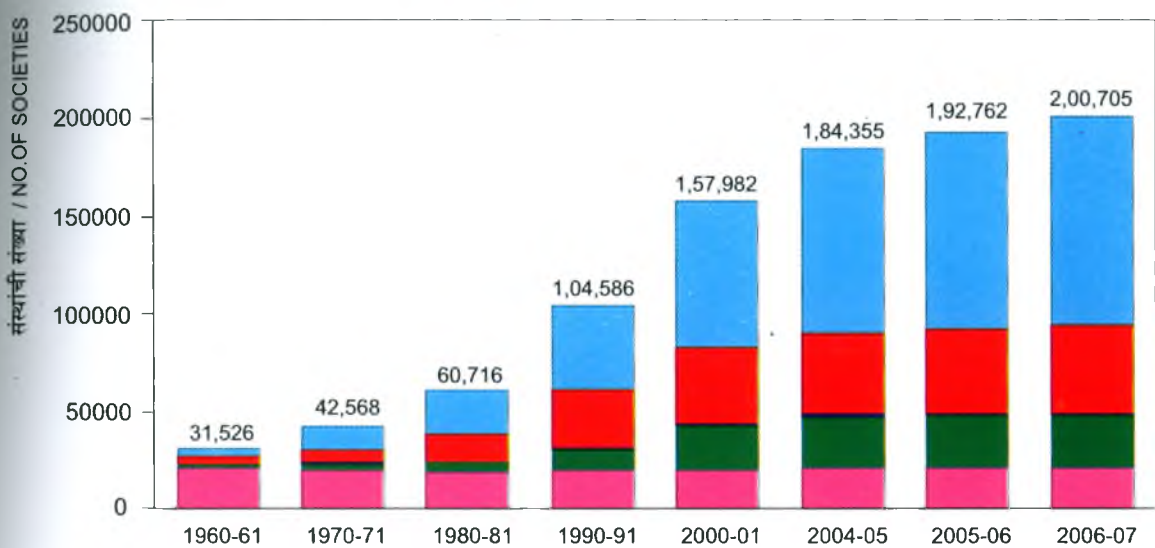

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

सहकारी संस्थांची वाढ

GROWTH OF CO-OPERATIVE SOCIETIES

- समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था ■ Social Service & Other Co-op. Societies
- उत्पादक उपक्रम ■ Productive Enterprises
- पणन संस्था ■ Marketing Societies
- प्राथमिक विगार-कृषि पतसंस्था ■ Primary Non-agricultural Credit Societies
- प्राथमिक कृषि पतसंस्था ■ Primary Agricultural Credit Societies

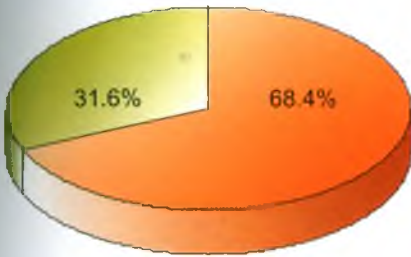

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

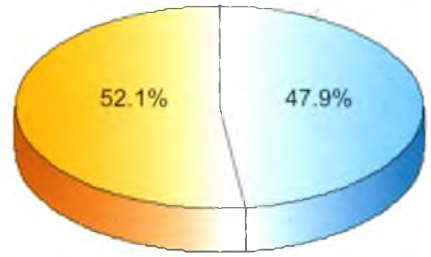
महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील साखर कारखान्यांची संख्या व साखर उत्पादन

NO. OF SUGAR FACTORIES & SUGAR PRODUCTION IN MAHARASHTRA & REST OF INDIA

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील एकूण साखर कारखान्यांची संख्या
Total no. of Sugar Factories in Maharashtra & Rest of India

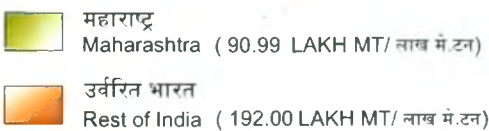
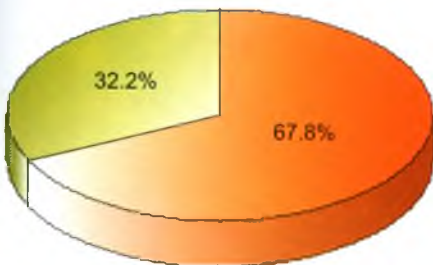

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील सहकारी साखर कारखान्यांची संख्या
No. of Co-operative Sugar Factories in Maharashtra & Rest of India

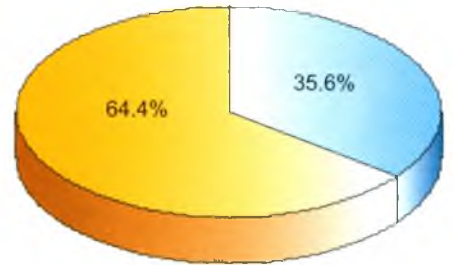

2006-07

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील एकूण साखर उत्पादन
Total Sugar Production in Maharashtra & Rest of India

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील सहकारी साखर कारखान्यांतील साखर उत्पादन
Sugar Production in Co - operative Sugar Factories in Maharashtra & Rest of India

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1993-94 = 100

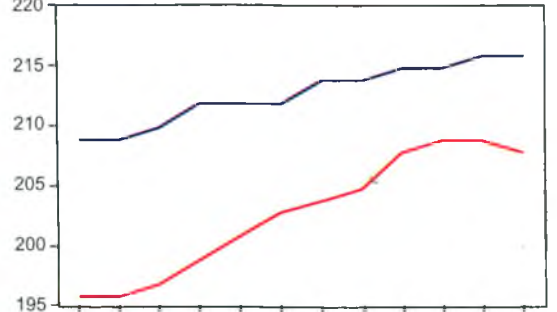
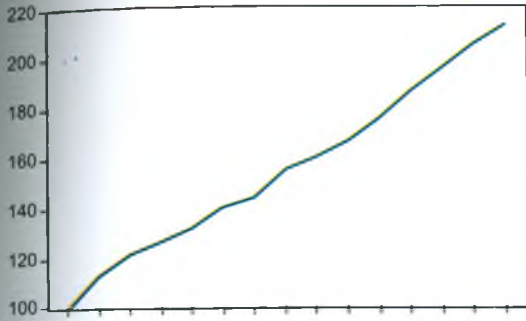
— 2007

— 2006

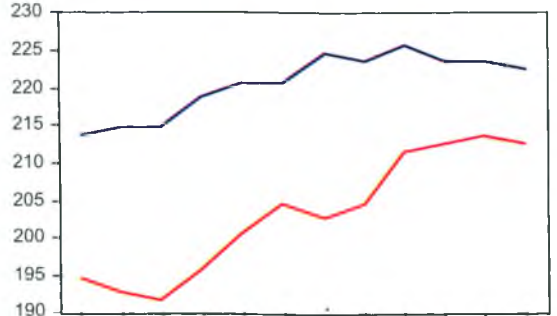
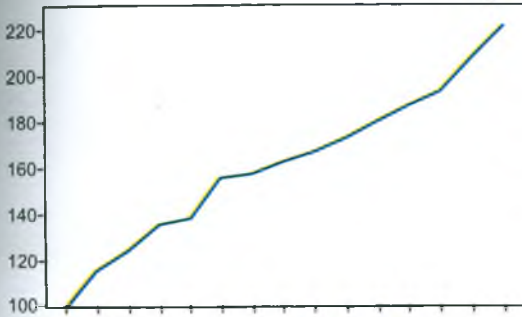
वार्षिक निर्देशांक / ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक / MONTHLY INDICES

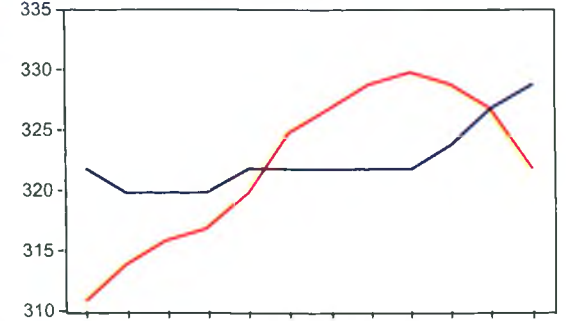
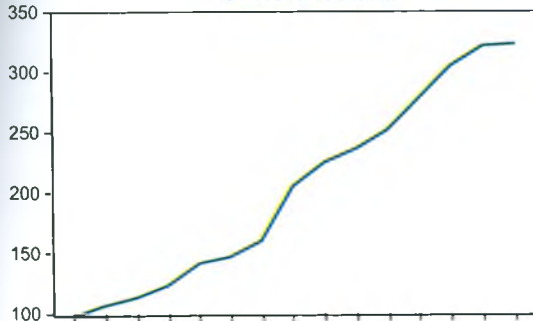
सर्व वस्तू / ALL COMMODITIES

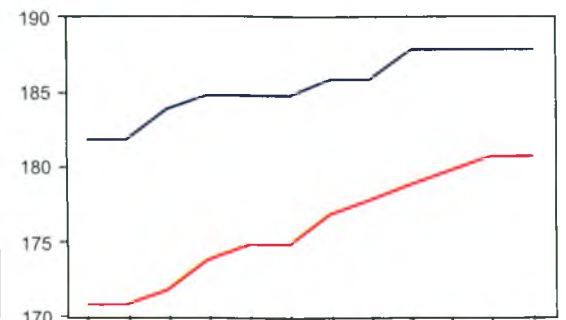
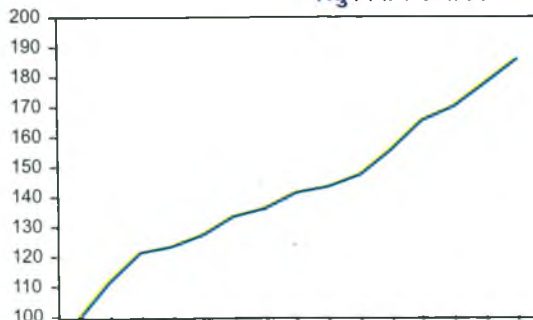
प्राथमिक वस्तू / PRIMARY ARTICLES

इंधन, उर्जा, दिवाबत्ती व वंगण / FUEL, POWER, LIGHT AND LUBRICANTS

वस्तु निर्माण उत्पादने / MANUFACTURED PRODUCTS

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

CENTRAL CENTRES

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

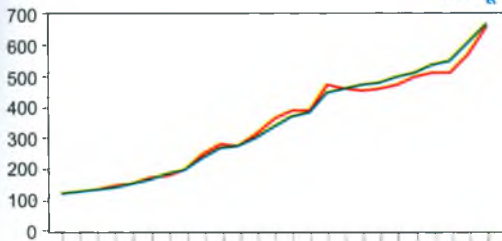
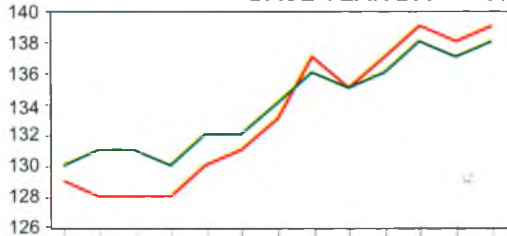
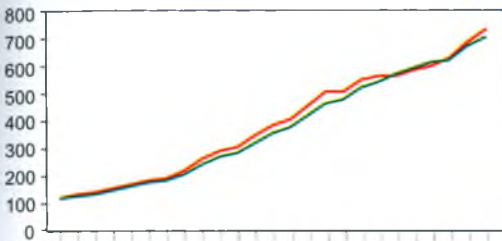
सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

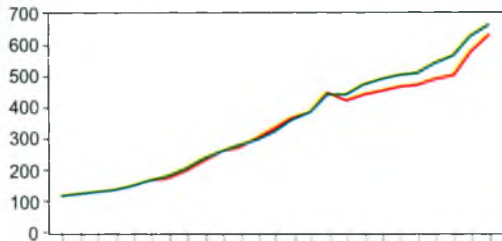
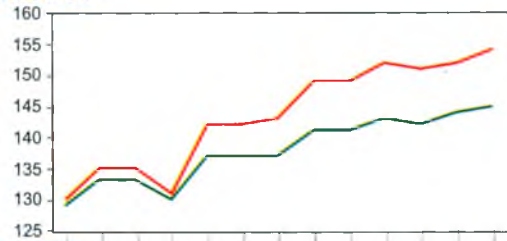
BASE YEAR 1982= 100

मुंबई / MUMBAI

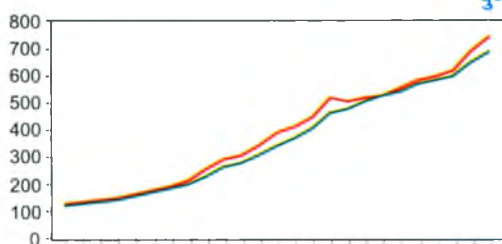
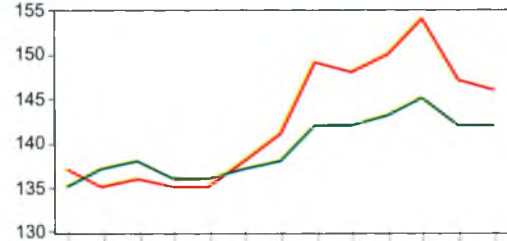
BASE YEAR 2001= 100

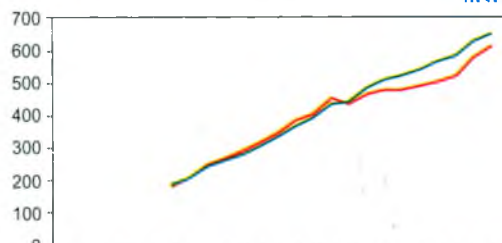
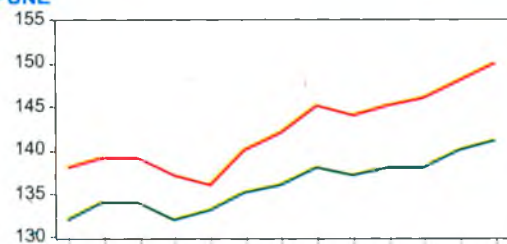
सोलापूर / SOLAPUR

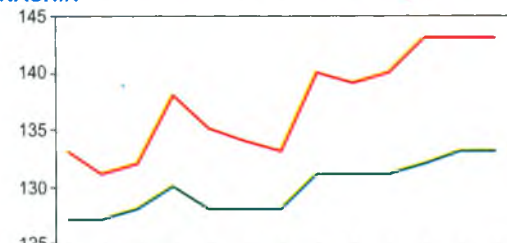
नागपूर / NAGPUR

पुणे / PUNE

नाशिक / NASHIK

डि. जा. फे. मा. ए. मे जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D
2006 2007

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

नाशिक केंद्राचे निर्देशांक ऑक्टोबर, १९८८ पासून प्रसारित करण्यात येत आहेत.

THE INDEX NUMBERS FOR NASHIK CENTRES ARE RELEASED FROM OCTOBER, 1988

पुढे चालू / CONTINUED

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS
FOR INDUSTRIAL WORKERS STATE CENTRES

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

खाद्यपदार्थ गट
 FOOD GROUP

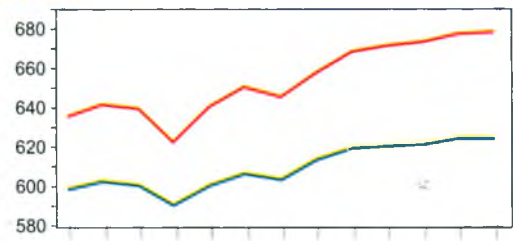
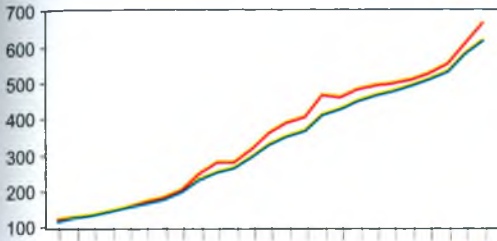
सर्वसाधारण निर्देशांक
 GENERAL INDEX

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

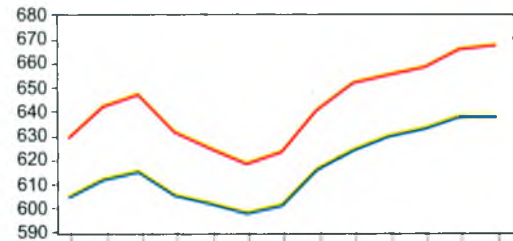
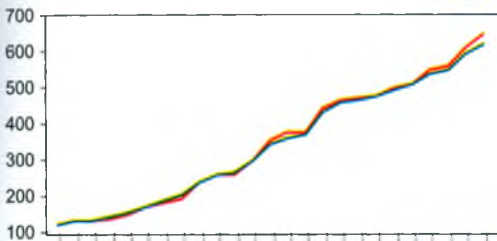
BASE YEAR 1982= 100

जळगाव / JALGAON

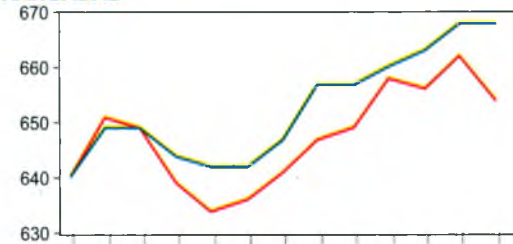
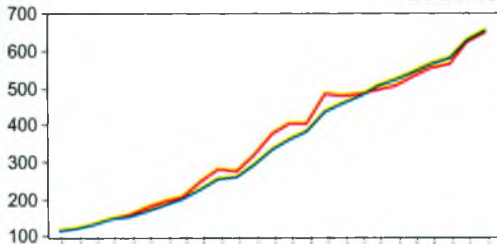
BASE YEAR 2001= 100

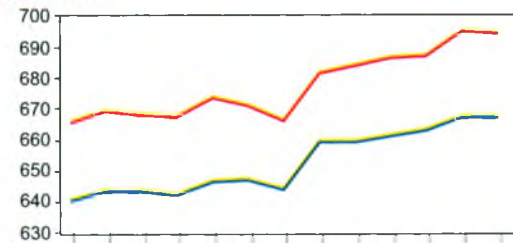
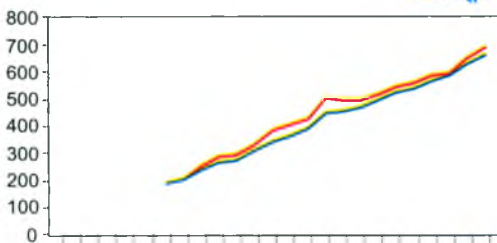
नांदेड / NANDED

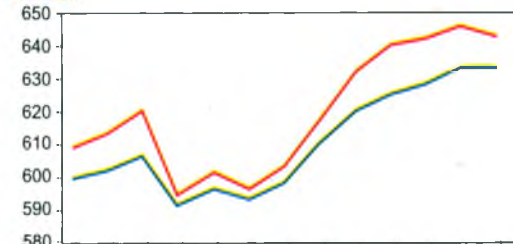
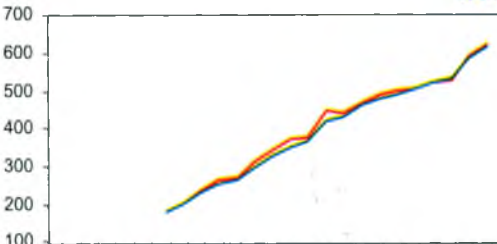
औरंगाबाद / AURANGABAD

कोल्हापूर / KOLHAPUR

अकोला / AKOLA

डि. जा. फे. मा. ए. मे जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
 D J F M A M J J A S O N D
 2006 2007

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

कोल्हापूर आणि अकोला केंद्राचे निर्देशांक मे, १९८९ पासून प्रसारित करण्यात येत आहेत.

THE INDEX NUMBERS FOR KOLHAPUR AND AKOLA CENTRE ARE RELEASED FROM MAY, 1989 .

समाप्त / CONCLUDED

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

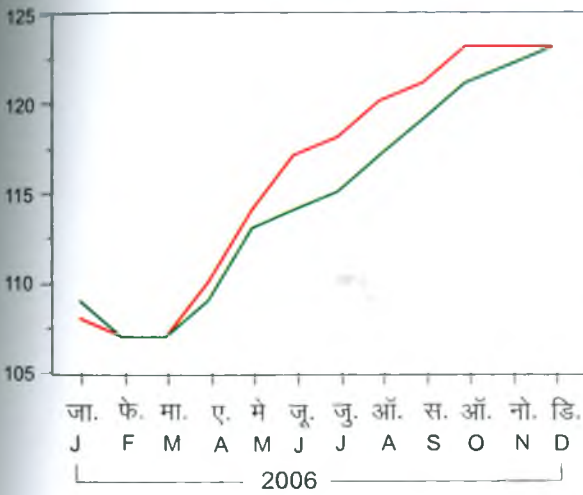
महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN AND RURAL MAHARASHTRA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 2003 = 100

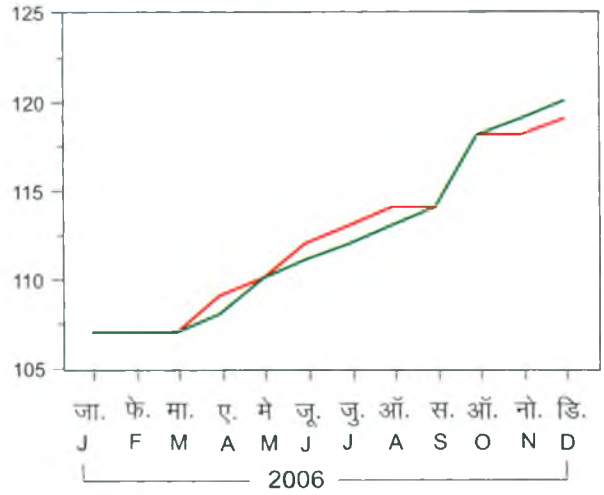
नागरी / URBAN — — ग्रामीण / RURAL

मासिक निर्देशांक / MONTHLY INDICES

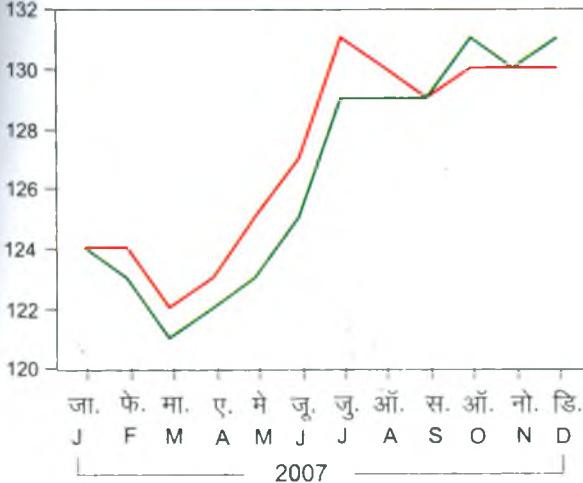
खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

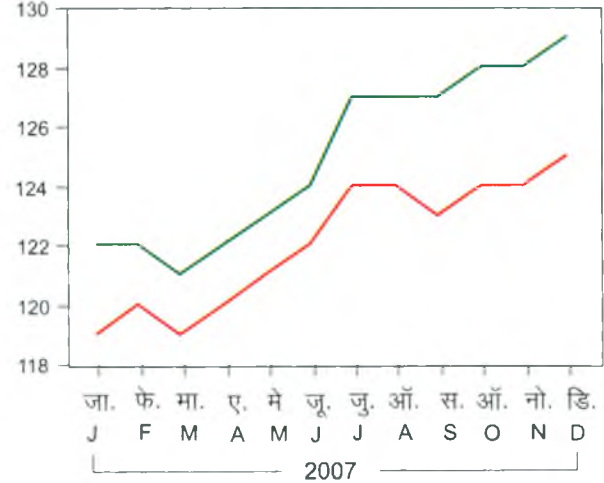
सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

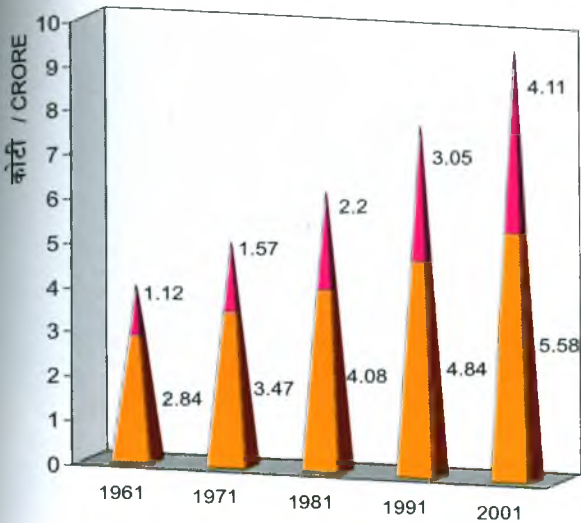
सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
**महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येची काही
 ठळक वैशिष्ट्ये**

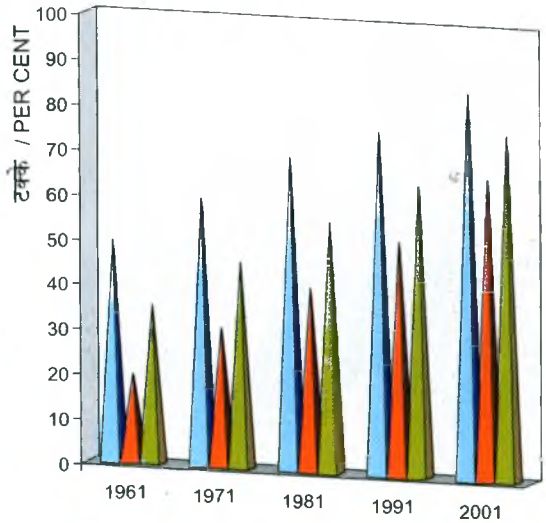
**SOME OF THE IMPORTANT FEATURES OF
 MAHARASHTRA POPULATION**

लोकसंख्या / POPULATION

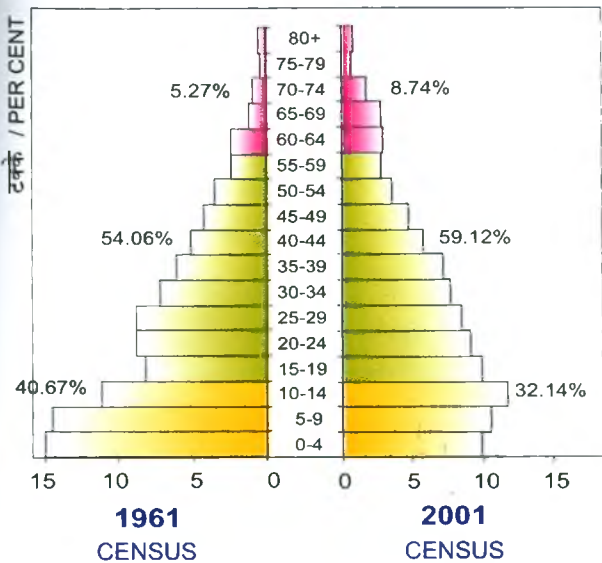
ग्रामीण RURAL (Pink)
 नागरी URBAN (Orange)

साक्षरतेचे प्रमाण / LITERACY RATE

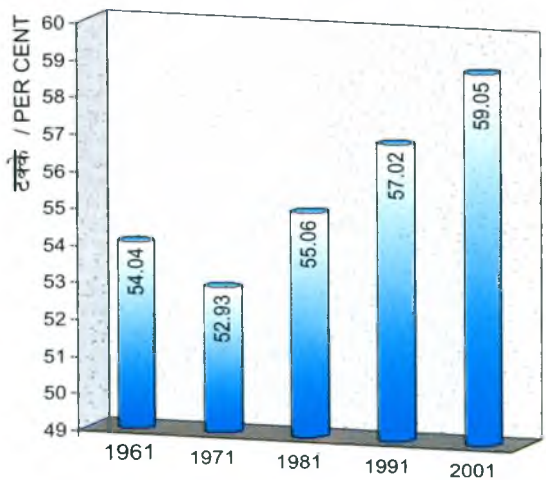

पुरुष MALE (Blue)
 स्त्री FEMALE (Red)
 एकूण TOTAL (Green)

महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येतील वयोगटनिहाय बदल
 AGE-SPECIFIC POPULATION TRANSITION
 OF MAHARASHTRA

काम करणाऱ्या लोकसंख्येची (१५-५९ वर्षे)
 ४० वर्षातील बदलती रचना
 CHANGING STRUCTURE OF WORKING
 POPULATION (15-59 YEARS) OVER 40 YEARS

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2006-07* (6)	Item (1)
भौतिक क्षेत्र - (हजार चौ.कि.मी.)	306	308	308	308	308	Geographical Area- (Thousand Sq.Km.)
संघीय रचना -						Administrative Setup -
मुली विभाग	4	4	6	6	6	Revenue Divisions
जिल्हे	26	26	28	31	35	Districts
तासिल	229	235	301	303	353	Tahsils
सहस्रलेली गावे	35,851	35,778	39,354	40,412	41,095	Inhabited villages
नसलेली गावे	3,016	2,883	2,479	2,613	2,616	Un-Inhabited villages
शहरे #	266	289	307	336	378	Towns #
जनानुसार लोकसंख्या - (हजारत)	(1961)	(1971)	(1981)	(1991)	(2001)	Population as per Census- (In thousand)
एकूण	39,554	50,412	62,784	78,937	96,879	Total
पुरुष	20,429	26,116	32,415	40,826	50,401	Males
स्त्री	19,125	24,296	30,369	38,111	46,478	Females
ग्रामीण	28,391	34,701	40,791	48,395	55,778	Rural
शहरी	11,163	15,711	21,993	30,542	41,101	Urban
सूचित जाती	2,227	3,177	4,480	8,758	9,882	Scheduled Castes
सूचित जमाती	2,397	3,841	5,772	7,318	8,577	Scheduled Tribes
संख्येची घनता (प्रति चौ.कि.मी.)	129	164	204	257	315	Density of population (per Sq. Km.)
साक्षरता प्रमाण (टक्के)	35.1	45.8	57.1	64.9	76.9	Literacy rate (Percentage)
पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	936	930	937	934	922	Sex ratio (Females per thousand males)
शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	28.22	31.17	35.03	38.69	42.43	Percentage of urban population
राज्य उत्पन्न - (चालू किमतीनुसार)						State Income - (At current prices)
(१९-२००० च्या मालिकेप्रमाणे)						(As per 1999-2000 series)
एकूण उत्पन्न (कोटी रुपये)	2,074	5,149	17,500	62,190	4,37,035+	State Income (Crore Rs.)
प्राथमिक क्षेत्र (कोटी रुपये)	652	1,137	4,114	13,194	65,329+	Primary Sector (Crore Rs.)
द्वितीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	474	1,486	5,319	19,620	1,12,978+	Secondary Sector (Crore Rs.)
तृतीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	948	2,526	8,067	29,376	2,58,728+	Tertiary Sector (Crore Rs.)
एक व्यक्ती राज्य उत्पन्न (रुपये)	531	1,041	2,811	7,958	41,331+	Per capita State income (Rs.)
कृषि क्षेत्र - (क्षेत्र हजार हेक्टरसमध्ये)					(2005-06)	Agriculture - (Area in thousand hectares)
एकूण पेरणी क्षेत्र	17,878	17,668	18,299	18,565	17,473	Net area sown
खालील स्थूल क्षेत्र	18,823	18,737	19,642	21,859	22,556	Gross cropped area
सिंचित क्षेत्र	1,220	1,570	2,415	3,319	3,810	Gross irrigated area
सिंचित क्षेत्राचे पिकांखालील	6.5	8.4	12.3	15.2	16.9	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)						
पिकांखालील क्षेत्र -						Area under principal crops-
(हेक्टरसमध्ये)						(In thousand hectares)
धान	1,300	1,352	1,459	1,597	1,529	Rice
गहू	907	812	1,063	867	1,231	Wheat
ज्वार	6,284	5,703	6,469	6,300	4,618	Jowar
बाजरा	1,635	2,039	1,534	1,940	1,452	Bajra
सर्व धान्ये	10,606	10,320	19,976	11,136	9,621	All cereals
कडधान्ये	2,349	2,566	2,715	3,257	3,828	All pulses
अन्नधान्ये	12,955	12,886	13,691	14,393	13,449	All foodgrains

* Provisional + प्रारंभिक अंदाज / Preliminary estimates
 * शहरांसह / Including census towns.

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2006-07* (6)	Item (1)
ऊस क्षेत्र	155	204	319	536	N.A.	Sugarcane Area
ऊस तोडणी क्षेत्र	155	167	258	442	849	Sugarcane Harvested area
कापूस	2,500	2,750	2,550	2,721	3,107	Cotton
भुईमूग	1,083	904	665	864	448	Groundnut
7. प्रमुख पिकांचे उत्पादन - (हजार टनात)						Production of principal crops - (In thousand tonnes)
तांदूळ	1,369	1,662	2,315	2,344	2,569	Rice
गहू	401	440	886	909	1,869	Wheat
ज्वारी	4,224	1,557	4,409	5,929	3,772	Jowar
बाजरी	489	824	697	1,115	1,059	Bajra
सर्व तणधान्ये	6,755	4,737	8,647	10,740	10,577	All cereals
सर्व कडधान्ये	989	677	825	1,441	2,304	All pulses
सर्व अन्नधान्ये	7,744	5,414	9,472	12,181	12,882	All foodgrains
ऊस	10,404	14,433	23,706	38,154	66,277	Sugarcane
कापूस (रुई)	284	82	208	319	79	Cotton (lint)
भुईमूग	800	586	451	979	399	Groundnut
8. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक @ -	-	-	-	136.5	178.7	Index number of agricultural production @ -
9. कृषि गणना -		(1970-71)	(1980-81)	(1990-91)	(2000-01)	Agricultural Census -
वहित खानेदारांची संख्या (हजारात)		4,951	6,863	9,470	12,100	Number of operational holdings (In thousand)
वहितीचे क्षेत्र (हजार हेक्टरमध्ये)		21,179	21,362	20,925	20,062	Area of operational holdings (In thousand hectares)
वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)		4.28	3.11	2.21	1.66	Average size of operational holding
10. पशुधन गणना -	(1961)	(1966)	(1978)	(1987)	(2003)	Livestock Census -
एकूण पशुधन (हजारात)	26,048	25,449	29,642	34,255	37,058	Total livestock (In thousand)
एकूण कॉकड्या-बदके (हजारात)	10,577	9,902	18,791	24,839	34,596	Total poultry (In thousand)
ट्रॅक्टर	1,427	3,274	12,917	34,529	1,05,611	Tractors
11. वन क्षेत्र (चौ.कि.मी.)	63,544	62,311	64,222	63,798	61,939	Forest Area (Sq.Km.)
12. कारखाने - @@	(1960)	(1970)	(1980)	(1990)	(2006)	Factories - @@
चालू कारखाने	8,010	9,803	15,170	23,410	30,684	Working Factories
दैनिक सरासरी रोजगार (हजारात)	746	952	1,177	1,163	1,281	Average daily employment (In tho sands)
दर लाख लोकसंख्येमागे रोजगार	1,886	2,031	1,958	1,483	1,212	Employment per lakh of population
13. वीज- (दशलक्ष कि.वॅ.तास)						Electricity - (Million KWII)
एकूण उत्पादन	3,268	9,134	18,751	37,311	73,129	Total generation
एकूण वापर	2,720	7,650	14,034	29,971	62,085	Total consumption
औद्योगिक वापर	1,853	5,312	8,130	14,706	26,535	Industrial consumption
कृषि वापर	15	356	1,723	6,604	9,749	Agricultural consumption
घरगुती वापर	260	732	1,779	5,065	14,284	Domestic Consumption

* अस्थायी / Provisional

@ पाया :- त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ = १०० / Base :- Triennial Average 1979-82=100

@@ कारखाना अधिनियम, १९४८ खालील / Covered under Factories Act, 1948

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2006-07* (6)	Item (1)
बँका (अनुसूचित वाणिज्यिक)		(June 1971)	(June 1981)	(June 1991)	(Sept. 2007)	Banking - (Scheduled Commercial)
बँक कार्यालये	N.A.	1,471	3,627	5,591	6,797	Banking offices
बँक कार्यालये असलेली गावे	N.A.	450	1,355	2,749	2082	Villages having banking offices
शिक्षण -					(2007-08)@@	Education -
प्राथमिक शाळा	34,594	44,535	51,045	57,744	69,330	Primary schools
विद्यार्थी (हजारात)	4,178	6,539	8,392	10,424	11,571	Enrolment (In thousand)
माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिक सह)	2,468	5,313	6,119	10,519	20,339	Secondary schools (Incl. Higher Secondary)
विद्यार्थी (हजारात)	858	1,985	3,309	6,260	11,236	Enrolment (In thousand)
आरोग्य -		(1971)	(1981)	(1991)	(2006)	Health -
रुग्णालये	N.A.	299	530	768	1,054	Hospitals
दवाखाने	N.A.	1,372	1,776	1,896	2,072	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा	N.A.	88	114	144	90	Beds per lakh of population
जन्मदर @ (**)	34.7	32.2	28.5	26.2	18.5	Birth rate @ (**)
मृत्युदर @ (**)	13.8	12.3	9.6	8.2	6.7	Death rate @ (**)
बाल मृत्युदर @ (+)	86	105	79	60	35	Infant mortality rate @ (+)
वाहतूक -						Transport -
रेल्वे मार्गांची लांबी (किलोमीटर) #	5,056	5,226	5,233	5,434	5,902	Railway route length (Kilometer) #
एकूण रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर) †	39,241	65,364	1,41,131	1,72,965	2,33,664	Total road length (Kilometer) †
त्यापैकी पृष्ठांकित	24,852	35,853	66,616	1,32,048	2,08,571	Of which surfaced
मोटर वाहने (हजारात)	100	312	805	2,641	12,171	Motor vehicles (In thousand)
सहकार -						Co-operation -
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	21,400	20,420	18,577	19,565	21,238	Primary agricultural credit societies
सभासद (हजारात)	2,170	3,794	5,416	7,942	12,271	Membership (In thousand)
सहकारी संस्थांची एकूण संख्या	31,565	42,597	60,747	1,04,620	2,00,740	Total No. of Co-op. societies
एकूण सभासद (हजारात)	4,191	8,581	14,783	26,903	46,945	Total membership (In thousand)
सहकारी संस्थांचे एकूण खंडले भाडवले (कोटी रु.)	291	1,490	5,210	24,283	2,09,823	Total working capital of Co-op. societies (Rs. crore)
स्थानिक स्वराज्य संस्था -						Local bodies -
जिल्हा परिषदा	25	25	25	29	33	Zilla Parishads
ग्रामपंचायती	21,636	22,300	24,281	25,827	27,916	Gram Panchayats
पंचायत समित्या	295	296	296	298	351	Panchayat Samitis
नगर परिषदा	219	221	220	228	222	Municipal Councils
महानगरपालिका	3	4	5	11	22	Municipal Corporations
नगर पंचायत	-	-	-	-	3	Nagar Panchayat
कर्मडळे	7	7	7	7	7	Cantonment Boards

अस्थायी / Provisional

@@

अंदाजित / Estimated

N.A.- उपलब्ध नाही / Not available

नमुना नोंदणी पाहणीनुसार / As per Sample Registration Scheme

प्रति हजार लोकसंख्येमागे / Per thousand population

(+) प्रति हजार जीवित जन्नामागे / Per thousand live births.

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्ते / Roads maintained by P.W.D. and Z.P.

कोकण रेल्वे मार्गांची लांबी धरून / Includes Kokan Railway length.

आधार/Source - भारतातील अनुसूचित बँकाचा बी.एस.आर.अंक-३४. / B.S.R. of Scheduled Comm Bank in India Volume - 34.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (२००१)#						Population (2001)#
1.1 एकूण लोकसंख्या	हजारात	96,879	10,28,610	9.4	In Thousand	Total population
(१) पुरुष	"	50,401	5,32,157	9.5	"	(i) Males
(२) स्त्रिया	"	46,478	4,96,453	9.4	"	(ii) Females
1.2 (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजारात	55,778	7,42,491	7.5	In Thousand	(a) Rural population
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	57.57	72.18	...	Per cent	(b) Percentage of rural population to total population
1.3 (अ) नागरी लोकसंख्या	हजारात	41,101	2,86,120	14.4	In Thousand	(a) Urban population
(ब) नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	42.43	27.82	...	Per cent	(b) Percentage of urban population to total population
1.4 स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या	922	933	...	Females per thousand males	Sex Ratio
1.5 लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९९१-२००१)	टक्के	22.73	21.54	...	Per cent	Percentage growth of population during 1991-2001
1.6 साक्षरता प्रमाण	टक्के	76.88	64.84	...	Per cent	Literacy rate
1.7 अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या (२००१)	हजारात	18,459	2,50,962	7.4	In Thousand	population of scheduled castes and scheduled tribes (2001)
1.8 एकूण काम करणारे (२००१)	हजारात	41,173	4,02,235	10.2	In Thousand	Total workers (2001)
1.9 भौगोलिक क्षेत्र (२००१)	लाख चौ.कि.मी.	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq.Km	Geographical area (2001)
2. कृषि (२००४-०५) *						Agriculture (2004-05)*
2.1 निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	17,490	1,41,139	12.4	In Thousand hectares	Net area sown
2.2 पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	"	22,368	1,90,422	11.8	"	Gross cropped area
2.3 स्थूल सिंचित क्षेत्र	"	3,665	79,997	4.5	"	Gross irrigated area
2.4 स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	16.4	42.0	...	Per cent	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
2.5 प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (२००३-०४ ते २००५-०६ या वर्षांची सरासरी)						Area under principal crops (average for years 2003-04 to 2005-06)
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	1,519	42,720	3.6	In Thousand hectares	(i) Rice
(२) गहू	"	785	26,487	3.0	"	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	"	4,645	9,030	15.4	"	(iii) Jowar
(४) बाजरी	"	1,429	9,809	14.6	"	(iv) Bajra
(५) एकूण तृणधान्ये	"	9,027	98,837	9.1	"	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	12,345	1,21,698	10.1	"	(vi) All foodgrains (cereals and pulses)
(७) ऊस क्षेत्र	"	423	3,934	10.7	"	(vii) Sugarcane Area
तोडणी क्षेत्र	"	327	N.A.	N.A.	"	Harvested Area
(८) कापूस	"	2,826	8,354	33.8	"	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	"	416	6,454	6.5	"	(ix) Groundnut

* अस्थायी /Provisional

मणिपूर राज्यातील सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून

Excludes Mao-Maram, Paomata and Purul sub divisions of Senapati district of Manipur

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—चालू
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA--- contd.

नाव	परिमाण	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
३. पशुधन गणना (२००३)						Livestock census (2003)
3.1 एकूण पशुधन	हजारात	37,058	4,85,002*	7.6	In Thousand	Total livestock
3.2 व्हीलड ट्रॅक्टरस	-"	106	2,361*	4.5	In Thousand	Wheeled Tractors
3.3 सिंचनाकरिता वापरलेली डिझेल इंजिन व इलेक्ट्रिक पंप	-"	1,174	15,684*	7.5	In Thousand	Diesel engines & Electric pumps for irrigation
१. वने						Forests
4.1 एकूण वन क्षेत्र (२००३) *	चौ.कि.मीटर	61,939	7,74,740	8.0	Sq.km.	Total forest area (2003) *
५. उद्योग						Industry
5.1 कारखाने- (२००५) #						Factories— (2005) #
(अ) चालू कारखाने	संख्या	18,049	1,29,871	13.9	Number	(a) Working factories
(ब) दैनिक सरासरी रोजगार	हजारात	1,162	8,454	13.7	In Thousand	(b) Average daily employment
६. वीज (२००४-०५)						Electricity (2004-05)
6.1 एकूण उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ.तास	68,507	5,94,456	11.5	Million kwh.	Total generation
6.2 एकूण वापर	दशलक्ष कि.वॅ.तास	55,684	3,86,134	14.4	Million kwh.	Total consumption
6.3 (अ) औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ.तास	22,515	1,37,589	16.4	Million kwh.	(a) Industrial consumption
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण जापराशी टक्केवारी	टक्के	40.4	35.6	...	Per cent	(b) Percentage of industrial consumption to total consumption
७. बँका						Banking
7.1 बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) (सप्टें. २००७)	संख्या	6,797	72,117	9.4	Number	Banking offices (Scheduled commercial) (Sept. 2007)
7.2 बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) असलेली शहरे व गावे (सप्टें. २००७)	संख्या	2,460	34,337	7.2	Number	Towns and Villages having banking offices (Scheduled commercial) (Sept. 2007)
८. राज्य / राष्ट्रीय उत्पन्न (२००६-०७)						State / National Income (2006-07)
8.1 चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	4,37,035 †	33,25,817**	13.1	Crore Rs	Income at current prices
8.2 चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	41,331 †	29,642**	...	Rs.	Per capita income at current prices
8.3 घटक उत्पादन मूल्यानुसार स्थूल राज्यांतर्गत/देशांतर्गत उत्पादन	कोटी रुपये	5,09,356 †	37,90,063**	13.4	Crore Rs.	Gross State Domestic Product (GSDP) / (GDP) at factor cost
8.4 स्थूल दरडोई उत्पन्न	रुपये	48,171 †	33,780**	...	Rs.	Gross per capita income

* अस्थायी /Provisional

वा.उ.पा./A.S.I.

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary estimates

** शीघ्र अंदाज / Quick estimates

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक/

राज्य	भांगोलिक क्षेत्र (लाख चौ.कि.मी.) Geo-graphical area (lakh sq. km.)	लोकसंख्या (लाखांत) Population (In lakh)	लोक-संख्येची घनता Density of population	नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	राज्याच्या भारताच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of State population to All-India population	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के) Decennial growth rate of population (per cent)	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of scheduled castes and scheduled tribes to total population	मुख्यतः कृषि करणा-यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि विषयक काम करणा-यांची एकूण काम करणा-यांशी टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers
संदर्भ वर्ष किया दिनांक	(2001)	(2001)	(2001)	(2001)	(2001)	(1991-01)	(2001)	(2001)	(2001)	(2001)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1 आंध्र प्रदेश	2.75	762.10	277	27.30	7.41	14.59	978	22.78	38.11	62.16
2 अरुणाचल प्रदेश	0.84	10.98	13	20.75	0.11	27.00	893	64.79	37.80	61.74
3 आसाम	0.78	266.56	340	12.90	2.59	18.92	935	19.26	26.69	52.36
4 बिहार	0.94	829.99	881	10.46	8.07	28.62	919	16.64	25.37	77.25
5 झारखंड	0.80	269.46	338	22.24	2.62	23.36	941	38.14	23.92	66.68
6 दिल्ली *	0.01	138.50	9,340	93.18	1.35	47.02	821	16.92	31.17	1.17
7 गोवा	0.04	13.48	364	49.76	0.13	15.21	961	1.81	31.56	16.49
8 गुजरात	1.96	506.71	258	37.36	4.93	22.66	920	21.85	33.60	51.58
9 हरियाणा	0.44	211.45	478	28.92	2.06	28.43	861	19.35	29.52	51.29
10 हिमाचल प्रदेश	0.56	60.78	109	9.80	0.59	17.54	968	28.74	32.31	68.47
11 जम्मू व काश्मीर	2.22	101.44	100	24.81	0.99	31.42	892	18.50	25.72	48.96
12 कर्नाटक	1.92	528.50	276	33.99	5.14	17.51	965	22.76	36.64	55.71
13 केरळ	0.39	318.41	819	25.96	3.10	9.43	1,058	10.95	25.87	22.80
14 मध्य प्रदेश	3.08	603.48	196	26.46	5.87	24.26	919	35.44	31.65	71.49
15 छत्तीसगड	1.35	208.34	154	20.09	2.03	18.27	989	43.37	33.86	76.47
16 महाराष्ट्र	3.08	968.79	315	42.43	9.42	22.73	922	19.05	35.87	54.96
17 मणिपूर	0.22	21.67	97	26.58	0.21	17.94	978	36.98	30.43	52.19
18 मंगळुरु	0.22	23.19	103	19.58	0.23	30.65	972	86.42	32.65	65.84
19 मिझोराम	0.21	8.89	42	49.63	0.09	28.82	935	94.49	40.79	60.60
20 नागालँड	0.17	19.90	120	17.23	0.19	64.53	900	89.15	35.38	68.38
21 ओरिसा	1.56	368.05	236	14.99	3.58	16.25	972	38.66	26.05	64.77
22 पंजाब	0.50	243.59	484	33.92	2.37	20.10	876	28.85	32.17	38.95
23 राजस्थान	3.42	565.07	165	23.39	5.49	28.41	921	29.72	30.86	65.91
24 सिक्कीम	0.07	5.41	76	11.07	0.05	33.06	875	25.62	39.36	56.36
25 तामिळनाडू	1.30	624.06	480	44.04	6.07	11.72	987	20.04	38.07	49.33
26 त्रिपुरा	0.10	31.99	305	17.06	0.31	16.03	948	48.42	28.52	50.83
27 उत्तर प्रदेश	2.41	1,661.98	690	20.78	16.16	25.85	898	21.21	23.67	65.89
28 उत्तरांचल	0.53	84.89	159	25.67	0.83	20.39	962	20.89	27.36	58.38
29 पश्चिम बंगाल	0.89	801.76	903	27.97	7.79	17.77	934	28.51	28.72	44.15
भारत*	32.87	10,286.10	325	27.82	100.00	21.54	933	24.40	30.43	58.20

* केंद्रशासित प्रदेश धरून /Includes Union Territories

N.A.-उपलब्ध नाही /Not available

मणिपूर राज्यातील सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून /Excludes Mao-Maram, Paomata and Purul sub divisions of Senapati district of Manipur State

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA

काम करणा-या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers particip- ation rate	मानव विकासाबाबतचे मूलभूत निर्देशक Basic Indicators of Human Development									दर हजार लोकसंख्येमागे	State
	साक्षरतेची टक्केवारी†† Literacy percentage			जन्माच्या वेळची आयुर्मर्यादा (वर्ष) Life expectancy at birth (years)		जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant morta- lity rate @@	चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)	प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या Number of students in primary and secondary schools per thousand population	
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	जन्माच्या वेळची आयुर्मर्यादा (वर्ष) Life expectancy at birth (years)							
				पुरुष Males	स्त्रिया Females						
(2001)	(2001)	(2001)	(2001)	(2006-10)	(2006-10)	(2006)	(2006)	(2006)	(2005-06)	(30.9.2004)	Reference year or date
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(1)
35.11	70.32	50.43	60.47	65.4	69.4	18.9	7.3	56	26,211	166	Andhra Pradesh
36.54	63.83	43.53	54.34	N.A.	N.A.	22.5	5.0	40	23,788	237	Arunachal Pradesh
20.71	71.28	54.61	63.25	61.6	62.8	24.6	8.7	67	18,598	195	Assam
18.84	59.68	33.12	47.00	67.1	66.7	29.9	7.7	60	7,875	149	Bihar
26.41	67.30	38.87	53.56	66.0	64.0	26.2	7.5	49	N.A.	165	Jharkhand
9.37	87.33	74.71	81.67	71.4	74.8	18.4	4.7	37	61,676	175	Delhi *
22.36	88.42	75.37	82.01	N.A.	N.A.	15.1	7.4	15	70,112	148	Goa
27.91	79.66	57.80	69.14	67.2	71.0	23.5	7.3	53	34,157	191	Gujarat
27.22	78.49	55.73	67.91	67.9	69.8	23.9	6.5	57	38,832	169	Haryana
43.67	85.35	67.42	76.48	69.8	73.3	18.8	6.8	50	33,805	227	Himachal Pradesh
22.45	66.60	43.00	55.52	65.0	67.0	18.7	5.9	52	N.A.	148	Jammu & Kashmir
31.98	76.10	56.87	66.64	66.5	71.1	20.1	7.1	48	27,101	185	Karnataka
15.38	94.24	87.72	90.86	72.0	76.8	14.9	6.7	15	30,668	158	Kerala
33.21	76.06	50.29	63.74	62.5	63.3	29.1	8.9	74	15,853	238	Madhya Pradesh
40.04	77.38	51.85	64.66	61.0	64.0	26.9	8.1	61	20,151	226	Chhatisgarh
30.81	85.97	67.03	76.88	67.9	71.3	18.5	6.7	35	36,090	200	Maharashtra
39.02	80.33	60.53	70.53	N.A.	N.A.	13.4	4.5	11	20,326	222	Manipur
35.15	65.43	59.61	62.56	N.A.	N.A.	24.7	8.0	53	23,420	269	Meghalaya
47.54	90.72	86.75	88.80	N.A.	N.A.	17.8	5.5	25	23,900	215	Mizoram
38.06	71.16	61.46	66.59	N.A.	N.A.	17.3	4.8	20	N.A.	162	Nagaland
24.66	75.35	50.51	63.08	62.3	64.8	21.9	9.3	7	17,299	206	Orissa
19.05	75.23	63.36	69.65	68.7	71.6	17.8	6.8	44	34,929	137	Punjab
33.49	75.70	43.85	60.41	66.1	69.2	28.3	6.9	67	17,863	225	Rajasthan
38.57	76.04	60.40	68.81	N.A.	N.A.	19.2	5.6	33	26,412	220	Sikkim
31.54	82.42	64.43	73.45	67.6	70.6	16.2	7.5	37	29,958	186	Tamil Nadu
21.08	81.02	64.91	73.19	N.A.	N.A.	16.6	6.3	36	24,706	220	Tripura
16.54	68.82	42.22	56.27	64.0	64.4	30.1	8.6	71	13,262	200	Uttar Pradesh
27.33	83.28	59.63	71.62	64.0	68.0	21.0	6.7	43	26,118	229	Uttaranchal
18.32	77.02	59.61	68.64	68.2	70.9	18.4	6.2	38	25,156	178	West Bengal
25.63	75.26	53.67	64.84	65.8	68.1	23.5	7.5	57	25,956	189	India*

छोट्या राज्यां व केंद्रशासित प्रदेशांचे बालमृत्यू दर त्रिवर्षिक (२००४-०६) सरकृत्या सरासरीवर आधारित आहेत/
 Infant mortality rates for smaller States and Union territories are based on three year (2004-06) moving averages

साक्षरतेची टक्केवारी सात वर्ष व वयोवृद्धां अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे /The literacy rates relate to the population aged seven years and above

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक/

राज्य	दर हेक्टर उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि.ग्रॅ) Foodgrains production per capita (Kg.)	पिकांखालील दर हेक्टर क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि.ग्रॅ) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area	दर शेतक-यामागे निव्वळ घेरणी क्षेत्र (हेक्टर) Net area sown per cultivator (Hectare)	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily factory employ- ment per lakh of population (No.) (P)
	एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total food grains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस Sugar- cane					
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	त्रैवार्षिक सरासरी-Triennial average (2003-04 to 2005-06)					(2004-05)	(2004-05)	(2004-05)	(2004-05)	(2001)
(1)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)
1 आंध्र प्रदेश	2,792	630	2,176	345	74,676	166.0	158.79	39.8	1.3	948
2 अरुणाचल प्रदेश	1,230	1,048	1,221	N.A.	15,333	194.2	2.89	17.1	0.6	N. A.
3 आसाम	1,469	552	1,432	170	38,000	126.2	43.96	4.3	0.7	370
4 बिहार	1,440	759	1,374	N.A.	41,217	262.9	93.78	53.8	0.7	N. A.
5 झारखंड	1,386	554	1,269	N.A.	35,000	144.2	59.71	10.3	0.5	N. A.
6 दिल्ली *	3,027	2,000	3,044	N.A.	N.A.	6.4	12.44	75.6	0.7	(R)1,706
7 गोवा	2,931	968	2,616	N.A.	58,333	104.6	34.08	23.7	2.7	2,584
8 गुजरात	1,737	710	1,534	484	73,367	95.6	103.48	37.1	1.7	(R)1,739
9 हरियाणा	3,179	710	3,068	489	61,199	562.3	163.43	84.6	1.2	N. A.
10 हिमाचल प्रदेश	1,845	528	1,797	N.A.	15,222	249.7	47.00	18.7	0.3	(R)1,447
11 जम्मू व काश्मीर	1,729	488	1,690	N.A.	N.A.	137.0	68.27	41.1	0.5	N. A.
12 कर्नाटक	1,755	390	1,386	205	75,872	186.6	100.98	26.0	1.5	(R)1,859
13 केरळ	2,170	833	2,141	246	1,06,500	20.2	67.27	15.2	3.0	N. A.
14 मध्य प्रदेश	1,373	758	1,171	194	42,414	212.5	52.78	30.7	1.4	674
15 छत्तीसगड	1,245	494	1,108	170	2,647	222.3	63.38	23.0	1.1	N.A.
16 महाराष्ट्र	1,008	549	882	184	67,032	100.6	77.75	17.4	1.5	1,285
17 मणिपूर	2,413	478	2,333	N.A.	67,000	194.1	85.71	22.7	0.6	N.A.
18 मेघालय	1,650	923	1,621	194	N.A.	91.1	18.60	27.9	0.5	N.A.
19 मिझोराम	1,885	1,125	1,833	340	15,000	132.1	14.79	19.8	0.4	N.A.
20 नागालँड	1,663	925	1,584	68	48,200	190.7	1.58	27.4	0.6	N.A.
21 ओरिसा	1,474	396	1,326	418	60,674	177.2	40.75	30.9	1.4	369
22 पंजाब	4,005	802	3,985	667	56,826	985.1	193.66	96.6	2.1	1,902
23 राजस्थान	1,343	415	1,081	319	53,450	195.1	36.15	33.7	1.3	663
24 सिक्कीम	1,427	952	1,382	N.A.	N.A.	180.6	5.04	8.1	0.9	N.A.
25 तामिळनाडू	2,058	376	1,763	245	1,00,340	94.8	161.66	52.4	1.0	N.A.
26 त्रिपुरा	2,219	654	2,164	340	50,667	163.2	39.76	30.8	0.9	970
27 उत्तर प्रदेश	2,270	849	2,072	183	58,124	206.4	134.56	72.6	0.8	N.A.
28 उत्तरांचल	1,690	628	1,639	N.A.	60,196	191.0	88.34	42.6	0.5	N.A.
29 पश्चिम बंगाल	2,502	790	2,441	408	72,000	188.4	134.18	58.3	1.0	N.A.
भारत *	1,948	603	1,698	330	63,745	178.7	96.20	41.9	1.1	1,119

* केंद्रशासित प्रदेश धरून /Includes Union Territories (R) मागील वर्षाची माहिती / Previous year's data

(P) - अस्थायी /Provisional

N.A. - उपलब्ध नाही /Not available

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA--contd.

उद्योगातील दरडोई स्थूल उत्पादन (रुपये) per capita gross output in industries (Rs.) #	उद्योगातील दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) #	विज्जेचा दरडोई घरगुती वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	विज्जेचा दरडोई औद्योगिक वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P) @	दर लाख लोकसंख्ये-मागे मोटार वाहने (संख्या) Motor vehicles per lakh population (No.) (P)	दर शंभर चौरस किलो मीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी Total road length per hundred sq. km. of area (Km.) **	दर लाख लोकसंख्ये-मागे रास्त भावाच्या/शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/shops per lakh of population	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका Scheduled commercial banks			State
							दर लाख लोकसंख्ये-मागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दरडोई दिलेले कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)	
(2004-05)	(2004-05)	(2004-05)	(2004-05)	(31-3-04)	(31-3-02)	(2001)	(31-3-2006)	(31-3-2006)	(31-3-2006)	Reference year or date
(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(42)	(1)
12,945	2015	99.61	146.74	7,277	71	53	6.9	17,393	15,230	Andhra Pradesh
N. A.	N. A.	56.52	3.91	1,842†	22	94	6.1	15,300	4,101	Arunachal Pradesh
7,783	1,313	25.49	20.86	2,588	115	123	4.3	8,856	3,835	Assam
1,378	103	13.64	9.24	854	81	57	3.9	6,164	1,858	Bihar
13,160	5,875	29.43	223.76	4,295	14	31	5.1	12,489	4,240	Jharkhand
11,377	1,579	407.01	125.91	27,943	2,579	22	10.8	2,03,521	1,44,294	Delhi *
1,04,561	20,142	206.56	693.12	29,966	242	37	23.5	1,14,404	30,065	Goa
48,468	6,695	101.25	295.65	13,308	70	29	6.7	20,962	13,523	Gujarat
33,634	5,195	126.25	154.57	11,415	64	39	7.6	25,514	14,698	Haryana
14,488	3,451	127.93	235.68	4,589	53	58	13	26,026	10,805	Himachal Pradesh
3,564	518	137.19	69.38	4,004	11	29	7.8	19,759	9,339	Jammu & Kashmir
19,715	3,719	89.18	117.2	7,248	79	39	9.1	30,177	23,380	Karnataka
10,921	1,229	129.79	90.98	8,489	387	44	10.9	28,394	18,063	Kerala
7,227	854	58.97	72.51	5,913	52	31	5.2	9,679	6,020	Madhya Pradesh
12,487	3,910	62.25	193.77	5,516	26	31	4.6	10,638	5,639	Chhatisgarh
34,990	5,003	124.70	217.5	8,847	87	52	6.3	62,113	60,859	Maharashtra
139	23	45.01	3.19	4,238	52	76	3.4	6,159	3,293	Manipur
2,340	379	70.61	201.98	3,025^	43	155	7.5	15,496	5,552	Meghalaya
N.A.	N.A.	90.13	2.05	4,506	24	104	8.8	12,596	6,778	Mizoram
522	95	57.15	1.74	8,226	124	21	3.6	10,470	3,027	Nagaland
6,065	1,574	69.34	93.33	3,995	152	68	6.0	10,593	6,780	Orissa
20,783	2,275	198.33	341.53	13,916	123	59	10.8	32,032	19,991	Punjab
7,382	1,083	55.53	85.57	6,368	39	35	5.6	9,287	7,662	Rajasthan
N.A.	N.A.	172.81	47.37	3,004	29	155	10.1	26,421	13,836	Sikkim
24,773	3,350	172.12	219.25	13,385	128	44	7.7	24,846	27,891	Tamil Nadu
1,835	689	44.19	14.93	2,282	163	36	5.4	11,567	3,928	Tripura
6,103	800	57.75	36.68	3,649	103	45	4.6	9,677	4,368	Uttar Pradesh
11,180	2,162	112.14	98.65	5,774	63	31	9.8	31,266	8,437	Uttaranchal
8,598	1,252	66.71	102.11	3,045	103	26	5.4	17,449	10,921	West Bengal
15,337	2,383	87.77	126.24	6,726	75	46	6.3	23,001	17,255	India*

(P) अस्थायी /Provisional

@ यात नॉनयुटीलिटीच्या स्वनिर्मितीचा समावेश आहे / This includes self generation of non-utilities

^ २००२-०३ चे आकडे आहेत/Data relates to 2002-03 †१९९६-९७ चे आकडे आहेत/Data relates to 1996-97. # वा.उ.पा./A.S.I.

** सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, पाटबंधारे विभाग व वन विभाग यांच्याकडील रस्त्यांचा समावेश आहे

** This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation Department and Forest Department

EXECUTIVE SUMMARY

Economic situation in the country

National Income

1.1 As per the advance estimates prepared by CSO, the economic growth of the country (at 1999-2000 prices) is likely to be 8.7 per cent in 2007-08, as against the growth of 9.6 per cent 2006-07 and 9.4 per cent in 2005-06. The economy grew at an average rate of 7.8 per cent during the Tenth Five Year Plan (X-FYP) period, the highest ever achieved in any plan period. The sectoral growth rates of GDP for 2007-08 are estimated to be 2.7 per cent for Primary Sector, 9.4 per cent for Secondary Sector and 10.7 per cent for Services sector. The GDP for 2006-07 at current prices is estimated at Rs.37,90,063 crore and the Net National Product (i.e. National Income) at Rs.33,25,817 crore. The per capita National Income during 2006-07 is estimated at Rs. 29,642, higher by 14.2 per cent over the previous year.

Monsoon-2007

1.2 The weighted seasonal rainfall, for the country as a whole, during the south-west monsoon (June-September) 2007 was 5 per cent higher than the long period average (LPA). The southern peninsula experienced the maximum rainfall (26 per cent more) followed by Central India (8 per cent) and North-East India (4 per cent), over and above the respective LPAs. The rainfall in North-West India was in deficit by 5 per cent. Out of the 533 meteorological districts in the country, 32 per cent experienced excess rainfall, 40 per cent normal, 24 per cent deficient, whereas, the remaining 4 per cent experienced scanty rainfall. During the season, the rainfall was not uniformly distributed over the time and across the country reporting significant variations to relative LPAs. The cumulative post-monsoon

rainfall from October 1 to December 31, 2007, was excess to normal in 9 meteorological subdivisions and deficient/scanty in the remaining 27 meteorological subdivisions in the country.

Agriculture Production

1.3 The foodgrains production in 2007-08 is expected to be at 219.3 million tonnes, marginally higher (0.9 per cent) than the production of 217.3 million tonnes in 2006-07. The production of cereals is expected to be at 205 million tonnes as against 203.1 million tonnes during 2006-07. However, the production of wheat is expected to decline marginally by one million tonne at 74.8 million tonnes. The oil seeds production is estimated at 27.2 million tonnes, more by 12 per cent than the earlier year's production of 24.3 million tonnes. The production of cotton is expected to increase from 22.6 million bales to 23.4 million bales in 2007-08. However, the sugarcane production is projected at 340 million tonnes during 2007-08, less than the production of 355 million tonnes during the previous year.

Industrial Production

1.4 During 2007-08, the All-India Index of Industrial Production (Base 1993-94), for the period April-December, 2007, was 261.4, higher by 9 per cent than that for the corresponding period of the previous year. A notable feature of growth during X-FYP was resurgence of manufacturing sector. There was a sharp acceleration in the growth of manufacturing sector from 3.3 per cent during IX-FYP to 8.6 per cent during the X-FYP. However, the first eight months of the current fiscal, till November, 2007, witnessed a moderate slowdown in the growth of the industrial sector. The manufacturing sector, which witnessed the growth of 12.5 per cent in 2006-07, is estimated to experience slowdown at 9.8 per cent during April-November, 2007.

Service Sector

1.5 The services sector, which accounts for about 56 per cent share in GDP, is expected to grow at 10.7 per cent during 2007-08, as against 11.1 per cent growth during 2006-07. The impressive progress in the telecommunication and higher growth in transport played an important role in the growth of this sector. During X-FYP, besides manufacturing sector, the communication and construction were two sectors that had contributed in the high growth of GDP.

Public Finance

1.6 The fiscal deficit of the Central Government, as a proportion to GDP, is expected to decrease to 2.5 per cent in 2008-09 (BE) as against 3.1 per cent in 2007-08 (RE). In the year 2008-09 (BE), the revenue deficit as a proportion to GDP is also expected to fall down at 1.0 per cent as against 1.4 per cent in 2007-08 (RE). The tax-GDP ratio is expected to increase to 13 per cent in 2008-09.

Import-Export

1.7 The exports of the country in first nine months (April to December) of the current year 2007-08 are increased by 21.6 per cent over the corresponding period of the previous year. These are estimated at US \$ 1,10,965 million. During the same period, imports are estimated at US \$ 1,68,803 million, which are also higher by 25.9 per cent. The trade deficit for the period April to December, 2007 was US \$ 57,838 million. The foreign currency assets with Reserve Bank of India stood at US \$ 2,81,183 million at the end of February 8, 2008, as against US \$ 1,91,924 million by the end of March, 2007. The average exchange rate for the period April to December, 2007 was Rs. 40.41 per US dollar.

Balance of Payments

1.8 An increase in international prices of petroleum products and gold resulted in widening trade deficit and thereby increasing current account deficit. During 2006-07, on balance of payments (BoP) basis, the exports and imports were placed at 14 per cent and 20.9 per cent of GDP, resulting in trade deficit of 6.9 per cent of GDP. However, the higher invisible surpluses, basically private transfer receipts have resulted in reducing the extent of current account deficit to 1.1 per cent of GDP. During the first half of the current year (April-September), the current account deficit is

expected to be at US\$ 10.7 billion, equivalent to 2 per cent of GDP. However, a heavy increase in foreign investment (US\$ 22.2 billion) and increase in commercial borrowings have resulted in increase in net capital inflows to US\$ 51.1 billion in the first six months of 2007-08. Apart from this, the appreciation of rupee in international currency has ultimately resulted in surplus balance of payments of US\$ 48.6 billion.

Money Supply

1.9 During the current year, on the year-on-year basis, the growth of broad money supply (M_3), which reflects monetary developments, as on January 4, 2008, amounted to 22.4 per cent, higher than 20.8 per cent on the corresponding date of the previous year. The growth in M_3 during 2007-08 has been running ahead of the target as well as the growth of the earlier year. The credit to the commercial sector during the current financial year, up to January 4, 2008, decelerated to 20.2 per cent as against 28 per cent as on January 5, 2007. During the year 2007-08, among the various components of money supply, the rate of expansion in currency with public on-year-on basis, till January 4, 2008, was 15.1 per cent which was marginally less than that of 16.8 per cent as on January 5, 2007.

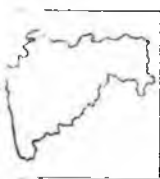
Price Situation

1.10 The point-to-point to inflation measure on the basis of WPI was recorded at 3.9 per cent on January 19, 2008, down sharply from 6.3 per cent recorded a year ago. There was a sharp decline in inflation rate of primary articles to 3.1 per cent on January 19, 2008, compared to 10.1 per cent a year ago. Also, the other two major components of WPI, viz. 'fuel, power, light & lubricants' and 'manufactured products' showed deceleration in the annual inflation during 2007-08. The 52 week average inflation rate recorded on January 18, 2008 was 4.6 per cent as against 4.9 per cent for the 52 weeks ended on January 19, 2007.

1.11 The inflation rate, based on All-India Consumer Price Index for the Industrial Worker (CPI-IW), during 2006-07 was observed at 6.7 per cent as against 4.4 per cent in 2005-06. In the current fiscal this rate was 6.7 per cent during April, 2007, which increased to 7.3 per cent in August, 2007. Thereafter, it started decelerating and reached to 5.5 per cent in December, 2007. The average inflation rate for the period April to December, 2007 was 6.2 per cent.

Economic Situation in Maharashtra

Gross State Domestic Product

1.12 As per the advance estimates, Gross State Domestic Product (GSDP) of Maharashtra, at constant (1999-2000) prices, is expected to grow at the rate of 9.0 per cent during 2007-08. The sectoral growth rates of GSDP are expected to be at 5.7 per cent for Primary, 10.4 per cent for Secondary and 9.1 per cent for Tertiary Sectors. For 2006-07, the GSDP at constant (1999-2000) prices for Maharashtra is estimated at Rs. 3,76,783 crore as against Rs.3,43,501 crore in 2005-06. At current prices, GSDP for 2006-07 is estimated at Rs. 5,09,356 crore as against Rs. 4,38,058 crore in the previous year, showing an increase of 16.3 per cent.

State Income

1.13 As per the preliminary estimates, the State Income (i.e. Net State Domestic Product) of Maharashtra at current prices for the year 2006-07 is Rs. 4,37,035 crore and the *per capita* State Income is Rs. 41,331. At constant 1999-2000 prices, the State Income for 2006-07 is estimated at Rs. 3,25,148 crore and the *per capita* State Income at Rs. 30,750.

Public Finance

1.14 The total revenue receipts of the State Government increased from Rs.31,103 crore during 2002-03 to Rs.60,267 crore during 2006-07. Thus the revenue receipts have almost doubled during X-FYP. Both the tax revenue and non-tax revenue have increased almost at equal pace. The budget estimates of 2007-08 reveal that the revenue receipts of the State Government will increase by 13.3 per cent to Rs.68,299 crore, as against Rs.60,267 crore in 2006-07. The tax revenue of the Government is also expected to increase by 14.3 per cent i.e. from Rs.46,347 crore in 2006-07 to Rs.53,002 crore in 2007-08. The tax revenue for the first nine months of the current fiscal was 68.8 per cent (Rs.36,458 crore) of the budget estimates. The debt burden of the State Government is expected to be at Rs.1,44,325 crore in 2007-08 as against Rs.1,34,493 crore in 2006-07.

1.15 During X-FYP, the revenue expenditure of the State Government has increased from Rs.40,474 crore to Rs.63,460 crore. It is further

expected to increase to Rs.67,788 crore in 2007-08. The component of plan expenditure in the total expenditure of the Government is expected to increase from 8.4 per cent in 2002-03 to 24.3 per cent in 2007-08. The Government has succeeded in containing the proportion of expenditure on establishment to revenue receipts from 59.4 per cent in 2002-03 to 41.7 per cent in 2007-08.

1.16 The revenue and fiscal deficits as a per cent of GSDP were maximum in 2003-04 at 2.4 per cent and 5.3 per cent respectively. But implementation of 'Fiscal Responsibility and Budgetary Management' (FRBM) Act has helped the Government in reducing both revenue and fiscal deficits. The budget estimates of 2007-08 expect revenue surplus of Rs. 511 crore (0.1 per cent of GSDP), whereas the fiscal deficit is expected to fall down from Rs. 15,620 crore (3.1 per cent of GSDP) in 2006-07 to Rs.11,158 crore (1.9 per cent of GSDP) during 2007-08.

Monsoon-2007

1.17 The South-West monsoon arrived in the State on 13th June, 2007, late by 6 days. The rainfall received in the months of June, July, August, September and October, 2007 was 148 per cent, 89 per cent, 111 per cent, 115 per cent and 35 per cent of the normal rainfall respectively. The overall rainfall received by the State during monsoon 2007 was in excess by 9 per cent of the normal rainfall. Nanded district received deficient rainfall (73 per cent) than the normal. Six districts viz. Dhule, Nandurbar, Pune, Satara, Amravati and Wardha received 120 per cent and more (excess) rainfall.

Agriculture Production

1.18 During 2007-08, the foodgrains production in the State is expected to be at 152.85 lakh Metric Tonnes, more by about 20 per cent than that in 2006-07. The production of cotton (lint) is expected to be around 58.15 lakh bales, more by 26 per cent than during the previous year. The oil seeds production is expected to increase by 32 per cent to 47.08 lakh tonnes. The sugarcane production is also expected to be much more at 806 lakh tonnes, more by 22 per cent than in the previous year.

Milk Production

1.19 The milk production in the State during 2007-08 is estimated at 72 lakh M.T., more by

3 per cent than in the previous year. The average daily collection of milk by the Government and co-operative dairies in the State (excluding Greater Mumbai) during 2007-08 (up to November 2007), is expected to be 44 lakh litres, as against the average daily collection of 45 lakh litres during 2006-07.

Fish Production

1.20 During 2007-08, up to the end of December, 2007, the estimated marine and inland fish production in the State is 3.26 lakh M.T. and 0.97 lakh M.T. respectively. During 2006-07, this production was 4.60 lakh M.T. and 1.30 lakh M.T. The approximate gross values of marine and inland fish production during 2006-07 and 2007-08 (up to December, 2007) were Rs.2,045 crore and Rs. 1,465 crore respectively.

New Investment Proposals

1.21 Since adoption of liberalisation policy, till the end of July, 2007, total 14,193 industrial projects with investment of Rs. 4,37,078 crore and employment potential of about 25.60 lakh have been registered with the Government of India to set up units in the State. Out of these, 6,499 projects involving investment of Rs. 1,01,547 crore have already started their production till the end of July, 2007 and employment of about 6.41 lakh is generated.

Foreign Direct Investment

1.22 Since adoption of liberalisation policy till the end of July, 2007, under Foreign Direct Investment (FDI), 3,982 projects with investment of Rs. 70,856 crore have been approved by the Government of India for setting up industries in the State. Of these, 1,623 projects (41 per cent) with investment of Rs. 39,121 crore (55 per cent) were commissioned up to July, 2007. Of the proposed total investment under FDI in the country, Maharashtra continued to be at the top position. The FDI projects approved are mainly in the field of services (24 per cent), IT (21 per cent), infrastructure (12 per cent), automobiles (10 per cent).

Industrial Production

1.23 It is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State in the first nine months of 2007-08 has registered a growth of 9.6 per cent as against 9.0 per cent in 2006-07.

Information Technology

1.24 The State Government is developing public Information Technology (IT) parks in different areas of the State through City and Industrial Development Corporation (CIDCO) and Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC). Accordingly, 33 Government/public IT parks and 245 private IT parks are being developed. These IT Parks are expected to generate 11.54 lakh employment opportunities with private investment of Rs. 15,005 crore.

Industrial Relations

1.25 The number of work stoppages in factories due to strikes and lockouts during 2007 was 22, less than that of 23 during 2006. The number of persondays lost due to work stoppages including continuing work stoppages was 9.54 lakh in 2007, and was less than that of 10.84 lakh persondays lost during 2006.

Mineral Production

1.26 The potential mineral bearing area of the State is about 58 thousand sq. km (i.e. about 19 per cent of the total geographical area). The total value of minerals extracted in the State during 2006-07 was Rs. 4,183 crore, in which the share of coal was about 80 per cent (Rs. 3,335 crore).

Price Situation

1.27 The Consumer Price Index Number compiled separately for the urban and rural areas of the State reveal that, during April to December, 2007, the average urban CPI has increased by 7.8 per cent, whereas for the rural area the rise was 10.5 per cent.

Public Distribution System

1.28 Under Targeted Public Distribution System, during 2007-08, up to December, 2007 the off-take of rice and wheat by BPL families (excluding A.A.Y.) was 79 per cent and 89 per cent respectively. Similarly, the off-take under Antyodaya Anna Yojana up to December, 2007 was 81 per cent and 85 per cent respectively.

Electricity Generation

1.29 The installed capacity of electricity generation in Maharashtra including captive and non-conventional source at the end of March 2007 stood at 15,453 MW, whereas, including

the State's share in NTPC/NPC, the total available capacity for Maharashtra stood at 17,984 MW. During 2007-08, there was no capacity addition upto the end of December, 2007 by MAHAGENCO. During 2007-08, the generation of electricity in the State upto the end of December, 2007 was 51,040 million KWH, higher by 3.4 per cent than that in the corresponding period of 2006-07. During 2007-08 upto December, 2007, the peak demand of 17,489 MW was recorded on 18th December, 2007 which was met with load shedding of 4,618 MW. As the State is facing power deficit, the load shedding has become a regular feature. The transmission and distribution losses of the State owned companies were 5.5 per cent and 29.5 per cent respectively in 2006-07. The expected capacity addition by MAHAGENCO and central sector in XI-FYP is 657 MW and 10,249 MW respectively. As one of the steps towards private public participation (PPP) in electricity generation, the Government of Maharashtra has signed MOUs with 8 private companies for total capacity addition of 12,500 MW.

Transport and Communications

1.30 By the end of March, 2007, the total road length maintained by PWD and ZPs in the State was 2.34 lakh km., whereas the total rail-route length in the State was 5,902 km (9.2 per cent of 64,068 km rail-route of the country). The total number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2008 was 130.3 lakh. The number of post offices in the State at the end of March, 2007 was 12,599, of which 11,315 were in rural areas and 1,284 in urban areas. There were 64.44 lakh telephone connections in the State as on 31st March, 2007. At the end of September, 2007, there were 279.14 lakh cell phones in Maharashtra, out of which 115.25 lakh (41.3 per cent) were in Mumbai Circle.

Population

1.31.1 As per the Population Census 2001, Maharashtra's population was 9.69 crore. The projected population of the State as on 1st March, 2008 is about 10.80 crore.

1.31.2 As per the Census 2001, literacy rate was 76.9 per cent. It was 86.0 per cent and 67.0 per cent for males and females respectively. However, as per the results of first two sub-rounds of NSS 64th Round (July, 2007-June, 2008), the literacy rates for males and females have increased to 86.2 per cent and 69.3 per cent respectively.

1.31.3 The information based on Sample Registration Scheme (SRS) shows significant improvement in the demographic indicators viz., consistent decline in the birth rate (18.5), death rate (6.7) and infant mortality rate (35) for Maharashtra for the year 2006.

Employment

1.32. As per the estimates of State sample of N.S.S. 61st round conducted during July, 2004 - June, 2005, the employment in various sectors of the State was 432 lakh. The maximum employment of 242 lakh (56 per cent) was observed in the Agriculture and allied activities. The employment in manufacturing sector was 45.8 lakh (10.6 per cent), whereas in services sector it was 123 lakh (28.5 per cent). Maharashtra State was first in the country to introduce the Employment Guarantee Scheme. Apart from EGS, the Government is running various employment generation schemes such as *Sampoorna Gramin Rojgar Yojana*, centrally sponsored *Rashtriya Gramin Rojgar Hami Yojana*. According to factory statistics, the average daily factory employment in the State for the year 2006 was 12.8 lakh, 1.8 per cent more than that for 2005.

Education

1.33 Education is universally acknowledged as one of the key inputs contributing to the process of national and individual development. During 2007-08, there were 69,330 primary, 15,762 secondary, 3,914 higher secondary schools and 663 junior colleges in the State. The enrolment in primary, secondary, higher secondary schools and junior colleges in the State during 2007-08 was 115.71 lakh, 58.24 lakh, 45.80 lakh and 8.32 lakh respectively.

Agricultural Credit

1.34 The agricultural credit for seasonal agricultural operations is made available through Primary Agricultural Credit Societies (PACS) from the co-operative network, Commercial Banks and Regional Rural Banks (RRBs). During 2006-07, the aggregate loans advanced for seasonal agricultural operations in the State was of the order of Rs.7,798 crore, of which the loans through PACS were Rs.5,498 crore (70 per cent), through Commercial Banks were Rs.1,999 crore (26 per cent) and through RRBs were Rs.301 crore (4 per cent).

Scheduled Commercial Banks

1.35 As on 30th September, 2007, the total number of banking offices (branches) of Scheduled Commercial Banks in the State was 6,797, which accounted for 9.4 per cent of the total scheduled commercial banking offices (72,117) in the country. The aggregate deposits with the scheduled commercial banks in the State, as on 30th September, 2007 were Rs. 7,31,830 crore, which were higher by 31 per cent than those in the previous year. During the same period, gross credits of these banks increased impressively by 21 per cent and reached Rs. 6,69,861 crore. The Credit-Deposit Ratio (CDR) of all the scheduled commercial banks in the State at the end of September, 2007 was 92 per cent. In respect of both the bank deposits and gross bank credits of scheduled commercial banks in the country as on 30th September, 2007, Maharashtra stands first among all the states.

Mutual Funds

1.36 Mutual Funds is a fast growing financial service, regulated by SEBI. As on 31st March, 2007, there were 40 mutual funds registered in India with the total assets of Rs.3,26,292 crore, of which 36 mutual fund houses were registered in Maharashtra. The net amount mobilised by these 36 fund houses during 2006-07 was Rs. 89,569 crore.

Special Study

1.37 In the 64th round of National Sample Survey (July, 2007 to June, 2008) the information on 'Participation & Expenditure on Education'

and 'Employment-Unemployment & Migratic Particulars' is being collected. Some of the important results based on quick tabulation of selected items of the State sample data collected in the first two sub-rounds (July-December, 2007) of the survey are given below.

i) The proportion of out of school children in the age group of 6-14 years is about 8 per cent in the rural areas and about 6 per cent in the urban areas.

ii) The annual average expenditure per student staying with the household and studying in the primary classes was Rs. 676 in the rural areas and Rs. 3,537 in the urban areas. The expenditure per dependent member studying away from home was Rs. 5,872 in rural areas and Rs. 22,892 in the urban areas.

iii) The proportion of in-migrant households migrated during last 365 days was 3 per cent of the total households both in rural and urban areas. Employment is the main reason for in-migration followed by education.

iv) The proportion of migrated persons was 30 per cent in rural areas and 37 per cent in the urban areas. Marriage is one of the important reasons for migration followed by migration of parents/earning members.

v) The proportion of households having out-migrant members was 8 per cent in the rural areas and 2 per cent in the urban areas. The average annual amount of remittances received by such households was Rs. 11,817 in the rural areas and Rs. 38,144 in the urban areas.

* * * * *

ECONOMIC OUTLOOK AND POLICY IMPERATIVES

State Economy

2.1 The State Economy has shown consistent and impressive growth in the last three years of the X-FYP. During 2002-03 & 2003-04 (first two years of X-FYP), Gross State Domestic Product (GSDP) registered an average growth of about 7 per cent which subsequently increased by 8.2 per cent in 2004-05, 9.3 per cent in 2005-06 and 9.7 per cent in 2006-07. The overall performance of 3 per cent compound average growth rate in FYP is commendable considering target of 8.0 per cent and much lower growth of 3.8 per cent achieved in the IX-FYP. It is expected that the growth in the economy will continue and as per advance estimates for 2007-08, the growth of GSDP is expected to be at 9.0 per cent. The expected sector wise growth rates of economy during 2007-08 are promising with the primary sector touching 5.7 per cent, secondary 10.4 per cent and tertiary 9.1 per cent. The sectoral growth rates for the X-FYP period were 4.3 per cent in primary, 9.6 per cent in secondary and 8.7 per cent in tertiary sectors. Better monsoon during last three years i.e. from 2005-06 to 2007-08 as compared to drought situation prior to that resulted in comparative better agricultural production. The recovery in the agricultural and allied services from a negative growth rate of 6.3 per cent in 2004-05 to average growth rate of 8.0 per cent in 2005-06, 2006-07 & 2007-08 has been encouraging and has contributed to higher growth in the economy.

2.2 The consistent growth in the GSDP in last few years signals the potential of higher growth trajectory in all the sectors of the State economy in the near future. However, broad based balanced

economic growth calls for focused efforts for the development of agriculture and allied sectors, up-gradation of rural infrastructure, strong integration of urban and rural areas. Skill development of the work force is necessary for reducing dependency on agriculture for livelihood. The State has already identified the tourism potential and new opportunities for development of this sector such as Coastal Tourism, Eco-Tourism, Agro-Tourism, Health Tourism, etc. This needs to be translated into time-bound actions for generating employment and to boost rural economy. While achieving a high growth rate of the economy, care needs to be taken to address socio-economic issues of human development such as, unemployment, poverty, health, education, etc.

Public Finance

2.3 The main objective of Fiscal Responsibilities and Budget Management Act (FRBM), 2005 is to wipe out revenue deficit by 2008-09. Concerted efforts put in by the State in implementing FRBM Act and VAT system has succeeded in reducing extent of fiscal deficit from 5.3 per cent of GSDP in 2003-04 to 3.1 per cent in 2006-07. During 2003-04 to 2006-07, the revenue receipts increased annually at growth rate of over 20.6 per cent, while revenue expenditure increased by 14.1 per cent. The tax and non-tax revenues have recorded an impressive growth of 20.3 per cent and 40.3 per cent respectively in 2006-07 as compared to the previous year. Thus, the Maharashtra state is now moving from fiscal consolidation to fiscal stabilization. However, the increasing debt of the State Government and rising interest payment burden are major concerns for the State. In 2007-08, the overall debt of the State Government

is expected to be Rs.1,44,325 crore which is 24.9 percent of GSDP and the expected expenditure towards interest payment is Rs.12,406 crore i.e. 18.2 per cent of revenue receipts.

2.4 For further strengthening the financial condition of the State, fiscal measures adopted by the State such as implementation of FRBM Act, 2005 need to be continued. For achieving fiscal health, it is necessary to increase tax and non-tax revenues, reduce expenditure on subsidies, borrowings, curtail non-development expenditure and containment of expenditure on salaries and pension, etc. As per recommendations of XII Finance Commission, the Central Govt. has discontinued advancing loans to States. As borrowings and rate of interest depend on fiscal health of the State, the Govt. has to go consciously for open market borrowings to finance the capital expenditure.

Infrastructure

2.5 For the State, to continue to be a favourable destination for foreign investors, the present infrastructure needs to be augmented and developed at par with global standards. As land and other natural resources are amply available in the State, opportunities for development of infrastructure are wide open. Road and railway networks, air and water transport facilities, power (electricity), water and human resources are the important basic components of physical infrastructure required for increase in the pace of the economy. As services sector contributes maximum share to GSDP, overall infrastructure development will definitely have a greater impact on the State economy and can put State on a higher growth trajectory. Infrastructure development requires huge amount of investments. The Public Private Partnership Model has good potential for raising the quantity and quality of infrastructure in a time bound manner.

Irrigation

2.5.1 Water is not a requirement of the agriculture only but it is also a basic requirement for other sectors too. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in the State is

about 17 per cent as against 43 per cent at national level. The created irrigation potential in the State is not being actually fully utilized. According to the Maharashtra Water and Irrigation Commission (1999), the irrigation potential in the State is estimated to be 126 lakh hectares. Despite huge investments by the State, the percentage of gross irrigated area has almost remained same (15 to 17 per cent) since last 15-20 years. Serious efforts are therefore, needed for optimal utilization of existing irrigation potential and priority needs to be given for the completion of projects in advanced stages

Road Network

2.5.2 The total road length maintained by PWD and ZPs in the State is 2.34 lakh km., of which about 50 per cent are concrete and tar roads. In the X -FYP, total road length has increased by 5 per cent only, whereas, motor vehicles have increased by 54 per cent. Road length per thousand sq. km. area of the State was 87 km. as against the national average of 75 km. However it is much below as compared to 128 kms in Tamilnadu and 103 km. in U.P. & West Bengal. Adequate road infrastructure is needed to be developed to accommodate the ever-increasing motor vehicles and to ensure the quality of the roads by surfacing and regular maintenance. In terms of road connectivity in the rural areas, about 96 per cent villages are connected by all weather roads. For integration of rural areas with urban areas and over all development of villages, cent percent village connectivity by roads needs to be ensured.

Railway Network

2.5.3 The total rail length in the State was 5,902 kms as on 31st March, 2007, which has hardly increased by 13 per cent in last 50 years. The railway route length per 1,000 sq.km. area in the State is 19 (which is almost at par with the National level) and the State is at twelfth rank as far as railway route density is considered. State like Bihar, Harayana, Punjab, Tamil Nadu, U.P. and West Bengal have density of rail route over 30 km.. Local trains in Mumbai are the lifelines of Mumbaits. Wide gap can be seen in the rate of increase of passengers carrying capacity of local

rains and actual passengers carried. Efforts are required to increase the railway network in the State so also to connect all district headquarters by high-speed railway. Though a lot of initiatives have been taken for upgradation of railway infrastructure, especially in Mumbai, the pace of the progress of the works seems to be slow.

Air Transport

2.5.4 The State has three international Airports located at Mumbai, Pune & Nagpur. In addition, there are five domestic airports in the State. Airport at Mumbai (domestic & international terminals) is already congested. To meet the ever increasing air traffic demand, facilities at the airports are required to be augmented and proposed new airport projects are also required to be built on a priority basis.

Water Transport

2.5.5 The State has 720 km. of coastal line with two major ports and 48 minor ports. Performance of major ports in the State is encouraging. As against this, only one minor port (Dhabol) has been developed. The water transport system is required to be strengthened by developing minor ports. Focused attention needs to be given to develop minor ports in a time bound manner. In addition to this, to boost rural economy on the coastal line, construction of jetties for fish landing needs to be taken up on priority.

Public Transport

2.5.6 The public road transport system plays an important role in the overall development. The State has 22 municipal corporations, of which 12 have their own public transport system. The performance & efficiencies of city transport services need to be evaluated from the facility point of view rather than financial considerations. The MSRTC is incurring heavy losses due to the operation of obligatory loss making services in remote rural areas, city operations and concessions in fares to certain particular categories of the society. The State Government may reimburse such losses to the MSRTC for augmenting fleet and rendering better quality services. Cities like Pune, Nagpur, Aurangabad and Nashik are facing lack of

adequate and efficient public transport systems. It is, therefore, necessary to consider developing mass rapid transport systems like Metro rail/Mono rails/ Local rails, etc. in these cities on a priority basis using PPP model. Even for improving existing public transport facilities in cities, privatisation option may be examined.

Power

2.5.7 One of the reasons for the energy crunch that the State has been facing since last decade or so is meagre investment in this sector. The percentage of plan expenditure on power sector to the total plan expenditure was 34 per cent during V-FYP, which reduced to 11 per cent in X-FYP. Since 2000-01, there has been only a marginal addition to the installed capacity. This has resulted in a mismatch in the demand and generation of electricity. MAHATRANSCO could marginally reduce transmission losses from 6.4 per cent in 2005-06 to 5.5 per cent in 2006-07. MAHADISCOM could remarkably reduce losses from 29.5 per cent in 2006-07 to 21.9 per cent in the current year up to October, 2007. The transmission and distribution losses of electricity continued to be areas of concern. Consequently, the load shedding has become a regular phenomenon in the State. To overcome this problem, all out efforts are needed to put capacity addition projects (both Public and Private) on fast track implementations. The State has signed eight MoUs with private companies for total capacity addition of 12,500 MW on PPP Model. However, the progress of these companies in completion of projects is required to be closely monitored for time bound implementation. The power situation in the State is likely to improve after 2012.

Agriculture

2.6 The agriculture sector is highly volatile due to fluctuating monsoon conditions in the State. Majority of the work force (55 per cent) resides in rural areas and is dependent on agriculture as a primary source of livelihood. The Planning Commission has set the target of 4 per cent growth in agriculture in XIth FYP. The gap in domestic production of foodgrains and requirements of the state is widening day by day. To achieve targeted

growth serious efforts are, therefore, needed for optimal usage of available potential by bringing unused cultivable land under agriculture, tapping unused irrigation potential (including farm ponds, dug wells, malgujari tanks, water bodies, etc.), involving agricultural universities & promoting research and modern methods of agriculture and improving marketing, cold storage & agro processing facilities, etc. Desiltation of old irrigation projects need to be taken up so as to increase storage capacity of the water. In addition to this, efforts are required to provide adequate and timely credit flow to agriculture through financial institutions.

Industry

2.7 The State has succeeded in maintaining its position (first) in India as far as the State's contribution in value of output (21 per cent) and net value added (20 per cent) in the organized sector are considered. As far as foreign direct investments are considered, the State has remained most favoured State in India. Even in case of domestic investments the State has attracted maximum number of proposals. For sustaining investments (domestic as well as foreign), physical infrastructure bottlenecks need to be identified and addressed to suit the demands of the industries. Shortage of power continues to be major hurdle in the development. Concerted efforts are required for developing water transport and improving the rail network in the State. Apart from these, industrial sickness is one of the major hurdles in the growth of manufacturing sector leading to the major problems like locking up of capital assets, loss of productivity and increase in unemployment. Proper diagnostic and redressal mechanisms for this purpose need to be introduced.

Employment

2.8 The population census 2001 reveals that the proportion of workers in agriculture & allied activities has decreased to 55 per cent in 2001 as compared to 62 per cent in 1991 and shift of work force from agriculture to other sectors. The latest round of National Sample Survey shows an increasing trend in employment growth at the rate

3.4 per cent during the period 1999-2000 2004-05 as against decreasing trends observed earlier. This up swing in the employment growth is estimated to have translated into 66 lakh new jobs during 2000-2005.

2.9 The population profile of the State indicates that about 45 per cent of the population is in the age group of 15-40 years. This potential of huge work force needs to be tapped to address up-coming new employment opportunities created in the process of liberalisation. It is, therefore, essential to restructure education system to develop skills, technical and professional capabilities on large scale as per the requirements of the industries, trade and services sectors. To do this the Government may approach corporate houses for their participation in upgradation of human skills. As the Government of India has decided to implement National Rural Employment Guarantee Scheme in all districts of the country, the State needs to harness the State EGS scheme for water and soil conservation works for improving agriculture productivity.

Poverty

2.10 According to the latest poverty estimates prepared by the Planning Commission on the basis of NSS 61st round, the State is having 3.17 crore population below poverty line in 2004-05, which is 30.7 per cent of the total population in the State. As compared to 1993-94, the percentage of below poverty line people has declined by about 10 percentage points. As per the target set by the Planning Commission, the State has to reduce the poverty ratio to 15 per cent by the end of XI - FY. To achieve this target, the Government needs to reformulate anti-poverty strategy by effectively identifying BPL families and ensuring that the benefits of various anti poverty programmes reach them on time. A special thrust is required to be given towards urban poverty reduction. Further for effective monitoring of anti poverty programmes, an independent monitoring mechanism needs to be evolved. Information technology interventions may provide better options for successful implementation of anti poverty programmes.

Education

2.11 The education has ever remained a determining factor in the progress of the human-kind. The State is firmly committed to provide education to all. The education policy forcefully spells out the universalisation of primary education. Though the State has performed better in terms of literacy rate which is required to be done to be on par with States like Kerala. As per census 2001, the literacy rate of the State was 76.9 per cent, which has increased to 86.2 per cent in December, 2007 as per NSS 64th round. The survey also indicates that male literacy rate is higher at 86.2 per cent as compared to 69.3 per cent for female. To increase overall literacy and reduce the gender gap in literacy, special emphasis on girl education is needed. Also by using innovative technologies (like e-education) school education may be made more attractive. E-education could be the most effective option for providing quality education to all. Reforms, reorientation and infrastructure investments are required in higher education to meet the needs of IT, bio-technology, BPO and other up coming fields.

Health

2.12 The State Government is committed to the goal 'Health For All'. National Family Health Survey (NFHS-III, 2005-06) reveals that the State has performed well as far as health indicators like IMR, CDR, IMR, NMR, TFR, etc. are considered. However, the performance with respect to Maternal Mortality Rate is well below satisfaction. Despite the wide network of primary health centers, sub centers and rural hospitals created in the State, the quantity and quality of health services still need improvement. Tele-Medicine could be the cost effective and fast track solution to provide quality medical services to the rural remote areas. The State has to gear up the health machinery for providing overall health services in the State.

Administrative Reforms and Disaster Management

2.13 E-Governance and administrative reforms must be given emphasis for rendering quality services to the citizens, to improve internal

efficiency and to contain administrative expenditure. The State has recently established Disaster Management Authority to address issues arising from disasters and exigencies. The preparedness of the Disaster Management System must be ensured at all levels regularly.

Summing Up

2.14 The State has achieved a commendable position as far as financial reforms and economic growth are considered. The economic growth of the State needs to be balanced across the sectors and between geographical areas to ensure that the benefits of the economic growth are reaching all sections of the society. The performance of the agriculture sector in the State is monsoon dependent. To minimize such dependencies, for achieving self-sufficiency in meeting domestic requirement of food grains and to remove distress in agriculture sector, serious efforts are required for optimal utilization of irrigation potential and other resources. Public investments in the agriculture sector also need to be revisited. Similarly, to address sickness in industries, especially in SMEs, early identification of the problems leading to sickness and redressal thereof is necessary to boost manufacturing sector in the State. Innovative policies related to industry, labour and infrastructure need to be evolved for creating investor-friendly environment in the State. As infrastructure is a crucial driver of the overall economic development, the projects which can be taken on the PPP model need to be identified, prioritized, implemented in a time bound manner and need to be closely monitored. Such infrastructure development should take into account needs of the tourism sector as well. Rigorous follow-ups and persuasion by the State are required for infrastructure projects which fall under the jurisdiction of Government of India. The State is implementing various schemes in the areas of poverty, education, employment, health, etc. Proper independent monitoring and evaluation mechanism using the latest technology needs to be evolved to ensure full benefits of such schemes are reaching the targeted population on time.

Forecast of GDP for 2007-08

3.1 As per the advance estimates released by the Central Statistical Organisation (CSO), the Gross Domestic Product (GDP), which is the aggregate National Income, at constant (1999-2000)

prices, is poised to grow at 8.7 per cent during 2007-08 as against 9.6 per cent in 2006-07. This growth of Indian economy is mainly due to growth in the sectors of 'trade, hotels, transport and communications' (12.1 per cent), 'financing, insurance, real estate and business services' (11.7 per cent), 'construction' (9.6 per cent) and 'manufacturing' (9.4 per cent). The growth in agriculture and allied activities is likely to decelerate to 2.6 per cent in 2007-08 as against 3.8 per cent in 2006-07. The industry sector is expected to grow by 8.9 per cent during 2007-08,

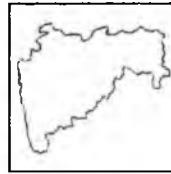
Net National Product (NNP), which is also commonly known as National Income (NI), is a measure, in monetary terms, of all goods and services produced (without duplication) within the geographical boundaries of the country during a given period of time (generally, one year). It also takes into account the netting of receipts from and payments towards abroad.

Net Domestic Product (NDP), is the Net National Product without component of netting to and from abroad.

Gross Domestic Product (GDP): When consumption of fixed capital is added to the Net Domestic Product (NDP), it is termed as Gross Domestic Product and when consumption of fixed capital is added to Net National Product (NNP), it is termed as Gross National Product (GNP).

mainly due to expected substantial growth of 9.4 per cent in manufacturing and 9.6 per cent in construction sub-sectors. The services sector is expected to grow by 10.7 per cent, mainly due to expected buoyant growth of 12.1 per cent in trade, hotels & restaurants, transport and communications.

Forecast of GSDP for 2007-08

3.2 The advance estimates of Gross State Domestic Product (GSDP) of Maharashtra State for the year 2007-08 are worked out considering the anticipated level of agricultural and industrial

productions and performance of key sub-sectors like transport, communications, trade, hotels & restaurants, real estate & business services etc. The GSDP for the State at constant (1999-2000) prices is expected to grow at 9.0 per cent during 2007-08 as against 9.7 per cent during 2006-07. This significant growth in GSDP is due to satisfactory monsoon, sustained growth in industrial production and improvement in growth rate of services sector. Due to good monsoon during the current year, which in turn augurs well for kharif and rabbi productions, the GSDP originating from agriculture and allied activities is poised to grow at 5.8 per cent. The industry sector is expected to grow by 10.3 per cent during 2007-08, mainly due to buoyant growth in manufacturing (9.8 per cent) and construction

Expected Growth Rates : 2007-08

(Per cent)

Sector	India (GDP)	Maharashtra (GSDP)
Agriculture & allied activities	2.6	5.8
Industry	8.9	10.3
Services	10.7	9.1
Total	8.7	9.0

14.1 per cent) sub-sectors. The services sector maintained the growth momentum in the State economy, which is likely to grow by 9.1 per cent during 2007-08.

Net State Domestic Product (NSDP), which is also commonly known as State Income, is a measure, in monetary terms, of all goods and services produced [without duplication] within the geographical boundaries of the State during a given period of time (generally, one year).

Gross State Domestic Product (GSDP): When the consumption of fixed capital is added to NSDP, it is termed as Gross State Domestic Product.

GSDP for 2006-07

3.3 As per preliminary estimates, the GSDP of Maharashtra during 2006-07, at constant (1999-2000) prices, is Rs. 3,76,783 crore, as against Rs. 3,43,501 crore in 2005-06, showing an increase of 9.7 per cent. The corresponding growth rate for All India was 9.6 per cent. The agriculture sector showed an impressive growth

Table No. 3.1
Sectoral growth rates of GSDP
at constant (1999-2000) prices

Sr. No.	Sector	Percentage change over previous year		
		2005-06	2006-07	2007-08*
1.	Agriculture & allied activities	8.8	9.0	5.8
2.	Mining & Quarrying	5.8	0.1	4.9
3.	Manufacturing	8.4	12.1	9.8
4.	Electricity, Gas & Water Supply	6.5	3.5	7.0
5.	Construction	18.0	21.0	14.1
6.	Trade, Hotels, Transport, Storage & Communications	9.3	11.5	11.1
7.	Finance, insurance, real estate & business services	10.0	7.7	8.8
8.	Community & personal services	7.1	3.0	4.7
GSDP		9.3	9.7	9.0
Industry (2+3+4+5)		9.8	12.6	10.3
Services (6+7+8)		9.2	8.5	9.1
Non-agriculture (2 to 8)		9.4	9.8	9.5

* Advance estimates.

of 9.1 per cent over the previous year, mainly because of the wide spread and satisfactory monsoon in the State, which resulted in better kharif and rabbi crops. The industry sector has showed a growth of 12.6 per cent due to high comes from manufacturing and construction sub-sectors. The service sector considered as driver of the economy had showed 12.1 per cent growth during 2004-05 and thereafter, this growth rate remained hovering around 9 per cent in the subsequent three years. The details of sectoral annual growth rates of GSDP are presented in Table No. 3.1.

3.4 As per the preliminary estimates, GSDP during 2006-07 at current prices is Rs. 5,09,356 crore, which is higher by 16.3 per cent than that of 2005-06. It is worth noting that during the period of seven years from 1999-2000 to 2006-07, the GSDP in real terms increased by about 52 per cent. Sectorwise details of GSDP are given in Table No. 3.2.

Table No.3.2
Sectorwise GSDP for Maharashtra
(Rs. in crore)

Year	Primary	Secondary	Tertiary	Total
At Current Prices				
1999-00	40,870	71,280	1,35,680	2,47,830
2000-01	40,601	67,558	1,44,124	2,52,283
2001-02	44,842	70,164	1,59,107	2,74,113
2002-03	45,719	78,382	1,76,375	3,00,476
2003-04	52,519	91,722	1,97,183	3,41,424
2004-05	52,811	1,05,092	2,29,487	3,87,390
2005-06	59,654	1,20,861	2,57,543	4,38,058
2006-07	69,791	1,43,064	2,96,501	5,09,356
At Constant (1999-2000) Prices				
2000-01	39,203	64,814	1,38,598	2,42,615
2001-02	41,974	64,416	1,46,682	2,53,072
2002-03	43,050	69,485	1,57,635	2,70,170
2003-04	47,588	76,320	1,66,560	2,90,468
2004-05	44,902	82,738	1,86,672	3,14,312
2005-06	48,796	90,934	2,03,771	3,43,501
2006-07	52,950	1,02,693	2,21,140	3,76,783

Per Capita Gross State Domestic product

3.5 The Per Capita GSDP at constant (1999-2000) prices increased by 8.0 per cent in 2006-07 over 2005-06 and at current prices, it increased by 14.5 per cent. Details of Per Capita GSDP are given in Table No. 3.3.

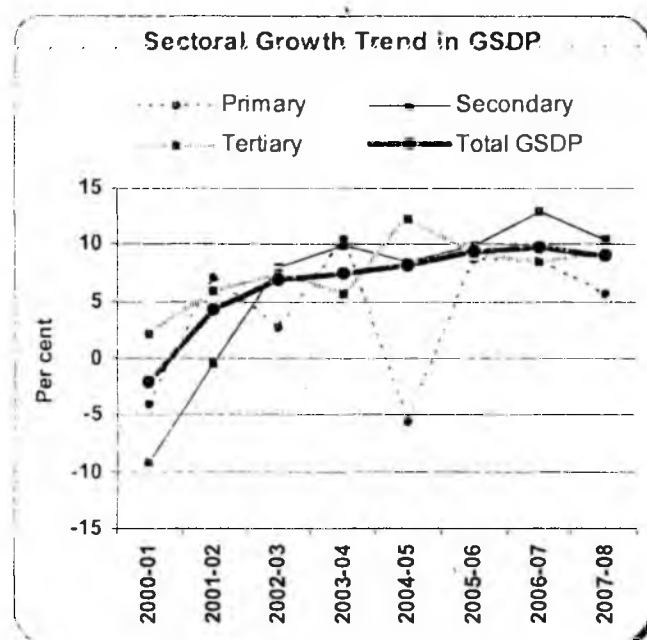
Table No. 3.3
Per Capita GSDP for Maharashtra
(In Rs.)

Year	At current prices	At constant (1999-2000) prices	Index
1999-00	26,257	26,257	100.0
2000-01	26,234	25,228	96.1
2001-02	27,992	25,843	98.4
2002-03	30,238	27,188	103.5
2003-04	33,816	28,769	109.6
2004-05	37,770	30,645	116.7
2005-06	42,056	32,978	125.6
2006-07	48,171	35,633	135.7

Growth Trends

3.6 The compound annual growth rate of GSDP, at constant (1999-2000) prices, during the last seven years i.e. from 1999-2000 to 2006-07 was 6.6 per cent. During this period, the *Per Capita* Gross State Domestic Product grew by 4.9 per cent. The sectoral growth rates during this period for primary, secondary and tertiary sectors were 3.9 per cent, 6.3 per cent and 7.6 per cent respectively.

3.7 The trend in the growth of GSDP, at constant (1999-2000) prices, for the last seven years is not uniform for the three sectors of the economy. The income from the primary sector increased from Rs. 40,871 crore in 1999-2000 to Rs.52,950 crore (29.6 per cent) in 2006-07. In the years 2000-01 and 2004-05, agriculture sector recorded negative growth due to drought situation,

which had a dampening effect on primary sector. After this set back, agriculture sector attained sizeable average growth of 9.1 per cent 2005-06 and 2006-07. During 1999-2000 to 2006-07, the income from secondary sector grew from Rs. 71,280 crore to Rs. 1,02,693 crore (44 per cent). Further, income from the tertiary sector during this period showed increase from Rs. 1,35,680 crore to Rs. 2,21,140 crore (63.0 per cent), showing variations in growth rates between 2.2 to 12.1 per cent. The sectorwise annual growth rates of GSDP are given in Table No. 3.4.

Table No. 3.4
Sectorwise Annual Growth Rates of GSDP
(In per cent)

Year	Primary	Secondary	Tertiary	GSDP
2000-01	(-)4.1	(-)9.1	2.2	(-)2.1
2001-02	7.1	(-)0.6	5.8	4.3
2002-03	2.6	7.9	7.5	6.8
2003-04	10.5	9.8	5.7	7.5
2004-05	(-)5.6	8.4	12.1	8.2
2005-06	8.7	9.9	9.2	9.3
2006-07	8.5	12.9	8.5	9.7
2007-08 *	5.7	10.4	9.1	9.0

* Advance estimates.

3.8 The data in Table No. 3.4 reveals that the State economy has attained more than 9 per cent growth in the last three successive years. During the last two years in succession the secondary sector attained double digit growth rate. This high rate of economic growth has been attributed to acceleration in secondary and tertiary sectors. It can, therefore, be surmised that Maharashtra's economy is growing robustly and is on higher growth path. However, concerted efforts are necessary to maintain this accelerated growth of the State economy in future also.

3.9 Planned economic development is the responsibility of the Government. The GSDP is the composite indicator to measure its level of development. It is, therefore, inevitable to continuously measure and monitor the growth of GSDP in different plan periods. The compound annual growth rates of GSDP in the VIIIth, IXth and Xth Five Year Plans (FYP) were 7.8 per cent, 3.8 per cent and 8.3 per cent respectively. The plan periodwise sectoral growth rates of GSDP are presented in Table No. 3.5.

Table No. 3.5
Plan periodwise / sectoral growth rates of GSDP

	(In per cent)			
YP	Primary	Secondary	Tertiary	Total
VI	1.3	3.8	5.4	4.0
II	7.9	7.4	6.5	7.1
II	8.4	7.4	7.7	7.8
X	1.3	(-)0.4	6.9	3.8
X*	4.3	9.6	8.7	8.3

Provisional

State Income

3.10 As per the preliminary estimate of State Income i.e. Net State Domestic Product (NSDP) of Maharashtra, at current prices, is Rs. 4,37,035 crore in 2006-07, higher by 16.3 per cent than that of 2005-06. The primary sector registered a growth of 17.2 per cent, whereas the secondary and tertiary sectors registered growths of 18.7 per cent and 15.0 per cent respectively.

3.11 At constant (1999-2000) prices, the State Income in 2006-07 is estimated at Rs. 3,25,148 crore, showing an increase of 9.8 per cent over that of Rs. 2,96,155 crore in 2005-06. This increase is the net effect of increase of 8.6 per cent in primary, 13.4 per cent in the secondary and 8.6 per cent in the tertiary sectors.

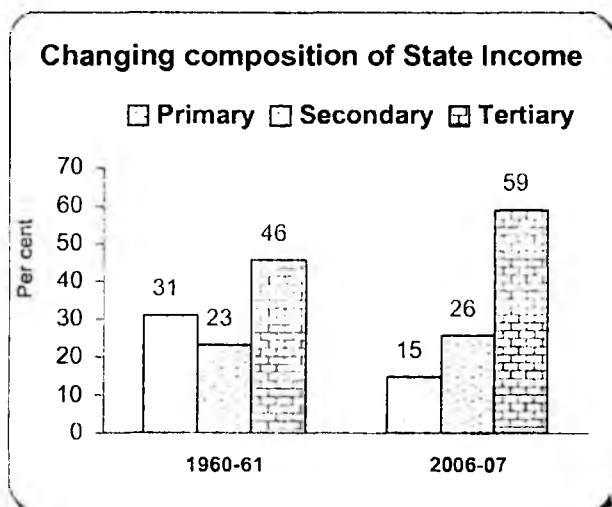
Per Capita State Income

3.12 As per the preliminary estimate, Per Capita State Income (i.e. Per Capita NSDP) of Maharashtra at current prices is Rs. 41,331 in the year 2006-07, as against Rs. 36,090 in 2005-06. The per capita State income at constant (1999-2000) prices for the year 2006-07 is Rs. 30,750 as against Rs. 28,433 in 2005-06. In terms of growth rate, it increased by 8.1 per cent in 2006-07 as against 7.9 per cent in 2005-06.

Sectoral composition of the State Income

3.13 The sectoral composition of the State Income (at current prices) in 2006-07 indicates that the share of primary, secondary and tertiary sectors was 14.9 per cent, 25.9 per cent and 59.2 per cent respectively. In 1999-2000, the corresponding shares were 17.8 per cent, 26.7 per cent and 55.5 per cent respectively.

3.14 The sectoral composition of the State

Income has undergone considerable changes during 1960-61 to 2006-07. Over these 46 years, the share of primary sector has declined steadily from 31 per cent to 15 per cent, the share of secondary sector has remained in between 23 to 32 per cent, while the share of tertiary sector has increased from 46 per cent to 59 per cent. It may, therefore, be concluded that tertiary sector has flourished very rapidly in the economy. The sectoral composition of the State Income is given in Table No. 3.6.

Table No. 3.6
Sectoral composition of the State Income

	(In per cent)		
Year	Primary	Secondary	Tertiary
1960-61	31	23	46
1970-71	22	29	49
1980-81	24	30	46
1990-91	21	32	47
2000-01	17	25	58
2006-07*	15	26	59

* Provisional

Inter-State Comparison

3.15 The State Income and Per Capita State Income at current prices for the year 2005-06 and compound annual growth rates of State Income and Per Capita State Income for major States in India for the period 1999-2000 to 2005-06 are given in Table No. 3.7. Among the major States in India, Maharashtra ranks second (after Haryana) in per capita State income.

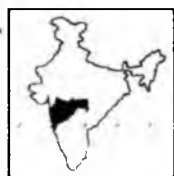
Table No. 3.7
State Income, Per Capita State Income
and growth rates for major states

State	At current prices (2005-06)		Growth rate * (%)	
	State Income (Rs.crore)	Per Capita State Income (Rs.)	State Income	Per Capita State Income
Haryana	89,857	38,832	7.5	5.2
Maharashtra	3,75,915	36,090	5.8	4.0
Punjab	92,538	34,929	3.6	1.8
Gujarat	1,86,642	34,157	8.8	6.9
Himachal Pradesh	22,390	33,805	6.3	4.5
Kerala	1,02,508	30,668	12.5	5.9
Tamil Nadu	1,94,528	29,958	4.4	3.5
Karnataka	1,51,741	27,101	5.6	4.2
Andhra Pradesh	2,10,657	26,211	6.3	5.1
All-India	28,40,762	25,956	6.4	4.6
West Bengal	2,13,427	25,156	6.0	4.7
Orissa	67,090	17,299	6.3	5.0
Madhya Pradesh	1,04,485	15,853	3.0	1.1
Uttar Pradesh	2,41,196	13,262	4.2	2.1
Bihar	71,006	7,875	3.9	1.8

* Compound annual growth rates at constant (1999-2000) prices for the period 1999-2000 to 2005-06.

Comparison :

A) GDP and GSDP

3.16 At current prices, the Gross Domestic Product i.e. GDP is estimated at Rs. 37,90,063 crore in 2006-07 as against Rs. 32,75,670 crore in 2005-06, showing an increase of 15.7 per cent. The

corresponding increase in GSDP was 16.3 per cent. At constant (1999-2000) prices, the GDP in 2006-07 is estimated at Rs. 28,64,309 crore as against Rs. 26,12,847 crore in 2005-06, showing an increase of 9.6 per cent. The corresponding increase in GSDP was 9.7 per cent.

B) National Income and State Income

3.17 The National Income (i.e. Net National Product at factor cost) at current prices is estimated at Rs. 33,25,817 crore in 2006-07, as against Rs. 28,70,750 crore in 2005-06, showing an increase of 15.9 per cent. The corresponding increase in the State Income was 16.3 per cent. During 2006-07, the Per Capita National Income at current prices was Rs. 29,642, whereas the per

capita State Income was Rs. 41,331. At constant (1999-2000) prices, the National Income 2006-07 was increased by 9.7 per cent and State Income was increased by 9.8 per cent in 2005-06.

3.18 The growth rates of State and National income are given in Table No. 3.8. It is credit on part of State that it has continued to maintain its leading position in the country's economy with contribution of about 13 per cent in the National Income.

Table No. 3.8
Growth rates of State and National
Income

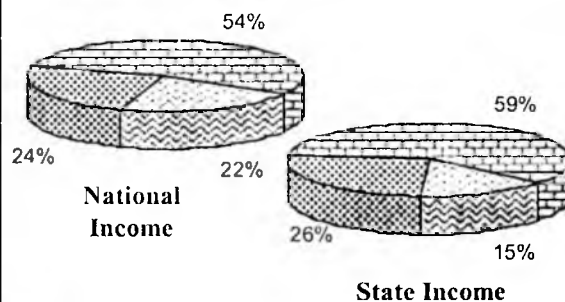
Year	(Per cent)			
	State Income	Per Capita State Income	National Income	Per Capita National Income
2000-01	(-) 3.1	(-) 4.9	3.7	1.8
2001-02	3.5	1.6	5.8	3.7
2002-03	6.9	5.3	3.6	2.0
2003-04	7.2	5.5	8.7	7.1
2004-05	8.4	6.7	7.2	5.5
2005-06	9.5	7.9	9.6	7.9
2006-07 *	9.8	8.1	9.7	8.1

* Provisional

3.19 The shares of primary, secondary and tertiary sectors, at current prices, in the National Income during 2006-07 were 22.0 per cent, 54.0 per cent and 24.0 per cent respectively. The corresponding shares in the State Income were 15.0 per cent, 59.2 per cent and 26.0 per cent respectively.

SECTORAL COMPOSITION OF ECONOMY
2006-07
(AT CURRENT PRICES)

Primary Secondary Tertiary

3.20 The sectorwise details of Gross State Domestic Product, State Income at current and at constant (1999-2000) prices and those of National Income at current and at constant (1999-2000) prices for the years 1999-2000 to 2006-07 are presented in Table Nos. 1 to 7 of Part II of this publication.

District Domestic Product

3.21 Estimates of domestic product at district level are compiled by the 'Income originating approach', the method used for calculating the State Domestic Product. Therefore, district domestic products estimates have all the inherent limitations of the State Domestic Product estimates. Though, the income accruing is a better method to work out estimates of district income, cannot be adopted because economic activities at the district level are more open ended and inter-district flows cannot be captured fully. The availability of districtwise basic data required for estimation of income at the district level is not up to the mark. The data in respect of commodity producing sector are mostly available, the data for other sectors are very scanty. In such, wherever the basic data are available,

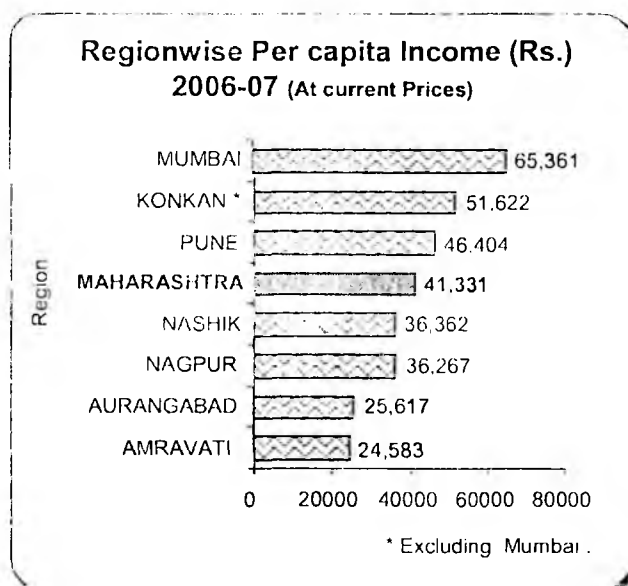
Net District Domestic Product (NDDP), which is also commonly known as District Income, is a measure, in monetary terms, of all goods and services produced [without duplication] within the geographical boundaries of the district during a given period of time (generally, one year).

Gross District Domestic Product (GDDP): When the consumption of Fixed Capital is added to NDDP, it is termed as Gross District Domestic product.

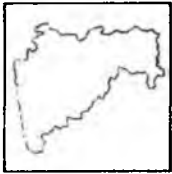
the methodology used at the State level has been followed for preparation of estimates at district level. Proxy indicators are used to allocate State level estimates to districts, as and when the actual data are not available. Because of the paucity of data, use of proxy indicators and various limitations in estimation procedure, the district domestic products may be used with a margin of error and can be used to have a broad judgement of income at district level. The district domestic product estimates are presented in Table No. 8 of part-II of this publication.

Per Capita Net District Domestic Product

3.22 Among the districts, Greater Mumbai with *Per Capita Net District Domestic Product* (at current prices) at Rs. 65,361 in 2006-07 was at the top in the State, followed by Pune (Rs. 60,375), Thane (Rs. 58,224), Raigad (Rs. 47,648), Nashik (Rs. 46,064) and Nagpur (Rs. 44,598). Washim district was the lowest in *Per Capita Income* (Rs. 20,774).

State Finances

4.1 A fiscal disciplinary action of enactment of Fiscal Responsibility and Budgetary Management (FRBM) Act, 2005 has helped the Maharashtra State to bring out

overall state finances in order in the recent past. The State is set to wipe out its revenue deficit during the current year and join a special league of states (viz. Haryana, Tamil Nadu, Karnataka and NCT Delhi) that have achieved this distinction and entered the surplus zone. Before enactment of FRBM Act, only during 1994-95, the State had enjoyed revenue surplus. Thereafter, during the last 12 years the state was facing revenue deficit position. During 2002-03, the state's revenue deficit was maximum at 30.1 per cent of revenue receipts and gradually it declined and reached to the lowest point of 5.3 per cent in 2006-07. This has happened mainly due to about two-fold increase in revenue receipts during the Tenth Five Year Plan (X-FYP).

4.2 During 2003-04, the state's fiscal deficit was maximum at 5.3 per cent of GSDP. It declined gradually and reached to 3.1 per cent in 2006-07. In overall, the State has achieved a marked reduction in both revenue and fiscal deficits, which is one of the important achievements of FRBM Act. Thus, the Maharashtra State is now moving from fiscal consolidation to fiscal stabilisation.

4.3 The state Government had presented the budget 2007-08 against the backdrop of the commitment to pursue the process of fiscal correction and consolidation. The state has achieved impressive growth in revenue receipts and considerable containment in revenue expenditure in the last few years. During 2003-04 to 2006-07, the revenue receipts increased annually at 20.6 per cent while the revenue expenditure increased at 14.1 per cent, leading to a substantial reduction in revenue deficit. The growth in revenue receipts

of the State was 18.1 per cent during the year 2005-06, which increased to 24.4 per cent in 2006-07. The revenue receipts are estimated to grow at 13.3 per cent in the year 2007-08, while the growth in revenue expenditure is expected to be 6.8 per cent.

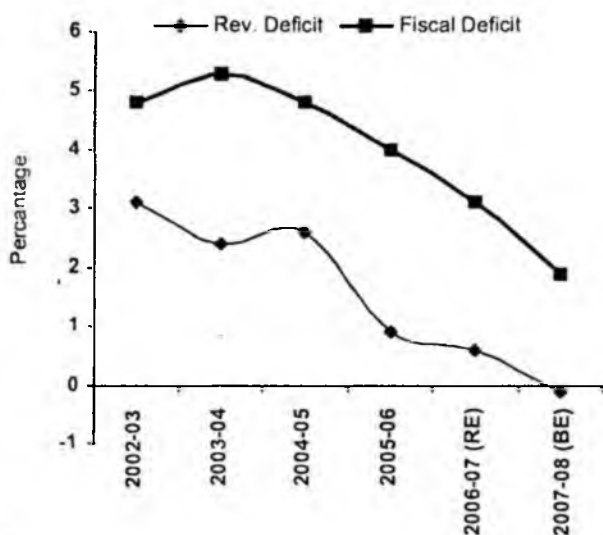
4.4 Despite the higher allocation for maintenance of assets, containment in non-plan expenditure is achieved mainly due to containing the expenditure on establishment. The expenditure on wages & salaries, pensions and interest payment has declined from 68.4 per cent of revenue receipts in 2005-06 to 61.8 per cent in 2006-07 and expected further to decline to 59.9 per cent in 2007-08.

Table No. 4.1
Trends in State Budget deficits

Year	Revenue Deficit	Primary Deficit	Fiscal Deficit
(Rs. crore)			
Pre-FRBM Act Position			
2000-01	7,834 (3.1)	3,751 (1.5)	8,976 (3.6)
2001-02	8,189 (3.0)	4,469 (1.6)	10,898 (4.0)
2002-03	9,371 (3.1)	7,160 (2.4)	14,290 (4.8)
Post-FRBM Act Position			
2003-04	8,310 (2.4)	9,593 (2.8)	17,928 (5.3)
2004-05	10,033 (2.6)	9,641 (2.5)	18,620 (4.8)
2005-06	3,842 (0.9)	8,283 (1.9)	17,630 (4.0)
2006-07(RE)	3,192 (0.6)	3,850 (0.8)	15,620 (3.1)
2007-08(BE)	(-) 511 (-) (0.1)	(-) 956 (-) (0.2)	11,158 (1.9)

RE : Revised Estimates   BE : Budget Estimates
Figures in brackets indicate percentage to GSDP.
The minus figures for 2007-08 indicate surplus.

Revenue and Fiscal Deficit as percent of GSDP

4.5 Though the State is leading to become a revenue surplus State, the debt stock of the State Government in absolute number is increasing year after year and thereby increasing the burden of debt servicing and interest payments. Therefore, growing debt stock and high debt servicing to the revenue receipt ratio has been a matter of concern for the State. However, as a result of better fiscal management and increase in the state income, the State has been able to reduce the burden of debt to 26.4 per cent (of GSDP) in 2006-07 as against 28.4 per cent in 2005-06. It is further estimated to decline to 24.9 per cent in 2007-08. Interest payment and debt servicing to revenue receipts ratio which was as high as 20.1 per cent in 2005-06, has increased to 20.4 per cent in 2006-07 and is estimated to decline to 18.6 per cent in 2007-08.

Budgetary Position 2007-08

4.6 The State Budget 2007-08 shows surplus on both the revenue and capital accounts at Rs. 511 crore and Rs.2,395 crore respectively, hereby aggregating total budgetary surplus at Rs. 2,906 crore. Taking into account the opening balance of Rs.(-)889 crore, the budget for the year 2007-08 reveals a net surplus of Rs. 2,017 crore. The details are given in Table No. 4.2.

Table No. 4.2
Overall Budgetary Position for 2007-08
(Rs. crore)

Item	Receipts	Expenditure/ Disbursements	Surplus(+) Deficit(-)
(A) Revenue Account	68,299	67,788	511
(B) Capital Account	1,07,092	1,04,697	2,395
(1 to 8)			
1) Capital expenditure outside Revenue Account	0	10,690	(-)10,690
2) Internal Debt of the State Government	14,949	5,230	9,719
3) Loans & Advances from the Central Government	819	417	402
4) Loans & Advances given by State Government	534	1,512	(-)978
5) Interstate Settlement	0	0	0
6) Appropriation to the Contingency Fund	0	0	0
7) Contingency Fund	0	0	0
8) Public Account	90,790	86,848	3,942
(C) Budgetary Position	1,75,391	1,72,485	2,906
(A+ B)			
1) Opening balance			(-)889
2) Unbudgetted plan outlay			0
3) Overall budgetary position for 2007-08			2,017

Revenue Receipts

4.7 The total revenue receipts of the State Government increased from Rs.31,103 crore during 2002-03 to Rs.60,267 crore during 2006-07. Thus the revenue receipts have almost doubled during X-FYP. Both the tax revenue and non-tax revenue have increased almost at equal pace. During the last three years the overall revenue receipts have remained around 12 per cent of GSDP. The details are given in Table No. 4.3.

Table No. 4.3
Revenue Receipts of Maharashtra State
(Rs. crore)

Year	Tax Revenue	Non-Tax Revenue	Total Revenue	% to GSDP Receipts
2002-03	25,079	6,024	31,103	10.4
2003-04	28,552	5,819	34,371	10.1
2004-05	34,201	6,812	41,013	10.6
2005-06	38,522	9,916	48,438	11.1
2006-07(RE)	46,347	13,920	60,267	11.8
2007-08(BE)	53,002	15,297	68,299	11.8

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

State's Own Tax Revenue for 2006-07
(Rs. crore)

State	State's Own Tax Revenue	% to GSDP
Karnataka	22,534	11.5
Tamil Nadu	27,011	10.9
Andhra Pradesh	23,668	9.4
Kerala	11,768	8.7
Punjab	9,811	8.6
Rajasthan	10,932	8.1
Madhya Pradesh	10,029	7.9
Maharashtra	40,323	7.9
Uttar Pradesh	23,484	7.6
Gujarat	16,258	6.4
Bihar	4,523	5.3

4.8 The tax revenue of the State consists of Own Tax Revenue (OTR) and Share in Central Taxes. During X-FYP, the total tax revenue of the State Government increased from Rs. 25,079 crore in 2002-03 to Rs. 46,347 crore in 2006-07. Further in 2007-08, it is expected to increase to Rs. 53,002 crore. The State's OTR which includes Value Added Tax (VAT), stamps and registration fees, state excise duties and electricity duties etc., by contributing about 88 to 90 per cent share, plays an important role in the State's total tax revenue.

4.9 Apart from State's OTR, the State Government is getting share in Central Taxes. As per the recommendations of Twelfth Finance Commission Maharashtra is receiving a share of 4.997 per cent of devoluble amount of central taxes. Accordingly, the State has received Rs.4,983 crore for the year 2005-06. This amount has increased to Rs.6,024 crore for 2006-07 and is expected to increase to Rs.7,129 crore during 2007-08. The details are given in Table No.4.4.

Table No. 4.4

Tax Revenue of Maharashtra State

(Rs. crore)

Year	State's own tax revenue	Share in Central taxes	Total tax revenue	% to GSDP
2002-03	22,814	2,265	25,079	8.3
2003-04	25,181	3,371	28,552	8.4
2004-05	30,605	3,596	34,201	8.8
2005-06	33,539	4,983	38,522	8.8
2006-07(RE)	40,323	6,024	46,347	9.1
2007-08(BE)	45,873	7,129	53,002	9.2

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

4.10 The Value Added Tax (VAT) is a major contributor (60 per cent) of State's OTR. The revenue from VAT has increased by 22 per cent in absolute terms during 2006-07 over the previous year. The compensation to the tune of Rs.3,670 crore has been received from the Central Government in lieu of losses incurred during 2005-06 due to implementation of VAT. Similarly, a compensation of Rs.3,061 crore is expected for 2006-07. Also, a claim of Rs.700 crore for the first half of 2007-08 has been submitted to the Central Government. The details are given in Table No. 4.5.

Table No. 4.5
Own Tax Revenue of Maharashtra State
(Rs. crore)

Item	2005-06 (Actual)	2006-07 (RE)	2007-08 (BE)
Value Added Tax (VAT)	19,677	23,962	27,465
Stamps & Reg. fees	5,266	6,250	7,200
State excise duties	2,824	3,250	3,500
Taxes & Duties on Electricity	1,661	1,697	1,781
Other taxes on income and expenditure	1,157	1,232	1,298
Taxes on vehicles	1,309	1,800	2,070
Other taxes and duties on commo. & services	712	986	1,275
Taxes on goods and passengers	504	546	594
Land revenue	429	600	690
Total	33,539	40,323	45,873
% to Revenue Receipts	(69.2)	(66.9)	(67.2)

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Tax Collection during April to December, 2007

4.11 As per the data received from Civil Accounts for the period from April to December, 2007, the total revenue receipts has increased by 10.6 per cent in the corresponding period of the previous year. During the same period, tax revenue increased by 13.3 per cent whereas the non-tax revenue declined by 1.4 per cent. The increase in State's OTR was just 11.8 per cent, in which the revenue from VAT has increased by 9 per cent, stamps & registration fees by 25.6 per cent, state excise duties by 17.2 per cent and the taxes on vehicles by 12.8 per cent than such receipts in the corresponding period of the previous year. However, taxes and duties on Electricity has declined by 13 per cent than the such receipts during the corresponding period of the previous year. The details are given in Table No. 4.6.

Table No. 4.6

Tax Collection during April to December 2007

(Rs. crore)

Item	April - December, 2006	April - December, 2007	% Increase over previous year
A) Total Revenue Receipts (a+b)	39,492	43,672	10.6
a) Tax Revenue	32,172	36,458	13.3
b) Non-tax Revenue	7,320	7,214	-1.4
Own Tax Revenue (1 to 9)	28,523	31,875	11.8
1) Value Added Tax (VAT)	17,723	19,314	9.0
2) Stamps & Reg. fees	4,477	5,621	25.6
3) State Excise duties	2,203	2,581	17.2
4) Taxes & duties on Electricity	1,099	956	-13.0
5) Land Revenue	253	258	2.0
6) Taxes on Vehicles	1,314	1,482	12.8
7) Other taxes on Income & Expenditure	910	1,073	17.9
8) Taxes on goods & passengers	86	27	-68.6
9) Other taxes & duties on commodities & ser.	458	563	22.9

4.12 During the first nine months of this fiscal, the total revenue receipts were 63.9 per cent of budget estimates, in which the total tax revenue receipts were 68.8 per cent of the budgeted tax revenue. During the same period, the total non-tax revenue receipts were just 47.2 per cent of the budgeted non-tax revenue. The details are given in Table No. 4.7.

Table No. 4.7

Revenue Receipts during April to December, 2007

(Rs. crore)

Item	Budget Estimates 2007-08	Receipts during first nine months	% to BE
Tax Revenue (i+ii)	53,002	36,458	68.8
i) State's own tax Revenue	45,873	31,875	69.5
ii) Share in Central Taxes	7,129	4,583	64.3
Non-Tax Revenue (i+ii)	15,297	7,214	47.2
i) Non-Tax Revenue	5,748	3,246	56.5
ii) Grants-in-aid from Centre	9,549	3,968	41.6
Total Revenue Receipts (A+B)	68,299	43,672	63.9

Non-Tax Revenue

4.13 The receipts from Non-Tax Revenue consist of four items viz. (1) Interest Receipts, (2) Dividends and Profits, (3) Central Grants and (4) Other Non-Tax Revenue in the purview of the State, such as the receipts from fees, fines, penalties, etc. During 2006-07, a heavy rise in grants from Central Government (more than double) led to increase in non-tax revenue by about 40.4 per cent over the previous year. The receipts from non-tax revenue were Rs.9,916 crore during 2005-06 which increased to Rs.13,920 crore during 2006-07 and are expected to be at Rs. 15,297 crore in 2007-08. However, apart from grants from Central Government, there is not much addition to other non-tax revenue. The details are given in Table No. 4.8. The increase in the non-tax revenue will help in the overall increase in revenue receipts of the State. Recognising the importance of augmentation of non-tax revenue, the state has to put more efforts to increase other non-tax revenue.

Table No. 4.8

Non-Tax Revenue of Maharashtra State

(Rs. crore)

Item	2005-06 Actuals	2006-07 (RE)	2007-08 (BE)
Interest Receipts	1,737	1,053	1,027
Dividends & Profits	4	4	4
Central Grants	3,981	8,598	9,549
Other Non-Tax Revenue	4,194	4,265	4,717
Total	9,916	13,920	15,297
% to Revenue Receipts	20.5	23.1	22.4

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Revenue Expenditure

4.14 The Revenue Expenditure of the State Government which consists of Development and Non-Development Expenditures was Rs.40,474 crore during 2002-03. This increased to Rs.52,280 crore during 2005-06 and Rs.63,460 in 2006-07. It is further expected to increase to Rs.67,788 crore during 2007-08. Though the revenue expenditure is increasing in absolute number over the period of time, its proportion to revenue receipts is decelerating.

4.15 As per the data received from Civil Accounts for the period from April to December, 2007, the total revenue expenditure of the Government was at Rs.39,423 crore (58.2 per

**Development and Non-Development
Expenditure on Revenue Account**
(Rs. crore)

Year	Development Expenditure	Non- Development Expenditure	Total Revenue Expenditure
2002-03	22,527	17,947	40,474
2003-04	22,860	19,820	42,680
2004-05	28,776	22,271	51,047
2005-06	30,583	21,697	52,280
2006-07(RE)	36,811	26,649	63,460
2007-08(BE)	37,917	29,871	67,788

development expenditure was Rs.23,288 crore (61.4 per cent of budget estimates) and non-development expenditure was Rs.16,135 crore (54 per cent of budget estimates). In the development expenditure, expenditure on social services was Rs. 16,919 crore and expenditure on economic services was Rs. 5,870 crore.

**Revenue Receipts and Revenue Expenditure
of Maharashtra State**
(Rs. crore)

Year	Revenue Receipts	Revenue Expenditure	% of Exp. to Revenue Receipts
2002-03	31,103	40,474	130.1
2003-04	34,370	42,680	124.2
2004-05	41,013	51,047	124.5
2005-06	48,438	52,280	107.9
2006-07(RE)	60,267	63,460	105.3
2007-08(BE)	68,299	67,788	99.3

Plan and Non-plan Expenditure

4.16 The total expenditure of the Government is classified into Plan and Non-plan. During X-FYP, the share of plan expenditure in the total expenditure increased from 8.4 per cent during 2002-03 to 22.4 per cent in 2006-07. This increase is mainly due to increasing emphasis by the Government on development expenditure; basically in social and economic services. However, the Government incurs heavy non-plan expenditure mainly on salary, wages, pensions and interest payments. The details are given in Table No. 4.9 and 4.10.

Table No. 4.9
**Plan and Non-plan expenditure
of total budget**
(Rs. crore)

Year	Plan Exp.	Non-plan Exp.	Total Expenditure
2002-03	5,167 (8.4)	56,048 (91.6)	61,215 (100.0)
2003-04	7,570 (10.8)	62,786 (89.2)	70,356 (100.0)
2004-05	9,229 (12.1)	66,977 (87.9)	76,206 (100.0)
2005-06	12,980 (17.9)	59,381 (82.1)	72,361 (100.0)
2006-07(RE)	18,123 (22.4)	62,799 (77.6)	80,922 (100.0)
2007-08(BE)	20,777 (24.3)	64,860 (75.7)	85,637 (100.0)

Table No. 4.10
**Expenditure on salary, wages,
pensions & interest payments**
(Rs. crore)

Year	Salary wages pension	% to Revenue Receipts	Interest pay- ments	% to Revenue Receipts
2000-01	18,850	63.8	6,234	21.1
2001-02	18,855	62.7	7,834	26.0
2002-03	18,466	59.4	8,714	28.0
2003-04	19,476	56.7	9,902	28.8
2004-05	20,513	50.0	10,258	25.0
2005-06	22,623	46.7	10,523	21.7
2006-07(RE)	25,145	41.7	12,093	20.1
2007-08(BE)	28,448	41.7	12,406	18.2

Capital Receipts and Expenditure

4.17 The capital receipts consist of three part viz. (1) Recovery of loans, (2) Other receipts viz inter-state settlement, Contingency Fund and its appropriation, etc. and (3) Borrowings and other liabilities.

4.18 Borrowings and other liabilities include a) the net receipts from internal debt of the State Government, b) loans and advances from Central Government and c) the net receipts on Public Account bearing and non-bearing interest obligations such as Provident Funds, Reserve Funds, Civil Deposits & advances; Suspense & Misc. and Remittances, etc. The borrowings and

Capital Receipts and Capital Expenditure of Maharashtra State

(Rs. crore)

Year	Capital Receipt	Capital Expenditure
2002-03	14,754	5,388
2003-04	18,222	10,101
2004-05	20,783	10,628
2005-06	18,434	14,340
2006-07(RE)	15,234	12,932
2007-08(BE)	14,598	12,203

Other liabilities contribute maximum share (i.e. about 90 per cent) of the total capital receipts. The capital receipts of the Government are diminishing as a result of reduction in borrowings and other liabilities.

4.19 The capital expenditure consists of two parts viz.(1) Capital Expenditure outside the Revenue Account and (2) Loans and Advances given by the State Government. Major portion (at about 71 to 81 per cent) of the total capital expenditure is covered by capital expenditure outside the revenue account which is fully a development expenditure. During 2005-06, the capital expenditure was Rs.14,340 crore, which has declined to Rs. 12,932 crore during 2006-07.

Debt Position of Maharashtra

4.20 There are three types of debts raised by the State Government viz. (1) Public Debts, (2) Borrowings from the Small Savings & Provident Funds and (3) Borrowings from the Public Account transactions i.e. Interest Bearing and Not- Interest Bearing Obligations, such as Reserve Funds and Civil Deposits. As per the recommendations of Twelfth Finance Commission, the Central Government has discontinued to advance loans and advances to the State Government except for externally aided projects, as a result of which, the extent of fresh loans received from Central Government have been reduced substantially. Also, in the recent years, the Government has stopped off-budget borrowing completely. Though the debt burden of the State is increasing in absolute number, its percentage to GSDP is decreasing. The debt burden of the State which was Rs.82,549 crore in 2002-03 increased to Rs.1,34,493 crore in 2006-07. However, its percentage to GSDP has declined from 27.5 per cent to 26.4 per cent. Further, during 2007-08, the burden of debt is expected to be at Rs. 1,44,325 crore which is 24.9 per cent of GSDP. The details are given in Table No. 4.11. As a part of medium term fiscal policy of the State, the Government is aiming to reduce the burden of debt stock to the extent of 25 per cent of GSDP.

Table No. 4.11

Total Outstanding Liabilities and Interest Payment

(Rs. crore)

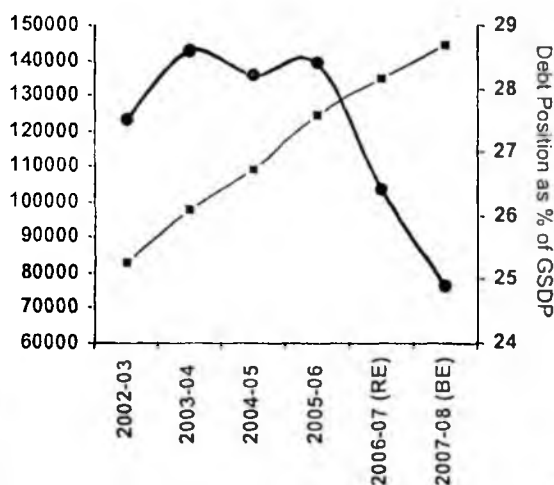
Year	Outstanding Liabilities	Interest Payment	Average cost of borrowings (per cent per annum)
2002-03	82,549	8,714	12.1
2003-04	97,674	9,902	12.0
2004-05	1,09,167	10,258	10.5
2005-06	1,24,365	10,523	9.6
2006-07(RE)	1,34,493	12,093	9.7
2007-08(BE)	1,44,325	12,406	9.2

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Note : Average Cost of borrowings is the percentage of Interest Payment to the outstanding liabilities in preceding year.

Overall Debt Position of Maharashtra

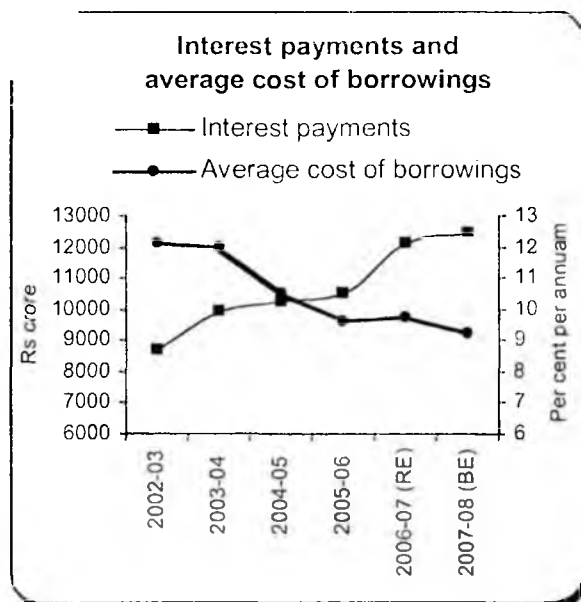
■ — Debt Position
● — Debt Position as % of GSDP

Statewise debt position for 2006-07

(Rs. crore)

State	Total Debt	% to GSDP
Bihar	54,897	63.8
Rajasthan	72,652	53.6
Uttar Pradesh	1,61,358	52.2
Punjab	57,609	50.8
West Bengal	1,26,226	48.3
Orissa	39,388	47.4
Kerala	57,688	42.8
Madhya Pradesh	53,545	42.0
Andhra Pradesh	91,445	36.2
Gujarat	86,138	34.2
Tamil Nadu	68,655	27.6
Karnataka	53,909	27.5
Maharashtra	1,34,493	26.4

Interest payments

4.21 The nature of expenditure incurred on interest payments is non-developmental. High expenditure on interest payments always has impact on revenue and fiscal deficits. In the past few years, with concerted efforts of the State Government to restructure debt portfolio, the average cost of borrowings has declined from 12.1 per cent in 2002-03 to 9.7 per cent in 2006-07.

The State Government is trying to restructure its portfolio further to lower its average cost of borrowing. However, due to the lack of call/put options in some earlier high-cost borrowings, the Government could not phase out all of its high-cost debts. The expenditure on interest payments was Rs.10,523 crore in 2005-06 which increased to Rs.12,093 crore during 2006-07. During 2007-08, this expenditure is expected to be at Rs.12,406 crore.

Some important per capita financial indicators for 2006-07

(Rupees)

Financial Indicators	A.P.	Bihar	Gujrat	Karnataka	Kerala	M.P.	Maharashtra	Punjab	Rajasthan	Tamil Nadu	U.P.	West Bengal
Revenue Receipts	5,502	2,446	5,410	6,632	5,629	3,642	5,616	7,475	3,969	6,138	3,179	3,120
Tax Revenue	4,096	1,832	3,996	5,044	4,511	2,606	4,319	4,262	2,821	5,224	2,450	2,428
State's OTR	3,078	486	3,285	4,170	3,561	1,489	3,757	3,670	1,766	4,255	1,291	1,446
Share in Central Taxes	1,018	1,346	711	874	950	1,117	561	592	1,055	969	1,159	981
Grants from Center	734	577	701	838	808	694	801	1,003	652	474	443	553
Revenue Exp.	5,509	2,526	5,090	6,138	7,385	3,383	5,913	8,300	3,954	6,175	3,001	4,092
Dev. Expenditure	4,927	2,073	4,494	5,111	4,207	2,823	4,518	4,833	3,147	4,664	2,325	2,394
Social Sector Exp.	2,574	1,331	2,319	2,702	2,899	1,666	2,789	2,232	2,028	2,849	1,358	1,670
Salary & Wages Exp.	1,469	N.A.	1,718	1,184	2,431	1,011	2,365	N.A.	1,128	1,926	636	1,319
Exp. on Int. Payment	973	413	1,214	739	1,316	623	1,097	1,613	892	833	562	1,255
Capital Receipts	1,899	556	1,512	907	2,737	792	1,573	2,094	1,010	1,741	730	1,624
Capital Expenditure	1,889	793	1,805	1,599	1,149	1,108	1,379	1,808	1,113	1,903	897	892
Outstanding Loans	13,563	5,213	15,847	9,322	16,195	7,885	15,012	20,834	11,094	10,382	9,078	14,181

Local Self-Government Institutions

4.22 Local Self-Government (LSG) institutions are the prominent organisations playing an important role in development at local level. These are distinctly divided into rural and urban areas. The financial resources as well as the composition of expenditure of the Local Self-Government institutions in rural and urban areas also differ.

4.23 The typewise Local Self-Government institutions functioning in the State by the end of March, 2007, their total income (including opening balance) and total expenditure during 2006-07 are given in Table No. 4.12. Though the urban LSG institutions are less in number, their total income and total expenditure during 2006-07 was more than that of rural LSG institutions.

Table No. 4.12
Income and expenditure of
Local Self-Government institutions
2006-07
(Rs. in crore)

LSG institution	Number as on 31/3/07	Total * Income	Total Exp.
Rural LSG Institutions			
Gram Panchayats	27,916	1,310	938
Zilla Parishads	33	12,582	10,475
Urban LSG Institutions			
Municipal Corporations	22	18,670	14,820
Municipal Councils	222	2,539	1,840
Nagar Panchayats	3	14	12
Cantonment Boards	7	188	163
Total	28,203	35,303	28,248

* Including opening balance

Gram Panchayats

4.24 The major sourcewise income and broad headwise expenditure of all Gram Panchayats in the State together for the years 2005-06 and 2006-07 are given in Table No. 4.13.

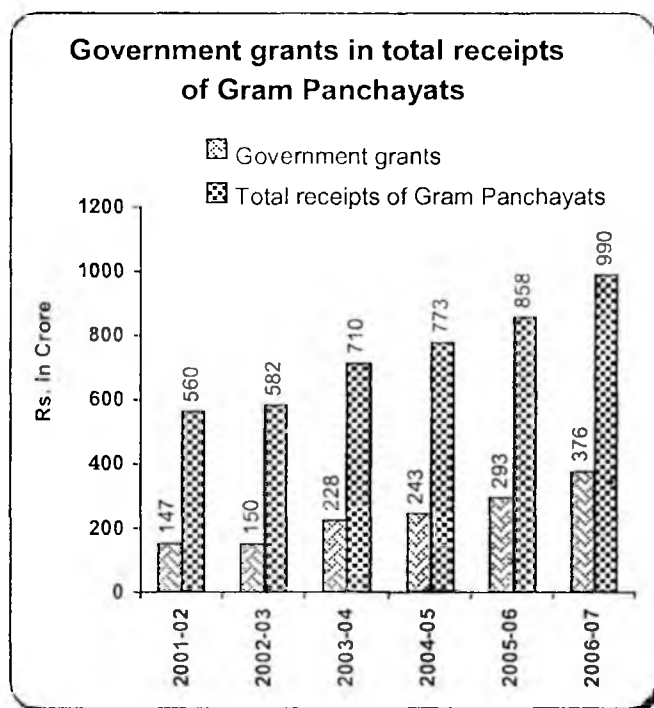
4.24.1 The total receipts of all Gram Panchayats in the State during 2006-07 were Rs. 990 crore registering 15 per cent increase over the previous year. The Government grants remained the major source of receipts for the Gram Panchayats and their share in total receipts was at about 38 per cent in 2006-07. The Government grants increased from Rs. 293 crore

Table No. 4.13
Income and expenditure of
Gram Panchayats

(Rs. in crore)

Item	2005-06		2006-07	
	Actuals	Per-centage*	Actuals	Per-centage*
Income				
(A) Opening balance	292	-	320	-
(B) Receipts				
1. Taxes				
i) Taxes on houses & other properties	239	27.9	258	26.0
ii) Other taxes	142	16.6	172	17.4
Total taxes (i+ii)	381	44.5	430	43.4
2. Government grants	293	34.1	376	38.0
3. Contributions and donations	112	13.1	113	11.4
4. Other receipts	72	8.3	71	7.2
Total receipts (B)	858	100.0	990	100.0
Total Income (A+B)	1,150	-	1,310	-
Expenditure				
1. Administration	136	16.6	154	16.4
2. Health and Sanitation	197	24.0	241	25.7
3. Public works	317	38.6	352	37.5
4. Public lighting	41	5.0	47	5.0
5. Education	19	2.4	20	2.2
6. Welfare of people	54	6.6	44	4.7
7. Other expenditure	56	6.8	80	8.5
Total expenditure (1 to 7)	820	100.0	938	100.0

* Excluding opening balance

in 2005-06 to Rs. 376 crore in 2006-07 showing an increase of about 28 per cent. The share of Government grants in the total receipts of all the Gram Panchayats was about 26 per cent during 2001-02, which rose to about 38 per cent during 2006-07. The average receipts per Gram Panchayat during 2006-07 were Rs.3.54 lakh.

4.24.2 The total expenditure of all the Gram Panchayats increased from Rs. 820 crore in 2005-06 to Rs. 938 crore i. e. by 14.4 per cent in 2006-07. Of the total expenditure, the highest expenditure incurred was on public works at 38 per cent, followed by health & sanitation with a share of 26 per cent. The average expenditure per Gram Panchayat during 2006-07 was Rs.3.36 lakh.

Zilla Parishads

4.25 The major sourcewise income of all Zilla Parishads in the State during 2005-06 (Actuals) and 2006-07 (RE) is given in Table No. 4.14.

4.25.1 Total receipts of all the Zilla Parishads taken together had increased by 7.5 per cent from Rs. 9,996 crore in 2005-06 to Rs. 10,801 crore in 2006-07. During 2006-07, with about 72 per cent share in total receipts, the Government grants remained major source of income for the

Table No. 4.14
Income of Zilla Parishads

(Rs. in crore)

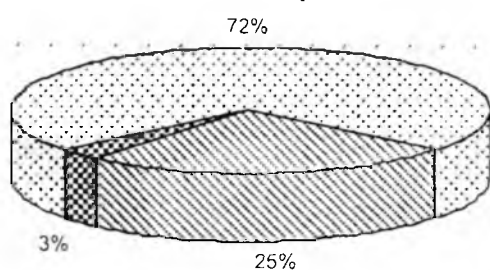
Item	2005-06		2006-07	
	Actuals	Percent- age*	RE	Percent- age*
A) Opening balance	1,570	-	1,781	-
B) Revenue receipts				
1. Self-raised resources	154	1.5	147	1.4
2. Government grants	7,394	74.0	7,773	71.9
2.1 Statutory Grants				
i) Purposive	3,662	36.6	3,805	35.2
ii) Establishment	1,774	17.7	1,775	16.4
iii) Plan	708	7.2	809	7.5
iv) Others	460	4.6	560	5.2
Total (2.1)	6,604	66.1	6,949	64.3
2.2 For agency schemes	790	7.9	824	7.6
3. Income from other sources	181	1.8	189	1.8
Total Revenue receipts (1+2+3)	7,729	77.3	8,109	75.1
C) Capital receipts	2,267	22.7	2,692	24.9
D) Total Receipts(B+C)	9,996	100.0	10,801	100.0
Total Income(A+D)	11,566	-	12,582	-

* Excluding opening balance

Zilla Parishads. Apart from Government grants capital receipts contributed 25 per cent in the

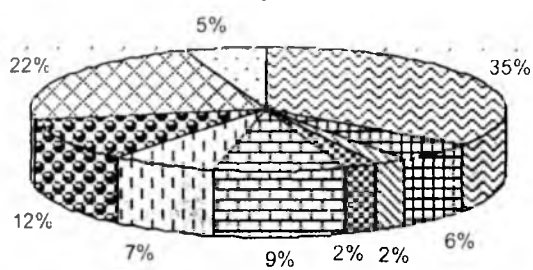
Components of receipts & expenditure of Zilla Parishads 2006-07

Receipts

- Self-raised resources & other sources
- Government grants
- Capital receipts

Expenditure

- General Administration
- Education
- Public works
- Irrigation
- Agriculture, Forest & Animal husbandry
- Public health
- Social welfare
- Other Expenditure
- Capital Expenditure

total receipts of ZPs. The share of Government grants in total receipts of all ZPs in 2001-02 was about 85 per cent, which declined to about 72 per cent in 2006-07, whereas during the same period, the percentage share of capital receipts has increased from about 12 per cent to 25 per cent. The revenue receipts from self raised resources declined from Rs.154 crore during 2005-06 to Rs.147 crore during 2006-07.

4.25.2 The major headwise expenditure of Zilla Parishads during 2005-06 (Actuals) and 2006-07 (RE) is given in Table No. 4.15.

Table No. 4.15

Expenditure of Zilla Parishads

(Rs. in crore)

Item	2005-06		2006-07	
	Actuals	Percentage	RE	Percentage
A) Revenue Expenditure				
1. General administration	569	6.0	575	5.5
2. Education	3,489	36.8	3,638	34.7
3. Public works	502	5.3	591	5.6
4. Irrigation	216	2.3	239	2.3
5. Agriculture	75	0.8	92	0.9
6. Animal husbandry	100	1.1	115	1.1
7. Forests	9	0.1	7	0.1
8. Public health	827	8.7	946	9.0
9. Social welfare	629	6.6	737	7.0
10. Other expenditure	1,079	11.4	1,221	11.7
Total(A)	7,495	79.1	8,161	77.9
B) Capital Expenditure				
Total Expenditure (A+ B)	9,479	100.0	10,475	100.0

4.25.3 The total expenditure of all the Zilla Parishads in 2006-07 was Rs.10,475 crore, higher by 10.5 per cent over the total expenditure of Rs.9,479 crore in 2005-06. The major expenditure (35 per cent) was incurred on education, followed by capital expenditure of 22 per cent. There was substantial increase in the expenditure incurred on public works (18 per cent) and public health (14 per cent) over the previous year.

Urban Local Self-Government Institutions

4.26 The Urban Local Self-Government institutions in Maharashtra State by the end of March, 2007 comprise of 22 Municipal Corporations, 222 Municipal Councils and 3 Nagar Panchayats. Of the 222 Municipal Councils, 8 were 'A' class (having population more than one lakh), 62 were 'B' class (having population more than 40,000 but not more than one lakh) and 142 were 'C' class (having population of

40,000 or less). Besides these, there were 7 Cantonment Boards and 3 Nagar Panchayats in the state. The income and expenditure of the urban LSG institutions (excluding Nagar Panchayats) during 2005-06 and 2006-07 are given in Table No. 4.16.

Table No.4.16

Income and expenditure of urban LSG institutions

(Rs. in crore)

Item	2005-06	2006-07
A) Municipal Corporations		
1. Number	22	22
2. Income	14,167	18,670
2.1 Opening Balance	1,540	2,453
2.2 Receipts	12,927	16,217
3. Expenditure	12,335	14,820
B) Municipal Councils		
1. Number	222	222
2. Income	1,881	2,539
2.1 Opening Balance	379	477
2.2 Receipts	1,502	2,062
3. Expenditure	1,429	1,840
C) Cantonment Boards		
1. Number	7	7
2. Income	182	188
2.1 Opening Balance	20	29
2.2 Receipts	162	159
3. Expenditure	144	163

4.26.1 The major sourcewise income and broad headwise expenditure of urban LSG institutions for 2006-07 are given in Table No.16 of Part II of this publication.

Municipal Corporations

4.27 The total receipts of all Municipal Corporations (excluding BEST undertaking) during 2006-07 were Rs. 16,217 crore and were higher by 25.4 per cent over previous year. The major contribution in total receipts was from octroi collection (40 per cent), receipts from water charges (7 per cent) and property tax (6 per cent). Apart from this, Government grants & contributions and loans & deposits contributed 4 per cent each in the total receipts of the municipal corporations of the State.

4.27.1 During 2006-07, the total expenditure of all Municipal Corporations (excluding BEST undertaking) increased by 20 per cent and was at Rs. 14,820 crore. The share of expenditure incurred on establishment has declined from 38 per cent in 2005-06 to 29 per cent in 2006-07. The share of expenditure incurred on water

supply, drainage & sewerage and construction works was 9.5 per cent, 7 per cent and 10 per cent respectively.

4.27.2 During 2006-07, the total receipts of Municipal Corporation of Greater Mumbai (MCGM) (excluding BEST undertaking) were Rs. 9,644 crore, more by 25 per cent than that of previous year and were 59 per cent of the total receipts of all Municipal Corporations in the State.

4.27.3 The total expenditure of MCGM (excluding BEST undertaking) during 2006-07 was Rs. 8,503 crore, which was 57 per cent of the total expenditure of all Municipal Corporations in the State.

4.27.4 The total receipts of BEST undertaking during 2006-07 were Rs. 2,481 crore, of which electric supply division contributed 64 per cent. The total expenditure incurred by BEST during 2006-07 was Rs.3,168 crore, in which the expenditure incurred on establishment was Rs.964 crore (30 per cent). During 2006-07, both the electricity supply division and transport service division incurred losses of Rs.323 crore and Rs.364 crore respectively.

Municipal Councils

4.28 The total receipts of all Municipal Councils in the State for 2006-07 were at

Rs. 2,062 crore and were more by 37 per cent than those in the previous year. The Government grants was a major source of income for all the Municipal Councils, contributing about 6 per cent in the total receipts. Apart from Government grants, share of taxes, fees & rent was 24 per cent and share of deposits & loan was 9 per cent.

4.28.1 The total expenditure of all Municipal Councils during 2006-07 was Rs. 1,840 crore more by 29 per cent than that in the previous year. Out of this expenditure, 30 per cent was on establishment, 20 per cent on construction works, 7 per cent on water supply and 11 per cent on debt services.

Nagar Panchayats and Cantonment Board

4.29 As on 31st March, 2007, there were three Nagar Panchayats in the State viz. Dapo (District Ratnagiri), Kankavali (District Sindhudurg) and Shirdi (District Ahmednagar). Their total receipts and expenditure in 2006-07 were Rs. 14.4 crore and Rs.12.42 crore respectively.

4.30 As on 31st March, 2007, there were seven Cantonment Boards in the State. Their total receipts and expenditure in 2006-07 were Rs. 159.18 crore and Rs. 163.40 crore respectively.

* * * * *

AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

Maharashtra Scenario

5.1 Nearly 55 per cent of the State's population depends on agriculture for its livelihood. This sector has been the single largest provider of employment to the rural people of the State. However, the contribution of agriculture sector in the State economy is reducing over the period because of unfavourable agro-climatic situation and faster growth in other sectors especially in services sector. Nearly, one-third area of the State falls under rain-shadow region, where the rains are scanty and erratic. In these areas, only dry land cultivation is undertaken. Out of the total geographical area of the state, the proportion of area under agriculture (56.8 per cent in 2005-06) is much more than that at national level (43.2 per cent). Despite huge spending on the irrigation projects, the proportion of gross area irrigated to gross cropped area in the State is around 17 per cent as against about 43 per cent at the national level.

5.1.1 The gross cropped area in the State has increased by about 20 per cent from 188.2 lakh hectares in 1960-61 to 225.6 lakh hectares in 2005-06. However, the pace of growth of area under foodgrains during the same period of 45 years was just around four per cent. The agricultural productivity has not increased much as compared to the national level increase despite concerted efforts and large scale spending on soil conservation and watershed development works. The per hectare yield (924 kg.) of the State in respect of foodgrains for 2005-06 was far below the national average (1,716 kg.). It is, therefore, needed to focus on increasing the production and productivity of the foodgrains and also to ensure sustainable growth of agriculture sector by facilitating the farmers to enhance their income sources.

Foodgrains : Domestic consumption and shortages

Data collected on monthly household consumption of cereals and pulses in the National Sample Survey 61st Round (2004-05) is used to estimate the domestic consumption of important agricultural commodities and their shortages in the State with reference to the year 2005-06. The results are as under :

Commodity	Monthly per capita consumption (kg.)		Estimates of domestic Production 2005-06 (Lakh MT)	Consumption (Lakh MT)	Estimated shortfall (Lakh MT)
	Rural	Urban			
Rice	3.01	2.97	24.62	38.49	13.87
Wheat	3.62	4.55	13.95	51.90	37.95
Jowar	2.58	0.95	37.02	23.85	(-) 13.17
Bajra	0.92	0.19	10.39	7.65	(-) 2.74
Other cereals	0.12	0.01	11.48	0.91	(-) 10.57
Total cereals	10.25	8.67	97.46	122.80	25.34
Tur	0.30	0.40	7.57	4.43	(-) 3.14
Udid	0.04	0.04	2.08	0.51	(-) 1.57
Mung	0.14	0.14	2.20	1.80	(-) 0.40
Gram	0.11	0.11	6.99	1.42	(-) 5.57
Other pulses	0.18	0.22	1.50	2.54	1.04
Total Pulses	0.77	0.91	20.34	10.70	(-) 9.64
Total foodgrains(Net)	11.02	9.58	117.80	133.50	15.70

5.1.2 The percentage of expenditure on agriculture & allied services and irrigation & flood control in total State plan expenditure during FYP periods is shown in Table No. 5.1.

Table No. 5.1

Percentage of expenditure on agriculture & allied services and irrigation & flood control to total State plan expenditure

FYP	Percentage of expenditure		Total Expenditure (Rs.in crore)
	Agri. & Allied services	Irrig. & flood control	
III	30.9	14.9	434.73
IV	22.1	16.5	1,000.51
V	12.9	18.5	2,660.13
VI	6.0	22.0	6,549.39
VII	5.6	20.3	11,044.21
VIII	5.7	22.0	25,751.66
IX	3.3	36.7	44,656.17
X*	3.5	27.5	55,323.72

Provisional

5.1.3 The information on growth rates of agriculture and allied activities vis-a-vis Gross State Domestic Product (GSDP) in recent plan periods is given in Table No. 5.2

Table No. 5.2

Growth Rates of Agriculture & allied activities vis-a-vis Gross State Domestic Product (GSDP)
(At constant 1999-2000 prices)

(Per cent)

FYP /Annual Plan Period	Growth rate	
	GSDP	Agriculture and allied activities
IX (1997-2002)#	3.8	1.1
X (2002-07)	8.3	4.3
2007-08*	9.0	5.8

revised

* Annual Plan (Anticipated)

XI-FYP Policy

5.2 Growth of agriculture sector is important for sustaining food security and improving rural standard of living. In this endeavour, both the central and state governments are playing a pivotal role in mobilizing resources, creating infrastructure, facilitating easy availability of inputs, supporting research and technology development, institutional support services and putting in place contingency measures to safeguard the crops from the adverse effects of natural calamities. The National Development Council has passed 53rd resolution in May 2007 to achieve

4 per cent growth rate in agriculture sector during XI- FYP through effective implementation of Food Security Mission and Rashtriya Krishi Vikas Yojana (RKVY). The broad measures are as follows:

i) Preparation of agriculture development plan for entire State including plans for agriculture and allied sectors for each district.

ii) Efficient and effective use of irrigation water by micro irrigation system.

iii) To increase the production and productivity of cereals, pulses and oilseeds in rainfed area.

iv) To enhance farmers' income through adopting allied activities like animal rearing, dairy development, fisheries and sericulture along with agriculture, horticulture, olericulture and floriculture etc.

v) Value addition of agricultural produce by incorporating agro-processing units.

vi) Incorporation of agriculture market management in agriculture development for fetching attractive prices to agricultural produce

Monsoon - 2007

5.3 The South-West monsoon arrived in the State late by 6 days i.e. on 13th June, 2007. Initially, rains occurred in Konkan, central Maharashtra and Vidarbha at isolated places. It was active from 21st June and entire state received heavy rains by the end of June. The State received satisfactory rains in the first week of July 2007. In the second week of July, the intensity of rain was more in the State except in the district of Aurangabad and Latur divisions. In July 2007 a dry spell of 2 to 3 weeks occurred in the district of Marathwada region except Nanded. In August, rainfall received was 60 to 80 per cent of normal rainfall in Jalgaon, Aurangabad, Jalna, Beed, Latur, Osmanabad, Nanded, Parbhani, Hingoli, Yavatmal and Gondia districts and in the remaining districts it was more than 100 per cent. A dry spell of two weeks was observed in Marathwada and Vidarbha regions in August. During September, the State received satisfactory rains.

5.3.1 The rainfall received in the months of June, July, August, September and October, 2007 was 148 per cent, 89 per cent, 111 per cent, 111 per cent and 35 per cent of the normal rainfall respectively. The overall rainfall received by the State during monsoon 2007 was in excess by 100 per cent of the normal rainfall.

5.3.2 As against the normal area under *kharif* crops (134.2 lakh hectares), about 50 per cent sowing of *kharif* 2007 was completed in June 2007, 102 per cent upto July and 111 per cent i.e. 149.2 lakh hectares by the end of season as against 105 per cent in the last year. The areas under maize, mung, urid and sugarcane increased in the range of 23 to 28 per cent, while the areas under rice, tur, soyabean and cotton increased marginally between 2 to 5 per cent. The overall condition of *kharif* crops was good due to satisfactory rains in August and September, 2007. Due to dry spell in latter half of July and August 2007 in Latur and Aurangabad divisions, the production of short duration crops like mung and urid might have been affected to some extent. The normal area under *rabi* crops is 53.67 lakh hectare and sowing was completed on 60.83 lakh hectare as on 8th February, 2008, which is about 13 per cent of the normal *rabi* area.

5.3.3 Out of the 33 districts (excluding Mumbai City and Mumbai Suburban districts), only one district viz. Nanded received deficient (73 per cent) rainfall. 26 districts received normal rainfall between 81 to 119 per cent, out of which 10 districts viz. Jalgaon, Aurangabad, Jalna, Osmanabad, Hingoli, Washim, Yavatmal, Chandara and Gondia received rainfall between 81 to 100 per cent and 17 districts viz. Thane, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg, Nashik, Ahmednagar, Solapur, Sangli, Kolhapur, Beed, Satara, Parbhani, Buldhana, Akola, Nagpur, Chandrapur and Gadchiroli districts received rainfall between 101 to 119 per cent. 6 districts viz. Dhule, Nandurbar, Pune, Satara, Amravati and Wardha districts received 120 and more per cent (excess) rainfall. The information of districts according to extent of rainfall received as per the classification of India Meteorological Department Govt. of India is shown in Table No.5.3.

Table No. 5.3

Classification of districts according to the percentage of rainfall received during monsoon 2007

Rainfall percentage class	Number of districts*	Percentage
Upto - 40 (Scanty)	0	0
41-80 (Deficient)	1	3.0
81-119 (Normal)	26	78.8
120 and more (Excess)	6	18.2
Total	33	100.0

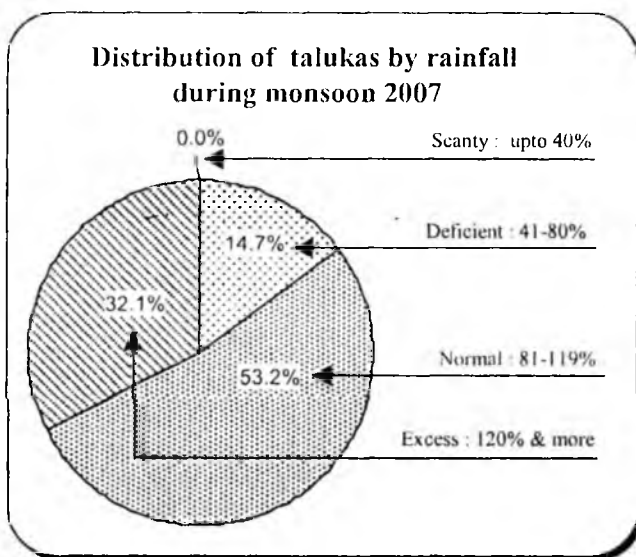
Excluding Mumbai City and Mumbai Suburban districts

5.3.4. The revenue divisionwise classification of talukas according to rainfall percentage class is shown in Table No.5.4.

Table No. 5.4

Classification of talukas according to the percentage of rainfall received during monsoon 2007

Rainfall percentage class	Number of talukas						Total	
	Konkan	Nashik	Pune	A'bad	Amravati	Nagpur	No	Percentage
1 - 40	0	0	0	0	0	0	0	0
41-80	4	10	3	22	5	8	52	14.7
81-119	32	22	19	47	35	34	189	53.2
120 & more	11	22	36	7	16	22	114	32.1
Total	47	54	58	76	56	64	355	100.0

5.3.5. The number of talukas by quantity of rainfall received is given in Table No. 5.5.

Table No. 5.5

Number of talukas by rainfall received during monsoon 2007

Rainfall classes (In mm)	Number of talukas	
	Monsoon 2007	Long-term average
Up to 250	0	0
251 - 500	15	33
501 - 750	116	104
751 - 1,000	78	87
1,001 - 2,000	84	78
2,001 - 3,000	25	26
3,001 - 4,000	24	24
4,001 - 5,000	9	1
Above 5,000	4	2
Total	355	355

Reservoir Storage Status

5.4 The total live storage as on 15th October, 2007 in the major, medium and minor irrigation (State sector) reservoirs in the State taken together was 29,107 million cubic meters (MCM), which was about 89 per cent of the storage capacity, as against 93 per cent in 2006 and 86 per cent in 2005. The divisionwise information is presented in Table No. 5.6.

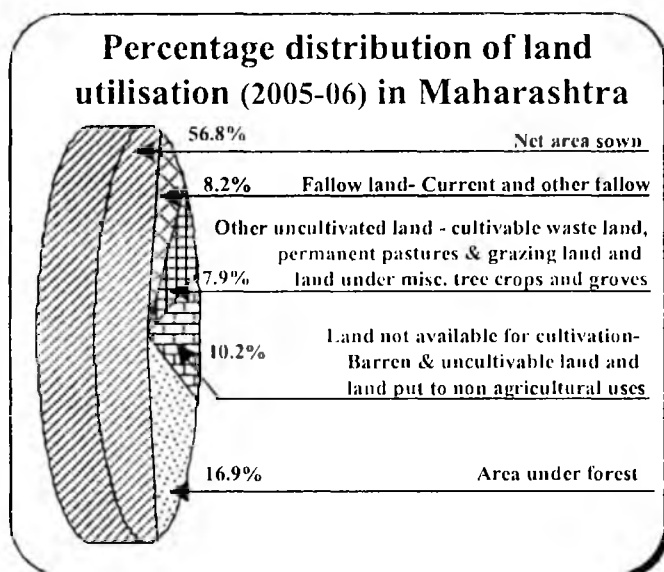
Table No. 5.6
Live storage status of reservoirs

Division	No. of reservoirs	Live Storage (MCM)		Percentage of live storage as on 15 th October		
		As per project design	As on 15 th Oct. 2007	2007	2006	2005
Konkan	140	926	690	75	76	66
Nashik	364	3,875	3,617	93	98	88
Pune	505	9,580	9,085	95	93	91
Aurangabad	532	6,446	5,082	79	96	78
Amaravati	341	2,504	2,167	87	93	78
Nagpur	360	3,450	2,926	85	81	87
Others*	14	5,820	5,540	95	96	92
Total	2,256	32,601	29,107	89	93	86

* Storages for drinking water and hydro-electric projects

Land utilisation

5.5 As per the land utilisation statistics for the year 2005-06, out of the total 307.6 lakh hectare geographical area of the State, the gross cropped area was 225.6 lakh hectare, net area sown was 174.7 lakh hectare, area under forest was 52.1 lakh hectare, land not available for cultivation was 31.3 lakh hectare, other uncultivated land was 24.2 lakh hectare and fallow land was 25.3 lakh hectare. The details of

land utilisation statistics of the State are given in Table No. 17 of Part-II of this publication.

Agricultural Production Prospects : 2007-08

5.6 According to the preliminary forecast by the Commissionerate of Agriculture, Pune total foodgrains production in the State during 2007-08 is expected to be 152.85 lakh M.T., more by 20 per cent than the production of 127.7 lakh M.T during the previous year. The details of the foodgrains and oilseeds production are given in Table No. 5.7.

Table No. 5.7
Foodgrains and oilseeds production in Maharashtra

Crop	(Lakh M.T.)		Percentage increase (+) decrease (-)
	2006-07 (Final forecast)	2007-08 (Tentative)	
<i>Kharif + Rabi</i>			
(i) Cereals	104.73	122.65	17
(ii) Pulses	23.04	30.20	31
Total foodgrains	127.77	152.85	20
Oilseeds	35.63	47.08	32

Kharif and Rabi Crops

5.7 The details of area and production of principal *kharif* and *rabi* crops during 2006-07 (final forecast) and 2007-08 (tentative) are given in Table No. 5.8 and 5.9 respectively. The detailed information on area, production and productivity of principal crops is given in Table No. 18 of part II of this publication. The broad observations on area and production are as follows.

5.7.1 Cereals accounted for about 41.2 per cent of Gross Cropped Area (GCA) during 2005-06. The share of pulses and oilseeds was about 15.2 per cent and about 16.2 per cent respectively during the same year. The other crops viz. cotton and sugarcane accounted for 12.2 per cent and 2.2 per cent of GCA respectively.

5.7.2 During 2006-07, jowar, rice, bajr and wheat contributed about 92 per cent of the area under cereals, while gram, tur, mung and urid contributed about 91.4 per cent share in pulses. Under oilseeds, soyabean alone (25.2 lakh hectare) contributed 65 per cent of total area under oilseeds in 2006-07, which had increased significantly i.e. more than 12 times in comparison with 2.01 lakh hectare in 1990-91.

5.7.3 During 1990-91 to 2006-07 the area under sugarcane and horticultural crops ha

Table No. 5.8

Area and production of principal *kharif* crops in Maharashtra State

[Area in thousand hectare, Production in thousand tonnes (except cotton)]

Crop	Area			Production		
	2006-07 (Final forecast)	2007-08 (Tentative)	Percentage change	2006-07 (Final forecast)	2007-08 (Tentative)	Percentage change
Rice	1,491	1,524	2	2,489	2,905	17
Bajra	1,452	1,221	(-) 16	1,059	1,097	4
<i>Kharif</i> jowar	1,409	1,224	(-) 13	1,684	1,841	9
Ragi	136	130	(-) 4	123	120	(-) 2
Maize	475	610	28	948	1,649	74
Other <i>kharif</i> cereals	70	61	(-) 13	33	34	3
Total <i>kharif</i> cereals	5,033	4,770	(-) 5	6,336	7,646	21
Tur	1,123	1,181	5	815	937	15
Mung	573	704	23	236	386	64
Udid	490	615	26	200	338	69
Other <i>kharif</i> pulses	188	177	(-) 6	64	75	17
Total <i>kharif</i> pulses	2,374	2,677	13	1,315	1,736	32
Total <i>kharif</i> foodgrains	7,407	7,447	1	7,651	9,382	23
Soyabean...	2,521	2,651	5	2,892	3,924	36
<i>Kh.</i> Groundnut	342	320	(-) 6	254	369	45
<i>Kh.</i> Sesamum	100	76	(-) 24	24	24	0
Nigerseed	54	48	(-) 11	12	13	8
<i>Kh.</i> Sunflower	121	89	(-) 26	64	62	(-) 3
Other oilseeds	12	12	0	4	4	0
Total <i>kharif</i> oilseeds	3,150	3,196	1	3,250	4,396	35
Cotton (Lint)*	3,107	3,191	3	4,618	5,815	26
Sugarcane**	849	1,088	28	66,277	80,599	22
Total	14,513	14,922	3			

* - Production of cotton in '000' bales of 170 Kg. each ** - Harvested area

Table No. 5.9

Area and production of principal *rabi* crops in Maharashtra State

(Area in thousand hectare, Production in thousand tonnes)

Crop	Area			Production		
	2006-07 (Final forecast)	2007-08 (Tentative)	Percentage change	2006-07 (Final forecast)	2007-08 (Tentative)	Percentage change
<i>Rabi</i> jowar	3,209	2,842	(-) 11	2,088	2,359	13
Wheat	1,231	1,237	0 *	1,869	2,081	11
<i>Rabi</i> Maize	86	83	(-) 4	177	177	0
Other <i>rabi</i> cereals	5	5	0	3	2	(-)33
Total <i>rabi</i> cereals	4,531	4,167	(-) 8	4,137	4,619	12
Gram	1,308	1,324	1	924	1,214	31
Other <i>rabi</i> pulses	146	142	(-)3	66	70	6
Total <i>rabi</i> pulses	1,454	1,466	8	990	1,284	30
Total <i>rabi</i> foodgrains	5,985	5,633	(-) 6	5,127	5,903	15
<i>Rabi</i> Sesamum	5	3	(-) 40	2	1	(-) 50
Safflower	279	216	(-)23	169	154	(-) 9
<i>Rabi</i> Sunflower	224	150	(-)33	122	127	4
Linseed	68	72	6	16	26	63
Rapeseed & Mustard	14	9	(-)36	5	4	(-)20
Total <i>Rabi</i> Oilseeds	590	450	(-)24	313	312	0 *
Total <i>Rabi</i> Crops	6,575	6,083	(-) 7			

Negligible

increased significantly from 5.4 lakh hectare to 8.5 lakh hectare (2 ½ times) and from 2.4 lakh hectare to 14.0 lakh hectare (about 5 times) respectively.

5.7.4 During last two decades, the production of foodgrains has increased from 87.1 lakh M.T. to 128.8 lakh M.T. in 2006-07, oilseeds from 10.0 lakh M.T. to 37.2 lakh M.T., sugarcane production from 232.7 lakh M.T. to 662.8 lakh M.T. and cotton from 19.8 lakh bales to 46.2 lakh bales.

5.7.5 The productivity of different crops in the State is relatively low as compared to the productivity in major States. This can be seen from the statewise data given in Table No.5.10.

Table No.5.10

Per hectare yield of important crops

(kg. per hectare for 2005-06)

State	Rice	Wheat	Jowar	Bajra	Cotton
Andhra Pradesh	2939	818	1324	1012	347
Karnataka	3868	858	1095	977	228
Tamilnadu	2546	0	732	1158	258
Gujarat	1949	2700	1138	1169	604
Madhya Pradesh	999	1613	1088	1491	204
Maharashtra	1768	1393	783	650	187
Punjab	3858	4179	0	1000	731
Haryana	3051	3844	273	1147	437
Uttar Pradesh	1996	2627	1065	1434	201
Orissa	1531	1364	600	552	435
West Bengal	2509	2109	429	0	510
Bihar	1075	1617	1024	1070	0
Kerala	2284	0	480	0	220
Rajasthan	1425	2762	288	556	317
All India	2102	2619	880	802	362

Index Numbers of Agricultural Production

5.8 The index number of agricultural production in Maharashtra (Base: Triennial average 1979-82=100) for 2006-07 was 178.7, more by 32 per cent than that in 2005-06. The groupwise indices for 2006-07 were 116.2 cereals, 231.7 pulses, 139.1 total foodgrains, 84.1 oilseeds, 315.4 fibres, 235.0 miscellaneous and 222.7 total non-foodgrains. The details of these index numbers are given in Table No. 19 of part-II. The Compound Annual Growth Rate (CAGR) of foodgrains production in the State during last 26 years works out to (1980-81 to 2006-07) 1.2 per cent.

Operational Holdings

5.9 The information on operational holdings by size class and area as per Agricultural

Census, 2000-01 is presented in Table No. 5.1 and in Table No.21 of Part-II of this publication

Table No. 5.11

Operational holdings and area in the State as per Agricultural Census, 2000-01

Size class (Hectares)	No. of operational holdings (In 00')	Area of operational holdings (In 00' ha.)	Average size of holding (In ha.)	
			2000-01	1995-96
0.0 - 1.0	52,880	26,408	0.50	0.49
1.0 - 2.0	35,974	51,153	1.42	1.45
2.0 - 5.0	26,435	77,552	2.93	2.99
5.0 -10.0	4,849	31,920	6.58	6.68
10.0 -20.0	768	9,898	12.89	13.13
20.0 and above	96	3,684	38.37	39.95
Total	1,21,002	2,00,615	1.66	1.87

Agriculture Finance

5.10 The National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD), the apex bank in the country for supporting and promoting agricultural and rural development, performs a pivotal role in development of agriculture. The agencies involved in financing Seasonal Agriculture Operations (SAOs) are NABARD, Maharashtra State Co-operative Bank and Regional Rural Banks, Maharashtra State Co-operative Bank (refinancing through District Central Co-operative Banks (DCCBs)), DCCBs, RRBs, Nationalised and Scheduled Commercial Banks and ultimate financing to Primary Agricultural Co-operative Credit Societies (PACS).

5.10.1 During 2006-07, short-term credit limit sanctioned for SAOs by NABARD was Rs. 1,500 crore as compared to Rs. 562 crore during 2005-06. In addition, NABARD had sanctioned Rs. 3.53 crore to RRBs for other than SAO purposes. During 2007-08 (upto December 2007), NABARD sanctioned credit limit of Rs. 2,044 crore for supporting SAOs.

5.10.2 The financial institutions directly associated with agricultural finance at grassroot level in the State are Primary Agricultural Co-operative Societies (PACS) extending short-term crop loans to their cultivator members. The number of PACS at the end of 2006-07 was 21,238 with a membership of 123 lakh. During 2006-07, the amount of loans advanced to the cultivators by the PACS was Rs. 5,498 crore (against Rs.4,928 crore in 2005-06) of which

Rs. 2,267 crore i.e. 41 per cent were given to small and marginal farmers.

5.10.3 The data on disbursement of direct finance for agriculture and allied activities during 2005-06 and 2006-07 by Scheduled Commercial Banks (including nationalised banks) and Regional Rural Banks (RRBs) is given in Table No. 5.12.

Table No. 5.12

Loans disbursed by Commercial Banks & RRBs to agriculture sector

Item	(Rs. in crore)					
	Scheduled Commercial Banks*		R.R.B.s		Total	
	2005-06	2006-07	2005-06	2006-07	2005-06	2006-07
SAOs	1,935	1,999	177	301	2,112	2,300
Dairy & Alf**	221	250	6	13	227	263
Poultry	45	60	1	1	46	61
Fisheries	8	11	1	1	9	12
Agricultural implements	213	280	6	12	219	292
Horticulture	439	583	3	6	442	589
Minor irrigation	177	213	7	18	184	231
Storage and market yards	70	38	1	2	71	40
Forestry & waste land dev.	20	53	1	2	21	55
Others	696	1,008	8	11	704	1,019
Total	3,824	4,495	211	367	4,035	4,862

* Including nationalised banks ** Animal Husbandry

5.10.4 During 2006-07, the amount of loans advanced for agriculture and allied activities by PACS, Commercial Banks (including nationalised banks) and Regional Rural Banks (RRBs) in the State was Rs. 10,360 crore, which is more by 16 per cent than previous year (Rs. 8,963 crore).

Investment Credit

5.10.5 A refinance assistance of about Rs. 401 crore was sanctioned by NABARD to various credit agencies in the State under investment credit during 2006-07, which was less by about 33 per cent over previous year. Major purposes for which refinance disbursed were non-farm sector (25.5 per cent), farm mechanisation (18.2 per cent), Agro Economic Zones (AEZ) (14.0 per cent) and minor irrigation (13.0 per cent).

Finances to SHGs

5.11 The Self Help Groups (SHGs) are playing important role in meeting the financial needs of the weaker sections of the economy through micro finance. In Maharashtra State,

various types of 69 banks viz. 19 Commercial Banks, 7 Regional Rural Banks, 30 District Central Co-operative Banks and 13 Urban Co-operative Banks are actively involved in SHG bank linkage programme. During 2007-08, the number of families benefited (upto December 2007) is 37.46 lakh. The information on performance of SHG bank linkage (upto December 2007) is given in Table No. 5.13.

Table No. 5.13

Finances to Self Help Groups

Year	SHGs financed by banks		Bank loan (Rs. crore)	
	During the year (No. in lakh)	Cumulative (No. in lakh)	During the year	Cumulative
2004-05	0.33	0.71	88	349
2005-06	0.60	1.31	131	480
2006-07	0.95	2.26	214	694
2007-08*	0.24	2.50	105	799

* Upto December 2007.

Kisan Credit Card Scheme

5.12 The Kisan Credit Card Scheme is launched in the State in 1999 with a view to provide adequate and timely credit to meet the comprehensive credit needs of farmers including short-term crop loans and a reasonable component for consumption needs under single window with flexible and simplified procedure. Upto 2005-06, the disbursements under this scheme was confined only to short term credit. However, since 2006-07, long-term loans are also sanctioned.

5.12.1 The number of kisan credit cards issued in the State by the end of November, 2007 was 51.93 lakh. The short-term credit limit sanctioned during 2006-07 was Rs. 18,408 crore as against Rs. 7,033 crore in 2005-06. During 2007-08 (upto November 2007), credit limit sanctioned was Rs. 9,468 crore. The long-term credit limit sanctioned in 2006-07 was Rs. 8.19 crore and in 2007-08 (upto November 2007), it was Rs. 11.74 crore.

Improved seeds

5.13 Among the various measures taken for increasing the agricultural production in the State, distribution of hybrid and improved, certified and quality seeds of various crops is of prime importance. The public and private sectors play a significant role in distribution of such seeds. Seed replacement programme is also implemented to a

large extent for most of the crops. The major cropwise quantity of seed distributed is shown in Table 5.14.

Table No. 5.14
Seeds distribution in Maharashtra State
(In '000' Quintals)

Season / Crop	2006			2007 *		
	Public	Pri- vate	Total	Public	Pri- vate	Total
(A) Kharif						
Soyabean	464	178	642	556	378	934
Hybrid Jowar	15	75	90	14	76	90
Paddy	106	29	135	110	35	145
Hybrid Cotton	5	36	41	3	34	37
Hybrid Bajra	3	33	36	1	29	30
Tur	12	19	31	15	21	36
Mung	9	10	19	13	13	26
Udid	9	16	25	28	14	42
Others (7 crops)	32	116	148	23	100	123
Sub-total (a)	655	512	1,167	763	700	1,463
(B) Rabi						
Wheat	196	265	461	197	214	411
Gram	37	4	41	60	19	79
Jowar	12	28	40	11	42	53
Others (3 crops)	7	4	11	3	13	16
Sub-total (b)	252	301	553	271	288	559
Total (a+b)	907	813	1,720	1,034	988	2,022

* Tentative

Use of chemical fertilisers and pesticides

5.14 The details of total consumption and per hectare consumption of fertilisers in the State are shown in Table No.5.15.

Table No.5.15
Consumption of Chemical Fertilisers

Year	Consumption (in lakh MT)	Per hectare consumption (Kg.)
1999-00	19.3	90.3
2000-01	16.5	74.1
2001-02	16.9	75.4
2002-03	16.5	73.7
2003-04	14.4	64.9
2004-05	17.4	77.8
2005-06	19.7	87.3
2006-07	22.6	100.1
2007-08 (anticipated)	25.1	111.4

5.14.1 During 2006-07, the distribution of fertilisers was made through 33,491 fertiliser distribution outlets, out of which 3,998 were in co-operative sector, 219 in public sector and 29,274

were in private sector.

5.14.2 The statewide and national level information on per hectare consumption of chemical fertilisers is shown in Table No.5.16.

Table No.5.16
Per hectare consumption of chemical fertilisers
(Kg/ha.)

State	2003-04	2004-05
Punjab	194.6	210.1
Tamil Nadu	159.1	183.7
Andhra Pradesh	158.6	203.6
Haryana	155.1	166.7
Uttar Pradesh	134.1	140.4
West Bengal	129.7	127.5
Bihar	99.8	152.3
Karnataka	99.5	117.3
Gujarat	99.5	111.1
Uttaranchal	88.9	94.2
Chhatisgarh	65.2	67.4
Maharashtra	64.9	77.8
Madhya Pradesh	53.4	47.1
All India	94.5	104.5

5.14.3 The consumption of technical grade pesticides during 2006-07 was 3,193 M.T. which was just the same as that of previous year. While in 2007-08, this consumption tentatively, will be 3,050 M.T..

Organic Farming

5.15 Organic farming is a welcome alternative due to reduction in cost of cultivation, quality and food safety, reduction in the use of chemical fertilisers, pesticides, herbicides etc. In Maharashtra State practising organic farming has started recently. The pioneer efforts were made by some of the innovative farmers from Dhule and Yeotmal districts. At present the area under organic farming is about 6.5 lakh hectare.

5.15.1 Presently two schemes, one under 100 per cent Centrally Sponsored Plan and another under *Vasantrao Naik Sheti Swavlamban Mission* (100 per cent State), are implemented for organic farming. The expenditure during 2006-07 and 2007-08 (upto December, 2007) was Rs. 16.13 crore and Rs. 3.55 crore on former scheme and Rs. 9.59 crore and Rs. 1.47 crore on the latter scheme respectively.

5.15.2 Under organic farming upto December, 2007, about 1.09 lakh vermi compost units and 1.01 lakh bio-dynamic compost units were set up and 20 model organic farms were developed.

Irrigation

5.16 The net area irrigated of the State in 2005-06 was 31.5 lakh hectare, which had increased by 7.1 per cent over 2004-05. Of the net irrigated area, the area irrigated under wells was 20.8 lakh hectare. The gross irrigated area in 2005-06 was 38.1 lakh hectare. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in 2005-06 was 16.9. This percentage has remained almost between 15 to 17 per cent since 1990-91. The area irrigated by various sources in the State is given in Table No. 20 of Part-II of this publication.

Irrigation Projects

5.17 The Maharashtra Water and Irrigation Commission (1999), considered water availability in river basins, cultivable land, augmentation of ground water, ground water recharge facilitated through watershed area development, use of modern irrigation techniques and improvement in the water application systems on farms and estimated that the irrigation potential of the State can be increased upto 126 lakh hectare. The Commission has also anticipated that out of the total potential of 126 lakh hectare, the share of surface storages and

wells in command area would be around 85 lakh hectare.

5.17.1 Number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government to create the maximum possible irrigation potential. The details of irrigation projects taken up and the irrigation potential created therefrom are given in the Table No. 5.17.

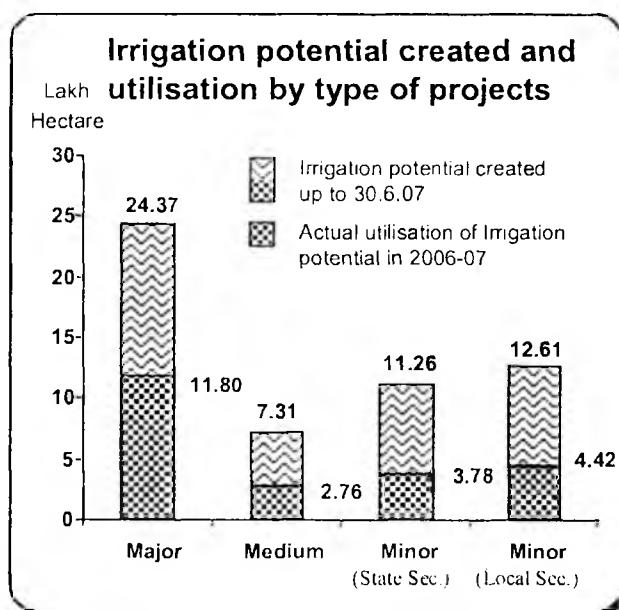

Table No. 5.17

Number of irrigation projects and irrigation potential created in the State

Item	Major	Med- ium	Minor (State sector)	Minor (Local sector)						Total minor (State + local)	Total
				K.T. Weirs	Perco- lation tanks	Lift Irriga- tion	M.I. tanks	Others	Total minor (Local)		
(I) No. of projects completed upto 30.6.2007 *	32	183	2,411	9,347	18,089	2,854	1,953	20,146	52,389	54,800	-
(II) No. of on going projects upto 30.6.2007 **	33	73	358	1,931	2,930	111	377	2,270	7,619	7,977	-
Irrigation potential created (in completed and on going projects)											
i) Upto 30.6.2007*** (Lakh ha.)	24.37	7.31	11.26	2.62	5.59	0.36	2.00	2.04	12.61	23.87	55.55
ii) Upto 30.6.2006 (Lakh ha.)	23.31	7.09	10.56	2.59	5.57	0.36	1.99	1.43	11.94	22.50	52.90
(IV) Actual utilisation of irrigation potential during 2006-07 (Lakh ha.)	11.80	2.76	3.78	0.91	1.39	0.14	0.60	1.38	4.42	8.20	22.76
(V) Area under irrigation on wells in command area in addition to Sr.no.(iv) (Lakh ha.)	6.35	1.25	0.86	-	-	-	-	-	-	0.86	8.46

Irrigation potential fully created

** Irrigation potential partly created

*** Provisional

Bharat Nirman Yojana

5.18 The Government of India has announced Bharat Nirman Yojana for development of infrastructure in rural areas during 2005-06 to 2008-09. Under this programme, it is proposed to create one crore hectare additional irrigation potential in the country. The target set for Maharashtra State is 18.45 lakh hectare. Under this programme during 2005-06 and 2006-07, additional irrigation potential of 1.28 lakh hectare and 1.62 lakh hectare was created respectively.

5.18.1. Despite huge spendings in the five year plan periods, the achievements in the creation of additional irrigation potential are not satisfactory. Also there is a wide gap in irrigation potential created and its use. It is, therefore, essential to closely monitor projectwise progress of works and usage of irrigation potential created.

Reforms in the Irrigation Sector

5.19 The State Government had already initiated some reforms in irrigation sector which

include declaration of water policy, enactment of Water Resources Regulatory Authority, Management of Irrigation System by Farmers and Water Users Associations. About 7,100 Water Users Associations covering about 25.6 lakh hectare of Culturable Command Area (CCA) are under various stages of formation.

Irrigation Development Corporations

5.20 In order to accelerate completion of irrigation projects in the State, Government has established five Irrigation Development Corporations during February, 1996 to August, 1998. The details of these corporations are given in Table No. 5.18.

Restoration of Water Bodies

5.21 The Ministry of Water Resources (MOWR), Government of India in 2006 has sanctioned a 75 per cent centrally assisted project for restoration of water bodies. The object of the project is to restore the reduced storage capacity of water bodies which are directly linked to agriculture so as to achieve extension of existing

Table No. 5.18

Details of Irrigation Development Corporations established by the State Government

Item	Unit	Maharashtra Krishna Valley Develop- ment Corp.	Konkan Irrigation Development Corporation	Tapi Irri- gation Development Corporation	Godavari- Marathwada Irrigation Dev.Corp.	Vidarbha Irrigation Development Corporation	Total
(I) No. of on going projects incorporated							
i) Major	Nos.	30	5	9	15	15	74
ii) Medium	Nos.	53	12	40	26	49	180
iii) Minor*	Nos.	282	77	113	332	188	992
Sub-Total		365	94	162	373	252	1,246
(II) Target of irrigation potential	Lakh hectare	10.85	2.52	5.23	5.61	9.96	34.17
(III) Estimated cost of balance works as on 1-4-2006	Creore Rs.	13,610	4,728	5,885	5,640	11,493	41,356
(IV) Govt's share capital (upto 31.3.2007)	Creore Rs.	4,960.5	518.5	1,187.3	3,502.8	3,675.0	13,844.1
(V) Interest on debentures paid upto 31.3.2007	Creore Rs.	4,618.7	388.9	628.3	879.1	1,174.5	7,689.5
(VI) Funds raised through debentures upto 31.3.2007	Creore Rs.	6,237.2	594.8	1,320.9	1,850.8	2,098.9	12,102.6

* Including Lift irrigation

irrigation facilities. A proposal of Beed district is sanctioned by the Central Government in March, 2006. The Central Government has sanctioned Rs. 13.83 crore towards first instalment. The State Government has also sanctioned Rs. 5.00 crore towards state share for this project. The expenditure incurred by end of November, 2007 was Rs. 4.34 crore.

Sprinkler and drip irrigation

5.22 Adoption of sprinkler and drip irrigation systems enables 28 to 56 per cent economy in the quantity of water to be used for irrigation, which in turn enables to bring 25 to 30 per cent additional area under irrigation. Moreover, it reduces the extent of soil erosion, facilitates tilling operations, increases efficiency of fertilizers, reduces the damages through pests and consequently, enhances the crop production by 12 to 31 per cent depending upon the crop. The State Government encourages the cultivators to adopt these irrigation systems by giving them subsidy for purchase of sprinkler/drip irrigation equipments. Up to the end of March, 2007, the total area brought under sprinkler and drip irrigation in the State was 1.68 lakh hectare and 83 lakh hectare respectively. The subsidy given to the cultivators during 2006-07 and 2007-08 (upto February, 2008) was Rs. 17.56 crore and Rs. 16.34 crore for sprinkler and Rs. 81.74 crore and Rs. 55.79 crore for drip irrigation.

Soil and Water Conservation

5.23 The works of soil and water conservation are taken up on large scale for increasing productivity of dry land farming and preventing deterioration of soil. The programmes presently implemented under soil and water conservation include Integrated Watershed Area Development Programme, Western Ghat Development Programme, River Valley Project, National Watershed Development Project for Rainfed Areas and programmes under *Vasantrao Patil Sheti Swavlamban Mission*. As per the norms laid down, 17,351 villages are selected and works of 27,573 watersheds are undertaken in 15,569 villages. The expenditure incurred during 2006-07 and 2007-08 (upto December, 2007) was Rs. 465 crore and Rs.293 crore respectively.

Agriculture Marketing

5.24 A network of 294 main markets and 17 sub-markets of Agriculture Produce Market Committees (APMCs) is created for trading the agriculture produce in the State. The value of arrivals in the market committees in the State was

Rs.19,061 crore, Rs. 17,567 crore and Rs.16,599 crore during 2003-04, 2004-05 and 2005-06 respectively. About 75 per cent of the value of the arrivals was constituted by Rice, Cotton, Wheat, Soyabean, Onion, Tur dal, Tur, Potato, Paddy, Gram and Jaggery.

5.24.1 Maharashtra State Agricultural Marketing Board established in 1984 looks after co-ordination, export promotion, organising workshops, exhibitions and training programmes etc. activities of Market Committees. The Board has initiated "MARKNET" project for computerisation of APMCs in the State. At present, all main markets and 54 sub-markets are computerised and connected to MSAMB's website through Internet. For dissemination of market information at market yards, MSAMB has installed Information Display (Projection TVs) at 67 APMCs in the State. MSAMB's www.msamb.com website is in functioning for information of various schemes, projects and activities carried by the Board. This web site also contains information on arrivals and prices of Agriculture Commodities.

Minimum Support Price Scheme

5.25 The procurement under Minimum Support Price (MSP) scheme is undertaken by the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation, Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, National Agricultural Co-operative Marketing Federation (NAFED) and Maharashtra State Co-operative Cotton Growers Federation. The details of commoditywise MSP declared by Govt. of India and procurement made are given in Table No. 5.19.

Table No. 5.19

Minimum Support Prices declared and Procurement

Crop	Prices declared for marketing season (Rs. per Qtl.)		Procurement (M.T. except Cotton#)	
	2006-07	2007-08	2006-07	2007-08*
Paddy (FAQ.)	620	745	1,63,349	83,469
Paddy (Gr.A)	650	775	1,908	2,319
Jawar	540	600	195	76
Maize	540	620	0	1,621
Safflower	1,565	1,565	32,850	0
	1,685	1,735		
Cotton	to	to	32.65	1.26
	2,020	2,070		

Procurement of cotton in Lakh Qtls.

* Upto December, 2007

National Food Security Mission

5.26 As per the resolution of the National Development Council (NDC) in May, 2007, Food Security Mission is launched to increase the production of rice, wheat and pulses from Rabi, 2007-08 season. Under this mission, 18 districts for pulses, 6 districts for rice and 8 districts for wheat have been selected from Maharashtra State. During 2007-08, the Govt. of India has sanctioned central assistance of Rs.11.43 crore for this mission.

National Agricultural Insurance Scheme

5.27 The National Agricultural Insurance Scheme (NAIS) is implemented in the State since Rabi 1999-2000, which covers 26 crops (16 *Kharif* and 10 *Rabi*). The details of implementation of NAIS during 2006-07 are given in Table No. 5.20.

Table No. 5.20

Progress of National Agricultural Insurance Scheme during 2006-07

Season/ Crop	No. of farmers covered (In lakh)	Sum insured (Crore Rs.)	Premium collected (Crore Rs)	Bene- ficia- ries (In 00)	Compen- sation paid (Crore Rs.)
(A) Kharif					
Paddy	1.74	171.98	4.77	276	6.13
Cotton	1.91	138.40	16.88	83	0.89
Soyabean	3.64	266.84	7.87	1,960	84.01
Groundnut	0.66	30.50	1.12	116	1.09
Tur	1.28	31.33	0.97	445	4.36
Jowar	1.56	49.21	1.30	341	2.75
Bajra	1.31	30.99	1.12	109	0.51
Mung	2.09	58.03	1.96	1,445	20.56
Udid	1.49	43.52	1.59	1,068	17.40
Sésamum	0.45	7.73	0.31	338	2.77
Others (6 crops)	0.24	6.59	0.27	19	0.11
Sub-Total (a)	16.38	835.11	38.16	6,200	140.58
(B) Rabi					
Wheat(irriga.)	0.14	6.38	0.10	4	0.00*
Jowar(irriga.)	0.01	0.21	0.00 *	0*	0.00*
Jowar(unirriga.)	0.10	2.00	0.04	0*	0.00*
Gram	0.11	6.15	0.13	0	0.00
Others (6 crops)	0.02	0.58	0.02	0	0.00*
Sub-Total (b)	0.38	15.34	0.29	5	0.00*
Total(a + b)	16.76	850.45	38.45	6,205	140.58

* Negligible

Farmers Personal Accident Insurance Scheme

5.28 Farmers are prone to accidents while performing their farming operations. Due to death /disability of earning hand of family, the family

members of farmers have to face critical financial situation. In order to give financial assistance to the aggrieved family members of the ill-fated farmers the State Government, during 2005-06, introduced Farmers Personal Accident Insurance Scheme. The insurance coverage for 13 perils is provided to 106 lakh farmers of the State. The benefit in the form of compensation Rs.1.00 lakh is paid for death, loss of two limbs, two eyes and loss of one limb and one eye and Rs.50,000 is paid for loss for one limb or one eye. The details of this scheme are given in Table No.5.21.

Table No.5.21

Details of Farmers Personal Accident Insurance Scheme

(Rs.crore)

Year	Premium	Compen- sation	Benefici- aries (No.)
2005-06	8.10	6.29	638
2006-07	7.74	6.53*	653

* Provisional

Schemes under Work Plan

5.29 Under work plan, various schemes for development of agriculture sector are implemented since 2001-02 with 90 per cent central assistance. The schemes for increasing crop production and productivity, change in cropping pattern, strengthening of agricultural extension services, stress on mechanisation, increasing women participation, development of infrastructure, management of natural resources, water conservation, etc. are included under this plan. The expenditure incurred upto 2006-07 from Central share was Rs. 740.30 crore, while the anticipated expenditure during 2007-08 is about Rs. 137.48 crore. The important achievements of this plan are as follows:

(i) Strengthening of 240 training institutes, 51 laboratories, 194 taluka seed multiplication farms and 136 Government Horticulture nurseries and Establishment of centres for soil and micro nutrient testing.

(ii) Generation of self-employment through establishment of 230 agricultural input distribution centres in inaccessible belts, 1, cashewnut processing centres, 160 composite agricultural processing units, 1,075 spi

processing centres, 65 aromatic plant distillation units, 1,226 fruit juice centres, 1,050 fruit handling centres and 89 floriculture development centres.

(iii) Formation of about 74,000 Self Help groups (SHGs) with a view to increase women participation.

(iv) More than 1.50 lakh hectares of land brought under organic farming with installation of about 60,000 vermicompost production units.

Horticulture Development

5.30 Fruit crops are cash crops giving higher hectare return as compared to the foodgrain crops. Up to 1990-91, the area under fruit crops in the State was 2.42 lakh hectare. The State Government is implementing programmes to promote horticulture development by establishing nurseries to supply genuine plants of various fruit crops to farmers and granting subsidies to encourage them to grow fruit crops. Since 1990-91, horticulture development is linked with the Employment Guarantee Scheme (EGS). During 2007-08 (upto November, 2007), 0.65 lakh hectare of land was brought under fruit crops benefiting about 88,478 farmers. By the end of March, 2007, the total area under all horticulture crops in the State, was 13.95 lakh hectare. The information on area and production of main horticultural crops is given in the Table No. 5.22 and in Table No.22 of part -II of this publication.

Table No. 5.22

Area and production of main horticultural crops

(Area in '000' hectare,
Production in '000' MT)

Fruit crop	1990-91		2006-07	
	Area	Prod.	Area	Prod.
Banana	29	1,604	73	4,622
Orange	30	229	122	724
Grapes	15	245	45	1,284
Mango	78	244	448	646
Cashewnut	15	11	165	161
Pomegranate	N.A.	N.A.	94	602
Sweet Orange	N.A.	N.A.	94	617
Sapota	N.A.	N.A.	64	267
Guava	N.A.	N.A.	31	228
Others	75	N.A.	259	1,173
Total	242	N.A.	1,395	10,324

N.A. - Not available

National Horticulture Mission and Schemes of National Medicinal Plants Board

5.31 The National Horticulture Mission has been launched in 2005-06 with the main objective of doubling the area under horticulture by March 2012. This scheme was 100 per cent centrally sponsored during X - FYP. However, it is 85 per cent centrally assisted during XI- FYP.

5.31.1 Maharashtra State Horticulture and Medicinal Plants Board(MSHMPB) is established in 2005 to implement the schemes, of National Horticulture Mission and National Medicinal Plants Board. The MSHMPB received grants of Rs.314 crore under NHM and Rs.2.23 crore from NMPB during 2007-08 (upto January, 2008). The expenditure under NHM by the end of November, 2007 was Rs.217 crore and under NMPB schemes, it was Rs. 1.62 crore by end of January 2008.

5.31.2 The achievements under NHM include establishment of 48 new nurseries, new fruit plantation on 1.01 lakh hectare, rejuvenation of old fruit crop plantation on about 21 thousand hectare, construction of 2,165 community tanks, organic farming on 11,316 hectare, 409 pack houses and infrastructure for post harvest management etc. Upto the end of January, 2008 under the schemes of NMPB 122 beneficiaries are covered under contract farming.

Vasantrao Naik Sheti Swavlamban Mission

5.32 In order to effectively deal with the problem of suicides of farmers in Vidarbha region, State Government, during 2005-06, has announced a special package of Rs. 1,075 crore for three years (2005-06 to 2007-08) and established *Vasantrao Naik Sheti Swavalamban Mission*. This package is mainly for 6 most suicide prone districts viz. Amravati, Akola, Yeotmal, Washim, Buldhana and Wardha. However, some of the schemes under the package are also applicable to the other areas of the State.

5.32.1 In addition to the above, during 2006-07, the Hon'ble Prime Minister has launched a special rehabilitation package of Rs. 3,750 crore for three years (2006-07 to 2008-09) for the same area.

5.32.2 The total provision proposed under both the packages for three years is of Rs. 4,825 crore. The progress of these packages as on 31st December 2007, is shown in Table No.5.23.

Table No. 5.23

Progress of schemes implemented under Vasantrao Naik Sheti Swavlamban Mission
(Rs. in crore)

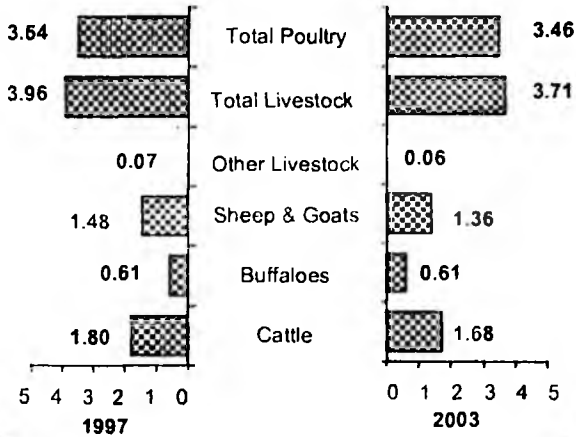
Scheme	Provisions proposed	Expenditure upto 31/12/07	Achievements upto 31/12/07
I) State Government's Package(2005-06 to 2007-08)			
3 per cent Capital formation fund for Cotton Monopoly Scheme	370.00	438.58	13.23 lakh farmers covered
Relief to cotton growing farmers	134.00	130.76	11.54 lakh farmers covered
Interest subsidy on rescheduled crop loans	225.00	239.12	4.20 lakh farmers covered
Package of Rs. 25000/- for inputs, implements etc.	150.00	80.66	12,000 Bullock pairs, 10,000 pumsets, 14,000 vermi units
Agriculture & allied activities	30.00	24.22	9,000 milch animals, 4,000 sheep and goat unit
Community marriages	6.00	16.53	16,000 marriages
Organic farming	30.00	11.36	1 lakh hect. covered
Crop insurance scheme	30.00	9.93	3.15 lakh farmers covered
Vidharbha watershed mission	100.00	44.29	5 lakh ha. area taken up
Sub-Total (I)	1,075.00	995.45	
II) Hon'ble Prime Minister's Special Relief Package(2006-07 to 2008-09)			
Waiving of overdue interest	712.00	837.50	Interest on 9.37 lakh accounts waived
Assured irrigation	2,177.00	1,103.43	45,860 ha. irrigation potential created
Micro irrigation	78.00	44.92	Distribution of micro irrigation sets for irrigation on 20,774 ha. in 2006-07 and on 16,548 hect. in 2007-08 (upto Dec.07)
Water conservation			
a) Check dams	180.00	53.06	2,618 check dams completed and 3,000 check dams in progress
b) Watershed development	54.00	9.58	1 lakh ha.
c) Water Harvesting	6.00	0.62	3000 farm ponds & bunds completed under NREGS * / EGS @
Sub-Total (a+b+c)	240.00	63.26	
Agricultural extension services	3.00	4.44	SHGs of farmers for all the districts being strengthened
Seeds replacement	180.00	51.42	1.25 lakh quintal, 3.22 lakh quintal and 1.41 lakh quintal seeds distributed during Rabi 2006, Kharif 2007 and Rabi 2007 respectively.
National horticulture mission	225.00	28.38	Fresh plantation taken up on 7,800 ha.
Subsidary occupation to agriculture	135.00	12.42	6,977 milch cattle distributed
Sub-Total (II)	3,750.00	2,145.77	
Grand Total (I + II)	4,825.00	3,141.22	
* National Rural Employment Guarantee Scheme @ Employment Guarantee Scheme			

Animal Husbandry

5.33 Livestock plays an important role in the development of rural economy. Its share in Gross State Domestic Product of agriculture sector during 2006-07 was about 21 per cent. As per Livestock Census, 2003, the total livestock in the State was about 3.71 crore, less by 6.3 per cent as

compared to Livestock Census, 1997. The total poultry population was 3.46 crore. The density of livestock per sq.km. was 120. In the total livestock and in poultry population, the share of State in India was 7.6 per cent and 7 per cent respectively. The information of livestock censuses is shown in Table No. 23 of part-II of this publication.

Livestock and Poultry Population (In crore)

5.33.1 Milk, eggs, meat and wool are the main livestock products. The details of their production are shown in Table No.5.24.

Table No. 5.24
Livestock and Poultry Production

Item	Unit	2006-07	2007-08*	Percentage Increase
Milk	000 ' MT	6,978	7,187	3.0
Eggs	Crоре	340	351	3.2
Meat	000 ' MT	243	250	2.9
Wool	Lakh kg.	16.67	16.96	1.7

*Provisional

5.33.2 During 2006-07, the *per capita* daily availability of milk in the State was 180 gm. which was below than 245 gm. at the national level.

5.33.3 A net network of 31 veterinary polyclinics, 1,517 veterinary dispensaries, 2,928 primary veterinary aid centres, 65 mobile veterinary clinics, 27 district artificial insemination centres and 172 taluka veterinary mini-polyclinics have been created upto the end of March 2007, for rendering veterinary services. The artificial insemination (AI) facility is provided at all of these 4,740 institutes.

5.33.4 For production of frozen semen, there are three laboratories in the State located at Pune, Nagpur and Aurangabad. The performance under AI programme is shown in Table No. 5.25.

Performance under Artificial Insemination(AI) Programme

(No.in Lakh)

Particulars	2005-06	2006-07	2007-08*
I) Cow(AI)			
i) Cross breed	7.31	8.03	4.79
ii) Exotic	2.80	2.57	1.54
iii) Indigenous	0.59	0.73	0.56
Sub- total (I)	10.70	11.33	6.89
II) Buffalo(AI)	5.32	5.41	3.08
Total (I+II)	16.02	16.74	9.97
No.of calves born			
(a) Cow	3.87	3.80	2.42
(b) Buffalo	1.74	1.72	1.03
Total	5.61	5.52	3.45

* (Upto November, 2007)

National Project for Cattle and Buffalo Breeding

5.33.5 This 100 per cent centrally sponsored project is implemented through Maharashtra Livestock Development Board, Akola for strengthening and expansion of breeding services and indigenous breed preservation. Under this programme, modernisation of 3 laboratories for Frozen Sperms, provision of Liquefied Nitrogen (LN₂) containers at 4,873 institutes and provision of mobile AI facility at 1,050 institutes etc. are carried out. The expenditure under this scheme during 2004-05 to 2006-07 was Rs.6.56 crore while during 2007-08 (upto December 2007), it was Rs.2.11 crore.

Livestock insurance Scheme

5.33.6 This centrally sponsored scheme is implemented through Maharashtra Livestock Development Board, Akola since 2006-07 on pilot basis for 2 years in 6 districts viz. Ahmednagar, Pune, Kolhapur, Satara, Sangli and Solapur. Under this scheme, 100 per cent central assistance for payment of 50 per cent of premium is received. The expenditure on remaining 50 per cent of premium is to be borne by cattle owner. Upto December 2007, 31,826 cows and buffaloes have been given insurance coverage. The expenditure under this scheme during 2006-07 and 2007-08 (upto December 2007) was Rs.1.98 crore and Rs.0.61 crore respectively.

Poultry Development

5.33.7 In order to make available improved layers/eggs to farmers as well as to poultry centres at village, taluka and district levels, the Government has established four central hatcheries, 16 poultry development blocks and two poultry extension centres. The number of birds supplied through government hatcheries during 2006-07 was 2.01 lakh as against 4.26 lakh in 2005-06.

Dairy Development

5.34 During 2007-08, there were 76 milk processing plants and 114 government/co-operative milk chilling centres with per day capacity of 77.22 lakh litres and 21.41 lakh litres respectively. The average daily collection of milk by the government and co-operative dairies taken together (excluding Greater Mumbai) during 2007-08 (upto November, 2007) was 44.00 lakh litres. The average daily collection during 2006-07 was 45.00 lakh litres. The information regarding milk products of Government Milk Scheme is given in Table No. 5.26.

Table No. 5.26

Production of Milk Products

Product	Unit	Production		
		2005-06	2006-07	2007-08*
SMP	MT	3,178.0	1,789.4	363.0
W. Butter	MT	1,727.7	1,023.8	200.6
Ghee	MT	85.9	129.9	35.6
Shrikhand	MT	6.6	4.1	0.6
Energy	Lakh bottles	87.1	70.9	46.6
Lassi	"	70.2	67.3	40.7
Masala Milk	"	11.4	10.7	6.3
LLCM	"	2.8	2.6	2.0

SMP- Skimmed Milk Powder *Upto November, 2007.

W. Butter - White Butter

LLCM - Long Life Cow Milk

5.34.1 The Intensive Dairy Development Project-III having estimated cost of Rs. 10 crore is implemented in five districts viz. Amravati, Nanded, Nandurbar, Latur and Nagpur for removing the imbalance in milk production. The expenditure on this project by end of January, 2008 is Rs. 4.3 crore.

Fisheries

5.35 Fishing is an important economic activity, especially in coastal area of the State. It

generates employment and helps many subsidiary activities. The area suitable for marine, inland and brackish water fishing in the state is 1.12 lakh sq.km., 3.01 lakh sq.km. and 0.19 lakh hectare respectively.

5.35.1 In order to achieve the optimum capacity of the fish production, 71 medium size boats have been financed. Fishing in deep sea is carried out by using mechanised boats which resulted in increased fish production. Out of the 13 ports and 38 jetties proposed under Konkan Development Programme, construction of 1 port and 17 jetties is completed and the works of 2 ports and 5 jetties are in progress.

5.35.2 The potential of marine fish production has been estimated at 6.3 lakh M.T. The information on some important aspects of fisheries sector is given in Table No.5.27.

Table No. 5.27

Information on important aspects of fisheries sector

Item	Unit	2005-06	2006-07	2007-08
Total fish production				
Marine	Lakh M.T.	4.5	4.6	3.26
Inland	Lakh M.T.	1.4	1.3	0.97
Total		5.9	5.9	4.23
Gross value of fish production				
Marine	Creore Rs.	1,246	1,423	1,011
Inland	Creore Rs.	635	622	454
Total		1,881	2,045	1,465
Export of fish produce				
a) Quantity	Lakh M.T.	1.24	1.40	N.A.
b) Value	Creore Rs.	1,242	1,347	N.A.
Marine fishing boats	No.	22,434	22,693	22,693*
of which mechanised	No.	11,745	11,798	11,798*
Fish landing centres	No.	184	184	184*

* Upto December, 2007 ** Provisional N.A. -Not Available

Sericulture

5.36 Sericulture is an agro-cottage industry helping increase in income of the cultivators and creates employment. State's environment is favourable for sericulture and there is a wide scope to develop this industry. State stands first in the non traditional states growing silk. The Directorate of Sericulture is established in September 1997. Sericulture activity covers plantation of Mulberry and Aini trees, rearing of silk worms, production of cocoons and raw silk. Mulberry Silk Development Programme is implemented in 23 districts and Tasar Silk Development Programme is implemented in

4 districts of Vidarbha viz. Gadchiroli, Chandrapur, Bhandara and Gondia. The performance of this programme is given in Table No.5.28.

Table No. 5.28
**Performance under
sericulture programme**

Item	Mulberry silk			Tasar silk	
	1997-98	2006-07	2007-08*	2006-07	2007-08*
Area under plantation(Ha.)	706	2,669	4,216	18,519	18,519
Production of raw silk (M.T.)	-	15.31	16.17	4.30	0.75
Supply of DFLs# (Lakh No.)	5.53	17.47	21.63	2.89	3.92
Cocoon production @	161	766.0	908.0	86.65	15.21
Employment generation (No. of persons)	9,000	35,000	52,695	27,700	13,060

DFLs = Disease Free Layings.

* Upto Jan. 2008.

@ Mulberry in Metric Tonnes and Taser in lakh No.

Forests

5.37 The National Forest Policy - 1988 has set a goal to cover 33 per cent of country's geographical area under forest and tree cover. The total forest area in the State as per State Forest Report 2003 is 61,939 sq.kms., which is 20.1 per cent of State's geographical area and 8 per cent of the country's total forest area. The forest cover was 46,865 sq.kms. which accounts for 15.2 per cent of State's geographical area. Of the total forest cover 17.2 per cent was very dense forest, 43.4 per cent was moderately dense forest and 39.4 per cent was open forest.

Statewise percentage of forest cover - 2003

State	Percentage
Chattisgarh	41
Orissa	31
Madhya Pradesh	25
Karnataka	19
Tamil Nadu	17
Andhra Pradesh	16
Maharashtra	15
Gujarat	8
Uttar Pradesh	6
Rajasthan	5

5.37.1 In order to increase forest cover, the State Government implements various afforestation programmes. During 2006-07, about 37,912 hectare of forest land as well as village community land was covered under afforestation programmes, which was 12 per cent higher than that of previous year (33,844 hectare).

Forest Produce

5.37.2 The details of production and value of major and minor forest produce in the State are given in Table No. 5.29.

Table No. 5.29
**Production and value of forest produce
(Value in Rs. crore)**

Forest Produce	Unit** of production	2006-07 (Provisional)		2007-08 (Anticipated)	
		Production	Value	Production	Value
(A) Major forest produce					
Timber	LCM	1.40	150.0	1.21	84.9
Firewood	LCM	4.16	25.8	3.06	26.4
Total(A)			175.8		111.3
(B) Minor forest Produce					
Bamboo	LMT	1.62	21.1	2.29	15.1
Tendu	LSB	6.06	35.0	7.47	95.6
Grass	MT	6,395	0.3	314	0.1
Gum	Qtls.	21,855	0.3	1,600	0.1
Others		-	1.7	-	3.5
Total(B)			58.4		114.7
Total (A + B)			234.2		225.7

** LCM - Lakh Cubic Meter LMT - Lakh Metric Tonnes
LSB - Lakh Standard Bags MT - Metric Tonnes

5.37.3. *Sant Tukaram Vangram Yojana* is launched in 2006-07 with a view to create awareness regarding the importance of forest and wild life, to protect the forest from illegal tree cutting, encroachment, etc. Under this scheme, 12,391 Joint Forest Management Committees are constituted. The best performing three committees at district and State level are awarded with *Sant Tukaram Vangram Yojana Best Joint Forest Committee Management Award*. The expenditure during 2006-07 was Rs. 48.5 lakh, while Rs. 50 lakh is sanctioned for 2007-08.

Wildlife and National Parks/Sanctuaries

5.38 As per the Wildlife Census, 2005, there were 268 tigers and 717 panthers against 238 and 513 of Wildlife Census, 2001. The information on Centrally Sponsored schemes implemented under Wildlife and National Parks/sanctuaries is given in Table No. 5.30.

Table No. 5.30

**Information of schemes under Wild life
& National parks/Sanctuaries**

Scheme	Expenditure (Rs. in crore)			Area sq.km.
	2005-06	2006-07	2007-08*	
I Tiger Projects				
i) Melghat	2.48	2.17	0.99	1,677
ii) Tadoba-Andhari	1.17	0.91	0.56	620
iii) Pench	1.19	0.77	0.33	257
II Development of National Parks/ Sanctuaries	2.32	2.78	1.59	
Total	7.16	6.63	3.47	

* Upto December, 2007.

Social forestry

5.39 Social Forestry Department plays an important role in meeting the needs of fuel and fodder. During 2006-07, the plantation on about 2,877 hectare and 724 kms. of community land was carried out. The department has also supplied 3.63 crore plants for plantations on private land. In 2007-08 (upto December, 2007), plantation on about 3,936 hectare and 546 kms. of community land was carried out and 4.43 crore plants were distributed for plantations on private land.

INDUSTRIES

National Scenario

6.1 The growth of industry sector in the country during last fifteen years is the outcome of liberal and positive policy reforms carried out by the Government which has resulted in enhancing competitiveness and thereby production and productivity in this sector. Labour reforms, concessional tariff/duty rates, enhancement in infrastructural facilities and investor friendly environment resulted in attracting more and more foreign investment, have helped in sustained growth in industrial sector. Being leader for services sector, the growth in industrial sector became responsible for high growth of services sector, especially the trade, transport, construction and communication.

6.2 The growth in industrial sector has also enhanced the employment opportunities. The results based on NSS 61st round (2004-05) reveals that the employment growth is accelerated by 2.5 per cent per annum during the period 1999-2000 to 2004-05. However, as per the Employment Market Information System of Ministry of Labour, the employment in organised sector had registered negative growth rate. Thus, employment opportunities is mainly due to increase in employment generation in unorganised sector. The 11th FYP targets to reduced the work force dependent on agriculture sector by generating more and more employment opportunities in secondary and tertiary sectors. Sustained growth in industry will help in generating more and more employment opportunities and will help in absorbing disguised labour force dependant upon agriculture. For this, training infrastructural facilities are needed for generating industrial skilled manpower.

State Scenario

6.3 In accordance with the central policy, Maharashtra State has also taken steps to attract more and more investments in industrial sector and has succeeded in maintaining the leading position in the country. As a part of this Government of Maharashtra has taken number of initiatives in designing and implementing policies with respect to SEZs, ITs and MSMEs.

New Industrial Investment

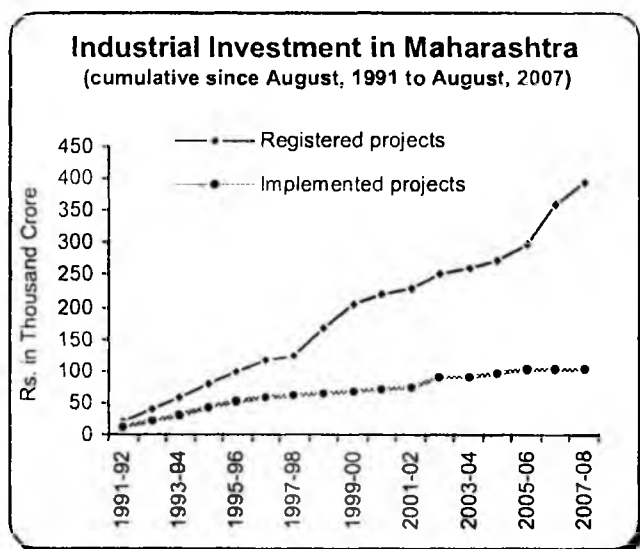
6.4 The industrial policy reforms have reduced the industrial licensing requirements, removed restrictions on investment & expansion and facilitated easy access to foreign technology as well as foreign direct investment. Under the de-licensing policy, the Government of India is receiving large number of applications of Industrial Entrepreneur Memorandum (IEM) / Letter of Intents (LoI)/ 100% Export Units (EOU) and Memorandum of Understanding (MoU) for setting up new industries/ mega projects in the State. Upto the end of July, 2007 the State's share in proposed industrial investment and employment to be generated therein in the country is 12 per cent

Table No. 6.1
**Status of project implementation
in Maharashtra**

(Cumulative since August 1991 to July, 2007)

Projects	IEM/LoI/ 100%EOU	MoU
Approved		
Number	14,069	55
Investment (Crore Rs.)	3,89,190	47,500
Employment (No.)	25,06,798	43,919
Completed (Production started)		
Number	6,475	*
Investment (Crore Rs.)	1,01,416	*
Employment (No.)	6,38,559	*

* Not yet started.

and 16 per cent respectively. The sectors such as Chemicals & Fertilisers and Metallurgical (14 per cent each) and Food Processing (11 per cent) are dominating in the total proposed investment, followed by the sectors like Textiles (6 per cent), Engineering (5 per cent), IT and Rubber & Petroleum (4 per cent each). The status of projects (IEM/LoI/100% EOU, MoU) implemented during August, 1991 upto July, 2007 is given in Table No. 6.1.

6.4.1 The statewise information on industrial investment (through IEM, LoI and 100% EOU) for major states in India, given in the Table No. 6.2 reveals that Maharashtra has remained a favoured destination for industrial investment in the country. Maintaining its status of the most industrialised state, Maharashtra has successfully attracted bulk of industrial investment in the post liberalisation era, from both the domestic as well as foreign entities.

Table No. 6.2

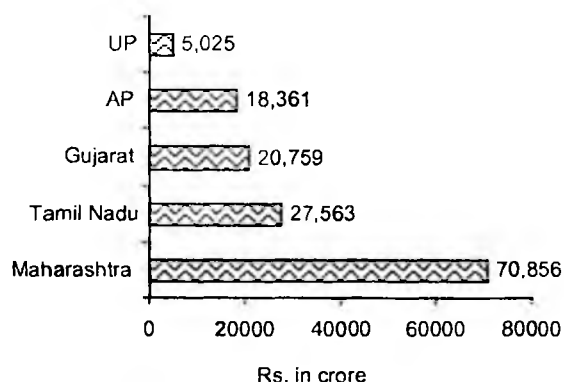
Industrial Investment Proposals

(since August 1991 to July 2007)

State	Proposals (IEM, LoI and 100% EOU)		
	No.	Investment (Rs.in crore)	Employment (In lakh no.)
Gujarat	9,440	4,52,983	15.84
Maharashtra	14,069	3,89,190	25.07
Chhatisgarh	1,883	3,23,956	4.13
A. Pradesh	5,976	2,73,540	10.36
Orissa	1,212	2,50,549	3.56
Karnataka	3,628	2,37,823	6.60
Tamilnadu	7,654	2,29,529	21.00
U. Pradesh	6,790	1,86,314	16.21
M.Pradesh	2,860	98,370	5.98
All India	79,465	31,65,645	155.87

FDI in Maharashtra and major states

(cumulative August, 1991 to July, 2007)

Salient features of FDI in Maharashtra❖ **Projects approved**

Number	3,982
Investment (Rs.in crore)	70,856

❖ **Projects commissioned**

Number	1,623
Investment (Rs.in crore)	39,121

❖ **Most favoured Sectors***

Services	(24%)
IT Industry	(21%)
Infrastructure	(12%)
Automobiles	(10%)

* Figures in bracket indicates share in FDI

6.5 As regards foreign direct investment (FDI), total 3,982 projects with Rs. 70,856 crore investment in the state have been approved by Government of India during the post-liberalisation period August, 1991 to July, 2007, which accounts for about 24 per cent share in the total FDI in the country. Of these approved proposals, 1,623 projects with investment of Rs. 39,121 crore (55 per cent) have been commissioned by July, 2007.

Special Economic Zones (SEZ)

6.6 The SEZ Act, 2005, with SEZ Rules, came into effect on 10th February, 2006, with provision of drastic simplification of procedures and for single window clearance on matters relating to Central as well as State Governments. The main objectives of the SEZ Act are:

- Promotion of exports of goods and service

- Promotion of investment from domestic and foreign sources
- Creation of employment opportunities
- Development of infrastructure facilities
- Generation of additional economic activities

6.6.1 It is expected that this will trigger inflow large foreign and domestic investment in SEZs, infrastructure and productive capacities which will lead to generation of additional economic activities and employment opportunities. Upto the end of October, 2007, in all 175 SEZ proposals were received in the State of which 122 were approved (44 formal and 38 in-principle approvals) and 21 proposals were already notified. The region wise proposals approved, land requirement, investment therein and likely employment generation through these SEZs are given in the Table No. 6.3.

Table No. 6.3

Details of Approved SEZs in the State (As on 31.10. 2007)

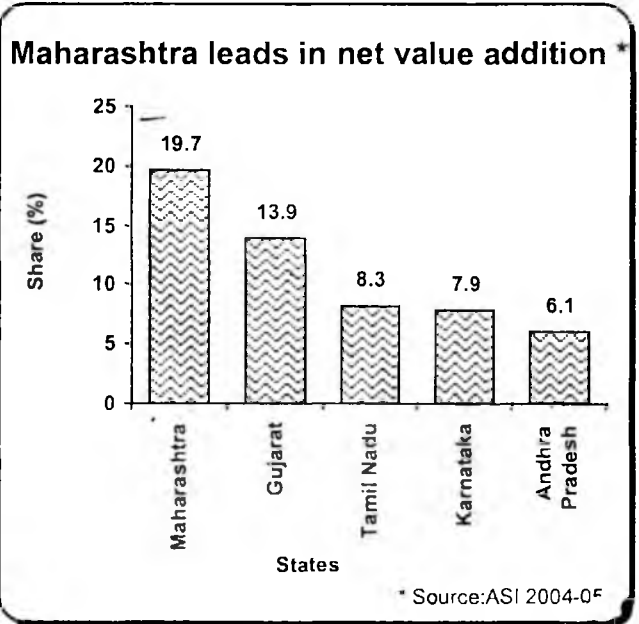
Region	Approved SEZ Proposals			
	No.	Area in hectares	Investment*	Employment#
Konkan	58	29,668	95,296	35.36
Western Mah.	42	10,228	22,607	10.73
Mharathwada	13	3,980	4,265	1.56
Vidarbha	9	6,004	10,409	5.84
Total	122	49,880	1,32,578	53.48

* Rs.in crore # Figures in lakh

6.6.2 Out of the 122 approved SEZs, 98 are private/joint ventures. Maximum number (45) of approved SEZs are from IT sector, where as 21 are multiproduct SEZs and 56 are single product SEZs. Of these single product SEZs, 2 are captive power projects.

Organized Manufacturing

6.7 The liberalisation policy has resulted in the rapid increase in the share of industrial sector in gross value added and employment. The manufacturing sector is the major constituent of the organized industrial sector. The data pertaining to the organized industrial sector are collected through Annual Survey of Industries (ASI). Based on the latest available ASI 2004-05 results, contribution of Maharashtra state in the value of output and the net value added in the organized industrial sector of India is about 19.7 per cent and 20 per cent respectively. Thus,

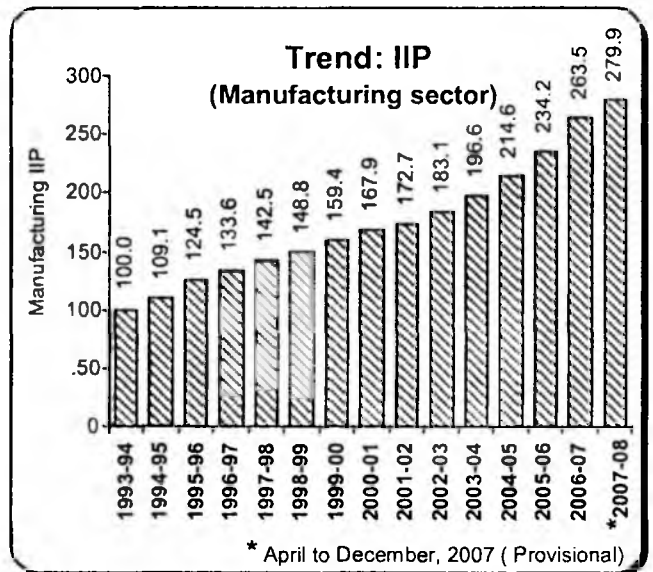

Maharashtra state has succeeded in maintaining the first position in India in its share in industrialisation and hence is playing a leading role.

Index number of Industrial Production

6.8 The Index number of Industrial Production (IIP) covering mining, manufacturing and electricity sectors is a statistical tool to measure the industrial growth and the same is being published by the Central Statistical Organisation for All-India as a monthly series with the base year 1993-94. The manufacturing sector, (which accounts for 79.4 per cent weightage in the index),

showed an increase of 12.5 per cent during 2006-07 against the increase of 9.1 per cent recorded during 2005-06. The growth in the IIP of manufacturing sector during 2007-08 (April to December), over the corresponding period of 2006-07 was 9.6 per cent. The IIP of manufacturing sector for the month of December, 2007 was 305.7 (provisional) showed an increase of 8.4 per cent over that for December, 2006 and 12.4 per cent over that for April, 2007. The details of IIP of All-India level are given in the Table No.24 of Part II of this publication.

Table No. 6.4
**Index Numbers of Industrial
Production in India**

(Base year 1993-94=100)

Item	Weight	Average Indices		Percentage growth	
		2006-07	2007-08*	2006-07	2007-08*
Gen.Index	100.00	247.1	261.4	11.6	9.0
Mining	10.47	163.2	164.3	5.4	4.9
Manufacturing	79.36	263.5	279.9	12.5	9.6
Electricity	10.17	204.7	216.7	7.2	6.6

* April to December, 2007 (Provisional)

6.9 It has been observed that the industry groups viz. refined petroleum products; chemicals and chemical products; machinery and equipments not elsewhere classified; basic metals; motor vehicles, trailers; food products; other transport equipments and metal products contribute substantially to the net value added of the State and at All-India level as well. Their contribution together was more than 77 per cent in the net value added in the State and it was about 71 per cent at All-India level during the year 2004-05. Based on the average IIP in India during 2006-07 (April to December), it is surmised that the industrial production of the manufacturing sector in the State has registered a growth of 9.6 per cent against the growth of 9.0 per cent during the corresponding period of the previous year.

ASI : Maharashtra's Scenario

6.10 The ASI results for 2004-05 revealed that in the organized industrial sector in India, the State contributed 21.5 per cent in the gross value of output and 19.7 per cent in net value added; by deploying 18.7 per cent of fixed capital and 17.9 per cent of productive capital. Some of the

Annual Survey of Industries (ASI)

The ASI is the principal source of industrial statistics, which is conducted across the country by the National Sample Survey Organisation (NSSO), Government of India. It covers all factories registered under section 2m(i) and 2m(ii) of Factories Act, 1948 and bidi & cigar manufacturing establishments registered under Bidi & Cigar Workers (Conditions of Employment) Act, 1966. It also covered electricity undertakings registered under Central Electricity Authority, certain services like cold storage, water supply, repairs of motor vehicles etc. The sampling design and the scope of the ASI have undergone revisions in 1997-98, 1998-99 and again in 2004-05. All departmental undertakings and all electricity undertakings covered earlier have been kept outside the purview of the survey 2004-05. The National Industrial Classification (NIC) of 2004 has been introduced in the survey since 2004-05.

important per factory indicators for the State and All-India based on ASI 2003-04 and 2004-05 are given in the Table No. 6.5.

Table No.6.5
Per factory indicators as per ASI

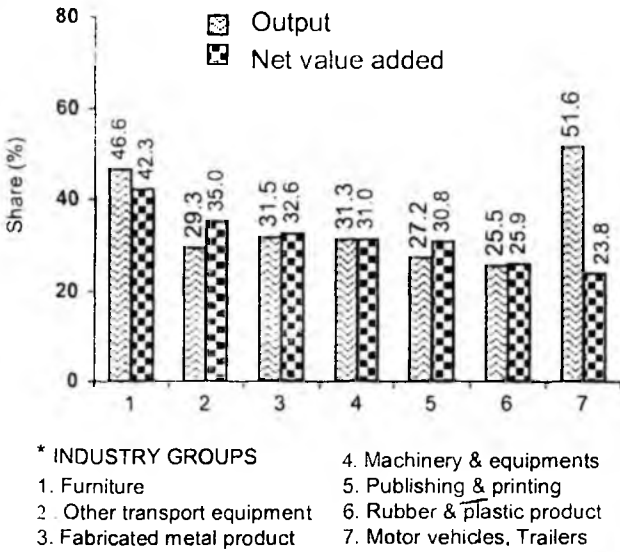
(Rs. in lakh)

Indicator	2003-04	2004-05
Investment on fixed capital		
<i>Maharashtra</i>	481	509
<i>India</i>	365	376
Value of goods & services produced		
<i>Maharashtra</i>	1,352	1,898
<i>India</i>	996	1,227
Net value added		
<i>Maharashtra</i>	241	271
<i>India</i>	169	191
Employment (No.)		
<i>Maharashtra</i>	63	61
<i>India</i>	61	62

6.11 As per ASI 2004-05, out of the 25 major industry divisions (at 2 digit level of NIC 2004) the State occupied first position in respect of value of output in 15 industry divisions of which prominent five divisions are i) food products and beverages, ii) basic metals, iii) machinery and equipments, iv) motor vehicles and v) furniture. The State had more than 20 per cent share in the total value of either output or net value added in

As per ASI 2004-05, the per capita net value added (Rs.5,002) for the State was more than double that at All-India (Rs.2,383).

INDUSTRY GROUPS* HAVING MORE THAN 20 PER CENT SHARE OF MAHARASHTRA IN THE TOTAL VALUE OF OUTPUT OR NET VALUE ADDED OR BOTH IN INDIA

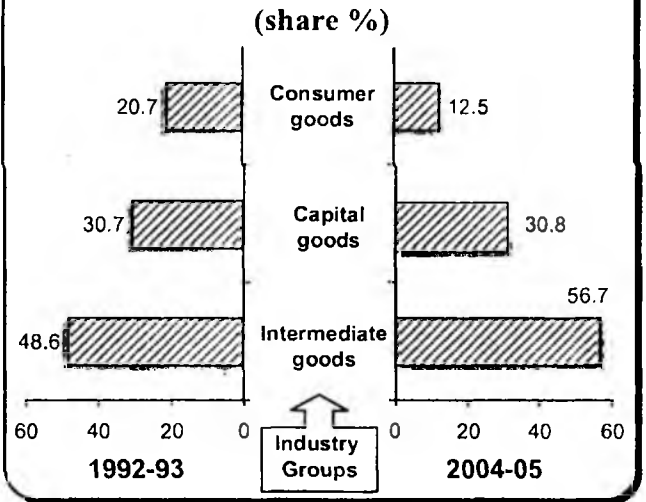
* INDUSTRY GROUPS
 1. Furniture
 2. Other transport equipment
 3. Fabricated metal product
 4. Machinery & equipments
 5. Publishing & printing
 6. Rubber & plastic product
 7. Motor vehicles, Trailers

Source:ASI 2004-05

consumed by all industries covered under ASI in the State. In the case of investment also, these industry divisions accounted for 50 per cent of fixed capital deployed in all industries taken together. In the total production, share of 'motor vehicles' is consistently increasing while it is decreasing in the case of 'food products'. Earlier the share of 'basic metals' industry division was decreasing, while it has increased during 2004-05.

6.13 As observed from ASI data, the composition of organized industrial sector in Maharashtra has undergone considerable changes over the decades. In 1960, the consumer goods industries were predominant with about 52 per cent of the total net value added. The share of consumer goods industries in the net value added has gradually declined, it has increased in intermediate goods industries while it has remained almost same (31 per cent) over the period from 1992-93 to 2004-05.

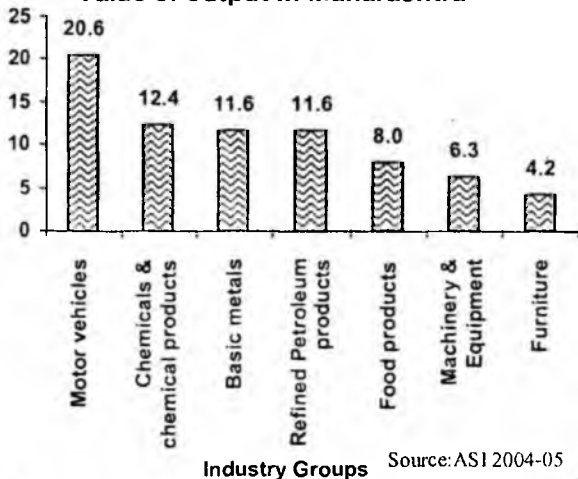
Composition of industries in Maharashtra by value added (share %)

both in India in respect of each of the 7 industry divisions as depicted in the adjoining graph.

6.12 The industry divisions which contributed more than 10 per cent to the industrial production of the State according to ASI 2004-05 results were (i) motor vehicles (20.6 per cent), (ii) chemicals and chemical products (12.4 per cent), (iii) basic metals (11.6 per cent), (iv) coke, refined petroleum products and nuclear fuel etc. (11.6 per cent). Similarly, from the point of consumption of inputs, the above major industry divisions together consumed about 56 per cent of total inputs

Major Industry groups in Gross Value of output in Maharashtra

Source:ASI 2004-05

6.14 The net value added by all industries covered under ASI in the State during 2004-05 was Rs.51,309 crore, higher by 20.4 per cent than that in 2003-04. The salient features of industrial sector in the State based on ASI data are given in the Table No. 25 of Part II of this publication.

6.15 Some economic indicators of industries are presented in the Table No.6.6.

6.16 The capital to value added ratio provides a measure of capital required to produce one rupee worth, of net value added. This ratio for 2004-05 was 1.9 as against 2.0 in 2003-04. The level of efficiency is measured by the ratio of net value added to gross output. This ratio for 2004-05 was

Table No. 6.6
Some economic indicators of industries

State	Labour productivity (Net value added per rupee in wages)		Total input per worker (Rs. in lakh)		Total output per worker (Rs. in lakh)		Annual wages per worker (in Rs.)	
	2003-04	2004-05	2003-04	2004-05	2003-04	2004-05	2003-04	2004-05
	India	6.66	7.73	17.08	20.65	21.15	25.34	50,071
Maharashtra	7.54	8.35	24.39	36.64	30.79	44.06	71,778	75,404
Gujarat	10.35	11.09	31.67	35.61	38.53	42.97	51,811	53,535
Tamilnadu	5.07	5.09	11.19	12.66	13.71	15.24	39,732	40,474
Karnataka	7.23	8.84	16.42	19.66	20.81	25.24	49,312	53,859
Andhra Pradesh	5.61	5.87	9.13	10.55	11.43	13.06	33,007	34,612

0.14 as against 0.18 in 2003-04. Broad industry groupwise ratios of economic importance relating to organized industries in the State are given in the Table No. 28 of Part II of this publication.

Micro, Small and Medium Enterprises Development (MSMED) Act, 2006

6.17 To address and streamline the issues being faced by the micro, small and medium industries, the Government of India has enacted Micro, Small and Medium Enterprises Development (MSMED) Bill, 2006 and the same is being implemented by Government of Maharashtra from 2nd October, 2006. The Bill handles the issues related to Inspector Raj, labour laws that intervene with the daily operations of a micro unit and also suggests measures to check delayed payments and encourage flow of credit by banks and financial institutions to the micro industries. Under this law, the concept of 'Industry' has been changed to 'Enterprise'. The Enterprises are broadly classified into two categories: (i) manufacturing and (ii) those engaged in providing/ rendering services. Both the

categories of enterprises have further been classified into Micro, Small, Medium and Large enterprises based on their investment in plant and machinery (for manufacturing enterprises) or on equipments (in the case of enterprises providing or rendering services). Till July, 2007, total 69 new enterprises having investment of Rs. 388 crore and estimated employment of 9,130, have been registered under this Act. Out of these, 24 proposals with Rs.131 crore of investment and providing 2,146 employment have already started their production. The regionwise break up of MSMEs (erstwhile SSI units) and Large units working in the state is given in the Table No.6.7.

Package Scheme of Incentives, 2007

6.18 In order to promote balanced industrial development in the state, the Package Scheme of Incentives was introduced in 1964 and the scheme has been amended from time to time to incorporate structural changes in the economy. Recently, Government of Maharashtra has declared Package Scheme of Incentives (PSI), 2007 which is to be implemented in the next four financial years starting from 1st April, 2007. Eligible Micro and Small Enterprises, Medium Enterprises and Large Scale Industries from all sectors except Central Public Sector, are considered for incentives under PSI 2007. In order to implement the scheme effectively, tehasils in the state are classified into A, B, C, D, D+ and 'No Industry District' according to their level of industrial development.

The highlights of this scheme are

- Promote new SMEs/ expansion of existing units through 'Industrial Promotion Subsidy' for Fixed Capital Investment
- Provide cushion to new SMEs in textile, hosiery, knitwear and readymade garment sector through Interest Subsidy for acquisition of fixed capital assets.

Table No. 6.7

MSME & Large Enterprises in Maharashtra (As on 30th September, 2007)

Region	MSME		Large Scale Units	
	Units	Employment	Units	Employment
Konkan	24,526	2,09,579	1,289	1,30,114
Nashik	20,278	1,35,335	361	73,342
Pune	72,634	3,62,684	1,982	3,45,146
Aurangabad	9,976	79,920	240	82,363
Amarawati	6,331	35,245	60	13,114
Nagpur	13,779	97,658	243	52,761
Maharashtra	1,47,524	9,20,421	4,175	6,96,840

- To reduce the burdens of various taxes/ duties on the SMEs for sustained growth by means of exemptions from electricity duty, waiver of stamp duty, royalty refund (specifically for units in Vidarbha Region), refund of octroi/ entry tax (in lieu of octroi.)
- To attract large scale investment by facilitating conducive environment for industries, some of these benefits are extended to IT/ BT units and mega projects.
- To increase the quality of the production and efficiency of MSEMs, subsidy for (i) capital equipment for technology upgradation, (ii) quality certification, (iii) cleaner production measures (iv) patent registration.
- Customized and special/extra incentives to prestigious mega projects.

Information Technology (IT)

6.19 The Government has taken a number of initiatives to promote development of IT/ITES sector in the state. The steps include formulation of a progressive sector-specific policy, development of IT parks and the knowledge corridor. As envisaged in 'Information Technology (IT) and Information Technology Enabled Services (ITES) Policy, 2003' the state has offered various fiscal incentives to IT / ITES industries. Besides, non-fiscal incentives like additional FSI, permitting software industry in residential areas, extended working hours for women employees under Shop and Establishment Act, suitable permissions to develop communication systems, self certifications under labour laws are offered.

Public and Private IT Parks

6.19.1 Emergence of IT parks has triggered development of integrated infrastructure needed for this industry. These parks are supposed to be centers of excellence with reference to various infrastructure facilities and overall ambiance required for industry. In view of this, 33 public IT Parks are established by MIDC and CIDCO. For getting private participation in creating world class infrastructure for IT industry, 245 private IT parks have been approved, out of which 46 IT parks have started functioning. These 46 IT parks are covering approximately 93.62 lakh sq. ft of built-up area (BUA) with investment of Rs. 1,952 crore and are creating 1.50 lakh jobs. The remaining 199 IT parks covering 653 lakh Sq.ft.

BUA with investment of Rs. 13,053 crore have given Letters of Intent and are expected to generate 10.04 lakh job opportunities. However, the private IT parks are mainly concentrated in Greater Mumbai (107), Thane (28) and Pune (106) districts.

6.19.2 The software export from IT parks in the State has registered impressive growth of 44 per cent (CAGR) during 2000-01 to 2004-05 as against the All-India 37 per cent (CAGR). The comparison of software exports from IT parks of the state against the states of Karnataka, Tamil Nadu and other states is given in Table No. 6.8.

Table No. 6.8

Statewise Software exports from IT Parks

State	(Rs. In crore)				
	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05
Karnataka	7,475	9,904	12,350	18,100	27,600
Tamilnadu	2,956	5,014	6,305	7,621	10,790
Maharashtra	2,570	4,603	5,508	8,518	11,642
Other states	7,050	10,002	13,013	17,229	23,987
India	20,051	29,523	37,176	51,468	74,019

Mumbai-Pune Knowledge Corridor

6.19.3 A unique and first of its kind initiative of the Government of Maharashtra, the Mumbai-Pune Knowledge Corridor is fast emerging as the IT hub of the country. Main features of this corridor are :

- A six lane, dual carriage expressway between the two cities
- Optical-fiber cable link provided between the two cities
- Six major IT parks set-up in the two cities, three each in Mumbai and Pune, providing world-class IT infrastructure
- Mumbai and Pune provide the best infrastructure in terms of housing, education, transport and electricity

Bio-Technology

6.20 With a rich bio-diversity and a strong presence of the pharmaceuticals sector, the state has a large potential in biotechnology. The Indian biotechnology sector is poised for an exponential growth with the consumption of biotech products estimated to increase by ten-fold in near future. The State has strong research capabilities and accounts large number of country's patents. Presence of several specialised research institutions and reputed companies focusing on the biotech are

advantageous to the State. In order to promote the sector, the Bio-Tech policy was declared by the State Government in 2001. Bio-Tech (BT) parks are developed in the State at Jalna and Hinjawadi (Pune). There are 51 MSME BT units and 13 Large Scale BT units in the State with total investment of about Rs. 205 crore.

Co-operative Industrial Estates

6.21 Establishment of co-operative industrial estates is targeted to encourage entrepreneurs for setting up industries in less industrialized areas and thereby generate more employment opportunities. The Co-operative industrial estates are developed on the areas other than MIDC areas. The status of co-operative industrial estates in the State as on 31st December, 2007 is given in Table No. 6.9.

Table No. 6.9
Status of Co-operative Industrial Estates
(as on 31st December, 2007)

Region	Industrial Estates		Indl. units	Employment
	Regi-stered	Fuction-ing		
Greater Mumbai	3	3	224	11,123
Konkan	14	12	500	9,653
Nashik	33	26	1,272	38,294
Pune	44	33	2,783	48,203
Aurangabad	26	13	430	3,961
Amravati	10	3	74	575
Nagpur	10	4	267	2,710
Total	140	94	5,550	1,14,519

Table No. 6.10

Operational data regarding MIDC Industrial areas in the State (As on 31st March, 2007)

Region	MIDC Industrial areas				Industrial units			No. of plots	
	Major	Mini	Growth Centre	Total	No.	Investment (Rs. in crore)	Employment	Devp.	Allotted
Greater Mumbai	1	0	0	1	305	346	28,670	354	332
Konkan	22	3	3 *	28	9,570	6,000	1,66,201	16,323	14,552
Nashik	10	9	11*	30	5374	3,363	98,411	8,672	7,682
Pune	28	18	17	63	7,901	10,779	1,51,552	14,929	12,972
Aurangabad	14	19	12 *	45	3,895	1,200	49,272	9,148	8,253
Amravati	7	32	8 *	47	1,269	394	16,564	4,451	3,046
Nagpur	11	25	10 *	46	2,019	6,965	73,881	5,436	4,321
Total	93	106	61	260	30,333	29,047	5,84,551	59,313	51,153

* Of which one center each is being developed by Government of India

Assistance to industries

6.22 In view of globalization, the local industries, specifically MSMEs, need support from the Governments, both at Centre and State. The State Government is taking steps towards ease of administration and enforcement, to minimise compliance burdens, to address competitive concerns, financial and technical support, etc through the state level agencies like Maharashtra State Finance Corporation (MSFC), Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), etc. and central level financing agencies such as Small Industries Development Bank of India (SIDBI), Industrial Finance Corporation of India Ltd., etc.

(A) State Level Industrial Development Institutions

(i) Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC)

6.23 In order to achieve planned and systematic growth throughout the state, MIDC is developing industrial areas with essential infrastructure like internal roads, water, electricity and other internal services to entrepreneurs. To achieve decentralized as well as faster industrial development, the State Government is implementing the following important programme through MIDC:

- Establishment of growth centres
- Establishment of mini-industrial areas to cover all tehasils
- Setting-up of 'Five Starred' industrial areas

6.24 Operational data regarding MIDC industrial areas in the State is given in Table No. 6.10 and the performance status of MIDC as on 31st March, 2007 is given in Table No. 6.11.

Table No. 6.11
Performance status of MIDC as on
31st March, 2007

Item	Status
No. of MIDC areas	260
Area notified (Hect.)	68,093
Area under possession (Hect.)	53,121
Plots demarcated	
a) No.	59,313
b) Area (Hect.)	24,246
Plots allotted	
a) No.	51,158
b) Area (Hect.)	21,832
Galas/shades (No.)	
a) Constructed	6,536
b) Alloted	5,296
Industrial Units (No.)	
a) Production started	30,333
b) Under construction	3,018
Per day Water supply capacity (Million lit.)	2,241

ii) Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation

6.25 The Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC) was set up in the year 1962 with the objective of assisting the development of small scale industries. The main activities of MSSIDC are (i) Procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, (ii) Providing assistance in marketing their products and making available facilities for warehousing and handling of material (iii) Assisting small scale industries for import - export, (iv) Helping handicraft artisans and (v) Organising exhibitions. The performance of MSSIDC is shown in Table No. 6.12.

Table No. 6.12
Performance of MSSIDC

Item	Turnover (Rs. in crore)	
	2006-07	2007-08*
Procurement of raw materials	26.92	39.38
Marketing Assistance	2.77	0.45
Others	36.38	19.23
Total	66.07	59.06

* Upto Nov., 2007

(iii) Maharashtra State Khadi and Village Industries Board

6.26 The Maharashtra State Khadi and Village Industries Board (MSKVIB) was established in the year 1962. The main functions of the Board are to organise, develop and expand activities of Khadi and Village Industries (KVI) in the State. The Board provides financial assistance to individuals, registered institutions and co-operatives. It also provides technical guidance and training to individual beneficiaries and makes arrangements in marketing of products of village industries. Presently, 116 categories of industries are under the purview of the KVI sector.

6.27 In 2006-07, Rs. 470 lakh of financial assistance in the form of subsidy was given to KVIs in the state and Rs. 150 lakh (estimated) are proposed to be disbursed in 2007-08 through KVI Commission. In 2006-07, State Government has disbursed Rs. 250 lakh against the subsidy to KVIs.

6.28 Under Artisan Employment Guarantee Scheme, 4.46 lakh employment opportunities were provided to artisans in the year 2006-07 as compared to 3.28 lakh in the previous year. It is expected that during 2007-08, employment opportunities will be provided to five lakh artisans.

6.29 The value of production and employment generated by KVI units in the State is given in Table No. 6.13.

Table No. 6.13
Performance of KVI units

Year	Units assisted	Value of production (Rs. in crore)	Employment (In lakh)
2003-04	2,48,089	1,132	5.18
2004-05	2,59,162	1,333	5.18
2005-06	2,26,449	898	3.56
2006-07	3,45,940	622	6.17
2007-08*	2,50,000	1,000	6.20

* Estimated

(B) State and Central Level Financial Institutions

6.30 Several Central as well as State level major financial institutions are providing financial assistance to the industries in Maharashtra. The Central level major financial institutions are Life Insurance Corporation of India, General Insurance Corporation of India, Industrial Finance Corporation of India Ltd., Small Industries

Development Bank of India and Industrial Investment Bank of India Ltd., etc, whereas the State level financial institutions are SICOM Ltd. and Maharashtra State Financial Corporation. The details of financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industries in Maharashtra are given in Table No. 29 of part II.

Rehabilitation of Sick Industries

Large Scale Industries

6.31 Industrial sickness is one of the major hurdles to industrial growth due to locking up of capital assets, loss of productivity and increase in unemployment. Since inception, the Board for Industrial and Financial Reconstruction (BIFR) formed by Government of India has received 900 cases up to December, 2007 from the State under Sick Industry Companies Act (Special Provision), 1985 for rehabilitation of medium and large scale industries. Of these, 140 cases are sanctioned for rehabilitation including 5 cases of rehabilitation through workers co-operative scheme and 101 cases are recommended for winding up, whereas 114 cases were rejected. The data on number of cases filed to BIFR from major states in India is given in Table No.6.14 which shows that state has noticeable share in the cases registered to BIFR (20 per cent), locked in net worth (24 per cent), losses accumulated (22 per cent), employment lost (13 per cent).

Table No. 6.14

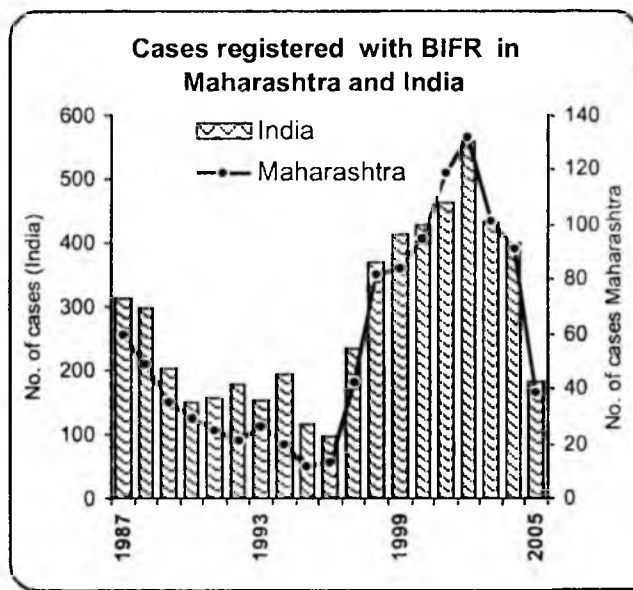
Details of companies registered to BIFR (Cumulative as on 31.12.2005)

State	Companies registered	Net worth*	Accumulated losses*	No. of workers
Maharashtra	1,076	16,547	29,429	3,31,043
Tamil Nadu	521	3,375	7,120	1,59,962
Gujrat	504	7,364	16,151	2,15,023
A.P.	503	4,827	9,431	2,14,339
West Bengal	392	9,164	17,273	6,15,496
U.P.	344	2,927	6,062	1,60,572
NCT Delhi	335	7,430	14,554	84,741
Karnataka	282	2,746	4,914	1,12,750
Other states	1,370	14,072	29,979	6,15,949
All India	5,327	68,452	1,34,912	25,09,875

* (Rs. in crore)

Sick MSMEs

6.32 Since inception, State Government has issued certificates of sickness to 254 MSMEs having 2,712 employment up to the end of November, 2007 which enables these units to obtain re-scheduling of outstanding dues of sales tax and electricity charges.

Exports from Maharashtra

6.33 Exports from Maharashtra have maintained the growth momentum in tune with the buoyant economy, registering growth of 16.3 per cent (CAGR) during the period 2001-02 to 2005-06. The comparative details of exports from Maharashtra vis-a-vis India are given in Table No. 6.15. The main products exported from the State are software, gems & jewellery, textiles, ready-made garments, cotton yarns, made-up fabrics, metal & metal products, agro-based products, engineering items, drugs and pharmaceuticals, plastic & plastic items. For recognition of efforts put by the exporters and to boost the exports from the State, Government is taking initiatives like giving 'The Best Export Awards' and organization of exhibition of products.

Table No. 6.15

Exports from Maharashtra and India

(Rs. in crore)

Year	Maharashtra	India
2001-02	73,865 (30.24)	2,44,245
2002-03	99,778 (33.23)	3,00,290
2003-04	85,916 (24.57)	3,49,617
2004-05	1,93,832 (44.56)	4,34,979
2005-06	1,13,700 (25.00)	4,54,800
2006-07*	1,04,002 (25.00)	4,16,011

* (upto Dec.,06)

Figures in brackets indicate percentage to India

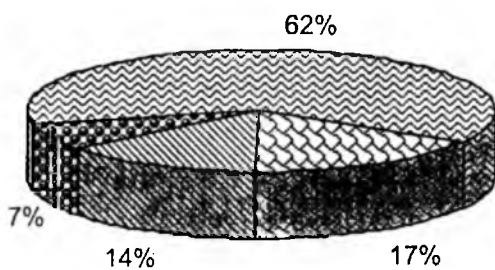
in foreign countries. From the year 2006-07, ten international Exhibitions are organized in various countries.

Industrial pollution

6.34 The industrial pollution is one of the major concerns for the State's environment. As per the information received from Maharashtra Pollution Control Board, (MPCB), out of the total 31,792 industries, 17 per cent were air pollution prone, 14 per cent were water pollution prone and 7 per cent were hazardous waste prone industries at the end of March, 2007. In order to reduce the pollution MPCB had issued directions to 1,148 industries under section 33A of Water Act, 1974 and to 789 industries under section 31A of Air Act, 1981 during 2006-07. Common Effluent Treatment Plants (CETP) are being commissioned in 22 industrial areas covering 7,714 industries of the State. Of these CETP's 16 were in operation at the end of March, 2007. Apart from these efforts, bank guarantee was taken from certain industries and electricity and water supply of few polluting industries was stopped until pollution control measures are implemented.

Polluting and non-polluting Industries

- ☒ Air polluting
- ☒ Water polluting
- ☒ HW generating
- ☒ Non polluting

Minerals

6.35 In Maharashtra, districts namely, Chandrapur, Gadchiroli, Nagpur, Yavatmal in Vidarbha region and Kolhapur, Satara, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg and Dhule districts in Western ghat have deposits of minerals like coal, limestone, manganese ore, bauxite, iron ore, dolomite, laterite, kyanite, fluorite (graded), chromite, etc. The total potential mineral area is about 58 thousand sq.km. comprising about 19 per cent of the State's total geographical area. The production of major

minerals along with their values is given in Table No. 30 of Part II.

6.36 Upto 31st March, 2007 total 151 mines with 33,628 employment are working in the State. The State accounts 6.2 per cent share in the country as regards employment in mining sector. The total value of minerals extracted during 2006-07 was Rs.4,183 crore (about 1 per cent GSDP). The value of coal extracted during 2006-07 was Rs. 3,335 crore, which was 80 per cent of the total value of minerals extracted in the State.

Tourism

6.37 The state has a large untapped tourism potential, with diverse offerings including 720 kms. coastline dotted with long stretches of clean virgin beaches, forts and monuments, hill stations, heritage/pilgrimage centres and wild life sanctuaries. Maharashtra's key advantage is the fact that Mumbai serves as the entry point for the international tourists arriving in India. Mumbai has better connectivity to key tourist destinations in the State. Taking into consideration the employment potential, both direct and indirect, the State has articulated the action plan in 'Tourism Policy 2006' for the development of tourism sector. The thrust areas of this policy are improvement in infrastructural facilities at tourist places, encourage private participation in capacity building related to tourist accommodation, recreation facilities, etc. by enabling various fiscal incentives. The Maharashtra Tourism Development Corporation (MTDC) is designated for the implementing the policy in the State.

6.38 At present MTDC is implementing various tourism development projects in the State. These includes infrastructure development at various tourist spots, arrangement of renowned Festivals like Pune Festival, Ellora Festival, Elephanta Festival, etc. The financial information on projects undertaken by MTDC is given in Table No. 6.16.

Table No. 6.16
Financial information of projects undertaken by MTDC

(Rs. in lakh)		
Year	Estimated cost of sanctioned projects	Amount released
2005-06	2030.72	1629.54
2006-07	2869.32	2296.46
2007-08*	905.02	724.01

* Upto Dec., 2007

INFRASTRUCTURE

7.1 The physical infrastructure plays an important role for sustained economic growth. It broadly covers power, irrigation, communication and surface-water-air transport. The infrastructures like power, irrigation, communication and transport require huge capital investment. Until recently the public sectors were taking lead in the infrastructure development. However, due to strained fiscal position, lack of vision and competitiveness, the public sector could not keep pace with the ever increasing demand. Considering this fact and the important role of infrastructure in the economic development, the Government has adopted liberalisation policy since 1990s and has thereby opened the doors to the domestic private corporate sectors and the foreign direct investors for development of infrastructure. The Indian Union is dreaming to be a super power by 2020. For this, the infrastructure policy needs to be evolved to deliver the infrastructure services efficiently with high quality and at competitive prices. Finally, the success of infrastructure policy may be judged by the quality, quantity and the prices that the end users would be charged for the services in comparison with global standards.

Energy

Electricity

7.2 Electricity is one of the key drivers of the economy. Nearly a decade and half ago, the availability of electricity in the state was in surplus. However, in the post-liberalisation era the public sector investments in the power sector reduced considerably. Consequently, there was no addition in the installed capacity. Hence the gap between demand and supply of the electricity in the State is ever widening and is a cause of concern. The Government has realised the seriousness of the problem and has taken number of steps for capacity addition and modernisation of existing infrastructure for transmission and distribution.

Installed capacity

7.3 The installed capacity in the State has increased marginally by 348 MW at the end of 2006-07 over the previous year and stood at 15,453 MW. This was mainly due to addition in non-conventional sources (345 MW). During 2006-07 and even in the current year upto January, 2008, there is no capacity addition by MAHAGENCO. However, MAHAGENCO has planned to raise installed capacity by 6,657 MW in XI-FYP. In addition, the state is likely to get share of 10,249 MW from Central Sector. The details of installed capacity by type of source are given in Table No. 7.1.

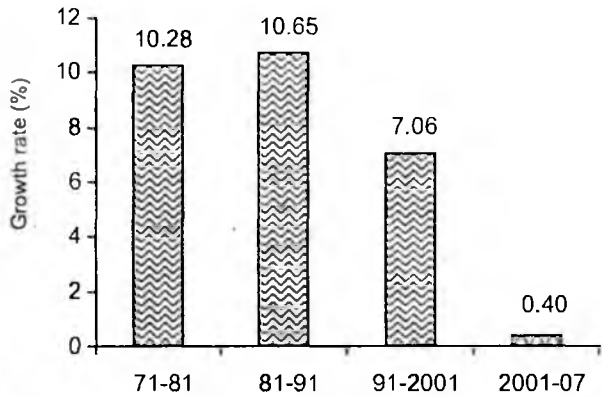
Table No. 7.1
Installed Capacity

Type of source	As on 31st March	
	2006	2007
(A) In the State		
(i) Mahagenco		
Thermal	6,425	6,425
Hydro	2,450	2,450
Natural Gas	852	852
Sub-total(i)	9,727	9,727
(ii) Tata		
Thermal	1,150	1,150
Hydro	444	444
Natural Gas	180	180
Sub-total(ii)	1,774	1,774
(iii) Reliance		
Thermal	500	500
(iv) Dabhol (RGPPL)		
Natural Gas	728	728
(v) Captive power	908	908
(vi) Non-conventional	1,308	1,653
(vii) Nuclear*	160	160
Total (A)	15,105	15,453
(B) NTPC/NPC@	2,394	2,533
Total (A+B)	17,499	17,986

*State's share

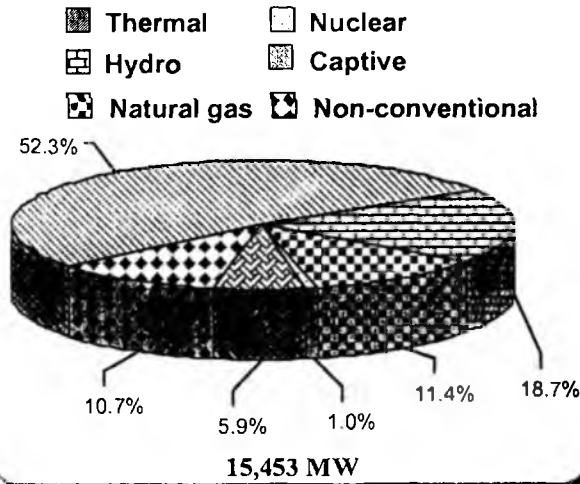
@ Central allocation

Compound annual growth rate of installed capacity of Electricity in Maharashtra

7.4 Of the total installed capacity by all types of sources in the State as on 31st March, 2007, the thermal source once again remains the mainstay with 52 per cent share. The derated capacity of electricity generation plant of MAHAGENCO as on 31st March, 2007 was 9,592 MW.

Installed capacity by type 2006-07

7.5 The proposed capacity addition programme during XI-FYP is given in Table No. 7.2.

Generation of Electricity

7.6 During 2006-07, the total generation of electricity (including non-conventional sources) in the State was 73,129 million Kilo Watt Hours (KWH), higher by 6.2 per cent over the previous year. MAHAGENCO accounted for 70 per cent, followed by Tata 15 per cent and Reliance six per cent. The details of electricity generated in the State by type of source are given in Table No. 7.3.

Table No. 7.2
Expected capacity addition in XI-FYP
for the State

Year/Project	(MW)	
	Maha-genco	Central projects
2007-08		
GTPS	792	-
Parali TPS expn.- 1	250	-
Paras TPS expn.- 1	250	-
Vindhyanchal stage-3, U-10	-	169
Kahalgaoon stage-2, U-5	-	70
Kahalgaoon stage-2, U-6	-	30
Sipat stage-2, U 4 & 5	-	319
Kawas expn. project	-	375
Sub-total	1,292	963
2008-09		
Sipat stage-1, U 1 & 2	-	230
Barh U-1	-	33
Kawas expn. project	-	375
Ghatghar Hydro project	250	-
Sub-total	250	638
2009-10		
New Parali expn.-2	250	-
Paras expn.-2	250	-
Uran Gas Turbine expn. blk-1	700	-
Sipat stage-1, U-3	-	115
Barh U-2	-	33
Gandhar expn. project	-	375
Sub-total	1,540	523
2010-11		
Khaperkheda TPS expn.	500	-
Bhusawal TPS expn. U-1	500	-
Bhusawal TPS expn. U-2	500	-
Barh U-3	-	34
Gandhar expn. project	-	375
North Karanpura U-1	-	33
North Karanpura U-3	-	34
Subhanshri Hydro	-	600
Uran Gas Turbine expn. blk-2	340	-
Old unit	1,035	-
Sub-total	3,575	1,076
2011-12		
Barh stage2 U-1	-	66
North Karanpura U-2	-	33
Mouda power project	-	400
Dhopwe U-1	-	800
Dhopwe U-2	-	800
Mundra Mega Power project	-	800
Krishnapattanam	-	800
Zarkhand	-	300
Costal Tamidnadu	-	400
Sub-total	-	4,399
Lanco Energy Pvt. Ltd.	-	500
RGPPPL (DPC)	-	2,150
Total	6,657	10,249

Table No. 7.3
Generation of Electricity in the State
 (Million KWH)

Type of source	2005-06	2006-07	% change
(A) In the State			
(i) Mahagenco			
Thermal	40,928	41,261	0.8
Hydro	5,651	5,651	0
Natural Gas	3,777	4,028	6.6
Sub-total (i)	50,356	50,940	1.2
(ii) Tata			
Thermal	7,854	7,840	(-)0.2
Hydro	2,020	2,137	5.8
Natural Gas	1,331	1,339	0.6
Sub-total (ii)	11,205	11,316	1.0
(iii) Reliance			
Thermal	4,326	4,458	3.1
(iv) Dabhol (RGPPL)			
Natural Gas	-	1,640	-
(iv) Captive power	350	440	25.7
(v) Non-conventional	888	1,893	113.2
(vi) Nuclear *	1,740	2,442	40.3
Total (A)	68,865	73,129	6.2
(B) NTPC/NPC@	19,113	22,168	16.0
Total (A+B)	87,978	95,297	8.3

* State's share

@ Central allocation

7.6.1 During 2007-08 upto the end of December, the total generation of electricity in the State was 51,040 million KWH, higher by 3.4 per cent than that in the corresponding

period of 2006-07.

Privatisation of Electricity Generation

7.7. As one of the steps towards public private partnership (PPP) in electricity generation, Government of Maharashtra has signed MoUs with 8 private companies in 2005-06 for total capacity addition of 12,500 MW viz.. (1) CIPCO (2,000 MW), (2) ESSAR (1,500 MW), (3) GMR Energy (1,000 MW), (4) ESPAT Energy (1,000 MW), (5) Reliance Energy (4,000 MW), (6) Spectrum Technology (500 MW), (7) Tata Power Corporation (1,500 MW) and (8) Jindal Power Corporation (1,000 MW). The MAHADISCOM plans to purchase the electricity on competitive prices from the above companies. Except GMR Energy and Spectrum Technology all the other companies have started acquisition of land, making arrangements for availability of fuel, evacuation arrangement and environmental studies. However, progress of these companies seems to be very slow and needs close monitoring.

Purchase of Electricity

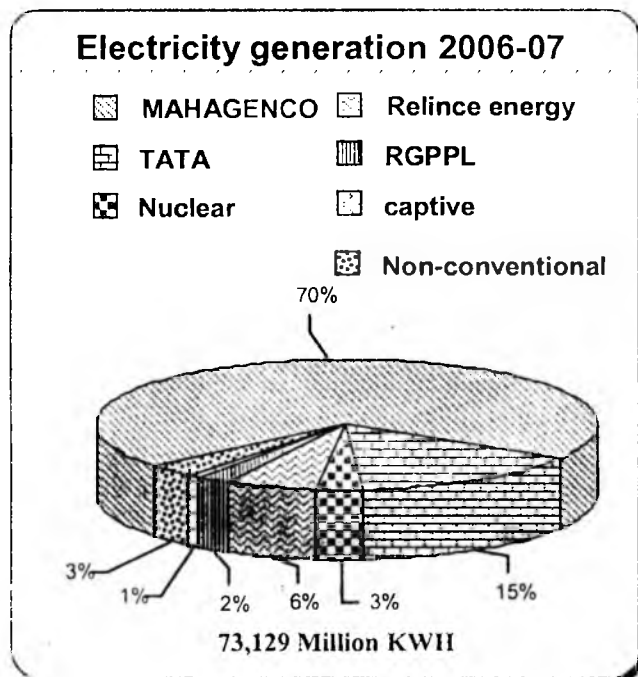
7.8 During 2006-07, the State purchased 49,710 million KWH electricity costing Rs. 11,700 crore, more by 27,475 million KWH incurring an additional expenditure of Rs. 5,889 crore than in the year 2005-06. The details of purchase of electricity are shown in Table No. 7.4.

Table No.7.4
Purchase of Electricity in 2006-07

Name of Company	Million KWH	Rs. in crore
NTPC and NPC	19,570	3,543.63
BHEP (Dodson)	54	11.98
Power Trading Corporation of India	530	212.86
Adani Export Ltd	498	237.71
Landed CAS	23,908	5,641.52
Others	5,150	2,056.72

Consumption of Electricity

7.9 The aggregate consumption of electricity in the State during 2006-07 was 62,085 million KWH, higher by 4.7 per cent as compared to 59,287 million KWH during 2005-06. The industrial sector (42.7 per cent) was the largest consumer of the electricity in the State, followed by domestic (23 per cent) and agriculture sector (15.7 per cent). These three sectors together accounted for 81.5 per cent of the total electricity

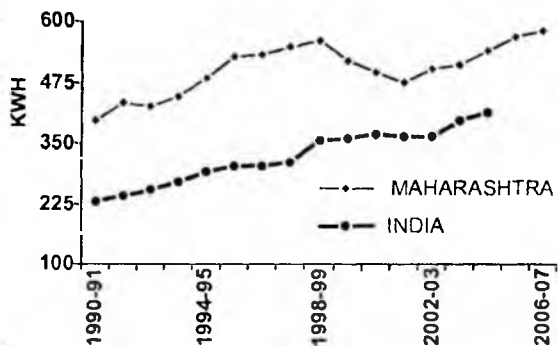
consumption in the State. The details of consumption of electricity in the State are given in Table No. 7.5.

Table No. 7.5

Consumption of electricity in the State (Million KWH)			
Type	2005-06	2006-07	% change
Domestic	13,572	14,284	5.3
Commercial	4,841	6,940	43.4
Industrial	25,692	26,535	3.3
Agriculture	11,094	9,749	(-)12.1
Public lighting	622	672	8.0
Railways	1,861	1,987	6.8
Public water works	1,526	1,600	4.8
Miscellaneous	79	318	302.2
Total	59,287	62,085	4.7

7.9.1 As per the latest available data, the per capita total, industrial and domestic consumption of electricity for All-India in 2004-05 was 411.0 KWH, 126.2 KWH and 87.8 KWH and corresponding consumption in Maharashtra was 537.9 KWH, 217.5 KWH and 24.7 KWH respectively. For 2006-07, the corresponding figures for Maharashtra were 578.5 KWH, 247.2 KWH and 133.1 KWH respectively.

PER CAPITA TOTAL CONSUMPTION OF ELECTRICITY FOR MAHARASHTRA AND INDIA

Plant Availability and Load Factors

7.10 The Average Plant Availability Factor (AVF) and the Plant Load Factor (PLF) are two important measures of the operational efficiency of thermal power plants. The AVF is influenced by many factors like the quality of coal, quality of maintenance and age of plant, while the PLF is influenced by the quality of load management.

Theoretically, the AVF and PLF should be as far as equal. The details of PLF and AVF are given in Table No. 7.6.

Table No.7.6

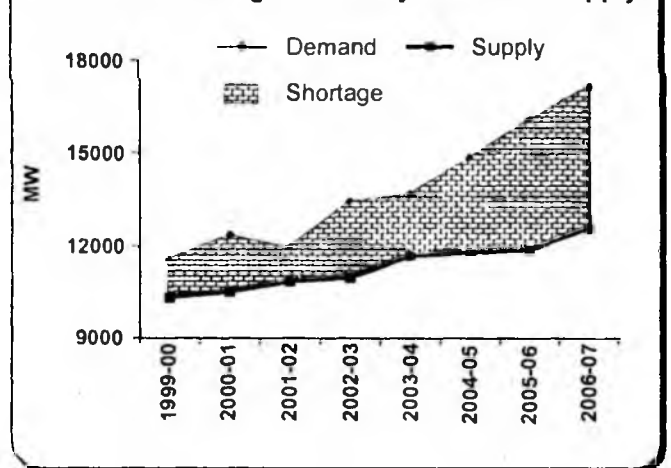
PLF & AVF of thermal power plants 2006-07		
Company	(%) PLF	(%) AVF
Mahagenco	73.7	82.1
Tata Electricity Co.	78.8	91.6
Reliance Energy	101.8	96.8

Peak Demand

7.11 During 2006-07, the peak demand of 16,388 MW electricity was met on 30th December, 2006 with load shedding of 3,912 MW. During 2007-08, upto December, the peak demand of 17,489 MW was met on 18th December, 2007 with load shedding of 4,618 MW.

7.11.1 During 2006-07, the maximum monthly average peak demand of 16,841 MW electricity was met in February, 2007 with average load shedding of 4,815 MW.

Yearwise average electricity demand & supply

Transmission Losses

7.12 As on 31st October, 2007, the MAHATRANSCO had 490 high tension sub-centres having 58,529 MVA transmission capacity. Similarly, the MAHATRANSCO had high tension transmission circuit of 35,842 circuit kms. In the XI-FYP, the expected addition of high tension sub-centres, transmission capacity and high tension transmission circuits are 134, 39,575 MVA and 20,142 circuit kms. respectively. The transmission losses had marginally decreased to 5.5 per cent in 2006-07 from 6.4 per cent in 2005-06.

Distribution Losses

7.13. The MAHADISCOM has initiated measures like replacement of faulty meters, load reduction on overloaded HT & LT circuits by providing additional transformers/lines/circuits, erection and commissioning of new sub-stations, transformers and lines under various schemes. A massive drive has also been initiated against theft and unauthorised use of energy. As a result, distribution losses had reduced to 29.5 per cent in 2006-07 from 31.7 per cent in 2005-06. However, during current year upto October, 2007, it has been further reduced to 21.9 per cent which is a remarkable achievement by MAHADISCOM.

7.13.1 In order to detect and curb the theft of electricity, there are 36 flying squads operative at different places in the State. During 2006-07, these squads detected 12,219 irregular/unauthorised electric connections, of which 3,063 were theft cases. During 2007-08 upto the end of December, 2007, the corresponding detected theft cases were 2,241.

Rural Electrification

7.14 In order to stimulate the growth of small-scale industries, electrification of agriculture pump sets, to promote more balanced and diversified economy and rapid rural electrification, the Govt. of India has declared a new rural electrification policy. It states that "A village would be declared as electrified if electricity is provided to public places like schools, panchayat office, health centres, dispensaries, community centres, etc. and the number of households electrified should be at least 10 per cent of the total number of households in the village". As per the new definition of rural electrification, the number of villages electrified in the State as on 31st March, 2007 was 36,115, as against 36,010 upto 31st March in the previous year. Considering the new definition and its scope for electrification of a village, there are still, 4,980 villages left in the state. All Harijan Basties feasible for electrification (33,711) in the State have been electrified. Apart from this, 121 wadis were electrified during 2006-07, bringing the total number of wadis electrified to 38,062.

7.14.1 During 2006-07, in all 1,23,558 agricultural pumps were energised, bringing the total number of agricultural pumps energised in the State to 27.77 lakh by the end of March, 2007. The number of pending applications for energisation of pump sets as on 31st March, 2007 was 3 lakh. Data reveals that on an average in a year, about 70,000 new applications are received for energisation of agricultural pump sets.

Progress of electricity connectivity (Number in lakh)			
Ending March	Agri. pumps energised (Cumulative)	New applications for energisation of pumps	Domestic consumers (Cumulative)
2001	23.28	0.77	129.73
2002	23.67	0.55	130.43
2003	24.17	0.48	133.12
2004	24.91	1.06	135.32
2005	25.73	0.32	136.56
2006	26.53	1.02	139.17
2007	27.77	0.49	146.83

Maharashtra Electricity Regulatory Commission

7.15 The Government of Maharashtra has set up the Maharashtra Electricity Regulatory Commission (MERC) under the provisions of the Electricity Regulatory Commission Act, 1998 for electricity price regulation, economic management and reforms of the power sector. The Commission is primarily entrusted with the task of pricing of electricity in a rational and transparent manner.

7.15.1 The MERC had declared the latest current average cost of power supply per unit as Rs. 3.50 by their order dated 18th May, 2007. However, the electricity is not charged at uniform rate to all the users. The details are given in Table No. 7.7.

Table No. 7.7

Per unit average realisation and cost differential of power supply

Category of user	Average realisation (Rs./unit)	Difference* (Rs./unit)
Low Tension Power		
Domestic	3.53	0.03
Non-Domestic	5.07	1.57
General motive power	4.27	0.77
Public Water Works	1.97	(-)1.53
Agriculture	1.88	(-)1.62
Street Lighting	2.71	(-)0.79
High Tension Power		
Industry		
(i) Continuous	4.01	0.51
(ii) Non-continuous	5.57	2.07
Railways	4.15	0.65
Water works	3.83	0.33
Agriculture	1.71	(-)1.79
Bulk supply		
(i) Residential	2.93	(-)0.57
(ii) Commercial	4.81	1.31

Note : Average cost of power supply per unit is Rs.3.50

* Difference between average realisation and average cost of power supply

Captive Power Generation

7.16 Captive Power Plant is a generation plant set up by an industrial unit for supplying power primarily for its own consumption. Under this scheme, a threshold level is prescribed for the industry's own consumption from the captive plants and capacity in excess is permitted for sale to the grid. In accordance with this policy, the MAHADISCOM granted permission and gave 'No Objection Certificate' to 163 projects based on conventional energy generation for total capacity of 1,757 MW upto March, 2007. Out of these projects, the total capacity commissioned was 908 MW by 78 captive power plants.

Non-Conventional Energy Sources

7.17 Maharashtra Energy Development Agency (MEDA), a Government of Maharashtra undertaking is functioning under Ministry of Non-conventional energy. MEDA has taken lead in promoting stand-alone renewable energy services, renewable power generation and energy conservation, especially in rural areas, since its inception in the year 1985.

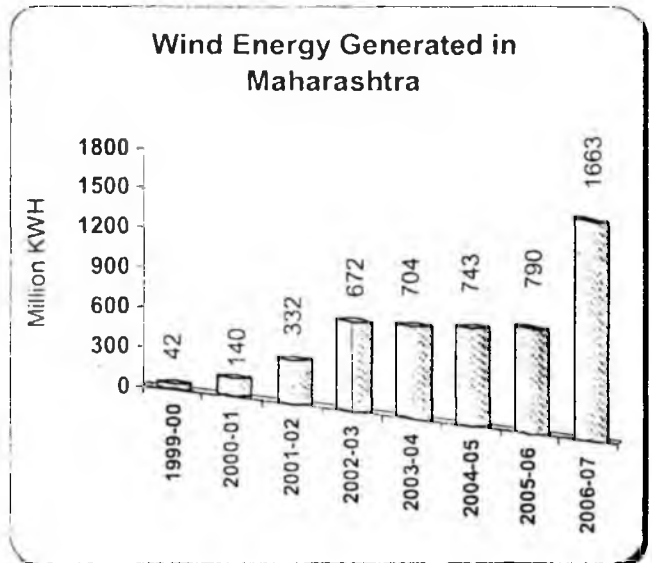
7.17.1 With the excellent participation of the private sector, MEDA has been able to facilitate establishment of about 1,950 MW of installed capacity in renewable power generation upto the end of September, 2007.

Co-generation of Electricity by Sugar Factories

7.18 185 sugar factories in Maharashtra have a potential of about 1,250 MW capacity for power generation. MAHADISCOM has signed an energy purchase agreement with 100 sugar factories for co-generation having a capacity of 464 MW, of which 22 projects of 183 MW capacity have been commissioned. Out of these commissioned projects, 18 projects of 159 MW capacity were in operation as on 31st December, 2007. In addition, MEDA has approved 18 projects having total capacity of 281 MW.

Wind Energy

7.19 Wind power potential in Maharashtra is 4,584 MW. The sites with annual mean Wind Power Density more than 200 Watts per square meter are considered as potential sites. Maharashtra has 31 such sites. Technical viability and investor friendly policy announced by the Government of Maharashtra have facilitated

private entrepreneurs for investment of more than Rs. 9,000 crore in the wind energy sector. Private wind power projects of nearly 1,600 MW have been installed in the State at 16 sites upto September, 2007. During 2006-07, 1,663 million KWH energy was generated by these projects. Asia's single largest wind farm is developed by MEDA in Dhule district with installed capacity of 545 MW.

Biomass Power

7.20 The potential of grid quality power from surplus biomass material in the State is 781 MW. The policy for attracting private participation in Maharashtra is showing an encouraging trend. As a result, agro-waste power project of 14 MW has been commissioned. MAHADISCOM has signed an energy purchase agreement with 24 Biomass developers having a total capacity of 268 MW. Most of the projects are likely to be commissioned in 2008-09.

Energy Conservation Programme

7.21 Under this programme, energy audits of various industrial establishments are undertaken by MEDA in order to identify inefficient use of energy and to suggest ways and means to save the energy. The estimated scope for energy conservation in industrial, agricultural, domestic and commercial sectors is 25 per cent, 30 per cent, 20 per cent and 30 per cent respectively. Under Save Energy Programme, MEDA has done remarkable work upto 30th September, 2007 and energy audit was carried out in 425 industries which resulted in substantial energy saving.

7.21.1 The performance in respect of important schemes implemented by MEDA is shown in Table No. 7.8.

Table No. 7.8

Performance of important schemes implemented by MEDA

Item	During 2006-07	Cumulative upto March, 2007
(1) Installed capacity of (MW)		
(a) Wind Energy Power Projects	484.5	1,485.6
(b) Biomass Power Project	8.0	14.0
(c) Bagasses Co-generation	8.6	153.4
(2) Solar Energy Programmes		
(a) Solar cookers sold (No.)	285	47,937
(b) Parabolic solar cookers sold (No.)	177	820
(c) Total capacity of solar systems (Lakh litres per day)	2.0	85.5
(d) Solar Photovoltaic street light (No.)	482	2,953
(e) Solar Photovoltaic lanterns installed (No.)	414	11,231
(f) Wind Aerogenerator (No.)	12	91

Transport and Communications

Public Transport

7.22 The transport system comprises of distinct modes and services which includes road transport, railways, water transport and air transport. An efficient transport system is one of the prerequisites for sustained and overall economic development as it integrates remote backward and urban areas. It is a key infrastructural input for the growth process. In order to increase productivity an efficient transport network plays a vital role.

Road Network

7.23 The road infrastructure development works in the State are carried out by Public Works Department (PWD) of the State Government, Zilla Parishads (ZPs), Municipal Corporations, Municipal Councils, Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC), Forest Department, Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), City and Industrial Development Corporation (CIDCO), etc. The

maintenance and upkeepment of the road network is important for smooth operation of transport system. It is essential to keep pace in the expansion of road network with the traffic growth so as to avoid heavy congestions and ensure road safety. The total road length maintained together by PWD and ZPs (excluding internal road length of local bodies) at the end of March, 2007 was 2.34 lakh km. The proportion of surfaced (2,08,571 km) and unsurfaced (25,093 km) road length to the total road length was 89.3 per cent and 10.7 per cent respectively. The road length by categories of roads is given in Table No. 7.9 and the details of yearwise road length by types of road in the State is given in Table No. 32 in part II of this publication.

Table No. 7.9

Road length maintained by PWD and ZP

Category	Ending March		Per cent increase
	2006	2007	
National Highways	4,367	4,367	0.00
State Highways	33,571	33,675	0.31
Major District Roads	48,987	49,147	0.33
Other District Roads	45,226	45,674	0.99
Village Roads	99,279	1,00,801	1.53
Total	2,31,430	2,33,664	0.97

7.24 In addition to above, road length maintained by Forest Department, MIDC, CIDCO and Municipal Corporations at the end of March 2006 and March, 2007 are given in Table No. 7.10.

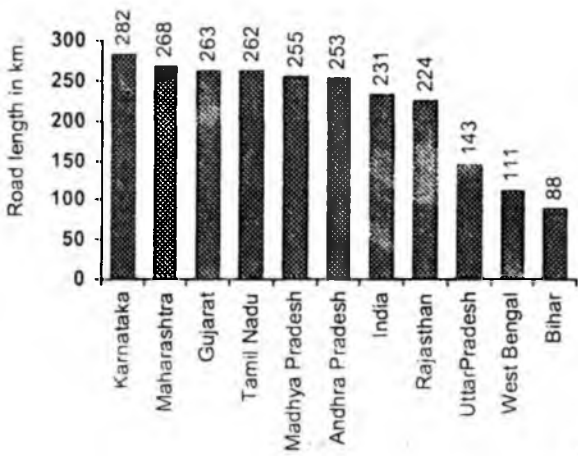
Table No. 7.10

Road length maintained by Forest Deptt., MIDC, CIDCO and Municipal Corporation

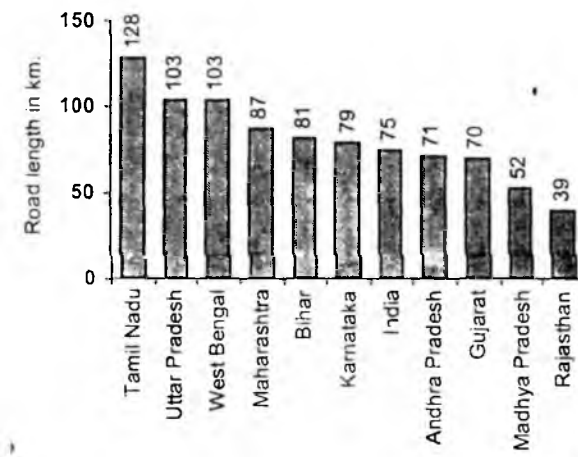
Agency	Ending March		Per cent increase
	2006	2007	
Forest Department	11,412	11,412	0.00
MIDC	2,423	2,514	3.76
CIDCO	341	438	28.45
Municipal Corporations	15,909	16,288	2.38
Total	30,085	30,652	1.88

7.25 By March, 2007, about 96 per cent of villages in the State were connected by all-weather roads, while about three per cent were connected by fair-weather roads. Remaining 1 per cent (about one per cent) villages were not connected by all-weather or fair-weather roads.

Road length per lakh population for major states (including internal roads) (at the end of March, 2002)

Road length per 100 sq.km. area for major states (including internal roads) (at the end of March, 2002)

Maharashtra State Road Development Corporation

7.26 Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC) was established in 1996 for road development, mainly through private participation. Most of the projects undertaken by MSRDC are on 'Build, Operate and Transfer' basis. The details of such projects are given in Table Nos. 7.11 and 7.12.

7.27 The total toll collected from the completed projects (including upfront receipts) up to 31st December, 2007 was of Rs. 2259.5 crore, as against the total expenditure of Rs. 6674.4 crore.

Mumbai Metropolitan Region Development Authority

7.28 In order to promote civic infrastructure development and to improve the quality of life of

**Table No. 7.11
Projects completed by MSRDC
(Crore Rs.)**

Name of the Project	Estimated Project cost	Expenditure upto Dec., 07
Mumbai-Pune Expressway	2,136	2,122
50 Flyovers & 5 underground sub-ways in Mumbai	1,617	1,205
Railway Over Bridges	195	199
Kalyan-Durgadi Bridge	N.A.	18
Thane-Ghodbunder Road	118	72
Wardha-Nakoda Road	N.A.	8
PWD Projects	43	79
Road works in Latur	33	33
Four laning Satara-Kolhapur-Kagal Section of NH-4	750	792

N.A. - Not available

**Table No. 7.12
Ongoing projects undertaken by MSRDC
(Crore Rs.)**

Name of the Project	Estimated Project cost	Expenditure upto Dec., 07	EYC*
Bandra-Worli Sealink	1,306	744	2008-09
Western Freeway Sealink	4,143	4	2012-13
Mumbai Trans Harbour Sealink	3,420	4	2011-12
Improvement of Nagpur-Aurangabad-Sinnar-Ghoti Road	722	593	2009-10
Road works in Nagpur city	422	301	2009-10
Road works in Aurangabad	142	43	2009-10
Road works in Nandurbar	21	18	2009-10
Road works in Amravati	115	118	2009-10
Road works in Nanded	88	37	2009-10
Road works in Pune	271	154	2009-10
Road Works in Baramati	36	38	2009-10
Road works in Solapur	88	92	2009-10
Road works in Kolhapur	172	2	2009-10

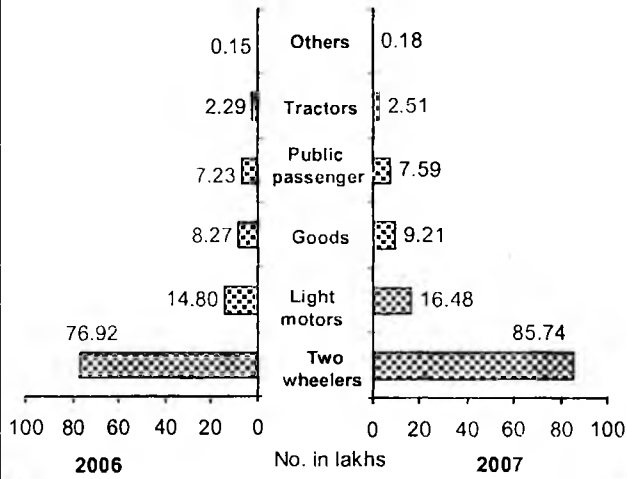
EYC* - Expected Year of Completion

people in Mumbai Metropolitan Region, the Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA) has undertaken some ambitious and innovative projects viz., Mumbai Urban Transport Project (MUTP), Mumbai Urban Infrastructure Project (MUIP), Mithi River Development Project, Nirmal Mahanagar Abhiyan, Metro Railway, Mono-Rail and Skywalk. The status of these projects are given in Table No. 7.13.

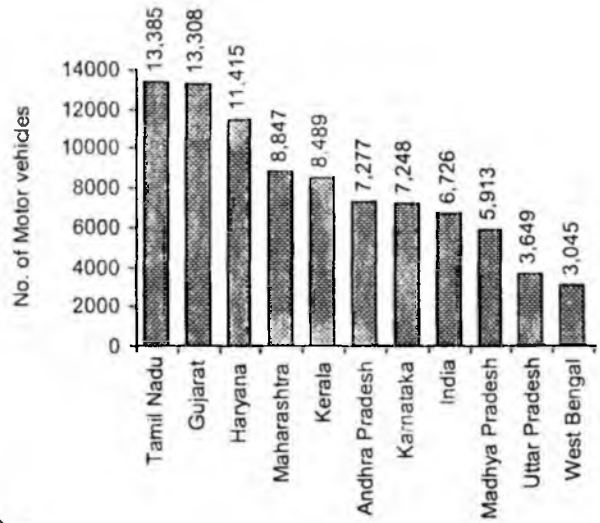
Motor Vehicles

7.29 The total number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2008 was 130.3 lakh (i.e. 12,092 vehicles per lakh population), showing an increase of 9.98 per cent over the previous year. Of the total vehicles, about 16 lakh vehicles (12.1 per cent) were in Greater Mumbai.

Typeswise motor vehicles in Maharashtra (as on 31st March)

Number of motor vehicles per lakh population for major states (Provisional) (at the end of March, 2004)

The details of motor vehicles on road as on 1st January for selected years in the State are given in the Table No. 33 in Part-II of this publication.

7.30 The number of light motor vehicles in Gr. Mumbai during 1998-99 was 3.11 lakh which increased by about one and half times to 4.64 lakh during 2006-07 i.e. in the period of 8 years. During the same period, number of two wheelers became

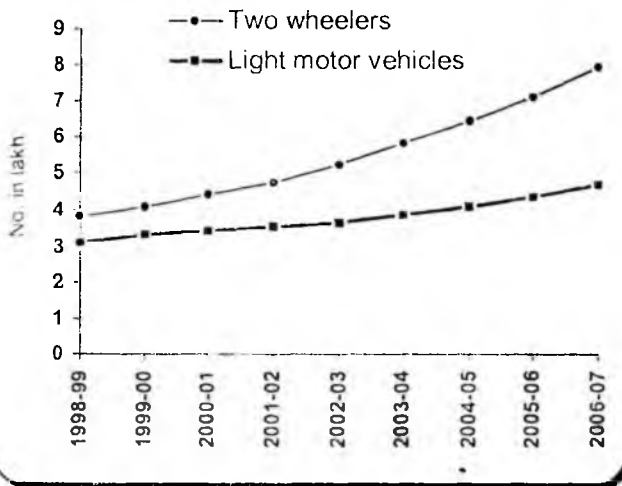
more than double to 7.93 lakh by 2006-07. The rapid increase in the number of light motor vehicle and two wheelers in Gr. Mumbai has put strain on the road infrastructure and is likely to further deteriorate the position if such growth continues. It is, therefore, necessary to improve and strengthen the public transport system in the city of Gr. Mumbai on priority basis.

**Table No. 7.13
Projects undertaken by MMRDA**

(Crore Rs.)

Name of the Project	Cost of project	Expenditure up to 31 st March, 2007	Progress as on 31 st March, 2007
MUTP : Rail Components			
Phase- I : New lines : Mahim - Santacruz, Kurla - Thane, Borivli - Virar, DC to AC conversion, etc.	3,125	1,550	All the project components are in advanced stage implementation and are expected to be complete by June, 2008.
Phase - II : New lines : Kurla - CST, Thane - Diva, Borivli - Mumbai Central, Extn. of harbour line to Goregaon, DC to AC conversion, stabling lines for EMU's, etc.	4,509	-	The project after State Govt. approval has been forwarded to the Govt. of India for further approval and funding clearances.
MUIP : Roads, Flyovers, Subways, etc.	2,647	1,123	Some are completed, some are nearing to completion and others are in progress.
Mumbai Metro Railway Project Three phases, 9 routes, 146.5 km.	20,000	-	Work of Versova-Andheri-Ghatkopar route (11 km.) from first stage is being started and its estimated cost is Rs. 2,356 crore.
Nirmal Mahanagar Abhiyan Construction of 30,905 toilets in 5 municipal corporations and 13 municipal councils areas in MMR	2,50	-	Three NGOs are appointed for this work. Funds will be allotted to Urban Local Bodies & work is just started.
Mumbai Mono Rail Project Four corridors, approximately 70 km.	1,500	-	Authority accorded in principle approval to implement the project for 25 Km. on pilot basis. Phase-I is completed.
Mithi River Development Project Deepening and widening	24	24	
Skywalk : Bandra(E) to Kalanagar	14	-	Work started in January, 2008.

Yearwise two wheelers & light motor vehicles in Gr. Mumbai

7.31 The number of valid motor driving licenses in the State at the end of March, 2007 was 162.53 lakh, as against 154.01 lakh at the end of March, 2006. This means that every 7th person living in the State is having a driving license.

7.32 During 2006-07, the revenue receipts of the State from taxes and fees on motor vehicles were Rs. 2,059 crore, higher by 13.44 per cent over the previous year, in which the share of Mumbai Motor Vehicle Tax and Passenger Tax was 39 per cent and 11 per cent respectively. The total collection from border check posts, flying squads, landestine operations, PUC and overloading of goods was Rs. 246.73 crore during 2006-07, as against Rs.224.37 crore during 2005-06.

Public Passenger Transport

7.33 Public road transport system plays an important role in the economic development. Economical and co-ordinated services rendered by the public transport system make it most favourable transport option for the citizens. Public transport is also an important infrastructure of State. In the State, public passenger transport facility is provided by Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC), Brihan Mumbai Electricity Supply & Transport (BEST) in Mumbai and other Municipal Corporations operating in respective cities viz. Thane, Navi Mumbai, Navi-Mumbai, Navi-Dombivli, Pune, Pimpri-Chinchwad, Solapur and Ahmednagar.

Maharashtra State Road Transport Corporation

7.34 The MSRTC carried 59.38 lakh

passengers per day during 2006-07, more by 2.41 per cent than that in the previous year, which may be mainly due to implementation of "Pravasi Vadhava Abhiyan" during the year. The operation in terms of kilometers has also increased to 47.54 lakh km. per day during 2006-07 showing a marginal rise by about one per cent over previous year. At the end of March, 2007, the residents in about 1,366 villages in the State required to walk more than 5 km. to reach the nearest bus stop. Vehicles and crews are the main resources of the transport business. During 2006-07 vehicle productivity and crew duty have increased substantially by 10.4 km. and 3.6 km. respectively over previous year. During the year 2006-07, load factor has increased marginally by 0.69 percentage points and stood at 57.28 per cent. This has resulted in increase in traffic receipts by 8.5 per cent during 2006-07 over previous year. The operational statistics of MSRTC is presented in the Table No. 7.14.

Table No. 7.14

Operational Statistics of MSRTC

Item	2005-06	2006-07	Percentage change
Routes operated at the end of the year (No.)	16,697	16,482	(-) 1.29
Route length at the end of the year (Lakh km.)	12.30	12.33	0.24
Average effective kms. operated per day (Lakh)	47.16	47.54	0.81
Average number of passengers carried per day (Lakh)	57.98	59.38	2.41
Average number of buses owned by the MSRTC (No.)	15,756	15,352	(-) 2.56
Average number of buses on road per day (No.)	14,679	14,457	(-) 1.51
Average fleet utilisation (Per cent)	93.16	94.17	1.01*
Vehicle Productivity (In Km.)	299.30	309.66	3.46
Crew Duty (In Kms.)	205.26	208.82	1.73
Total traffic receipts(Crore Rs.)	3,200.45	3,470.79	8.45
Average seat capacity utilisation of buses on road (Load Factor)(Per cent)	56.59	57.28	0.69*
Bus : Staff Ratio (on Schedule as on 31st March)	7.41	7.37	(-) 0.54
Total Vehicle's (Including scrapped vehicle's held as on 31st March) (No.)	15,956	15,362	(-) 3.72

* Actual Variations

7.35 After paying taxes and prior adjustment, total profit of MSRTC in 2006-07 was

Rs. 23.36 crore, against the losses of Rs. 39.90 crore incurred in the previous year. The financial statistics of MSRTC is given in Table No. 7.15.

Table No. 7.15
Financial Statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation
(Crore Rs.)

Item	2005-06	2006-07
Total receipts	3,296	3,594
Total expenses (excl. taxes)	2,872	3,086
(a) Operating expenses	2,812	3,017
(b) Non-operating expenses	60	69
Profit before taxes	424	508
Total taxes	465	500
(a) Passenger tax	455	490
(b) Motor vehicle & other taxes	9	10
Total expenses	3,337	3,586
Net profit / loss	(-) 41	8
Prior period adjustment (Profit / loss)	1	15
Total profit / loss	(-) 40	23

7.36 The MSRTC gives various types of concessions in the bus fares viz. to students, senior citizens (above 65 years), cancer patients, freedom fighters, etc. The total amount of concession given to such sections of the society was Rs. 431.33 crore during 2006-07. Further, low paying 'c' category trips are operated in remote areas (which is mainly obligatory in nature), due to which MSRTC incurred losses of approximately Rs. 188.44 crore during 2006-07.

7.37 Table No.7.15 shows that out of total taxes paid by MSRTC, 98 per cent were towards passenger tax (Rs.490 crore) during 2006-07. MSRTC is paying passenger tax as a fixed percentage (17.5 per cent) of traffic receipts, whereas, private operators are paying passenger tax per seat per year. Consequently, MSRTC is required to pay higher passenger tax as compared to the private operators. The passenger tax structure, therefore, needs to be rationalised.

City Passenger Transport

7.38 Public transport facility is available in 17 cities in the State. Of these cities, MSRTC provides local transport facility in 9 cities viz. Arnala, Vasai, Nalasopara, Ratnagiri, Nanded, Sangli-Miraj, Nagpur, Chandrapur and Nashik as on 31st March, 2007 and in remaining 8 cities,

the respective Municipal Corporations are providing such facilities. In the year 2006-07 MSRTC was operating on an average 503 city buses per day, while local municipal transports were operating on an average 4,720 city buses per day, out of which BEST alone in Mumbai was operating 3,081 city buses (65.3 per cent). Operational statistics of important parameters of these City Transport Services is presented in Table No. 7.16.

Table No. 7.16

Operational Statistics of City Passenger Transport in Maharashtra (Provisional)

Transport Service	Year	Average effective kms. operated per day (In lakh)	Average no. of passengers carried per day (In lakh)	Average no. of buses on road	Net profit/loss (Rs.in lakh)
BEST	2005-06	6.58	41.38	3,075	(-) 25,058
	2006-07	6.49	41.18	3,081	(-) 36,441
TMTU	2005-06	0.47	2.94	236	(-) 538
	2006-07	0.44	2.86	262	(-) 326
KDMT	2005-06	0.18	0.71	83	(-) 114
	2006-07	0.19	0.71	85	(-) 140
NMMT	2005-06	0.45	1.74	226	(-) 4
	2006-07	0.44	1.77	226	N.A.
PMT	2005-06	1.61	6.88	784	(-) 2,733
	2006-07	1.68	6.45	752	N.A.
PCMT	2005-06	0.38	0.97	159	(-) 1,129
	2006-07	0.43	1.07	161	(-) 1,796
KMTU	2005-06	0.33	0.96	139	(-) 266
	2006-07	0.33	0.95	138	(-) 140
AMT	2005-06	-	-	-	-
	2006-07	0.03	0.10	15	12
MSRTC (City operations)	2005-06	1.09	3.41	521	(-) 1588
	2006-07	1.08	3.66	503	(-) 1545

N.A. - Not Available

Railways

7.39 Indian Railways has been contributing to a large extent in public & goods transport for over 150 years. The railway route length in the State as on 31st March, 2007 was 5902 km. (including 382 km. of Konkan Railway), which is 9.2 per cent of the total railway route length 64,068 km. in the country. The data of total railway route length in the State shows that the increase in the length is hardly about 13 per cent over last 48 years. This increase is mainly due to Konkan Railway. Most of the works carried out by railways were converting meter gauge (1 metre) and narrow

Table No. 7.17
On-going Railway works in the State

Name of Route	Route length in km.	Total estimated cost (crore Rs.)	Progress ending March, 2007
Amravati-Narkhed (New line)	138	284.27	57 per cent work is completed.
Ahmednagar-Beed-Parli (New line)	261	462.67	Work of 15 km is started.
Baramati-Lonand (New line)	54	138.48	8 per cent work is completed.
Puntamba-Shirdi (New line)	16	78.43	60 per cent work is completed.
Miraj - Latur (374 km. gauge conversion)			
Phase - I : Kurduwadi-Pandharpur	52	816.40	Completed and commissioned in June, 2001.
Phase - II : Latur-Latur Road	33		Completed and commissioned in Dec., 2003.
Phase - III : (a) Latur-Osmanabad	80		Completed and commissioned in Sept., 2007
(b) Osmanabad-Kurduwadi	72		Work is in progress and is expected to be completed by February, 2008.
Phase - IV : Pandharpur-Miraj	137		Work is in progress and is expected to be completed by December, 2009.
Pakni - Mohol (Doubling)	17	N.A.	Work is in progress and is expected to be completed by March, 2008.
Panvel-Jasai (Doubling)	29	81.93	Completed and commissioned in August, 2006.
Mudkhed-Kinwat (Gauge conversion)	117	306.63	Completed and opened for passenger traffic in Jan., 2007.
Purna-Akola (209 km. gauge conversion)			
(a) Purna-Hingoli	80	497.63	Completed and authorisation is issued on 21.11.07 with 100 kmph. for passenger traffic after inspection
(b) Hingoli-Akola	129		Work is in progress

gauge (0.762 metre/0.610 metre) into broad gauge (1.676 metre). The railway route length per 1,000 sq.km. of geographical area as on 31st March, 2007 was 19.2 km. (including Konkan Railway) in the State as against 19.6 km. in the country .

7.40 The status of on-going works of Railways at the end of March, 2007 in the State is given in Table No. 7.17.

7.41 The progress of railway works under taken under Metropolitan Transport Project in order to decongest Mumbai and to develop MMR is given in Table No. 7.18.

Water Transport

Major Ports

7.42 Along the 720 km coastal line of the State, two major ports, namely Mumbai Port Trust (MbPT) and Jawaharlal Nehru Port Trust (JNPT) at Nhawa-Sheva are in operation. The operational statistics of these major ports for the years 2005-06 and 2006-07 is given in Table No. 7.19. MbPT and JNPT handled 402.29 and 431.62 lakh tonnes cargo traffic respectively during 2007-08 upto December, which were respectively 23.5 and 12.5 per cent more than that during the corresponding period of the previous year.

Table No. 7.18

On-going Railway works under Metropolitan Urban Transport Project (Crore Rs.)

Name of route	Route length (km.)	Total estimated cost	Progress ending March, 2007
Thane-Turbhe-Nerul-Washi (New Line)			
(a) Thane-Turbhe-Washi	19	403.92	Completed and opened for traffic on 19.11.2004
(b) Turbhe-Juinagar-Nerul	5		80 per cent work is completed
Belapur-Seafood-Uran	27	495.44	Work is in progress
Kurla-Thane (5th & 6th line)			
(a) Kurla - Bhandup	10	222.82	Work is in progress
(b) Bhandup - Thane	7		46 per cent work is completed
Thane-Mumbra (5th & 6th line)	9	118.08	Work is in progress
Remodelling of Kalyan yard	-	28.72	Work is in progress
Stabling lines at Kalyan	-	37.57	Work is in progress

7.43 To meet the increasing demand of the deep drought vessels, proposal for "Deepening and Widening of Mumbai Harbour Channel and JN Port Channel" at an estimated cost of Rs. 800 crore

was approved by Govt. in October, 2005. Award of contract is under process.

Table No. 7.19
**Operational Statistics of Major Ports
in the State**

Item	At the end of March			
	MbPT		JNPT	
	2006	2007	2006	2007
Total cargo capacity (Lakh tonnes)	429.5	506.5	370.0	526.0
No. of employees	15,186	14,935	1,779	1,766
Cargo traffic handled (Lakh tonnes)				
(A) Import				
(i) Overseas	252.49	304.11	166.08	190.32
(ii) Coastal	16.18	6.79	19.29	16.90
(iii) Total	268.67	310.90	185.37	207.22
(B) Export				
(i) Overseas	42.22	57.92	183.19	230.10
(ii) Coastal	130.30	154.82	9.80	10.83
(iii) Total	172.52	212.74	192.99	240.93
(C) Total				
(i) Overseas	294.71	362.03	349.27	420.42
(ii) Coastal	146.48	161.61	29.09	27.73
(iii) Total	441.19	523.64	378.36	448.15
Passengers Traffic handled (in thousand)				
(i) Overseas	1.16	1.83	*	*
(ii) Coastal	84.66	160.54	*	*
(iii) Total	85.82	162.37	*	*
Revenue collected (Crore Rs.)	1,002.33	1,155.43	759.42	910.46
Total expenditure (Crore Rs.)	721.19	978.06	342.49	453.56
Profit/Loss (Crore Rs.)	281.14	177.37	416.93	456.90

* Not Applicable

7.44 To cope up with the freight traffic requirements in future, the port trust has initiated two projects for development on BOT basis viz. (a) extension of container terminal (330 metres) towards north of Nhava Sheva International Cargo Terminal (NSICT) with a capacity of about 6 lakh TEUs (Twenty Equivalent Units) at a cost of Rs. 600 crore; project is scheduled for completion by 2009-10, (b) development of fourth container and marine chemical terminal at JNPT in two phases with an estimated capacity of 2.2 million TEUs per annum each at an estimated cost of Rs. 6,000 crore.

Minor Ports

7.45 The Government has taken a policy-decision to develop all 48 minor ports in the State with participation of private sector under control of Maharashtra Maritime Board. In the

first phase it has been decided to develop seven minor ports (Dighi, Rewas-Aware, Jaigad, Vijaydurg, Reddy, Ajanwel (Dhabhol) and Alewadi) and at present Anjanwel (Dabhol) Port has been developed with the help of M/s Ratnagiri Gas and Power Project Ltd. Operational statistics of Minor ports for the years 2005-06 and 2006-07 in the State is given in Table No. 7.20.

Table No. 7.20
**Operational Statistics of Minor Ports
in the State**

Item	Ending March	
	2006	2007
Cargo traffic handled (Lakh tonnes)		
(A) Import	94.4	104.2
(B) Export	17.4	11.4
(C) Total	111.8	115.6
Passengers Traffic handled (Lakh)		
(A) By mechanised vessels	124.5	124.5
(B) By non-mechanised vessels	18.3	21.1
(C) Total	142.8	145.6
Revenue collected (Lakh Rs.)	3,05.7	4,689.5
Total Expenditure (Lakh Rs.)	1,868.1	1,884.9
Profit/Loss (Lakh Rs.)	1,184.6	2,804.6

7.46 The minor ports together handled 82.4 lakh tones cargo traffic and 95.36 lakh passenger traffic during April to December, 2007, which was more by 2.11 per cent and less by 26.92 per cent respectively than that during the corresponding period of the previous year.

Air Transport

7.47 There are three international airports in Maharashtra located at Mumbai (Chhatrapati Shivaji Maharaj International Airport), Nagpur and Pune. The details regarding aircraft movement as well as passenger and cargo traffic from these international airports and five other domestic airports in the State are presented in Table No. 7.21. During 2006-07 international aircraft movement increased by 9.6 per cent whereas the domestic aircraft movement increased by 25.2 per cent as compared to the previous year. The number of domestic aircraft flights route through Mumbai airport accounted for 84.2 per cent of the total domestic flights taken place in the State during 2006-07. Similarly, the number of domestic passengers embarked and disembarked through this airport during 2005-06 and 2006-07 accounted for 89.3 per cent and 86.7 per cent respectively.

Table No. 7.21

Aircraft movement, passenger and cargo traffic by airports in Maharashtra

Airport	Total Flights		Passengers				Cargo (tonnes)			
			Embarking		Disembarking		Loaded		Unloaded	
	2005-06	2006-07	2005-06	2006-07	2005-06	2006-07	2005-06	2006-07	2005-06	2006-07
Domestic										
Mumbai	1,21,959	1,49,051	58,59,790	74,52,694	58,22,654	74,49,679	69,133	77,224	73,228	74,935
Pune	11,066	15,352	4,51,545	7,69,572	4,53,746	7,58,366	3,704	5,953	4,962	7,083
Nagpur	5,242	8,112	1,80,191	2,95,279	1,71,045	2,87,929	1,190	1,187	1,990	2,170
Aurangabad	2,408	3,793	69,172	86,989	68,216	83,643	516	468	547	526
Kolhapur	684	726	4,922	8,566	6,024	10,710	-	-	-	-
Total	1,41,359	1,77,034	65,65,620	86,13,100	65,21,685	85,90,327	74,543	84,832	80,727	84,714
International										
Mumbai	49,186	52,729	31,90,789	35,62,489	29,15,960	32,23,972	1,71,442	1,86,969	1,17,518	1,41,053
Nagpur	254	900	16,627	37,801	8,583	31,685	-	1	-	-
Pune	246	828	5,927	17,860	5,379	16,489	-	7	-	-
Total	49,686	54,457	32,13,343	36,18,150	29,29,922	32,72,146	1,71,442	1,86,977	1,17,518	1,41,053

Communications

7.48 The communication system comprises posts, telegraphs and voice, video and data telecommunication. The modern hightech communication system is an integral part of the development process and is growing rapidly after liberalisation and privatisation policies implemented since 1990s. The telecommunication system in the State is operated both by the private operators and the public undertakings.

7.49 At the end of March, 2007, the number of Post Offices in the rural areas of the State was 1,315 and in the urban areas, it was 1,284; the number of letter boxes in the rural areas was

42,042 and in the urban areas was 10,550 and delivery postmen in the State were 8,931.

7.50 Public Sector Companies viz. Bharat Sanchar Nigam Ltd (BSNL) and Mahanagar Telephone Nigam Ltd (MTNL) were established to provide telecommunication services. In Greater Mumbai, MTNL is providing such services and in the rest of the State, telecommunication services are provided by BSNL. Also seven private companies are providing telecommunication services in the State. Circle/operatorwise data of landline phones is given in Table No. 7.22. The total number of landline connections at the end of March, 2007 in the State was 64.44 lakh. This means that every 3rd household in the State is having landline connection.

Table No. 7.22

Landline phone users in the State

(In lakh)

Operator	Mumbai Circle			Maharashtra (excluding Mumbai Circle)			Total		
	March	March	Sept.	March	March	Sept.	March	March	Sept.
	2006	2007	2007	2006	2007	2007	2006	2007	2007
MTNL	22.11	21.38	20.66	-	-	-	22.11	21.38	20.66
BSNL	-	-	-	39.33	38.04	35.84	39.33	38.04	35.84
Bharati	0.15	0.70	0.99	0.03	0.18	0.23	0.18	0.88	1.22
Reliance	0.28	0.82	0.98	0.18	0.37	0.43	0.46	1.19	1.41
Tata	1.89	2.34	2.64	0.39	0.61	0.74	2.28	2.95	3.38
Total	24.43	25.24	25.27	39.93	39.20	37.24	64.36	64.44	62.51

Table No. 7.23
Cell phone users in the State

(In lakh)

Operator	GSM/ CDMA	Mumbai Circle			Maharashtra (excluding Mumbai Circle)			Total		
		March 2006	March 2007	Sept. 2007	March 2006	March 2007	Sept. 2007	March 2006	March 2007	Sept. 2007
BPL	GSM	13.37	10.70	11.53	-	-	-	13.37	10.70	11.53
Vodafone	GSM	20.04	24.67	29.01	7.34	11.34	17.59	27.38	36.01	46.60
Idea	GSM	-	-	-	17.82	28.75	36.98	17.82	28.75	36.98
MTNL	GSM	10.05	14.15	15.35	-	-	-	10.05	14.15	15.35
	CDMA	0.36	1.14	1.32	-	-	-	0.36	1.14	1.32
BSNL	GSM	-	-	-	11.34	22.43	25.56	11.34	22.43	25.56
	CDMA	-	-	-	0.44	3.73	3.66	0.44	3.73	3.66
Bharati	GSM	12.32	18.59	21.38	13.14	25.38	32.78	25.46	43.97	54.16
Reliance	CDMA	16.90	18.15	21.77	14.23	19.84	24.36	31.13	37.99	46.13
Tata	CDMA	4.14	11.36	14.89	3.83	16.39	22.96	7.97	27.75	37.85
Total		77.18	98.76	115.25	68.14	127.86	163.89	145.32	226.62	279.14

7.51 At the end of March, 2007, the number of PCOs under MTNL and BSNL were 1.69 lakh and 2.49 lakh respectively. PCOs with STD and ISD facilities under MTNL and BSNL were 26,822 and 78,748 respectively.

7.52 Cellular Technology is the most recently developed fast communication technology all over the world and is growing by leaps and bounds. These cellular services are provided by public and private operators. Service providerwise data of cell phones is given in the Table No. 7.23. The number of cell phone users per lakh population at the end of September, 2007 in the State was 26,001. In other words, every 4th person living in the State is having cell phone.

7.53 The Circle/operatorwise Internet broadband subscribers in the State at the end of March, 2007 are given in the Table No. 7.24.

Table No. 7.24
Internet Broadband Subscribers in the State (as on 31st March, 2007)

Operator	Mumbai Circle	Maharashtra (excluding Mumbai Circle)	Total
BSNL	7	91,659	91,666
Reliance	2,398	3,529	5,927
VSNL	-	51,676	51,676
MTNL	2,50,461	-	2,50,461
TATA	4,194	3,172	7,366
Bharati	-	9,490	9,490
Sify	52,341	9,208	61,549
You Telecom	24,129	9,231	33,360
Hathway Cable	39,626	5,945	45,571
In2cable	4,138	292	4,430
Broadband Pacenet	2,418	-	2,418
Other	1,381	471	1,852
Total	3,81,093	1,84,673	5,65,766

* * * * *

INSTITUTIONAL FINANCE AND CAPITAL MARKET

8.1 Financial sector in India has shown sustained growth since the deregulation in 1992. In concurrence with globalisation policy and World Trade Organisation (WTO) obligations, private sector including foreign institutions are allowed to participate in some areas such as banking, Insurance and Capital market. The entrance of the private institutions in the financial sector and RBI policy have forced the financial institutions to use various IT tools for their workings. Financial deregulation and use of IT tools in financial sector have enhanced delivering wide range of innovative quality services at reasonable and competitive cost with efficiency and profitability. The financial institutions in the country are playing important role in economic development, not only in mobilisation of deposits and credit disbursement to various sectors, but also in providing means of earning through profitable products.

Scheduled Commercial Banks

8.2 The banking institutions are prime institutions in financial sector both in deposits and advances and are having lion's share in economic activities. Under the supervision of RBI, the banks have started participating in other economic activities, apart from traditional 'banking' activities. The commercial banks have adopted several measures to strengthen their business operations. The scheduled commercial banks which are major contributor in India, are categorised into five different groups according to their ownership and/or nature of operations. The bank groupwise number of banking offices in Maharashtra and India as on 30th September, 2007 are presented in Table No. 8.1.

8.3 The total number of banking offices of scheduled commercial banks in Maharashtra, as on 30th September, 2007 was 6,797 which was 9.4 per cent of the total such banking offices (72,117) in India. Of the total foreign banking offices in India, 27.2 per cent are located in Maharashtra.

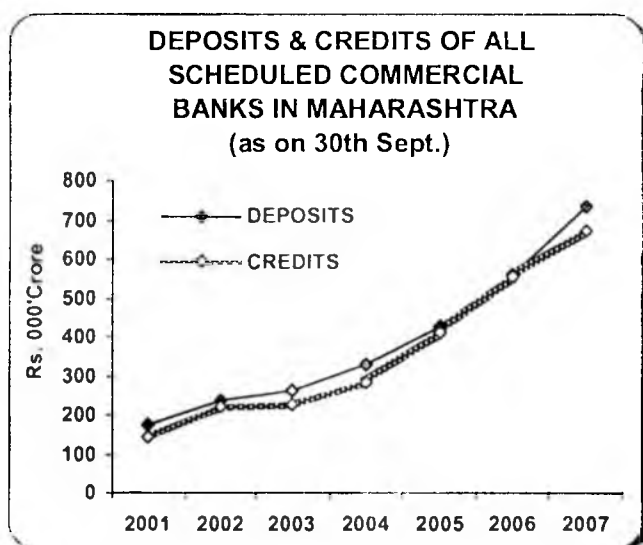
Table no. 8.1
Number of banking offices

Group	As on 30th September, 2007		
	Maharashtra	India	Share (%)
Nationalised Banks			
State Bank of India and its associates	1,085	14,150	7.7
Other Nationalised Banks	4,231	36,078	11.7
Foreign Banks	70	257	27.2
Regional Rural Banks	570	14,455	4.0
Other Scheduled Commercial Banks	841	7,177	11.7
Total	6,797	72,117	9.4

Scheduled Commercial Banks in Maharashtra

8.4 The number of banking offices in the State increased by 3.7 per cent in one year ending September, 2007 as compared to 1.7 per cent in the previous year. Of the total scheduled commercial banking offices in the State, 30 per cent were in rural areas, 18 per cent were in semi-urban areas (population 10,000 and above but less than one lakh) and 52 per cent were in urban areas. Greater Mumbai alone accounted for 47 per cent of the banking offices in urban areas of the State. Of the total banking offices in India, the rural, semi-urban and urban areas accounted for 42, 23 and 35 per cent of the banking offices respectively. The number of scheduled commercial banking offices per lakh population in the State as on 30th September, 2007 was 6.3 which was almost same as that for All-India.

8.5 Maharashtra stands first in India in respect of both the aggregate bank deposits and gross bank credits as on 30th September, 2007. Though the State had a share of 9.4 per cent in the total number of banking offices in India, its share in the aggregate deposits and gross credits was as high as 26 and 33 per cent respectively.

The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State as on 30th September, 2007 were Rs. 7,31,830 crore, higher by 31 per cent than those in the previous year. During the same period, gross credits of these banks increased by 21 per cent and reached Rs. 6,69,861 crore. The corresponding increase in aggregate deposits and gross credits at All-India level was 25 per cent and 22 per cent respectively. As increase in the credits is not as high as the increase in the deposits in Maharashtra over the previous year, credit-deposit ratio (CDR) for the same period reduced from 99 per cent to 92 per cent.

8.6 As on 30th September, 2007, deposits and credits of all scheduled commercial banks in the rural and semi-urban areas taken together for the State were Rs. 36,373 crore and Rs. 26,670 crore respectively, showing an increase in deposits by 24 per cent and in credits by 17 per cent over the previous year. The corresponding increase in deposits and credits in the country was 17 per cent and 20 per cent respectively. Even though the rural and semi-urban areas of the State accounted for 48 per cent branches of the scheduled commercial banks, their share in aggregate deposits and gross credits was merely at 5 per cent and 4 per cent respectively. Both the deposits and credits of these scheduled commercial banks in the State doubled during the span of last five year's period ending September, 2007. The increase in the credit-deposit ratio (CDR) from 62 per cent to 73 per cent during the same period shows the positive attitude towards banking and its reliability in rural areas.

8.7 Greater Mumbai alone accounted for 24 per cent branches of all scheduled commercial

banks in the State. However, their share in total deposits and credits was as high as 81 per cent and 87 per cent respectively.

8.8 The details of deposits and credits of the scheduled commercial banks in the State are given in Table No. 32 of Part II.

8.9 As on 30th September, 2007, the *per capita* deposits of scheduled commercial banks in the State were Rs. 68,191, more than double that for All-India (Rs. 24,990). The *per capita* credits of these banks in the State were Rs. 62,417, almost four times that for All-India (Rs. 17,871). The *per capita* deposits and credits for the State, excluding Greater Mumbai, were merely at Rs.14,922 and Rs. 9,344 respectively.

Deposits and Credits- An overview

8.10 The amount deposited as on last Friday of March, 2006, according to type of accounts for Maharashtra is given in Table No. 8.2.

Table No. 8.2

Deposits according to types of accounts (As on last Friday of March, 2006)

(Rs. in crore)		
Type of accounts	No. of accounts ('000)	Deposits
Current	2,640	75,041
Savings	36,369	78,257
Term deposits	14,544	3,32,724
Total	53,553	4,86,022

The share of household savings in total bank deposits of Rs.4,86,022 crore was around 40 per cent.

8.11 Advances given by all scheduled commercial banks to priority sectors are shown in Table No. 8.3. Out of the 29,33,152 accounts more than half the accounts were from

Table No.8.3

Advances to Priority Sector (2005-06)

(Rs. in crore)		
Priority Sector	No. of accounts	Advances
Agriculture & allied activities	15,07,100	22,285
Small scale industries (SSI)	1,25,306	25,601
New industrial estates	3,384	68
Self Help Groups	60,437	381
Other priority sectors (OPS)	12,35,950	48,762
Export credit *	975	9,853
Total	29,33,152	1,06,950

(* Applicable to foreign banks only.)

griculture and allied activities, where as share of this sector in advances was just 21 per cent.

8.12 In the total outstanding credits, Nationalised Banks have sizeable share of 63.3 per cent. The bank groupwise data on outstanding credits of all commercial banks in the State is presented in Table No. 8.4.

Table No. 8.4

Institutionwise outstanding credits in Maharashtra

(Rs. in crore)

Type	Outstanding credits (as on 31st March)	
	2005	2006
Nationalised Banks		
State Bank of India and its associates	49,399	69,833
Other Nationalised banks	1,34,173	1,79,681
Foreign banks	31,817	35,405
Regional Rural Banks	951	1,017
Other scheduled commercial banks	73,760	1,09,433
Total	2,90,100	3,95,369

8.13 The outstanding credits of all scheduled commercial banks in the State as on 31st March, 2006 were Rs. 3,95,369 crore and were higher by 36 per cent than those of the previous year. The share of Bank in Maharashtra in total outstanding credits at All-India level was 26 per cent as on 31st March, 2006 and was the highest among all the states. The sectorwise outstanding credits in the State are given in Table No. 8.5.

Table No. 8.5
Sectorwise outstanding credits of scheduled commercial banks in Maharashtra

(Rs. in crore)

Sector	Out standing credits (as on 31st March)	
	2005	2006
Agriculture and allied activities	12,346	20,707
Mining and quarrying	5,446	2,354
Manufacturing *	1,01,601 (9,220)	1,37,895 (10,766)
Electricity, Gas and Water Supply	5,150	7,967
Construction	13,336	22,153
Transport	4,507	10,046
Professional and other services	13,799	22,535
Trade	37,717	41,052
Personal loans	45,697	64,749
Others	50,501	65,911
Total	2,90,100	3,95,369

* Figures in brackets indicate the share of artisans, village industries and other SSI's.

Annual Credit Plan

8.14 With a view to improve the annual rural credit delivery system, Service Area Approach (SAA) scheme has been introduced by Reserve Bank of India. As per the SAA, all credit requirements of the rural population from a cluster of villages are allocated to a unique financial institution. The commercial banks, regional rural banks and co-operative banks together are expected to achieve the yearly targets of credit disbursement. The target of credit disbursement is fixed by the respective lead bank in each district. Bank of Maharashtra is

Table No. 8.6

Credit disbursement in Maharashtra State under Annual Credit Plan

(Rs. in crore)

Sector	2005-06			2006-07		
	Target	Achievement	No. of beneficiaries	Target	Achievement(*)	No. of (*) beneficiaries
Agriculture and allied activities	8,805	7,672 (87)	8,07,205	12,605	5,843 (46)	5,27,390
Rural artisans, village & cottage industries and SSI	956	1,032 (107)	7,930	1,360	483 (36)	2,895
Other Sectors	3,011	4,021 (133)	4,84,120	4,065	2,079 (51)	1,76,769
Total	12,772	12,725 (99)	12,99,255	18,030	8,405 (44)	7,07,054

Note : Figures in brackets indicate percentages of the achievement to target.

(*) : Upto the end of September, 2006

functioning as the convener bank to monitor the scheme in the State. The targets and achievements in respect of credit disbursement under this scheme for the years 2005-06 and 2006-07 are given in Table No. 8.6.

8.15 During the year 2005-06 under the Annual Credit Plan, total credit of Rs. 12,725 crore was disbursed to about 13 lakh beneficiaries in the State and it was 99 per cent of the set target. In the agriculture and allied activities it was 87 per cent. During year 2006-07, under the Annual Credit Plan, by the end of September, 2006, credit of Rs. 8,405 crore was disbursed to 7.07 lakh beneficiaries. Out of these, 5.27 lakh (75 per cent) beneficiaries were from agriculture and allied activities. The target of credit disbursement proposed under Annual Credit Plan 2007-08 is Rs. 20,900 crore.

Joint Stock Companies

8.16 The number of joint stock companies as on 31st March, 2006, in Maharashtra State was 1,58,868, higher by 6.5 per cent over the previous year. The increase in the number of joint stock companies at the All-India level during the same period was 7.7 per cent. The share of joint stock companies registered in Maharashtra and their paid up capital in the country were 21.7 per cent and 12.9 per cent respectively. Number of joint stock companies and their paid up capital is presented in Table No. 8.7.

Small Savings

8.17 Small Savings is an important source of investment for guaranteed income and assurance of return from the invested amount. The increase in the interest rates of bank deposits and

Table No. 8.7
Number and paid-up capital of
joint stock companies

Type	As on 31st March			
	2005		2006	
	Maharashtra	India	Maharashtra	India
Private	1,36,654	6,01,321	1,46,020 (6.85)	6,52,020 (8.43)
Public	12,479	78,328	12,848 (2.96)	80,141 (2.31)
Total	1,49,133	6,79,649	1,58,868 (6.53)	7,32,161 (7.73)
Paid-up capital (Rs. in crore)	1,02,650	5,28,249	59,257 (- 4.23)	4,59,660 (- 12.96)

Note : Figures in brackets show percentage increase over the previous year.

Table No. 8.8
Small Savings : Diminishing trend
(Rs. in crore)

Item	2004-05 (p)	2005-06 (p)	2006-07 (pr)
Deposits in banks and financial institutions	1,61,416 [37.2]	2,80,602 [47.1]	4,22,730 [55.7]
Claims on Government (Small Savings & government securities)	1,06,420 [24.5]	87,168 [14.6]	39,190 [5.2]
Others	1,66,481 [38.3]	2,27,465 [38.3]	2,96,810 [39.1]
Total	4,34,317 (13.9)	5,95,235 (16.7)	7,58,750 (18.4)

p - provisional pr - preliminary

Figures in [ ] shows share in total

Figures in ( ) shows percentage proportion to GDP

Table No. 8.9
Collections under Small Savings Scheme

Type of saving	2005-06		2006-07		2007-08 (Oct.07 ending)	
	Gross	Net	Gross	Net	Gross	Net
Post Office Savings Bank	2,609	168	2,727	142	1,503	29
Recurring Deposit	3,352	1,250	3,728	1,518	2,044	721
Time Deposit	960	314	815	28	307	(-) 338
National Savings Certificate	2,034	1,004	1,661	539	437	(-) 37
Kisan Vikas Patra	2,735	1,444	2,000	938	706	(-) 219
Indira Vikas Patra	-	(-) 208	-	(-) 15	-	(-) 6
Monthly Income Scheme	6,984	3,719	3,736	125	845	(-) 974
P.P.F.	4,054	3,207	5,091	3,669	572	(-) 388
S.C.S.S.	2,629	2,479	1,383	1,053	587	(-) 50
Others	-	(-) 111	1	(-) 121	-	(-) 66
Total	25,358	13,265	21,142	7,874	7,002	(-) 1,327

Comparatively less interest rates with at least five years or more investment period, have affected the investment in small savings in India for last few years. The information in Table No. 8.8, on financial assets of household savings clarifies the situation.

8.18 In 2006-07, the net collection from small savings in Maharashtra was Rs. 7,874 crore, substantially less by 41 per cent than the previous year. The central loan assistance received for 2006-07 against the small savings was Rs. 9,277 crore with the interest rate of 9.5 per cent. By the end of October, 2007 the net collection from small savings was (-) Rs.1,327 crore and if by the end of March, 2008, the small savings investment is going minus, the State cannot get central loan. During 2007-08, upto November, 2007, the State Government was able to receive Rs. 2,188 crore as Central loan assistance against the small saving funds. Subsequently, government has decided not to take this central loan assistance.

Lottery

8.19 In order to raise resources for the socio-economic development, the State Government introduced the scheme of Lottery in the State on 1st March, 1969. Under this scheme, bumper, monthly, weekly and two-digit draws are being arranged. During 2006-07, the net profit from lottery was Rs.35.87 crore as against Rs. 27.07 crore in the previous year. During 2007-08 upto November, 2007, profit from lottery was Rs. 1.21 crore. For the same period in the previous year it was Rs.20.34 crore. In order to increase revenue of the State, Lottery Tax has been implemented on all lottery draws run in the State from 20th January, 2007. Ongoing two digit lottery schemes are suspended so that lottery draws with new prize structure can be introduced. However, lottery operators of other states have filed writ petition against Lottery Tax in the Bombay High Court which is pending and hence two digit and online lottery of the State are not being conducted. As a result, turnover and profit from State Lottery has been affected. The Profit from lottery is therefore, expected to be only Rs.1.94 crore in the 2007-08.

8.20 Commissioner, Small Savings and State Lotteries has been authorised to collect lottery tax. Net revenue from lottery tax collected during 2006-07, after implementation of tax is 59.94 crore. Lottery tax is paid on traditional lottery

scheme by the State Government, but as per Court's interim order, State Government cannot collect tax from lottery operators of other States. Therefore, there is decrease in lottery tax collection in the current financial year and Rs.14.40 crore net revenue has been collected up to January, 2008 by the State.

Capital Market

8.21 Capital Market plays a vital role in the development of economy by channelising surplus savings to various economic activities. In Maharashtra, three major stock exchanges are functioning viz. Bombay Stock Exchange (BSE), National Stock Exchange (NSE) and Pune Stock Exchange (PSE). Apart from above, two other stock exchanges i.e. Over The Counter Stock Exchange of India (OTCEI) and Inter Connected Stock Exchange (ICSE) are also functioning. The capital market is showing significant performance in capital mobilisation, employment and revenue generation during last decade.

Market Capitalisation

8.22 Market capitalisation of equity shares available for trading on Indian bourses witnessed high growth of 20 and 17 per cent on NSE and BSE respectively during 2006-07. It was substantially low as compared to the similar figures of 77 and 78 per cent respectively for previous year. The total market capitalisation of NSE and BSE as at the end of March, 2007 amounted to Rs. 33,67,350 crore and Rs. 35,45,041 crore respectively. The share of NSE and BSE remained at 49:51 in market capitalisation during 2006-07.

Primary Security Market

8.23 During April-September, 2007, the total amount of resources mobilised through 47 issues was Rs. 20,999 crore, more by 73 per cent as compared to Rs. 12,131 crore mobilised through 28 issues during the corresponding period of the previous year.

Secondary Security Market

8.24 The trading volumes in the equity segments of all the stock exchanges have been witnessing a phenomenal growth in the last few years. The turnover of business at all the stock exchanges in the country had increased about 18 times from Rs. 1,64,057 crore in 1994-95 to Rs. 29,03,058 crore in 2006-07. During 2006-07, about 99 per cent of the total turnover at all the

stock exchanges in the country was from NSE and BSE. Stock exchange wise turnover is shown in Table No. 8.10.

Table No. 8.10
Turnover in the Stock Exchanges
(Rs. in crore)

Stock Exchange	Turnover	
	2005-06	2006-07
NSE	15,69,558 (65.7)	19,45,287 (67.0)
BSE	8,16,074 (34.1)	9,56,185 (32.9)
All others	4,471 (0.2)	1,586 (0.1)
Total	23,90,103 (100.0)	29,03,058 (100.0)

Source :- SEBI-Annual Report 2006-07

Note: Figures in brackets indicate percentages.

Security and Exchange Board of India (SEBI)

8.25 In order to protect the investors interest, SEBI has been strengthening its regulating investigation activities over the years. The redressal rate of grievances received (cumulative) to SEBI upto the year 2006-07 was 94.3 per cent which was 94.5 per cent or more upto earlier year. The number of grievances received to SEBI during 2006-07 was 26,473 and by the year end, pending cases with SEBI were 1,66,094.

Mutual Fund

8.26 In India, the 'Mutual Fund' industry started with setting up of Unit Trust of India in (1964). The public sector banks and financial institutions began to establish mutual funds in 1987. The private sector and foreign institutions were allowed to set up mutual funds since 1993. This fast growing industry is regulated by SEBI. As on 31 March, 2007, there were 40 mutual funds

and the total assets of these funds were Rs. 3,26,292 crore. Out of these, 36 (90 per cent) mutual funds were registered in Maharashtra. The net amount mobilised by these 36 funds during 2006-07 was Rs. 89,569 crore.

Commodity Market

8.27 Indian Commodities markets have a long history. Agriculture futures contracts trading is existing since 1800s and metal future contracts since 1930s. The commodities business is traditionally known as '*Adat and Vayada Vyapar*'. With removal of restriction on future trading in most of the commodities, more and more commodities are qualifying for commodities trading regulated by the Forward Contracts Regulation Act (FCRA), 1952. To facilitate the future trading in commodities, the Government has set up modern electronic trading commodity exchanges. The two main commodity exchanges located in Maharashtra (Mumbai) are Nationalised Commodity and Derivatives Exchange limited (NCDEX) and Multi Commodity Exchange of India limited (MCX), established and started working since 2003. The major groups of items in which the futures trading is facilitated by these exchanges are agriculture, metals and energy products. The number of commodities traded and the turnover in these two markets is given in Table No. 8.11.

Table No. 8.11
Turnover in the Commodity Exchanges
(Rs. in '000 crore)

Commodities Exchange	No. of commodities	Turnover	
		2006-07	2007-08 *
MCX	73	2,294 (29)	2,058 (23)
NCDEX	54	1,167 (15)	552 (15)

Source :- MCX and NCDEX *- upto Dec. 07

Note: Figures in brackets indicate percentage share of Maharashtra.

CO-OPERATION

9.1 Maharashtra is the pioneer State in the country to initiate the co-operative movement. The co-operative movement is basically people's initiative supported by the State Government's facilitation for prevention of exploitation of cultivators from money lenders and for raising economic levels of vulnerable, unorganised people engaged in various social and economic activities. Initially, the movement was confined mainly to the field of agricultural credit. Later on, it spread rapidly to other fields such as agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, etc. This has resulted in development of growth centres across the State with adequate social infrastructure facilities. However, in the globalisation scenario, the movement has been facing serious challenges of competition from multinationals, resource constraints and lack of professionalism, etc.

9.2 The number of co-operative societies in the State has substantially increased over the last 46 years since 1961. Details of the same are provided in Table No. 9.1. Important characteristics of co-operative societies in the State are summarised in Table No. 9.2.

Table No. 9.1
Typewise number of co-operative societies in the State

Type of Society	By the end of		
	June, 1961	March, 2006	March, 2007
Apex & Central Credit			
a) Agricultural	37	33	33
b) Non-agri.	2	2	2
Primary Credit			
a) Agricultural	21,400	21,162	21,238
b) Non-agri.	1,630	26,189	26,629
Agro-marketing	344	1,380	1,485
Productive	4,306	42,892	44,401
Social service & others	3,846	1,01,139	1,06,952
Total	31,565	1,92,797	2,00,740

Table No. 9.2
Important characteristics of co-operative societies in the State
(Rs. crore)

Item	Ending March		Percentage change
	2006	2007*	
Societies (No.)	1,92,797	2,00,740	4.1
Members (In lakh)	462	469	1.5
Paid-up share capital	12,329	12,636	2.5
Of which, State Govt	2,367	2,390	1.0
Deposits	1,09,635	1,12,714	2.8
Working capital	2,00,264	2,09,823	4.8
Advances (Gross)	82,019	92,951	13.3
Advances (Net)	61,186	61,837	1.1
Societies in profit (No.)	63,604	65,203	2.5
Societies in loss (No.)	51,213	55,650	8.7
Societies with no profit no loss (No.)	6,466	7,122	10.1
Outstanding loans	1,03,366	1,12,481	8.8

* Provisional

9.3 There is a three-tier agricultural credit structure in co-operative agricultural finance. At primary level, Primary Agricultural Credit Societies (PACS), Farmers Service Societies (FSS) and Large Size Adivasi Multipurpose Societies (LAMPS) disburse agricultural credit to cultivator members. The District Central Co-operative Banks play a major role in disbursement of credit to these societies at central level, while the apex body, namely Maharashtra State Co-operative Bank disburses agricultural credit to District Central Co-operative Banks. The data on important items regarding apex and central agricultural co-operative credit societies are presented in Table No. 9.3.

9.4 As on 31st March, 2007, there were 21,238 agricultural credit societies at primary level and their membership was 1.23 crore. These societies include Primary Agricultural Credit Societies (20,218), Farmers Service Societies (21), Adivasi Co-operative Societies (945), Grain Banks (25) and District Co-operative Agriculture Rural Multipurpose Development Banks (29).

Table No. 9.3
Important characteristics of the apex
and central agricultural co-operative
credit societies in the State

(Rs. crore)

Item	Ending March		Percentage change
	2006	2007*	
Maharashtra State Co-operative Bank			
Members	55,000	61,000	10.9
Deposits	13,635	14,074	3.2
Working capital	18,742	21,082	12.5
Gross loans advanced	7,515	8,862	17.9
Loans outstanding	7,634	10,010	31.1
Overdues	1,472	1,243	(-) 15.6
District Central Co-operative Banks (31)			
Members	1,16,146	1,31,404	13.1
Deposits	26,402	27,657	4.8
Working capital	36,864	40,701	10.4
Gross loans advanced	13,319	5,323	(-) 60.0
Loans outstanding	19,251	22,252	15.6
Overdues	5,260	5,534	5.2
Maharashtra State Co-operative Agricultural Rural Multipurpose Development Bank			
Members	827	827	0.0
Working capital	1,513	1,638	8.3
Gross loans advanced	4.05	2.53	(-) 37.5
Loans outstanding	1,145	1,303	13.8
Overdues	376	685	82.2
District Level Maharashtra State Agricultural and Rural Development Banks (29)			
Members (In lakh)	11.56	11.55	(-) 0.09
Working capital	1,519	1,582	4.1
Gross loans advanced	4	3	(-) 25.0
Loans outstanding	1,053	950	(-) 9.8

* Provisional

Primary Agricultural Credit Societies

9.5 Primary Agricultural Credit Societies (PACS) are the grassroot level co-operative credit societies playing a vital role in the disbursement of short-term agricultural credit. However, the high level of overdues, inadequacy and irregularity in availability of funds for giving credit to the farmers and incapability of resource mobilisation have continued to be major reasons for weaknesses of PACS. Details about PACS are given in Table Nos. 9.4, 9.5 and 9.6.

Non-Agricultural Credit Societies

9.6 Solapur District Industrial Co-operative Bank and the Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation are the central non-agricultural credit institutions functioning in the State. However, Solapur District Industrial Co-operative Bank is gone in to liquidation. Details of apex and central non-agricultural credit societies are given in Table No. 9.7.

Table No. 9.4
Details about PACS

(Rs. crore)

Item	2005-06	2006-07
PACS (No.)	21,162	21,238
Members (In lakh)	121	123
Working Capital	13,967	14,007
Loans advanced	5,417	5,498
Loanee members (In lakh)	37.59	37.96
<i>Of which,</i>		
i) Small farmers	9.3	9.4
ii) Marginal farmers	8.9	9.3
Average loan advanced per small & marginal farmer (Rs.)	12,050	12,283
Loans outstanding	10,035	10,537
Loans due for recovery	7,055	7,100
Loans recovered	4,234	4,276
Loans overdue	2,821	2,824
Proportion of overdues to loans due for recovery (%)	40.0	39.8

Table No. 9.5
Land holdingwise loans advanced by PACS
(excluding grain banks) during 2006-07

Size class (Hectares)	Members (In lakh)	Borrowing members (In lakh)	Percentage of borrowing members to total members	Loan advanced per borrowing member (Rs.)
< 1	29.72	9.44	31.77	11,65
1 - 2	29.28	9.04	30.87	12,91
2 - 4	19.06	8.62	45.26	11,98
4 - 8	12.38	5.79	46.78	16,86
> 8	3.08	3.64	118.29	22,18
Others	16.89	1.44	8.51	28,62
Total	110.41	37.97	34.39	14,47

Table No. 9.6
Details of loans given by PACS
(excluding grain banks) during 2006-07

(Rs. crore)

Item	Marginal land holders	Small land holders	All membe.
Loans advanced	1,100	1,167	5,496
Percentage share in loans advanced	20.0	21.2	100.0
Loans outstanding	1,778	2,008	9,010
Percentage share in loans outstanding	19.7	22.3	100.0
Loan outstanding per loanee member (Rs.)	18,837	22,219	23,730

Table No. 9.7
Details of apex and central
non-agricultural co-operative credit societies
(Rs. crore)

Item	Ending 2006	March 2007*	Percentage change
Kolhapur District Industrial Co-operative Bank			
Members	1,971	1,971	0.0
Deposits	27	21	(-) 22.2
Working capital	48	46	(-) 4.2
Loans outstanding	26	25	(-) 3.8
Overdues	26	25	(-) 3.8
Maharashtra State Co-op. Hsg. Finance Corporation			
Members	11,622	11,468	(-) 1.3
Deposits	1	1	0.0
Working capital	342	352	2.9
Gross loans advanced	0	0	0.0
Loans outstanding	165	147	(-) 10.9
Loans Overdue	141	137	(-) 2.8

Provisional

9.6.1 Urban co-operative banks, salary earners co-operative societies, thrift co-operative societies, etc. come under primary non-agricultural credit societies. The details of the same are presented in Table No. 9.8.

Table No. 9.8
Details of primary non-agricultural
credit societies
(Rs. crore)

Item	31 st March, 06	31 st March, 07
Societies (No.)	26,189	26,629
Members (In lakh)	202.15	205.18
Deposits	67,832	69,188
Working capital	1,10,075	1,12,475
Loans advanced	55,444	55,998
Loans outstanding	61,682	64,766
Loans overdue	8,441	8,526

Co-operative Marketing Societies

9.7 The basic objectives of the co-operative marketing societies are to prevent exploitation of the agriculturists by traders and to enable them to have better returns of their produce by making arrangements for sales of their produce and also to benefit consumers to avail quality goods at reasonable prices. With these objectives in view, financial assistance in the form of share capital and loans is provided by the State Government to co-operative marketing societies for enhancing the scope of their activities.

9.7.1 Co-operative marketing is a three-tier organisational structure. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation Ltd. is an apex body, whereas District Marketing Societies are functioning at central level. The primary co-operative marketing societies at village level are functioning under regulation of district co-operative marketing societies.

9.7.2 Details of apex and central level co-operative marketing societies and primary co-operative marketing societies are given in Table No. 9.9 and 9.10 respectively.

Table No. 9.9
Details of apex and central level
co-operative marketing societies
(Rs. crore)

Item	31 st March, 06	31 st March, 07
Societies (No.)	25	25
Members ('00)	491	492
Share capital	2.93	2.93
Of which, State Govt.	1.32	1.32
Working capital	40.53	40.59
Sales		
(a) Agril. produce	26.77	26.62
(b) Fertilizers	16.59	16.61
(c) Seeds	0.52	0.52
(d) Consumer goods	80.25	80.74
Societies in profit (No.)	13	14
Amount of profit	1.65	1.67
Societies in loss (No.)	11	11
Amount of loss	0.77	0.13

Table No. 9.10
Details of primary co-operative
marketing societies
(Rs. crore)

Item	31 st March, 06	31 st March, 07
Societies (No.)	1,142	1,144
Members ('00)	8,203	8,208
Share capital	61.01	61.06
Of which, State govt	14.49	14.50
Working Capital	427.94	428.07
Sales		
(a) Agri. produce	194.70	194.76
(b) Fertilizers	373.86	374.01
(c) Seeds	35.54	35.56
(d) Consumer goods	163.73	163.72
Societies in profit (No.)	493	494
Amount of profit	8.82	8.81
Societies in loss (No.)	504	504
Amount of loss	3.70	3.72

Monopoly Cotton Procurement Scheme

9.8 The State Government has given extension to the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971 for procurement of raw cotton during 2007-08. Cotton is procured under the scheme through the Maharashtra State Co-operative Cotton Growers Marketing Federation Ltd. At the same time, the State Government has also given permission to private institutions for purchasing cotton from cultivators. The Federation is purchasing cotton from cultivators

under the scheme as per the minimum support prices declared by the Government for different varieties of cotton. Details of varietywise per quintal purchase prices and cotton procured under the scheme are given in Table No. 9.11 and details of cotton procurement are given in Table No. 9.12.

Table No. 9.11
Varietywise per quintal purchase prices and cotton procured

Variety	2006-07		2007-08#	
	Per quintal* purchase rate (Rs.)	Cotton purch- ased (Quintal)	Per quintal* purchase rate (Rs.)	Cotton purch- ased (Quintal)
Banni	2,020	279	2,070	225
Brahma	2,010	--	2,050	3
RCH-2A	2,000	--	2,040	--
H-4/H-6	1,990	31,68,987	2,030	1,27,439
MECH	1,895	17,120	1,935	--
LRA-5166	1,835	68,971	1,900	618
DHY-286	1,845	3,906	1,885	--
Ankur-651	1,845	82	1,885	--
MCH-11	1,845	679	1,885	--
AHH-468	1,805	1,264	1,845	--
NHH-44 (Vidarbha)	1,710	2,125	1,760	91
NHF-44 (Maharashtra & Khandesh)	1,685	--	1,735	--
Y-1/AK	1,685	1,239	1,735	233

* For fairly average quality (FAQ)

Up to November, 2007

Table No. 9.12
Details of cotton procurement

Item	2005-06	2006-07	2007-08#
Cotton purchased			
1) Quantity (In lakh quintal)	18.84	32.65	1.29
2) Value (Rs. crore)	336.33	644.74	26.09
Cotton seed			
1) Produced (In lakh quintal)	11.74	20.18	0.70
2) Sold (Rs. crore)	98.00	205.63	1.49
Bales pressed (In lakh)	4.06	6.88	0.16
Bales sold (In lakh)	4.06	5.63	N.A.
Average selling price per bale* (Rs.)	7,730	9,032	N.A.

Up to November, 2007

* a bale weighing 170 Kg

N.A. - Not Available

Agro-processing Enterprises

9.9 The agro-processing co-operatives have a strategic place in rural economy. Co-operative agro-processing enterprises help farmers in getting better returns and creating non-exploitative environment in the rural agro-based industries.

9.9.1 The number of co-operative societies engaged in productive activities as on 31st March 2007 was 44,401. The membership of all these societies was 66.8 lakh and their working capital was Rs. 11,305 crore.

9.9.2 The State has a well recognized pre-eminence position on the sugarcane map of India by contributing 12.1 per cent of the area under sugarcane in the country. Co-operative sugar factories have proved to be remarkably influential in bringing about various socio-economic transformations in rural part of the State during the post-independence period. Details of co-operative sugar factories are given in Table No. 9.13.

Table No. 9.13
Details of co-operative sugar factories
(Rs. crore)

Item	31 st March, 06	31 st March, 07
Registered factories	202	202
Factories in production	142	163
Membership of sugarcane growers ('000)	33	33
Share capital of State Govt.	91,207	N.A.
Capacity*	4.49	4.56
Sugarcane crushed (Lakh M.T.)	445.71	798.83
Sugarcane price (Rs./M.T.)		
a) Average cane price	802.50	811.80
b) Average cane price paid	1,200	1,150
Sugar produced (Lakh M.T.)	51.98	91.00
Average recovery (Per cent)	11.68	11.39
Bagasses produced (Lakh M.T.)	29.74	24.30
Molasses (Lakh M.T.)	17.24	28.86
No. of factories having :		
a) Distillary plants	58	58
b) Co-generation plants	19	19
Electricity generated (Million units)	257.83	375.75
Factories in profit (No.)	23	28
Factories in loss (No.)	116	111
Accumulated losses	N.A.	N.A.

* T.C.D. in lakh M.T.

N.A. - Not Available

9.9.3 Details of co-operative societies engaged in independent agro-processing activities during 2006-07 are given in Table No. 9.14.

9.9.4 In Maharashtra, area under cotton cultivation is 31.24 lakh hectares, which is 36 per cent of the total area under cotton in the country. Details of co-operative cotton ginning and pressing societies are given in Table No. 9.1

Table No. 9.14

Details of co-operative societies engaged in independent agro-processing activities during 2006-07

Co-operative society	Number	In production	(Provisional)
			Quantity processed [†] (In M.T.)
Sugar factories	202	163	79,839
Cotton ginning & pressing societies	222	183	1,147
Rice mills**	90	90	404
Oil mills	13	11	30
Others	332	297	58
Total	859	744	

[†] Quantity processed pertains to sugarcane, raw cotton, paddy, oil seeds. **Including paddy processing

Table No. 9.15

Details of co-operative cotton ginning & pressing societies (Rs. crore)

Item	31 st March, 06	31 st March, 07
Societies (No.)	222	223
Of which, in production	183	183
Members ('00)	2,554	2,563
Share capital	8.87	9.90
Of which, State Govt.	2.03	2.04
Working Capital	86.92	87.31
Raw cotton ginned (M.T.)	11.47	11.49
Bales* pressed (In lakh)	4.06	6.88
Societies in profit (No.)	69	72

*a bale weighing 170 Kg.

9.9.5 Details of co-operative spinning mills are given in Table No. 9.16, whereas details about primary handloom and powerloom co-operative societies are given in Table No. 9.17.

Table No. 9.16

Details of co-operative spinning mills (Rs. crore)

Item	31 st March, 06	31 st March, 07
Number of mills	190	177
Of which, in production	48	53
Membership ('00)	5.18	5.29
Share capital	767	1,550
Of which, State Govt.	644	926
No. of spindles (In lakh)	16	16
Value of Yarn produced	723	944

9.9.6 Details of co-operative dairy societies and dairy unions in the State are given in Table No. 9.18.

Table No. 9.17

Details of co-operative handloom and powerloom societies

Item	Handloom		Powerloom	
	2005*	2006*	2005*	2006*
Societies (No.)	683	683	1,050	1,070
Members ('00)	1,127	820	425	390
No. of looms ('000)	31.3	30.4	30.5	17.9
Production value	89	36	34	23

* As on 31st March

Table No. 9.18

Details of co-operative dairy societies and dairy unions

Item	Co-operative dairy societies		Co-operative dairy unions	
	2005-06	2006-07	2005-06	2006-07
Number	26,881	30,913	87	95
Members (In lakh)	18.42	21.18	0.47	0.52
Share capital	24.5	28.2	90.3	99.3
Of which, State Govt.	N.A.	N.A.	0.4	0.4
Working capital	25.3	27.8	70.4	77.5
Milk procured (Value)	111.5	128.3	141.3	155.4
Milk & milk products sold (Value)	67.1	77.1	65.4	71.9
Societies in profit (No.)	14,432	13,710	47	51
Societies in loss (No.)	11,941	13,135	33	45

N.A. - Not Available

9.9.7 In 2006-07, there were 2,900 primary fisheries co-operative societies, 33 fisheries co-operative unions and two federations. All these societies had membership of 3.01 lakh. They had working capital of Rs. 117 crore and they sold fish and fish products worth Rs. 185 crore, as against the sale of Rs. 180 crore in 2005-06.

Social service and other co-operative societies

9.10.1 As on 31st March, 2007, besides the apex consumers federation, there were 161 wholesale consumers stores and 3,310 primary consumers stores working in the State. The details of Consumer Federation, wholesale and retail co-operative stores are given in Table No. 9.19.

9.10.2 As on 31st March, 2007, there were 70,574 co-operative housing societies in the State with 18.97 lakh members. The progressive number of tenements as on 31st December, 2007 for which loans were sanctioned by the Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 2.19 lakh, of which the construction work of almost all the tenements was completed by 31st December, 2007. At the end of March, 2007, the total employment in these societies was 36,997.

9.10.3 As on 31st March, 2007, there were 10,227 labour contract societies in the State with 6.66 lakh members. These societies executed work of Rs. 622 crore during 2006-07, as against Rs. 610 crore during the previous year. The total employment in these societies as at the end of March, 2007 was 91,953.

9.10.4 As on 31st December, 2007, there were 299 forest labour societies in the State with 66,000 members. The wood and other forest produce worth Rs. 59 crore were sold by these societies during the year 2006-07.

Table No. 9.19
Details of Consumers Federation, wholesale and retail co-operative consumer stores

Item	Consumer federation		Wholesale consumer stores		Primary consumer stores	
	2005-06	2006-07	2005-06	2006-07	2005-06	2006-07
Number	1	1	150	161	3,276	3,310
Membership ('00)	6	6	441	445	15,592	15,597
Share capital	1.64	1.64	17.97	18.10	25.18	25.19
<i>Of which, State Govt.</i>	1.14	1.14	4.76	4.91	1.43	1.43
Sale	89.02	112.18	454.12	459.17	299.37	300.27
Societies in profit (No.)	14	14	104	106	1,559	1,558
Amount of profit	1.41	1.52	3.09	3.17	8.46	8.48
Societies in loss (No.)	5	6	54	56	821	819
Amount of loss	0.60	0.69	3.42	3.48	3.86	3.87

* * * * *

Inflation

10.1 Variations in the price level affect the living conditions of the people, especially the poor people. As such, constant and close watch on the variations in prices is imperative. Abnormal increase in prices is commonly termed as high inflation. Against this, a mild inflation to the tune of 2 to 5 per cent is considered as conducive for the development and also it works as a stimulant for balancing the economy.

10.2 The changes in prices over a period of time are measured in terms of index number of prices. The price indices are calculated at both the wholesale and retail levels of prices. Wholesale Price Index (WPI) is used to measure movements in prices of commodities in wholesale trade & transactions and Consumer Price Indices (CPIs) are used for monitoring the movement of retail prices of items of daily consumption. As in India, Wholesale Price Index (WPI) is available on weekly basis and also with the shortest possible time lag of two weeks, it is widely used in government, business & industry circles and is generally taken as an indicator to assess the rate of inflation in the economy of the country.

A. Price situation in India

Inflation based on WPI

10.3 In the first year 2002-03 of Xth Five Year Plan, the annual average inflation rate based on All-India Wholesale Price Index (Base year 1993-94) was low at 3.4 per cent. Thereafter, it increased continuously in two years and reached to 6.5 per cent in 2004-05. Subsequently, due to fall in the prices in the group of primary articles, fuel, power, light and lubricants and manufacturing, it decreased to 4.4 per cent in 2005-06. Thereafter it rose to 5.4 per cent in 2006-07 due to increase in the prices in the primary articles and

Inflation in India: An Overview

WPI is released by the office of the Economic Adviser, Ministry of Commerce & Industry, Govt. of India. The inflation rate based on WPI attained the peak level of 13.7 per cent in 1991-92. However, since 1995-96 onwards, there was continuous deceleration and the average annual inflation rate for the period 1996-97 to 2000-01 was moderate at 5.0 per cent. After remaining subdued during the four years 2002-06 at 4.9 per cent, the average inflation rate increased to 5.4 per cent during 2006-07. During 2007-08 (up to January, 08) it was 4.2 per cent.

manufacturing groups. The year 2007-08 started with [point to point] high inflation rate of 6.3 per cent. Thereafter it decreased continuously and stood at 3.9 per cent in the month of January, 2008. This was mainly due to fall in the prices of the items in the group of primary articles and fuel, power and lubricants. The groupwise wholesale price indices and inflation rates for the latest periods are shown in Table No. 10.1.

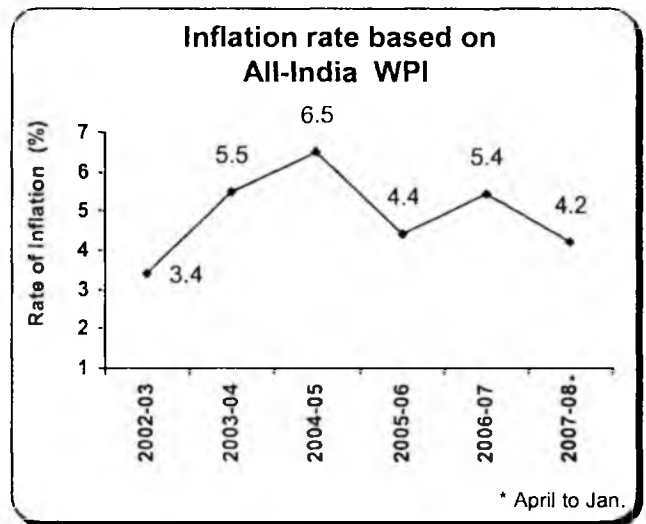

Table No. 10.1
Major Groupwise All-India Wholesale
Price Index Numbers

(Base year 1993-94)

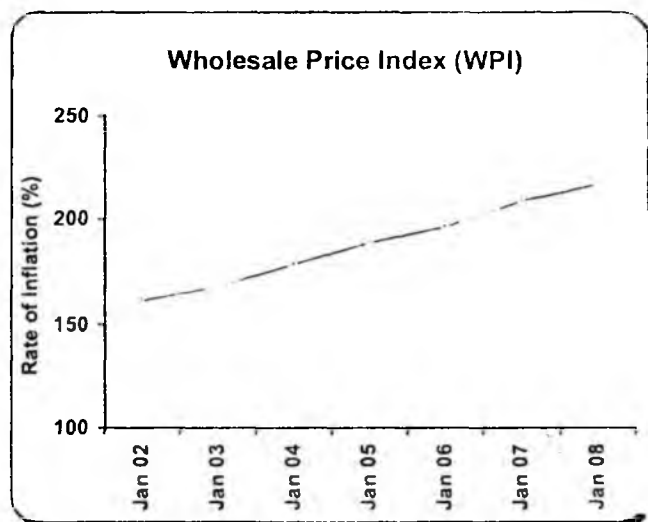
Year/ Month	All - India WPI for				Infla- tion rate
	Primary articles	Fuel, power, light and lubricants	Manu- factured products	All commo- dities	
Weight	22.02	14.23	63.75	100.00	-
2002-03	174.0	239.2	148.1	166.8	3.4
2003-04	181.5	254.6	156.4	175.9	5.5
2004-05	187.9	280.2	166.3	187.3	6.5
2005-06	193.6	306.8	171.4	195.6	4.4
2006-07	208.7	323.9	179.0	206.2	5.4
2006-07*	207.5	324.8	178.2	205.6	5.2
2007-08*	222.8	324.5	186.7	214.3	4.2
April, 07	219.2	320.4	184.6	211.5	6.3
Jan.,08(P)	222.7	334.3	188.9	217.0	3.9

* 10 months' average (April to January) (P) Provisional

10.4 The average index of the major group 'primary articles' for the period April, 2007 to January, 2008 registered increase of 7.4 per cent over the average index of the corresponding period of the earlier year. This group with a weight of 22.02 per cent in WPI, contributed 22.03 per cent to overall inflation for January, 2007 to January, 2008 against 34.9 per cent during the corresponding period of the earlier year.

10.5 The average index of the major group 'fuel, power, light and lubricants' for the period April, 2007 to January, 2008 decreased marginally by 0.1 per cent. This group with a weight of 14.23 per cent in WPI contributed 22.77 per cent to the overall inflation as compared to 13.5 per cent in the corresponding period (January, 2006 to January, 2007) a year ago.

10.6 In the case of major group 'manufactured products', the increase in the average index was 4.8 per cent during the period April, 2007 to January, 2008. The increase during the corresponding period of the earlier year was 3.9 per cent. Manufacturing group with a weight of 63.75 per cent contributed 55.20 per cent to overall inflation in the current year (January, 2007 to January, 2008) as compared to 51.6 per cent during the corresponding period a year ago. The contribution of manufacturing group is comparatively low in overall inflation during current year.

10.7 Among all the three major groups covered under WPI, 'fuel, power, light and lubricants' group contributed more to overall inflation as compared to other groups. During the financial year 2007-08, the monthly all-India WPI moved up from 211.5 in April, 2007 to 217.0 in January, 2008, showing an increase by 2.6 per cent. WPI recorded an inflation of 3.9 per cent in January, 2008 which had declined sharply from 6.3 per cent inflation in the month of April, 2007.

Inflation based on CPI

10.8 At present, there are four series of CPIs used for different socio-economic groups. These are viz. 1) All-India CPI for Industrial Worker (CPI-IW), 2) All-India CPI for Urban Non Manual Employees (CPI-UNME), 3) All-India CPI for Agricultural Labourers and 4) All India CPI for rural labourers.

All-India CPI for Industrial Workers (CPI IW)

10.8.1 This index measures monthly movement of retail prices of essential commodities and services in 70 industrially developed centres in the country. Labour Bureau, Simla has revised this index series with 2001 as base year. Out of the 70 centres, five centres viz. Mumbai, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. The major groupwise all-India CPI-IW and inflation rates for the latest periods are given in Table No.10.2. In addition to the above five centres in the State, CPI-IW is also compiled (with base year 1982) for five more centres in the State viz. Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Kolhapur and Akola by the office of the Labour Commissioner, Government of Maharashtra. It is generally accepted that inflation

Table No. 10.2

Major Groupwise All-India Consumer Price Index Numbers for Industrial Workers

Year/ Month	Food	Pan, supari, tobacco and intoxicants	Fuel and light	Housing	Clothing, bedding and footwear	Miscell- aneous	General index	Inflation rate
(Base year 2001)								
Weight	46.19	2.27	6.43	15.27	6.58	23.26	100.00	
2005-06	115	112	123	118	110	120	117.1	4.4
2006-07	126	116	130	126	114	126	125.0	6.7
2006-07*	125	115	129	125	113	125	124.2	6.6
2007-08*	135	127	132	130	118	130	131.9	6.2
April, 2007	130	124	131	128	117	128	128.0	6.7
Dec., 2007	137	129	134	131	118	133	134.0	5.5

* 9 months' average (April to December)

based on CPI-IW is an appropriate index to determine the impact of price rise on the cost of living of the common man as the same is based on retail prices which include selected services also. That is why this index is used to determine dearness allowances of employees in public and private sectors.

i) The inflation rate based on CPI-IW was 6.7 per cent in the beginning of 2007-08 and it increased to 7.3 per cent in August, 2007. Then it started declining and remained stable at 5.5 per cent during October, 2007 to December, 2007. The average all-India CPI-IW for the period April to December, 2007 (131.9) was higher by 6.2 per cent than the index for the corresponding period of the previous year. During the financial year 2007-08, CPI-IW for December, 2007 was 134. This was higher by 5.5 per cent than that for March, 2007 (127).

ii) Major groupwise CPI-IW for all the ten centres in the State are given in Table No.38 in Part-II of this publication.

All-India CPI for Urban Non-Manual employees (CPI-UNME)

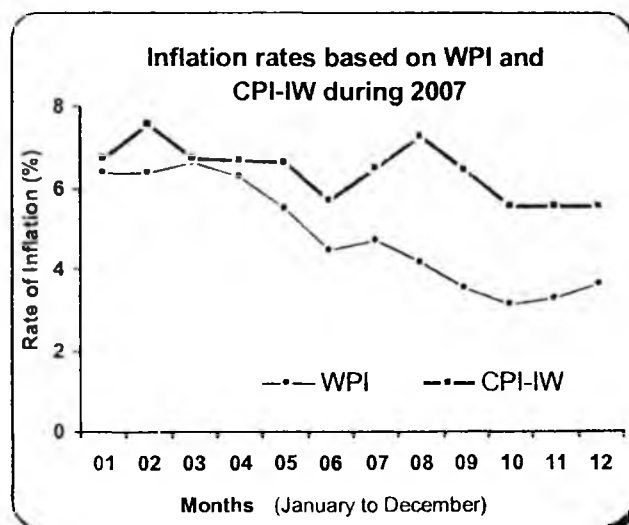
10.8.2 CPI(UNME) (base year 1984-85) is released by Central Statistical Organisation as a monthly series for 59 cities in the country. Out of these cities, five cities viz. Mumbai, Aurangabad, Nagpur, Pune and Solapur are from Maharashtra.

i) This index indicates the changes in retail prices of essential commodities and services for the group of urban non-manual employees.

Banks and foreign embassies use this index for wage compensation of their employees. The inflation rate for the year 2007-08 (April to December) as per CPI-UNME over the corresponding period of the previous year was 6.1 per cent. The same for the entire year 2006-07 was 6.6 per cent. During 2007-08 (April to December) inflation rate for Mumbai (5.80) and Nagpur (3.69) cities in the State was lower but it was higher in Pune (7.62), Aurangabad (7.23) and Solapur (7.18) cities than that of all-India level of 6.1 per cent. CPI - UNME for All-India & all five centres in the State are given in Table No.39 in Part-II of this publication.

All-India CPI for Agricultural and Rural Labourers

10.8.3 Labour Bureau, Simla releases CPI for agricultural and rural labourers separately (base year 1986-87) as a monthly series for the country

and for state level. During the year 2007-08 (April to December), the average consumer price indices of agricultural labourers and the rural labourers recorded inflation rate 7.73 and 7.41 per cent respectively. The CPI for agricultural labourers is used for fixation and revision of minimum wages in agriculture sector. CPI for agricultural labourers and rural labourers in All-India and Maharashtra are given in Table No.40 in Part II of this publication.

B. Price situation in Maharashtra

10.9 The price situation in the country has its impact on the price behaviour in the State. For assessing the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra collects on a regular basis the retail prices of essential commodities and services from selected centres in the urban and the rural areas. On the basis of these prices, monthly Consumer Price Index Numbers (base year 2003) are compiled separately for the urban and rural areas of the State. Weekly price quotations from 68 rural centres are used for CPI for rural Maharashtra and those from 74 urban centres are used for the CPI for urban Maharashtra. It is observed that during 2007-08 (April to December), the inflation rates in urban (7.8) and rural (10.5) areas were higher than the All-India Consumer Price Index for industrial workers (6.2).

Price behaviour in urban areas of the State

i) During 2007-08, the average Urban

Consumer Price Index (U-CPI) for the period April to December, 2007 was higher by 7.8 per cent than the corresponding average for the previous year.

ii) The U-CPI for December, 2007 (124.54) was higher by 4.6 per cent over that for March 2007 (119.04). This increase was mainly due to rise in the prices of items like fire wood and electricity charges in the 'fuel, power and light' group. The major groupwise U-CPI and inflation rates for the latest periods are given in Table No.10.3.

Price behaviour in rural areas of the State

iii) During 2007-08, the average Rural Consumer Price Index (R-CPI) for the period April to December, 2007 was higher by 10.5 per cent than the corresponding average for the previous year.

iv) The R-CPI for December, 2007 (129.12) was higher by 6.8 per cent over that for March, 2007 (120.94). This was mainly due to increase in the prices of commodities like fire wood and electricity charges in the 'fuel, power and light' group. The major groupwise R-CPI and inflation rates for latest periods are given in Table No.10.3.

CPI for Agricultural and Rural Labourers in Maharashtra

10.9.1 As per the CPI series for agricultural and rural labourers in Maharashtra released by the Labour Bureau, Simla, the average indices for agricultural labourers and rural labourers during the year 2007-08 for the period April to December were lower by 7.87 per cent and 7.35

Table No. 10.3

Groupwise Consumer Price Index Numbers for Urban and Rural Maharashtra

URBAN							RURAL							
Food	Pan,supari and tobacco	Fuel, power and light	Clothing, bedding and footwear	Miscellaneous	All commodities	Inflation rate	Year and month	Food	Pan,supari and tobacco	Fuel, power and light	Clothing, bedding and footwear	Miscellaneous	All commodities	Inflation rate
(Base Year 2003)														
45.80	1.54	10.28	7.51	34.87	100.00	-	Weight	52.85	2.15	10.67	8.53	25.80	100.00	-
105	103	103	102	104	104	--	2004-05	104	105	103	102	102	104	-
109	107	107	103	107	108	3.2	2005-06	109	109	108	103	105	107	3.8
120	112	124	105	110	115	7.2	2006-07	118	117	132	105	108	116	7.8
119	112	118	104	109	114	5.9	2006-07*	117	116	125	104	106	114	5.9
128	120	144	106	114	123	7.8	2007-08*	128	125	161	106	115	126	10.5
123	116	141	106	113	120	10.2	April, 07	122	122	154	106	113	122	12.6
130	123	144	107	116	125	5.0	Dec.,07	131	128	170	107	117	129	7.3

* 9 months' average (April to December)

per cent respectively in both the series over the corresponding period of earlier year.

The major groupwise WPI, CPIs and the inflation rates are given in Table Nos. 36 to 43 in Part II of this publication.

Civil Supplies

Public Distribution System

10.10 The Public Distribution System (PDS) was started with the basic objective of providing consumer goods at cheap and subsidised rates to the poor so as to protect them from the impact of rising prices of essential commodities and to maintain the minimum nutrition status of the poor. Maharashtra being a deficit State in foodgrains production, PDS plays a vital role in providing food security to the poor. The requirement of foodgrains is fulfilled by procuring foodgrains from local producers and also from Central Government through various schemes. PDS being a joint collaboration of central and state governments, responsibilities of work under this system are shared by both of them. The central government procures and stores foodgrains and allocates it to the state government, whereas responsibilities like identification of families below poverty line, issuing of ration cards, allotment of commodities, supervision and monitoring function of Fair Price Shops (FPS) lie with the state government.

10.10.1 Since 1957, the state has been playing an active role in supplying foodgrains through Fair Price Shops. Fair Price Shops are opened taking into consideration the convenience of the cardholders and topography of the area. There were 50,083 FPS operating in the state as on 1st October, 2007. In order to keep check on the malpractices of FPS, their regular and surprise inspections are carried out. To increase its effectiveness, these inspections are re-examined by the employees from adjoining tehsils. It is

mandatory for the FPS to display foodgrain samples, stock position, as well as prices prominently. In November, 2007 state government has taken a decision to give priority to self-help groups while sanctioning new FPS and retail kerosene licenses.

10.10.2 Sky-rocketing prices of land in Greater Mumbai especially in southern part are acting as a major hindrance in establishment of new FPS. To overcome this problem, mobile FPS are started by the state government. The Government of India has sanctioned Rs.180 lakh for purchasing 33 mobile FPS. These mobile FPS are handed over to co-operative institutions like Marketing Federation, Consumer Federation and Apna Bazar for operation on certain conditions. Of these, 2 mobile FPS have been transferred to Marketing Federation for operation under Door Step Delivery Programme in Akrani and Akkalkuwa talukas of Nandurbar district.

10.10.3 Under PDS, foodgrains are lifted from Food Corporation of India (FCI) godowns and stored in state owned godowns or hired godowns. At present there are 1,024 state owned godowns (storage capacity of 5.92 lakh MT), whereas 195 additional godowns are hired by state government (0.96 lakh storage capacity). Of these 1,219 godowns, 1,050 godowns (6.17 lakh MT storage capacity) are currently in use, 154 godowns (0.63 lakh MT storage capacity) are not in use and 15 godowns (0.08 lakh MT storage capacity) are given on rental basis.

Targeted Public Distribution System

10.11 Targeted Public Distribution System (TPDS) was advocated with the aim of focussing policy towards the vulnerable and poor section of the population. The Government of India has fixed the target of 65.34 lakh beneficiary families based on state's population of March, 2000. The state government has introduced tri-coloured

Foodgrain requirement of BPL population in Maharashtra

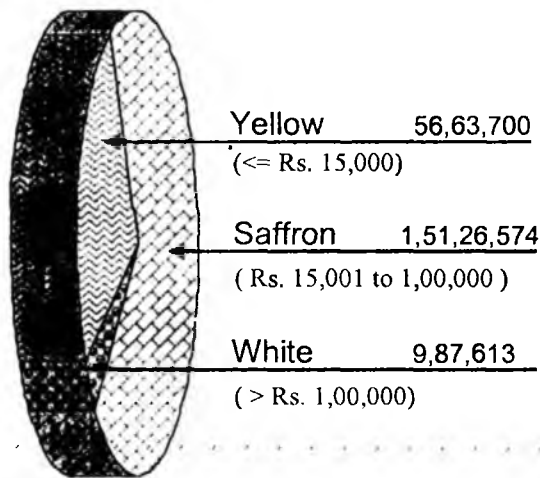
Food grains	Monthly per capita** average requirement of total population (Kg)		Estimated requirement* of 317.4 lakh BPL population for a year (Lakh MT)			Foodgrain allotment by Central Govt. (2006-07)(Lakh MT)
	Rural	Urban	Rural	Urban	Total	
Rice	3.01	2.97	6.3	5.3	11.6	12.9
Wheat	3.62	4.55	7.5	8.1	15.6	14.5
Jowar	2.58	0.95	5.4	1.7	7.1	-
Bajara	0.92	0.19	1.9	0.3	2.3	-

* BPL Population is taken from NSSO 61st round (2004-05)

** NSS 61st round (2004-05)

supply card scheme w.e.f. 1st May, 1999 to curb the diversion of foodgrains to APL (Above Poverty Line) families under PDS and provide more foodgrains to the needy families. Accordingly, supply cards are issued on the basis of annual income criterion. Under TPDS, every yellow card holder is entitled to get 35 kg of foodgrains (wheat and/or rice) per month. The retail prices of rice and wheat to be supplied to these card holders under this scheme are fixed at Rs. 6 and Rs. 5 per kg respectively, whereas, saffron card holders are provided monthly quantum of 35 kg. of foodgrains at the selling price of Rs. 9.50 per kg for rice and Rs. 7 per kg. for wheat. White card holders are not eligible to get any foodgrain supply under PDS.

Number of supply card holders according to annual income limits (as on 1st Oct., 2007)

Antyodaya Anna Yojana

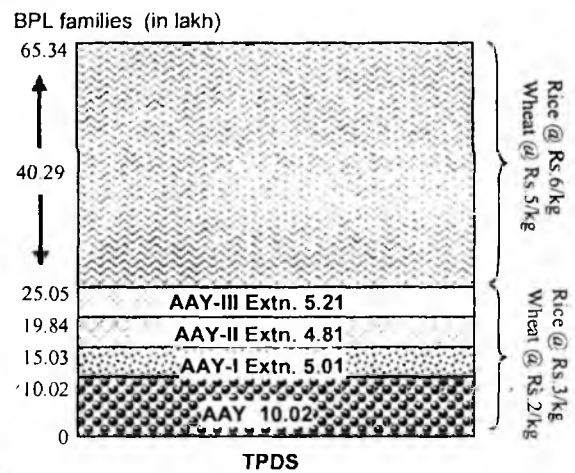
10.12 Antyodaya Anna Yojana (AAY) was launched in December, 2000 with the objective of targeting poorest among poor. Under this scheme, initially a target of 10.02 lakh beneficiary families was given to the state. Accordingly, the poorest of the poor households from the BPL are being provided foodgrains such as wheat at Rs. 2 per kg and rice at Rs. 3 per kg w.e.f. 1st May, 2001.

Extended Antyodaya Anna Yojana

10.13 The Government of India extended the AAY in October, 2003 and additional target of 5.01 lakh beneficiaries was set for the State. Weaker families with widow as family head,

disabled, terminally ill person or person aged above 60 years, as well as all primitive tribal households are included in the priority group of the scheme. Accordingly, the identification of such beneficiaries was completed as per the directions of Government of India and benefits are being given to them. In the year 2004, the Government of India extended AAY for the second time by adding a target of 4.81 lakh beneficiaries. Landless agricultural labourers, marginal farmers, rural artisans/ craftsmen and daily wage earners in the unorganised sector were added to the priority list. Accordingly, beneficiaries were selected and the target was achieved. In 2005 the Government of India gave third extension to AAY and set additional target of 5.21 lakh beneficiaries. Accordingly, so far 4.80 lakh beneficiaries have been selected and regular benefits are being given to them. Thus under AAY, in all 24.64 lakh families are getting regular benefits till date whereas, remaining 0.41 lakh families are yet to be identified.

Extensions of AAY under TPDS

Allotment and off-take of foodgrains

10.14 The Food Corporation of India (FCI) bears the responsibility of procurement of foodgrains and their allocation to the states for distribution under the PDS. Government of India has sanctioned revised allotment since November 2007. Central government has sanctioned new allotment of 0.41 lakh MT of Bajra and 0.13 lakh MT of maize for the period of December, 2007 to March, 2008. The details of allotment and off-take under AAY, BPL (excluding AAY) and Above Poverty Line (APL) families are given in Table No. 10.4.

Table No.10.4
Allotment and off-take of foodgrains under AAY, BPL(Excl. AAY) and APL
 (Lakh tonnes)

Year	Allotment		Off-take		Percentage	
	Rice	Wheat	Rice	Wheat	Rice	Wheat
AAY						
2006-07	4.12	4.48	3.38	3.81	82	85
2007-08*	3.76	3.87	3.04	3.28	81	85
BPL (Excl. AAY)						
2006-07	8.81	10.02	6.91	8.37	78	84
2007-08*	6.25	6.48	4.93	5.76	79	89
APL						
2006-07	14.96	4.52	0.44	1.14	3	25
2007-08*	0.26	1.14	0.23	0.78	88	68

Percentage of off-take is given w.r.t. allotment
 * Upto December, 2007

Annappurna Scheme

10.15 Annappurna scheme is a 100 per cent Centrally Sponsored Scheme launched in 2001. Under this scheme, monthly quantum of 10 kg of foodgrains is provided free of cost to the destitutes of age 65 years and above. This scheme is applicable subject to the condition that the person should not be in receipt of pension under the national old age pension scheme or state pension scheme. Under this scheme 1,20,145 eligible beneficiaries have been identified and foodgrains are being distributed to them regularly. The Government of India has released 14,400 MT of foodgrains during 2007-08 for Annappurna beneficiaries.

Navsanjivan Yojana

10.16 Navsanjivan yojana is being implemented in the state since 1995 in tribal areas especially in flood affected villages during the course of rainy season. The Government through this scheme provides additional quota of foodgrains to the fair price shopkeepers to fulfill the demands of card holders during the entire course of rainy season. Temporary godown facility is also provided in such villages.

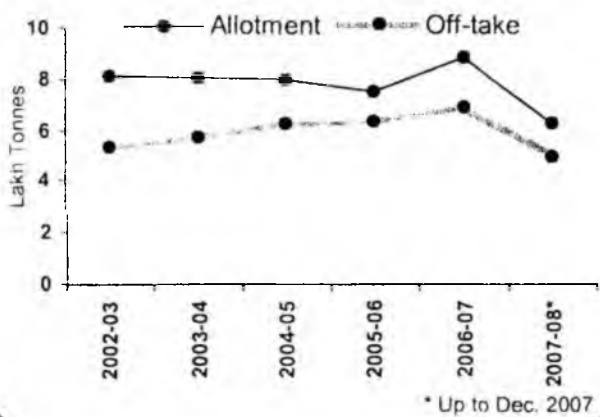
Door Step Delivery Scheme

10.17 This scheme is being implemented in tribal areas and Drought Prone Area Programme (DPAP) areas wherein the commodities are transported from government godowns upto door step of FPS by government vehicles at government cost. At present, 5,673 FPS in Integrated Tribal Development Project (ITDP) areas are covered by 162 vehicles and 7,009 FPS in DPAP areas are covered by 90 vehicles. In tribal areas, this scheme is being implemented through the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation Limited, while in DPAP areas, it is implemented through Maharashtra State Co-operative Marketing Federation Limited.

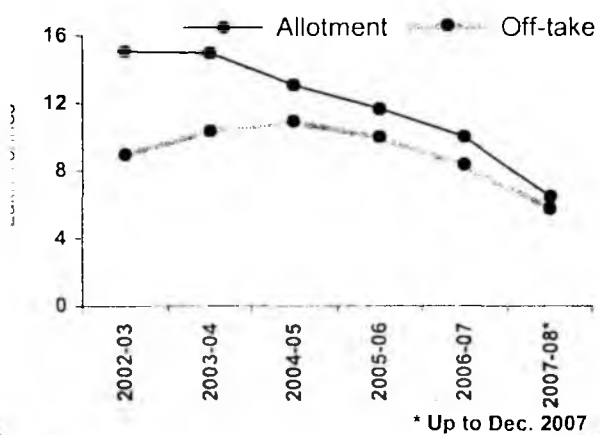
Revised Village Grain Bank Scheme

10.18 In some chronically food scarce areas like drought / natural calamity prone areas, tribal areas and inaccessible hilly areas of 106 tehsils from 21 districts of the state, 1,111 grain banks are to be established under this scheme. The main objective of this scheme is to provide safeguard against starvation during the period of natural calamity or during lean season when the marginalized and food insecure households do not have sufficient resources to purchase rations.

Allotment and off-take of rice under BPL (excl. AAY)

Allotment and off-take of Wheat under BPL (excl. AAY)

In such situation, needy people will be able to borrow foodgrains from village grain banks set up within the village. Central government has sanctioned Rs. 6.19 crore for this scheme. Out of the 1,111 village grain banks, 1,040 grain banks have been set up and 20,160 MT foodgrains have been distributed under this scheme till the end of December, 2007.

Computerisation of Ration Cards

10.19 To avoid malpractices and misuse of ration cards, the state government has started computerisation of ration cards. As a part of this programme, bogus ration card detection drive has been launched.

Bogus Ration Card Detection Drive

10.20 The state government has launched a special detection drive to weed out ineligible and bogus ration cards in 2005. This scheme is to be executed in three phases. All municipal corporations and district headquarters are to be covered in the first phase. All municipal council areas and all revenue villages / Grampanchayats are to be covered in the second and third phase respectively. Under this scheme, till 28 June, 2007 total number of ration cards varified was 222.54 lakh. Out of these, 177.69 lakh (79.85 per cent) supply cards are valid, whereas 44.85 lakh (20.15 per cent) supply cards are temporarily cancelled on the basis of not providing proof or not filling up the prescribed form.

Levy Sugar

10.21 In 1979, sugar has been brought under partial control. Since 1st March, 2002, Government of India has fixed the ratio of sugar to be sold in open market and levy sugar as 9:1 of the total sugar production. Levy sugar thus collected is being supplied to the BPL families through PDS. In 2006-07, total allotment of sugar was 10.82 lakh quintals, whereas lifting was 5.42 lakh quintals (50.09 per cent). In 2007-08 till November, 2007, total allotment was 11.61

lakh quintals, whereas lifting was only 0.58 lakh quintals (4.96 per cent). Major reason of this is declining gap between PDS and market prices. Sugar is supplied to BPL cardholders at the rate of Rs. 13.50 per kg.

Kerosene

10.22 As kerosene is a major mean of fuel, its prices affects the purchasing ability of the poor to a great extent. Taking this into consideration central government has adopted a policy of subsidising kerosene. In the year 2006-07, demand for kerosene was 20.28 lakh KL, whereas its allotment was 16.41 lakh KL (i.e. 80.92 per cent). In the year 2007-08 till November, 2007, demand for kerosene was 13.52 lakh KL, whereas allotment of kerosene was 10.94 lakh KL (i.e. 80.92 per cent).

Food subsidy

10.23 The subsidy provided for supply of foodgrains through PDS, the cost of maintaining the buffer stock and the difference between procurement prices & issue prices borne by the state government is collectively called as 'Food subsidy'. Food subsidy and its percentage to the revenue expenditure of the state government is shown in Table No. 10.5.

Table No.10.5
Food subsidy and its percentage to
revenue expenditure

Year	Food subsidy	Revenue expenditure.	Percentage (Rs. in crore)
2002-03	59.69	40,475	0.15
2003-04	109.40	42,680	0.26
2004-05	125.04	51,047	0.24
2005-06	128.17	52,280	0.25
2006-07 (R.E.)	206.25	63,460	0.32
2007-08 (B.E.)	191.20	67,788	0.28

Percentage of food subsidy is given w.r.t. Revenue Expenditure.

* * * * *

POPULATION

11.1 Population of Maharashtra as per the Population Census-2001 was 9.69 crore, contributing 9.4 per cent of the then total population (102.86 crore) of India. As on 1st March 2008, the projected population of Maharashtra is 10.80 crore and that of India is 114.47 crore. In respect of population, Maharashtra is the second largest state in India after Uttar Pradesh. Details of population and literacy in Maharashtra and India for the Censuses 1951 onwards are given

Table No. 11.1

Salient features of population in Maharashtra and India - Census 2001

Item	Maharashtra	India
Population (In Crore)		
Total Persons	9.69	102.86
Males	5.04	53.22
Females	4.65	49.64
Rural Persons	5.58	74.25
Males	2.85	38.16
Females	2.73	36.09
Urban Persons	4.11	28.61
Males	2.19	15.05
Females	1.92	13.56
Decadal percentage growth (1991-2001)	22.7	21.5
Area (In lakh sq.km.)	3.08	32.87
Population Density (Per sq.km.)	315	313
Sex ratio (Females per 000' males)	922	933
Urban population (%)	42.4	27.8
Literacy (%) (7 years & above)	76.9	64.8
Scheduled Castes		
Population (In crore)	0.99	16.66
Percentage proportion	10.2	16.2
Sex ratio (Females per 000' males)	952	936
Urban population (%)	38.3	20.18
Literacy (%) (7 years & above)	71.9	54.7
Scheduled Tribes		
Population (In crore)	0.86	8.43
Percentage proportion	8.9	8.2
Sex ratio (Females per 000' males)	973	978
Urban population (%)	12.7	8.29
Literacy (%) (7 years & above)	55.2	47.1

in Table No.46 and details of rural and urban population etc. of Maharashtra since the 1901 censuses are given in Table No.47 of part-II of this publication.

11.2 The salient features of population of Maharashtra and India according to the Population Census-2001 are shown in Table No.11.1.

Decadal population growth rates (%) (1991-2001)

Bihar	- 28.62	Punjab	- 20.10
Haryana	- 28.43	Assam	- 18.92
Rajasthan	- 28.41	West Bengal	- 17.77
Uttar Pradesh	- 25.85	Karnataka	- 17.51
Madhya Pradesh	- 24.26	Orissa	- 16.25
Maharashtra	- 22.73	Andhra Pradesh	- 14.59
Gujrat	- 22.66	Tamil Nadu	- 11.72
India	- 21.54	Kerala	- 9.43

11.3 During the decade 1991-2001, the population growth in Maharashtra was 22.7 per cent (compound annual growth rate 2.07 per cent), less as compared to that of 25.7 per cent in the earlier decade. The decadal population growth rate of Maharashtra during the last four decades remained higher than that for India, except for the 1971-81 decade. In-migration is one of the major reasons for the high population growth rate of the state. The details are shown in Table No.11.2.

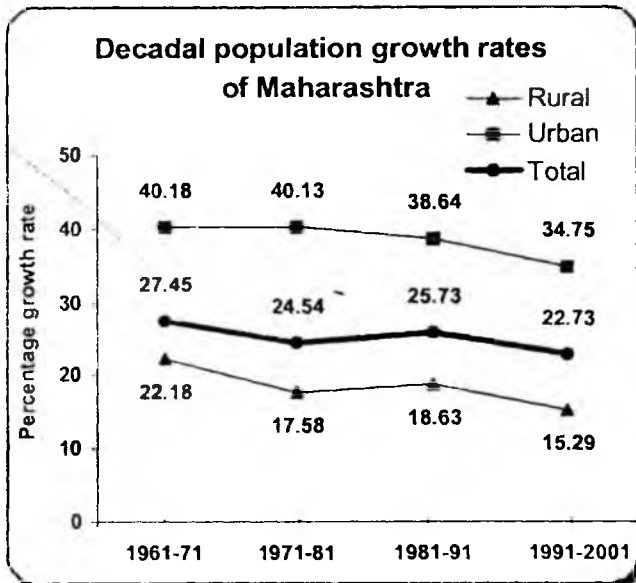
Table No. 11.2

Decadal growth rates of population for Maharashtra and India

Decade	Decadal percentage increase in population	
	Maharashtra	India
1961-71	27.45	24.80
1971-81	24.54	25.00
1981-91	25.73	23.85
1991-2001	22.73	21.54

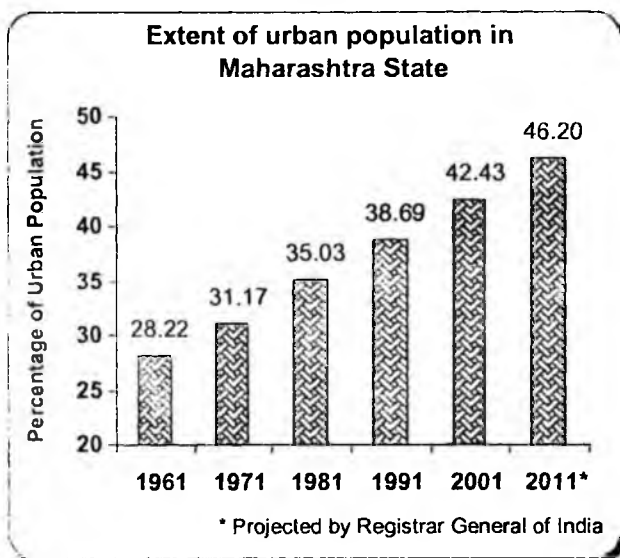

11.4 The decadal population growth rates for rural and urban areas in the state indicate that the population growth rate in urban areas is almost double or more than that in rural areas. The decadal growth rate indicates decreasing trend in the last four decades except for 1981-91.

Population : Rural and Urban

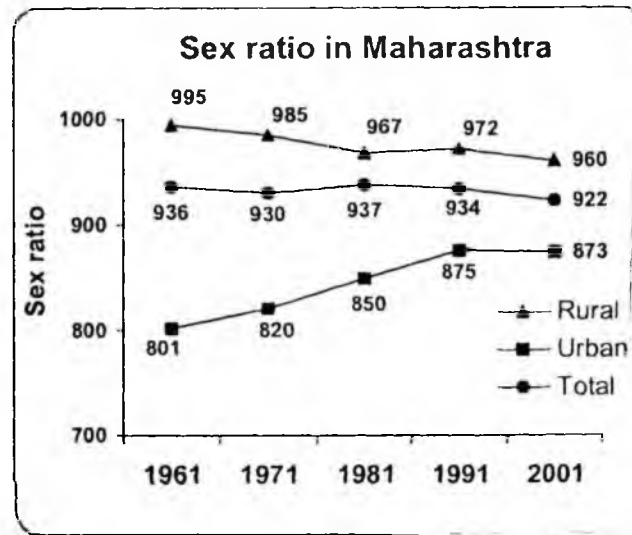
11.5 As per the Population Census-2001, the rural population of the State living in inhabited 41,095 villages was 57.6 per cent and urban population was 42.4 per cent of the total population. The percentage of urban population in the state was much higher than that for All-India (27.8 per cent) and it had substantially increased from 38.7 per cent in 1991. In respect

of the proportion of urban population, the State stands second amongst the major states in the country after Tamil Nadu (44.0 per cent).

Sex Ratio

11.6 In Maharashtra State, sex ratio (No. of females per thousand males) declined to all time low at 922 in 2001 from 934 in 1991. As there is improvement in the sex ratio at the national level the decline in the State is a cause of concern. The sex ratio in rural areas of the State remained higher than that for the urban areas through out the last four decades.

Population by Age Group

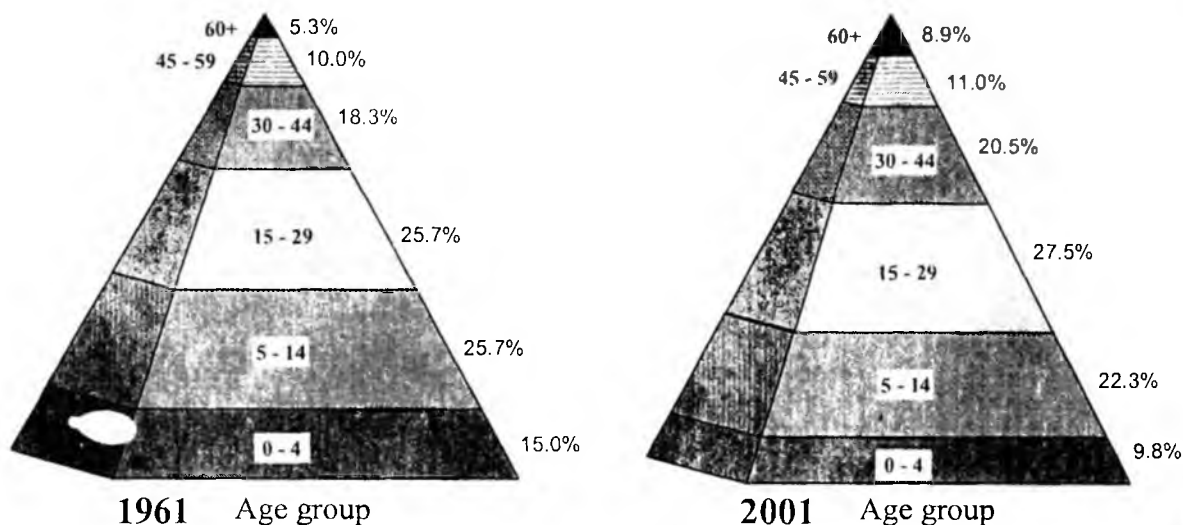
11.7 The age-groupwise percentage classification of population in the State as per 1991 and 2001 censuses is shown in Table No. 11.3.

Table No. 11.3
Age-groupwise population with sex ratio

Age group (In years)	Population percentage		Sex ratio	
	1991	2001	1991	2001
0-6	17.10	14.11	945	91
7-14	18.50	17.99	933	91
15-49	50.36	52.73	922	80
50-59	6.65	6.32	914	92
60+	6.98	8.73	1,018	1,15
Age not stated	0.40	0.12	831	70
Total	100.0 (7.89)	100.0 (9.69)	934	922

Note: Figures in brackets denote total population in crores.

Population pyramid 1961 and 2001

Child Sex Ratio

11.8 The age specific sex ratios indicate that there was drastic reduction in the sex ratio for the age group 0 to 6 years which is a cause of concern.

Literacy

11.9 The literacy rates for males and females in the rural and urban areas of the state are given in Table No. 11.4. The literacy rate of the population (age 7 years +) has improved from 64.9 per cent in 1991 to 76.9 per cent in 2001. This rise of 12.0 percentage points was the maximum rise during the last four decades.

Table No. 11.4

Literacy rates in Maharashtra

(Per cent)

Area	Persons	Males	Females
Census 2001			
Total	76.9	86.0	67.0
Rural	70.4	81.9	58.4
Urban	85.5	91.0	79.1
Census 1991			
Total	64.9	76.6	52.3
Rural	55.5	69.7	41.0
Urban	79.2	86.4	70.9

11.10 The latest estimates on literacy available through the first two sub-rounds (July-December, 2007) of NSS 64th round (July, 2007-June, 2008) reveal that the literacy percentages for total persons, males and females have been increased to 78.2 per cent, 86.2 per cent and 69.3 per cent respectively.

11.11 Maharashtra has always remained much above the national average in literacy performance. Among the major states in India, as per Census-2001, Maharashtra ranked second in respect of literacy rate after Kerala (90.9 per cent).

States having literacy rates above national average- Census-2001

Kerala	-	90.9
Maharashtra	-	76.9
Tamil Nadu	-	73.5
Punjab	-	69.7
Gujarat	-	69.1
Karnataka	-	66.6
All India	-	64.8

11.12 Though the State has registered an impressive growth in literacy, still there were 192 lakh illiterate persons in the State, of which, about 16 lakh persons belonged to the age group 7-15 years, and out of the total illiterates, 132 lakh were females.

Educational Levels

11.13 The details about the educational levels attained by the total 639.66 lakh literates in the State are given in Table No.11.5, which shows that 47.45 per cent of the total literate persons had completed Matric / S.S.C. / Secondary and higher level of education.

Table No.11.5
Educational levels attained by the
literate in the State

Educational level completed	(In lakh)		
	Persons	Males	Females
Literate without formal education	12.62 (1.97)	7.19 (56.98)	5.43 (43.02)
Below primary	160.72 (25.13)	86.73 (53.96)	73.99 (46.04)
Primary	162.78 (25.45)	85.64 (52.61)	77.14 (47.39)
Matric/S.S.C./Secondary	200.24 (31.30)	123.88 (61.87)	76.36 (38.13)
Higher Secondary	49.65 (7.76)	32.51 (65.48)	17.14 (34.52)
Diploma/Certificate	4.79 (0.75)	4.14 (86.35)	0.65 (13.65)
Graduation and above	48.86 (7.64)	31.76 (65.00)	17.10 (35.00)
Total	639.66 (100)	371.85 (58.13)	267.81 (41.87)

(Figures in brackets indicate percentage to total.)

Fertility Rates

11.14 Based on the Population Census-2001, the Total Fertility Rate (TFR) of the women in Maharashtra was 2.23, much less as compared to that for All-India at 2.52. The TFR for Scheduled Castes (2.42) was slightly more than the state average (2.23) and that for Scheduled Tribes, it was still much higher (3.14).

Life Expectancy at Birth

11.15 According to the Population Census-2001, the life expectancy in Maharashtra at birth was 69.6 years. It was the highest in Pune district (74.0 years) and the lowest in Gadchiroli district (62.7 years).

Migration

11.16 According to the Population Census-2001, among the population of 9.69 crore of Maharashtra, 32.32 lakh persons (3.34 per cent) were in-migrants from other states in India and in addition, 0.48 lakh persons (0.05 per cent) were in-migrants from other countries during the 1991-2001 decade. Out of the 32.32 lakh in-migrants from other states, large number of in-migrants were from Uttar Pradesh (28.5 per cent), followed by Karnataka (14.7 per cent), Madhya Pradesh (8.5 per cent), Gujarat (7.6 per cent), Bihar (7.1 per cent) and Andhra Pradesh (6.0 per cent).

11.17 The net addition in the State's population in 1991-2001 decade was 1.80 crore, of which 32.80 lakh (18.2 per cent) were in-migrants. The number of out-migrants was 8.97 lakh, thus the net in-migrants in the State were 23.83 lakh. On the contrary, considering the natural growth of population in the State the difference between Crude Birth Rate (CBR) and Crude Death Rate (CDR) from Sample Registration Scheme for the period 1991 to 2000 works out to 1.7 per cent per annum indicating about 42 lakh net in-migrants in the State during the decade 1991-2001. Thus the net number of in-migrants in the State as reported by the Census-2001 seems to be at much lower level.

Birth rate, Death rate and Infant Mortality rate

11.18 The birth rate, death rate and infant mortality rate for Maharashtra, based on Sample Registration Scheme (SRS), for the year 2000 were 18.5, 6.7 and 35 respectively. These rates were much less than that for India, which were 23.5, 7.5 and 57 respectively. Detailed information for Maharashtra and India is given in Table No.48 of part II.

11.19 Maharashtra State has always remained on the fore-front in implementing various family welfare programmes. However, the population of the State is multiplied by 2 times between 1961 to 2001. As a population control measure, the targets set by the Government are given in Table No.11.6. With rigorous implementation of the health programme the State may achieve the targets as envisaged in the population policy.

Table No. 11.6

Targets set under new population policy for Maharashtra

Indicator	Revised Target by 2010	Achievement by 2006
Crude Birth Rate*	15	18.5
Crude Death Rate †	5	6.7
Total Fertility Rate ‡	2.0	2.1 ††
Infant Mortality Rate §	25	35
Neo-natal Mortality Rate ¶	20	26 †

* Crude Birth Rate and Crude Death Rate are per thousand population.

‡ Total Fertility Rate is per female in reproductive age group of 15 to 49 years.

† Based on National Family Health Survey-III.

†† For 2004

§ Infant Mortality Rate and Neo-natal Mortality Rate per thousand live births.

EMPLOYMENT, POVERTY ERADICATION AND HUMAN DEVELOPMENT INDICATORS

Employment

Employment estimates

12.1 These estimates are based on state sample under National Sample Survey (NSS) 50th, 55th and 61th round conducted during 1993-94, 1999-2000 and 2004-05 respectively. The latest state sample data of NSS 61st round shows an increasing trend in employment growth rate, whereas, in earlier periods it had showed a declining trend. Employment growth had been estimated to have increased from an annual average rate of 0.52 per cent in the period 1993-94 to 1999-2000 to 3.35 per cent in the period 1999-2000 to 2004-05. There was also a sharp increase in the annual average growth rate of additional of the labour force from 0.66 per cent in the first period to 3.36 per cent in the second period. The distinct upswing in employment has translated into additional 66 lakh new jobs during 2000-2005, of which, 29 lakh were from agricultural sector. During 2004-05 agriculture continued to account for the largest share in employment at 56 per cent; services were second at 28.5 per cent while share of manufacturing was at 10.6 per cent.

12.2 Sectorwise employment as per various NSS rounds is shown in Table No. 12.1.

12.3 The percentage distribution of workers in the State as per 1991 and 2001 censuses is presented in Table No. 12.2.

12.4 The proportion of workers in agriculture and other agricultural activities was 62.1 per cent in 1991 whereas it has been reduced to 55 per cent in 2001. The proportion of 'workers in other sector' increased from 36.2 per cent to 42.4 per cent. This may indicate that, there was a shift of workforce from agriculture to other sectors in the last decade.

Table No. 12.1
Employment in various sectors

Sectors	1993-94	1999-2000	2004-05
Agriculture, forestry & fishing	223.8 (63.0)	213.0 (58.2)	242.0 (56.0)
Mining & quarrying	1.0 (0.3)	1.4 (0.4)	1.3 (0.3)
Manufacturing	36.6 (10.3)	38.2 (10.4)	45.8 (10.6)
Electricity, Gas & Water Supply	1.4 (0.4)	1.2 (0.3)	0.8 (0.2)
Construction	13.5 (3.8)	16.8 (4.6)	19.0 (4.4)
Trade, hotels & restaurant	25.6 (7.2)	36.8 (10.1)	50.6 (11.7)
Transport, storage & communication	11.4 (3.2)	14.1 (3.8)	19.4 (4.5)
Financing, insurance, real estate and business services	5.6 (1.6)	7.8 (2.1)	12.0 (2.8)
Community, social & personal services	36.2 (10.2)	37.0 (10.1)	41.1 (9.5)
Total employment	355.1 (100.0)	366.3 (100.0)	432.0 (100.0)

Note: 1. Figures in brackets denote percentage to total employment.
2. The figures are derived from the State sample data of NSS 50th, 55th & 61st Round.

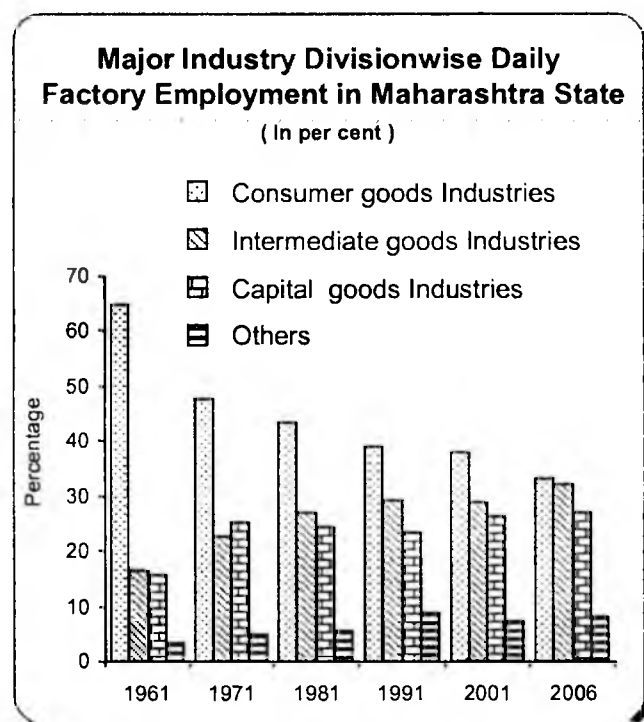
Table No. 12.2
Percentage distribution of workers as per 1991 and 2001 censuses

Class of workers	1991	2001
Cultivators	34.0	28.7
Agricultural labourers	28.1	26.3
Household Industry *	1.7	2.6
Other sectors	36.2	42.4
Total	100.0	100.0
Total workers	3.39	4.12
(In crore)		

* This relates to production, processing, servicing, repairing and making or selling of goods in household industry.

Factory Employment

12.5 The factories with power and employing 10 or more workers and those without power employing 20 or more workers in manufacturing process are registered under sections 2m(i) and 2m(ii) respectively, while the factories with power and employing less than 10 workers and those without power employing less than 20 workers are registered under section 85 of the Factories Act, 1948. The employment in these factories is covered under factory employment. The average daily factory employment in the State was 12.81 lakh in 2006 as against 12.58 lakh in 2005. The proportion of female workers in the total factory employment has remained almost the same (at 7 per cent) during 2006 as in the earlier year. The proportion of the factory employment during 2006 in the consumer goods industries, intermediate goods industries and capital goods industries was 33.0 per cent, 32.1 per cent and 26.8 per cent respectively. Although the share of the textiles industry in the factory employment is reducing over the years, it is still on the first position in all the industry divisions with 14.8 per cent of the total factory employment. It is observed that the proportion of factories employing less than 50 workers was 83 per cent with 29 per cent share in the total factory employment. The details of the factory employment in the State are presented in the Table Nos. 50, 51 and 52 of Part II of this publication.

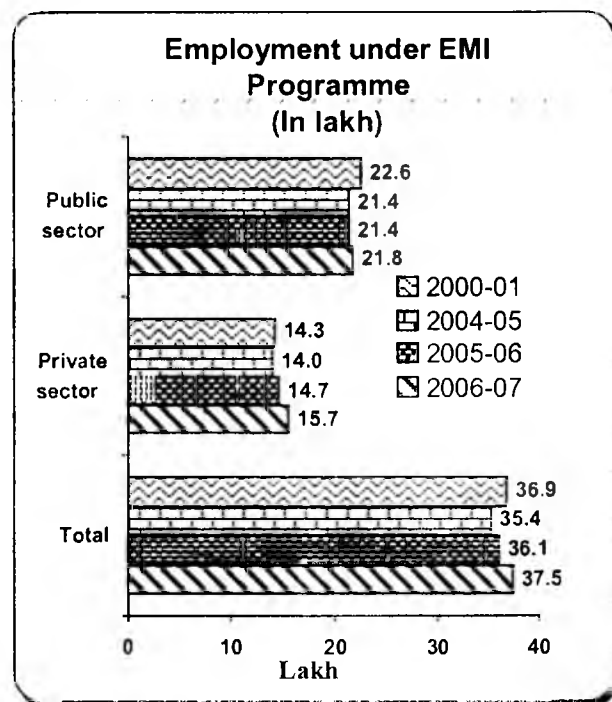

Newly registered factories

12.6 The number of factories newly registered under the Factories Act, 1948 was 1,208 in 2006 as against 1,652 in 2005. The employment opportunities in these newly registered factories in 2006 were about 90 thousand as against 70 thousand in 2005. During 2006, amongst the newly registered factories, 45 per cent factories were employing 50 or more workers as against 28 per cent factories in 2005. The employment generated by these newly registered factories was mainly in the following types of industries: (i) Fabricated metal products (11.6 per cent), (ii) Textiles (10.2 per cent), (iii) Basic metals (8.1 per cent), (iv) Chemicals (7.2 per cent) and (v) Food products (4.1 per cent).

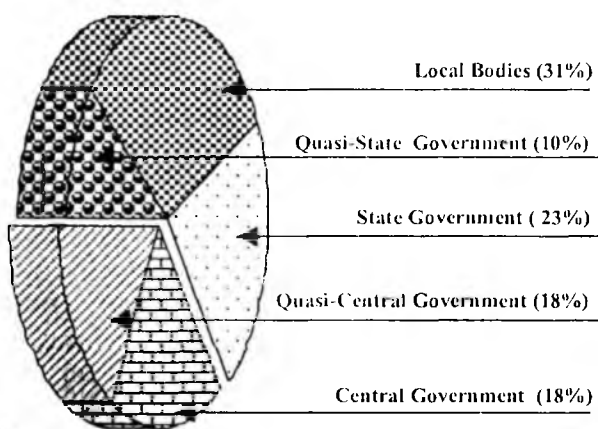
Employment Market Information Programme

12.7 The information about the number of establishments in public and private sectors and employment therein is collected quarterly under the Employment Market Information (EMI) programme. Under this programme, data on employment is collected on regular basis from public and private sector establishments, those employing 25 or more employees in Greater Mumbai and 10 or more employees in the rest of the State.

12.8 The total employment in the public and private sector establishments reported under EMI programme as on 31st March, 2007 was 37.5 lakh (in public sector 21.8 lakh and in private sector 15.7 lakh) which was more by 3.9 per cent than that of 36.1 lakh reported as on 31st March, 2006. Of the total employment reported under EMI at the end of March, 2007, female percentage was 17. Of the 21.8 lakh employment in the public sector as at the end of March, 2007, the share of local bodies was maximum at 31 per cent and share of Quasi-State Government was lowest at 10 per cent.

Distribution of Public sector employment reported under EMI programme as at the end of March, 2007

Employment in the State Government and Local Bodies

12.9 As per the Census of Government Employees, 2005, the total number of regular and other employees in State Government and local

Table No. 12.3

Employees in State Government and Local Bodies as on 1st July, 2005

(In lakh)

Category	Regular	Others@	Total	Of which, females percentage
State Govt.	5.25	0.78	6.03	17
Z.Ps. (33)	3.02	1.42	4.44	46
M. Councils (222)	0.53	0.04	0.57	26
M. Corpns. ** (21)	1.26	-	1.26	28
Total	10.06	2.24	12.30	29

@ Covers daily wage/honorary and part-time employees

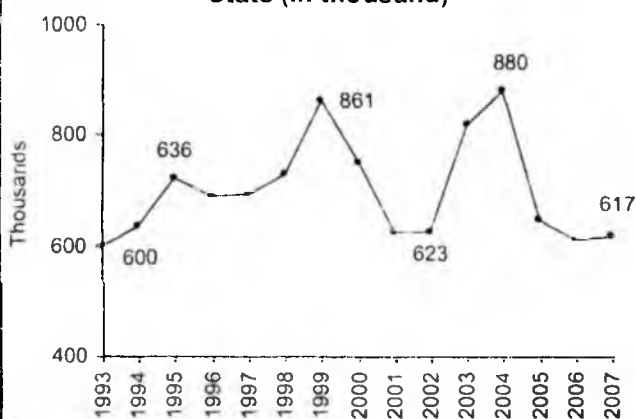
** Breakup as regular and other employees is not available/ excluding Greater Mumbai

bodies was 12.30 lakh, of which 6.03 lakh employees were in the State Government, 4.44 lakh in Zilla Parishads, 0.57 lakh in Municipal Councils and 1.26 lakh in Municipal Corporations (excluding Greater Mumbai). The details are given in Table No. 12.3.

Employment and Self-Employment Guidance Centres

12.10 The trend in number of persons newly registered in the Employment and Self-Employment Guidance Centres (ESGC) in the State during the last 15 years is shown in the graph. The data about registrations, vacancies notified and placements effected are given in Table No.53 of Part - II.

Registration in the Employment & self Employment guidance centres in the State (in thousand)

12.11 The number of persons on the Live Register of Employment and Self-Employment Guidance Centres as at the end of December, 2007 is given in the Table No. 54 of Part-II.

12.12 The anti-poverty programmes have been strengthened in order to generate additional employment, create productive assets, impart technical and entrepreneurial skills and raise income level of the poor. The government was long realised that employment intensive growth can only make continued poverty reduction possible and the EGS was the outcome of this. Apart from EGS, other major poverty alleviation and employment generation programmes implemented in the State are *Sampoorna Gramin Rojgar Yojana (SGRY)*, *National Rural Employment Guarantee Scheme*, *Swarna Jayanti Gram Swarajgar Yojana*, *Swarna Jayanti Shahari Rojgar Yojana* and *Prime Minister's Rojgar Yojana*.

State Sponsored Employment Schemes/ Programmes

(1) Employment Guarantee Scheme

12.13 The Employment Guarantee Scheme (EGS) is being implemented in the State since 1972. The fundamental objective of the scheme is to provide gainful and productive employment to the people who are in need of work and are prepared to do unskilled manual work, on the principle of 'Work on Demand' in the rural areas and in the areas of 'C' class municipal councils. Data regarding number of works, persondays provided and expenditure incurred under EGS for the latest periods are given in Table No.12.4.

Table No. 12.4
Number of works, persondays and expenditure incurred under EGS

Year	No. of works completed (Ending March)	Persondays provided (Crore)	Expenditure incurred (Rs. in crore)
2002-03	42,500	15.5	889
2003-04	68,782	18.5	1,051
2004-05	74,724	22.2	1,259
2005-06	20,722	16.9	983
2006-07	12,336	4.7	640

During 2006-07, work of 4.7 crore persondays was provided under EGS as against 16.9 crore persondays provided during 2005-06. The average per day labour attendance under EGS during 2005-06 and 2006-07 was 2.3 lakh and 1.3 lakh respectively. Of the completed works during 2006-07 under EGS, soil conservation and land development works together accounted for 32 per cent and irrigation works also accounted 32 per cent. It appears that employment so provided and expenditure incurred under EGS is reducing during last two years. This may be due to the introduction of similar scheme viz. National Rural Employment Guarantee Scheme (NREGS) by Government of India. In near future, it envisages that NREGS is likely to be introduced in all districts in the state. Therefore, it has become necessary to review the present structure of the EGS scheme whether to continue it in the same format or change according to the need. Information about categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the EGS in Maharashtra State is given in the Table No. 55 of Part-II.

(2) Employment Promotion Programme

12.14 Under this programme, groups of educated unemployed who are registered in ESGCs are given training for acquisition upgradation of skills for enabling them to secure employment. The number of candidates placed under training during 2006-07 was 9,670 as against 8,456 during 2005-06. The number of trainees who completed training during 2006-07 was 4,842 as against 6,206 during 2005-06. Of the trained candidates, the number of candidates absorbed in various jobs during 2006-07 was 1,011 as against 1,232 absorbed in the previous year. The number of candidates placed under training during 2007-08 up to the end of December was 7,467 of which 1,095 (14.7 per cent) were females as compared to the 7,352 candidates placed under training during the corresponding period of the previous year, of which 408 candidates (5.5 per cent) were females.

(3) Seed Money Assistance Programme

12.15 Under this programme, the educated unemployed who are domiciled in Maharashtra and have passed minimum standard-VII or are ITI trained are given 'Seed Money Assistance' to the extent of 15 per cent of the project cost, subject to a limit of Rs.3.75 lakh for project cost up to Rs. 25 lakh. Under this programme, during 2006-07, Rs.5.5 crore were given as assistance to 1,295 beneficiaries. During April to December, 2007, assistance of Rs.3.3 crore was given to 595 beneficiaries as against Rs. 2.5 crore given as assistance to 560 beneficiaries during the corresponding period of the previous year.

(4) Apprenticeship Training Programme

12.16 Under this programmes the number of apprentices undergoing training in various trades during the academic year 2007-08 (July to June) is 33.5 thousand, which is 7.0 per cent more than apprentices (31.3 thousand) having undergone training during the previous academic year.

(5) Entrepreneurial Development Training Programme

12.17 The programme intends to motivate and train the educated unemployed youths to take up self-employment. Training programmes are arranged by the Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) and other non-government institutions approved by the Directorate of Industries. Under this programme

During 2006-07, the number of youths trained was 26,218 and the number of youths trained during 2007-08 up to the end of December was 1,680.

Centrally Sponsored Employment Programmes

1) Sampoorna Gramin Rojgar Yojana

12.18 In Maharashtra State, this scheme was being implemented since January, 2002 in all the districts (except Greater Mumbai). However, in the year 2006-07 and 2007-08, 12 and 6 districts respectively have been transferred to National Rural Employment Guarantee Scheme. Currently this scheme is implemented in remaining 15 districts only.

12.19 The primary objective of the scheme is to provide additional employment in all rural areas for providing food security and also to improve nutritional level of the poor masses. The secondary objective is to create durable community, social and economic assets and infrastructural development in rural areas. Cash component of the expenditure of the scheme is borne between Central and the State Government in the ratio 75:25. The cost of kind component (foodgrains) is borne 100 per cent by the Government of India. Under this scheme, 5 Kg. of foodgrains (wheat/rice) is made available per personday to the workers at a rate of Rs. 5 per Kg. for wheat and Rs. 6 per Kg. for rice. The remaining wages are paid in cash after deducting the cost of foodgrains. The scheme is implemented by Zilla Parishads, Panchayat Samitis and Gram Panchayat.

12.20 Under this scheme during 2006-07, employment of 4.5 crore persondays was provided, against 6.6 crore persondays provided during 2005-06. During 2007-08, by the end of November, an amount of Rs.193.5 crore was made available (including unspent balance of Rs. 8.56 crore of the last year) against which an expenditure of Rs. 136.06 crore was incurred and employment of 1.37 crore persondays was provided.

2) National Rural Employment Guarantee Scheme

12.21 The Centrally sponsored National Rural Employment Guarantee Scheme in the Ist phase is

being implemented since February, 2006 in rural areas of 12 districts of Maharashtra. In the IInd phase this scheme was introduced in six more districts namely Thane, Osmanabad, Buldhana, Akola, Washim and Wardha. Under this programme, 32,30,657 families have been registered and 28,86,893 job cards are issued upto November, 2007. Employment has been provided to 6,22,743 families. Since inception of the scheme an expenditure of Rs. 262.73 crore was incurred and 2.88 crore persondays are generated upto November 2007.

(3) Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana

12.22 *Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana* (SGSY) has been started in the state in April 1999. This scheme intends to bring the assisted poor families above the poverty line within three years by providing them income generating assets through a mix of bank credit and Government subsidy. The financial pattern of this scheme is 75:25 basis between Central and State Government. Under this programme, either individuals or Self Help Groups (SHGs) are given assistance. This programme lays more emphasis on group approach, under which the rural poor are organised into Self Help Groups. The beneficiaries are known as Swarajgaris under this programme. Under SGSY during 2006-07, subsidy of Rs.81.09 crore and credit of Rs.144.43 crore was disbursed to 84,707 swarajgaris (individuals and SHGs). During 2007-08 by the end of December, 2007 a subsidy of Rs. 46.24 crore and credit of Rs. 86.22 crore was disbursed to 49,054 swarajgaris as against the subsidy of Rs.38.01 crore and credit of Rs.66.80 crore disbursed to 39,273 swarajgaris during the corresponding period of the previous year. During 2006-07, out of the 84,707 swarajgaris, 70,356 swarajgaris (83 per cent) were females. The female component remained the same during 2007-08 by the end of December.

12.23 During 2006-07, out of the total 84,707 swarajgaris, 76,458 were from 7,345 SHGs. During 2006-07, the proportion of female swarajgaris in SHG to total swarajgaris was 89 per cent, which was 83 per cent during current year upto December, 2007. The details of subsidy and credit given to SHG swarajgaris are given in Table No. 12.5.

Table No. 12.5
**Subsidy and credit given
 to SHGs under SGSY**

Year	SHGs Assisted (No.)	SHG Swarogaries (No.)	Subsidy (Rs.in crore)	Credit (Rs.in crore)
2003-04	4,266	45,074	44.24	66.79
2004-05	5,603	59,194	69.55	110.58
2005-06	6,191	65,239	59.56	96.46
2006-07	7,345	76,458	71.01	122.49
2007-08*	4,224	44,227	40.40	73.40

* Upto the end of December, 2007

(4) *Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana(SSRY)*

12.24 *The Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana* has been started by the Central Government in December 1997, replacing three schemes viz. Nehru Rojgar Yojana, Urban Basic Services for Poor and Prime Minister's Integrated Urban Poverty Eradication Programme. The Central and the State Government provide the funds to the scheme in the ratio of 75:25. This scheme seeks to provide employment to the urban unemployed or underemployed living Below Poverty Line and educated minimum upto standard-IX by encouraging them for setting up self-employment ventures or by providing wage employment. This scheme comprises of two sub-schemes viz. Urban Self Employment Programme (USEP) and Urban Wage Employment Programme (UWEP).

12.25 The progress of scheme during 2006-07 and 2007-08 (upto Sept.) is given in table No.12.6.

Table No. 12.6

Beneficiaries and expenditure incurred under SSRY

(Rs. crore)

Programme	2006-07		2007-08 (upto Sept.)	
	No. of beneficiaries	Expenditure	No. of beneficiaries	Expenditure
Urban self-employment	2,918	1.44	327	0.15
Training of Self-employment	17,192	4.88	5,355	1.67
Urban wage employment	76,000*	2.96	7,000*	0.57

* Persondays

(5) *Prime Minister's Rojgar Yojana*

12.26 *The Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY)* is implemented both in the urban and rural areas of the State since 1993 with a view to provide self employment to the educated unemployed youths. Any person between the age group of 18 to 35 years (SC/ST, ex-servicemen, handicapped and women have age relaxation upto 10 years), VIIIth passed or I.T.I. passed or having undergone Government technical course for 6 months and permanent resident of Maharashtra for at least last three years and whose annual income is upto Rs.1,00,000 per annum is eligible for assistance. For business activity, Rs.2 lakh and for industry and service, Rs. 5 lakh as project cost is provided under this scheme. If two or more eligible persons join together in partnership, Rs. 10.00 lakh as project cost is provided under this scheme. The Government of India provides subsidy @ 15 per cent of the project cost, subject to a ceiling of Rs. 12,500 per entrepreneur. An entrepreneur is required to contribute between 5 to 16.25 per cent of the project cost as margin money. The balance is to be sanctioned as loan by the banks. During 2006-07, Rs. 197.92 crore loan was sanctioned by banks to about 36,750 beneficiaries and during 2007-08 by the end of December, Rs. 99.29 crore loan was sanctioned to 15,602 beneficiaries. The performance of centrally sponsored employment programmes implemented in Maharashtra State is given in Table No. 56 of Part-II.

Industrial Relations

12.27 The number of work stoppages (strikes and lockouts) decreased from 23 during the period of January to December 2006 to 22 during January to December 2007. The number of workers (6,088) involved in the work stoppages during January to December, 2007 was lower by 18 per cent than that in the corresponding period of 2006. The number of persondays lost due to work stoppages including continuing work stoppages of earlier year was lower by 12 per cent and stood at 9.55 lakh during January to December, 2007 against 10.85 lakh persondays lost during January to December, 2006. The details of industrial disputes in Maharashtra State are given in Table No.57 of Part-II.

Closed Industries

12.28 The number of small scale, medium and large scale industries closed down in the State and the workers affected are given in Table No.12.7.

Table No. 12.7
Industries closed down and
workers affected

(In numbers)

Year	Small Scale Industries		Medium & Large Scale Industries	
	Closed down	Workers affected	Closed down	Workers affected
2002-03	6,249	28,996	339	45,509
2003-04	4,686	29,371	213	51,804
2004-05	2,566	12,830	343	33,621
2005-06	2,216	11,779	17	11,723
2006-07	217	1,661	11	1,707
2007-08*	50	690	-	-

* Upto the end of October, 2007

12.29 The data in table No. 12.7 reveals that the number of small scale industries (SSI) units closed down and the number of workers affected thereby has been reducing over the years which is a good sign for healthy industrial atmosphere.

Poverty

12.30 Poverty leads to a poor quality of life, deprivation, malnutrition, illiteracy and at the end it results in low human development. Poverty reduction has been an important goal of

development planning since the formation of the State.

12.31 Generally, the incidence of poverty is expressed as percentage of people living below poverty line to the total population. Based on the NSS 61st Round (July 2004 - June 2005), latest estimates of poverty prepared by Planning Commission have shown a declining trend in the State from 36.9 per cent in 1993-94 to 30.7 per cent in 2004-05. However, in absolute number, the population below poverty line has increased by 12.15 lakh in the same period. This increase was mainly on account of increase in below poverty line population in urban areas only.

12.32 The poverty estimates based on latest NSS 61st Round reveal that the poverty ratio in the State is 30.7 per cent, more by 3.2 percentage points than that of All-India (27.5 per cent) and as regards the population below poverty line in absolute number, the State stands third amongst major states in the country after Uttar Pradesh and Bihar. Maharashtra, Tamil Nadu and West Bengal were having about the same level of incidence of poverty in 1993-94, but in 2004-05 poverty ratios for the states Tamil Nadu and West Bengal are much less than that of Maharashtra. The incidence of poverty for major states based on NSS central sample results are shown in Table No.12.8.

Table No.12.8
Percentage of population below poverty line for major states

State	1993-94			2004-05		
	Rural	Urban	Total	Rural	Urban	Total
Orissa	49.7	41.6	48.6	46.8	44.3	46.4
Bihar	58.2	34.5	55.0	42.1	34.6	41.4
Madhya Pradesh	40.6	48.4	42.5	36.9	42.1	38.3
Uttar Pradesh	42.3	35.4	40.9	33.4	30.6	32.8
Maharashtra	37.9	35.2	36.9	29.6	32.2	30.7
Karnataka	29.9	40.1	33.2	20.8	32.6	25.0
West Bengal	40.8	22.4	35.7	28.6	14.8	24.7
Tamil Nadu	32.5	39.8	35.0	22.8	22.2	22.5
Rajasthan	26.5	30.5	27.4	18.7	32.9	22.1
Andhra Pradesh	15.9	38.3	22.2	11.2	28.0	15.8
Kerala	25.8	24.6	25.4	13.2	20.2	15.0
All-India	37.3	32.4	36.0	28.3	25.7	27.5

Human Development

12.33 The people's choices are unlimited and often undergo changes over the passage of time. Human development can be defined as the process of meeting these enlarged choices. The three most essential aspirations are to lead a long and healthy life, to acquire knowledge and to enjoy a decent standard of living. Considering these, human development index (HDI) is worked out. Generally, longevity is measured in terms of life expectancy at birth, knowledge is measured in terms of adult literacy rates (literacy rate of persons of age 15 years & above) and combined gross enrolment ratios and the decent standard of living is measured by per capita gross domestic product in terms of purchasing power parity (PPP) in US\$.

12.33.1 The human development indices (HDIs) of major states, as per the National Human Development Report 2001, are given in

Table No. 12.9
Human Development Index of
Major States

State	1981		1991		2001	
	HDI	Rank	HDI	Rank	HDI	Rank
Kerala	0.500	1	0.591	1	0.638	1
Punjab	0.412	2	0.475	2	0.537	2
Tamil Nadu	0.343	7	0.466	3	0.531	3
Maharashtra	0.363	3	0.452	4	0.523	4
Haryana	0.360	5	0.443	5	0.509	5
Gujarat	0.360	4	0.431	6	0.479	6
Karnataka	0.346	6	0.412	7	0.478	7
West Bengal	0.305	8	0.404	8	0.472	8
Rajasthan	0.256	12	0.347	11	0.424	9
Andhra Pradesh	0.298	9	0.377	9	0.416	10
Orissa	0.267	11	0.345	12	0.404	11
Madhya Pradesh	0.245	14	0.328	13	0.394	12
Uttar Pradesh	0.255	13	0.314	14	0.388	13
Assam	0.272	10	0.348	10	0.386	14
Bihar	0.237	15	0.308	15	0.367	15
All India	0.302	--	0.381	--	0.472	--

Table No. 12.9. In the report, HDIs are calculated using the following indicators :

1) Per capita consumption expenditure (Based on NSS estimates) .

2) Literacy rate for the age group 7 years and above as per population census 2001.

3) Life expectancy at age one as per Census 2001 data and infant mortality rate based on SRS data.

12.33.2 The HDIs for different revenue divisions of the State are worked out using Census, 2001 data as per the procedure laid down by United Nations Development Project (UNDP). The same are given in Table No. 12.10. The HDI for Maharashtra and HDI for all revenue divisions in the State are higher than the HDI of India. The HDI of Maharashtra is at par with HDI of Bolivia which is at 114th position in the world. The HDI of Mumbai (0.746) is at par with that of Georgia which is at 88th rank in the world. The HDI of Mumbai is higher than the HDI of Sri Lanka (0.729) and China (0.721).

Table No. 12.10
Human Development Indices - 2001

Division	Life expectancy at birth (Years)	Adult literacy rate	Combined Gross enrolment ratio	HDI
Konkan*	71.4	80.8	72.3	0.723
Nashik	68.9	68.5	71.1	0.638
Pune	73.0	73.3	75.6	0.696
Aurangabad	68.5	61.3	73.6	0.613
Amravati	67.6	73.5	74.6	0.636
Nagpur	65.5	74.3	77.6	0.646
Maharashtra	69.6	72.9	73.8	0.672
India	63.3	58.0	56	0.590

* Including Mumbai.

Source: 1) Directorate of Economics & Statistics, Maharashtra

2) Human development report, 2003

***

Education

13.1 Education is universally acknowledged as one of the key inputs contributing to the process of national and individual development. Since education plays a pivotal role in human development, it is necessary to increase the level of literacy by providing elementary education to all and to build technical skills to cater the needs of the economy by providing technical education to the aspirants. Keeping in view the importance of education in the socio-economic development of the country and constitutional obligation, various educational programmes are implemented. All educational programmes implemented in the State, reforms therein and future policy are based on educational restructuring policy, national policy on education and the policy of Central Educational Advisory Board.

13.2 Educational programmes, especially for primary education, are executed through collaborative efforts of the State Government and local bodies. Though the major responsibility for basic education lies with the State Government, the local self-government bodies, both in rural and urban areas, have also been associated with school education in order to make the education system more responsive to local conditions and facilitate community participation.

Educational progress

13.3 Universalisation of primary education has led to massive demand for secondary education. In the field of secondary education, non-government institutions are performing important role. In Maharashtra State, a large number of schools are run by private organisations and most of them are Government aided. In addition to this, local bodies like municipal corporations, municipal councils are also running secondary schools in their jurisdictions, resulting into phenomenal increase in the enrolment. The teacher-student ratio for

primary schools remained almost the same from 1990-91 to 2000-01 at 39 and thereafter it decreased to 34 in 2007-08. However, this ratio for secondary and higher secondary institutions taken together has increased from 32 students in 1990-91 to 38 students in 2007-08. The educational progress in the State from 1960-61 onwards is presented in Table No. 58 of part II of this publication.

13.4 The estimated number of primary, secondary and higher secondary schools in the State and the enrolment therein for 2006-07 and 2007-08 are given in Table No. 13.1.

Table No. 13.1

Number of primary, secondary and higher secondary schools and enrolment in Maharashtra State

(Teachers and enrolment in thousand)

Type of educational institution @	2006-07*	2007-08*
1. Primary		
1) Schools (I to VII)	69,330	69,330
2) (a) Enrolment	11,688	11,571
(b) <i>Of these, girls</i>	5,591	5,536
3) Teachers	340	341
2. Secondary		
1) Schools (I to X)	15,762	15,762
2) (a) Enrolment	5,709	5,824
(b) <i>Of these, girls</i>	2,655	2,708
3) Teachers	164	167
3. Higher Secondary		
1) Schools (I to XII)	3,914	3,914
2) (a) Enrolment	4,562	4,580
(b) <i>Of these, girls</i>	2,099	2,107
3) Teachers	114	117
4. Junior College		
1) Institutes (XI & XII)	663	663
2) (a) Enrolment	792	832
(b) <i>Of these, girls</i>	327	343
3) Teachers	13	14

* Estimated

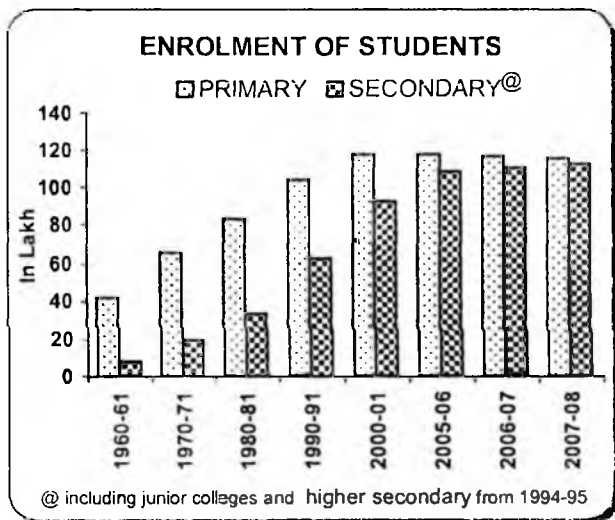
@ Excluding school level vocational education institutions

13.5 The enrolment according to group of standards in schools for the years 2006-07 and 2007-08 in the rural and urban areas of the State is given in Table No. 13.2.

Table No. 13.2
Enrolment of students by group of standards

Group of Standards		2006-07*	2007-08*
I—IV	Rural	5,599	5,614
	Urban	3,733	3,742
V—VIII	Rural	5,184	5,198
	Urban	3,456	3,465
IX—X	Rural	1,775	1,829
	Urban	1,183	1,220
XI—XII	Rural	728	696
	Urban	1,092	1,044

*Estimated

13.6 The State Government's total expenditure on primary, secondary and higher secondary education for the year 2006-07 was Rs. 10,372 crore, which was two per cent of the Gross State Domestic Product. The State Government's expenditure on primary, secondary and higher secondary education is given in Table No. 13.3.

Table No. 13.3
Expenditure incurred on primary, secondary and higher secondary education by the State Government

Year	Primary	Secondary	Higher secondary	Total
2002-03	4,039	3,004	478	7,521
2003-04	4,121	3,311	521	7,953
2004-05	4,474	3,614	551	8,639
2005-06	4,701	3,763	610	9,074
2006-07	5,508	4,194	670	10,372

A survey titled 'Annual Status of Education Report' (ASER) was carried out by a reputed NGO 'PRATHAM' during October - November, 2007 in rural parts of Maharashtra State in order to understand the educational status in respect of reading, writing and doing simple arithmetic operations, etc. for the children in the age group 6 to 14. The set of questions were canvassed in order of their standard from top to bottom and accordingly the percentage status (inclusive) was worked out.

Estimates for the rural Maharashtra

(A) Reading level : Percentage of children who can read (Marathi)

Std.	Nothing	Letter Word	Std.-1 text	Std.-2 text	Total	
I	12.2	43.0	32.2	7.5	5.1	100
II	3.5	15.7	32.5	31.6	16.7	100
III	1.9	6.2	17.1	38.0	36.8	100
IV	1.0	2.5	8.1	29.0	59.4	100
V	0.6	1.6	5.3	18.5	74.0	100
VIII	0.6	0.5	1.2	6.8	90.9	100

(B) Reading level : Percentage of children who can read (English)

Std.	Cannot read capital letters	Capital letters	Small letters	Simple words	Easy sentences	Total
I	72.0	16.8	7.6	2.6	1.0	100
II	48.0	25.5	17.2	6.6	2.7	100
III	30.3	25.9	22.5	15.5	5.8	100
IV	16.7	23.8	23.7	23.2	12.6	100
V	5.8	14.1	18.0	33.0	29.1	100
VIII	2.4	5.7	6.0	18.4	67.5	100

(C) Arithmetic level : Percentage of children who can

Std.	Do nothing	Recognise nos. between 1 to 9	10 to 99	Do subtraction	Do division	Total
I	10.5	52.5	31.2	5.1	0.7	100
II	3.4	22.4	50.1	21.4	2.7	100
III	1.9	10.0	36.0	42.3	9.8	100
IV	1.1	4.7	23.8	42.6	27.8	100
V	0.9	3.1	14.9	36.8	44.3	100
VIII	0.6	0.8	8.0	17.2	73.4	100

Source: Annual Status of Education Report (ASER-2007) prepared by 'PRATHAM' in Oct.- Nov., 2007

Sarva Shiksha Abhiyan

13.7 '*Sarva Shiksha Abhiyan*' is an effort to universalise elementary education by community-ownership of the school system. It is a response to the demand for quality basic education to all in the country. This programme is also an attempt to provide an opportunity for improving human capabilities to all children belonging to age group of 6 to 14 years, through provision of community-owned quality education and it is an opportunity for promoting social justice through basic education. '*Sarva Shiksha Abhiyan*' is known as '*Sarva Shikshan Mohim*' in Maharashtra. Execution of '*Sarva Shiksha Abhiyan*' is entrusted to autonomous institute Maharashtra Prathamik Shikshan Parishad, Mumbai for its effective implementation, '*Sarva Shikshan Mohim*' monitoring unit has been established at the Directorate of Primary Education, Pune. During the year 2006-07, under this scheme, provision of Rs. 1,168.32 crore was made and expenditure of Rs. 895.23 crore was incurred.

Mid Day Meal Scheme

13.8 Government of India has launched a countrywide Programme of Nutritional support to Primary Education through the State Governments, in order to give boost to universalisation of Primary Education by increasing enrolment, attendance and retention in Primary Education and to improve the standard of education.

13.8.1 Under this scheme all students in Std. I to V from Govt. aided schools, local bodies schools, aided, partly aided private schools, private schools eligible for grants, Vasti Shala, Centres under Mahatma Phule Education Guarantee Scheme, aided handicapped and dumb-deaf schools are being provided cooked meal in tribal areas from June 2002 and to students from other eligible schools from January 2003 onwards. For this scheme, the Government of India provides foodgrains (rice) free of cost and also provides reimbursement of transport charges @ Rs. 75 per quintal. The responsibility to provide cooked meal to students has been entrusted to Village Education Committee in local bodies school in rural areas, in urban areas to Educational Boards or Education Committees of Municipality/Municipal Corporation and in

the case of private aided schools, to the management. The State Government gives assistance for cooking meal at the rate of Re. 0.50 per student per school day. The Head Masters/teachers looking after this scheme are provided honorarium on the basis of strength of students.

13.8.2 Under this scheme, 80.92 lakh students were benefited upto March, 2007. A provision of Rs. 312.17 crore is made under this scheme for the year 2007-08. Out of this, State Government's share is Rs. 118.78 crore and Central Government's share is Rs. 193.39 crore.

Water, Toilet and Mid day meal status - Rural Maharashtra

Available facilities in schools	Percentage of schools	
	Std. I-IV/V	Std. I-VIII
No water provision	28.5	16.9
Water provision but not available	7.1	7.8
Water provision and available also	64.4	75.3
No toilet provision	15.5	8.6
Toilet provision but not being used	8.2	8.6
Toilet provision and in use	76.3	82.9
Mid day meal served on survey day	98.5	99.2

Source: Annual Status of Education Report (ASER-2007) prepared by 'PRATHAM' in Oct.- Nov., 2007

Vasti Shala

13.9 As a part of universalisation of education, the Government has fixed the norm to open a primary school within vicinity of 1.5 km. of a habitation having minimum population of 200. This norm for tribal areas is 1.0 km. vicinity and population 100. But still there are some habitations which do not fulfil this norm. For such habitations, the Government has started 'Vasti Shalas' as alternative education within a radius of 1.0 km. for at least 15 students. During 2006-07, under this scheme, in all 8,764 vasti shalas were functioning and total 1.87 lakh students were taking education, out of which 0.90 lakh were girls. During 2007-08, under this scheme, in all 8,665 vasti shalas are functioning and total 1.84 lakh students are taking education, out of which 0.88 lakh are girls.

Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana

13.10 For children working as child labourer in urban and rural areas, mainly in agricultural field, animal rearing and / or for shelterless, deprived from primary education due to poor economic condition, the 'Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana' is being implemented. Under this scheme, upto December 2007, total 5.24 lakh students have taken education from 27,020 centers in the State.

Women Education

13.11 During 2006-07, there were 1,998 primary schools, 925 secondary schools and 285 higher secondary institutions exclusively for girls, in the State. The percentage of girls in the total enrolment in primary, secondary and higher secondary schools in the State in 2006-07 was 48, 47 and 46 respectively. In 1985-86, when education for girls was made free upto standard X, the corresponding percentages were 44, 36 and 32 respectively. Enrolment figures, at least at primary school level, indicate that the girls' enrolment is matching to the sex ratio in the respective population group and the gender gap in enrolment at secondary and higher secondary school levels is also reducing fast in the recent years.

Ahilyabai Holkar Scheme

13.12 To promote education amongst girls, the State Government has started Ahilyabai Holkar Scheme providing free travel concession to girl students from 1996-97. Under this scheme, girls in the rural areas studying in standards V to X are provided free travel in Maharashtra State Road Transport Corporation buses to attend school, if such school is not available in their village. During 2006-07, about 14.44 lakh girls availed such facility. During 2006-07 under this scheme, Government of Maharashtra adjusted an amount of Rs. 77.25 crore from the dues of passenger tax by way of book adjustment of Maharashtra State Road Transport Corporation.

Attendance Allowance to Girls Learning in Primary Schools

13.13 With a view to increase the extent of attendance and to reduce the drop out rates of the school going girls, this scheme is being implemented in the State from 1992 for the girls

from below poverty line families in tribal sub-plan areas and the girls from below poverty line families from scheduled castes, scheduled tribes and vimukta jati / nomadic tribes in remaining parts of the State. Under this scheme one rupee per day per girl student is paid as attendance allowance for girls studying in Standard I to IV. During 2006-07, under this scheme, 3.96 lakh girl students were benefited and expenditure incurred was Rs. 8.72 crore. During 2007-08, Rs. 14.59 crore have been sanctioned and about 6.63 lakh girl students are expected to get benefit.

Maharashtra Cadet Corps

13.14 The objective of the scheme is to foster the qualities such as leadership, brotherhood, sportsmanship, national integrity, social service etc. among the students. This scheme has been restructured in the year 2000 and is implemented in all the schools for students of standards VII and IX. However, it is kept voluntary for the students. The school shall have at least one troop in it. Each troop shall consist of minimum 10 students in the school in urban areas, 50 in rural and 30 in tribal and hilly areas. The ratio of boys and girls should be maintained 50:50 as far as possible. During 2006-07, this scheme covered 21.76 lakh students and during 2007-08, about 24.32 lakh students are expected to get benefit.

Shikshan Sevak Yojana

13.15 The Government of Maharashtra has introduced various schemes for expansion as well as for the qualitative improvement of education, which has resulted in enormous rise in the education expenditure. For filling up the large number of vacant posts of teachers in the State, the Government has started *Shikshan Sevak Yojana* from 2000. The Government has given permission to appoint Shikshan Sevaks in all recognised / aided primary, secondary, high secondary schools and junior colleges, etc. The Shikshan Sevaks are being paid with Rs. 3,000 to Rs. 5,000 as honorarium per month according to their educational qualifications.

Drop Out Rates

13.16 The students' drop out rates are given in Table No. 13.4.

Table No. 13.4
Drop out rates of students
 (Percentage)

Dropout level		1980-81	1990-91	2000-01	2002-03
V	Boys	53	29	15	13
	Girls	63	39	19	14
VIII	Boys	65	47	35	31
	Girls	78	62	41	36
X	Boys	74	64	52	50
	Girls	86	76	57	55

DROP OUT RATE : FORMULA

DOR_(i,j) = Drop Out Rate of students for standard 'i' with reference to year 'j'

$$= 100 \times \left[1 - \left(\frac{B_{(i,j)}}{A_{(1,j+i)}} \right) \right]$$

where, B_(i,j) = No. of students on enrolment in standard 'i' for the year 'j'

A_(1,j+i) = No. of students on enrolment in the first standard in the year (j-i+1).

Adult Education

13.17 In order to eradicate the illiteracy in the age group of 15-35, National Literacy Mission was established in 1988. For effective implementation of the Literacy Programme, Maharashtra Rajya Saksharata Parishad was established in the year 1996, as per the guidelines of the National Literacy Mission. Total Literacy Campaign, Post Literacy Programme and Continuing Education Programme are being implemented in the State progressively. For effective implementation of Mass Literacy Programme, Zilla Saksharata Samiti (ZSS), a registered body is established in each district of State.

13.17.1 Total Literacy Programme (TLP) has been completed in all districts of Maharashtra State. The target fixed under this programme was to literate 69.80 lakh adult illiterates in the age group of 15-35, out of which 54.13 lakh completed the programme. Post Literacy Programme of one year duration is implemented after completion of TLP for retention and enhancement of literacy skills achieved by

neo-literates in TLP. 27 districts have completed this programme. The target of 51.98 lakh neo-literates in achieving skills of reading and learning was fixed. 46.15 lakh neo-literates were enrolled, out of which 37.94 lakh neo-literates have completed Post Literacy-I. After completion of post literacy programme, Continuing Education Programme is implemented in 26 districts of the State. Out of these, 13 districts have completed first year of Continuing Education Programme. Under this programme, total 16,672 centres are sanctioned. At present, 10,994 centres are functioning.

13.17.2 As per Census 2001, literacy percentage in the age group 15-35 years was 84.7 per cent, for males it was 91 per cent and for females it was 77 per cent. Still there are 52 lakh illiterates remaining to be covered under literacy programmes. Efforts are being made to cover all these remaining illiterates under total literacy programme and then in turn to Post Literacy and Continuing Education Programmes.

Free text books to primary students

13.18 In order to boost the literacy rate in the Panchayat Samiti areas where the female literacy rate is below the national average (i.e. 39.3 per cent as per 1991 census), the State Government is supplying free text books to all primary school students of standard I to IV from 1996-97 in 103 panchayat samiti areas in the State identified for this purpose. During 2006-07, under this scheme, 3.96 lakh students studying in standards I and II were benefited and expenditure incurred was Rs. 1.52 crore. During 2007-08, under this scheme, 3.94 lakh students (std. I & II) are expected to get benefit and expenditure of Rs. 2.91 crore is expected.

Book Bank Scheme

13.19 Objective of this scheme is to provide textbooks to students belonging to scheduled castes, scheduled tribes and vimukta jati/nomadic tribes and other deprived sections of the community. The Government has established book banks for the students of primary and secondary schools run by zilla parishads, municipal councils and municipal corporations and also by the recognised/aided secondary schools. The set of text books supplied is to be returned to the book bank at the end of academic year. The scheme covers the students upto standard X. During 2007-08, provision of

Rs. 3.72 crore is made and about 2.27 lakh students are expected to get benefit.

Sainiki Schools

13.20 The main objective of the scheme is to develop the spirit of nationality, co-operation, discipline, leadership, self confidence, valour and patriotism amongst the students. In 1996-97, the State Government has taken the decision to start sainiki school in every district by giving permission to non-government organisations. There are 42 sainiki schools in 33 districts are in operation (except Mumbai and Mumbai Suburban). Of these, four schools (in Pune, Aurangabad, Buldhana and Nagpur districts) are exclusively for girls. Intake capacity per class in these schools for standard V to XII is fixed at 45 students and 11,653 students are taking education in all these schools.

Higher Education

13.21 Higher education creates technical and skilled human resource as an important input necessary for the overall economic development. It covers education in agriculture, veterinary, medical, pharmaceutical, engineering, technical and vocational education, etc. along with general higher education.

13.21.1 There are four agriculture universities, one university for health science courses, one university for veterinary science, one technological and 12 non-agricultural universities in the State, including SNTD University, Mumbai which is exclusively for women, Yeshwantrao Chavan open University, Nasik for non-formal education and Kavi Kulguru Kalidas University, Ramtek established for conduct of studies, research, development and spread of Sanskrit language. In addition, there are six deemed universities in the State.

General Higher Education

13.22 The number of colleges for general education and other higher educational institutions and enrolment therein are given in the Table No. 13.5.

Agricultural Education

13.23 The number, intake capacity and admitted students in Government aided and unaided colleges affiliated to the four agricultural universities in the State are given in Table No. 13.6.

Table No. 13.5
**Colleges for general education
and other higher educational
institutions and enrolment**

(Teachers and enrolment in thousand)

Type of educational institution	2006-07*	2007-08*	Percentage increase
1. Colleges for general education			
(1) Number	2,233	2,270	1.7
(2) (A) Enrolment	1,056	1,130	7.0
(B) <i>Of these, girls</i>	455	482	5.9
(3) Teachers	30	31	3.3
2. Other higher educational institutions			
(1) Number	42	46	9.5
(2) (A) Enrolment	38	40	5.3
(B) <i>Of these, girls</i>	14	15	7.1
(3) Teachers	2	2	--
Total			
(1) Number@	2,275	2,316	1.8
(2) (A) Enrolment	1,094	1,170	6.9
(B) <i>Of these, girls</i>	469	496	5.8
(3) Teachers	32	34	6.2

* Estimated

@ Excluding Junior, Medical, Engineering & Agricultural Colleges and pre-degree vocational education institutions

Table No. 13.6
**No. of Agricultural Colleges, their
intake capacity and admitted
students during 2007-08**

Type of college	Aided			Unaided		
	No.	Intake capacity	Admitted students	No.	Intake capacity	Admitted students
Agriculture	13	1,564	1,564	25	2,400	1,736
Horticulture	4	132	132	10	960	265
Forestry	2	64	63	--	--	--
Fisheries	1	40	29	--	--	--
Agriculture Engineering	4	215	215	6	576	289
Food Technology	1	64	64	9	864	566
Home Science	1	32	29	--	--	--
Bio-Technology	1	32	32	5	480	356
Agriculture Marketing & Management	--	--	--	6	576	244
Total	27	2,143	2,128	61	5,856	3,456

13.23.1 Intake capacity and admitted students for post-graduation and Ph.D courses during 2007-08 are given in Table Nos. 13.7 and 13.8 respectively.

Table No. 13.7

Post Graduate courses, their intake capacity and admitted students during 2007-08

Courses	Intake capacity	Admitted Students
M.Sc. (Agriculture)	663	647
M.Tech. (Agri. Engg.)	52	37
M.Tech. (Food Science)	6	6
M.Sc. (Home Science)	12	10
M.F.Sc. (Fishery Science)	24	13
Total	757	713

Table No. 13.8

Ph.D. courses, their intake capacity and admitted students during 2007-08

Courses	Intake capacity	Admitted Students
Agriculture	99	61
Home Science	2	-
Fisheries	3	-
Total	104	61

Veterinary Education

13.24 Maharashtra Animal and Fishery Sciences University was established in Maharashtra in the year 2000. Under this university there are 6 veterinary, one dairy technology college and one fishery science college. The intake capacity and enrolment in these colleges are given in Table No. 13.9.

Table No. 13.9

Intake capacity and enrolment of students in veterinary, dairy technology and fishery science colleges during 2007-08

Faculty	Intake capacity	Enrolment	Curriculum period (in years)
Veterinary Colleges			
(1) Graduate (BVSc & AH)	287	225	5
(2) Post Graduate (MVSc)	186	137	2
(3) Doctorate (Ph.D.)	54	-	3
Dairy Technology College			
B.Tech, Dairy Technology	36	27	4
Fishery Science College			
B.F.Sc.	72	44	4

Medical Education

13.25 The State Government has established Maharashtra University of Health Sciences at Nashik in the year 1998 for integration of all the

health science courses. During 2007-08, there are 29 Allopathic, 58 Ayurvedic, 44 Homeopathic, 5 Unani and 24 Dental degree colleges/institutions in the State. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided and unaided) is given in Table No. 59 in part II of this publication. Apart from these health science colleges, there are 10 Medical colleges and 6 Dental Colleges in Maharashtra having Deemed University status.

Other Medical Courses

13.26 Several other courses such as Diploma in Medical Laboratory and Technology (D.M.L.T.), physiotherapy, occupational therapy, audiology and speech language pathology, prosthetics and orthotics are considered as health science courses. The number of institutions, their intake capacity and admitted students in respect of these courses for the year 2007-08 is given in Table No. 13.10.

Table No. 13.10

Number of institutions, their intake capacity and admitted students for other medical courses in the year 2007-08

Faculty	No. of institutions	Intake capacity	Admitted students
D.M.L.T.	10	176	176
Physiotherapy	17	510	510
Occupational Therapy	6	120	120
Audiology and Speech Language pathology	2	25	25
Prosthetics and orthotics	1	10	10

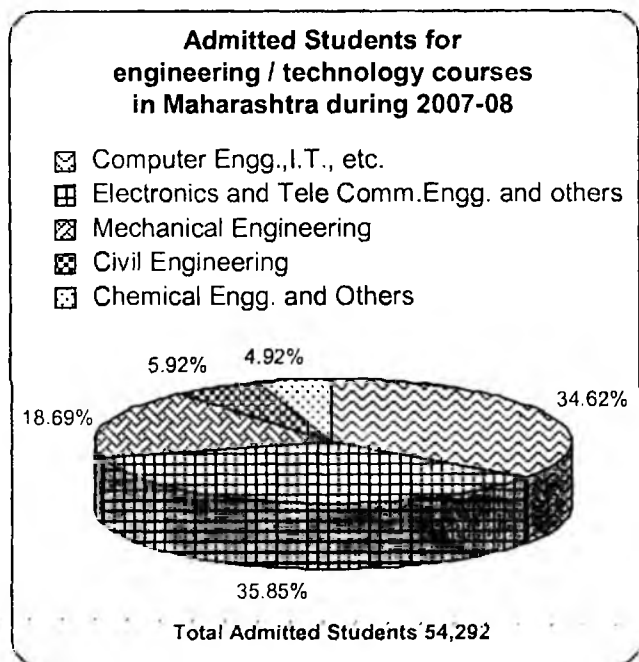
Nursing Education

13.27 During 2007-08, there are 40 basic nursing and 7 post-basic nursing degree institutions, 207 institutions of nursing diploma education (112 institutions of General Nursing and Midwifery Nursing [G.N.M.], 114 institutions of Auxiliary Nursing and Midwifery Nursing [A.N.M.], 19 institutions of G.N.M. and A.N.M.) and 5 institutions of post-certificate courses after G.N.M. nursing training in the State. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided and unaided) is given in Table No. 59 in part II of this publication.

Technical and Vocational Education

13.28 During the academic year 2007-08, there are 169 engineering degree colleges (excluding 5 autonomous institutions viz. VJTI, Mumbai, College of Engineering, Pune, UICT, Mumbai, SGGGS college, Nanded and Walchand

college, Sangli), 38 architectural degree and 139 management science colleges/ institutions in the State. In addition, there are 9 institutions of degree in hotel management and catering technology, 117 pharmaceutical science degree, 178 diploma in engineering and technology, 1 architecture diploma, 19 hotel management and catering technology (HMCT) diploma, 195 pharmaceutical science diploma, 73 institutions of M.C.A. (Master in Computer Application) and 617 industrial training institutions. Their intake capacity and total number of students admitted by type of institution (Government, Government aided and unaided) is given in Table No. 60 in part II of this publication. Dr. Babasaheb Ambedkar Technological University at Lonere, taluka Mangaon, district Raigad is included in engineering degree institutions.

13.28.1 The details of universitywise number of engineering degree colleges/institutions, their intake capacity and admitted students for the year 2007-08 are given in Table No. 13.11.

13.28.2 During the academic year 2007-08 students admitted for engineering degree courses were 54,292, out of which 15,323 were girls (28.2 per cent) and 414 (0.8 per cent) seats remained vacant.

13.28.3 Womens' participation in Degree courses is 28 per cent in Engineering/Technology, 35 per cent in Pharmacy, 24 per cent in Architecture, 12 per cent in HMCT, for PG level in MCA 32 per cent.

13.28.4 Ministry of Human Resource Development, Government of India, through National Project Implementation Unit has selected

**Table No. 13.11
Universitywise No. of engineering degree colleges/
institutions, their intake capacity and admitted
students in the year 2007-08**

University	No. of Institutions	Intake capacity	Admitted students
Mumbai University	45	13,820	13,489
Pune University	45	16,065	16,095
North Maharashtra University, Jalgaon	14	3,610	3,568
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, A'bad	13	3,352	3,379
Swami Ramanand Tirth Marathwada University, Nanded	3	870	815
Shivaji University, Kolhapur	13	5,190	5,293
Sant Gadge Baba Amravati University	11	3,270	3,204
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University	21	7,479	7,412
S.N.D.T. University, Mumbai	1	180	179
Dr. Babasaheb Ambedkar Technological University, Lonere (Raigad)	1	390	389
Solapur University	2	480	469
Total	169*	54,706	54,292

* Excluding 5 autonomous institutions having intake capacity 2,041 and the number of admitted students 2,089

17 institutes from Maharashtra for the Technical Education Quality Improvement Programme (TEQIP) and allocated Rs. 170.16 crore for these institutes and has released Rs. 159.66 crore. The cumulative expenditure incurred upto 31st December, 2007 was Rs. 147.17 crore.

13.28.5 The number of Art Colleges Institutions in the State, their intake capacity, and the number of admitted students for the year 2007-08 are given in Table No. 60 in part II of this publication.

Sports Academy

13.29 The objective of the Sports Academy is to produce maximum number of International sports persons and Olympic medalists from the State of Maharashtra. For development of sport persons of national and international standard from the students of 8 to 14 years age group by imparting them training for about 8 to 10 years the State Government in 1995 took the decision to establish Shiv Chhatrapati Kridapeeth at Pune. Under this sports scheme, 11 Krida Prabodhini were set up providing trainings for athletic, swimming, diving, volleyball, football, hand ball, wrestling, judo, hockey, cycling, triathlon, archery, rowing, shooting and gymnastics are given. The number of trainees during 2006-07 were 518, out of which 91 (18 per cent) were girls and in 2007-08 out of 495 selected trainees 93 (19 per cent) are girls.

Public Health

13.30 The United Nations Organisation's programme 'Health for all by 2020 AD' contemplates to expand the infrastructure for public health and medical care in order to insure quality medical services to a common man. To achieve this goal, the Government of Maharashtra has continuously been increasing allocation for health services in the state's plan. In the Annual Plan 2007-08, allocation for health services is increased to Rs.907.65 crore as compared to Rs.819.97 crore in 2006-07. The salient features of Health services in the XI FYP(2007-12) include population control, increase in health services at various stages, strengthening existing health services, extension of health services and increasing scope to rural, hilly & tribal areas to remove intra-regional and regional disparity, decentralisation and strengthening of regional referral services and substantial reduction in the Infant Mortality Rate, Maternal Mortality Rate & Birth Rate. Status in 2006 for some selected health indicators and targets suggested by Government of India for XI FYP for the State are given in Table No. 13.12.

Table No. 13.12
Health Indicators

Health Indicators	Status in 2006	Target for XI-FYP
Crude Birth Rate (CBR)	18.5	16
Crude Death Rate (CDR)*	6.7	5
Infant Mortality Rate (IMR)	35	17
Maternal Mortality Rate(MMR)	135	50
Neonatal Mortality Rate(NMR)*	26	20
Total Fertility Rate (TFR)	2.1	2.1

CBR/CDR :- Per 1,000 population
 IMR/NMR :- Per 1,000 live births
 MMR :- Per 1,00, 000 deliveries
 TFR :- Per female in reproductive age group of 15 to 49 years

Target upto 2010

13.31 Public Health Services refer to organised measures taken by Government to prevent diseases, promote health and prolong life of the people as a whole by ensuring quality, efficiency, accessibility, affordability and wide coverage. It also aims to protect, preserve and improve the health of people by creating nutritive, preventive and curative measures and constant follow-up. The State's health institutions include

1,054 public and government aided hospitals, 2,072 dispensaries and 1,812 primary health centres for rendering health services as at the end of 2006. The public health services have helped to improve the health standard of the people in the State, which is evident from the relatively low Crude Birth Rate(CBR) (18.5), low Crude Death Rate(CDR) (6.7) and low Infant Mortality Rate(IMR)(35) achieved at the end of 2006 in the State, as compared with the corresponding rates of CBR(23.5), CDR(7.5) and IMR(57) for All-India. Improvement in the indicator like infant mortality rate is a reflection of improvement in a large number of factors such as sanitation, drinking water, education of women and health services. Maharashtra has also shown continuous improvement in life expectancy at birth. During the period 1996-2001, the life expectancy at birth for males and females was 65.3 and 68.1 years respectively, which, as per projection for the period of 2006-10 is 67.9 years for males and 71.3 years for females. The details of vital statistics and medical facilities are given in Table No. 48 and Table No. 61 respectively in part-II of this publication. Some important health indicators for major states in 2006 are given in Table No. 13.13.

Table No.13.13
Health Indicators for major States-2006

States	CBR	CDR	IMR
Kerala	14.9	6.7	15
Punjab	17.8	6.8	44
West Bengal	18.4	6.2	38
Maharashtra	18.5	6.7	35
Andhra Pradesh	18.9	7.3	56
Karnataka	20.1	7.1	48
Orissa	21.9	9.3	73
Gujarat	23.5	7.3	53
Rajasthan	28.3	6.9	67
Madhya Pradesh	29.1	8.9	74
Bihar	29.9	7.7	60
Uttar Pradesh	30.1	8.6	71

Source : Sample Registration Scheme (SRS), 2006

National Family Health Survey

13.32 The report on National Family Health Survey 2005-06 (NFHS-3) provides information on population, health and nutrition for India and its states. Important information (provisional) on key indicators and their trends for Maharashtra are given in Table Nos. 13.14 (a) and (b).

Important Indicators and Trends

Table No.13.14(a)

NFHS-3

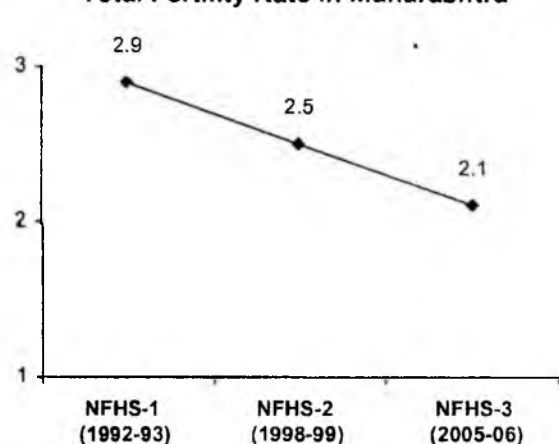
(Percentage)

Households	Rural	Urban	Total
Using piped drinking water	62.9	95.4	78.6
Having access to toilet facility	20.5	87.8	53.0
Living in a pucca house	21.8	74.5	47.3

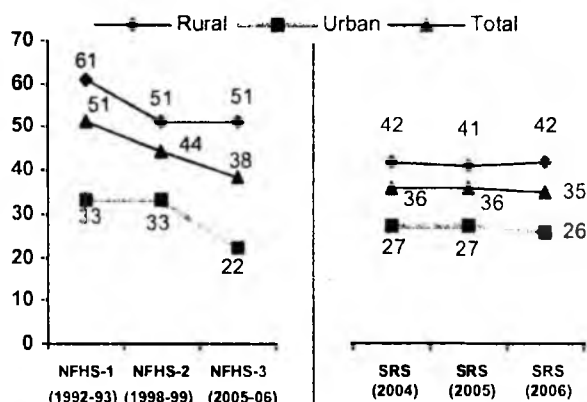
Table No. 13 .14 (b)

Item	NFHS-1 (1992-93)	NFHS-2 (1998-99)	NFHS-3 (2005-06)
Total Fertility Rate	2.86	2.52	2.11
Median age at first childbirth for women age 15-49 years	19.0	19.0	19.9
Married women with two living children wanting no more children (%)			
a. Two sons	81.7	93.5	95.5
b. One son, one daughter	79.2	85.3	92.8
c. Two daughters	37.6	41.4	55.1

Total Fertility Rate in Maharashtra

IMR in Maharashtra as per NFHS and SRS

Family Welfare

13.33 According to Census 2001, Maharashtra is the second largest state in India in respect of population after Uttar Pradesh. Large population creates strain on public utility, thereby affecting the quality of services. The State Government is implementing Family Welfare Programme to control population. The main objective of the Family Welfare Programme is to stabilize population and improve quality of life of the people. The effective implementation of population control programme has reflected in the relatively low birth rate of 18.5 in the State as compared with that of 23.5 for All-India for the year 2006. The percentage of eligible couples effectively protected by the various family planning methods was 66.9 as observed in the NFHS-3. It was also revealed that out of the total eligible couples, 53.2 per cent were covered under the sterilization methods.

13.33.1 The number of sterilization operations performed in the State during 2006-07 was 5.96 lakh as against 6.60 lakh during 2005-06. During 2007-08 upto the end of January 2008, the number of sterilization operations performed in the State was 4.34 lakh.

13.33.2 Though sterilization was the main stay of the Family Welfare Programme in the past, spacing in between the births of two children has become an equally important aspect. The Government is, therefore, giving more stress on propagation of spacing methods like Copper-T, Intra Uterine Device (IUD), Conventional Contraceptives etc. As a result, among all the protected couples, the percentage of couples protected by family planning methods other than sterilization is 12.0 as observed in the NFHS-3. During the year 2007-08 upto the end of January 2008, the number of Copper-T acceptors in the State was 3.07 lakh.

13.33.3 For effective impact of Family Welfare Programme on fertility, it is essential that the programme is accepted by younger couples having one or two living children. The average number of living children in the case of vasectomy acceptors has declined from 4.3 in 1971-72 to 2.6 in 2005-06 and that for tubectomy acceptors, it has declined from 4.5 to 2.4. In respect of I.U.D acceptors, it has declined from 2.3 in 1979-80 to 1.4 in 2005-06. Similarly, average age at acceptance has declined during the corresponding periods from 39.5 to 29.5 years

or vasectomy acceptors, from 32.4 to 25.8 years or tubectomy acceptors and from 27.4 to 22.7 years for I.U.D. acceptors, which is a good sign. For every vasectomy acceptor above the poverty line the incentive provided by State and Central Government is Rs.351 and Rs.150 respectively whereas the incentive provided to every vasectomy acceptor below poverty line by State and Central Government is Rs.351 and Rs.500 respectively (i.e. Total incentive of Rs.501 for person above poverty line and Rs.851 for person below poverty line).

National Rural Health Mission

13.34 National Rural Health Mission (NRHM) has been launched by Government of India from April 2005 for the period of 2005-2012. The aim of NRHM is to improve the availability of and access to quality health care, especially for those residing in rural areas, poor people, women and children. Immunisation, nutrition programme and other health programmes are implemented under this mission to reduce Infant Mortality Rate, Maternal Mortality Rate and Total Fertility Rate. Reproductive and Child Health Programme, National Disease Control Programme, Integrated Child Development Service Programme and other Family Welfare Programme are also included under this mission. In Maharashtra under NRHM during 2006-07, grant of Rs.136.24 crore was sanctioned and expenditure incurred was Rs. 8.89 crore as against Rs 24.18 crore sanctioned during 2005-06 and an expenditure incurred was Rs. 1.93 crore. From above data it reveals that the expenditure incurred under NRHM as against sanctioned amount is very poor.

Reproductive and Child Health Programme

13.35 The State is implementing Reproductive and Child Health (RCH) Programme-Phase II from April 2005 for the period 2005-06 to 2009-10. The components of RCH Programme are Safe Motherhood Services, Child Survival Services, Adolescent Health, Family Planning, 40+ Services and implementation of Preconception & Prenatal Diagnostic Techniques (PNDT) Act. Under RCH-II during 2006-07, grant of Rs 124.34 crore was sanctioned and expenditure incurred was Rs.40.53 crore as against Rs. 53.07 crore sanctioned during 2005-06 and an expenditure incurred was Rs.14.37 crore. Here also, expenditure incurred against sanctioned amount is very meager.

Universal Immunisation

13.36 Universal Immunisation programme started in 1985-86 aimed at reduction in mortality and morbidity among infants and younger children due to vaccine- preventable diseases such as T.B., diphtheria, whooping cough, tetanus, polio and measles. Incidence of vaccine- preventable diseases has reduced to a measurable level in the state as observed in NFHS-3. In Maharashtra, according to Health Management and Information system, 90 per cent of children received all recommended vaccines during 2006-07.

Pulse Polio Programme

13.37 The first National Pulse Polio Immunisation Programme was introduced on 9th December, 1995. Details of polio doses administered during 2006-07 and 2007-08 upto the end of February, 2008 are given in Table No. 13.15.

Table No. 13.15
Distribution of Polio doses during 2006-07
and 2007-08

		(In lakh)
Date	Beneficiaries under NID/ SNID	
A) 2006-07		
i) 9 th April, 06	115.61*	
ii) 21 st May, 06	114.33*	
iii) 10 th September, 06	49.32	
iv) 12 th November, 06 #	115.86	
v) 7 th January, 07	117.37*	
vi) 11 th February, 07	117.71*	
B) 2007-08		
i) 18 th March, 07	51.26	
ii) 29 th April, 07	48.30	
iii) 10 th June, 07	34.31	
iv) 1 st July, 07	31.95	
v) 5 th August, 07	33.48	
vi) 9 th September, 07	33.99	
vii) 28 th October, 07	29.46	
viii) 6 th January, 08	116.72 *	
ix) 10 th February, 08	117.21 *	

* National Immunisation Day (NID) for whole country

Sub National Immunisation Day (SNID) for high risk areas only

Only Booth performance

School Health Programme

13.38 School health programme is an important preventive measure under primary healthcare. This programme helps in reducing morbidity and mortality in student groups as well as community. This programme is being conducted as a regular activity. Under this programme, free of cost medical services are provided. For needy students, even major operations like cardiac surgeries and referral services are provided free of cost. Both the public and private primary schools are covered under this programme. Students from 1st to 4th standards are examined every year. During the year 2006-07, this programme was taken up from July to October, 2006 and about 63.26 lakh students from 57,156 schools throughout the State were examined and primary treatment was given for minor illnesses and referral services were provided for major illnesses. Dental defects, anaemia, worm-infestation, night blindness, otitis, scabies, skin diseases, eye diseases were the main diseases found during the medical check up of students. Worm-infestation and dental defects are the diseases mainly found in more than 5 per cent students. During the year 2006-07, 43 heart surgeries were done and funds of Rs.99 lakh were sanctioned for the same, as against 39 heart surgeries done during the year 2005-06 and funds of Rs.85 lakh sanctioned.

Jeevandayi Arogya Yojana

13.39 *Jeevandayi Arogya Yojana* was introduced for Below Poverty Line families in the year 1997-98. Under this scheme, financial assistance is provided for major surgeries of organs viz. brain, kidney, heart and spinal cord. At the commencement of the scheme, such assistance was provided upto Rs.50,000 per beneficiary. Subsequently, the amount of financial assistance was raised upto Rs.70,000 in 2000-01 and further upto Rs. 1.5 lakh in 2006-07. Recently, Government has included treatment for cancer under this scheme. Since inception upto 2006-07, the number of beneficiaries under this scheme was 12,954 and during 2007-08 upto October, it was 1,302. It is observed that majority of the patients were given financial assistance for treatment on heart ailment. Under this scheme, expenditure of Rs.9.43 crore was incurred during 2006-07 and upto the end of October 2007 of current year, it was Rs.9.62 crore. Under this scheme, for treatment and surgery, 36 hospitals are approved by the State Govt., of which 9 are government and municipal corporation hospitals and 27 are private and trust hospitals.

Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme

13.40 *Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme* is implemented in the state from 1995. As per the State's new population policy, this scheme was modified with effect from 1st April 2000. This scheme is applicable only to below poverty line families having one or two daughters and no male child and accepting sterilization. The couple having no male child and accepting terminal method after one daughter is given an incentive of Rs. 10,000 in the form of fixed deposit for 18 years in the name of daughter and couple having no male child and accepting terminal method after two daughters is given an amount of Rs. 5,000 to each daughter in the form of fixed deposit for 18 years in the name of daughters. During 2005-06 and 2006-07, under old scheme there were 2,073 and 2,022 beneficiaries and the total expenditure Rs. 207.3 lakh and Rs. 202.7 lakh was incurred respectively. This scheme is revised from 1st April 2007 by State Government. Under this scheme in the case of couple with no male child and accepting terminal method after one daughter Rs. 2000 are given to operated person in cash and Rs.8000 are kept in the name of daughter in the form of fixed deposit in National Saving Certificate. In the case of couple having no male child and accepting terminal method after two daughters, Rs.2000 are given to operated person in cash and Rs.4000 each are kept in the name of both the daughters in the form of fixed deposit in National Saving Certificate.

Navsanjeevani Yojana

13.41 *Navsanjeevani Yojana* has been initiated in 1995-96 with the aim of reducing Infant Mortality Rate and Maternal Mortality Rate in tribal areas. It is being implemented in 15 tribal districts of Maharashtra. The components of this scheme pertaining to Health Department are as follows :

1) Regular medical check-up of children in Anganwadi, provision of medical treatment and referral services to sick children and institutional treatment to grade III / IV children.

2) Availability of free meals at rural hospitals and primary health centres.

3) In highly sensitive districts, if a child suffering from malnutrition is admitted in hospital, Rs. 40 per day are paid to the relative of the patient as a compensation for his/her loss.

of daily wages. Also, free meal is provided twice a day to the relative.

Progress of the scheme is given in Table No. 13.16 and Table No. 13.17.

Table No. 13.16

Progress under Navsanjeevani Yojana

(Rs. In lakh)

Name of scheme	Expenditure incurred	
	2006-07	2007-08*
Honorary pay for Panchayat Volunteers	319.97	195.45
Vigilance Squad	188.94	149.74
Matrutva Anudan	819.73	416.01
Treatment for mothers and grade-III & grade-IV children	638.83	125.08
Meetings of Nursing assistants	25.39	10.07
Total	1992.86	896.35

* Upto December, 2007

Table No. 13.17

Total Beneficiaries under Navsanjeevani Yojana

(In lakh)

Name of scheme	No. of Beneficiaries	
	2006-07	2007-08*
Matrutva Anudan	0.6	0.2
Medical check-up of children in Anganwadi	9.8	6.7

* Upto December, 2007

National AIDS Control Programme

13.42 In order to control the HIV/AIDS pandemic, the Government of India established a separate body, the National AIDS Control Organisation (NACO) in 1992, for defining policies, strategies and implementing the programme in the country. The NACO launched National AIDS Control Programme (NACP). The Government of Maharashtra formed Maharashtra State AIDS Control Society (MSACS) in 1998 to implement phase II of NACP. As observed in NHFS-3, HIV prevalence is stabilizing in India and there is a declining trend in HIV prevalence in Maharashtra State. HIV prevalence rate for Maharashtra state is 0.62 per cent according to NFHS-3. Funds received and expenditure incurred for this programme are shown in Table No. 13.18. The statistics regarding the AIDS control programme for Maharashtra is given in the Table No. 13.19.

Table No. 13.18

Progress under NACP

(Rs. In crore)

Year	Funds received	Expenditure incurred
2003-04	10.00	12.39
2004-05	19.33	10.68
2005-06	25.67	22.70
2006-07	43.65	37.23
2007-08*	34.62	27.68

* Upto December, 2007.

Table No. 13.19

Statistics regarding HIV/AIDS in the Maharashtra State

(Number)

Item	2003	2004	2005	2006	2007
Persons screened from risk groups	2,28,725	3,39,982	4,52,402	6,71,309	11,98,895
a) HIV positive by 2 tests	20,872	25,869	30,697	39,966	68,016
b) HIV positivity rate (per cent)	9.13	7.61	6.79	5.95	5.67
AIDS cases	5,293	5,365	6,611	8,448	11,130
AIDS deaths	455	487	395	487	664
Blood units screened	7,87,197	8,34,865	8,74,034	9,29,952	10,04,243
Elisa Reactive	6,140	6,178	5,769	5,394	5,624
Elisa Reactivity Rate (Per cent)	0.78	0.74	0.66	0.58	0.56

HIV - Human Immuno-deficiency Virus

State Blood Transfusion Council

13.43 State Blood Transfusion Council was established in 1994. The objective of the Council is to make available safe blood at reasonable price. There are 252 registered blood banks in the State, out of which 73 are Government blood banks, 11 are administered by Red Cross Society, 132 are administered by charitable trusts and 36 are private blood banks. Yearwise blood collection since 2001 is given in Table No. 13.20.

Table No. 13.20

Year	Yearwise blood collection (In lakh units)	
	Total blood collection	Of which, voluntary blood collection
2001	7.01	4.57
2002	7.44	4.98
2003	7.76	5.55
2004	8.26	6.09
2005	8.74	6.52
2006	9.29	7.57
2007	9.58	7.95

Welfare of Backward Classes

13.44 Government of Maharashtra is making adequate provision in the state's plan for welfare of Scheduled Castes and Scheduled Tribes. The Special Component Plan (SCP) for Scheduled Castes and the Tribal Sub-Plan (TSP) for Scheduled Tribes are two strategic policy initiatives to secure overall development of the SCs/STs and to remove all socio-economic and educational disparities between them and the rest of the population. During X-FYP, the outlay provided for SCP was more than the share of SCs in state population i.e. 10.2 per cent, while in respect of TSP, the outlay provided was commensurate with the percentage of population of ST i.e. 8.9 per cent.

Schemes for Social Justice

National Social Assistance Programme

13.45 National Old Age Pension Scheme and National Family Benefit Scheme are the two centrally sponsored schemes implemented under the National Social Assistance Programme in the state for social assistance to below poverty line households.

1) National Old Age Pension Scheme

Under this scheme, each old and destitute person above 65 years was provided with an assistance of Rs.75 per month by Central Government. From April 2006, the Central Government raised pension to the beneficiary from Rs.75 to Rs.200 per month. These beneficiaries are also provided with an assistance of Rs. 175 per month from the State Government under *Shravanbal Seva Yojana*. During 2006-07, Rs. 133.57 crore from the Central Government's fund and Rs. 160.68 crore from the State Government's fund have been paid to 7,42,561 beneficiaries.

2) National Family Benefit Scheme

In the case of death of a primary bread winner of a family and in the age group of 18 to 64 years living below poverty line, the affected family is provided with an assistance of Rs. 10,000 lump sum under this scheme as an interim relief. During the year 2006-07, Rs.20.33 crore from Central Government's fund were paid to 20,339 affected families.

Sanjay Gandhi Niradhar / Arthik Durbalansathi Anudan Yojana

13.46 This scheme is applicable to the persons and destitute widows below the age of 65 years and those who cannot earn due to physical/mental illness like blindness, handicapped, paralysis, cancer, T.B, AIDS, etc. Under this scheme, Rs. 250 per month are given to the beneficiary. If there are two beneficiaries in a family, such family is given Rs.500 per month and if there are more than two beneficiaries in a family, they get Rs. 625 per month. Under this scheme during the year 2006-07, Rs. 103.04 crore were paid to 2,33,114 beneficiaries.

Indira Gandhi Niradhar and Bhoomiheen Shetmajoor Mahila Anudan Yojana

13.47 Under this scheme, women below the age of 65 years and in the categories of landless agricultural labourer, destitute widows, *parityaktya*, women in divorce process, sexually abused women, those whose husband is head of family and is in prison, released from prostitution and orphan girls are benefitted. The beneficiaries are paid Rs. 250 per month up to their permanent rehabilitation. Under this scheme, other eligibility conditions and pattern for financial assistance is similar as that of *Sanjay Gandhi Niradhar/Arthik*

Durbalansathi Anudan Yojana. Under this scheme, 95,527 women/girls were benefitted during 2006-07 and Rs. 27.70 crore were disbursed.

Bus fare concession to senior citizens

13.48 As a social obligation and to honour the senior citizens above 65 years of age, the Government of Maharashtra is granting 50 per cent concession to senior citizens in ordinary bus fare of Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC). In 2006-07, the amount of such concession was Rs.162.41 crore, while during 2007-08 upto December, it was Rs. 140.38 crore.

Women Policy

13.49 Maharashtra was the first state in India to formulate Women Policy in the year 1994. A large number of initiatives emerged thereafter. The Government of India took a historic decision to provide one-third reservation for women in public representation in the Local Self Government Institutions through 73rd and 74th Constitutional Amendments. The Women Policy, 1994 provides for review after every three years, and accordingly, revised policy and various recommendations / measures for the development of the women are incorporated in the Women's Policy, 2001. This Policy provides for participation, protection, economic development, capacity building and a supportive environment to the women. The main objectives of Women Policy are :

i) Women focussed planning in Government, Semi-Government and all organisations funded by Government.

ii) To provide sufficient fund for women's empowerment.

iii) Economic development through self help groups.

iv) Formulation of programmes relating to agriculture and rural development keeping focus to women.

Child Development Policy

13.50 The child development policy of the Government of Maharashtra mainly covers orphan, destitute, homeless and deviated children within the State. The concept of implementation

of this policy is to achieve child development in a planned, structured and disciplined manner. The main objectives of the policy are as follows:

i) Enhancement of antenatal and postnatal care of child health.

ii) To provide free of cost educational and entertainment facilities in foster care, sponsorship and adoption programme.

iii) Prevention of the sexual exploitation and trafficking of children and implementation of the Child Marriage Restraint Act, 1929.

iv) To establish sufficient institutions for HIV affected children, missing children, physically and mentally challenged children for their protection, education and training.

v) To provide facilities of occupational training to children in day care centers, creches, short stay homes, after care homes, observation homes, Juvenile homes.

Women and Child Development

13.51 According to population census 2001, women constitute 48 per cent and children (age group 0 to 14) constitute 32 per cent of the total population of Maharashtra State. Taking into account major share of population, for welfare, development and empowerment of women and children, the Government of Maharashtra has introduced many important schemes such as protective homes, hostel for *devdasi* children, multipurpose community centers. In 2006-07, to prevent farmers' suicides, State Government has declared a package. As a part of this package financial assistance for collective marriages of farmers' daughters was given in six districts of Vidharbha. The performance under the important schemes for upliftment of women and children during 2006-07 in the State is shown in the Table No. 13.21.

Integrated Programme for Street Children

13.52 The integrated programme for street children provides basic facilities like shelter, nutrition, health care, education and recreation facilities and seeks to protect street children from abuse and exploitation. This scheme is implemented in the State through nine institutions and the number of beneficiaries during 2006-07 was 2,522.

Table No. 13.21
Performance under important schemes
for upliftment of women and children
during 2006-07 in the State

Sr. No.	Name of the scheme	No. of beneficiaries	Expenditure (Rs. In lakh)
1.	Government women's Hostels/ State Homes/protective homes	1,400	381.13
2.	Voluntary Rescue Homes	270	22.41
3.	Multipurpose Community Centres for women	5**	6.26
4.	Hostels for Devdasi children	120	10.81
5.	Educational aid to Devdasi children	254	0.98
6.	Subsistence grant to Devdasis	4,405	219.47
7.	Assistance to NGOs for propaganda against Devdasi system	--	--
8.	Eradication of Dowry system	35 [@]	2.76
9.	Financial assistance for the marriage of the inmate in Govt. Institutions	7	1.05
10.	Financial assistance for the marriage of widow's daughters	577	11.54
11.	Marriage allowance for marriage of Devdasi/ daughter of Devdasi	--	--
12.	Individual aid under self employment scheme to women	13,554	67.77
13.	Stipend to the girls for Vocational Training	4,943	49.43
14.	Grant-in-aid to Mahila Mandals training centre (282 centres)	16,920	147.95
15.	Women and Child Welfare Committee Z.P. (24 schemes)	33 [#]	550.64
16.	Kamdhenu scheme	2 [@]	0.23
17.	Financial assistance for womens' counselling centers	10**	28.61
18.	Financial assistance for collective marriages of farmer's daughters	8,314	1,277.91
19.	Government and voluntary observation homes	4,875	774.29
20.	Government and voluntary children homes	15,630	1,489.09
21.	Destitute children homes	8,912	729.45
22.	Orphanages	1,200	62.98
23.	Voluntary after-care homes	88	2.70
24.	Foster-care	3,652	153.68
25.	Juvenile and Child Guidance Clinics	700	0.76
26.	Balsadans	6,703	505.69

** Centres @ Districts # Zilla Parishads

Integrated Child Development Services Scheme

13.53 Integrated Child Development Services Scheme basically aims at providing six basic services to children below six years, pregnant women and lactating mothers in order to promote their health and nutritional status as well as to promote pre-school education. The six services are immunization, supplementary nutrition, health check-up, referral services, nutrition & health education and pre-school education. The programme is operationalised through Anganwadi centres situated at village level. By the end of December, 2007, there were in all 75,704 Anganwadi centres in operation in the State. The implementation of the ICDS in the State is monitored by 416 Child Development Project Offices established at project (taluka/block) level. Out of these, 279 are in rural areas, 78 are in urban areas and 59 are in tribal areas.

Nutrition Programme

13.54 In order to meet the minimum nutritional requirements of children, pregnant women and nursing mothers and to provide health care to them, the State Government implements various schemes under nutrition programme.

Supplementary Nutrition Programme

13.55 The 'Supplementary Nutrition Programme' (SNP) is implemented under the Integrated Child Development Services Scheme (ICDS). The SNP aims to provide nutritious diet to the children below six years of age and improve the standard of health of the pregnant women and nursing mothers belonging to the families from the disadvantaged sections of the society, to focus and control malnutrition situation in remote and sensitive areas and to minimise the rate of infant mortality. Percentage of children according to grades of nutrition under supplementary nutrition programme for 2005-06 and 2006-07 is given in Table No. 13.22. However, the report of NFHS-3 shows that 38 per cent of the children under age 3 were stunted (too short for age), 15 per cent were wasted (too thin for height) and 40 per cent were underweight (too thin for age) in Maharashtra.

Table No.13.22
**Percentage of children according to grades of nutrition
 under Supplementary Nutrition Programme**

Year	Type of Project	Percentage of children under SNP			
		Normal child	Grade - I	Grade- II	Grades - III and IV
2005-06	Rural	55.2	37.2	7.5	0.1
	Tribal	39.5	41.7	18.2	0.6
	Urban	44.3	37.1	18.1	0.5
	Total	51.7	37.9	10.2	0.2
2006-07	Rural	58.1	35.0	6.8	0.1
	Tribal	42.4	41.9	15.2	0.5
	Urban	48.7	35.8	16.2	0.3
	Total	53.4	36.7	9.6	0.3

13.55.1 In order to cover the gap of 300 calories and 10 to 12 gms. of proteins in diet, Rs. 2.00 per day per beneficiary are made available under this scheme as the feeding cost for providing 'usal' or 'khichdi' at Anganwadi centre in rural area and diet in 'ready to eat' form (*sheera* or *usal*) in urban area. The expenditure on nutrition is borne by the Government of Maharashtra, while the expenditure other than nutrition is fully reimbursed from the Government of India.

13.55.2 During 2006-07, the number of beneficiaries covered under supplementary nutrition programme in rural areas of the State was 51.81 lakh including the children in the age-group 0-6 years, pregnant women and nursing mothers and expenditure of Rs. 239.13 crore was incurred thereon. During 2007-08 upto the end of December 2007, total beneficiaries covered under this programme was 55.38 lakh and the expenditure incurred thereon was Rs.183.22 crore.

13.55.3 During 2006-07, the number of beneficiaries covered under supplementary nutrition programme in urban areas of the State was 8.38 lakh including the children in the age group 0-6 years, pregnant women and nursing mothers and expenditure of Rs. 40.79 crore was incurred thereon. During 2007-08 upto the end of December 2007, total beneficiaries covered under this programme was 9.39 lakh and the expenditure incurred thereon was Rs. 28.49 crore.

Housing

13.56 Shelter is a basic human need next to food and clothing. The State Government has been pro-active in its pro-poor housing policies to meet housing challenges. The draft housing policy of the State enhances providing low cost housing, decongesting Mumbai and implementing consumer protection measures. The government has proposed to build 8 lakh dwelling units for lower and middle income groups over the next three years with the help through developers by providing incentives. Also, the government proposes to adopt cluster approach of slum redevelopment with complete facilities like schooling, healthcare, etc. to be developed on competitive bidding basis.

13.56.1 In order to effectively address housing problems in urban areas, the State Government has set up Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) and City and Industrial Development Corporation (CIDCO) Limited. Apart from these, the Slum Rehabilitation Scheme and Shivshahi Punarvasan Prakalp are also being implemented to construct houses in urban slums. Mumbai Urban Transport Project (MUTP) and Mumbai Urban Infrastructure Project (MUIP) are implemented in Greater Mumbai by Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA) and under these projects, houses are constructed for the affected families. In the rural areas also, the Government has successfully

Table No. 13.23
Progress of dwelling units constructed by MHADA

Year	Category					Total dwelling units	Expenditure (In lakh Rs.)
	EWS	LIG	MIG	HIG	Others		
2001-02	1,013	3,549	418	223	57	5,260	15,235
2002-03	93	1,796	1,235	516	698	4,338	24,546
2003-04	1,361	3,862	975	642	1,301	8,141	20,619
2004-05	997	2,824	903	1,270	816	6,810	30,541
2005-06	288	3,325	601	634	30	4,878	21,755
2006-07	90	2,678	128	1,113	15	4,024	32,656
2007-08*	100	1,202	388	106	3	1,799	11,021

* Upto the end of October, 2007

EWS - Economically Weaker Section,

LIG - Lower Income Group,

MIG - Middle Income Group,

HIG - Higher Income Group

implemented the rural housing schemes such as 'Indira Awas Yojana' with a view to provide quality houses to the families below poverty line and for weaker sections.

Urban Housing

Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA)

13.57 The main objective of MHADA is to meet the need for housing in urban areas of the State. MHADA secures funds for housing activities from its own sources such as sale of land, interest on investments, rent and service charges, etc. and also receives grants from government, subsidy from Brihan Mumbai Municipal Corporation. MHADA had constructed in all 4.12 lakh dwelling units since inception up to the end of March, 2007, of which 4,024 dwelling units were constructed during 2006-07. Categorywise details of construction of dwelling

units and expenditure incurred since 2001-02 are shown in Table No.13.23.

City and Industrial Development Corporation Ltd.(CIDCO)

13.58 CIDCO was established in March 1970 under the Maharashtra Regional and Town Planning Act, 1966 for undertaking development works in the urban areas of the State. CIDCO is implementing ambitious development programmes covering housing for all sections of the community, providing infrastructure like schools, hospitals, community centre playgrounds, recreational areas, public utilities and land scaping, etc.

13.58.1 Since inception, CIDCO has constructed 1,73,948 tenements by March, 2007 with total cost of Rs.1,337 crore. The details are provided in Table No. 13.24.

Table No. 13.24
Tenements constructed by CIDCO upto march, 2007

Place	Category			Total Tenements	Expenditure (Rs. in crore)
	EWS/ LIG	MIG	HIG		
Navi Mumbai	59,747	32,603	27,110	1,19,460	1,230
Aurangabad	18,759	1,897	432	21,088	47
Nashik	21,343	2,619	582	24,544	42
Nanded	7,758	126	--	7,884	9
Waluj (Aurangabad)	742	230	--	972	9

Housing Rehabilitation Slum Rehabilitation Scheme(SRS)

13.59 The Slum Rehabilitation Authority received 2,092 proposals since inception (1995) upto December, 2007, of which 925 proposals were approved. By the end of December, 2007, total 84,538 slum families were rehabilitated.

Shivshahi Punarvasan Prakalp Ltd.

13.60 Under *Shivshahi Punarvasan Prakalp Ltd. (SPPL)*, since inception (1998) upto the end of October, 2007, construction work of 73 buildings comprising 6,687 tenements was completed and work of 4,260 tenements in 38 buildings was in progress.

Valmiki Ambedkar Awas Yojana

13.61 The *Valmiki Ambedkar Awas Yojana*, a centrally sponsored scheme (sharing pattern 50:50) is being implemented in 80 cities in Maharashtra State since September, 2002 with a view to upgrading the living standard of the slum dwellers who have been living in unhygienic conditions and also for the people below poverty line and belonging to economically weaker sections. The scheme envisages -

- i) Construction of new houses by the beneficiaries themselves
- ii) Upgradation / Repairs of the existing slums
- iii) Construction of toilet seats under Nirmal Bharat Abhiyan.

13.61.1 In lieu of construction cost, each beneficiary in Mega city is given Rs. 60,000, Metro cities Rs. 50,000 and other cities Rs. 40,000. Under this scheme, total expenditure of Rs. 419.59 crore was incurred upto September, 2007 and construction work of 69,769 houses, upgradation of 474 houses and construction of 27,706 toilet seats was completed.

13.61.2 Under this scheme, during 2006-07, construction of 13,948 houses, upgradation of 238 houses and construction of 7,033 toilet seats was completed and expenditure of Rs. 93.00 crore was incurred. During 2007-08 upto September, 2007, construction of 6,168 houses and 1,361 toilet seats was completed and expenditure of Rs. 31.81 crore was incurred. It

is targeted to complete all the balance works upto March, 2008.

Beedi Worker Gharkul Yojana

13.62 The State Government has been implementing *Beedi Worker Gharkul Yojana* since July, 2001 in order to raise the living standard of the Beedi workers belonging to economically weaker section. Under this scheme, financial assistance of Rs. 20,000 per house from the State and the Central Governments is given separately. Under this scheme upto October, 2007, financial assistance of Rs. 21.86 crore was given to four co-operative housing societies of Beedi workers in Solapur. These societies proposed to construct 11,051 houses, of which 10,774 houses were completed by the end of October, 2007 since inception.

Rehabilitation under Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA) Project

13.63 To develop infrastructure facilities in Municipal corporation, Mumbai Metropolitan Region Development Authority has undertaken the projects of Mumbai Urban Transport Project (MUTP), Mumbai Urban Infrastructure Project (MUIP), Mithi River Development Project, Mahatma Gandhi Footpath- Free Scheme, Nirmal MMR Abhiyan, Metro Railway, Mono Rail and Skywalk for pedestrians. Out of the 4 lakh population, it is necessary to shift about 65 thousand slum dwellers that were affected by the development projects. About 19,000 slum dwellers affected by MUTP, 14,000 affected by MUIP, 5,000 affected by Mithi River phase-1, 3500 affected by Metro Railway and 2500 affected under Mahatma Gandhi Footpath-Free Scheme were rehabilitated. Government of Maharashtra and MMRDA are committed to carry out development with social objective have constructed 225 sq.ft. tenements at 32 different locations in Mumbai. In total, more than Rs. 2,000 crore has been spent on it.

Rural Housing

Indira Awas Yojana

13.64 The objective of *Indira Awas Yojana (IAY)* is to provide houses free of cost to below poverty line families in rural areas. In order to construct houses of durable quality, the State Government has fixed cost per house at

Rs. 30,000. The funding pattern of this scheme currently in force from April, 2004 is as follows.

a) Central Government's share (75 per cent)	Rs.	18,750
b) State Government's share (25 per cent)	Rs.	6,250
Sub-total	Rs.	25,000
c) State Government's additional share	Rs.	3,500
d) Beneficiary's share	Rs.	1,500
Total	Rs.	30,000

13.64.1 As IAY has a limited scope of construction of new houses, it was felt necessary to include upgradation of unserviceable Kutcha houses in rural areas under IAY. In view of this, Government has modified the scheme and 80 per cent of the funds under IAY are to be used for construction of new houses and 20 per cent of the funds for upgradation of existing unserviceable Kutcha houses. For this work, Rs. 12,500 per unit are fixed which can also be used for improving sanitary, latrine and smokeless chulhas attached to the houses, wherever necessary. The details of the progress of IAY are given in Table No. 13.25.

Table No. 13.25

Progress under Indira Awas Yojana

Year	No. of houses		Expenditure (Rs.crore)
	Target	Achievement	
2004-05	1,05,622	1,25,347	226
2005-06	78,478	94,054	238
2006-07	83,430	78,427	246
2007-08*	1,15,879	42,620	175

* Upto the end of November, 2007

Water Supply

13.65 Availability of safe drinking water and provision of sanitation facilities are the basic minimum requirements for healthy living. State Government and urban local bodies are responsible for providing such facilities to the urban population. The supply of drinking water in cities is posing serious problems because of scarcity of water and inability of civic authorities to access new sources of potable water. Acute scarcity of water in summer has become common. During the XI - FYP, 188 augmentation water supply schemes for 170 towns are taken up, of which, 55 are completed and 133 are on going. Provision of Rs. 48.99 crore is made for 2007-08 for the Urban Water Supply Programme.

13.65.1 Government of India and State Government have accorded very high priority to the drinking water supply programme. This programme has been included in the '20 point programme' and also in the 'National Minimum Needs Programme'. The rural drinking water supply schemes are implemented by providing piped water supply, bore wells and dug wells depending on the source of water, terrain and population of the village.

13.65.2 As per comprehensive action plan there were 16,828 villages/wadies having problem of drinking water in the State as on 1 April, 2007. A provision of Rs.1,250 crore is earmarked for rural water supply programme in the Annual Plan 2007-08. During 2007-08 upto the end of December, 2007, 940 villages/wadies from comprehensive action plan, 74 villages/wadies from slipped back and quality affected 468 villages/wadies, thus in all 2,182 villages/wadies were tackled for which an expenditure of Rs. 461.10 crore was incurred.

13.65.3 Due to inadequacy of rainfall and water shortage in the sources of regular scheme acute scarcity of drinking water arises in number of villages in the State every year. The State Government has to take emergency water supply schemes in these villages/towns. The District Collectors and Divisional Commissioners have been given adequate powers for execution and monitoring of the scarcity programme. Every year, the scarcity programme implemented during the period from October to June. The schemewise number of villages/wadies covered under this programme during the period from October, 2006 to September, 2007 are shown in Table No. 13.26.

Table No. 13.26

Villages/wadies covered under emergency water supply schemes during October, 2006 to September, 2007

Name of the scheme	Villages	Wadies
Construction of new borewells	1,170	63
Special repairs to piped water schemes	731	15
Special repairs to borewells	1,862	37
Temporary supplementary piped water schemes	141	70
Supply of water by tankers/bullock carts	1,208	1,778
Requisition of private wells	2,171	26
Deepening/desiltation of existing wells	121	
Construction of Budkies	9	

13.65.4 The total expenditure incurred during 2006-07 on the various schemes of water supply under emergency amounted to Rs. 749.58 crore.

Sanitation

13.66 Sanitation, in its broadest meaning refers to formulation and application of measures designed to protect public health. It aims to control environmental pollution, particularly in water and waste water, that could harm health and survival of human beings.

Nirmal Gram Puraskar Yojana (Open Defecation Free Scheme)

13.67 The Government of India has launched *Nirmal Gram Puraskar Yojana* in 2003-04 with the aim to completely stop the practice of open defecation in rural areas. Under this scheme, cash prizes are given to village Panchayats, Panchayat Samitis and Zilla Parishads who stop open defecation completely and thereby keep village clean. Under this scheme cash prizes are also given to persons/institutions who promote toilet construction and their proper use in rural people. Under this programme 100 per cent centrally sponsored prizes are given and the details thereof are given in Table No.13.27.

Table No. 13.27
Centrally Sponsored Prizes
(Rs. in lakh)

Open defecation free area	Population criteria	Cash incentive recommended	Incentive to individual	Incentive to organisation/s other than PRIs
Gram Panchayat	Upto 1000	0.50		
	1,000 to 2000	1.00		
	2,000 to 5,000	2.00	0.10	0.20
	5,000 to 10,000	4.00		
Block	Above 10,000	5.00		
	Upto 50,000	10.00		
District	Above 50,000	20.00	0.20	0.35
	Upto 10 lakh	30.00		
	Above 10 lakh	50.00	0.30	0.50

13.67.1 Government of Maharashtra with the success of Sant Gadgebaba Clean Village Campaign has organised Open Defecation- Free Village Campaign on large scale in the state with joint efforts of rural people/organisations. Rural people of the state have given positive

response to these efforts and Maharashtra State is leading in the implementation of Cleanliness Campaign in the country. This Campaign is improving environment and health of people in rural area. In a short span of 2 years about 100 villages have achieved the status of 'Hagandari Mukh Gaon' and many more are in the process.

Sant Gadgebaba Gram Swachhata Abhiyan

13.68 With the intention to gear up the programme of rural sanitation and to increase the peoples participation, *Sant Gadgebaba Gram Swachhata Abhiyan* is being implemented in rural areas of the State. The selection committees are constituted at various levels from Zilla Parishad constituency to State level to select the best Gram Panchayats in this programme. The first three best Gram Panchayats from each Panchayat Samiti will be awarded Rs. 25,000, Rs. 15,000 and Rs.10,000 respectively. First three Gram Panchayats in each district will be awarded Rs. 5 lakh, Rs. 3 lakh and Rs. 2 lakh respectively. Likewise, in each division two Gram Panchayats will be awarded Rs. 10 lakh and Rs. 6 lakh and first 3 Grampanchayats in the State will be awarded Rs. 25 lakh, Rs. 15 lakh and Rs. 12.50 lakh respectively in the name of Rashtra Sant Tukdoji Maharaj. Also Open Defecation Free Panchayat Samitis in the State will be awarded Rs. 4 lakh each, and Open Defecation Free Zilla Parishads in the State will be awarded Rs. 20 lakhs each, as well as those districts making maximum number of Open Defecation Free Gram Panchayats will be awarded Rs. 10 lakh in the name of Rashtrapita Mahatma Gandhi.

13.68.1 It has been decided in 2005-06 to honour schools doing the best work in the field of sanitation by giving cash prizes in the name of Sane Guruji Clean School and to honour the Anganwadi doing the best work in the field of sanitation by giving cash prizes in the name of Sawitribai Phule Clean Anganwadi. Details are given in Table No. 13.28.

Table No. 13.28
Amount of first prize for clean
Schools and Anganwadis

Level	(Rs. in lakhs)	
	Schools	Anganwadi
Panchayat Samiti	0.10	0.05
District	0.50	0.25
Division	1.00	0.50
State	3.00	1.00

13.68.2 Since 2000-01 to 2006-07 within the period of seven years, 7,350 Village Panchayats have been awarded prizes under Sant Gadgebaba Gram Swachhata Campaign. Total Rs. 50 crore have been spent on this award. Without taking any financial assistance from Government, the villages have done various types of development works spontaneously. Besides this, under this campaign, a lot of public awareness, villagers' enthusiasm, unity etc. are generated which is invaluable.

Environment Conservation

13.69 The Maharashtra Pollution Control Board (MPCB) in the State is regularly monitoring environmental water quality of main rivers at 48 locations under Global Environmental Monitoring System (GEMS) and Monitoring of Indian National Aquatic Resources (MINARS) projects. Out of these 48 locations, the water quality was found to be deteriorated at 35 locations during 2006-07.

13.69.1 The ambient air quality in Greater Mumbai is monitored by Brihan Mumbai Municipal Corporation at 6 locations. MPCB and various educational institutes are monitoring air quality at 40 locations under National Air Monitoring Programme (NAPM) in the State. MPCB is monitoring air quality at 4 locations and at the remaining 36 stations it is monitored by the educational institutes and local bodies.

13.69.2 The Board collects data on various aspects of water and air pollution from all major establishments in the State and regularly monitors them. During 2006-07, under 'Water and Air Pollution Act,' the Board issued 12,709 consents to various industries to establish or expand. As per the provision under the Act, the Board collects water cess from the specified industries and local bodies on the basis of consumption of water. An amount of Rs.30 crore was collected as cess during 2006-07.

13.69.3 In pursuance to the Bio-medical Rules, 1998 the State Government has appointed MPCB as an implementing authority. The Board has already started preparing inventory of Bio-medical waste generating hospitals/medical institutions. Till the end of October, 2007, the Board had given authorisation certificates to 8,710 health care establishments.

National River Action Plan

13.70 Under National River Action Plan, the Central Government has decided to purify the polluted area of main rivers in the country. The National River Action Plan has been launched in 1995 in the State. This was 100 per cent Centrally sponsored scheme up to April, 1997. In the X-FYP, Government of India has changed the sharing pattern and accordingly 70 per cent cost will be shared by the Central Government and 30 per cent cost will be shared by the concerned Municipal Corporation/ Municipal Council. The main objective of this scheme is to reduce river water pollution due to municipal sewage/domestic liquid wastes. Sub-schemes like sewage treatment plant, interception and diversion, river front development, low cost sanitations, crematoria development and afforestation works are undertaken under this scheme. The cumulative expenditure incurred under the scheme since inception upto the end of November, 2007 is given in Table No. 13.29

Table No. 13.29

Expenditure incurred under the National River Action Plan

(In lakh Rs.)	
Name of Town	Cumulative Expenditure
Tryambakeshwar	1,148
Nashik	6,331
Nanded	1,207
Karad	309
Sangli	1,845

National lake conservation plan

13.71 National lake conservation plan is centrally sponsored scheme with 30 per cent state share. The objective of the scheme is to restore protect and conserve ecologically degraded and polluted lakes in urban and semi-urban area. Under this scheme, 13 lakes have been facilitated in the Maharashtra State viz. Powai Lake Mumbai, 9 lakes from Thane (Rs.2.51 crore), Mahalakshmi Lake-Vadgaon (Rs.1.85 crore), Ranakala Lake-Kolhapur (Rs. 8.65 crore) and Varaladevi Lake-Bhivandi (Rs. 4.60 crore). Work on Powai lake was completed in April, 2003 with the cost of Rs. 4.32 crore. Total cost of the all the approved projects is of Rs. 21.93 crore.

State Lake Conservation Scheme

13.72 Lakes are useful for groundwater recharging, supporting bio-diversity and microclimate, drinking water, fishing, recreation and for flood mitigation. Considering their vital importance the State Government provides funds for conservation of degraded lakes. Projects approved and funded under this scheme are Yamai Lake-Pandharpur (Rs. 2.92 crore), Hanuman Lake-Katol (Rs. 2.13 crore), Charlotte Lake-Matheran (Rs. 3.63 crore) and Jaysingrao Lake-Kagal (Rs. 2.61 crore). The conservation and restoration works of these lakes are in progress.

Environmental Information System (ENVIS)

13.73 Environmental information system is 100 per cent centrally sponsored scheme with an objective to develop environmental information highway. The main focus is to collate, collect and disseminate proper and scientific information related to environmental issues for decision-makers, policy makers, scientists, students and public. State ENVIS centre is established in March, 2003. This centre has developed dedicated website with an URL:<http://envis.maharashtra.gov.in>. Website contains information on Status of Environment such as Environmental data bank, News

Repository System, E-library, Legislation Schemes, Slide shows, Photo gallery, Discussion forum, Complain Redressal System, Environmental Education, Kid's Corner with quiz and books on environmental for children. This centre also publishes monthly Marathi magazine 'Runanubandh' and electronic 'ENVIS NEWSLETTER' to disseminate environmental information.

National Green Corps

13.74 National Green Corps is an ambitious programme 100 per cent centrally sponsored. The objective of the scheme is to spread environmental awareness through school students by educating them through various participatory programmes on environmental Conservation and Protection. Since 2002, in the selected schools of each district in the State 250 Eco-clubs have been established. Each Eco-club involves participation of 50 students. As on today, 8,844 Eco-clubs with 4,42,500 students are actively working. Various participatory projects like Smritivan Development, Seed Bank, impact of fire crackers, noise and water pollution etc. are being conducted by students in these Eco-clubs. Government of India provides funds of Rs. 2,500 per annum to each Eco-club.

* * * * *

14.1 The National Sample Survey (NSS) Organisation of the Government of India was established in the year 1950 on the recommendation of Prof. P. C. Mahalanobis in order to fill up the data gaps in the primary statistics through sample surveys. The NSS is a nationwide, large scale, continuous survey operation conducted annually in the form of successive rounds. The Government of Maharashtra participates in these surveys on matching sample basis since 1955. So far, 63 such surveys on various socio-economic aspects have been conducted and the fieldwork of the current 64th round survey (July, 2007-June, 2008) is in progress. In this round, information on 'Participation & Expenditure on Education' and 'Employment-Unemployment & Migration Particulars' is being collected. Some of the important results based on the quick tabulation of the State sample data collected during July to December, 2007 (first two sub-rounds) are presented in this chapter. These results are provisional and subject to revision after detailed tabulation of the complete data for the round are available.

14.2 Some of the concepts and definitions used during the survey are briefly discussed below.

14.2.1 Educational level: It is the highest level of educational attainment by a person among the different levels defined for this purpose.

14.2.2 Level of current attendance: It refers to the current educational level in which a person is pursuing his/her current education.

14.2.3 Literate: A person is considered as literate if he/she can read and write a simple message in at least one language with understanding.

14.2.4 Drop out and Discontinuance: An ever-enrolled student currently not pursuing

education, may be due to either : (i) he/she has discontinued after completing the last level of education for which he/she was enrolled; or (ii) he/she has discontinued education before attaining a specific level. Here, the former is the clear case of discontinuation and the latter one is drop out.

14.2.5 Usual place of residence: The usual place of residence of a person is defined as a place (village/town) where the person had stayed continuously for a period of six months or more.

14.2.6 Migrant: A household member whose last usual place of residence is different from the present place of enumeration is considered as a migrant member in a household.

14.2.7 Out-migrant: Any former member of a household who left the household, any time in the past, for stay outside the village/town is considered as out-migrant provided he/she is alive on the date of survey.

14.2.8 Remittances from out-migrant: These are the transfers, either in cash or kind, to the households by their former members who had migrated out. For the purpose of the survey the former household members, who had migrate out any time in the past, are considered and the transfers by them during last 365 days are treated as remittances. The transfers in the form of loan are not considered as remittances. The valuation of the remittances received in kind is done by considering the market value of the kind received by the household. If cash remittances are in any foreign currency, exchange value of the cash remittances in Indian Rupee is arrived at to determine the amount of remittances.

14.3 The samples for the survey are selected by adopting multi-stage stratified sampling design. Accordingly, the results presented here, are based on the data collected from 252 villages in the rural areas and 376 UFS blocks in the urban

areas of the State. The information on 'Participation & Expenditure on Education' is collected from 1,980 households located in the rural areas and 2,926 households located in the urban areas. The information on 'Employment-Unemployment & Migration Particulars' is collected from 2,441 households located in the rural areas and 3,588 households located in the urban areas.

Participation and expenditure on education

14.4 As per the survey results, the estimates of literacy rates for Maharashtra for the population of age 7 years and above are presented in the Table No.14.1. The educational level of the persons is ascertained during the survey. On the basis of the educational level, the overall literacy rate of the population aged 7 years and above is estimated at 78.2 per cent, for the rural areas is 71.7 per cent and for the urban areas is 87.7 per cent. As per the Census, 2001, these rates are 76.9 per cent, 70.4 per cent and 85.5 per cent respectively.

Table No.14.1
Estimates of literacy rates for Maharashtra
(July - December, 2007)
(Per cent)

Area	Persons	Males	Females
State	78.2 (76.9)	86.2 (86.0)	69.3 (67.0)
Rural	71.7 (70.4)	81.5 (81.9)	61.3 (58.4)
Urban	87.7 (85.5)	93.0 (91.0)	81.6 (79.1)

Figures in brackets as per Census, 2001

14.5 The percentage distribution of the population of age 7 years and above by level of education is given in the Table No.14.2. The percentage of population (age 7 years and above) with higher education is significantly high in the urban areas as compared to the rural areas.

14.6 To assess the availability of school having primary, middle and secondary level classes within a reasonable distance from the residence of the household, the nearest distance to such school for the household was ascertained during the survey. The percentage distribution of households by distance to the nearest school with specified level classes is given in the Table No.14.3. It is observed that 98 per cent households in the rural areas and 92 per cent households in

Table No.14.2
Percentage distribution of population of age 7 years & above by level of education

Level of education	Rural	Urban
Not Literate	28.3	12.3
Below Primary	7.0	5.6
Primary	19.7	16.3
Middle	24.6	25.2
Secondary	11.2	15.5
Higher Secondary	5.7	10.0
Diploma/Certificate	0.9	1.9
Graduate	2.1	10.4
Post Graduate	0.5	2.8
All	100.0	100.0

the urban areas had school with primary level classes within a vicinity of one km. The availability of school facility with middle and secondary level classes is seen to be better, as far as the distance is considered, in the urban areas than in the rural areas. About 15 per cent of the rural households and 2 per cent of the urban households still had school with secondary level classes beyond 5 km of distance from their residences.

14.7 During this survey, detailed information on participation in education of the persons of age 5 to 29 years is gathered. The detailed results for the sub-groups 6-14 years, 15-18 years and 19-23 years are separately discussed. These age groups broadly relate to primary, higher secondary and above higher secondary levels of

Table No.14.3
Percentage distribution of households by distance of school facility

Distance (km) of school facility	Facility available to households		
	Primary	middle	Secondary
Rural			
< 1	97.7	73.0	53.5
1-2	2.1	9.6	10.0
2-3	0.2	8.6	10.0
3-5	0.0	6.2	11.9
> 5	0.0	2.6	14.6
All	100.0	100.0	100.0
Urban			
< 1	91.7	80.8	80.8
1-2	7.3	13.7	13.7
2-3	0.6	3.2	3.2
3-5	0.3	0.7	0.7
> 5	0.1	1.6	1.6
All	100.0	100.0	100.0

Table No.14.4

Percentage distribution of children of age 6-14 years by current attendance

Current attendance	Rural			Urban		
	Boys	Girls	Total	Boys	Girls	Total
Never attended	3.8	3.0	3.5	1.6	4.7	3.0
Ever attended, but currently not attending (Discontinuation)	3.5 (1.3)	6.2 (2.1)	4.7 (1.7)	2.0 (0.6)	3.8 (1.4)	2.9 (1.0)
(Drop out)	(2.2)	(4.1)	(3.0)	(1.4)	(2.4)	(1.9)
Currently attending	92.7	90.8	91.8	96.4	91.5	94.1
All	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

education respectively. The percentage distribution of children of age 6-14 years by current attendance is given in the Table No.14.4. It is observed that the gross attendance ratio for children of age 6-14 years is about 92 per cent in the rural areas and about 94 per cent in the urban areas. The gross attendance ratio for girls is lower than that for boys in both the rural and urban areas, however, the difference is only about 2 per cent. The proportion of out of school children of age 6-14 years is about 8 per cent in the rural areas and about 6 per cent in the urban areas. In this survey, information on drop out and discontinuance from school is collected. Although both the terms are used alike, the results are separately generated so as to have some idea about the gravity of the problem. It is seen that of the 8 per cent out of school children in the rural areas, about 20 per cent had discontinued education after successful completion, while about 37 per cent had been actually dropped out of the education system and rest 43 per cent had never attended any school. Of the 6 per cent out of school children in the urban areas, 17 per cent had discontinued and about 32 per cent had been dropped out, while 51 per cent had never attended any school.

14.8 The percentage distribution of persons of age 15-18 years and 19-23 years by current

attendance is given in the Table No.14.5. The proportion of never attended persons of age 15-18 years and 19-23 years is more than double in the rural areas as compared to the urban areas. The proportion of drop outs for these age groups is considerably high in the rural areas as compared to the urban areas.

Table No.14.6

Percentage distribution of persons of age 5-29 years by level of current attendance

Level of education	Rural	Urban
Primary	47	38
Middle	26	24
Secondary	12	14
Higher Secondary	9	10
Diploma/Certificate	4	8
Graduate	2	5
Post Graduate	neg.	1
All	100	100

14.9 The percentage distribution of persons of age 5-29 years by level of current attendance is given in the Table No.14.6. It is observed that the proportion of persons of age 5-29 years who are currently attending higher secondary and above classes is very low, especially in the rural areas.

14.10 For the persons of age 5 to 29 years, the percentage distribution by type of institution for

Table No.14.5

Percentage distribution of persons of age 15-18 years and 19-23 years by current attendance

Current attendance	Age group 15-18 years		Age group 19-23 years	
	Rural	Urban	Rural	Urban
Never attended	6.9	3.0	12.4	5.2
Ever attended, but currently not attending (Discontinuation)	39.6 (17.6)	34.6 (16.6)	71.6 (36.8)	69.1 (41.8)
(Drop out)	(22.0)	(18.0)	(34.8)	(27.3)
Currently attending	53.5	62.4	16.0	25.7
All	100.0	100.0	100.0	100.0

Table No.14.7
Percentage distribution of persons by type of institution for each level of current attendance

Type of institution	Persons currently attending (age group 5-29 years)				
	Primary	Middle	Secondary	Higher Secondary	Higher Secondary+
Rural					
Government & Local bodies	83.9	52.0	33.7	16.1	22.7
Private aided	14.5	45.9	62.8	80.1	70.0
Private unaided	1.0	1.1	1.3	2.4	7.3
Type not stated	0.6	1.0	2.2	1.4	0.0
All	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Urban					
Government & Local bodies	47.9	39.6	27.0	19.7	17.0
Private aided	38.8	51.5	64.1	72.3	62.0
Private unaided	12.8	8.6	8.4	7.9	19.5
Type not stated	0.5	0.3	0.5	0.1	1.5
All	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

each level of current attendance is given in the Table No.14.7. It is observed that the proportion of persons attending private aided and unaided schools is significantly high for higher level classes. In the case of primary education, most of the children are studying in institutions belonging to either government or local bodies. In the urban areas, the proportion of persons studying in

private institutions is significantly high for almost all the levels.

14.11 During this survey, information on expenditure incurred on dependents of age 5-29 years studying away from home, by the household for the current academic year was collected. It is observed that such expenditure at all the levels of education taken together for the households in

Table No.14.8

Percentage distribution of average expenditure per annum per student of age 5-29 years staying with household by items of expenditure for each level of current educational attendance

Item of expenditure	Current educational attendance				
	Primary	Middle	Secondary	Higher Secondary	Higher Secondary+
Rural					
Fees	15.3	17.8	16.0	23.5	65.7
Books & Stationery	30.8	36.1	33.2	26.9	13.4
Uniform	30.7	26.3	19.5	11.5	2.6
Transport	8.3	6.3	6.3	17.2	9.9
Private coaching	5.2	6.1	16.9	13.1	3.9
Other expenditure	9.7	7.4	8.1	7.8	4.5
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Average expenditure (Rs.)	676	1,168	1,934	3,067	9,694
Urban					
Fees	38.3	33.6	26.6	32.9	69.9
Books & Stationery	15.6	17.9	15.4	14.9	10.2
Uniform	10.1	9.5	6.8	2.9	1.1
Transport	12.8	6.9	6.9	9.0	6.8
Private coaching	18.9	28.7	42.0	36.4	8.9
Other expenditure	4.3	3.4	2.3	3.9	3.1
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Average expenditure (Rs.)	3,537	3,901	5,616	8,809	21,842

the rural areas was Rs.9,721 per household as against Rs.42,144 for the households in the urban areas. This amount per dependent member studying away from home was Rs.5,872 in the rural areas and Rs.22,892 in the urban areas.

14.12 The percentage distribution of average expenditure per student of age 5-29 years staying with the household by items of expenditure for each level of current attendance is given in the Table No.14.8. It is observed that the average expenditure for students studying in primary classes was Rs.676 in the rural areas and Rs.3,537 in the urban areas.

Migration

14.13 During this survey, information on migration particulars of the population is collected. The migration particulars include in-migration, out-migration of members of households and household migration as a whole. *If the entire household which is enumerated has moved to the place of enumeration during the last 365 days preceding the date of survey, it was considered as a migrant household.* The proportion of migrant households was 3 per cent of the total households in both the rural and urban areas. The reasons for household migration indicate that two-third of the migrant households have moved due to employment related reasons, which is followed by education. The percentage distribution of migrant households by reasons for migration is given in the Table No.14.9.

Table No.14.9

Percentage distribution of migrant households by reasons for migration

Reason for migration	Rural	Urban
Employment	62	63
Business	3	7
Education	20	21
Housing problems	4	2
Post retirement	3	7
Others	8	0
All	100	100

14.14 The percentage distribution of migrated population by period since migrated is given in the Table No.14.10. It is observed that the proportion of migrated persons migrated since 10 years and above is considerably high.

14.15 The percentage of migrant population by location of last usual place of residence is

Table No.14.10

Percentage distribution of migrated population by period since migrated

Period since migrated (In years)	Rural	Urban
0	2.3	1.6
1-4	16.6	19.6
5-9	13.9	17.9
10 & above	67.2	60.9
All	100.0	100.0
Proportion of migrated population (In per cent)	30	37

given in the Table No.14.11. It is observed that the proportion of migrants coming from other states is about 32 per cent in the urban areas of Maharashtra. The internal migration is seen to be prominent in the rural areas of the State.

Table No.14.11

Percentage of migrants by location of last usual place of residence

Location of last usual place of residence	Rural	Urban
From same district		
Rural to	59.0	15.4
Urban to	7.8	10.5
From other district		
Rural to	22.4	20.9
Urban to	7.3	20.8
From other state		
Rural to	2.5	24.3
Urban to	1.0	8.1
All	100.0	100.0

14.16 The percentage distribution of migrant by reason for leaving last usual place of residence is given in the Table No.14.12. It is observed that 'marriage' is one of the important reasons for

Table No.14.12

Percentage distribution of migrants by reason for migration

Reason for migration	Rural	Urban
Employment	6.9	26.9
Business	0.7	2.0
Education	2.4	2.4
Marriage	77.0	35.8
Migration of parents/ earning member	9.2	26.0
Others	3.8	6.9
All	100.0	100.0

migration, followed by 'migration of parents/earning members'. 'Employment' is considerably important reason for migration in the urban areas than that in the rural areas.

14.17 During this survey, the information on remittances received from any former member of the household who left the household any time in the past was collected. The proportion of households with out-migrant members was 1 per cent in the rural areas and 2 per cent in the urban areas. The average annual amount of remittances received by such households was Rs.11,817 in the rural areas and Rs.38,144 in the urban areas. The proportion of households reporting various uses of the remittances is given in the Table No.14.13. It is observed that most of the households used the amount of remittances for the purpose of household consumption expenditure on food items. The proportion of households reporting the use of remittances for the health care expenditure is also seen to be significant.

Table No.14.13
Proportion of households reporting various uses of the remittances

Use of remittances	(Per cent)	
	Rural	Urban
On household consumption		
Food items	74	75
Education	20	35
Durable goods	14	21
Marriage & other ceremonies	2	2
Health care	37	39
Improvement in housing	4	5
Debt repayments	2	1
Financing working capital	2	2
Savings	0	4
Others	5	6

* * * * *

भाग दोन

सांख्यिकीय तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद - चालू किमतीनुसार

GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु. क्र. Sr. No.	उद्योग (2)	1999-00 (3)	2000-01 (4)	2001-02* (5)	2002-03* (6)	2003-04* (7)	2004-05* (8)	2005-06* (9)	2006-07† (10)	Industry (2)
1	कृषि	36,207	35,408	39,149	39,849	46,092	45,604	51,747	60,867	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,783	2,073	2,269	2,262	2,293	2,343	2,613	3,529	Forestry and logging
3	मासेमारी	915	899	979	1,080	1,255	1,374	1,536	1,642	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	1,965	2,221	2,445	2,528	2,879	3,490	3,758	3,753	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	40,870	40,601	44,842	45,719	52,519	52,811	59,654	69,791	Sub-Total - Primary
		(16.5)	(16.1)	(16.4)	(15.2)	(15.4)	(13.7)	(13.6)	(13.7)	
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) —									Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	39,067	35,964	35,534	41,199	48,563	57,932	67,219	79,913	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	12,093	13,469	13,450	14,861	16,630	19,058	20,896	24,285	b) Un-registered
6	बांधकाम	13,253	12,943	14,862	15,283	18,712	20,752	24,673	30,031	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	6,867	5,182	6,318	7,039	7,817	7,350	8,073	8,835	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	71,280	67,558	70,164	78,382	91,722	1,05,092	1,20,861	1,43,064	Sub-Total - Secondary
		(28.8)	(26.8)	(25.6)	(26.1)	(26.9)	(27.1)	(27.6)	(28.1)	
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	55,121	58,713	63,292	69,014	78,000	95,265	1,09,120	1,28,771	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	80,559	85,411	95,815	1,07,361	1,19,183	1,34,222	1,48,423	1,67,730	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	1,35,680	1,44,124	1,59,107	1,76,375	1,97,183	2,29,487	2,57,543	2,96,501	Sub-Total - Tertiary
		(54.7)	(57.1)	(58.0)	(58.7)	(57.7)	(59.2)	(58.8)	(58.2)	
	एकूण - स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद	2,47,830	2,52,283	2,74,113	3,00,476	3,41,424	3,87,390	4,38,058	5,09,356	Total - Gross State Domestic Product.
		(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	
	दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये)	26,257	26,234	27,992	30,238	33,816	37,770	42,056	48,171	Per capita Gross State Income (Rs.)

1-1

* अस्थायी / Provisional

टीप - कसातील आकडे स्थूल राज्यांतर्गत उत्पादारी टक्केवारी दर्शविताने.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

Note - Figures in brackets show percentages to Gross State Domestic Product.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

औद्योगिक स्रोतानुसार स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद - स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार
GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1999-2000) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs.in c

अनु. क्र. Sr. No.	उद्योग (2)	1999-00 (3)	2000-01 (4)	2001-02* (5)	2002-03* (6)	2003-04* (7)	2004-05* (8)	2005-06* (9)	2006-07† (10)	Industry (2)
1	कृषि	36,207	34,580	37,169	38,292	42,601	40,001	43,634	47,600	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,783	1,667	1,694	1,628	1,589	1,413	1,417	1,600	Forestry and logging
3	मासेमारी	915	873	924	916	965	916	1,025	1,026	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	1,965	2,083	2,187	2,214	2,433	2,572	2,720	2,724	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	40,870	39,203	41,974	43,050	47,588	44,902	48,796	52,950	Sub-Total - Primary
		(100.0)	(95.9)	(102.7)	(105.3)	(116.4)	(109.9)	(119.4)	(129.6)	
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) —									Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	39,067	33,309	32,072	35,672	40,110	44,250	48,399	54,597	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	12,093	13,036	12,771	13,660	14,501	15,721	16,617	18,257	b) Un-registered
6	बांधकाम	13,253	11,698	13,040	13,051	14,148	14,581	17,199	20,813	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	6,867	6,771	6,533	7,102	7,561	8,186	8,719	9,026	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	71,280	64,814	64,416	69,485	76,320	82,738	90,934	1,02,693	Sub-Total - Secondary
		(100.0)	(90.9)	(90.4)	(97.5)	(107.1)	(116.1)	(127.6)	(144.1)	
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	55,121	57,548	60,581	64,921	70,583	81,104	88,670	98,881	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	80,559	81,050	86,101	92,714	95,977	1,05,568	1,15,101	1,22,259	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	1,35,680	1,38,598	1,46,682	1,57,635	1,66,560	1,86,672	2,03,771	2,21,140	Sub-Total - Tertiary
		(100.0)	(102.2)	(108.1)	(116.2)	(122.8)	(137.6)	(150.2)	(163.0)	
	एकूण - स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद	2,47,830	2,42,615	2,53,072	2,70,170	2,90,468	3,14,312	3,43,501	3,76,783	Total - Gross State Domestic Product.
		(100.0)	(97.9)	(102.1)	(109.0)	(117.2)	(126.8)	(138.6)	(152.0)	
	दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये)	26,257	25,228	25,843	27,188	28,769	30,645	32,978	35,633	Per capita Gross State Income (Rs.)
		(100.0)	(96.1)	(98.4)	(103.5)	(109.6)	(116.7)	(125.6)	(135.7)	

* अस्थायी / Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

टीप - कॅसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवतात.

Note - Figures in brackets show percentages to Col. (3).

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पाद - चालू किमतीनुसार
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये को)

	1999-00	2000-01	2001-02*	2002-03*	2003-04*	2004-05*	2005-06*	2006-07†	Industry
	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1 कृषि ..	34,551	33,681	37,221	37,796	43,731	42,924	48,807	57,409	Agriculture
2 वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे ..	1,720	2,003	2,190	2,179	2,206	2,247	2,509	3,389	Forestry and logging
3 मासेमारी ..	824	804	857	936	1,079	1,169	1,260	1,346	Fishing
4 खाण व दगड खाणकाम ..	1,556	1,778	1,945	2,116	2,400	2,981	3,189	3,185	Mining and quarrying
एकूण - प्राथमिक ..	38,651	38,266	42,213	43,027	49,416	49,321	55,765	65,329	Sub-Total - Primary
	(17.8)	(17.5)	(17.9)	(16.6)	(16.8)	(14.8)	(14.8)	(14.9)	
5 वस्तुनिर्माण (कारखाने) —									Manufacturing—
अ) नोंदणीकृत ..	31,239	27,068	25,579	30,448	36,669	44,084	50,921	60,536	a) Registered
ब) अनॉदणीकृत ..	10,104	11,214	10,964	12,121	13,439	15,175	16,339	18,989	b) Un-registered
6 बांधकाम ..	12,920	12,573	14,412	14,809	18,120	20,061	23,873	29,057	Construction
7 वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा ..	3,829	2,812	3,086	3,905	4,235	3,418	4,017	4,396	Electricity, gas and water supply
एकूण - द्वितीय ..	58,092	53,667	54,041	61,283	72,463	82,738	95,150	1,12,978	Sub-Total - Secondary
	(26.7)	(24.5)	(22.9)	(23.7)	(24.6)	(24.8)	(25.3)	(25.9)	
8 परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, होटेल्स व उपाहारगृहे. ..	46,508	49,053	52,172	56,958	64,370	79,868	91,391	1,07,765	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9 बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा ..	73,947	78,052	87,345	97,719	1,08,222	1,21,220	1,33,609	1,50,963	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	(34.1)	(35.6)	(37.1)	(37.7)	(36.7)	(36.4)	(35.6)	(34.5)	
एकूण - तृतीय ..	1,20,455	1,27,105	1,39,517	1,54,677	1,72,592	2,01,088	2,25,000	2,58,728	Sub-Total - Tertiary
	(55.5)	(58.0)	(59.2)	(59.7)	(58.6)	(60.4)	(59.9)	(59.2)	
एकूण - निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पाद ..	2,17,198	2,19,038	2,35,771	2,58,987	2,94,471	3,33,147	3,75,915	4,37,035	Total - Net State Domestic Product.
	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	
दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	23,011	22,777	24,076	26,063	29,165	32,481	36,090	41,331	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी / Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

टीप - कसंतील आकडे निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पादारी टक्केवारी दर्शावतात.
आधार - अर्थ व सांख्यिकी सचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Note - Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पाद - स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1999-2000) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग	1999-00	2000-01	2001-02*	2002-03*	2003-04*	2004-05*	2005-06*	2006-07†	Industry	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1 कृषि	34,551	32,878	35,355	36,421	40,511	37,795	41,341	45,098	Agriculture	
2 वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,720	1,598	1,619	1,552	1,511	1,335	1,336	1,508	Forestry and logging	
3 मासेमारी	824	781	814	786	810	747	801	803	Fishing	
4 खाण व दगड खाणकाम	1,556	1,653	1,730	1,847	2,021	2,167	2,294	2,297	Mining and quarrying	
एकूण - प्राथमिक	38,651	36,910	39,518	40,606	44,853	42,044	45,772	49,706	Sub-Total - Primary	
	(100.0)	(95.5)	(102.2)	(105.1)	(116.0)	(108.8)	(118.4)	(128.6)		
5 वस्तुनिर्माण (कारखाने) —									Manufacturing—	
अ) नोंदणीकृत	31,239	24,873	23,062	26,083	29,798	33,002	35,828	40,416	a) Registered	
ब) अनोंदणीकृत	10,104	10,880	10,528	11,252	11,852	12,782	13,399	14,722	b) Un-registered	
6 बांधकाम	12,920	11,347	12,632	12,625	13,626	14,010	16,570	20,051	Construction	
7 ब्रीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	3,829	4,479	3,581	4,315	4,479	5,055	5,673	5,873	Electricity, gas and water supply	
एकूण - द्वितीय	58,092	51,579	49,803	54,275	59,755	64,849	71,470	81,062	Sub-Total - Secondary	
	(100.0)	(88.8)	(85.7)	(93.4)	(102.9)	(111.6)	(123.0)	(139.5)		
8 परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	46,508	48,349	50,370	54,002	58,530	68,370	74,655	83,596	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.	
	(100.0)	(104.0)	(108.3)	(116.1)	(125.8)	(147.0)	(160.5)	(179.7)		
9 बँका व विमा उद्योग, स्थाय मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	73,947	73,688	78,116	83,862	86,320	95,087	1,04,258	1,10,784	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services	
	(100.0)	(99.6)	(105.6)	(113.4)	(116.7)	(128.6)	(141.0)	(149.8)		
एकूण - तृतीय	1,20,455	1,22,037	1,28,486	1,37,864	1,44,850	1,63,457	1,78,913	1,94,380	Sub-Total - Tertiary	
	(100.0)	(101.3)	(106.7)	(114.5)	(120.3)	(135.7)	(148.5)	(161.4)		
एकूण - निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पाद	2,17,198	2,10,526	2,17,807	2,32,745	2,49,458	2,70,350	2,96,155	3,25,148	Total - Net State Domestic Product.	
	(100.0)	(96.9)	(100.3)	(107.2)	(114.9)	(124.5)	(136.4)	(149.7)		
दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	23,011	21,892	22,242	23,422	24,707	26,359	28,433	30,750	Per capita State Income (Rs.)	
	(100.0)	(95.1)	(96.7)	(101.8)	(107.4)	(114.5)	(123.6)	(133.6)		

* अस्थायी / Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

टीप - कसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शविताने.

Note - Figures in brackets show percentages to Col. (3).

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

आद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ देशांतर्गत उत्पाद व राष्ट्रीय उत्पन्न - चालू किमतीनुसार

NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES

(रुपय कोटात/Rs. in crore)

अनु. क्र. Sr. No.	उद्योग (2)	1999-00 (3)	2000-01 (4)	2001-02* (5)	2002-03* (6)	2003-04* (7)	2004-05* (8)	2005-06* (9)	2006-07† (9)	Industry (2)
1	कृषि	3,90,591	3,88,831	4,20,144	4,01,295	4,56,831	4,71,880	5,24,366	5,98,222	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	17,286	18,641	20,199	20,295	21,559	22,447	24,864	25,805	Forestry and logging
3	मासेमारी	17,075	19,059	20,307	22,048	22,928	22,834	27,379	27,799	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	33,001	36,661	38,056	52,471	52,834	71,951	79,469	85,461	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	4,57,953	4,63,192	4,98,706	4,96,109	5,54,152	5,89,112	6,56,078	7,37,287	Sub -Total - Primary
		(28.5)	(26.9)	(26.7)	(24.7)	(24.5)	(23.1)	(22.7)	(22.0)	
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) —									Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	1,29,469	1,49,782	1,58,274	1,76,005	1,99,411	2,35,779	2,69,354	3,21,410	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	77,717	85,932	84,841	91,767	1,01,610	1,14,043	1,27,049	1,50,567	b) Un-registered
6	बांधकाम	99,367	1,08,940	1,17,207	1,30,919	1,51,808	2,06,742	2,57,324	3,10,810	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	24,217	23,955	22,870	28,158	27,833	27,225	27,838	30,059	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	3,30,770	3,68,609	3,83,192	4,26,849	4,80,662	5,83,789	6,81,565	8,12,846	Sub -Total - Secondary
		(20.6)	(21.4)	(20.5)	(21.2)	(21.3)	(22.9)	(23.5)	(24.2)	
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	3,56,250	3,94,021	4,37,346	4,82,921	5,56,021	6,48,634	7,50,837	8,77,227	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
		(22.2)	(22.9)	(23.4)	(24.0)	(24.6)	(25.5)	(25.9)	(26.1)	
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	4,60,130	4,97,378	5,50,184	6,05,059	6,67,354	7,27,248	8,08,386	9,28,235	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
		(28.7)	(28.8)	(29.4)	(30.1)	(29.6)	(28.5)	(27.9)	(27.7)	
	एकूण - तृतीय	8,16,380	8,91,399	9,87,530	10,87,980	12,23,375	13,75,882	15,59,223	18,05,462	Sub - Total - Tertiary
		(50.9)	(51.7)	(52.8)	(54.1)	(54.2)	(54.0)	(53.8)	(53.8)	
	एकूण - निव्वळ देशांतर्गत उत्पाद	16,05,103	17,23,200	18,69,428	20,10,938	22,58,189	25,48,783	28,96,866	33,55,595	Total - Net National Domestic Product.
		(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय उत्पाद (राष्ट्रीय उत्पन्न)	15,89,672	17,00,467	18,49,360	19,94,248	22,39,939	25,26,408	28,70,750	33,25,817	Total - Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपय)	15,881	16,688	17,782	18,885	20,895	23,199	25,956	29,642	Per capita National Income (Rs.)

* अस्थायी / Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

टीप - केंसतील आकडे निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पादाशी टक्केवारी दर्शवतात.

Note - Figures in brackets show percentages to Net National Domestic Product.

आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली

Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 6

औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ देशांतर्गत उत्पाद व राष्ट्रीय उत्पन्न - स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार

NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CONSTANT (1999-2000) PRICES

(रुपय कोटीत/Rs. in crore)

अनु. क्र. Sr. No.	उद्योग (2)	1999-00 (3)	2000-01 (4)	2001-02* (5)	2002-03* (6)	2003-04* (7)	2004-05* (8)	2005-06* (9)	2006-07 † (10)	Industry (2)
1	कृषि	3,90,591	3,87,365	4,12,457	3,76,116	4,18,264	4,17,032	4,42,683	4,59,237	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि आडके पाडणे	17,286	17,750	18,291	18,401	18,148	18,535	18,875	19,211	Forestry and logging
3	मासेमारी	17,075	17,641	18,156	18,556	18,917	18,015	18,911	19,311	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	33,001	33,819	34,349	38,036	39,114	42,385	44,122	46,463	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	4,57,953	4,56,575	4,83,253	4,51,109	4,94,443	4,95,967	5,24,591	5,44,222	Sub-Total - Primary
		(100.0)	(99.7)	(105.5)	(98.5)	(108.0)	(108.3)	(114.6)	(118.8)	
5	घस्तुनिर्माण (कारखाने) —									Manufacturing —
	अ) नोंदणीकृत	1,29,469	1,39,627	1,44,942	1,56,581	1,67,711	1,82,834	1,97,682	2,20,440	a) Registered
	ब) अननोंदणीकृत	77,717	83,459	81,518	89,436	89,394	95,265	1,02,756	1,14,749	b) Un-registered
6	बांधकाम	99,367	1,05,463	1,09,370	1,17,828	1,31,824	1,53,197	1,78,505	1,99,792	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	24,217	24,076	23,736	24,952	25,899	28,708	29,805	31,619	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	3,30,770	3,52,625	3,59,566	3,84,797	4,14,828	4,60,004	5,08,748	5,66,600	Sub-Total - Secondary
		(100.0)	(106.6)	(108.7)	(116.3)	(125.4)	(139.1)	(153.8)	(171.3)	
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	3,56,250	3,82,456	4,18,093	4,57,801	5,13,946	5,69,286	6,36,667	7,13,847	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	4,60,130	4,78,792	5,03,225	5,30,928	5,58,172	6,00,761	6,56,575	7,24,979	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण - तृतीय	8,16,380	8,61,248	9,21,318	9,88,729	10,72,118	11,70,047	12,93,242	14,38,826	Sub-Total - Tertiary
		(100.0)	(105.5)	(112.9)	(121.1)	(131.3)	(143.3)	(158.4)	(176.2)	
	एकूण - निव्वळ देशांतर्गत उत्पाद	16,05,103	16,70,448	17,64,137	18,24,635	19,81,389	21,26,018	23,26,581	25,49,648	Total - Net National Domestic Product.
		(100.0)	(104.1)	(109.9)	(113.7)	(123.4)	(132.5)	(144.9)	(158.8)	
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय उत्पाद (राष्ट्रीय उत्पन्न)	15,89,672	16,47,903	17,43,466	18,05,830	19,63,544	21,04,520	23,06,894	25,30,494	Total - Net National Product (i.e. National Income)
		(100.0)	(103.7)	(109.7)	(113.6)	(123.5)	(132.4)	(145.1)	(159.2)	
	दरडॉई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	15,881	16,172	16,764	17,101	18,317	19,325	20,858	22,553	Per capita National Income (Rs.)
		(100.0)	(101.8)	(105.6)	(107.7)	(115.3)	(121.7)	(131.3)	(142.0)	

* अस्थायी/Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

टीप - कसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शविताना.
आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note - Figures in brackets show percentages to Col. (3).
Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

स्थूल/निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पादाचे आणि दरडोई उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर
ANNUAL GROWTH RATES OF GROSS/NET STATE DOMESTIC
PRODUCT AND PER CAPITA INCOME

वर्ष Year (1)	स्थूल राज्यांतर्गत उत्पाद Gross State Domestic Product		निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पाद Net State Domestic Product		दरडोई राज्य उत्पन्न Per Capita State Income		
	चालू किमतीनुसार At current prices	स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार At constant (1999-2000) prices	चालू किमतीनुसार At current prices	स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार At constant (1999-2000) prices	चालू किमतीनुसार At current prices	स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार At constant (1999-2000) prices	
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
1980-81	...	-	14.3	(-) 0.4	10.8	(-) 3.4	
1981-82	...	11.3	9.9	2.5	7.6	0.4	
1982-83	...	8.4	7.0	3.7	4.7	1.5	
1983-84	...	14.5	5.9	14.0	5.8	11.5	3.5
1984-85	...	8.7	2.2	7.6	1.6	5.4	(-) 0.5
1985-86	...	15.6	6.8	14.9	6.9	12.7	4.8
1986-87	...	8.3	1.6	7.3	1.1	4.3	(-) 1.8
1987-88	...	16.7	6.9	17.6	7.1	15.0	4.6
1988-89	...	19.0	8.9	19.3	9.2	16.5	6.7
1989-90	...	22.7	13.9	23.6	14.7	20.7	12.1
1990-91	...	15.2	4.4	15.2	4.4	12.5	1.9
1991-92	...	12.6	(-) 0.7	11.5	(-) 1.4	9.0	(-) 3.6
1992-93	...	22.6	12.8	23.3	13.6	20.6	11.1
1993-94	...	19.1	8.8	19.6	8.9	17.0	6.5
1994-95	...	14.6	2.4	14.3	1.8	11.9	(-) 0.4
1995-96	...	20.9	11.0	20.3	10.6	17.8	8.3
1996-97	...	14.9	5.8	14.3	4.8	12.0	2.6
1997-98	...	8.9	5.2	8.6	5.0	6.4	2.9
1998-99	...	7.8	3.4	8.5	4.0	6.4	2.0
1999-2000	...	14.5	8.6	14.7	8.2	12.5	6.1
2000-01	...	1.8	(-) 2.1	0.8	(-) 3.1	(-) 1.0	(-) 4.9
2001-02*	...	8.7	4.3	7.6	3.5	5.7	1.6
2002-03*	...	9.6	6.8	9.8	6.9	8.2	5.3
2003-04*	...	13.6	7.5	13.7	7.2	11.9	5.5
2004-05*	...	13.5	8.2	13.1	8.4	11.4	6.7
2005-06*	...	13.1	9.3	12.8	9.5	11.1	7.9
2006-07†	...	16.3	9.7	16.3	9.8	14.5	8.1
2007-08††	...	13.6	9.0	13.6	9.1	11.9	7.4

योजना/कालावधी Plan/Period	चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर/ Compound Annual growth rates					
३ री योजना/III rd Plan (1961-62 to 1965-66)	-	-	1.8	-	(-) 0.6	
४ थी योजना/IV th Plan (1969-70 to 1973-74)	-	-	2.2	-	0.02	
५ वी योजना/V th Plan (1974-75 to 1978-79)	-	-	5.8	-	3.5	
६ वी योजना/VI th Plan (1980-81 to 1984-85)	-	4.0	-	3.0	-	0.7
७ वी योजना/VII th Plan (1985-86 to 1989-90)	-	7.1	-	7.2	-	4.7
८ वी योजना/VIII th Plan (1992-93 to 1996-97)	-	7.8	-	7.4	-	5.2
९ वी योजना/IX th Plan (1997-98 to 2001-02)	-	3.8	-	3.5	-	1.5
१० वी योजना/X th Plan * (2002-03 to 2006-07)	-	8.3	-	8.3	-	6.7

* अस्थायी/Provisional

† प्रारंभिक/Preliminary

†† आगाऊ अंदाज / Advance Estimates

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 8

स्थूल/निव्वळ जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद आणि दरडोई निव्वळ जिल्हा उत्पन्न

GROSS/NET DISTRICT DOMESTIC PRODUCT AND PER CAPITA NET DISTRICT INCOME

अनुक्रमांक Serial No.	जिल्हा (2)	चालू किमतीनुसार (रु. कोटीत) At Current Prices (Rs. in Crore)				स्थिर(१९९९-२०००) किमतीनुसार (रु. कोटीत) At Constant (1999-2000) Prices (Rs. in Crore)				दरडोई निव्वळ जिल्ह्यांतर्गत उत्पन्न (रुपये) Per Capita Net District Domestic Income (Rs.)		District (2)
		स्थूल जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद GDDP		निव्वळ जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद NDDP		स्थूल जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद GDDP		निव्वळ जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद NDDP		चालू किमतीनुसार (रु.) At Current Prices (Rs.)		
		2005-06 *	2006-07 @	2005-06 *	2006-07 @	2005-06 *	2006-07 @	2005-06 *	2006-07 @	2005-06 *	2006-07 @	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	मुंबई #	92,919	1,08,426	76,733	89,735	73,600	80,709	60,961	67,069	57,229	65,361	Mumbai #
2	ठाणे	54,052	62,846	45,686	53,034	41,916	45,968	35,638	39,099	51,153	58,224	Thane
3	रायगड	11,971	13,849	9,787	11,301	9,144	10,000	7,483	8,185	41,771	47,648	Raigad
4	रत्नागिरी	6,045	6,896	5,211	5,936	4,826	5,279	4,190	4,589	29,214	32,946	Ratnagiri
5	सिंधुदुर्ग	2,998	3,448	2,655	3,049	2,489	2,717	2,227	2,431	29,106	33,099	Sindhudurg
	कोकण विभाग	1,67,985	1,95,465	1,40,072	1,63,055	1,31,975	1,44,673	1,10,499	1,21,373	51,162	58,375	KONKAN DIV.
6	नाशिक	25,273	28,938	21,916	25,028	19,427	21,024	16,923	18,283	40,924	46,064	Nashik
7	धुळे	4,578	5,362	4,002	4,690	3,597	3,963	3,160	3,487	22,052	25,522	Dhule
8	नंदुरबार	3,953	4,388	3,597	3,988	2,991	3,145	2,733	2,874	25,997	28,517	Nandurbar
9	जळगाव	12,642	14,587	11,049	12,736	10,380	11,385	9,194	10,091	28,185	32,072	Jalgaon
10	अहमदनगर	14,105	17,134	12,524	15,242	10,847	12,169	9,659	10,850	29,300	35,252	Ahmednagar
	नाशिक विभाग	60,551	70,409	53,088	61,684	47,242	51,686	41,669	45,585	31,698	36,362	NASHIK DIV.
11	पुणे	48,995	57,084	41,526	48,310	38,148	42,145	32,369	35,742	52,811	60,375	Pune
12	सातारा	11,128	12,689	9,829	11,184	8,630	9,369	7,658	8,309	33,216	37,398	Satara
13	सांगली	9,616	11,000	8,550	9,772	7,624	8,248	6,825	7,381	31,181	35,201	Sangli
14	सोलापूर	14,180	16,927	12,597	15,064	10,856	12,270	9,680	10,970	30,667	36,186	Solapur
15	कोल्हापूर	16,148	18,749	14,249	16,524	12,592	13,793	11,165	12,225	37,958	43,448	Kolhapur
	पुणे विभाग	1,00,067	1,16,449	86,751	1,00,854	77,850	85,825	67,697	74,627	40,489	46,404	PUNE DIV.

अनुक्रमांक Serial No.	जिल्हा (2)	चालू किमतीनुसार (रु. कोटीत) At Current Prices (Rs. in Crore)				स्थिर(१९९९-२०००) किमतीनुसार (रु. कोटीत) At Constant (1999-2000) Prices (Rs. in Crore)				दरडोई निव्वळ जिल्ह्यांतर्गत उत्पन्न (रुपये) Per Capita Net District Domestic Income (Rs.)		District (2)
		स्थूल जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद GDDP		निव्वळ जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद NDDP		स्थूल जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद GDDP		निव्वळ जिल्ह्यांतर्गत उत्पाद NDDP		चालू किमतीनुसार (रु.) At Current Prices (Rs.)		
		2005-06 *	2006-07 @	2005-06 *	2006-07 @	2005-06 *	2006-07 @	2005-06 *	2006-07 @	2005-06 *	2006-07 @	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
16	औरंगाबाद	11,303	13,256	9,627	11,286	8,877	9,825	7,594	8,406	31,016	35,845	Aurangabad
17	जालना	3,804	4,517	3,400	4,042	3,091	3,498	2,781	3,156	19,936	23,436	Jalna
18	परभणी	3,805	4,589	3,397	4,107	3,103	3,494	2,789	3,148	20,839	24,860	Parbhani
19	हिंगोली	2,266	2,635	2,048	2,385	1,786	1,933	1,625	1,759	19,674	22,667	Hingoli
20	बीड	5,708	6,728	5,090	6,006	4,568	5,104	4,098	4,588	22,295	26,018	Beed
21	नांदेड	6,334	7,352	5,609	6,514	5,019	5,455	4,473	4,867	18,380	21,089	Nanded
22	उस्मानाबाद	3,564	4,226	3,171	3,766	2,855	3,169	2,555	2,840	20,232	23,760	Osmanabad
23	लातूर	5,066	5,533	4,517	4,913	3,977	4,134	3,560	3,693	20,469	21,998	Latur
	औरंगाबाद विभाग	41,850	48,836	36,859	43,019	33,276	36,612	29,475	32,457	22,219	25,617	AURANGABAD DIV.
24	बुलढाणा	4,851	5,719	4,291	5,068	3,863	4,281	3,438	3,819	18,152	21,188	Buldhana
25	अकोला	4,589	5,714	4,007	5,016	3,698	4,403	3,258	3,907	22,924	28,287	Akola
26	वाशिम	2,108	2,519	1,889	2,263	1,690	1,876	1,528	1,698	17,537	20,774	Washim
27	अमरावती	7,119	7,976	6,285	7,025	5,739	6,048	5,104	5,372	22,548	24,858	Amravati
28	यवतमाळ	6,759	7,816	5,999	6,951	5,270	5,886	4,695	5,261	23,091	26,456	Yavatmal
	अमरावती विभाग	25,426	29,744	22,471	26,323	20,260	22,494	18,023	20,057	21,250	24,583	AMRAVATI DIV.
29	वर्धा	4,078	4,603	3,607	4,063	3,224	3,426	2,869	3,044	27,442	30,529	Wardha
30	नागपूर	20,423	23,529	17,552	20,176	15,598	16,988	13,488	14,682	39,517	44,598	Nagpur
31	भंडारा	3,784	4,296	3,340	3,785	3,040	3,257	2,707	2,895	27,877	31,254	Bhandara
32	गोंदिया	3,479	3,914	3,074	3,459	2,803	2,948	2,497	2,628	24,341	27,115	Gondia
33	चंद्रपूर	8,424	9,489	7,317	8,243	6,576	7,047	5,736	6,150	33,108	36,794	Chandrapur
34	गडचिरोली	1,991	2,622	1,784	2,374	1,657	1,827	1,495	1,650	17,543	23,126	Gadchiroli
	नागपूर विभाग	42,179	48,453	36,674	42,100	32,898	35,493	28,792	31,049	32,047	36,267	NAGPUR DIV.
	महाराष्ट्र	4,38,058	5,09,356	3,75,915	4,37,035	3,43,501	3,76,783	2,96,155	3,25,148	36,090	41,331	MAHARASHTRA

* अस्थायी / Provisional

@ प्रारंभिक / Preliminary

मुंबई शहर+ मुंबई उपनगर जिल्हा /Mumbai City + Mumbai Suburban District

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA : BUDGET AT A GLANCE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	2002-03 (Actuals) प्रत्यक्ष (2)	2003-04 (Actuals) प्रत्यक्ष (3)	2004-05 (Actuals) प्रत्यक्ष (4)	2005-06 (Actuals) प्रत्यक्ष (5)	2006-07 (R/E) (सु.अ.) (6)	2007-08 (B/E) (अ.अ.) (7)	Item (1)
1. महसुली जमा (अ + ब)	31,103.05	34,370.52	41,013.33	48,438.30	60,267.38	68,298.88	Revenue Receipts (a + b)
अ) कर महसूल	25,079.42	28,551.65	34,200.78	38,522.25	46,347.20	53,002.12	a) Tax Revenue
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	6,023.63	5,818.87	6,812.55	9,916.05	13,920.18	15,296.76	b) Non-Tax Revenue
2. महसुली खर्च	40,474.30	42,680.06	51,046.66	52,279.85	63,459.87	67,788.20	Revenue Expenditure
त्यापेकी							of which
अ) व्याज प्रदान	7,129.75	8,335.48	8,978.56	9,347.24	11,769.30	12,113.86	a) Intrest Payments
ब) प्रशासकीय सेवा	3,152.03	3,386.71	3,776.45	4,207.40	5,151.15	7,072.91	b) Administrative Services
क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	2,801.91	3,244.13	3,513.80	4,104.24	4,799.56	5,511.56	c) Pensions & Misc. gen. Services
3. महसुली तूट (2 - 1)	9,371.25	8,309.54	10,033.33	3,841.55	3,192.49	(-) 510.68	Revenue Deficit (2 - 1)
4. निव्वळ भांडवली जमा	14,754.25	18,221.58	20,783.48	18,434.52	15,234.30	14,598.14	Net Capital Receipts
त्यापेकी							of which
अ) कर्जाची वसुली	469.16	482.16	2,040.94	551.25	505.02	534.34	a) Recovery of loans
ब) इतर भांडवली जमा	5,183.41	2,454.22	0.00	0.00	0.00	0.00	b) Other capital receipts
क) कर्ज व इतर दायित्वे	9,101.68	15,285.20	18,742.54	17,883.27	14,729.28	14,063.80	c) Borrowings & Other Liabilities
5. भांडवली खर्च	5,387.76	10,101.13	10,627.64	14,340.06	12,932.13	12,202.68	Capital Expenditure
6. एकूण जमा (1 + 4)	45,857.30	52,592.10	61,796.81	66,872.82	75,501.68	82,897.02	Total Receipts (1 + 4)
7. एकूण खर्च (2 + 5)	45,862.06	52,781.19	61,674.30	66,619.91	76,392.00	79,990.88	Total Expenditure (2 + 5)
8. अर्थसंकल्पीय तूट (7 - 6) @	4.76	189.09	(-) 122.51	-252.91	890.32	(-)2,906.14	Budgetary Deficit (7 - 6) @
9. राजकोषीय तूट (8 + 4 क)	9,106.44	15,474.29	18,620.03	17,630.36	15,619.60	11,157.66	Fiscal Deficit (8 + 4 C)
10. प्राथमिक तूट (9 - 2 अ)	1,976.69	7,138.81	9,641.47	8,283.12	3,850.30	(-) 956.20	Primary Deficit (9 - 2 a)

स्थूल राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी / As per cent of G.S.D.P.

1. महसुली जमा (अ+ब)	10.4	10.1	10.6	11.1	11.8	11.8	Revenue Receipts (a + b)
अ) कर महसूल	8.3	8.4	8.8	8.8	9.1	9.2	a) Tax Revenue
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	2.0	1.7	1.8	2.3	2.7	2.6	b) Non - Tax Revenue
2. महसुली खर्च	13.5	12.5	13.2	11.9	12.5	11.7	Revenue Expenditure
त्यापेकी							of which
अ) व्याज प्रदान	2.4	2.4	2.3	2.1	2.3	2.1	a) Intrest Payments
ब) प्रशासकीय सेवा	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	1.2	b) Administrative Services
क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	0.9	1.0	0.9	0.9	0.9	1.0	c) Pensions & Misc. gen. Services
3. महसुली तूट (2 - 1)	3.1	2.4	2.6	0.9	0.6	(-) 0.1	Revenue Deficit (2 - 1)
4. निव्वळ भांडवली जमा	4.9	5.3	5.4	4.2	3.0	2.5	Net Capital Receipts
त्यापेकी							of which
अ) कर्जाची वसुली	0.2	0.1	0.5	0.1	0.1	0.1	a) Recovery of loans
ब) इतर भांडवली जमा	1.7	0.7	0.0	0.0	0.0	0.0	b) Other capital receipts
क) कर्ज व इतर दायित्वे	3.0	4.5	4.8	4.1	2.9	2.4	c) Borrowings & Other Liabilities
5. भांडवली खर्च	1.8	3.0	2.7	3.3	2.5	2.1	Capital Expenditure
6. एकूण जमा (1 + 4)	15.3	15.4	16.0	15.3	14.8	14.3	Total Receipts (1 + 4)
7. एकूण खर्च (2 + 5)	15.3	15.5	15.9	15.2	15.0	13.8	Total Expenditure (2 + 5)
8. अर्थसंकल्पीय तूट (7 - 6)	0.0	0.1	0.0	(-)0.1	0.2	(-) 0.5	Budgetary Deficit (7 - 6)
9. राजकोषीय तूट (8 + 4 क)	3.0	4.5	4.8	4.0	3.1	1.9	Fiscal Deficit (8 + 4 C)
10. प्राथमिक तूट (9 - 2 अ)	0.7	2.1	2.5	1.9	0.8	(-) 0.2	Primary Deficit (9 - 2a)

महाराष्ट्र राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न 3,00,476 3,41,424 3,87,390 4,38,058 5,09,356 578,475 G.S.D.P. of Maharashtra Sta

R/E = सुधारलेले अंदाज / Revised Estimates.

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज / Budget Estimates.

आधार - राज्य अर्थसंकल्प

Source - State Budgets

महाराष्ट्र शासन अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेखावरील जमेतील कल

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA BUDGET : TRENDS IN RECEIPTS ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	2002-03 प्रत्यक्ष रकमा Actuals	2003-04 प्रत्यक्ष रकमा Actuals	2004-05 प्रत्यक्ष रकमा Actuals	2005-06 प्रत्यक्ष रकमा Actuals	2006-07 सु.अ. (R/E)	2007-08 अ.अ. (B/E)	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
(अ) एकूण महसुली जमा (१+२+३+४) ...	31,103	34,371	41,013	48,438	60,267	68,299	(A) Total Revenue Receipts (1+2+3+4)
(१) राज्याचा स्वतःचा कर महसूल (१ ते १०) - ...	22,815	25,181	30,605	33,539	40,323	45,873	(1) State's own Tax Revenue (1 to 10)
(१) विक्रीकर ...	13,488	15,326	18,817	19,677	23,962	27,465	(1) Sales Tax
(२) मुद्रांक व नोंदणी फी ...	2,823	3,354	4,116	5,266	6,250	7,200	(2) Stamps and Registration Fees
(३) राज्य उत्पादन शुल्क ...	1,939	2,324	2,219	2,824	3,250	3,500	(3) State Excise Duties
(४) विजेवरील कर व शुल्क ...	1,149	630	1,674	1,661	1,697	1,781	(4) Taxes and Duties on Electricity
(५) उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर ...	1,032	1,019	1,076	1,157	1,231	1,298	(5) Other Taxes on Income & Expenditure
(६) वाहनावरील कर ...	941	1,206	1,177	1,309	1,800	2,070	(6) Taxes on Vehicles
(७) विक्रेय वस्तु व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क ...	811	729	737	712	987	1,275	(7) Other Taxes & Duties on Commodities & Services
(८) माल व उतारवरील कर ...	245	232	428	504	546	594	(8) Tax on Goods and Passengers
(९) जमीन महसूल ...	387	360	361	429	600	690	(9) Land Revenue
(१०) कृषि उत्पन्नावरील कर ...	0	0	0	0	0	0	(10) Taxes on Agricultural Income
(२) कराव्यतिरिक्त महसूल (१+२) - ...	4,517	3,549	4,119	5,935	5,322	5,748	(2) Non-Tax Revenue (1+2)
(१) व्याजाच्या जमा रकमा ...	1,777	357	737	1,737	1,053	1,027	(1) Interest Receipts
(२) इतर कराव्यतिरिक्त महसूल ...	2,740	3,192	3,382	4,198	4,269	4,721	(2) Other non-tax revenue
(३) केंद्रीय करांतील हिस्सा (१ ते ६) - ...	2,265	3,370	3,595	4,983	6,024	7,129	(3) Share in Central Taxes (1 to 6)
(१) निगम कराव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर ...	404	573	665	960	1,150	1,366	(1) Taxes on Income other than Corporation Tax
(२) निगम कर ...	499	850	1,009	1,379	1,860	2,185	(2) Corporation Tax
(३) संपत्ती कर ...	1	1	2	2	2	3	(3) Taxes on Wealth
(४) जकात ...	505	699	728	970	1,187	1,424	(4) Customs
(५) केंद्रीय उत्पादन शुल्क ...	793	1,135	1,003	1,310	1,247	1,399	(5) Union Excise Duties
(६) सेवा कर ...	63	113	188	362	578	752	(6) Service Tax
(४) केंद्र शासनाकडून सहायक अनुदाने ...	1,506	2,270	2,694	3,981	8,598	9,549	(4) Grants in Aid from Central Government
(ब) एकूण भांडवली जमा (१+२+३+४) ...	30,107	35,796	35,316	24,176	19,765	20,245	(B) Total Capital Receipts (1+2+3+4)
(१) सरकारी ऋण लेखाकडून जमा (अ+ब) - ...	23,756	31,702	25,727	23,659	15,115	15,768	(1) Receipts from Public Debts (a+b)
(अ) राज्य शासनाचे देशातर्गत ऋण* ...	22,794	30,450	23,925	23,169	14,485	14,949	(a) Internal Debt of the State Govt.*
(ब) केंद्र सरकारकडून कर्ज व आगाऊ रकमा ...	962	1,252	1,802	490	630	819	(b) Loans & Advances from Central Govt.
(२) राज्य शासनाकडून कर्ज व आगाऊ रकमा (वसुली) ...	469	482	2,041	551	505	534	(2) Loans & Advances by the State Government (Recoveries).
(३) इतर भांडवली जमा (निव्वळ) † ...	(-) 21	(-) 11	0	(-) 134	0	0	(3) Other Capital Receipts (net) †
(४) लांक लेखा (निव्वळ) (अ+ब+क+ड) ...	5,903	3,622	7,548	100	4,145	3,943	(4) Public Account (net) (a+b+c+d)
(अ) अल्पबचत, भविष्यनिवाहनिधी इ. (निव्वळ) ...	58	487	495	587	711	863	(a) Small Savings, Provident Funds, etc. (net)
(ब) राखीव निधी (निव्वळ) (१+२) ...	2,074	2,516	3,018	1,019	1,842	1,908	(b) Reserve Funds (net) (1+2)
(१) व्याजी ...	3	(-) 7	16	3	(-) 1	7	(1) Interest Bearing
(२) बिनव्याजी ...	2,071	2,523	3,002	1,016	1,843	1,901	(2) Non-interest Bearing
(क) नागरा ठेवी (निव्वळ) (१+२) ...	902	1,080	1,598	1,425	1,412	1,187	(c) Civil Deposits (net) (1+2)
(१) व्याजी ...	637	677	840	554	544	419	(1) Interest Bearing
(२) बिनव्याजी ...	265	403	758	871	868	768	(2) Non-interest Bearing
(ड) इतर ...	2,869	(-) 461	2,437	(-) 2,931	180	(-) 15	(d) Others
एकूण जमा (अ + ब) ...	61,210	70,167	76,329	72,614	80,032	88,544	Total Receipts (A + B)

† यात 'आंतरराज्यीय तडजोड' (निव्वळ), 'आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन' (निव्वळ) आणि 'आकस्मिकता निधी' (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

† It comprises 'inter-state settlement' (net), 'appropriations to the contingency fund' (net) and 'contingency fund' (net).

आधार - सौख्य अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Budget-in-Brief, Government of Maharashtra, Mumbai.

* अर्धोपाय व आगाऊ रकमा धरून

* Inclusive of ways & means advances.

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA BUDGET : TRENDS IN EXPENDITURE ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाक	2002-03 प्रत्यक्ष Actuals (2)	2003-04 प्रत्यक्ष Actuals (3)	2004-05 प्रत्यक्ष Actuals (4)	2005-06 प्रत्यक्ष Actuals (5)	2006-07 सु.अ. (R/E) (6)	2007-08 अ.अ. (B/E) (7)	Item (1)
(अ) महसुली खर्च (१ + २)	40,475	42,680	51,047	52,280	63,459	67,788	(A) Revenue Expenditure (1+2)
(१) विकास खर्च (अ+ब+क)	22,528	22,860	28,776	30,583	36,811	37,917	(1) Development Expenditure (a+b+c)
(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	14,218	15,990	17,549	19,917	24,219	24,517	(a) Social Services (1 to 8)
(१) शिक्षण, क्रोडा, कला व संस्कृती	8,937	9,432	10,184	10,762	12,533	12,314	(1) Education, Sport, Art & Culture
(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	1,656	1,768	1,891	2,124	2,483	2,668	(2) Health & Family Welfare
(३) पाणीपुरवठा, स्वच्छता, गृहनिर्माण व नगरविकास	1,480	1,894	2,491	2,302	4,025	4,792	(3) Water Supply Sani. Housing and Urban Development
(४) माहिती व ध्वनी प्रसारण	19	20	28	22	25	25	(4) Information & Broadcasting
(५) अ.जा.,अ.ज. व इ.मा.व. यांचे कल्याण	831	1,080	1,302	1,653	2,075	2,295	(5) Welfare of SC. ST. & OBC
(६) कामगार व कामगार कल्याण	189	194	222	273	344	337	(6) Labour and Labour Welfare
(७) समाज कल्याण व पोषण आहार	1,079	1,571	1,399	2,749	2,685	2,040	(7) Social Welfare and Nutrition
(८) इतर	27	31	32	32	49	46	(8) Others
(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	7,636	5,883	10,381	9,315	11,646	12,464	(b) Economic Services (1 to 9)
(१) कृषि व संलग्न सेवा	2,651	2,386	3,492	2,732	3,297	3,055	(1) Agriculture and Allied activities
(२) ग्राम विकास	905	2,065	2,234	2,018	3,090	3,653	(2) Rural Development
(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	53	51	40	21	33	23	(3) Special Area Programme
(४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	1,811	357	815	1,318	1,414	1,722	(4) Irrigation and Flood control
(५) ऊर्जा	759	353	2,983	1,993	2,317	2,348	(5) Energy
(६) उद्योग व खनिजे	226	201	304	458	511	609	(6) Industry and Minerals.
(७) वाहतूक आणि दळणवळण	997	262	220	555	636	700	(7) Transport and Communication
(८) विज्ञान, तंत्रशास्त्र व पर्यावरण	7	15	9	13	25	25	(8) Science, Technology & Environment
(९) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	227	193	284	207	323	329	(9) General Economic Services
(क) स्थानिक संस्था आणि पंचायत राज्य संस्था यांना सहायक अनुदाने व अंशदाने	674	987	846	1,351	946	936	(c) Grants-in-Aid & contributions to Local Bodies & P.R. Institutions
(२) विकासेतर खर्च (अ+ब)	17,947	19,820	22,271	21,697	26,648	29,871	(2) Non-Development Expenditure (a+b)
(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	10,661	11,292	13,069	11,941	14,353	17,196	(a) General Services (1 to 5)
(१) राज्यांची अंगे	325	390	599	434	531	555	(1) Organs of State
(२) करवसुली खर्च	345	548	2,985	761	740	698	(2) Collection Charges
(३) प्रशासकीय सेवा	3,152	3,387	3,776	4,208	5,151	7,073	(3) Administrative Services
(४) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	2,802	3,244	3,514	4,104	4,800	5,512	(4) Pensions and Miscellaneous General Services
(५) राखीव निधीकडे हस्तांतरण	4,037	3,723	2,195	2,434	3,131	3,358	(5) Transfers to Reserve Funds
(ब) ऋण सेवा	7,286	8,528	9,202	9,756	12,295	12,675	(b) Debt Services

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 11

बाब (1)	2002-03 प्रत्यक्ष Actuals (2)	2003-04 प्रत्यक्ष Actuals (3)	2004-05 प्रत्यक्ष Actuals (4)	2005-06 प्रत्यक्ष Actuals (5)	2006-07 सु.अ. (R/E) (6)	2007-08 अ.अ. (B/E) (7)	Item (1)
(ब) भूखंडवली खर्च (१+२)	20,740	27,676	25,159	20,082	17,463	17,849	(B) Capital Expenditure (1+2)
(१) विकास खर्च (अ+ब)	5,387	10,101	10,627	14,340	12,932	12,203	(1) Development Expenditure (a+b)
(अ) महसुली लेखाबाहेरील भूखंडवली खर्च	3,683	8,199	7,877	10,078	10,516	10,690	(a) Capital Expenditure outside the Revenue Account
(ब) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रक्कम	1,704	1,902	2,750	4,262	2,416	1,513	(b) Loans and Advances given by the State Government
(२) विकासांतर खर्च (अ+ब) (कारखणी ऋणाची परतफेड)	15,353	17,575	14,532	5,742	4,531	5,646	(2) Non-Development Expenditure (a+b) (Repayment of Public debt)
(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	14,231	9,732	5,149	5,216	4,205	5,230	(a) Internal Debt of the State Government
(ब) केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रक्कम	1,122	7,842	9,383	526	326	416	(b) Loans & Advances from Central Govt.
एकूण खर्च (अ + ब)	61,215	70,356	76,206	72,362	80,922	85,637	Total Expenditure (A + B)

R/E = सुधारलेले अंदाज / Revised Estimates.
आधार - संक्षिप्त अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज / Budget Estimates.
Source - Budget-in-Brief, Government of Maharashtra.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 12

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा

REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURE SECTOR IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Sr. No.	तपशील (2)	2000-01 (3)	2001-02 (4)	2002-03 (5)	2003-04 (6)	2004-05 (7)	2005-06 (8)	2006-07 (R/E) (9)	2007-08 (B/E) (10)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	0.00	15.87	0.00	0.23	0.00	0.00	0.00	0.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	6,417.57	7,929.28	9,262.29	16,103.62	13,833.74	15,836.28	16,066.56	16,076.00	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये केरबदल केलेल्या महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४ च्या कलम ३ नुसार जमीन महसुलातील वाढ	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	Increase in land revenue under Sec. 3 of Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलातील वाढ	374.86	441.29	403.54	550.66	382.14	354.26	2,147.20	2,375.80	Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	4,326.11	5,311.32	5,823.84	5,454.03	5,587.62	4,667.95	5,443.98	5,443.98	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	9,415.54	8,296.73	2,484.45	398.01	658.15	5,650.50	4,200.00	4,600.00	Tax on purchase of sugarcane
7	ऊस (विनियमन, पुरवठा आणि खरेदी, निवंत्रण) अधिनियमाखालील जमा रकमा	0.00	0.71	56.38	0.08	0.08	0.06	0.00	0.00	Receipts under sugarcane (Regulation, supply and purchase, control) Act.
8	शिक्षण उपकर अधिनियम-									Education Cess Act—
	(अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी	1,584.63	1,835.83	2,015.99	1,424.41	1,340.01	983.44	2,177.13	2,177.13	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीवरील रोजगार हमी उपकर	310.11	585.64	521.94	276.94	213.70	229.05	500.00	500.00	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	106.29	141.75	47.58	4.73	6.40	127.69	50.00	50.00	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.
	एकूण	22,535.11	24,558.42	20,616.01	24,212.71	22,021.84	27,849.23	30,584.87	31,222.91	Total

T-14

R/E = सुधारलेले अंदाज / Revised Estimates.

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज / Budget Estimates.

Source - Finance Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

BORROWINGS & OTHER LIABILITIES DURING THE YEAR

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

वर्ष	2002-03 (Actuals) प्रत्यक्ष	2003-04 (Actuals) प्रत्यक्ष	2004-05 (Actuals) प्रत्यक्ष	2005-06 (Actuals) प्रत्यक्ष	2006-07 (R/E) (सु.अ.)	2007-08 (B/E) (अ.अ.)	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
क - ऋण प्राप्ती (1+2+3) (व्याजी)	9,101.68	15,285.20	12,545.20	19,060.88	11,837.75	11,409.47	I Debt Receipts (1+2+3) (bearing interest)
1) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (निव्वळ)	8,563.42	20,717.78	18,776.01	17,952.30	10,280.33	9,719.21	Internal Debt of the State Government (net)
2) केंद्र शासनाकडून कर्ज व आगाऊ रकमा (निव्वळ)	(-)160.31	(-)6,589.84	(-)7,581.13	(-) 35.30	303.88	402.00	Loans & Advances -from Central Government (net)
3) व्याजी गटबंधने (अ+ब+क)	698.57	1,157.26	1,350.32	1,143.88	1,253.54	1,288.26	Interest bearing obligations (a + b + c)
अ) भविष्य निर्वाह निधी (निव्वळ)	58.01	487.45	495.09	586.81	711.35	863.04	a) Provident Fund (net)
ब) राखीव निधी (निव्वळ)	3.36	(-) 7.07	15.53	2.63	(-) 1.24	6.66	b) Reserve Fund (net)
क) नागरी ठेवी (निव्वळ)	637.20	676.88	839.70	554.44	543.43	418.56	c) Civil Deposits (net)
दोन - ऋण प्राप्ती (१+२) (विन व्याजी)	5,183.41	2,454.22	6,197.34	(-)1,177.61	2,891.53	2,654.33	II Debt Receipts (1+2) (Not bearing interest)
1) लोकलेंद्रातील निव्वळ जमा @	5,204.45	2,464.87	6,197.34	(-)1,043.56	2,891.53	2,654.33	Net receipts on Public Account @
2) इतर भांडवली जमा (निव्वळ) #	(-) 21.04	(-)10.65	0.00	(-) 134.05	0.00	0.00	Other capital receipts (net) #
एकूण कर्ज व इतर दायित्वे (एक+दोन)	14,285.09	17,739.42	18,742.54	17,883.27	14,729.28	14,063.80	Total Borrowings & other Liabilities (I+II)

सु.अ. - सुधारित अंदाज RE - Revised Estimates

अ.अ. - अर्थसंकल्पीय अंदाज B/E - Budget Estimates.

@ लोकलेंद्राच्या निव्वळ प्राप्तीमध्ये राखीव निधी, ठेवी, निलंबन व संकीर्ण आणि वित्त प्रेषणे लेखा यांचा अंतर्भाव आहे.

@ Net Receipts on Public Account consist of Reserve Funds, Deposits, Suspense & Misc. and Remittances Accounts.

यामध्ये आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

It comprises the receipts of Inter-State Settlement (net), Appropriation to the Contingency Fund (net) and Contingency Fund (net)

आधार - महाराष्ट्र राज्य अर्थसंकल्प

Source - Maharashtra State Budget.

तक्ता क्रमांक/
महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे

ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

आर्थिक वर्गीकरण (1)	सर्वसाधारण सेवा General Services		सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services	
	2005-06 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (2)	2006-07 (सु.अं.) (R/E) (3)	2005-06 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (4)	2006-07 (सु.अं.) (R/E) (5)
	उद्देशानुसार Purpose			
१ चालू खर्च--				
(अ) सेवा व वस्तु	2,317	4,476	4,783	7,821
(ब) व्याज प्रदान	1,586	2,483	3,275	4,339
(क) अनुदाने	2,775	4,650	5,730	8,127
(ड) इतर चालू खर्च	623	774	1,287	1,353
एकूण-(१)	7,302	12,382	15,075	21,640
२ भांडवली खर्च--				
२.१(अ) एकूण भांडवली निर्मिती	253	329	856	996
(ब) भांडवली अनुदाने	85	110	286	333
(क) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	9	11	28	32
(ड) कर्ज	54	91	183	275
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	2	3	7	8
उपवर्गीज - (२.१)	403	544	1,361	1,644
२.२ ऋणाची परतफेड	0	0	0	0
एकूण-(२)	403	544	1,361	1,644
एकूण-(१+२)	7,705	12,926	16,436	23,284

सु.अं. - सुधारित अंदाज

RE - Revised Estimates

- टीप - (१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनांत प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.
- (२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (३) सामाजिक व सामूहिक सेवांत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
- (४) आर्थिक सेवांत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृद संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादि विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
- (५) इतर सेवा या सदरात आपतीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसान भरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार - राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण.

TABLE No. 14

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये करोत/Rs. in Crore)

वर्गीकरण Classification								
आर्थिक सेवा Economic Services		इतर सेवा Other Services		एकूण Total				
2005-06 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (6)	2006-07 (सु.अ.) (R/E) (7)	2005-06 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (8)	2006-07 (सु.अ.) (R/E) (9)	2005-06 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (10)	2006-07 (सु.अ.) (R/E) (11)	Economic Classification (1)		
2,213	2,698	3,274	4,552	12,587	19,547	...	1. Current Expenditure	
1,516	1,497	2,242	2,526	8,619	10,844	...	(a) Consumption expenditure	
2,651	2,804	3,923	4,731	15,079	20,313	...	(b) Interest payments	
595	467	881	788	3,387	3,381	...	(c) Grants	
						...	(d) Other current expenditure	
6,975	7467	10,321	12,597	39,672	54,086	...	Total—(1)	
6,058	7,210	2	1	7,169	8,536	...	2. Capital Expenditure --	
2,025	2,412	1	1	2,397	2,856	...	2.1 (a) Gross capital formation	
195	233	0	0	232	276	...	(b) Capital grants	
1,295	1,991	0	0	1,533	2,357	...	(c) Investment in shares	
52	61	0	0	61	72	...	(d) Loans	
						...	(e) Other capital transfers	
9,625	11,907	3	2	11,392	14,097	...	Sub-total - 2.1	
0	0	11,294	5,793	11,294	5,793	...	2.2 Repayment of Debt	
9,625	11,907	11,297	5,795	22,686	19,890	...	Total - (2)	
16,600	19,374	21,617	18,392	62,358	73,976	...	Grand Total - (1+2)	

- (1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Surveys upto 1983-84.
- (2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.
- (3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.
- (4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.
- (5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari system, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source - Economic and purpose classification of State Budgets.

CAPITAL FORMATION BY STATE GOVERNMENT AND ITS FINANCING

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

बाब (1)	2001-02 (Actuals) प्रत्यक्ष (2)	2002-03 (Actuals) प्रत्यक्ष (3)	2003-04 (Actuals) प्रत्यक्ष (4)	2004-05 (Actuals) प्रत्यक्ष (5)	2005-06 (Actuals) प्रत्यक्ष (6)	2006-07 (R/E) (सु.अं.) (7)	Item (1)
1. राज्य शासनाची एकूण भांडवल निर्मिती	3,264.15	4,450.80	8,898.20	2,462.06	2,414.22	3,943.25	Gross capital formation by the State Government
2. उर्वरित अर्थव्यवस्थेस भांडवल निर्मितीकरिता वित्तीय सहाय्य (अ+ब+क+ड)	2,996.08	2,618.78	4,151.68	5,433.00	4,223.00	5,561.00	Financial assistance for capital formation to the rest of economy (a+b+c+d)
अ) भांडवली अनुदाने	1,518.03	1,503.85	2,975.50	3,084.00	2,397.00	2,856.00	a) Capital Grants
ब) इतर हस्तांतरित भांडवली रकमा	41.88	77.10	293.74	79.00	61.00	72.00	b) Other capital transfers
क) भांडवल निर्मितीसाठी कर्जे	1,000.78	692.52	595.14	1,972.00	1,533.00	2,357.00	c) Loans for capital formation
ड) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	435.39	345.31	287.30	298.00	232.00	276.00	d) Investment in shares
3. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाययोजनांतून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती (1+ 2)	6,260.23	7,069.58	13,049.88	7,895.06	6,637.22	9,504.25	Gross Capital formation out of bugetary resources of State Government (1+2)
स्थूल राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी / As per cent of G.S.D.P.							
1. राज्य शासनाची एकूण भांडवल निर्मिती	1.2	1.5	2.6	0.6	0.6	0.8	Gross capital formation by the State Government
2. उर्वरित अर्थव्यवस्थेस भांडवल निर्मितीकरिता वित्तीय सहाय्य (अ+ब+क+ड)	1.1	0.9	1.2	1.4	1.0	1.1	Financial assistance for capital formation to the rest of economy (a+b+c+d)
अ) भांडवली अनुदाने	0.6	0.5	0.9	0.8	0.5	0.6	a) Capital Grants
ब) इतर हस्तांतरित भांडवली रकमा	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	b) Other capital transfers
क) भांडवल निर्मितीसाठी कर्जे	0.4	0.2	0.2	0.5	0.3	0.5	c) Loans for capital formatio
ड) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	d) Investment in shares
3. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाययोजनांतून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती (1+2)	2.3	2.4	3.8	2.0	1.5	1.9	Gross Capital formation o of bugetary resources of State Government (1+2)
महाराष्ट्र राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न	2,74,113	3,00,476	3,41,424	3,87,390	4,38,058	5,09,356	G.S.D.P. of Maharashtra State

सु.अं. - सुधारित अंदाज

HE - Revised Estimates

आधार - राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक ब उद्देशानुसार वर्गीकरण

Source - Economic and purpose classification of State Budget.

नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००६-०७ मधील उत्पन्न व खर्च

INCOME AND EXPENDITURE OF URBAN LSG INSTITUTIONS DURING 2006-07

(रुपये कोटीत / Rs.in crore)

बाब	महानगरपालिका Municipal Corpo- rations	नगरपरिषदा/Municipal Councils				नगर पंचायती Nagar Panchayats	कटक मंडळे Cantonment Boards	सर्व नागरी संस्था All Civic Bodies	Item
		वर्ग 'अ' Class'A'	वर्ग 'ब' Class'B'	वर्ग 'क' Class'C'	सर्व All				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
उत्पन्न									Income
1. आरंभीची शिल्लक	2,452.99	130.47	144.78	202.06	477.31	6.22	28.64	2,965.16	Opening Balance
2. जमा									Receipts
2.1. पट्टी, कर इत्यादी	11,147.15	163.65	209.13	131.35	504.13	3.37	79.92	11,734.57	Rents, taxes etc.
2.2. शासकीय अनुदाने	635.57	422.99	440.06	397.86	1,260.91	8.27	13.42	1,918.17	Government grants
2.3. वाणिज्यिक उपक्रमांपासून	199.07	0.00	2.51	0.73	3.24	0.00	0.01	202.32	Commercial enterprises
2.4. ठेवी आणि कर्जे इ.	640.01	84.12	65.55	38.35	188.02	1.72	48.22	877.97	Deposits and Loans etc.
2.5. इतर उत्पन्न	3,595.34	61.75	2.51	41.69	105.95	1.06	17.61	3,719.96	Other Income
एकूण जमा (2)	16,217.14	732.51	719.76	609.98	2,062.25	14.42	159.18	18,452.99	Total receipts(2)
एकूण उत्पन्न (1+2)	18,670.13	862.98	864.54	812.04	2,539.56	20.64	187.82	21,418.15	Total Income(1+2)
खर्च									Expenditure
1. प्रशासन									Administration
(अ) आस्थापना	4,264.74	159.17	215.47	171.47	546.11	1.84	38.61	4,851.30	(a) Establishment
(ब) इतर	209.15	11.61	19.55	14.02	45.18	0.27	1.46	256.06	(b) Others
2. कर वसुली	44.85	0.94	4.60	1.82	7.36	0.00	0.28	52.49	Recovery of taxes
3. सार्वजनिक दिवाबत्ती	274.06	14.11	18.94	12.08	45.13	0.52	3.70	323.41	Street lighting
4. पाणीपुरवठा	1,409.81	54.31	51.59	30.74	136.64	0.51	1.95	1,548.91	Water supply
5. सार्वजनिक सुरक्षा	42.40	3.94	5.11	2.80	11.85	0.18	2.05	56.48	Public security
6. सार्वजनिक आरोग्य	650.66	19.33	22.44	12.57	54.34	0.73	3.44	709.17	Public health
7. जलनिःसारण व मलनिःसारण	1,047.45	25.01	10.93	9.58	45.52	0.04	1.91	1,094.92	Drainage and Sewerage
8. बांधकामे	1,461.85	127.47	110.15	140.09	377.71	5.13	21.10	1,865.79	Construction works
9. परिवहन	438.75	1.27	0.28	1.50	3.05	0.07	0.00	441.87	Transport
10. शिक्षण	288.77	7.78	11.58	5.45	24.81	0.05	0.44	314.07	Education
11. दुर्बल घटकांवरील खर्च	58.38	4.53	6.00	4.15	14.68	0.04	0.00	73.10	Expenditure on weaker sections
विशेष खर्च व दिलेली कर्जे	870.90	100.51	54.96	41.95	197.42	0.87	72.63	1,141.82	Extraordinary expenditure and loans extended
13. इतर खर्च	3,757.85	103.99	120.89	105.46	330.34	2.17	15.83	4,106.19	Other expenditure
एकूण खर्च (१ ते १३)	14,819.62	633.97	652.49	553.68	1,840.14	12.42	163.40	16,835.58	Total expenditure (1 to 13)

टीप - १) विविध विभागांतर्गत कर्मचारी / आस्थापनावरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्र.१ (अ) समोर दर्शविला आहे.

२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - 1) Expenditure on staff / establishments under various sections has been clubbed and shown at item 1(a).

2) Details may not add upto totals due to rounding.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 17

महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी
LAND UTILISATION STATISTICS OF MAHARASHTRA

(क्षेत्र हजार हेक्टरांमध्ये / Area in thousand hectares)

वर्ष Year	भौगोलिक क्षेत्र Geographical area	वनाखालील क्षेत्र Area under forests	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र Land not available for cultivation		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र Other uncultivated land			पडोत जमिनी Fallow lands		पिकांखालील क्षेत्र Cropped Area		एकूण क्षेत्र Gross cropped area	
			नापीक व मशागतीस अयोग्य जमीन Barren and uncultivable land	बिगर-शेती वापराखालील आणलेली जमीन Land put to non-agricultural uses	मशागत-योग्य पडोत जमीन Culturable waste land	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे Permanent pastures and grazing land	किरकोळ झाडे, झुडूपे व बांध्या समूहाखालील क्षेत्र Land under miscellaneous tree crops and groves	चालू पड Current fallows	इतर पड Other fallows	निव्वळ पेरणी क्षेत्र Net sown area	दुसोटा/तिसोटा क्षेत्र Area sown more than once		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	
1986-87	...	30,758	5,350	1,679	1,152	1,044	1,367	196	909	1,057	18,004	2,320	20,324
1987-88	...	30,758	5,305	1,622	1,179	946	1,271	189	989	1,119	18,139	2,803	20,942
1988-89	...	30,758	5,229	1,635	1,182	1,009	1,135	247	973	1,131	18,219	3,267	21,486
1989-90	...	30,758	5,126	1,614	1,092	984	1,112	297	881	1,090	18,563	3,105	21,668
1990-91	...	30,758	5,128	1,622	1,091	966	1,125	301	898	1,063	18,565	3,295	21,859
1991-92	...	30,758	5,134	1,635	1,166	967	1,138	283	1,416	1,125	17,895	2,239	20,133
1992-93	...	30,758	5,145	1,591	1,187	948	1,180	287	1,306	1,094	18,020	3,168	21,189
1993-94	...	30,758	5,146	1,562	1,281	943	1,173	273	979	1,214	18,188	3,221	21,409
1994-95	...	30,758	5,147	1,542	1,317	948	1,173	280	912	1,387	18,053	3,305	21,358
1995-96	...	30,758	5,148	1,544	1,349	960	1,166	292	1,072	1,248	17,980	3,524	21,504
1996-97	...	30,758	5,149	1,544	1,350	958	1,174	308	1,028	1,401	17,848	3,988	21,836
1997-98	...	30,758	5,148	1,544	1,350	963	1,180	330	1,081	1,441	17,722	3,662	21,384
1998-99	...	30,758	5,150	1,544	1,352	959	1,168	328	1,132	1,286	17,841	3,748	21,589
1999-00	...	30,758	5,136	1,544	1,360	959	1,168	365	1,215	1,350	17,662	3,720	21,382
2000-01	...	30,758	5,296	1,696	1,301	903	1,341	226	1,189	1,171	17,636	4,619	22,256
2001-02	...	30,758	5,216	1,721	1,374	914	1,249	246	1,216	1,192	17,631	4,773	22,405
2002-03	...	30,758	5,214	1,720	1,380	915	1,249	247	1,255	1,200	17,579	4,808	22,388
2003-04	...	30,758	5,214	1,725	1,390	917	1,249	251	1,364	1,216	17,432	4,758	22,190
2004-05	...	30,758	5,213	1,726	1,393	918	1,251	249	1,316	1,204	17,490	4,878	22,368
2005-06	...	30,758	5,212	1,720	1,407	914	1,252	249	1,327	1,204	17,473	5,083	52,556

टीप - २०००-०१ ते २००५-०६ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Note - The figures for 2000-01 to 2005-06 are provisional.

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
**AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
 IN MAHARASHTRA STATE**

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/ Area in thousand hectares,

उत्पादन हजार टनामध्ये/ Production in thousand tonnes,

दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्राममध्ये/ Yield per hectare in kilogram)

अन्नधान्ये

Foodgrains

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तांदुळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1960-61	...	1,300	1,369	1,054	907	401	442	6,284	4,224	672
2	1970-71	...	1,352	1,662	1,229	812	440	542	5,703	1,557	273
3	1980-81	...	1,459	2,315	1,587	1,063	886	834	6,469	4,409	681
4	1985-86	...	1,536	2,161	1,406	888	652	734	6,628	3,918	591
5	1990-91	...	1,597	2,344	1,467	867	909	1,049	6,300	5,929	941
6	1995-96	...	1,552	2,659	1,713	770	977	1,270	5,658	5,200	919
7	2000-01	...	1,512	1,930	1,277	754	948	1,256	5,094	3,988	783
8	2003-04	...	1,535	2,839	1,849	665	778	1,171	4,440	2,888	651
9	2004-05	...	1,509	2,147	1,423	756	1,017	1,345	4,756	3,623	762
10	2005-06	...	1,515	2,695	1,768	933	1,300	1,393	4,740	3,711	783
11	2006-07	...	1,529	2,569	1,680	1,231	1,869	1,518	4,618	3,772	817

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	बाजरी/Bajra			इतर तृणधान्ये/Other cereals			सर्व तृणधान्ये/All cereals			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
1	1960-61	...	1,635	489	299	480	273	568	10,606	6,755	637
2	1970-71	...	2,039	824	404	414	253	611	10,320	4,737	459
3	1980-81	...	1,534	697	454	451	341	755	10,976	8,647	788
4	1985-86	...	1,717	420	245	440	404	918	11,209	7,554	674
5	1990-91	...	1,940	1,115	575	432	443	1,026	11,136	10,740	964
6	1995-96	...	1,732	972	561	408	474	1,162	10,120	10,282	1,016
7	2000-01	...	1,800	1,087	604	664	544	819	9,824	8,497	865
8	2003-04	...	1,325	896	676	603	966	1,602	8,568	8,367	977
9	2004-05	...	1,529	1,126	734	660	949	1,438	9,210	8,863	962
10	2005-06	...	1,434	932	650	683	1,138	1,666	9,303	9,776	1,051
11	2006-07	...	1,452	1,059	729	791	1,308	1,654	9,621	10,577	1,099

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तूर/Tur			हरभरा/Gram			मुग/Mung			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	
1	1960-61	...	530	468	883	402	134	334	0	0	0
2	1970-71	...	627	271	432	310	87	281	0	0	0
4	1980-81	...	644	319	495	410	137	335	0	0	0
5	1985-86	...	758	454	599	501	161	320	0	0	0
6	1990-91	...	1,004	419	417	668	355	532	0	0	0
7	1995-96	...	1,039	606	583	733	386	526	0	0	0
8	2000-01	...	1,096	660	602	676	351	519	714	244	341
9	2003-04	...	1,046	693	662	795	421	530	700	391	558
10	2004-05	...	1,074	658	613	830	466	562	656	228	347
11	2005-06	...	1,100	792	720	1,020	705	691	534	189	354
11	2005-06	...	1,123	815	726	1,308	924	706	573	236	412

(पुढे चालू/contd.)

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
**AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
 IN MAHARASHTRA STATE**

(क्षेत्र हजार हेक्टर्समध्ये/Area in thousand hectares,

उत्पादन हजार टनामध्ये/Production in thousand tonnes,

दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram

अन्नधान्ये
Foodgrains

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	उडिद/Udid			इतर कडधान्ये/Other pulses			सर्व कडधान्ये/All pulses			
		क्षेत्र Area (30)	उत्पादन Production (31)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (32)	क्षेत्र Area (33)	उत्पादन Production (34)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (35)	क्षेत्र Area (36)	उत्पादन Production (37)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (38)	
1	1960-61	...	0	0	0	1,417	387	273	2,349	989	421
2	1970-71	...	0	0	0	1,629	319	196	2,566	677	264
3	1980-81	...	0	0	0	1,661	369	222	2,715	825	304
4	1985-86	...	0	0	0	1,581	543	343	2,840	1,158	408
5	1990-91	...	0	0	0	1,585	668	421	3,257	1,441	442
6	1995-96	...	0	0	0	1,589	682	429	3,361	1,673	498
7	2000-01	...	574	205	357	497	177	356	3,557	1,637	460
8	2003-04	...	601	359	598	294	91	310	3,436	1,955	569
9	2004-05	...	531	217	408	294	99	336	3,385	1,668	493
10	2005-06	...	468	199	424	310	107	345	3,432	1,992	581
11	2006-07	...	490	200	408	334	129	386	3,828	2,304	602

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	सर्व अन्नधान्ये/All foodgrains			भुईमूग/Groundnut			सोयाबिन/Soyabean			
		क्षेत्र Area (39)	उत्पादन Production (40)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (41)	क्षेत्र Area (42)	उत्पादन Production (43)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (44)	क्षेत्र Area (45)	उत्पादन Production (46)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (47)	
1	1960-61	...	12,955	7,744	598	1,083	800	739	0	0	0
2	1970-71	...	12,886	5,414	420	904	586	649	0	0	0
3	1980-81	...	13,691	9,472	692	695	451	648	0	0	0
4	1985-86	...	14,049	8,712	620	670	491	732	33	10	318
5	1990-91	...	14,393	12,181	846	864	979	1,132	201	190	947
6	1995-96	...	13,481	11,955	887	590	642	1,089	617	698	1,131
7	2000-01	...	13,382	10,133	757	490	470	958	1,142	1,266	1,109
8	2003-04	...	12,004	10,322	860	390	453	1,162	1,589	2,219	1,397
9	2004-05	...	12,595	10,531	836	416	459	1,103	2,102	1,892	900
10	2005-06	...	12,735	11,768	924	442	440	996	2,347	2,527	1,077
11	2006-07	...	13,449	12,882	958	448	399	891	2,521	2,892	1,147

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	करडई/Safflower			इतर तेलबिया/Other oilseeds			एकूण तेलबिया/Total oilseeds			
		क्षेत्र Area (48)	उत्पादन Production (49)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (50)	क्षेत्र Area (51)	उत्पादन Production (52)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (53)	क्षेत्र Area (54)	उत्पादन Production (55)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (56)	
1	1960-61	...	331	0	0	454	0	0	1,868	0	0
2	1970-71	...	406	102	252	408	65	159	1,718	753	438
3	1980-81	...	480	174	363	605	103	171	1,780	728	426
4	1985-86	...	612	248	406	870	254	292	2,185	1,003	459
5	1990-91	...	634	258	408	1,127	455	404	2,826	1,882	666
6	1995-96	...	497	279	562	973	436	448	2,677	2,055	768
7	2000-01	...	296	122	412	631	241	383	2,559	2,099	820
8	2003-04	...	245	87	357	538	163	303	2,762	2,922	1,058
9	2004-05	...	252	120	477	555	226	407	3,325	2,697	811
10	2005-06	...	263	159	604	608	278	457	3,660	3,404	930
11	2006-07	...	279	169	606	615	262	426	3,863	3,722	963

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No.18 - (समाप्त/concltd.)

नगदी पिके

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये / Area in thousand hectares,

Cash crops

उत्पादन हजार टनांमध्ये (जापस व्यतिरिक्त) / Production in thousand tonnes (except cotton)

दर हेक्टर उत्पादन किलोग्रॅममध्ये / Yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	ऊस/Sugarcane				कापूस(रुई)/Cotton (lint)			
		तोडणी क्षेत्र Harvested area	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टर उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन # Production #	दर हेक्टर उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(57)	(58)	(59)	(60)	(61)	(62)	(63)	
1	1960-61	...	155	155	10,404	66,924	2,500	1,673	114
2	1970-71	...	167	204	14,433	86,531	2,750	484	30
3	1980-81	...	258	319	23,706	91,742	2,550	1,224	82
4	1985-86	...	265	355	23,268	87,771	2,709	1,984	125
5	1990-91	...	442	536	38,154	86,400	2,721	1,875	117
6	1995-96	...	527	657	44,194	83,800	3,065	2,799	155
7	2000-01	...	595	687	49,569	83,267	3,077	3,064	100
8	2003-04	...	526	442	26,982	51,315	2,762	3,080	190
9	2004-05	...	327	N.A.	23,914	73,000	2,840	2,939	176
10	2005-06	...	501	N.A.	38,814	78,000	2,875	3,160	187
11	2006-07	...	849	N.A.	66,277	78,000	3,107	4,618	253

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तंबाखू/Tobacco			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टर उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(64)	(65)	(66)	
1	1960-61	...	25	12	480
2	1970-71	...	12	5	448
3	1980-81	...	12	8	648
4	1985-86	...	10	8	775
5	1990-91	...	8	8	1,039
6	1995-96	...	5	5	1,040
7	2000-01	...	8	9	1,148
8	2003-04	...	6	7	1,113
9	2004-05	...	6	7	1,111
10	2005-06	...	6	6	1,071
11	2006-07	...	N.A.	N.A.	N.A.

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available

टीप - (१) माहिती अंतिम अनुमानावर आधारित आहे.

Note - (1) Information is based on final forecast.

(२) कापसाचे उत्पादन १७० किग्रॅ/गासडी याप्रमाणे '०००' गासड्यामध्ये

(2) Production of cotton in 170kg/Bale in '000' bales.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 19

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

CROPWISE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया : १९७९-८२ = १००/Triennial average - Base : 1979-82=100)

गट/पिके (1)	भार														Groups/Crops (1)
	Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1990-91 (5)	1994-95 (6)	1998-99 (7)	1999-00 (8)	2000-01 (9)	2001-02 (10)	2002-03 (11)	2003-04 (12)	2004-05 (13)	2005-06 (14)	2006-07 (15)	
१. अन्नधान्ये-															1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये--															(a) Cereals—
(१) तांदुळ ..	9.49	87.4	79.8	106.1	109.0	113.7	115.9	87.4	120.1	84.0	128.3	97.2	120.9	116.3	(i) Rice
(२) गहू ..	5.92	80.6	58.4	93.9	118.8	133.6	148.3	97.9	111.3	101.6	80.4	104.9	134.3	193.0	(ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	22.16	95.5	63.4	121.1	95.9	93.3	95.8	81.4	79.8	79.3	59.0	75.8	75.8	77.0	(iii) Jowar
(४) बाजरी ..	3.08	64.2	64.6	154.3	153.3	207.8	157.0	150.5	115.0	158.7	124.1	129.8	129.0	146.6	(iv) Bajra
(५) बाली ..	0.02	37.7	56.6	17.0	24.5	20.8	20.7	13.2	17.0	9.4	15.1	11.3	11.3	13.2	(v) Barley
(६) मका ..	0.46	36.9	63.4	105.2	274.3	369.8	362.7	253.8	491.8	622.9	630.3	635.0	828.6	963.7	(vi) Maize
(७) नाचणी ..	0.85	92.0	70.5	98.4	80.6	76.3	79.4	60.8	85.8	58.7	80.4	69.6	62.5	58.1	(vii) Ragi
(८) कांदरा ..	0.05	73.7	61.9	66.6	48.9	47.7	47.7	43.6	34.2	41.3	28.3	34.2	27.1	27.7	(viii) Kodra
(९) इतर तृणधान्ये ..	0.19	76.7	83.7	150.8	83.9	120.9	91.4	162.5	94.9	49.1	51.7	59.5	54.1	48.0	(ix) Other cereals
एकूण - तृणधान्ये ..	42.22	88.5	66.7	115.7	107.7	114.6	114.6	91.9	100.4	94.5	88.9	95.4	105.8	116.2	Total - Cereals
(ब) कडधान्ये--															(b) Pulses—
(१) हरभरा ..	1.47	78.4	80.5	215.8	277.6	342.6	364.9	213.3	274.0	272.8	256.1	283.5	428.8	562.0	(i) Gram
(२) तूर ..	5.45	96.1	90.6	105.2	128.7	210.3	218.2	166.0	193.7	195.3	179.2	165.4	199.1	204.7	(ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	3.52	112.5	110.3	160.0	171.1	216.0	177.5	150.0	157.8	196.9	201.6	130.3	118.6	135.6	(iii) Other pulses
एकूण - कडधान्ये ..	10.44	99.2	95.8	139.2	163.9	230.9	225.1	167.3	192.9	206.8	195.0	170.2	204.3	231.7	Total - Pulses
एकूण - अन्नधान्ये ..	52.66	90.6	72.5	120.4	118.8	137.6	136.5	106.8	118.8	116.8	109.9	110.2	125.3	139.1	Total - Foodgrains
२. अन्नधान्येतर															2. Non-Foodgrains
(अ) गळिताची धान्ये--															(a) Oil Seeds—
(१) भुईमूग ..	7.23	71.4	72.4	158.9	103.2	108.7	92.9	76.2	79.9	73.1	70.9	74.5	71.3	64.8	(i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.57	94.2	141.0	223.7	161.6	133.4	115.7	88.9	110.1	103.9	111.9	74.2	84.2	77.1	(ii) Sesamum
(३) मोहरो, राई आणि जयस ..	0.78	73.4	66.0	86.5	72.8	52.5	52.6	30.8	39.8	23.5	29.1	23.2	38.8	35.4	(iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंडी ..	0.01	25.0	83.3	166.7	166.7	225.0	233.3	358.3	258.3	566.7	391.7	283.3	500.0	333.3	(iv) Castor seed
(५) सूर्यकूल ..	0.57	76.8	170.8	609.8	573.3	379.2	422.2	352.3	263.8	287.3	203.0	334.5	415.1	397.3	(v) Sunflower
एकूण - गळिताची धान्ये ..	9.16	73.3	82.3	184.8	133.5	122.4	111.5	90.6	90.0	84.6	78.5	86.5	91.2	84.1	Total - Oil seeds

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 19

गट/पिके (1)	भार														Groups / Crops (1)	
	Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1990-91 (5)	1994-95 (6)	1998-99 (7)	1999-00 (8)	2000-01 (9)	2001-02 (10)	2002-03 (11)	2003-04 (12)	2004-05 (13)	2005-06 (14)	2006-07 (15)		
(ब) तंतू पिके --																(b) Fibres—
(१) कापूस	9.89	110.4	61.9	128.6	158.2	180.1	212.5	123.6	184.4	178.0	211.2	201.5	216.6	316.6	(i) Cotton	
(२) मेस्ता	0.04	44.5	44.0	38.0	36.3	4.7	42.4	36.5	34.5	28.2	25.6	26.2	27.7	27.4	(ii) Mesta	
एकूण - तंतू पिके ..	9.93	110.1	61.9	128.2	157.7	179.4	211.8	123.2	183.8	177.4	210.4	200.8	215.8	315.4	Total - Fibres	
(क) संकीर्ण																1. Miscellaneous—
(१) ऊस	25.97	114.3	99.6	158.2	167.1	205.8	200.3	186.9	170.2	160.7	96.8	90.2	146.3	249.9	(i) Sugarcane	
(२) तंबाखू	0.14	68.3	142.6	117.3	179.7	68.3	163.4	138.1	98.0	139.6	102.5	111.4	90.6	N.A.	(ii) Tobacco	
(३) बटाटा	0.22	84.2	110.8	120.9	113.7	130.3	119.9	121.9	129.7	127.8	125.6	125.6	96.5	125.5	(iii) Potato	
(४) मिरची	1.92	107.1	82.6	102.2	87.6	77.6	79.7	82.0	79.3	71.6	59.7	64.1	68.9	63.3	(iv) Chilli	
एकूण - संकीर्ण ..	28.25	113.3	98.7	153.9	161.3	195.8	191.3	179.0	163.4	154.3	94.5	88.8	140.4	235.0	Total- Miscellaneous	
एकूण - अन्नधान्येतर ..	47.34	104.9	87.8	154.5	155.2	178.2	180.2	150.2	153.4	145.6	115.7	111.8	146.7	222.7	Total - Non - Foodgrains	
सर्व पिके ..	100.00	97.4	79.7	136.5	136.1	156.8	157.2	127.4	135.2	130.4	112.7	111.0	135.4	178.7	All Crops	

टीप - १९९९-२००० ते २००६-०७ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

Note - Index numbers for 1999-2000 to 2006-07 are provisional.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY VARIOUS SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरमध्ये / In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	सिंचित क्षेत्र / Area irrigated				ओलिताखालील पिकांची सघनता Intensity of irrigated cropping	सिंचन विहिरींची संख्या (हजारात) No. of irrigation wells (In thousand)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (In hect.)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	स्थूल सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
		विहिरी Wells	इतर साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1960-61	595	477	1,072	1,220	114	542	1.10	18,823	6.48
2	1970-71	768	579	1,347	1,570	117	694	1.11	18,737	8.38
3	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	132	826	1.28	19,642	12.30
4	1985-86	1,162	787	1,949	2,420	124	914	1.27	20,569	11.77
5	1990-91	1,672	999	2,671	3,319	124	1,017	1.64	21,859	15.18
6	1994-95	1,760	1,017	2,778	3,377	122	1,197	1.47	21,358	15.81
7	1995-96	1,870	1,010	2,880	3,550	123	1,229	1.52	21,504	16.51
8	1996-97	2,059	1,028	3,087	3,769	122	1,243	1.66	21,836	17.26
9	1997-98	2,090	1,050	3,140	3,693	118	1,276	1.64	21,384	17.27
10	1998-99	2,210	1,063	3,273	3,858	117	1,290	2.54	21,589	17.87
11	1999-00	2,285	1,012	3,296	3,873	118	1,310	2.52	22,382	18.11
12	2000-01	2,262	987	3,249	3,852	119	1,318	2.47	21,619	17.82
13	2001-02	1,922	1,053	2,975	3,667	123	N.A.	N.A.	22,405	16.37
14	2002-03	1,931	1,040	2,971	3,668	123	N.A.	N.A.	22,387	16.38
15	2003-04	1,914	1,030	2,944	3,636	123	N.A.	N.A.	22,190	16.39
16	2004-05	1,942	1,001	2,993	3,665	125	N.A.	N.A.	22,376	16.38
17	2005-06	2,077	1,070	3,147	3,810	118	N.A.	N.A.	22,556	16.89

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तत दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.
(२) स्तंभ क्र.७ मध्ये (स्तंभ क्र.६ ÷ स्तंभ क्र.५) X १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.
(३) २००१-०२ ते २००५-०६ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

N. A. = उपलब्ध नाही/Not available

Note - (1) Details may not add up to the totals due to rounding.
(2) Intensity under Col. No. 7 is worked out by using the formula (Col. No. 6 ÷ Col. No. 5) X 100.
(3) Figures for the years 2001-02 to 2005-06 are provisional.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
TOTAL NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN
MAHARASHTRA ACCORDING TO AGRICULTURAL CENSUSES

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	आकारवर्ग (हेक्टर) Size class (Hectare) (2)	वहिती खातेदारांची संख्या (शंभरात) Number of operational holdings (In hundred)					वहितीचे एकूण क्षेत्र (शंभर हेक्टरसम्ये) Area of operational holdings (In hundred hectares)					वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (hectare)				
		1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1995-96 (6)	2000-01 (7)	1970-71 (8)	1980-81 (9)	1990-91 (10)	1995-96 (11)	2000-01 (12)	1970-71 (13)	1980-81 (14)	1990-91 (15)	1995-96 (16)	2000-01 (17)
1	Below 0.5 पेक्षा कमी	6,834	9,914	16,672	22,409	27,352	1,634	2,630	4,119	5,746	7,303	0.24	0.27	0.25	0.26	0.27
2	0.5—1.0	5,585	9,345	16,075	20,252	25,528	4,142	7,103	12,057	15,120	19,105	0.74	0.76	0.75	0.75	0.75
3	1.0—2.0	8,783	15,409	27,276	31,755	35,974	12,842	23,337	39,833	46,059	51,153	1.46	1.51	1.46	1.45	1.42
4	2.0—3.0	6,266	10,275	13,969	14,745	15,745	15,386	25,363	33,689	35,420	37,307	2.46	2.47	2.41	2.40	2.37
5	3.0—4.0	4,606	6,583	7,289	6,774	6,924	15,920	22,815	25,108	23,303	23,594	3.46	3.47	3.44	3.44	3.40
6	4.0—5.0	3,576	4,601	4,469	3,874	3,766	15,961	20,556	19,864	17,210	16,651	4.46	4.47	4.44	4.44	4.42
7	5.0—10.0	8,715	9,316	7,241	5,558	4,849	61,213	63,937	48,700	37,150	31,920	7.02	6.86	6.73	6.68	6.58
8	10.0—20.0	4,180	2,819	1,530	1,029	768	56,302	37,213	19,749	13,514	9,898	13.47	13.20	12.91	13.13	12.89
9	20.0 व त्यापेक्षा आधिक/and above	961	363	176	132	96	28,394	10,662	6,129	5,274	3,684	29.55	29.37	34.82	39.95	38.37
एकूण / Total		49,506	68,625	94,697	1,06,528	1,21,002	2,11,794	2,13,616	2,09,248	1,98,796	2,00,615	4.28	3.11	2.21	1.87	1.66

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 22

राज्यातील फळपिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन

AREA AND PRODUCTION OF HORTICULTURAL FRUITS IN MAHARASHTRA STATE

(संख्या '000 / Figures in '000)

वर्ष Year	केळी Banana		संत्रा Orange		दासे Grapes		आंबा Mango		काजू Cashewnut	
	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	क्षेत्र Area	उत्पादन Production
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1990-91	29	1604	30	229	15	245	78	244	15	11
1991-92	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1992-93	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1993-94	47	2,529	60	867	26	641	53	694	34	34
1994-95	37	2,118	44	439	26	433	55	722	20	20
1995-96	61	3,678	53	558	28	678	64	844	20	16
1996-97	48	2,663	87	1,205	28	751	40	528	31	32
1997-98	53	3,130	101	1,078	24	553	55	727	31	12
1998-99	59	3,438	123	1,295	26	664	56	188	68	76
1999-2000	61	3,678	141	1,323	30	779	38	501	131	96
2000-01	72	4,331	132	1,078	30	779	404	501	138	102
2001-02	72	4,331	148	833	30	779	410	559	153	125
2002-03	57	3,608	151	882	35	989	420	616	159	135
2003-04	57	3,559	130	875	39	896	425	685	162	158
2004-05	72	4,535	119	718	44	1,234	433	434	164	160
2005-06	73	4,608	122	721	45	1,275	445	639	164	160
2006-07	73	4,622	122	724	45	1,284	448	646	166	161

वर्ष Year	डाळिंब Pomegranate		मोसंबी Sweet Orange		चिक् Sapota		पेरु Guava		इतर फळे Other fruits		एकूण फळे Total fruits	
	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	क्षेत्र Area	उत्पादन Production
(1)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(23)
2002-03	81	510	80	554	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
2003-04	84	533	81	564	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
2004-05	89	568	85	587	60	244	31	212	243	1,342	1,340	10,034
2005-06	91	594	92	612	63	256	31	224	244	1,163	1,370	10,252
2006-07	94	602	94	617	64	267	31	228	258	1,173	1,395	10,324

N.A. - उपलब्ध नाही/Not Available

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pu

तक्ता क्रमांक / TABLE No.23

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कांबड्या व बदके
LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारत/In thousand)

क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	गाई-बैल Cattle	म्हशी-रेडे Buffaloes	मेंढ्या आणि		एकूण पशुधन Total live stock	दर शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)		पिकाखालील दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Live- stock per hundred hectares of net area cropped (No.)	दर लाख लाकसंख्ये- मागे पशुधन No. of Live- stock per lakh of population	एकूण कांबड्या व बदके Total poultry
				शळ्या Sheep and goats	इतर* Other*		दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Live- stock per hundred hectares of net area cropped (No.)	मागे पशुधन No. of Live- stock per lakh of population			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	512	144	66	10,578	
2	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902	
3	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	491	164	52	12,217	
4	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	650	162	51	18,791	
5	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	673	175	48	19,845	
6	1987	16,983	4,755	12,068	448	34,255	950	189	48	24,839	
7	1992	17,441	5,447	13,015	489	36,393	940	202	45	32,187	
8	1997	18,071	6,073	14,802	692	39,638	1,104	223	50	35,392	
9	2003	16,738	6,084	13,624	612	37,058	1,016	213	39	34,596	

* 'इतर पशुधन' या बाबीमध्ये डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट, गाढवे आणि ससे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

* 'Other livestock' includes pigs, horses and ponies, mules, camels, donkeys and rabbits.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतोलच असे नाही.

Note - Details may not add up to totals due to rounding.

आधार - पशुधन गणना

Source - Livestock Census

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष/Base year 1993-94 = 100)

अनुक्रमांक	व्याज	भार /	1999-00	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	Item
Serial No. (1)	(2)	Weight (3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(2)
I	सर्वसाधारण निर्देशांक	100.00	154.9	176.6	189.0	204.2	221.5	247.1	General Index
II	खाणकाम व दगड खाणकाम	10.47	126.7	139.6	146.9	153.2	154.9	163.2	Mining and quarrying
III	वस्तुनिर्माण	79.36	159.4	183.1	196.6	213.9	234.2	263.5	Manufacturing
	उद्योग गट								Industry groups
1	खाद्य उत्पादने	9.08	140.3	168.7	167.9	166.3	170.6	185.2	Food products
2	पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने	2.38	192.1	287.6	312.1	346.9	400.3	444.5	Beverages, tobacco and related products
3	सुती वस्त्रोद्योग	5.52	123.7	121.2	117.4	126.4	137.0	157.3	Cotton textiles
4	लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित धागा वस्त्र	2.26	197.8	225.1	240.5	247.0	248.9	268.4	Wool, silk & man made fibre textiles
5	ताग व इतर वनस्पतीजन्य धागावस्त्र (कापूस सोडून)	0.59	105.0	107.9	103.4	107.2	107.7	90.7	Jute & other veg. fibre textiles (except cotton)
6	कापडाची उत्पादने (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	2.54	156.1	190.3	184.3	217.9	255.5	285.0	Textile products (including wearing apparels)
7	लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर इ.	2.70	101.4	76.5	81.7	74.8	70.5	91.0	Wood, wood products and furniture etc.
8	कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन इ.	2.65	180.5	180.5	208.7	228.0	228.6	248.6	Paper and paper products & printing, publishing etc.
9	चामडे आणि चामड्याची उत्पादने	1.14	135.5	152.9	147.0	157.1	149.3	150.2	Leather & leather products
10	रसायने व रासायनिक उत्पादने (पेट्रोलियम व कोळसा याची उत्पादने सोडून)	14.00	164.6	191.8	208.4	238.1	258.5	283.4	Chemicals and chemical products (except products of petroleum & coal)
11	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने	5.73	137.2	179.7	187.7	191.6	200.5	226.3	Rubber, plastic, petroleum and coal products
12	अधातू खनिज उत्पादने	4.40	220.8	232.0	240.6	244.2	271.1	305.8	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग	7.45	146.9	170.4	186.0	196.5	227.0	278.9	Basic metal & alloys industries
14	धातूची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून)	2.81	137.8	151.7	157.3	166.4	164.4	183.2	Metal products & parts (except machinery & equipment)
15	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	9.57	182.5	201.4	233.3	278.2	312.8	357.1	Machinery & equipment (except transport equipment)
16	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	3.98	194.1	232.9	272.6	282.6	319.7	367.7	Transport equipment and parts
17	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	2.56	142.5	173.3	186.6	216.8	276.9	298.4	Other manufacturing industries
IV	विद्युत	10.17	148.5	164.3	172.6	181.5	190.9	204.7	Electricity

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
IMPORTANT CHARACTERISTICS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

दोन अंकी उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर भांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (5)	एकूण उत्पादन Total output (6)	वापरलेला माल Material consumed (7)	एकूण निविष्टी Total input (8)	मूल्यवृद्धी Value added (9)	Industry groups at two digit level (1)
(1) सरकी काढणे, वटणी, सफाई इत्यादी (०९)	2003-04	116	60	18	777	665	724	38	Cotton ginning, cleaning etc. (01)
	2004-05	169	22	21	394	247	320	52	
(2) मिठाचे उत्पादन (१४)	2003-04	2	2	3	6	0	2	4	Extraction of salt. (14)
	2004-05	1	1	2	6	0	2	4	
(3) खाद्य उत्पादने व पेये (१५)	2003-04	8,210	2,472	606	27,879	18,431	24,348	2,792	Food products and beverages (15)
	2004-05	8,121	1,057	551	28,679	19,947	25,226	2,692	
(4) तंबाखू उत्पादने (१६)	2003-04	209	128	117	1,181	519	834	323	Tobacco products (16)
	2004-05	192	152	85	1,081	486	764	296	
(5) वस्त्रोद्योग (१७)	2003-04	6,781	-961	592	11,348	6,435	9,112	1,563	Textiles (17)
	2004-05	6,692	-87	567	13,055	7,863	10,927	1,513	
(6) परिधान करण्याची वस्त्रे (१८)	2003-04	265	188	65	1,630	705	1,268	327	Wearing apparel (18)
	2004-05	303	299	85	1,513	735	1,223	255	
(7) कातडी कामावणे व चामड्याची उत्पादने (१९)	2003-04	30	42	8	240	122	195	41	Tanning and dressing of leather(19)
	2004-05	48	79	12	260	150	212	41	
(8) लाकूड व लाकडाची उत्पादने (२०)	2003-04	176	70	13	367	215	308	43	Wood and wood products (20)
	2004-05	178	62	13	571	326	504	52	
(9) कागद व कागदाची उत्पादने (२१)	2003-04	2,186	202	103	3,447	1,792	2,731	553	Paper and paper products (21)
	2004-05	2,692	318	108	3,974	2,388	3,261	496	
(10) प्रकाशन आणि मुद्रण (२२)	2003-04	1,044	348	90	2,596	1,115	1,726	752	Publishing and printing (22)
	2004-05	1,101	551	101	3,521	1,708	2,473	916	
(11) कोळसा, शुध्द पेट्रोलियम यांची उत्पादने इत्यादी. (२३)	2003-04	4,629	2,316	166	33,589	22,602	23,314	9,994	Coke, refined petroleum products etc. (23)
	2004-05	6,550	3,167	169	41,470	29,106	29,965	11,122	
(12) रसायने व रासायनिक उत्पादने इ. (२४)	2003-04	14,652	4,551	940	37,527	18,127	28,099	7,893	Chemicals and chemical products (24)
	2004-05	15,374	5,022	887	44,413	23,857	34,366	8,543	
(13) रबर आणि प्लास्टिक उत्पादने (२५)	2003-04	3,796	1,459	240	7,541	4,510	5,836	1,350	Rubber and plastic products (25)
	2004-05	7,440	1,288	248	13,286	8,956	10,936	1,813	

(पुढे चालू /contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 25 - (समाप्त/concl'd.)

दोन अकी उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर भांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (5)	एकूण उत्पादन Total output (6)	वापरलेला माल Material consumed (7)	एकूण निविष्टी Total input (8)	मूल्यवृद्धी Value added (9)	Industry groups at two digit level (1)
(14) इतर अधातू खनिज उत्पादने (२६)	2003-04 2004-05	4,109 3,460	689 624	145 137	4,463 3,929	1,714 1,487	3,056 2,776	1,105 883	Other non-metallic mineral products (26)
(15) मूलभूत धातू (२७)	2003-04 2004-05	18,489 19,062	-982 2,485	346 402	24,673 41,626	16,153 30,036	21,275 35,726	2,568 4,470	Basic metals (27)
(16) धातूच्या तयार वस्तू (२८)	2003-04 2004-05	2,374 2,406	1,476 1,812	301 308	9,197 12,230	4,382 5,392	7,351 10,003	1,568 1,969	Fabricated metal products (28)
(17) यंत्रे व यंत्रसामग्री (२९)	2003-04 2004-05	4,353 4,887	2,091 2,884	618 639	16,379 22,571	8,746 12,340	12,575 17,754	3,265 4,198	Machinery and equipments (29)
(18) कार्यालयीन, लेखांकन व संगणना यंत्रसामग्री (३०)	2003-04 2004-05	118 129	40 116	13 16	513 878	391 630	451 741	48 91	Office, accounting and computing machinery (30)
(19) विद्युत यंत्रसामग्री व उपकरणे (३१)	2003-04 2004-05	1,888 1,851	1,039 1,108	243 254	6,740 8,406	3,647 5,076	5,040 6,340	1,440 1,838	Electrical machinery and apparatus (31)
(20) रेडिओ, दूरदर्शन, दळणवळण सामग्री आणि उपकरणे (३२)	2003-04 2004-05	2,711 2,956	1,173 1,411	82 74	5,281 6,107	3,270 3,919	4,277 5,065	705 695	Radio, T.V. and communication equipments and apparatus (32)
(21) वैद्यकीय, अचूक मोजमापनाची व ऑप्टिकल साधने इत्यादी (३३)	2003-04 2004-05	320 472	306 166	59 54	1,431 1,335	668 510	962 847	434 451	Medical, precision and optical instruments (33)
(22) मोटार वाहने, ट्रेलर्स (३४)	2003-04 2004-05	4,536 7,181	151 -1,178	542 772	15,523 74,074	10,200 22,572	12,166 69,095	2,717 3,989	Motor vehicles, trailers (34)
(23) इतर परिवहन सामग्री (३५)	2003-04 2004-05	1,890 2,589	79 -450	227 268	7,755 12,874	4,945 8,319	5,945 9,763	1,523 2,768	Other transport equipments (35)
(24) फर्निचर (इतरत्र वर्गीकरण न केलेले) (३६)	2003-04 2004-05	1,165 1,362	2,773 3,243	267 301	11,768 15,040	7,543 10,864	10,304 13,252	1,333 1,616	Furniture (not elsewhere classified) (36)
(25) इतर	2003-04 2004-05	1,008 952	-832 60	89 68	7,403 7,587	993 697	7,080 6,947	238 546	Others
एकूण	2003-04 2004-05	85,056 96,168	18,880 24,212	5,892 6,142	2,39,255 3,58,880	1,37,889 1,97,611	1,88,979 2,98,488	42,617 51,309	Total

आधार - २००३-०४ ची आकडेवारी अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई
२००४-०५ ची आकडेवारी केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, कोलकता.

Source - 2003-04 data Directorate of Economics and Statistics, Mumbai
2004-05 data Central Statistical Organisation, Kolkata.

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००४-०५
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 2004-05**

उद्योग गट / Industry groups														
रोजगार आकार वर्ग	सरकी काढणे	मिठाचे उत्पादन	खाद्य उत्पादने	तंबाखू उत्पादने	वस्त्रोद्योग	परिधान करण्याची वस्त्रे	चमिड्याची उत्पादने	लाकडाची उत्पादने	कागदाची उत्पादने	प्रकाशन, मुद्रण	कोळसा, पेट्रोलियम इत्यादी	रासायनिक उत्पादने	रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने	Size class of employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(1)
२० पेक्षा कमी	44.9	47.3	58.5	24.2	48.8	50.6	57.3	74.8	64.9	59.9	46.5	46.7	66.9	Below 20
२०-४९	28.8	23.6	20.3	23.3	24.9	35.7	33.2	17.9	24.4	27.6	17.5	29.2	19.3	20-49
५०-९९	20.5	23.6	7.7	6.3	9.3	8.7	0.0	5.0	5.2	6.8	29.8	11.8	4.5	50-99
१००-१९९	5.8	5.5	5.0	20.1	8.0	2.8	8.6	1.4	3.9	4.2	3.1	6.4	5.7	100-199
२००-४९९	0.0	0.0	5.5	7.4	6.5	2.2	0.9	0.9	1.1	1.3	0.8	3.9	2.8	200-499
५०० आणि जास्त	0.0	0.0	3.0	18.7	2.5	0.0	0.0	0.0	0.5	0.2	2.3	2.0	0.8	500 and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

उद्योग गट / Industry groups														
रोजगार आकार वर्ग	अधातू खनिज उत्पादने	मूलभूत धातू	धातूच्या वस्तू	यंत्रे	कार्यालयीन यंत्रसामग्री	विद्युत यंत्रसामग्री	दळणवळण सामग्री	मोजमापाची साधने इ.	मोटर वाहने	इतर परिवहन सामग्री	फर्निचर	एकूण	Size class of employment	
(1)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(1)	
२० पेक्षा कमी	74.0	48.5	67.2	52.8	66.7	58.6	47.6	41.9	36.0	47.4	60.4	47.7	Below 20	
२०-४९	14.7	27.2	20.0	29.0	33.3	25.6	29.0	37.3	33.0	21.0	14.6	37.0	20-49	
५०-९९	5.4	12.0	7.7	7.9	0.0	7.6	10.5	13.4	12.3	15.5	12.1	10.9	50-99	
१००-१९९	2.4	5.0	2.6	5.4	0.0	3.8	6.7	3.7	11.2	6.4	7.8	4.1	100-199	
२००-४९९	2.2	4.8	1.9	3.9	0.0	3.2	2.8	2.4	5.8	4.3	4.4	0.2	200-499	
५०० आणि जास्त	1.3	2.5	0.6	1.0	0.0	1.2	3.4	1.3	1.7	5.4	0.7	0.1	500 and above	
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total	

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 27

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००४-०५
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF FIXED CAPITAL
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 2004-05**

स्थिर भांडवल आकार वर्ग (रूपये)	उद्योग गट / Industry groups													Size class of Fixed Capital (Rs.) (1)
	सरकी काढणे Cotton ginning	मिठाचे उत्पादन Salt extraction	खाद्य उत्पादन Food products	तंबाखू उत्पादन Tobacco products	वस्त्रोद्योग Textiles	परिधान करण्याची वस्त्रे Wearing apparel	चामड्याची उत्पादन Products of leather	लाकडाची उत्पादन Wood products	कागदाची उत्पादन Paper products	प्रकाशन, मुद्रण Publishing, printing	कोंळसा, पेट्रोलियम इत्यादी Coke, petroleum products	रासायनिक उत्पादन Chemical products	रबर, प्लॅस्टिक उत्पादन Rubber, plastic products	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(1)
२.५ लाखापेक्षा कमी	28.8	61.8	17.0	49.6	22.6	45.9	18.3	45.9	13.3	16.2	8.7	14.5	17.9	Less than 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	10.4	11.8	7.4	7.4	5.5	8.6	7.2	3.5	7.3	7.9	0.0	4.4	8.3	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	5.6	11.8	5.3	3.7	7.6	6.7	8.3	2.8	7.9	5.1	0.0	3.6	9.0	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	7.0	0.0	4.8	0.9	3.3	2.9	8.3	2.2	6.3	5.8	0.0	2.6	7.3	7.5 lakh to 10.0 lakh
१०.० लाख ते १५.० लाख	6.8	11.8	8.8	1.9	3.5	4.4	13.0	4.5	14.7	4.5	0.0	5.5	7.0	10.0 lakh to 15.0 lakh
१५.० लाख ते २०.० लाख	8.0	2.8	6.2	5.4	7.1	4.0	11.8	7.4	6.4	9.0	3.6	3.8	2.9	15.0 lakh to 20.0 lakh
२०.० लाख ते ५०.० लाख	17.8	0.0	18.2	11.0	14.8	11.0	14.7	13.2	19.0	22.1	20.8	18.2	16.1	20.0 lakh to 50.0 lakh
५०.० लाख ते १ कोटी	8.4	0.0	8.0	10.8	8.1	7.3	7.2	7.1	9.8	13.3	14.5	11.0	10.3	50.0 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	7.2	0.0	11.3	5.6	18.6	8.5	11.2	9.2	9.6	13.1	20.5	21.0	13.6	1 crore to 5 crore
कोटी व त्याहून जास्त	0.0	0.0	13.0	3.7	8.9	0.7	0.0	4.2	5.7	3.0	31.9	15.4	7.6	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 27

स्थिर भांडवल आकार वर्ग (रूपये)	उद्योग गट / Industry groups												Size class of Fixed Capital (Rs.)
	अधातू खनिज उत्पादने	मूलभूत धातू	धातूच्या वस्तू	यंत्रे	कार्यालयीन यंत्रसामग्री	विद्युत यंत्रसामग्री	दळणवळण सामग्री	मोजमापाची साधने इ.	मोटार वाहने	इतर परिवहन सामग्री	फर्निचर	एकूण	
	Non-metal mineral products	Basic metal	Metal products	Machi- nery	Office machi- nery	Electrical machi- nery	Comm- unication equipments	Precision instru- ments etc	Motor vehicles	Other transport equipments	Furni- ture	Total	
(1)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(1)
२.५ लाखापेक्षा कमी	38.8	13.2	22.8	14.9	0.0	20.8	26.6	16.9	7.4	18.4	34.4	21.8	Less than 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	11.1	3.4	11.2	6.7	0.0	8.4	5.6	2.7	5.2	6.0	6.7	8.9	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	8.7	4.8	9.9	6.0	0.0	5.0	2.7	5.9	4.3	6.4	4.9	2.8	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	4.2	5.3	6.9	5.7	0.0	4.2	11.0	0.0	3.2	10.3	8.1	4.6	7.5 lakh to 10.0 lakh
१०.० लाख ते १५.० लाख	8.0	7.4	7.5	7.7	16.7	3.6	4.8	6.8	6.3	7.7	6.3	1.7	10.0 lakh to 15.0 lakh
१५.० लाख ते २०.० लाख	4.2	6.1	4.9	4.7	0.0	3.5	2.7	3.5	8.8	6.6	3.0	5.1	15.0 lakh to 20.0 lakh
२०.० लाख ते ५०.० लाख	10.0	19.7	15.0	19.8	16.7	21.0	18.7	24.8	15.7	10.8	10.5	20.3	20.0 lakh to 50.0 lakh
५०.० लाख ते १ कोटी	1.5	10.5	8.9	13.5	16.7	16.8	2.9	18.8	15.4	6.0	3.9	13.0	50.0 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	8.6	16.8	9.0	13.2	33.3	9.7	15.5	14.0	23.0	14.4	17.6	20.0	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	4.9	12.8	3.9	7.8	16.6	7.0	9.5	6.6	10.7	13.4	4.6	1.8	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ उद्योग गट समूहानुसार महत्त्वाची गुणोत्तरे
IMPORTANT RATIOS FOR BROAD GROUPS OF INDUSTRY DIVISIONS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

ढोबळ उद्योग गट समूह	वर्ष Year	स्थिर भांडवलाचे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी गुणोत्तर Fixed capital to net value added ratio	स्थिर भांडवलाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Fixed capital to output ratio	निव्वळ मूल्यवृद्धीचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Net value added to output ratio	उत्पादनाचे निधिष्टोशी गुणोत्तर Output to input ratio	वापरलेल्या मालाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Material input to output ratio	Broad groups of Industry divisions
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	2002-03 2003-04 2004-05	2.07 2.70 2.78	0.22 0.29 0.28	0.11 0.11 0.10	1.15 1.15 1.14	0.65 0.65 0.69	Food products, beverages and tobacco products
वस्त्रोद्योग, परिधान करण्याची वस्त्रे इ.	2002-03 2003-04 2004-05	4.28 3.71 3.93	0.51 0.52 0.48	0.12 0.14 0.12	1.20 1.24 1.20	0.55 0.57 0.59	Textiles, wearing apparels, etc.
चामडे आणि चामड्याची उत्पादने, लाकूड, कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ.	2002-03 2003-04 2004-05	3.70 2.47 1.72	0.63 0.52 0.23	0.17 0.21 0.13	1.30 1.34 1.19	0.47 0.49 0.66	Leather and leather products, wood, paper products, publishing, printing etc.
शुद्ध पेट्रोलियम, रसायने, रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने इ.	2002-03 2003-04 2004-05	1.31 1.20 1.37	0.30 0.29 0.30	0.23 0.24 0.22	1.34 1.37 1.32	0.60 0.58 0.62	Refined petroleum, chemicals, rubber and plastic products etc.
अधातू खनिज उत्पादने, मूलमूल आणि धातूच्या तयार वस्तू	2002-03 2003-04 2004-05	6.42 4.92 3.40	0.68 0.66 0.43	0.11 0.13 0.13	1.18 1.21 1.19	0.58 0.58 0.64	Non-metallic mineral products, basic metal and fabricated metal products
यंत्रे, परिवहन सामग्री आणि इतर यंत्र सामग्री	2002-03 2003-04 2004-05	2.05 1.58 1.43	0.31 0.29 0.16	0.15 0.19 0.11	1.24 1.29 1.15	0.62 0.60 0.42	Machinery, transport equipment and other equipment
सर्व उद्योग महाराष्ट्र	2002-03 2003-04 2004-05	2.17 2.00 1.87	0.35 0.36 0.27	0.16 0.18 0.14	1.24 1.27 1.20	0.60 0.58 0.55	All Industries Maharashtra
सर्व उद्योग भारत	2002-03 2003-04 2004-05	2.57 2.16 1.97	0.39 0.37 0.31	0.15 0.17 0.16	1.23 1.26 1.23	0.62 0.61 0.61	All Industries India

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य
**FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS
 TO THE INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE**

(कांटी रुपये /Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वित्तीय संस्था (2)	1980-81		1990-91		2000-01		2004-05		2005-06		2006-07 (Provisional)		Financial institutions (2)
		मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	
		Sanctioned (3)	Disbursed (4)	Sanctioned (5)	Disbursed (6)	Sanctioned (7)	Disbursed (8)	Sanctioned (9)	Disbursed (10)	Sanctioned (11)	Disbursed (12)	Sanctioned (13)	Disbursed (14)	
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित	36.52	23.37	407.77	251.93	275.60 (16)	288.49 (13)	00	47.67 (52)	449.60 (82)	570.77 (82)	500.00 (48)	500.00 (91)	Industrial Finance Corporation of India Ltd.
2	भारतीय लघु उद्योग विकास बँक	...	...	306.73	227.24	2,081.87 (19)	1,320.79 (21)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	Small Industries Development Bank of India
3	भारतीय उद्योग गुंतवणूक बँक मर्या.	0.38	...	33.54	25.54	576.59 (27)	560.27 (33)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	Industrial Investment Bank of India Ltd.
4	भारतीय आयात - निर्यात बँक	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	4,435.00 (34)	3,653.00 (38)	5,526.00 (33)	6,045.00 (44)	Export-Import Bank of India
5	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	16.05	12.97	254.55	110.58	5,150.65 (47)	3,919.12 (55)	2,873.00 (22)	2,745.90 (30)	9,898.30 (39)	8,629.70 (46)	15,401.00 (45)	14,355.00 (53)	Life Insurance Corporation of India
6	भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ *	17.20	27.40	108.34	52.25	61.41 (39)	88.60 (56)	1006.47 (19)	1006.47 (19)	239.14 (31)	239.14 (31)	259.86 (25)	259.86 (25)	General Insurance * Corporation of India
7	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ	36.85	26.36	157.97	94.61	68.63	47.12	14.49	5.28	Nil	1.12	Nil	Nil	Maharashtra State Financial Corporation
8	सिकॉम मर्यादित	31.06	23.77	85.40	68.87	593.00	463.00	782.00	576.00	871.00	799.00	1,380.00	1,175.00	SICOM Ltd.
9	इतर #	307.84	262.57	3,391.38	1,961.03	61,220.09	35,886.75	1,588.06	1,452.34	8,201.37	4,128.79	-	-	Others #
एकूण		445.90	376.44	4,745.68	2,812.05	70,027.84	42,574.14	6,264.02	5,833.66	24,094.41	18,021.52	23,066.86	22,334.86	Total

टिप - १) कंसातील आकडे सदर संस्थेची भारतातील एकूणाशी महाराष्ट्राचा टक्केवारी दर्शविताना/ Figures in brackets indicate percentage of Maharashtra to all India total.

२) # आयसीआयसीआय, भारतीय औद्योगिक विकास बँक व युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया या वित्तीय संस्थांनी केलेल्या अर्थसहाय्याचा वात समावेश आहे. या संस्थांनी उद्योगांना अर्थसहाय्य देणे बंद केले आहे./

Includes the financial assistance given by ICICI, IDBI, UTI. These institutions have stopped giving assistance to industries.

३) * यामध्ये वित्तीय संस्थांचे बॉन्ड्स व शासनाची हमी असलेल्या बॉन्ड्सचा अंतर्भाव आहे. /Includes Bonds of Financial Institutions and Government guaranteed Bonds.

आधार - ह्या तक्त्यात उल्लेखिलेल्या वित्तीय संस्था

Source - Financial institutions mentioned in this table

महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन
MINERALS PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादन हजार टनात/Quantity in thousand tonnes)

(मूल्य हजार रुपयात/Value in thousand Rs.)

अ.क्र. Sr. No.	खनिज पदार्थ (1)	उत्पादन/मूल्य (2)	1961* (3)	1971* (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	2000-01 (7)	2004-05 (8)	2005-06 (9)	2006-07 (Provisional) (10)	Quantity/ Value (11)	Minerals (12)	
1	क्रोमाईट	उत्पादन	1	3	2	...	0.6	0.002	0	0.002	...	Quantity	Chromite
		मूल्य	108	468	539	...	792	10	0	11	...	Value	
2	कोळसा	उत्पादन	856	2,085	5,770	16,848	28,754	34,529	36,119	36,215	...	Quantity	Coal
		मूल्य	18,643	74,517	6,68,090	47,24,381	2,10,19,200	3,21,39,938	3,60,71,043	3,61,66,834	...	Value	
3	कच्चे लोखंड	उत्पादन	362	613	1,456	645	22	669	520	416	...	Quantity	Iron ore
		मूल्य	5,099	6,933	65,657	38,427	3,097	50,883	1,87,599	1,50,650	...	Value	
4	धुनखडी	उत्पादन	55	363	715	5,135	6,066	10,369	10,113	9,898	...	Quantity	Limestone
		मूल्य	230	3,316	16,318	1,96,850	5,26,625	10,02,530	10,21,077	9,92,242	...	Value	
5	कच्चे मँगनीज	उत्पादन	179	218	232	276	363	561	512	632	...	Quantity	Manganese ore
		मूल्य	20,625	14,784	55,315	1,61,462	6,27,980	20,64,723	17,53,209	20,02,487	...	Value	
6	के.ओलिन(नैसर्गिक)	उत्पादन	2	3	5	3	0.2	0.89	0.37	0.38	...	Quantity	Kaolin(Natural)
		मूल्य	13	16	114	94	29	111	22	48	...	Value	
7	बॉक्साईट	उत्पादन	27	302	365	543	1,027	1,450	1,255	1,344	...	Quantity	Bauxite
		मूल्य	199	2,052	13,742	44,263	1,70,492	2,76,183	4,70,542	4,46,077	...	Value	
8	मीठ	उत्पादन	384	472	540*	229*	148	183	193	188	...	Quantity	Salt
9	डोलोमाईट	उत्पादन	6	5	27	28	65	109	133	104	...	Quantity	Dolomite
		मूल्य	38	53	750	2,667	14,538	13,855	18,858	14,171	...	Value	
10	सिलिका सॅंड	उत्पादन	5	27	89	197	168	243	304	288	...	Quantity	Silica sand
		मूल्य	34	346	2,474	8,717	22,845	35,531	51,014	47,375	...	Value	
11	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	उत्पादन	...	...	...	3	3	5	4	3	...	Quantity	Fluorite
		मूल्य	...	...	...	...	2,444	9,401	10,822	10,025	...	Value	(Graded)
12	लॅटेराईट	उत्पादन	...	...	...	85	83	172	113	56	...	Quantity	Laterite
		मूल्य	...	...	...	7,603	10,728	29,501	22,364	8,299	...	Value	
13	कायनाईट	उत्पादन	...	5	22	15	0.2	1	2	1	...	Quantity	Kyanite
		मूल्य	...	1,066	5,312	8,529	149	575	1,615	931	...	Value	
14	इतर **	उत्पादन	...	4	544	912	306	755	1,029	1,189	...	Quantity	Others**
		मूल्य	...	36	2,717	19,610	4,855	24,537	52,529	57,547	...	Value	
एकूण मूल्य (१ ते १४) †			44,989	1,03,587	8,31,028	52,15,047	2,24,09,207	3,56,51,508	3,96,60,720	3,98,96,660	...	Total Value (1 to 14) †	
			(100)	(230)	(611)	(11,592)	(26,774)	(79,245)	(88,156)	(88,681)	...		

* आकडे कॅलेंडर वर्षाकरिता आहेत/figures are for calendar year.

** कोरंडम, क्ले, पायरोफायलाईट, स्फाटिक, वाळू(इतर), सिलीमानाईट आणि शेल हे इतर खनिजांमध्ये अंतर्भूत आहेत /Others include minerals like Corundum, Clay, Pyrophyllite, Quartz, Sand (others), Silimanite and Shale.

टीप - (१) १९६१ चे प्राथमिक वर्ष धरून कॅलेंडर वर्षाकरिता आकडे सापेक्ष टक्केवारी दर्शविताने.

(२) † मिठाचे मूल्य एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

आधार - (१) इंडियन ब्युरो ऑफ माइन्स, भारत सरकार, नागपूर.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

Note - (1) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(2) † Value of salt is not included in the total value.

Source - (1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Mumbai (for salt only).

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA STATE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2000-01 (6)	2002-03 (7)	2003-04 (8)	2004-05 (9)	2005-06 (10)	2006-07 (11)	Item (1)
अ. स्थापित क्षमता (मेगावॉट)											A. Installed capacity (Mega Watt)
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता-											A - 1 Installed Capacity in the State
(1) औष्णिक ..	443	1,051	2,771	6,462	8,075	8,075	8,075	8,075	8,075	8,075	Thermal
(2) तेलजन्य ..	34	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य ..	282	844	1,317	1,552	2,874	2,878	2,878	2,884	2,894	2,897	Hydro
(4) नैसर्गिक वायुजन्य ..	...	...	...	672	1,820	1,820	1,760	1,760	1,760	1,760	Natural Gas
(5) बंदिस्त विद्युत ..	...	...	...	...	...	...	...	...	908	908	Captive Power
(6) अपारंपरिक उर्जा ..	...	...	...	...	...	...	...	...	1,308	1,653	Non-conventional Energy
(7) अणुशक्तिजन्य ..	...	210	210	190	190	190	190	190	160	160	Nuclear
(महाराष्ट्राचा वाटा)											(Maharashtra's share)
एकूण (अ-१) ..	759	2,119	4,298	8,876	12,959	12,963	12,903	12,909	15,105	15,453	Total (A-1)
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा वाटा											A - 2 State's share in Installed Capacity of—
(1) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	NA	NA	NA	NA	2,048*	2,052	2,052	2,052	2,052	2,001	National Thermal Power Corporation
(2) अणुशक्ती महामंडळ	NA	NA	NA	NA	137	137	137	137	342	530	Nuclear Power Corporation
एकूण (अ-२) ..	NA	NA	NA	NA	2,185	2,189	2,189	2,189	2,394	2,531	Total (A-2)
एकूण (अ-१+अ-२) ..	759	1,304	2,786	7,091	15,144	15,152	15,092	15,098	17,499	17,984	Total (A-1 + A-2)
ब. उत्पादन											B. Generation
(दशलक्ष किलोवॉट तास:-)											(Million Kilo Watt Hour)–
(1) औष्णिक ..	1,835	3,392	11,416	28,085	49,377	52,204	54,071	55,484	53,108	53,559	Thermal
(2) तेलजन्य ..	68	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य ..	1,365	4,533	6,448	5,615	4,889	5,534	5,425	5,514	7,671	7,788	Hydro
(4) नैसर्गिक व वायुजन्य ..	...	...	...	2,730	6,943	5,043	5,432	5,450	5,108	7,007	Natural Gas
(5) अणुशक्तिजन्य ..	...	1,209	887	881	1,097	1,158	1,131	1,176	1,740	2,442	Nuclear
(महाराष्ट्राचा वाटा)											(Maharashtra's share)
(6) बंदिस्त विद्युत ..	...	...	...	...	...	...	...	...	350	440	Captive Power
(7) अपारंपरिक उर्जा ..	...	...	...	...	...	...	...	...	888	1,893	Non-conventional Energy
एकूण ..	3,268	9,134	18,751	37,311	62,457 #	64,740 #	66,991 #	68,507 #	68,865	73,129	Total

(पुढे चालू /contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No.31 - (समाप्त/ conclud.)

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2000-01 (6)	2002-03 (7)	2003-04 (8)	2004-05 (9)	2005-06 (10)	2006-07 (11)	Item (1)
क. वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास)											C. Consumption (Million Kilo Watt Hour)—
(1) घरगुती	260	732	1,779	5,065	11,172	12,267	12,617	12,916	13,572	14,284	Domestic
(2) वाणिज्यिक	198	547	949	2,068	4,105	4,669	5,015	5,420	4,841	6,940	Commercial
(3) उद्योगधंद्याकरिता चीज	1,853	5,312	8,130	14,706	18,363	18,156	19,806	22,515	25,692	26,535	Industrial
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती	20	74	159	291	551	666	632	630	622	672	Public lighting
(5) रेल्वे कर्बण	339	421	766	970	1,581	1,748	1,749	1,850	1,861	1,987	Railways
(6) कृषि	15	356	1,723	6,604	9,940	10,642	10,572	10,733	11,094	9,749	Agriculture
(7) सार्वजनिक पाणी पुरवठा	35	146	330	N.A.	1,199	1,416	1,493	1,544	1,526	1,600	Public Water works
(8) संकीर्ण	...	62	198	267	378	381	349	76	79	318	Miscellaneous
एकूण	2,720	7,650	14,034	29,971	47,289	49,945	52,233	55,684	59,287	62,085	Total
ड दरडोई विजेचा वापर - (किलोवॅट तास)											D. Per capita consumption of electricity (KiloWatt Hour)
(1) वाणिज्यिक	5.0	10.9	15.1	27.5	42.7	46.8	49.1	52.4	46.5	64.6	Commercial
(2) औद्योगिक	46.8	105.4	129.5	195.4	191.2	182.0	194.0	217.5	246.8	247.2	Industrial

Neg.—नगण्य / Negligible.

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available.

- टीप - (१) वरील आकडे केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेचे आहेत .
(२) आकडे संक्षिप्तत दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही
(३) * यात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व अणुशक्ती महामंडळाकडील वाटप न झालेला तसेच गोवा राज्याचा शिलका ३२३ मेगॅवॅटचा अतिरिक्त वाटा समाविष्ट आहे .
(४) # यात बँदस्त विद्युत व अपारंपरिक उर्जांची आकडेवारी समाविष्ट आहे.
- आधार - (१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी, मुंबई.
(३) महाराष्ट्र राज्य विद्युत वितरण कंपनी, मुंबई.

- Note - (1) The above figures are related to public utilities only.
(2) Details may not add up to the totals due to rounding.
(3) *This includes additional share of 323 MW from NTPC/NPC which was unallocated share and surplus from Goa.
(4)# This includes figures of captive power and non-conventional energy.
- Source- (1) Central Electricity Authority, Government of India, New Delhi.
(2) Maharashtra State Electricity Generation Company Ltd., Mumbai.
(3) Maharashtra State Electricity Distribution Company Ltd., Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No.32

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी

(सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील)

ROAD LENGTH BY TYPE OF ROAD IN MAHARASHTRA STATE
(MAINTAINED BY PUBLIC WORKS DEPARTMENT AND ZILLA PARISHADS)

(किलोमीटरमध्ये / In kilometres)

अनु क्र. Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1	1965-66	...	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788
2	1970-71	...	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364
3	1975-76	...	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757
4	1980-81	...	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131
5	1985-86	...	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671
6	1990-91	...	2,959	30,975	38,936	38,573	61,522@	1,72,965
7	1995-96	...	2,958	32,259	40,514	40,733	68,829	1,85,293
8	1996-97	...	2,958	32,359	41,081	41,043	70,134	1,87,575
9	1997-98	...	2,972	32,380	41,166	41,701	72,834	1,91,053
10	1998-99	...	3,399	33,223	45,016	42,973	82,280	2,06,891
11	1999-00	...	3,688	33,212	46,473	43,005	87,573	2,13,951
12	2000-01	...	3,688	33,212	46,751	43,696	89,599	2,16,946
13	2001-02	...	3,710	33,405	47,927	43,906	93,652	2,22,600
14	2002-03	...	3,710	33,705	48,192	44,183	95,150	2,24,940
15	2003-04	...	4,225	33,633	48,220	44,321	96,593	2,26,992
16	2004-05	...	4,367	33,406	48,824	44,792	97,913	2,29,302
17	2005-06	...	4,367	33,571	48,987	45,226	99,279	2,31,430
18	2006-07	...	4,367	33,675	49,147	45,674	1,00,801	2,33,664

टीप - (१) ग्रामीण रस्त्यांमध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note - (1) Unclassified roads included in village roads.

(२) @ १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जावरील झाल्याने रकाना क्र.७ मध्ये रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(2) @ The classification of road length upto 1987 is according to " Road Development Plan, 1961-81 " and 1987-88 onwards it is according to 1981-2001 Road Development Plan. Due to upgradation of lower category roads to upper category roads there is reduction on column No. 7.

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Public Works Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने
NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA STATE

अनु.क्र. Sr. No.	वाहनांचा प्रकार (2)	1971 (3)	1981 (4)	1991 (5)	2001 (6)	2003 (7)	2004 (8)	2005 (9)	2006 (10)	2007 (11)	2008* (12)	Class of vehicles (2)
1	मोटर सायकली, स्कूटर व मोपेड	83,930	3,46,826	16,96,157	44,09,906	54,31,255	60,37,975	67,17,466	75,09,649	83,46,637	91,78,600	Motor-cycles, scooters & mopeds
2	मोटर गाड्या, जीप आणि स्टेशन वॅगन्स	1,22,508	2,24,752	4,23,505	9,01,278	10,65,035	11,62,978	12,97,632	17,48,557	15,91,492	17,75,023	Motor cars, Jeeps & Station wagons
3	टॅक्सी कॅबज	17,806	31,302	43,168	86,438	89,958	99,389	1,10,666	1,27,049	1,30,032	1,45,204	Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा	3,049	29,474	1,26,049	4,07,660	4,55,897	4,82,343	5,08,158	5,24,883	5,49,822	5,70,000	Auto rickshaws
5	स्टेज कॅरिजेस	10,250	13,789	18,203	27,286	26,742	28,155	28,332	31,536	30,122	30,344	Stage carriages—
6	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरिजेस		1,498	3,980	13,975	12,068	13,121	16,604	17,119	20,232	23,726	Contract carriages
7	मालमोटारी-											Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने-											A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी	10,878	23,719	33,065	@	@	@	@	@	@	@	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी	9,354	7,755	6,713	@	@	@	@	@	@	@	(ii) Petrol engaged
	(ब) सार्वजनिक वाहने-											B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणा-या	24,109	63,360	1,47,818	3,41,334	4,48,301#	4,88,211#	5,42,785#	6,05,695#	5,85,273	6,55,665	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणा-या	12,437	10,250	7,061	57,317					92,386	1,03,692	(ii) Petrol engaged
8	रुग्णवाहिका	441	925	2,233	4,025	4,371	4,674	5,310	6,206	6,762	7,280	Ambulances
9	शाळेच्या बसेस	491	594	1,025	1,714	1,984	2,296	2,770	3,275	3,687	4,149	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	810	2,171	4,622	5,815	6,352	6,323	7,197	8,425	9,462	10,352	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रेलर)	7,075	23,173	60,858	1,67,856	1,84,456	1,89,049	1,92,072	2,01,633	2,16,013	2,33,360	Trailors
12	ट्रॅक्टरस	7,821	24,079	61,088	1,72,578	1,92,211	1,99,707	2,07,029	2,24,527	2,44,015	2,68,058	Tractors
13	इतर	810	1,319	5,040	9,872	10,410	10,930	20,282	19,097	18,102	20,545	Others
	एकूण	3,11,669	8,04,986	26,40,585	66,07,054	79,29,040	87,25,151	96,56,303	1,10,27,651	1,18,44,037	1,30,25,998	Total
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	618	1,309	3,353	7,186	7,908	8,703	9,458	10,536	11,159	12,092	Motor vehicles per lakh of population
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	0.9	1.5	2.8	4.4	4.4	4.7	5.2	5.9	6.4	6.7	Ambulances per lakh of population

टीप / Note - (१) वरील आकडे दर वर्षीच्या १ जानेवारीचे आहेत./Figures are as on 1st January of each year. * अस्थायी/Provisional
 (२) @ नवीन मोटार वाहन कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९४ पासून खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने सार्वजनिक वाहने या रकान्यात एकत्र दाखविण्यात आली आहेत. / According to New Act, separate classification of private carrier has been cancelled. From 1994 No. of private and public carriers together are shown in total 'Public carriers'.
 (३) # पेट्रोल व डिझेल या दोन्ही वाहनांची संख्या समाविष्ट. / Includes petrol & diesel vehicles both.

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे
DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपय कोटीत/Rs.in crore)

वर्ष Year	वर्षाच्या जून महिन्यातील शेवटच्या शुक्रवारची स्थिती Position as on last Friday of June of the year						एकूण बँक कार्यालयांची संख्या No of banking offices			दर लाख लाकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population					
	ग्रामीण Rural		निमनागरी Semi-Urban		नागरी/महानगर Urban/Metropolitan		एकूण ठेवी Total deposits	एकूण कर्जे Total credits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs)	दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita credits (in Rs.)	ग्रामीण व निमनागरी Rural and semi- Urban	नागरी/महानगर क्षेत्रातील Urban/ Metro- politan	एकूण Total		
	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits									
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	1,291.20†	290	256	N.A.	N.A.	1,471	2.9	
1981	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	5,930.72	1,204	940	N.A.	N.A.	3,627	5.8	
1991	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	29,646.85	5,344	3,580	3,353	2,238	5,591	7.4	
1996	3,285.64	2,044.94	4,959.32	2,408.91	82,416.66	61,059.35	90,661.62	65,513.19	10,369	7,493	3,339	2,538	5,877	6.7	
1998	4,356.24	2,787.33	6,501.61	2,638.55	1,10,969.38	76,912.46	1,21,827.22	82,338.35	13,626	9,209	3,372	2,731	6,103	6.8	
1999	5,100.69	3,142.13	7,535.99	3,088.63	1,20,609.52	90,031.19	1,33,246.20	96,261.95	14,731	10,642	3,398	2,811	6,209	6.9	
2000	5,981.05	4,109.96	8,815.25	3,649.93	1,35,705.41	1,20,595.82	1,50,501.71	1,28,355.72	16,461	14,039	3,379	2,845	6,224	6.8	
2001	6,768.70	5,028.75	10,033.74	4,137.97	1,59,198.90	1,34,339.88	1,76,001.33	1,43,506.59	18,106	14,763	3,380	2,914	6,294	6.5	
2002	7,383.50	6,848.91	10,911.60	4,567.24	2,16,620.09	2,07,032.17	2,34,915.19	2,18,448.32	23,667	22,008	3,380	2,940	6,320	6.4	
2003	7,995.72	7,488.71	12,110.58	5,220.14	2,41,394.39	2,14,735.11	2,61,500.68	2,27,443.97	25,824	22,461	3,360	2,957	6,317	6.2	
2004	10,231.00	8,175.00	14,104.00	6,167.00	3,04,995.00	2,69,249.00	3,29,330.00	2,83,591.00	32,256	27,776	3,326	3,006	6,332	6.2	
2005*	10,952.00	9,472.00	15,956.00	8,784.00	3,99,391.00	3,92,141.00	4,26,299.00	4,10,398.00	41,188	39,652	3,327	3,119	6,446	6.2	
2006*	11,010.00	10,241.00	18,105.00	12,523.00	5,31,634.00	5,32,780.00	5,60,750.00	5,55,544.00	51,889	51,410	3,261	3,293	6,554	6.1	
2007*	13,234.00	12,000.00	23,139.00	14,670.00	6,95,456.00	6,43,191.00	7,31,830.00	6,69,861.00	68,191	62,417	3,296	3,501	6,797	6.3	

† आकडे जून, १९७१ च्या दुस-या शुक्रवारचे आहेत/ † Data relate to the second Friday of June, 1971.

* सप्टेंबर, पर्यंत

टीप - आकडे सक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतालच असे नाही.

आधार - भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.

N.A.= उपलब्ध नाही / Not Available.

* As on September,

Note - Details may not add up to totals due to rounding.

Source - Reserve Bank of India, Mumbai.

CO-OPERATIVE SOCIETIES IN MAHARASHTRA STATE (Salient Features)

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2000-01@ (6)	2005-06 (7)	2006-07 (8)	Item (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या								
(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	39	29	31	34	34	35	35	Number of co-operative societies Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था*	21,400	20,420	18,577	19,565	20,551	21,162	21,238	Primary Agricultural credit societies*
(3) प्राथमिक बिगर-कृषि पतसंस्था	1,630	2,964	5,474	11,291	22,014	26,189	26,629	Primary Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	344	410	423	931	1,115	1,380	1,485	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,306	6,810	14,327	28,954	39,070	42,892	44,401	Productive enterprises @
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	3,846	11,964	21,915	43,845	75,232	1,01,139	1,06,952	Social services & other co-op. societies @
एकूण	31,565	42,597	60,747	1,04,620	1,58,016	1,92,797	2,00,740	Total
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)								
(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	76	70	1,014	1,485	1,371	185	207	Number of members (In thousand) Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies**
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	2,170	3,794	5,416	7,942	10,125	12,090	12,271	Primary Agricultural credit societies
(3) प्राथमिक बिगर-कृषि पतसंस्था	1,087	2,438	3,759	9,302	18,467	20,215	20,518	Primary Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	141	282	471	745	840	1,104	1,121	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	323	959	2,124	3,974	6,339	6,581	6,680	Productive enterprises
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	394	1,038	1,999	3,455	5,880	6,057	6,148	Social services & other co-op. societies
एकूण	4,191	8,581	14,783	26,903	43,022	46,232	46,945	Total
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)								
(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	11,907	61,317	1,83,052	8,80,554	39,26,678	57,50,935	63,69,412	Working capital (In lakh Rs.) Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	5,812	34,329	52,746	1,85,100	6,98,824	13,96,712	14,00,665	Primary Agricultural credit societies
(3) प्राथमिक बिगर-कृषि पतसंस्था	4,593	16,806	1,20,881	7,50,784	66,88,685	1,10,07,477	1,12,47,446	Primary Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	592	3,910	18,822	33,960	1,51,791	63,633	66,814	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,132	21,920	1,02,945	4,58,810	13,28,835	10,76,677	11,30,511	Productive enterprises
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	2,060	10,749	42,591	1,19,137	6,49,249	7,30,959	7,67,482	Social services & other co-op. societies
एकूण	29,096	1,49,031	5,21,037	24,28,345	1,34,44,062	2,00,26,393	2,09,82,330	Total

* यात प्राथमिक कृषि पतसंस्था, प्राथमिक भू विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

** नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

*Includes primary agricultural credit societies, primary land development banks and grain banks upto 1970-71

@ २०००-०१ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश 'उत्पादक' एवजी समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था या प्रकारात करण्यात आला आहे.

@ Lift Irrigation societies are classified in Social Services & Other Co-op. Societies category instead of 'Productive' category since 2000-01.

IV. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)

(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	17,538	75,103	1,52,751	9,08,475	28,70,873	20,83,380	31,11,345
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	4,256	13,296	24,999	79,966	3,73,418	5,41,676	5,49,802
(3) प्राथमिक बिगर-कृषि पतसंस्था	4,703	20,443	1,12,948	5,17,816	39,26,791	55,44,357	55,99,801
(4) पणन संस्था	347	327	349	845	1,813	595	625
(5) उत्पादक उपक्रम	71	328	1,208	1,678	10,273	4,690	4,924
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	84	374	1,218	6,029	23,476	27,235	28,596
एकूण	26,999	1,09,871	2,93,473	15,14,809	72,06,644	82,01,933	92,95,093

Advances (In lakh Rs.)

Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies
Primary Agricultural credit societies
Primary Non-agricultural credit societies
Marketing societies
Productive enterprises
Social services & other co-op. societies

Total

V. येणे कर्ज (लाख रुपये)

(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	8,714	47,803	1,13,677	5,88,901	23,12,013	28,22,165	33,57,915
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	4,788	28,410	38,367	1,31,021	5,30,833	10,03,510	10,53,686
(3) प्राथमिक बिगर-कृषि पतसंस्था	3,185	10,506	73,089	4,59,440	35,90,811	61,68,186	64,76,595
(4) पणन संस्था	80	182	387	935	18,174	8,794	9,234
(5) उत्पादक उपक्रम	57	607	3,033	6,884	23,559	19,978	20,977
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	218	785	2,523	19,101	2,89,949	3,14,011	3,29,674
एकूण	17,042	88,293	2,31,076	12,06,282	67,65,339	1,03,36,644	1,12,48,081

Outstanding loans (In lakh Rs.)

Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies
Primary Agricultural credit societies
Primary Non-agricultural credit societies
Marketing societies
Productive enterprises
Social services & other co-op. societies

Total

VI. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)

(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था							
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	1,005	5,097	14,623	23,948	1,01,159	39,865	40,663
(3) प्राथमिक बिगर-कृषि पतसंस्था	247	306	977		3,754	12,055	12,296
(4) पणन संस्था	4,761	21,389	97,923	2,60,247	3,20,543	1,51,897	1,84,681
(5) उत्पादक उपक्रम	3,601	19,433	1,03,134	3,46,703	7,49,603	2,92,558	2,95,760
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	1,117	6,914	18,684	33,008	1,58,769	2,18,356	2,24,861
एकूण	10,731	53,139	2,35,341	6,63,906	13,33,828	7,14,731	7,58,261

Turnover-Value of produced goods sold (In lakh Rs.)

Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies
Primary Agricultural credit societies
Primary Non-agricultural credit societies
Marketing societies
Productive enterprises
Social services & other co-op. societies

Total

टीप -- (१) २००६-०७ ची आकडेवारी अस्थायी आहे. (२) १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेरपर्यंतची आहे.

Note.—(1) Figures for 2006-07 are provisional. (2) Figures upto 1990-91 are at the end of June.

आधार -- सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष / Base year: 1993-94)

वर्ष/महिना Year / Month (1)	प्राथमिक वस्तु Primary articles (2)	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वगण Fuel, power, light and lubricants (3)	वस्तुनिर्माण उत्पादन Manufactured products (4)	सर्व वस्तु All commodities (5)
भार / Weight	22.025	14.226	63.749	100.000
1995-96	125.3	114.5	121.9	121.6
1996-97	135.8	126.4	124.4	127.2
1997-98	139.4	143.8	128.0	132.8
1998-99	156.2	148.5	133.6	140.7
1999-00	158.0	162.0	137.2	145.3
2000-01	162.5	208.1	141.7	155.7
2001-02	168.4	226.7	144.3	161.3
2002-03	174.0	239.2	148.1	166.8
2003-04	181.5	254.6	156.4	175.9
2004-05	187.9	280.2	166.3	187.3
2005-06	193.6	306.8	171.4	195.6
2006-07	208.7	323.9	179.0	206.2
2007-08 *(P)	222.8	324.5	186.7	214.3
जानेवारी/January,2007	214.2	322.1	181.7	208.8
फेब्रुवारी/February,2007	215.0	319.8	182.0	208.9
मार्च/March,2007	214.6	319.8	183.5	209.8
एप्रिल/April, 2007	219.2	320.4	184.6	211.5
मे/May, 2007	220.9	322.1	184.8	212.3
जून/June, 2007	220.6	322.0	184.9	212.3
जुलै/July, 2007	224.5	321.9	185.7	213.6
ऑगस्ट/August, 2007	223.8	322.4	186.1	213.8
सप्टेंबर/September, 2007	226.0	321.9	187.5	215.1
ऑक्टोबर/October, 2007	223.8	323.7	188.0	215.2
नोव्हेंबर/November, 2007	223.9	327.1	188.3	215.9
डिसेंबर/December, 2007 (P)	222.7	329.2	188.2	215.9
जानेवारी/January, 2008 (P)	222.7	334.3	188.9	217.0

* १० महिन्यांची सरासरी/ Average for 10 months (P) अस्थायी / Provisional.

आधार - आर्थिक सल्लागार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांचे कार्यालय.

Source - Office of the Economic Adviser, Ministry of Commerce and Industry, Government of India, New Delhi.

ALL-INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

वर्ष / माहना Year/Month	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(पायाभूत वर्ष / Base year : 1982)							
भार / Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00
1990-91	199	243	186	185	154	187	193
1991-92	230	280	204	198	169	210	219
1992-93	254	315	220	212	185	233	240
1993-94	272	340	234	224	201	251	258
1994-95	304	368	243	237	227	273	284
1995-96	337	397	260	255	253	294	313
1996-97	369	432	295	280	271	322	342
1997-98	388	479	328	304	286	354	366
1998-99	445	515	353	389	296	386	414
1999-00	446	565	379	437	306	416	428
2000-01	453	592	454	463	315	442	444
2001-02	466	620	483	514	325	463	463
2002-03	477	633	534	556	332	489	482
2003-04	495	655	566	582	338	507	500
2004-05	506	674	613	652	346	525	519
2005-06	527	688	585	732	355	547	542
(पायाभूत वर्ष / Base year : 2001)							
भार / Weight	46.19	2.27	6.43	15.27	6.58	23.26	100.00
2005-06	115	112	123	118	110	120	117
2006-07	126	116	130	126	114	126	125
2006-07 *	125	115	129	125	113	125	124
2007-08 *	135	127	132	130	118	130	132
जानेवारी/January, 2007	128	118	132	128	115	127	127
फेब्रुवारी/February, 2007	129	118	132	128	116	127	128
मार्च/March, 2007	129	119	130	128	116	127	127
एप्रिल/April, 2007	130	124	131	128	117	128	128
मे/May, 2007	131	125	131	128	117	128	129
जून/June, 2007	133	126	131	128	118	129	130
जुलै/July, 2007	136	127	131	131	118	129	132
ऑगस्ट/August, 2007	137	128	131	131	118	130	133
सेप्टेंबर/September, 2007	137	128	132	131	119	131	133
ऑक्टोबर/October, 2007	139	128	132	131	118	132	134
नोव्हेंबर/November, 2007	138	128	133	131	119	132	134
डिसेंबर/December, 2007	137	129	134	131	118	133	134

* ९ महिन्यांचा सरासरी/Average for 9 months

आधार - श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source- Labour Bureau, Government of India, Simla.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE
(CENTRAL CENTERS)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई MUMBAI		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		नाशिक NASHIK		
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)	खाद्यपदार्थ गट Food group (10)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (11)	
	(पायाभूत वर्ष/Base year 1982)										
भार / Weight	...	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6	100.0	52.9	100.0
1993-94	...	302	279	271	269	270	273	299	272	284	277
2000-01	...	541	512	451	466	439	469	513	501	461	477
2001-02	...	556	536	454	477	448	487	523	519	474	503
2002-03	...	562	565	466	490	460	496	548	534	474	517
2003-04	...	583	588	491	509	471	507	580	561	487	537
2004-05	...	595	610	509	532	484	533	588	579	499	563
2005-06	...	622	613	503	543	496	559	615	592	520	581
(पायाभूत वर्ष/Base year 2001)											
भार / Weight	...	48.88	100.0	54.74	100.0	43.06	100.0	39.77	100.0	41.43	100.0
2005-06	...	115	118	113	115	115	119	120	119	119	118
2006-07	...	126	128	126	127	133	134	134	130	131	126
2006-07 *	...	126	128	123	125	133	132	132	129	130	125
2007-08 *	...	135	135	148	141	145	141	144	137	139	131
जानेवारी/January, 2007	...	128	131	135	133	135	137	139	134	131	127
फेब्रुवारी/February, 2007	...	128	131	135	133	136	138	139	134	132	128
मार्च/March, 2007	...	128	130	131	130	135	136	137	132	138	130
एप्रिल/April, 2007	...	130	132	142	137	135	136	136	133	135	128
मे/May, 2007	...	131	132	142	137	138	137	140	135	134	128
जून/June, 2007	...	133	134	143	137	141	138	142	136	133	128
जुलै/July, 2007	...	137	136	149	141	149	142	145	138	140	131
ऑगस्ट/August, 2007	...	135	135	149	141	148	142	144	137	139	131
सप्टेंबर/September, 2007	...	137	136	152	143	150	143	145	138	140	131
ऑक्टोबर/October, 2007	...	139	138	151	142	154	145	146	138	143	132
नोव्हेंबर/November, 2007	...	138	137	152	144	147	142	148	140	143	133
डिसेंबर/December, 2007	...	139	138	154	145	146	142	150	141	143	133

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE
(STATE CENTERS)

(पायाभूत वर्ष / Base year 1982)

वर्ष / महिना Year/Month (1)	अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD		
	खाद्यपदार्थ गट Food group (12)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (13)	खाद्यपदार्थ गट Food group (14)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (15)	खाद्यपदार्थ गट Food group (16)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (17)	खाद्यपदार्थ गट Food group (18)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (19)	खाद्यपदार्थ गट Food group (20)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (21)	
	भार / Weight	...	62.3	100.0	55.64	100.0	55.98	100.0	60.26	100.0	53.65
1993-94	...	270	266	286	267	277	259	260	264	276	258
2000-01	...	466	459	489	466	477	449	469	466	483	479
2001-02	...	488	479	509	488	489	464	475	474	493	502
2002-03	...	497	490	539	517	493	474	495	494	507	523
2003-04	...	505	507	553	535	507	490	510	508	531	542
2004-05	...	519	523	578	561	525	509	545	534	554	562
2005-06	...	526	533	585	579	549	530	558	546	565	582
2006-07	...	590	585	646	626	607	575	609	590	622	629
2006-07*	...	584	581	639	621	598	568	599	583	614	623
2007-08*	...	624	615	682	657	662	614	645	620	649	656
जानेवारी/January, 2007	...	613	602	669	643	641	602	642	612	651	649
फेब्रुवारी/February, 2007	...	620	606	668	643	639	600	647	615	649	649
मार्च/March, 2007	...	594	591	667	642	622	590	631	605	639	644
एप्रिल/April, 2007	...	601	596	673	646	640	600	625	602	634	642
मे/May, 2007	...	596	593	671	647	650	606	618	598	636	642
जून/June, 2007	...	603	598	666	644	645	603	623	601	641	647
जुलै/July, 2007	...	617	610	681	659	657	613	640	616	647	657
ऑगस्ट/August, 2007	...	632	620	684	659	668	619	652	624	649	657
सप्टेंबर/September, 2007	...	640	625	686	661	671	620	655	630	658	660
ऑक्टोबर/October, 2007	...	642	628	687	663	673	621	658	633	656	663
नोव्हेंबर/November, 2007	...	646	633	695	667	677	624	676	638	662	668
डिसेंबर/December, 2007	...	643	633	694	667	678	624	667	638	654	668

* ९ महिन्यांची सरासरी / * Average for 9 months

आधार - कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, मुंबई.

Source - Office of the Labour Commissioner, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 39

नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-चांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1984-85)

वर्ष/ Year (1)	मुंबई Mumbai (2)	ओरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1995-96	260	277	251	251	256	259
1999-00	353	369	339	355	342	352
2000-01	375	393	359	384	359	371
2001-02	395	420	375	404	368	390
2002-03	406	443	388	421	386	405
2003-04	415	470	407	439	402	420
2004-05	434	486	421	453	412	436
2005-06	450	499	438	471	425	456
2006-07	478	547	469	509	450	486
2007-08 *	501	580	484	543	477	512

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली. \Source - Central Statistical Organisation, New Delhi

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 40

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
 CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS AND
 RURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA AND ALL-INDIA

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1986-87)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक Consumer Price Index No. for Agricultural Labourers				ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक Consumer Price Index No. for Rural Labourers			
	महाराष्ट्र Maharashtra		अखिल भारत All India		महाराष्ट्र Maharashtra		अखिल भारत All India	
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (9)
1999-00	317	299	312	306	316	299	311	307
2000-01	316	305	303	305	316	305	303	307
2002-03	322	317	312	319	322	317	313	321
2003-04	342	332	325	331	341	332	326	333
2004-05	357	346	333	339	356	346	334	341
2005-06	365	362	344	353	364	362	345	355
2006-07	402	394	376	380	400	392	376	382
2007-08 *	434	420	403	406	431	417	403	406
जानेवारी/January, 2007	419	406	387	391	417	404	387	391
फेब्रुवारी/February, 2007	419	407	388	392	416	404	388	393
मार्च/March, 2007	415	405	389	392	413	403	389	393
एप्रिल/April, 2007	419	407	390	394	416	405	390	395
मे/May, 2007	424	411	391	395	422	409	391	396
जून/June, 2007	429	415	396	399	426	412	396	400
जुलै/July, 2007	435	420	401	404	433	417	401	404
ऑगस्ट/August, 2007	440	424	407	408	436	420	406	408
सप्टेंबर/September, 2007	438	423	409	410	434	420	409	410
ऑक्टोबर/October, 2007	439	425	413	413	436	421	412	413
नोव्हेंबर/November, 2007	440	427	413	414	436	423	412	414
डिसेंबर/December, 2007	442	428	411	413	438	424	411	413

* ९ महिन्यांची सरासरी /Average for 9 months.

आधार - श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला. \Source - Labour Bureau, Government of India, Simla.

महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे दर
INFLATION RATES BASED ON IMPORTANT PRICE INDICES

चलनवाढीचे दर/Inflation Rates

वर्ष/महिना Year/Month	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचा निर्देशांक All India wholesale price index number @	नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता अखिल भारतीय घाहक किंमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for urban non-manual employees @@	शेतमजुरांकरिता अखिल भारतीय घाहक किंमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for agricultural labourers +	ग्रामीण मजुरांकरिता अखिल भारतीय घाहक किंमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for rural labourers +	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1993-94	...	7.28	6.93	3.48	...
1995-96	7.99	9.96	9.48	10.74	...
1996-97	4.63	9.43	9.27	9.10	...
1997-98	4.38	6.84	6.89	3.39	3.77
1998-99	5.94	13.13	11.30	10.97	10.65
1999-00	3.33	3.42	4.51	4.43	4.33
2000-01	7.13	3.82	5.59	(-) 0.33	0.03
2001-02	3.62	4.31	5.12	1.09	1.33
2002-03	3.38	3.98	3.78	3.16	3.13
2003-04	5.49	3.85	3.74	3.90	3.79
2004-05	6.48	3.83	3.62	2.60	2.58
2005-06	4.43	4.41	4.75	3.85	3.85
2006-07	5.43	6.83	6.61	7.85	7.52
2007-08 *	4.23	6.18	6.12	7.73	7.41
डिसेंबर/December, 2006	5.68	6.72	6.94	8.93	8.31
जानेवारी/January, 2007	6.37	6.72	7.36	9.52	8.91
फेब्रुवारी/February, 2007	6.36	7.56	7.81	9.80	9.47
मार्च/March, 2007	6.61	6.72	7.56	9.50	9.16
एप्रिल/April, 2007	6.28	6.66	7.74	9.44	9.12
मे/May, 2007	5.46	6.61	6.79	8.22	7.90
जून/June, 2007	4.53	5.69	6.08	7.83	7.52
जुलै/July, 2007	4.71	6.45	6.86	8.60	8.02
ऑगस्ट/August, 2007	4.14	7.26	6.40	8.80	8.51
सप्टेंबर/September, 2007	3.51	6.40	5.74	7.89	7.61
ऑक्टोबर/October, 2007	3.11	5.51	5.48	6.99	6.72
नोव्हेंबर/November, 2007	3.25	5.51	5.06	6.15	5.88
डिसेंबर/December, 2007	3.60 (P)	5.51	5.07	5.90	5.63
जानेवारी/January, 2008	3.93 (P)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.

N.A. = उपलब्ध नाही /Not available

(P) अस्थायी / Provisional

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months.

टीप - चलनवाढ दर = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ.

Note - Inflation rate = Percentage rise in the index of the current period over that of corresponding period of the previous year.

आधार - @ आर्थिक सल्लागार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचे कार्यालय.

+ श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

@@ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source - @ Office of Economic Adviser, Ministry of Commerce and Industry, Government of India, New Delhi .

+ Labour Bureau, Government of India, Simla

@@ Central Statistical Organisation, New Delhi.

GROUPWISE CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN MAHARASHTRA

(पायाभूत वर्ष / Base Year 2003)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan, Supari & Tobacco	इंधन, वीज व दिवाबत्ती Fuel, power & Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commo- dities	चलनवाढीचा दर Inflation rate	Year/ Mon.h
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
भार	45.80	1.54	10.28	7.51	34.87	100.00	...	Weight:
२००४-०५	105	103	103	102	104	104	...	2004-05
२००५-०६	109	107	107	103	107	108	3.20	2005-06
२००६-०७	120	112	124	105	110	115	7.19	2006-07
२००६-०७*	119	112	118	104	109	114	5.85	2006-07 *
२००७-०८*	128	120	144	106	114	123	7.80	2007-08 *
जानेवारी, २००७	124	114	139	105	111	119	11.29	January, 2007
फेब्रुवारी, २००७	124	114	140	105	111	120	11.45	February, 2007
मार्च, २००७	122	114	140	105	112	119	10.88	March, 2007
एप्रिल, २००७	123	116	141	106	113	120	10.23	April, 2007
मे, २००७	125	118	144	106	113	121	9.69	May, 2007
जून, २००७	127	119	144	105	113	122	8.78	June, 2007
जुलै, २००७	131	121	144	106	113	124	9.96	July, 2007
ऑगस्ट, २००७	130	121	144	106	113	124	8.88	August, 2007
सप्टेंबर, २००७	129	121	144	106	113	123	8.04	September, 2007
ऑक्टोबर, २००७	130	122	144	106	114	124	4.99	October, 2007
नोव्हेंबर, २००७	130	122	144	107	115	124	5.11	November, 2007
डिसेंबर, २००७	130	123	144	107	116	125	5.04	December, 2007

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक
GROUPWISE CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR RURAL MAHARASHTRA

(पायाभूत वर्ष/Base Year 2003)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan, Supari & Tobacco	इंधन, योज, व दिवाबत्ती Fuel power & Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	संकीर्ण Miscella- neous	सर्व वस्तू All Commo- dities	चलनवाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
भार	52.85	2.15	10.67	8.53	25.80	100.00	...	Weight
२००४-०५	104	105	103	102	102	104	...	2004-05
२००५-०६	109	109	108	103	105	107	3.80	2005-06
२००६-०७	118	117	132	105	108	116	7.83	2006-07
२००६-०७*	117	116	125	104	106	114	5.97	2006-07 *
२००७-०८*	128	125	161	106	115	126	10.46	2007-08 *
जानेवारी, २००७	124	120	149	105	112	122	13.63	January, 2007
फेब्रुवारी, २००७	123	120	151	105	112	122	13.91	February, 2007
मार्च, २००७	121	120	151	105	113	121	12.85	March, 2007
एप्रिल, २००७	122	122	154	106	113	122	12.58	April, 2007
मे, २००७	123	124	157	106	114	123	11.32	May, 2007
जून, २००७	125	124	157	106	114	124	11.69	June, 2007
जुलै, २००७	129	124	160	106	114	126	13.05	July, 2007
ऑगस्ट, २००७	129	125	160	106	114	127	11.98	August, 2007
सप्टेंबर, २००७	129	126	162	107	114	127	11.18	September, 2007
ऑक्टोबर, २००७	131	126	165	106	115	128	8.17	October, 2007
नोव्हेंबर, २००७	130	126	168	107	116	128	7.51	November, 2007
डिसेंबर, २००७	131	128	170	107	117	129	7.31	December, 2007

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 44

महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO AUTHORISED RATION /
 FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA**

(परिमाण लाख टनात/ Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops (8)
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (2)	इतर जिल्हे Other districts (3)	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3) (4)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (5)	इतर जिल्हे Other districts (6)	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col.5+ Col.6) (7)	
2001-02 (एकूण/ Total)	0.02	5.16	5.18	0.05	8.48	8.53	48,655
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	0.02	5.00	5.02	0.04	8.27	8.31	...
2002-03 (एकूण/ Total)	0.08	6.72	6.80	0.14	11.46	11.60	49,502
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	0.05	6.62	6.67	0.07	11.28	11.35	...
2003-04 (एकूण/ Total)	0.06	7.15	7.21	0.16	13.25	13.41	49,921
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	0.06	7.10	7.16	0.09	12.95	13.04	...
2004-05 (एकूण/ Total)	0.09	8.42	8.51	0.25	14.77	15.02	50,160
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	0.07	8.35	8.42	0.09	14.43	14.52	...
2005-06 (एकूण/ Total)	0.09	9.37	9.46	0.55	14.99	15.54	50,019
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	0.07	9.27	9.34	0.10	14.32	14.42	...
2006-07 (एकूण/Total)	0.28	10.45	10.73	0.47	12.85	13.32	50,019
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	0.08	10.21	10.29	0.07	12.11	12.18	...
2007-08 (एकूण/Total)	0.10	8.10	8.20	0.25	9.57	9.82	50,083
(डिसेंबर, २००७ पर्यंत/upto Dec., 2007)							
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	0.05	7.92	7.97	0.05	8.99	9.04	...

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 45

भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले नियतन
ALLOTMENT BY GOVERNMENT OF INDIA TO MAHARASHTRA STATE

(लाख टनात/Lakh ton)

वर्ष Year (1)	तांदूळ Rice (2)	गहू Wheat (3)	बाजरी Bajra (4)	मका Maize (5)
2001-02 (एकूण/ Total)	9.23	17.13	...	...
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	6.55	12.16	...	...
2002-03 (एकूण/ Total)	27.20	50.38	...	...
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	9.60	17.84	...	...
2003-04 (एकूण/ Total)	26.11	48.34	...	...
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	9.61	17.83	...	...
2004-05 (एकूण/ Total)	26.96	47.49	...	...
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	10.46	16.98	...	...
2005-06 (एकूण/ Total)	27.40	45.47	...	...
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	10.90	16.54	...	...
2006-07 (एकूण/ Total)	27.90	19.03	...	...
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	12.94	14.51	...	...
2007-08 (एकूण/ Total)	10.27	11.49	0.15	0.08
(डिसेंबर, २००७ पर्यंत/upto Dec., 2007)				
पैकी, लसाविष्य / Of which, TPDS	10.01	10.35	0.15	0.08

टीप - अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत आकडेवारीमध्ये समाविष्ट केलेली आहे.

Note - Figures of Antyodaya Anna Yojana are included in Targeted Public Distribution System

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source- Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (कोटीत) Total population (In crore)		दशवर्षीय वाढ (+) किंवा घट (-) टक्केवारी Decennial percentage increase (+) or decrease (-)		साक्षरतेची टक्केवारी †† Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951	3.20	36.11	(+) 19.27	(+) 13.31	20.5	18.3 †
1961	3.96	43.92	(+) 23.60	(+) 21.51	35.1	28.3
1971	5.04	54.82	(+) 27.45	(+) 24.80	45.8	34.5
1981	6.28	68.52	(+) 24.54	(+) 25.00	55.8	43.7 *
1991	7.89	84.63 †	(+) 25.73	(+) 23.85 †	64.9	52.2 @@
2001	9.69	102.86	(+) 22.73	(+) 21.54	76.9	64.8 **

† जम्मू व काश्मीरची प्रक्षेपित केलेली लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu & Kashmir.

†† १९५१, १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१, १९९१ व २००१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. / Literacy rates for 1951, 1961 and 1971 relate to population aged 5 years and above. The rates for the years 1981, 1991 and 2001 relate to population aged 7 years and above.

* १९८१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी आसाम आणि जम्मू व काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1981 is excluding Assam and Jammu & Kashmir.

@@ १९९१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू व काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu & Kashmir.

** २००१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी गुजरात व हिमाचल प्रदेश मधील नैसर्गिक आपत्तीमुळे बाधित झालेल्या क्षेत्रातील लोकसंख्या व साक्षरांची संख्या वगळून./ Literacy percentage of 2001 is excluding the population and number of literates in the areas affected by natural calamities in Gujrat and Himachal Pradesh.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN MAHARASHTRA

अनु.क्र. Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (कोटीत)/Population (In crore)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष) Sex Ratio (No. of females per thousand males)	घनता (लोकसंख्या प्रति चौ.कि.मीटर) Density (No. of persons per sq. km.)		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	प्रति sq. km.)	
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)		(11)
1	1901	1.62	0.32	1.94	0.98	0.96	16.59	978	1,003	862	67
2	1911	1.82	0.32	2.15	1.09	1.06	15.13	967	1,000	796	75
3	1921	1.70	0.39	2.09	1.07	1.02	18.50	950	994	776	73
4	1931	1.95	0.45	2.40	1.23	1.17	18.60	947	987	790	83
5	1941	2.12	0.57	2.68	1.38	1.31	21.11	949	989	810	94
6	1951	2.28	0.92	3.20	1.65	1.55	28.75	941	1,000	807	106
7	1961	2.84	1.12	3.96	2.04	1.91	28.22	936	995	801	129
8	1971	3.47	1.57	5.04	2.61	2.43	31.17	930	985	820	164
9	1981	4.08	2.20	6.28	3.24	3.04	35.03	937	967	850	204
10	1991	4.84	3.05	7.89	4.08	3.81	38.69	934	972	875	257
11	2001	5.58	4.11	9.69	5.04	4.65	42.43	922	960	873	315

टिप - आकडे संक्षिप्तता दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही. / Note - Details may not add up to totals due to rounding.

साधन - i) महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली

ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई

Source - i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi

ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai

महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, बालमृत्युदर व एकूण जननदर
BIRTH RATES, DEATH RATES, INFANT MORTALITY RATES AND TOTAL FERTILITY RATES BASED
ON SAMPLE REGISTRATION SCHEME, MAHARASHTRA STATE

वर्ष Year (1)	ग्रामीण / Rural				नागरी / Urban				एकत्र / Combined			
	जन्मदर Birth rate (2)	मृत्युदर Death rate (3)	बालमृत्युदर Infant mortality rate (4)	एकूण जननदर Total Fertility rate (5)	जन्मदर Birth rate (6)	मृत्युदर Death rate (7)	बालमृत्युदर Infant mortality rate (8)	एकूण जननदर Total Fertility rate (9)	जन्म दर Birth rate (10)	मृत्युदर Death rate (11)	बालमृत्युदर Infant mortality rate (12)	एकूण जननदर Total Fertility rate (13)
1971	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	4.9 (5.4)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	3.9 (4.1)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)	4.6 (5.2)
1981	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	4.0 (4.8)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	3.0 (3.3)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	79 (110)	3.7 (4.5)
1991 *	28.0 (30.9)	9.3 (10.6)	69 (87)	3.4 (3.9)	22.9 (24.3)	6.2 (7.1)	38 (53)	2.5 (2.7)	26.2 (29.5)	8.2 (9.8)	60 (80)	3.0 (3.6)
1996 *	24.9 (29.3)	8.7 (9.7)	58 (77)	3.2 (3.7)	21.0 (21.6)	5.4 (6.5)	31 (46)	2.4 (2.4)	23.4 (27.5)	7.4 (9.0)	48 (72)	2.8 (3.4)
2001	21.1 (27.1)	8.5 (9.1)	55 (72)	2.6 (3.4)	20.2 (20.3)	5.9 (6.3)	28 (42)	2.2 (2.3)	20.7 (25.4)	7.5 (8.4)	45 (66)	2.4 (3.1)
2002 #	20.6 (26.6)	8.3 (8.7)	52 (69)	2.5 (3.3)	19.8 (20.0)	5.6 (6.1)	34 (40)	2.2 (2.2)	20.3 (25.0)	7.3 (8.1)	45 (63)	2.3 (3.0)
2003 #	20.1 (26.4)	8.2 (8.7)	48 (66)	2.4 (3.2)	19.4 (19.8)	5.6 (6.0)	32 (38)	2.1 (2.2)	19.9 (24.8)	7.2 (8.0)	42 (60)	2.3 (3.0)
2004	19.9 (25.9)	6.8 (8.2)	42 (64)	2.4 (3.3)	17.9 (19.0)	5.4 (5.8)	27 (40)	1.9 (2.1)	19.1 (24.1)	6.2 (7.5)	36 (58)	2.2 (2.9)
2005	19.6 (25.6)	7.4 (8.1)	41 (64)	2.3 ^{\$} (2.9) ^{\$}	18.2 (19.1)	5.7 (6.0)	27 (40)	1.9 ^{\$} (2.1) ^{\$}	19.0 (23.8)	6.7 (7.6)	36 (58)	2.1 ^{\$} (2.7) ^{\$}
2006	19.2 (25.2)	7.4 (8.1)	42 (62)	2.3 ^{\$} (2.9) ^{\$}	17.5 (18.8)	5.8 (6.0)	26 (39)	1.9 ^{\$} (2.1) ^{\$}	18.5 (23.5)	6.7 (7.5)	35 (57)	2.1 ^{\$} (2.7) ^{\$}

T-56

- टीप/Note - (१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत/Bracketed figures are for India.
(२) * जम्मू व काश्मीर वगळून / Excludes Jammu & Kashmir.
(३) जन्म दर व मृत्यु दर एक हजार लोकसंख्येमागे आहेत/Birth rates and Death rates are per thousand population.
(४) बालमृत्यु दर एक हजार जीवित जन्मांमागे आहेत/Infant mortality rates are per thousand live births.
(५) # नागालँड (ग्रामीण) वगळून /Excludes Nagaland (Rural)

आधार - (१) नमुना नोंदणी पाहणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली

Source - (1) Sample Registration Scheme Bulletin, Registrar General of India, New Delhi

(2) \$ National Family Health Survey - III

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 49

काम करणा-या लोकांची जनगणना २००१ अनुसार आर्थिक वर्गवारी

ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS AS PER POPULATION CENSUS 2001

(हजारत/In thousand)

काम करणा-यांची वर्गवारी	मुख्यतः/सौमार्तिक/एकूण	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत * India*			Main/ Marginal/ Total	Class of workers
		पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(2)	(1)
(अ) काम करणारे									(A) Workers
1 शेतकरी	मुख्यतः	6,181	4,001	10,182	78,259	25,367	1,03,626	Main	Cultivators
	सौमार्तिक	500	1,132	1,632	7,158	16,529	23,687	Marginal	
	एकूण	6,681	5,133	11,813	85,416	41,896	1,27,313	Total	
2 शेतमजूर	मुख्यतः	3,942	3,700	7,641	41,119	22,378	63,497	Main	Agricultural labourers
	सौमार्तिक	982	2,192	3,174	16,210	27,068	43,278	Marginal	
	एकूण	4,924	5,891	10,815	57,329	49,446	1,06,775	Total	
3 घरागती उद्योग	मुख्यतः	494	316	810	7,509	4,697	12,206	Main	Workers engaged in
	सौमार्तिक	73	206	279	1,235	3,516	4,751	Marginal	Household Industries
	एकूण	567	522	1,089	8,744	8,213	16,957	Total	
4 इतर	मुख्यतः	13,800	2,315	16,115	1,13,261	20,415	1,33,676	Main	Other
	सौमार्तिक	881	460	1,340	10,264	7,250	17,514	Marginal	
	एकूण	14,681	2,775	17,455	1,23,525	27,665	1,51,190	Total	
एकूण (अ)	मुख्यतः	24,416	10,332	34,748	2,40,148	72,857	3,13,005	Main	Total (A)
	सौमार्तिक	2,436	3,989	6,425	34,867	54,363	89,230	Marginal	
	एकूण	26,852	14,321	41,173	2,75,014	1,27,220	4,02,235	Total	
(ब) काम न करणारे	एकूण	23,549	32,157	55,705	2,57,142	3,69,233	6,26,376	Total	(B) Non-Workers
एकूण (अ+ब)		50,401	46,478	96,879	5,32,157	4,96,454	10,28,610		Total (A+B)

* मणिपूर राज्यातील सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरूल हे उपविभाग वगळून.

Excludes Mao-Maram, Paomata and Purul sub-divisions of Senapti district of Manipur state.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - Figures may not add up to totals due to rounding.

आधार - i) महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली

ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई

Source- i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi

ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai

FACTORY EMPLOYMENT IN MAJOR INDUSTRY DIVISIONS IN MAHARASHTRA STATE

उद्योग गट (1)	सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily employment (No.)			एकूणशी टक्केवारी Percentage to total			Industry Division (1)
	1961 (2)	2005 (3)	2006 (4)	1961 (5)	2005 (6)	2006 (7)	
	(अ) ग्राहक वस्तू उद्योग	5,10,254	4,21,571	4,22,523	64.8	33.5	
1. खाद्य उत्पादने, पेये, व तंबाखूची उत्पादने	90,190	1,55,464	1,53,858	11.4	12.4	12.0	Food products, beverages and tobacco products
2. वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	3,69,157	1,91,670	1,89,650	46.9	15.2	14.8	Textiles (including wearing apparels)
3. लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	10,873	15,980	16,677	1.4	1.3	1.3	Wood and wood products
4. कागद आणि कागदाची उत्पादने, मुद्रण, प्रकाशन इत्यादी	38,982	55,444	59,214	5.0	4.4	4.6	Paper and paper products, publishing, printing etc.
5. कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	1,052	3,013	3,124	0.1	0.2	0.3	Tanning and dressing of leather and leather products
(ब) पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग	1,29,631	3,94,592	4,10,767	16.5	31.4	32.1	B. Intermediate goods industries
6. रसायने व रासायनिक उत्पादने	34,048	1,44,222	1,46,352	4.3	11.5	11.4	Chemicals and chemical products
7. पेट्रोलियम, रबर, प्लास्टिक यांची उत्पादने	17,379	63,691	65,698	2.2	5.1	5.2	Petroleum, rubber, plastic products
8. अधातू खनिज उत्पादने	28,351	33,227	32,086	3.6	2.6	2.5	Non-metallic mineral products
9. मूलभूत धातू व धातू उत्पादने	49,853	1,53,452	1,66,631	6.4	12.2	13.0	Basic metals and metal products
(क) भांडवली वस्तू उद्योग	1,21,920	3,39,883	3,43,905	15.5	27.0	26.8	C. Capital goods industries
10. यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	59,396	1,74,921	1,78,367	7.5	13.9	13.9	Machinery and equipment (other than transport equipments)
11. परिवहन सामग्री	46,867	95,528	95,852	6.0	7.6	7.5	Transport equipments
12. इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	15,657	69,434	69,686	2.0	5.5	5.4	Other manufacturing industries
(ड) इतर							D. Others
13. इतर	25,574	1,02,152	1,03,522	3.2	8.1	8.1	Others
एकूण	7,87,379	12,58,198	12,80,717	100.0	100.0	100.0	Total

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai

महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील रोजगार
WORKING FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA STATE

(रोजगाराची संख्या हजाराला)
(Employment in thousand)

वर्ष	वाच ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Non-power operated factories			सर्व कारखाने All factories			Year	
		५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	शक्तीवर चालणारे एकूण कारखाने Total power operated	५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	बिगर शक्तीवर चालणारे एकूण कारखाने Total non-power operated	५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
१९६१	कारखाने / Factories	...	5,097	1,781	6,878	1,004	351	1,355	6,101	2,132	8,233	1961
	रोजगार / Employment	...	99	626	725	21	41	63	120	667	787	
१९६६	कारखाने / Factories	...	5,504	2,246	7,750	934	359	1,293	6,438	2,605	9,043	1966
	रोजगार / Employment	...	108	715	823	18	38	57	126	753	879	
१९७१	कारखाने / Factories	...	6,341	2,701	9,042	856	343	1,199	7,197	3,044	10,241	1971
	रोजगार / Employment	...	123	824	947	15	36	51	138	860	998	
१९७६	कारखाने / Factories	...	8,414	2,715	11,129	724	70	794	9,138	2,785	11,923	1976
	रोजगार / Employment	...	157	874	1,031	11	6	17	168	880	1,048	
१९८१	कारखाने / Factories	...	10,238	3,132	13,370	3,154	70	3,224	13,392	3,202	16,594	1981
	रोजगार / Employment	...	183	983	1,166	20	6	26	203	989	1,192	
१९८६	कारखाने / Factories	...	11,364	3,043	14,407	5,524	35	5,559	16,888	3,078	19,966	1986
	रोजगार / Employment	...	189	929	1,117	28	4	32	217	933	1,150	
१९९१	कारखाने / Factories	...	13,139	3,199	16,338	7,743	38	7,781	20,882	3,237	24,119	1991
	रोजगार / Employment	...	215	910	1,124	40	4	44	254	914	1,169	
१९९६	कारखाने / Factories	...	14,710	3,757	18,467	9,168	33	9,201	23,878	3,790	27,668	1996
	रोजगार / Employment	...	245	985	1,231	45	4	48	290	989	1,279	

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 51 - (समाप्त/concl'd.)

(रोजगाराची संख्या हजारत)
(Employment in thousand)

वर्ष	बाब ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Non-power operated factories			सर्व कारखाने All factories			Year	
		५० पेक्षा कमी कामगार असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार असलेले Employing 50 or more workers	शक्तीवर चालणारे एकूण कारखाने Total power operated	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार असलेले Employing 50 or more workers	बिगर शक्तीवर चालणारे एकूण कारखाने Total non-power operated	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
२००१	कारखाने / Factories	...	15,977	3,929	19,906	8,393	25	8,418	24,370	3,954	28,324	2001
	रोजगार / Employment	...	266	891	1,157	42	2	44	308	893	1,201	
२००६	कारखाने / Factories	...	17,315	5,213	22,528	8,137	19	8,156	25,452	5,232	30,684	2006
	रोजगार / Employment	...	330	909	1,239	40	2	42	370	911	1,281	

** कारखाने-चालू कारखान्यांची संख्या, रोजगार-रोजगारांची दैनिक सरासरी.
१९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे.

** Factories-Number of working factories, Employment-Average Daily Employment.
Bidi factories are deregistered and covered under separate Act from 1974.

- टीप - (१) रोजगारात प्रपत्र न पाठविणा-या कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे.
(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणा-या कारखान्यांसंबंधीचे आहेत.
(३) २००६ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या शक्तीवर चालणा-या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.
(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

- Note** - (1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.
(2) Figures pertain to the factories registered under the Factories Act, 1948.
(3) Figures for 2006 are provisional.
(4) Non-power operated factories are inclusive of the power operated small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.
(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार
EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(शभरात /In hundred)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	उद्योग गट (2)	सरासरी दैनिक रोजगार Average daily employment										Industry Group (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	1996 (10)	2001 (11)	2006 (12)	
1	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	902	916	921	839	965	1,196	1,330	1,591	1,662	1,539	Food products, beverages and tobacco products
2	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	3,691	3,470	3,516	3,567	3,554	2,928	2,527	2,477	2,167	1,897	Textiles (including wearing apparels)
3	लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	109	111	75	62	75	152	152	153	154	167	Wood and wood products
4	कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन	390	451	494	511	549	530	491	546	525	592	Paper, paper products, printing and publishing
5	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	11	13	14	23	25	27	35	36	25	31	Tanning and dressing of leather and leather products
6	रसायने व रासायनिक उत्पादने	340	519	760	947	1,059	1,034	1,215	1,361	1,299	1,463	Chemicals and chemical products
7	पेट्रोलियम, रबर, प्लास्टिक यांची उत्पादने	174	245	349	353	421	464	482	563	535	657	Petroleum, rubber, plastic products
8	अधातू खनिज उत्पादने	284	339	402	403	403	399	423	368	317	321	Non-metallic mineral products
9	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,301	1,448	1,311	1,666	Basic metals, metal products
10	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिचहन सामग्री वगळून)	594	1,017	1,322	1,431	1,786	1,728	1,614	1,773	1,720	1,784	Machinery and equipments (other than transport equipments)
11	परिचहन सामग्री	469	502	608	701	903	1,004	867	1,018	1,025	958	Transport equipments
12	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	157	186	180	169	209	171	231	301	395	697	Other manufacturing industries
13	इतर	256	315	412	431	663	681	1,016	1,152	870	1,035	Others
	एकूण	7,873	8,792	9,977	10,481	11,922	11,496	11,684	12,787	12,006	12,807	Total

टीप - (१) आकडे सक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(२) १९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
(३) २००६ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Note - (1) Details may not add up to totals due to rounding.
(2) Bidi factories are covered under separate Act from 1974.
(3) Figures for 2006 are provisional.

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 53

राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या,
अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे

**REGISTRATIONS IN THE EMPLOYMENT AND SELF EMPLOYMENT GUIDANCE CENTRES
IN THE STATE, THE VACANCIES NOTIFIED AND PLACEMENTS EFFECTED**

(हजारत/In thousand)

वर्ष Year	संदर्भ वर्षात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या Number of registrations during reference year (2)	अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या Number of vacancies notified (3)	संदर्भ वर्षात भरलेल्या पदांची संख्या Number of placements during reference year (4)	वर्ष अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या Number of persons on live register as at the end of the year (5)
1991	591.8	64.8	30.3	3159.8
1992	596.6	55.9	29.1	3320.5
1993	599.7	55.4	24.1	3349.6
1994	635.8	52.1	24.7	3439.2
1995	720.1	49.7	18.7	3634.3
1996	688.7	53.7	22.6	3787.2
1997	692.8	47.4	22.9	3933.1
1998	729.3	37.9	16.8	4109.6
1999	861.1	50.9	16.2	4183.8
2000	750.8	43.9	18.1	4348.8
2001	623.2	32.3	12.5	4419.7
2002	622.7	30.9	9.5	4203.3
2003	819.1	59.6	16.4	4044.1
2004	880.3	43.4	15.1	4105.7
2005	645.2	44.2	13.9	4000.3
2006	608.1	68.3	14.8	3608.5
2007	616.7	97.5	9.2	3213.8

आधार - रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई.

Source - Directorate of Employment and Self - Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 51

रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००७ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या
**NUMBER OF PERSONS ON THE LIVE REGISTER OF EMPLOYMENT AND
 SELF-EMPLOYMENT GUIDANCE CENTRES AS AT THE END OF DECEMBER, 2007**

अ. क्र. Sr.No.	शैक्षणिक पात्रता	व्यक्ती Persons	पैकी स्त्रिया of which, females	स्त्रियांची टक्केवारी Percentage of females	एकूण बरोजारी व्यक्तींची टक्केवारी Percentage of persons to grand total	शैक्षणिक पात्रता Educational Qualification
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1	माध्यमिक शालात परीक्षेपेक्षा कमी (निरीक्ष्य धरून)	4,89,677	94,689	19.33	15.24	Below S.S.C (including illiterates)
2	माध्यमिक शालात परीक्षा उत्तीर्ण	10,57,245	2,49,458	23.59	32.90	S.S.C. Passed
3	उच्च माध्यमिक शालात परीक्षा उत्तीर्ण	8,88,399	2,35,676	26.52	27.64	H.S.C. Passed
4	आ.प्र.म. प्रशिक्षित व शिकारू उमेदवार	1,82,867	19,786	10.82	5.69	L.T.I. trained and Apprentices
5	पदविकाधारक					Diploma holder
5.1	अभियंत्रिका/तंत्रज्ञान	45,477	5,898	12.96	1.42	Engineering/Technology
5.2	वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व फार्मसी	--	--	--	--	Medicine, DMLT and Pharmacy
5.3	इतर	61,973	5,217	8.41	1.92	Others
	एकूण (5.1 ते 5.3)	1,07,450	11,115	10.34	3.34	Total (5.1 to 5.3)
6	पदवीधर					Graduate
6.1	अभियंत्रिका/तंत्रज्ञान	16,292	3,026	18.57	0.51	Engineering/Technology
6.2	वैद्यकीय	3,060	1,469	48.00	0.09	Medicine
6.3	इतर	4,29,263	1,51,270	35.23	13.36	Others
	एकूण (6.1 ते 6.3)	4,48,615	1,55,765	34.72	13.96	Total (6.1 to 6.3)
7	पदव्युत्तर पदवीधर					Post-Graduate
7.1	अभियंत्रिका/तंत्रज्ञान	903	33	3.65	0.03	Engineering/Technology
7.2	वैद्यकीय	77	64	83.11	*	Medicine
7.3	इतर	38,594	15,066	39.03	1.20	Others
	एकूण (7.1 ते 7.3)	39,574	15,163	38.31	1.23	Total (7.1 to 7.3)
	एकूण बरोज	32,13,827	7,81,652	24.32	100.00	Grand Total

टीप / Note - * नगण्य / Negligible

आधार - रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई

Source - Directorate of Employment and Self-Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 55

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च
**CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER
 THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE**

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	2004-05		2005-06		2006-07		Category of work
	वर्षाखेर पूर्ण केलेली एकूण कामे Number of completed works	वर्षात झालेला खर्च Expenditure incurred during the year	वर्षाखेर पूर्ण केलेली एकूण कामे Number of completed works	वर्षात झालेला खर्च Expenditure incurred during the year	वर्षा अखेर पूर्ण केलेली एकूण कामे Number of completed works	वर्षात झालेला खर्च Expenditure incurred during the year	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन ...	2,314	13,714.78	1,226	11,321.99	3,901	14,596.93	Irrigation
2. मृदसंधारण व भू-विकास ...	54,644	51,825.51	15,149	36,773.49	3,942	5,925.43	Soil conservation and land development
3. वनीकरणाची कामे ...	3,218	13,294.27	933	9,120.52	3,612	5,620.48	Forest works
4. रस्तोविवयक कामे ...	9,082	21,660.42	2,500	11,988.07	855	6,930.06	Roads
5. इतर कामे ...	2,774	255.18	837	810.81	26	1,114.95	Other works
6. इतर (कर्मचा-यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन, जवाहर विहिरी व फळबागा विकास, इत्यादी)	2,692	10,253.96	77	11,403.50		28,271.29	Others (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, Jawahar wells, horticulture development, etc.)
	4,315 (Hect.)	10,978.50	60490(Hect.)	11,658.99	69,780(Hect.)		
	(Horticulture)	3,872.21	(Horticulture)	5,246.56	(Horticulture)	1,558.35	
	(Estt. Expenditure)		(Estt. Expenditure)		(Estt. Expenditure)		
एकूण	74,724 @	1,25,854.83	20,722	98,323.93	12,336	64017.49	Total

T-64

@ फळबागा वगळून / Excluding Horticulture

आधार - नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Planning Department, Government of Maharashtra Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणा-या केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती
**PERFORMANCE OF CENTRALLY SPONSORED EMPLOYMENT PROGRAMMES
 IMPLEMENTED IN MAHARASHTRA STATE**

अ क्र. / Sr.No.	रोजगार कार्यक्रम / (2)	डिसेंबर अखेरपर्यंत / Upto end of December				रोजगार कार्यक्रम / (2)
		2005-06 / (3)	2006-07 / (4)	2006-07 / (5)	2007-08 / (6)	
१. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना **						
** Sampoorna Gramin Rojgar Yojana						
	अ) उपलब्ध निधी मागेल वर्षाचा अर्बाचित निधी धरून (कोटी रुपये)	564.81	383.39	314.07	193.49	a) Funds available including unspent balance of last year (Crore Rs.)
	ब) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	533.61	367.38	223.40	136.06	b) Expenditure incurred (Crore Rs.)
	क) रोजगार निर्मित (कोटी मनुष्यदिवस)	6.59	4.46	2.63	1.37	c) Employment generated (crore person days)
२. स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना						
Swarnajayanti Gram Swarogjar Yojana						
२.१	एकूण स्वरोजगारी (संख्या)	73,839	84,707	39,273	49,054	2.1 Total Swarogjaries (Number)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (संख्या)	8,600	8,249	3,502	4,827	a) Individuals Swarogjaries (Number)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (संख्या)	65,239	76,458	35,771	44,227	b) SHG swarogjaries (Number)
२.२	स्वरोजगारींना एकूण अनुदान (कोटी रुपये)	69.06	81.09	38.01	46.24	2.2 Total subsidy to Swarogjaries (Crore Rs.)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	9.50	10.08	4.65	5.84	a) Individuals Swarogjaries (Crore Rs.)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	59.56	71.01	33.36	40.40	b) SHG swarogjaries (Crore Rs.)
२.३	स्वरोजगारींना एकूण कर्ज (कोटी रुपये)	117.45	144.43	66.80	86.22	2.3 Total credit to Swarogjaries (Crore Rs.)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	20.99	21.94	10.01	12.82	a) Individuals Swarogjaries (Crore Rs.)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	96.46	122.49	56.79	73.40	b) SHG swarogjaries (Crore Rs.)
२.४	सहाय्यीत स्वसहाय्य गट (संख्या)	6,191	7,345	3,446	4,224	2.4 Self Help Group Assisted (Number)
३. स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना						
Swarnjayanti Shahari Rojgar Yojana						
३.१	उपलब्ध निधी					3.1 Funds available
	अ) केंद्र शासन (कोटी रुपये)	25.52	37.76	32.76	59.44	a) Central Government (Crore Rs.)
	ब) राज्य शासन (कोटी रुपये)	9.92	11.10	6.92	12.00	b) State Government (Crore Rs.)
३.२	शहरी स्वरोजगार कार्यक्रम ***					***3.2 Urban Self Employment Programme
	अ) लक्ष्य (लाभधारकांची संख्या)	14,689	7,510	7,510	23,121	a) Target (Number of Beneficiaries)
	ब) साध्य (लाभधारकांची संख्या)	7,162	2,918	620	327	b) Achievement (Number of Beneficiaries)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	2.90	1.44	0.23	0.15	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
३.३	प्रशिक्षण ***					***3.3 Training
	अ) लक्ष्य (प्रशिक्षणार्थीची संख्या)	23,150	22,530	22,530	28,902	a) Target (Number of Trainees)
	ब) साध्य (प्रशिक्षणार्थीची संख्या)	14,084	17,192	644	5,355	b) Achievement (Number of Beneficiaries)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	3.34	4.88	0.06	1.67	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
३.४	शहरी वेतनी रोजगार कार्यक्रम ***					***3.4 Urban Wage Employment Programme
	अ) लक्ष्य (लाख मनुष्यदिवस)	5.14	0.75	0.75	5.98	a) Target (Lakh person days)
	ब) साध्य (रोजगार निर्मित लाख मनुष्यदिवस)	1.70	0.76	0.23	0.07	b) Achievement (Employment generated lakh person days)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	3.57	2.96	0.66	0.57	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
४. पंतप्रधान रोजगार योजना						
Prime Minister's Rojgar Yojana						
	अ) मंजूर कर्ज (कोटी रुपये)	200.45	197.92	102.71	99.29	a) Loan sanctioned (Crore Rs.)
	ब) लाभधारक (संख्या)	35,626	36,750	15,191	15,602	b) Beneficiaries (Number)

* वार्षिक / Annual

** आकडे नोव्हेंबर, ०७ पर्यंतचे आहेत.

*** आकडे सप्टेंबर, ०७ पर्यंतचे आहेत.

** Figures are upto November-2007

*** Figures are upto September-2007

INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA STATE *

(भाग घेतलेले कामगार व वाया गेलेले श्रमदिन शभरात/
Workers participated and person days lost in hundred)

बाब (1)	1961 (2)	1971 (3)	1976 (4)	1981 (5)	1986 (6)	1991 (7)	1996 (8)	2001 (9)	2003 (10)	2004 (11)	2006 (12)	2007 @ (13)	Item (1)
1 कापड गिरण्या--													Textile mills --
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	34	156	72	66	28	10	11	12	6	6	6	4	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	172	3,197	955	564	108	61	38	86	17	17	17	14	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	356	9,702	1,917	47,356	5,920	2,368	5,492	4,533	5,666	3,063	938	856	(c) Person days lost
2. अभियांत्रिकी कारखाने--													Engineering factories --
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	57	211	143	119	65	59	47	28	12	9	7	8	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	122	469	276	412	140	110	184	65	25	30	20	11	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	1,071	5,641	1,747	16,209	10,927	14,462	26,720	25,786	25,317	18,024	2,890	2452	(c) Person days lost
3. संकीर्ण--													Miscellaneous --
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	183	323	122	451	207	148	54	19	9	8	10	10	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	541	841	287	1,031	584	423	144	85	23	17	38	36	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	4,329	5,182	546	31,489	36,131	29,663	15,148	15,896	12,561	6,738	7,024	6,245	(c) Person days lost
4. एकूण--													Total --
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	274	690	337	636	300	217	112	59	27	23	23	22	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	834	4,507	1,519	2,007	831	594	366	237	65	63	75	61	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	5,756	20,525	4,210	95,054	52,978	46,493	47,360	52,309	43,543	27,825	10,852	9,553	(c) Person days lost.

टीप - (१) @ २००७ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(२) बाब क्रमांक ४ (ब) व ४ (क) समोरील आकडे संक्षिप्तत दिल्याने प्रत्यक्ष बरोबरीची जुळतोलच असे नाही.
(३) * राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेद्वारे
आधार - कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note - (1) @ Figures for 2007 are provisional.
(2) Figures against item No. 4 (b) and 4 (c) may not tally against actual totals due to rounding.
(3) * Under State Industrial Relations Machinery.

Source - Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Mumbai.

PROGRESS OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार †	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1995-96	2000-01	2006-07(E)	2007-08(E)	Type of institutions ‡
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
१ प्राथमिक												Primary—
(१) संस्था	34,594	41,781	44,535	48,018	51,045	54,406	57,744	62,342	65,960	69,330	69,330	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	4,178	5,535	6,539	7,367	8,392	9,418	10,424	11,717	11,857	11,688	11,571	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारात)	113	153	178	220	222	245	268	302	313	340	341	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	37	33	38	38	39	39	38	34	34	No. of students per teacher
२ माध्यमिक (उच्च माध्यमिक सह) @												Secondary (Including Higher Secondary) @
(१) संस्था	2,468	4,032	5,313	5,897	6,119	8,177	10,519	13,646	15,389	20,339	20,339	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	858	1,500	1,985	2,513	3,309	4,585	6,260	7,615	9,267	11,063	11,236	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारात)	35	57	75	94	114	146	194	229	255	291	298	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	26	27	29	31	32	33	36	38	38	No. of students per teacher
३ उच्च (सर्व प्रकारचे) *												Higher (All types) *
(१) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,134	1,339	1,528	2,275	2,316	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	110	189	328	474	589	864	1,135	873	1,086	1,094	1,170	Enrolment (in thousand)

E - अंदाजित/Estimated.

† शालेय व पदवीपूर्व व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून/Excluding school level and pre-degree level vocational institutions.

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालयांचा समावेश उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये केला आहे/From 1994-95 onwards junior colleges are included in higher secondary education.

* १९९४-९५ पासून वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि संस्था वगळल्या आहेत/From 1994-95 Medical, Engineering and Agricultural Institutions are excluded.

आधार - शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source - Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

राज्यातील वर्ष २००७-०८ मधील आरोग्य विज्ञान, परिचर्या महाविद्यालये / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता
NUMBER OF HEALTH SCIENCE, NURSING COLLEGES / INSTITUTIONS IN THE STATE
AND THEIR INTAKE CAPACITY FOR THE YEAR 2007-08

विद्याशाखा	शासकीय Government @		शासन अनुदानित Government aided		विनाअनुदानित Unaided		एकूण Total		Faculty
	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
अ) वैद्यकीय									
1. अलोपॅथिक									Medical
1.1 पदवी	18	2,060	1	64	10	970	29	3,094	Allopathic
1.2 पदव्युत्तर	15	1,051	-	-	9	150	24	1,201	Graduate Post-Graduate
2. आयुर्वेदिक									Ayurvedic
2.1 पदवी	4	220	16	820	38	1,925	58	2,965	Graduate
2.2 पदव्युत्तर #	4	100	11	138	6	60	21	298	Post-Graduate #
3. होमिओपॅथिक									Homeopathic
3.1 पदवी	-	-	-	-	44	3,210	44	3,210	Graduate
3.2 पदव्युत्तर #	-	-	-	-	11	438	11	438	Post-Graduate #
4. युनानी									Unani
4.1 पदवी	-	-	3	170	2	100	5	270	Graduate
4.2 पदव्युत्तर #	-	-	1	12	-	-	1	12	Post-Graduate #
5. दंत चिकित्सा									Dental
5.1 पदवी	4	240	-	-	20	1,630	24	1,870	Graduate
5.2 पदव्युत्तर	4	48	-	-	2	42	6	90	Post-Graduate
ब) परिचर्या *									
1. परिचर्या पदवी									Nursing*
1.1 मूलभूत	3	130	-	-	37	1,600	40	1,730	Nursing Degree
1.2 मूलभूत नंतर	2	38	-	-	5	130	7	168	Basic Post Basic
2. परिचर्या पदव्युत्तर	-	-	1	16	3	40	4	56	Nursing
3. सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण	28	817	-	-	84	2,303	112**	3,120	Post - Graduate General Nursing and Midwifery Nursing Training
4. सहाय्यकारी परिचर्या/ प्रसविका प्रशिक्षण	23	460	-	-	91	2,020	114**	2,480	Auxiliary Nursing / Midwifery Nursing Training
5. सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण प्रमाणपत्रोत्तर शिक्षणक्रम	2	50	-	-	3	70	5	120	Post Certificate course after General Nursing and Midwifery Nursing Training

@ महानगरपालिका व शासकीय महाविद्यालये धरून / Including Municipal Corporation and Government Colleges.

** यात सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका आणि सहाय्यकारी परिचर्या व प्रसविकाच्या १९ संस्थांचा समावेश आहे. / This includes 19 institutions of G.N.M. & A.N.M.

आधार - संचालनालय वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधन, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Medical Education & Research, Government of Maharashtra, Mumbai.

आयुर्वेद संचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई * महाराष्ट्र परिचर्या परिषद मुंबई

Directorate of Ayurved Government of Maharashtra, Mumbai. * Maharashtra Nursing Council, Mumbai

राज्यातील वर्ष २००७-०८ मधील तंत्र, कला शिक्षणाची महाविद्यालये / संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
**NUMBER OF TECHNICAL, ART COLLEGES / INSTITUTIONS IN THE STATE, THEIR INTAKE CAPACITY AND
 ADMITTED STUDENTS FOR THE YEAR 2007-08**

विद्याशाखा	शासकीय Government			शासन अनुदानित Government aided			विनाअनुदानित Unaided			एकूण Total			Faculty
	संस्था Insti- tutions	प्रवेश- क्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Insti- tutions	प्रवेश- क्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Insti- tutions	प्रवेश- क्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Insti- tutions	प्रवेश- क्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(1)
1. अभियांत्रिकी													Engineering
1.1 पदविका	34	11,710	8,771	18	3,310	1,633	126	34,600	31,429	178	49,620	41,833	Diploma
1.2 पदवी	5	1,570	1,573	8	1,161	1,141	156	51,975	51,578	169	54,706	54,292	Graduate
1.3 पदव्युत्तर	3	646	N.A.	7	755	N.A.	36	1,649	N.A.	46	3,050	N.A.	Post-Graduate
2. वास्तुशास्त्र													Architecture
2.1 पदविका	-	-	-	1	60	N.A.	-	-	-	1	60	N.A.	Diploma
2.2 पदवी	-	-	-	3	167	167	35	1,730	1036	38	1,897	1,203	Graduate
2.3 पदव्युत्तर	-	-	-	-	-	-	13	500	N.A.	13	500	N.A.	Post-Graduate
3. व्यवस्थापन शास्त्र	1	60	60	10	750	717	128	9,615	9,463	139	10,425	10,240	Management Sciences
4. हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान													Hotel Management & Catering Technology
4.1 पदविका	2	120	120	-	-	-	17	1,040	176	19	1,160	296	Diploma
4.2 पदवी	-	-	-	1	40	40	8	430	299	9	470	339	Graduate
5. औषध निर्माणशास्त्र													Pharmaceutical Science
5.1 पदविका	4	210	179	20	1,180	1,102	171	10,260	6,618	195	11,650	7,899	Diploma
5.2 पदवी	3	160	158	6	270	242	108	6,445	5,112	117	6,875	5,512	Graduate
5.3 पदव्युत्तर	3	46	N.A.	5	174	N.A.	27	648	N.A.	35	868	N.A.	Post-Graduate
6. मास्टर इन कॉम्प्युटर अॅप्लिकेशन	2	60	60	5	215	214	66	3,928	3,696	73	4,203	3,970	Master in Computer Application
7. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था *	394	70,476	71,244	-	-	-	223	27,324	15,420	617	97,800	86,664	Industrial Training * Institutes

तक्ता क्रमांक / TABLE No.60 (समाप्त/Concl'd.)

राज्यातील वर्ष २००७-०८ मधील तंत्र, कला शिक्षणाची महाविद्यालये / संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
**NUMBER OF TECHNICAL, ART COLLEGES / INSTITUTIONS IN THE STATE, THEIR INTAKE CAPACITY AND
 ADMITTED STUDENTS FOR THE YEAR 2007-08**

विद्याशाखा	शासकीय Government			शासन अनुदानित / विनाअनुदानित Govt. Aided / Unaided			एकूण Total			Faculty
	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
8. रेखाकला व रंगकला, शिल्पकला, कला व शिल्प, उपयोजित कला										Drawing & Painting, Sculpture & Modelling, Art & Craft, Applied Art
8.1 पदवी	4	1,360	1,325	--	--	--	4	1,360	1,325	Graduate
मूलभूत, कला शिक्षक पदविका, रेखाकला व रंगकला, उपयोजित कला, शिल्पकला व प्रतिमानबंध, इंटेरिअर डेकोरेशन, वस्त्रकाम, धातुकाम, मातकाम, ए.एम. व डीप.ए.एड.										Foundation, Art Teacher Diploma, Drawing & Painting, Applied Art, Sculpture & Modelling, Interior Decoration, Textile, Metal Art, Ceramic, Art Master, Diploma in Art Education
8.2 पदविका	3	220	225	231	11,964	10,895	234	12,184	11,120	Diploma
एम.एफ.ए. (पेंटिंग), एम.एफ.ए. (उपयोजित कला)										Master of Fine Art (Painting), Master of Fine Art (Applied art)
8.3 पदव्युत्तर	2	54	52	--	--	--	2	54	52	Post-Graduate

आधार - (१) तंत्रशिक्षण संचालनालय, मुंबई.

(२) * व्यवसाय शिक्षण संचालनालय, मुंबई.

(३) कला संचालनालय, मुंबई.

(४) N.A.-उपलब्ध नाही

Source - (1) Directorate of Technical Education, Mumbai

(2) * Directorate of Vocational Education, Mumbai

(3) Directorate of Art, Mumbai

(4) N.A. - Not Available

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 61
 महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा
MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE
 (सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)
 (Public and Government aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षयरोग रुग्णालये							दर लाख @ लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per lakh of popula- tion
		रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dis- pensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and Clinics (No.)	संस्थांतील खाटा (संख्या) Beds in Institu- tions (No.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	299	1,372	388	1	72	43,823	88	
2	1976	423	1,502	409	220	90	48,748	105	
3	1981	530	1,776	454	400	90	71,385	114	
4	1986	769	1,782	1,539	81 ++	90	99,487	142	
5	1991	768	1,896	1,672	81	1,977	1,09,267	144	
6	1994	826	1,404 †	1,669	167	2,489	88,676	105	
7	1995	828	1,404 †	1,672	167	2,494	88,143	101	
8	1996	828	1,399*	1,675	167	2,497	88,530	99	
9	1997	839	1,388**	1,683	167	2,516	89,155	97	
10	1998	843	1,396	1,683	169	2,520	89,575	96	
11	1999	887	1,396	1,762	169	2,520	91,273	98	
12	2000	889	1,629	1,768	169	2,520	97,007	104	
13	2001	981	1,629	1,768	169	2,520	1,01,670	105	
14	2002	964	2,081	1,806	174	2,520	92,106	93	
15	2003	945	2,019	1,807	177	2,520	92,472	92	
16	2004	1,028 \$	2,058	1,807	177	2,520	96,464 \$	93	
17	2005	1,047	2,072	1,809	177	2,520	95,762 \$\$	92	
18	2006	1,054	2,072	1,812	177	2,520	95,115 \$\$	90	

@@ फक्त सार्वजनिक व शासन सहाय्यित रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे. खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.

Includes beds in General and Government Aided Hospitals only. Beds in Private Hospitals not included.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे. / Based on mid year projected population of respective year.

नागरी दवाखाना कंधार, बिलोली, हदगाव, मुखेड (जि.नांदेड) बंद झाल्यामुळे.

Due to Closure of Urban Dispensaries Kandhar, Biloli, Hadgaon, Mukhed (Dist.-Nanded)

जिल्हा परिषद, यवतमाळ सेस फंडाअंतर्गत ११ अनुदानित दवाखान्यांचे अनुदान बंद केल्यामुळे संख्या कमी.

Due to stopping of the aid from Zilla Parishad Cess Fund, 11 Dispensaries are reduced.

जिल्हा परिषद, अमरावती सेस फंडाअंतर्गत २२ अनुदानित दवाखाने सर्वसाधारण सभेतील ठरावानुसार बंद करण्यात आल्यामुळे संख्या कमी झाली.

As per resolution passed in general body meeting 22 aided Dispensaries under Zilla Parishad Amaravati Cess Fund have been closed, hence reduction in number

++ प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणीवाद झाल्यामुळे / Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centers.

महाराष्ट्र आरोग्यसेवा विकास प्रकल्पांतर्गत रुग्णालये कार्यान्वित झाल्यामुळे संख्या वाढली आहे.

Number has increased as Hospital under Maharashtra Health Services Development Board have started functioning.

\$\$ बहन्मुंबई महानगरपालिकेची काही प्रसूतीगृहे व राज्यातील काही प्रसूतीपश्चात दक्षता केंद्रे बंद झाल्यामुळे.

Due to closing of some Maternity hospitals in Mumbai & some aftercare centre in maharashtra.

स्थान - आरोग्यसेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source - Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तक्त क्रमांक /
उपभोग्य वस्तूच्या गटानुसार
MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE (MPCE)

उपभोग्य वस्तूचे गट (1)	जुलै, १९९३ ते जून, १९९४/ July, 1993 to June, 1994						जुलै, १९९९ ते जून, २०००/		
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी
	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.
(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	
1. तृणधान्ये ...	55.95	16.81	63.16	11.64	58.49	14.38	81.65	16.70	97.91
2. कडधान्ये ...	16.41	4.93	19.32	3.56	17.43	4.29	21.73	4.44	26.68
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ...	21.75	6.53	45.40	8.36	30.07	7.39	33.16	6.78	66.62
4. इतर अन्नपदार्थ ...	102.20	30.70	169.41	31.21	125.85	30.94	139.48	28.53	234.65
एकूण अन्नपदार्थ	196.31	58.97	297.29	54.77	231.84	57.00	276.02	56.45	425.86
5. कापड ...	22.56	6.78	25.23	4.65	23.50	5.78	36.37	7.44	55.90
6. इंधन व दिवाबत्ती ...	26.35	7.91	36.63	6.75	29.97	7.37	39.79	8.14	67.01
7. इतर अत्रेतर पदार्थ ...	87.71	26.34	183.61	33.83	121.46	29.85	136.75	27.97	336.61
एकूण अत्रेतर पदार्थ	136.62	41.03	245.47	45.23	174.93	43.00	212.91	43.55	459.52
एकूण	332.93	100.00	542.76	100.00	406.77	100.00	488.93	100.00	885.38

टीप - वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या विविध राज्य नमुन्यातील फे-यांच्या माहितीवर आधारित आहे.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

TABLE No. 62

दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)

BY GROUP OF ITEMS OF CONSUMPTION

(द.मा.ख.रुपयात/MPCE in Rs.)

July, 1999 to June, 2000			जुलै, २००४ ते जून, २००५/July, 2004 to June, 2005						Group of items of consumption (1)	
Urban	राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State			
टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी		
Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage		
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)		
11.06	88.01	13.67	80.86	14.12	102.24	8.30	89.10	10.77	...	Cereals
3.01	23.66	3.67	20.38	3.56	26.64	2.16	22.79	2.76	...	Pulses
7.53	46.24	7.18	33.98	5.93	81.98	6.65	52.48	6.35	...	Milk and milk products
26.50	176.69	27.44	158.53	27.67	277.89	22.55	204.54	24.73	...	Other food items
48.10	334.60	51.96	293.75	51.28	488.75	39.66	368.91	44.61	...	Total - Food items
6.31	44.01	6.83	23.67	4.13	36.55	2.97	28.63	3.46	...	Clothing
7.57	50.43	7.83	65.84	11.49	121.85	9.89	87.43	10.57	...	Fuel and light
38.02	214.88	33.38	189.59	33.10	585.21	47.48	342.08	41.36	...	Other non-food items
51.90	309.32	48.04	279.10	48.72	743.61	60.34	458.14	55.39	...	Total - Non-food items
100.00	643.92	100.00	572.85	100.00	1,232.36	100.00	827.05	100.00	...	Total

Note - Figures are based on the State sample data of various rounds of the National Sample Survey.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 63

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO
 MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE CLASS**

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपये) Monthly per capita expenditure class (Rs.) (1)	जुलै, १९९३ ते जून, १९९४ July, 1993 to June, 1994			जुलै, १९९९ ते जून, २००० July, 1999 to June, 2000			जुलै, २००४ ते जून, २००५ July, 2004 to June, 2005		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Below 100 पेक्षा कमी	0.15	0.01	0.10	0.07	0.00	0.04	0.24	0.01	0.15
100-200	16.25	3.29	11.69	1.72	0.10	1.08	0.64	0.09	0.43
200-400	61.55	38.01	53.27	37.32	10.17	26.72	28.53	5.88	19.80
400-600	15.64	28.37	20.12	42.08	23.81	34.94	38.77	15.29	29.72
600-800	3.83	14.91	7.73	12.17	21.48	15.81	18.31	17.23	17.89
800-1000	1.38	7.38	3.48	3.60	14.60	7.90	7.37	16.16	10.76
1000 आर्ण अधिक / and above	1.20	8.03	3.61	3.04	29.84	13.51	6.14	45.34	21.25
एकूण / Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

टीप - वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या विविध फे-यांच्या राज्य नमुन्यातील माहितीवर आधारित आहे.

Note - Figures are based on the State sample data of various rounds of the National Sample Survey.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 64
दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९९८ आणि २००५
ECONOMIC CENSUS 1998 AND 2005 AT A GLANCE

(हजारत/In thousand)

बाब	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकूण/Total			Item
	1998	2005	शेकडा वाढ per cent increase	1998	2005	शेकडा वाढ per cent increase	1998	2005	शेकडा वाढ per cent increase	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
.. आस्थापनांची संख्या										I. No. of Establishments
(अ) स्व-कार्यरत आस्थापना	1,295	1,442	11.37	969	1,078	11.25	2,263	2,519	11.32	(a) Own Account Establishments
(ब) किमान एक व्यक्ती मजुरीवर असणा-या आस्थापना	319	668	109.66	652	1,037	59.13	971	1,706	75.72	(b) Establishments with atleast one hired worker
(क) एकूण	1,613	2,110	30.80	1,621	2,115	30.50	3,234	4,225	30.65	(c) Total
2. काम करणा-या व्यक्तींची संख्या										II. Persons usually working in—
(अ) स्व-कार्यरत आस्थापना	2,008	1,923	(-) 4.25	1,305	1,296	(-) 0.71	3,313	3,219	(-) 2.36	(a) Own Account Establishments
(ब) किमान एक व्यक्ती मजुरीवर असणा-या आस्थापना	1,680	2,501	48.89	5,452	5,589	2.52	7,132	8,090	13.44	(b) Establishments with atleast one hired worker
(क) एकूण	3,688	4,424	19.95	6,757	6,885	1.89	10,445	11,309	8.27	(c) Total
3. प्रति आस्थापना (किमान एक व्यक्ती मजुरीवर असणा-या) काम करणा-यांची सरासरी संख्या	2.3	2.1	..	4.2	3.3	..	3.2	2.7	..	III. Average No. of workers per establishment
4. प्रति आस्थापना काम करणा-यांची सरासरी संख्या	5.3	6.6	..	8.4	5.4	..	7.4	4.7	..	IV. Average No. of workers per establishment with atleast one hired worker
5. एकूण आस्थापनांमधील मजुरीवरील व्यक्ती	1,495	2,082	39.26	4,782	4,619	(-) 3.40	6,277	6,701	6.75	V. Hired workers in all establishments
6. प्रमुख वैशिष्ट्यांनुसार आस्थापनांची संख्या--										VI. No. of establishment according to principal characteristics
(१) हंगामी	137	193	40.88	23	47	104.35	160	240	50.00	(1) Seasonal
(२) परिसर नसलेले	218	405	85.78	226	316	39.82	444	721	62.39	(2) Without premises
(३) शक्ती/इंधन वापरणारे	239	470	96.65	363	644	77.41	602	1,114	8.49	(3) With power /fuel
(४) मालकाचा सामाजिक गट										(4) Social group of owner
(अ) अनुसूचित जाती	124	148	19.35	100	151	51.00	224	299	33.48	(a) Scheduled castes
(ब) अनुसूचित जमाती	92	102	10.87	48	85	77.08	140	187	33.57	(b) Scheduled tribes
(५) मालकाचा प्रकार--										(5) Type of ownership
(अ) खाजगी (सहकारी संस्थांसह)	1,493	1,906	27.66	1,580	2,053	29.94	3,073	3,959	28.83	(a) Private (Including Co-operative Institutes)
(ब) शासकीय आणि सार्वजनिक उपक्रम	121	204	68.60	40	62	55.00	161	266	59.01	(b) Govt. & PSU

टीप/Note - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने टक्केवारी जुळतीलच असे नाही / Percentage may not tally due to rounding.

आधार/Source - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई / Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या
NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING ACCORDING TO MAJOR INDUSTRY GROUPS
 (आर्थिक गणना/ ECONOMIC CENSUS 2005)

प्रमुख उद्योग गट	उपक्रमांची संख्या (हजारत)			कामगारांची संख्या (हजारत)			मजुरीवरील कामगारांची संख्या (हजारत)			Major industry groups
	No. of enterprises (In thousand)			Persons usually working (In thousand)			Hired persons usually working (In thousand)			
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
1. कृषि ...	580	24	604	999	52	1,051	175	19	194	... Agriculture
2. खाणकाम व दगड खाणकाम ...	3	2	5	21	14	35	17	13	30	... Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण ...	309	385	693	860	1,574	2,434	498	1,144	1,642	... Manufacturing
4. वीज, गॅस आणि पाणी पुरवठा ...	2	2	4	11	31	42	10	30	40	... Electricity, gas and water supply
5. बांधकाम ...	23	29	52	43	76	118	17	45	83	... Construction
6. मोटार गाड्या/मोटार सायकल यांची विक्री, परिरक्षण व दुरुस्ती	254	61	86	54	182	237	27	115	142	... Sale, Maint. & Repair M/V & M/C
7. घाऊक व्यापार ...	42	89	131	83	226	309	38	127	165	... Wholesale trade
8. किरकोळ व्यापार ...	565	855	1,420	891	1,883	2,574	259	732	990	... Retail trade
9. उपाहारगृहे आणि हॉटेल्स ...	54	86	140	134	336	470	88	237	304	... Restaurants and hotels
10. वाहतूक आणि साठवण ...	58	122	180	113	323	434	55	201	257	... Transport and storage
11. टपाल व दूरसंचार ...	27	50	77	46	180	207	25	110	135	... Posts & Telecommunications
12. वित्तीय सहाय्य देणा-या संस्था ...	24	30	54	108	258	367	79	238	317	... Financial Intermediation
13. स्थावर मालमत्ता आणि व्यापारविषयक सेवा	50	94	144	96	389	465	42	271	313	... Real estate and Banking services
14. सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण; सामाजिक सुरक्षा	50	22	73	189	592	781	179	586	764	... Pub.Admin.Defence Social Security
15. शिक्षण ...	100	53	153	446	407	853	432	367	799	... Education
16. आरोग्य आणि सामाजिक कार्य ...	37	60	97	92	286	357	63	204	267	... Health & Social work
17. इतर सामाजिक व वैयक्तिक सेवा कार्य	162	150	312	240	333	573	99	180	279	... Other Community pers. service
18. इतर कार्य (उल्लेख न केलेले उद्योग गट)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	... Other activities (Unspecified industry groups)
एकूण	2,110	2,115	4,225	4,424	6,884	11,309	2,082	4,619	6,701	... Total

टीप - स्तंभ क्रमांक ५ ते १० मधील आकडे संक्षिप्तता दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.
 आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note - Details may not add up to totals due to rounding of figures in column No. 5 to 10.

Source - Director, e of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

